Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»
Міністерства освіти і науки України

АНАЛІТИЧНО-ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

Електронне наукове видання

№02, 2026

частина 1

Ужгородський національний університет
Ужгород 2026

УДК 001:34

ISSN 2788-6018

Аналітично-порівняльне правознавство – електронне наукове фахове видання
юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Журнал «Аналітично-порівняльне правознавство» включено до переліку фахових видань
категорії «Б» (Наказ Міністерства освіти і науки України № 1290 від 30.11.2021 р.)
зі спеціальності: 081 – Право та 293 – Міжнародне право.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:
Бєлов Д.М. – д.ю.н., професор, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).
Заступники головного редактора:
Бисага Ю.М. – д.ю.н., професор, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).
Заборовський В.В. – д.ю.н., професор, професор кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).
Члени редколегії:
Берназюк О.О. – д.ю.н., доцент, доцент кафедри права Європейського університету (Україна).
Бєлова М.В. – д.ю.н., професор, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).
Білаш О.В. – к.ю.н., професор, професор кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).
Вукас Будіслав – д.ю.н., професор, професор департаменту історії права університету Рієки
(Республіка Хорватія).
Гарагонич О.В. – д.ю.н., доцент, доцент кафедри економічного права та економічного судочинства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна).
Гарцль Бенедікт – доктор права, доцент, заступник директора Центру східноєвропейського права та євразійських досліджень, Юридичний факультет, Грацький університет імені Карла і Франца (Австрійська Республіка).
Жаровська І.М. – д.ю.н., професор, професор кафедри теорії права та конституціоналізму
Національного університету «Львівська політехніка» (Україна).
Міцконіте-Гарцль Айсте – доктор права, старший науковий співробітник Центру східноєвропейського права та євразійських досліджень, Юридичний факультет, Грацький університет імені Карла і Франца
(Австрійська Республіка).
Нємец Даміан – доктор права, професор, завідувач кафедри церковного права,
Теологічний факультет св. Кирила і Мефодія, Університет Палацького в Оломоуці (Чеська Республіка);
науковий співробітник Інституту правових питань релігійної свободи, юридичний факультет,
Трнавський університет в Трнаві (Словацька Республіка).
Паужайте-Кульвінскене Юргіта – професор, доктор, заступник декана юридичного факультету
Вільнюського університету (Литовська Республіка).
Попович Т.П. – д.ю.н., доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).
Рошканюк В.М. – к.ю.н., професор, завідувач кафедри господарського права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).
Серьогін В.О. – д.ю.н., професор, декан юридичного факультету
Харківського національного університету імені В. Каразіна (Україна).
Станіш Пйотр – доктор габілітований, професор, завідувач кафедри державно-конфесійного права,
Факультет права, канонічного права та адміністрації, Люблінський католицький університет Івана Павла II
(Республіка Польща).
Фрідманський Р.М. – к.ю.н., професор, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).
Чорнописька В.З. – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу
Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка» (Україна).

Рекомендовано до опублікування Вченою радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», протокол №03 від 31.03.2026 року

Офіційний сайт: *http://app-journal.in.ua/*

Макетування здійснено у ТОВ «РІК-У»,
88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36;
print@rik.com.ua

© Ужгородський національний університет, 2026

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

Ганкевич О.А. ОСОБЛИВОСТІ РЕЦЕПЦІЇ РИМСЬКОГО ПРАВА НА АФРИКАНСЬКОМУ КОНТИНЕНТІ У ДОКОЛОНІАЛЬНУ ДОБУ..... **13**

Гончаров М.В., Гончаров А.В. ДО ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ШЛЯХІВ ВДОСКОНАЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ.....**18**

Гутів Б.І. ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ КОНТРОЛЮ НАД ГЕТЬМАНОМ У СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИХ ДОГОВОРІВ XVII СТ..... **23**

Зінченко О.В., Гиляка О.С. ДИСЦИПЛІНАРНІ ПРАВИЛА ВСЕЛЕНСЬКИХ СОБОРІВ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ЦЕРКВИ IV-IX СТОЛІТЬ.....**28**

Козаченко А.І. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ 1918 РОКУ ТА КОНСТИТУЦІЇ ПОЛЬЩІ 1921 РОКУ..... **33**

Костюкевич О.К. ПРАВОУТВОРЕННЯ ЯК БАГАТОРІВНЕВИЙ СОЦІАЛЬНО-НОРМАТИВНИЙ ПРОЦЕС: ОНТОЛОГІЧНИЙ ТА ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР.....**39**

Оніщенко Н., Малюга Л., Булкат М. МОДЕРАЦІЯ СУСПІЛЬНОГО ДІАЛОГУ: СПІВДІЯ НАУКОВИХ ІНСТИТУЦІЙ, ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА СИЛ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ.....**46**

Панько В.М. КОДИФІКАЦІЯ ВІЙСЬКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ: СУЧАСНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ТА ШЛЯХИ РОЗВИТКУ.....**55**

Торончук І.Ж., Грекул-Ковалик Т.А., Георге Ф. БУКОВИНА В ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ ПОЛІТИЦІ РУМУНІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ: НОРМАТИВНІ ЗАСАДИ ТА ІНСТИТУЦІЙНА ПРАКТИКА.....**65**

Торохтій Б.Г. УЧАСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ФОРМУВАННІ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ВЕТЕРАНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ.....**74**

Чернобук В.В. РЕАЛІЗАЦІЯ ВЕТЕРАНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ: ДОСВІД ІЗРАЇЛЯ.....**81**

РОЗДІЛ ІІ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Бугаєнко К.В. ЦИКЛ ЖИТТЯ КОНСТИТУЦІЙ ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНА, РЕСПУБЛІКИ МАЛЬТА ТА УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ.....**86**

Галус О.О. ДО ПИТАННЯ ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ НАРОДОВЛАДДЯ ТА НАЛЕЖНОГО ВРЯДУВАННЯ В ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... **93**

Горай О.С. ПРАВО І БЕЗПЕКА: СТРАТЕГІЯ ПОЄДНАННЯ В УМОВАХ КОНСТИТУЦІЙНОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВИ.....**98**

Дідух Х.В. БАЛАНС МІЖ БЕЗПЕКОЮ ТА СВОБОДОЮ: МЕЖІ ОБМЕЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....**107**

Заяць І.Я. СТАТИСТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ В ЄС:
NUTS ТА КОНСТИТУЦІЙНА ЛОГІКА ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ.....**112**

Карапетян А.Р. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС
ВІЙСЬКОВОГО ОМБУДСМАНА:
ДОКТРИНАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ.....**118**

Ковач А.Д. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНУ ЄС ПРО ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ
ТА РАМКОВОЇ КОНВЕНЦІЇ РАДИ ЄВРОПИ ПРО ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ:
НАСЛІДКИ ДЛЯ УПРАВЛІННЯ ПРАВАМИ ЛЮДИНИ.....**124**

Кротюк О.В. ЗАІНТЕРЕСОВАНІ ОСОБИ ЯК УЧАСНИКИ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ:
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ.....**130**

Кулініч О.О., Лебедєва Ю.В. МЕДІАЦІЯ ЯК ПРАКТИКА ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....**136**

Лазарєв В.В. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ПРАВНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЄСПЛ
У РІШЕННЯХ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ.....**143**

Мусій О.І. МУНІЦИПАЛЬНІ ЕЛЕКТРОННІ СЕРВІСИ
ЯК ІНСТРУМЕНТИ УЧАСТІ ГРОМАДЯН У МІСЦЕВОМУ САМОВРЯДУВАННІ.....**149**

Перевалова Л.В., Кузьменко О.В., Гаряєва Г.М. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ
ЗДІЙСНЕННЯ ПРЕЗИДЕНТОМ УКРАЇНИ ПРАВА ВЕТО.....**161**

Пирога І.С., Фрідманська В.І. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ МОДЕЛІ
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ ТА НІМЕЧЧИНІ:
ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ.....**167**

Прієшкіна О.В. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ
В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....**173**

Розум Д.В. ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....**180**

Руднєва О.М., Гришко Л.М. ДО ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО НАГЛЯДУ
ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ:
ПРАКТИКА ДЛЯ УКРАЇНИ.....**186**

Сапарова А.О. ЦИФРОВІ ПРАВА ЛЮДИНИ В СИСТЕМІ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЦІННОСТЕЙ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІЗАСАДИ.....**193**

Черняк Є.В. ВІДТЕРМІНУВАННЯ ВТРАТИ ЧИННОСТІ НЕКОНСТИТУЦІЙНОГО
НОРМАТИВНОГО АКТА В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ.....**199**

Швець О.М. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ
РОЗМЕЖУВАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ
ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН.....**207**

**РОЗДІЛ ІІІ. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

Аврамова О.Є. ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ
У СІМЕЙНИХ СПОРАХ.....**213**

Бабак В.В. ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ:
ШЛЯХ ВІД «КОЛА АГАРКОВА» ДО РІВНЯ ПРАКТИКИ ЄСПЛ.....**219**

Бевза Д.О. СПІВВІДНОШЕННЯ РЕЧОВИХ І ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ЕЛЕМЕНТІВ
У ПРАВАХ СУБ'ЄКТІВ ВІДНОСИН ДОВІРЧОЇ ВЛАСНОСТІ..... **226**

Блащук Т.В. ВІД "ПАЦІЄНТООРІЄНТОВАНОСТІ" ДО "ЛЮДИНООРІЄНТОВАНОСТІ":
ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНИ
ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ..... **233**

Боднар Т.В. ПРАВОВІ РЕЖИМИ МАЙНА В СІМЕЙНИХ ВІДНОСИНАХ
ЗА ПРОЄКТОМ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ..... **238**

Булеца С.Б. ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВРЕГУЛЮВАННЯ
ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МЕДИЧНИХ ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я..... **244**

Вишневський В.О. ПРАВО SUI GENERIS І РЕЖИМ ВІДКРИТОСТІ
ІНФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО СЕКТОРУ:
МЕЖІ ОХОРОНИ НЕОРИГІНАЛЬНИХ БАЗ ДАНИХ..... **251**

Галаш А.А. ПРАВА БАТЬКІВ НА ВИКОРИСТАННЯ ДОХОДУ ВІД МАЙНА ДИТИНИ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄС ТА УКРАЇНИ..... **265**

Качурінер В.Л. ФОРМУВАННЯ ЦИВІЛЬНОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ
У ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ:
ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ, ФРАНЦІЇ ТА ІТАЛІЇ..... **270**

Криволапов Б.М. АРБІТРАЖ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНИЙ СПОСІБ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ
У СФЕРІ МИСТЕЦТВА ТА КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ..... **275**

Литвиненко Є.В., Ткаченко О.А. ПОЗА МЕЖАМИ КАНОНУ:
ФАНАТСЬКІ ТВОРИ У СИСТЕМІ АВТОРСЬКОГО ПРАВА..... **280**

Лоянич А.О. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗАСТОСУВАННЯ АВТОРСЬКОГО ПРАВА ДО ОБ'ЄКТІВ,
СТВОРЕНИХ ЗА ДОПОМОГОЮ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ІНОЗЕМНИХ КРАЇНАХ..... **285**

Парасюк В.М., Федьків І.А. ЦИФРОВІ АКТИВИ ЯК ОБ'ЄКТ СПАДКУВАННЯ:
ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА НАПРЯМКИ ЗАКОНОДАВЧОГО РОЗВИТКУ..... **291**

Тюря Ю.І. ЦИФРОВИЙ СЛІД ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ У МЕДІАПРОСТОРІ
ЯК ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ЕЛЕМЕНТ ЦИФРОВОЇ СПАДЩИНИ..... **297**

Файєр О.А., Чернишова Л.О. ЗАСАДИ СТРАХУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
АУДИТОРА..... **304**

Федурцьо Н.П. ГЕНЕЗА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ЗАХИСТУ ПРАВ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ..... **309**

Фурса С.Я., Фурса Є.І. РОЛЬ ВЕРХОВНОГО СУДУ У РЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБОЮ ПРАВА
НА КАСАЦІЙНИЙ ПЕРЕГЛЯД СУДОВОГО РІШЕННЯ:
ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ..... **315**

Чудик С., Тарасенко Х. ПРАВОВА ПРИРОДА NFT ЯК ОБ'ЄКТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ..... **322**

Шкрібляк К.П. ШЛЮБНИЙ ДОГОВІР В УКРАЇНІ ТА НІМЕЧЧИНІ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ..... **331**

**РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО,
ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО**

Борцевич П.С. АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ
МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ..... **336**

Дорошенко Г.Г. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМИ ПРАВОЧИНІВ БОРЖНИКА У СПРАВАХ ПРО НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ.....**343**

Івасин О.Р. ЗУСТРІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯК ГАРАНТІЯ СПРАВЕДЛИВОГО РОЗГЛЯДУ СПРАВИ В ЦИВІЛЬНОМУ ТА ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ..... **349**

Кірін Р.С. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОМПЛЕКСНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОСЛУГИ З ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ В ГРОМАДАХ МІСТ УКРАЇНИ..... **354**

Кметик Х.В., Дибань М.П. ВЕТЕРАНСЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ЯК ІНСТИТУТ ПРИВАТНОГО ПРАВА ТА ІНСТРУМЕНТ ЕКОНОМІЧНОЇ РЕІНТЕГРАЦІЇ..... **365**

Коваленко М.М. ЗАХИСТ ПРАВ ТА БАЛАНСУВАННЯ ІНТЕРЕСІВ КРЕДИТОРІВ У ПРОЦЕДУРІ РОЗПОРЯДЖЕННЯ МАЙНОМ БОРЖНИКА В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ..... **372**

Корчев Ю.Д. ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЗМІНИ АДМІНІСТРАТОРА ЗА ВИПУСКОМ КОРПОРАТИВНИХ ОБЛІГАЦІЙ..... **379**

Ніколенко Л.М., Деревянко Б.В., Дутов М.М. ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ МОДЕЛІ ІННОВАЦІЙНОГО ІНВЕСТУВАННЯ В УКРАЇНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРИНЦИПІВ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ..... **385**

Ступник М.В., Фурик Б.Ю. СПЕЦИФІКА ГОСПОДАРСЬКОГО ДОГОВОРУ В КОНТЕКСТІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ..... **391**

Холод В.С. СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОВИХ СТАТУСІВ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ-БОРЖНИКА У ВИКОНАВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ ТА СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО..... **397**

Швидка Т.І. БАЛАНС ПРИВАТНИХ І ПУБЛІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ЯК ПРИНЦИП ДОГОВІРНОГО РЕГУЛЮВАННЯ КОРПОРАТИВНИХ ВІДНОСИН..... **403**

Щербина В.С. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ..... **409**

РОЗДІЛ V. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Бондаренко А.В. УГОДИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВРЕГУЛЮВАННЯ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ СПОРІВ У ПРОЄКТІ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО КОЛЕКТИВНІ ТРУДОВІ СПОРИ»..... **414**

Бурка А.В. ЗАХИСТ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ ЗМІНИ КЛІМАТУ..... **420**

Вишновецька С.В., Вишновецький В.М. ОСОБЛИВОСТІ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ..... **425**

Войцишена О.В. ЗМІСТ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ ТА ЗАБОРОНИ ДИСКРИМІНАЦІЇ НА ЕТАПІ НАЙМУ В КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ ПРАЦІ..... **432**

Гнесний Д.С. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РОБОТИ ПОНАД ВСТАНОВЛЕНУ НОРМУ ТРИВАЛОСТІ РОБОЧОГО ЧАСУ: ДОСВІД ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ..... **437**

Зеленський В.М. ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ПРИНЦИПІВ ТРУДОВОГО ПРАВА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ..... **442**

Капітан О.І. АДАПТАЦІЯ ТРУДОВОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО СТАНДАРТІВ ЄС КРІЗЬ ПРИЗМУ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА..... **448**

Кузнецова М.Ю. АЛЬТЕРНАТИВНІ СПОСОБИ ВИРІШЕННЯ ТРУДОВИХ СПОРІВ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ТА ДОСВІД КРАЇН ЄС.....**454**

Менів Л.Д. ЗВІЛЬНЕННЯ ЗА ПРОГУЛ БЕЗ ПОВАЖНОЇ ПРИЧИНИ
У ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ: СУДОВА ПРАКТИКА..... **460**

Сімутіна Я.В., Черноус С.М. РОЗІРВАННЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ
З ІНІЦІАТИВИ РОБОТОДАВЦЯ:
ПОШУК БАЛАНСУ МІЖ ЗАХИСТОМ ТА ГНУЧКІСТЮ У ПРОЄКТІ ТРУДОВОГО КОДЕКСУ..... **467**

Соловйов В.М. ПРИПИНЕННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН У ЗВ'ЯЗКУ З ВІДСУТНІСТЮ НА РОБОТІ:
ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ПРАЦІВНИКА..... **476**

Ставичний П.І. ГАРАНТІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ПОВНОЛІТНІХ ДІТЕЙ
ЗАГИБЛОГО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ В КОНТЕКСТІ СТ. 46 КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ.....**482**

Столітній А.В. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РЕГУЛЮВАННЯ ШТАТНОГО РОЗПИСУ
ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ.....**488**

Трагнюк О.Я., Нечипорук Л.Д. ЄВРОПЕЙСЬКІ ГАРАНТІЇ ТА СТАНДАРТИ РЕГУЛЮВАННЯ
ПРАЦІ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАЦІВНИКІВ.....**497**

Федорко С.О. ЩОДО ПИТАННЯ ДОБРОВІЛЬНОСТІ МЕДІАЦІЇ
ПІД ЧАС ВИРІШЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ТРУДОВИХ СПОРІВ.....**502**

Цюпа С.В. ВИМУШЕНИЙ ПРОГУЛ У КОНТЕКСТІ ДЕРЕГУЛЯЦІЇ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН:
ВИКЛИКИ ДЛЯ ГАРАНТІЙ ПРАВ ПРАЦІВНИКА ТА РОБОТОДАВЦЯ.....**508**

CONTENTS

SECTION I. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Hankevych O.A. FEATURES OF THE RECEPTION OF ROMAN LAW ON THE AFRICAN CONTINENT IN THE PRE-COLONIAL ERA..... **13**

Honcharov M.V., Honcharov A.V. ON THE ISSUE OF RESEARCHING WAYS TO IMPROVE INFORMATION SECURITY IN UKRAINE..... **18**

Hutiv B.I. LEGAL MECHANISMS OF CONTROL OVER THE HETMAN IN THE SYSTEM OF UKRAINIAN–MUSCOVITE TREATIES OF THE 17TH CENTURY..... **23**

Zinchenko O.V., Hyliaka O.S. DISCIPLINARY RULES OF THE ECUMENICAL COUNCILS OF THE CHRISTIAN CHURCH OF THE 4TH-9TH CENTURIES..... **28**

Kozachenko A.I. COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF CONSTITUTION OF UKRAINE OF 1918 AND CONSTITUTION OF POLAND OF 1921..... **33**

Kostiukevych O.K. LAW FORMATION AS A MULTILEVEL SOCIO-NORMATIVE PROCESS: ONTOLOGICAL AND GNOSEOLOGICAL DIMENSIONS..... **39**

Onishchenko N., Malyuga L., Bulkat M. MODERATION OF PUBLIC DIALOGUE: COOPERATION OF SCIENTIFIC INSTITUTIONS, CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS AND THE SECURITY AND DEFENSE FORCES..... **46**

Panko V.M. CODIFICATION OF UKRAINIAN MILITARY LEGISLATION: CONTEMPORARY SCIENTIFIC APPROACHES AND AVENUES FOR DEVELOPMENT..... **55**

Toronchuk I.Zh., Hrekul-Kovalyk T.A., Gheorghe F. BUKOVYNA IN ROMANIA'S PENITENTIARY POLICY OF THE INTERWAR PERIOD: NORMATIVE BASICS AND INSTITUTIONAL PRACTICE..... **65**

Torokhtii B.H. CIVIL SOCIETY PARTICIPATION IN THE FORMATION AND IMPLEMENTATION OF VETERANS POLICY..... **74**

Chernubuk V.V. IMPLEMENTATION OF VETERAN POLICY: THE EXPERIENCE OF ISRAEL..... **81**

SECTION II. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Buhaienko K.V. LIFE CYCLE OF CONSTITUTIONS OF THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY, THE REPUBLIC OF MALTA AND UKRAINE: A COMPARATIVE LEGAL STUDY..... **86**

Halus O.O. ON THE ISSUE OF IMPLEMENTING THE PRINCIPLES OF POPULAR SOVEREIGNTY AND GOOD GOVERNANCE IN THE ACTIVITIES OF LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES UNDER MARTIAL LAW..... **93**

Horai O.S. LAW AND SECURITY: A STRATEGY FOR INTEGRATION IN THE CONTEXT OF A CONSTITUTIONAL MODEL OF STATEHOOD..... **98**

Didukh Kh.V. BALANCING SECURITY AND LIBERTY: LIMITS ON THE RESTRICTION OF CONSTITUTIONAL RIGHTS UNDER MARTIAL LAW..... **107**

Zaiats I.Ya. STATISTICAL INTEGRATION OF UKRAINE INTO THE EU:
NUTS AND THE CONSTITUTIONAL LOGIC OF TERRITORIAL STRUCTURE..... **112**

Karapetian A.R. CONSTITUTIONAL AND LEGAL STATUS OF THE MILITARY OMBUDSMAN:
DOCTRINAL STUDIES..... **118**

Kovács A.D. COMPARATIVE ANALYSIS OF THE EU AI ACT AND THE COUNCIL
OF EUROPE FRAMEWORK CONVENTION ON AI:
IMPLICATIONS FOR HUMAN RIGHTS GOVERNANCE..... **124**

Krotiuk O.V. INTERESTED PERSONS AS PARTICIPANTS IN LAW-MAKING ACTIVITIES:
PROBLEMS AND PROSPECTS OF THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL FRAMEWORK IN UKRAINE..... **130**

Kulinich O.O., Lebedieva Y.V. MEDIATION AS A PRACTICE OF RESTORATIVE JUSTICE:
PROSPECTS FOR UKRAINE..... **136**

Lazariev V.V. IMPLEMENTATION OF ECHR LEGAL TERMINOLOGY IN DECISIONS
OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE..... **143**

Musii O.I. MUNICIPAL ELECTRONIC SERVICES AS TOOLS FOR CITIZEN PARTICIPATION
IN LOCAL SELF-GOVERNMENT..... **149**

Perevalova L.V, Kuzmenko O.V., Gariaieva G.M. CONSTITUTIONAL AND LEGAL PRINCIPLES
OF THE EXERCISE OF THE VETO RIGHT BY THE PRESIDENT OF UKRAINE..... **161**

Pyroha I.S., Fridmanska V.I. CONSTITUTIONAL AND LEGAL MODELS
OF LOCAL GOVERNMENT IN GREAT BRITAIN AND GERMANY:
A COMPARATIVE STUDY..... **167**

Prieshkina O.V. ENSURING HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS IN UKRAINE
IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION..... **173**

Rozum D.V. LEGAL PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS
UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE..... **180**

Rudneva O.M., Hryshko L.M. ON THE ISSUE OF ADMINISTRATIVE SUPERVISION
OF THE ACTIVITIES OF LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES IN EUROPEAN COUNTRIES:
PRACTICE FOR UKRAINE..... **186**

Saparova A.O. DIGITAL HUMAN RIGHTS IN THE SYSTEM OF CONSTITUTIONAL VALUES:
THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS..... **193**

Cherniak I.V. POSTPONING THE INVALIDITY OF UNCONSTITUTIONAL LEGISLATION
IN THE CONTEXT OF THE PRINCIPLE OF JUSTICE..... **199**

Shvets O.M. CONSTITUTIONAL AND LEGAL PROBLEMS OF THE SEPARATION
OF POWERS OF STATE AUTHORITIES AND LOCAL SELF-GOVERNMENT
IN THE FIELD OF LAND RELATIONS..... **207**

**SECTION III. CIVIL LAW AND CIVIL PROCEEDINGS; FAMILY LAW;
PRIVATE INTERNATIONAL LAW**

Avramova O.Ye. GENDER ASPECTS OF DETERMINING A CHILD'S PLACE
OF RESIDENCE IN FAMILY DISPUTES..... **213**

Babak V.V. ABUSE OF RIGHTS IN THE UKRAINIAN LEGAL SYSTEM:
FROM THE AGARKOVIAN SCHOOL OF THOUGHT
TO THE LEVEL OF ECTHR PRACTICE..... **219**

Bevza D.O. CORRELATION BETWEEN PROPRIETARY AND OBLIGATORY ELEMENTS IN THE RIGHTS OF PARTICIPANTS IN TRUST OWNERSHIP RELATIONS..... **226**

Blaschuk T.V. FROM "PATIENT-ORIENTED" TO "HUMAN-ORIENTED": THE EVOLUTION OF CONCEPTS AND TERMS IN SCIENTIFIC DISCOURSE IN UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION..... **233**

Bodnar T.V. LEGAL REGIMES OF PROPERTY IN FAMILY RELATIONS UNDER THE DRAFT CIVIL CODE OF UKRAINE..... **238**

Buletsa S.B. PROBLEMS AND WAYS OF REGULATING CIVIL LEGAL LIABILITY OF HEALTHCARE INSTITUTIONS..... **244**

Vyshnevskyi V. THE SUI GENERIS RIGHT AND THE OPENNESS REGIME OF PUBLIC SECTOR INFORMATION: THE LIMITS OF PROTECTION FOR NON-ORIGINAL DATABASES..... **251**

Galash A.A. PARENTS' RIGHTS TO USE INCOME FROM THE CHILD'S PROPERTY: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE LEGISLATION OF THE EU MEMBER STATES AND UKRAINE..... **265**

Kachuriner V.L. THE FORMATION OF CIVIL CAPACITY OF MINORS IN THE LAW OF THE EUROPEAN UNION: EXPERIENCE OF GERMANY, FRANCE, AND ITALY..... **270**

Kryvolapov B.M. ARBITRATION AS AN ALTERNATIVE METHOD OF DISPUTE RESOLUTION IN THE FIELD OF ART AND CULTURAL PROPERTY..... **275**

Lytvynenko Ye.V., Tkachenko O.A. BEYOND THE CANON: FAN WORKS WITHIN THE FRAMEWORK OF COPYRIGHT LAW..... **280**

Loianych A.O. COMPARATIVE ANALYSIS OF THE APPLICABILITY OF COPYRIGHT TO OBJECTS CREATED WITH THE ASSISTANCE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN FOREIGN COUNTRIES..... **285**

Parasyuk V.M., Fedkiv I.A. DIGITAL ASSETS AS AN OBJECT OF INHERITANCE: CIVIL LAW CHARACTERISTICS AND DIRECTIONS OF LEGISLATIVE DEVELOPMENT..... **291**

Tiuria Yu.I. THE DIGITAL FOOTPRINT OF AN INDIVIDUAL IN THE MEDIA SPACE AS AN OBJECT OF CIVIL RIGHTS AND AN ELEMENT OF DIGITAL INHERITANCE..... **297**

Faiier O.A., Chernyshova L.O. GROUNDS OF AUDITOR PROFESSIONAL LIABILITY INSURANCE..... **304**

Fedurtso N.P. CIVIL LAW REGULATION OF THE PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS IN UKRAINE..... **309**

Fursa S.Y., Fursa Ye.I. THE ROLE OF THE SUPREME COURT IN THE EXERCISE BY A PERSON RIGHT TO CASSATION REVIEW OF A COURT DECISION: PROBLEMATIC ASPECTS..... **315**

Chudyk S., Tarasenko Kh. THE LEGAL NATURE OF NFT AS AN OBJECT OF CIVIL RIGHTS..... **322**

Shkribliak K.P. MARRIAGE CONTRACT IN UKRAINE AND GERMANY: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS..... **331**

SECTION IV. ECONOMIC LAW, ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Bortsevych P.S. ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF STATE SUPPORT FOR SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES IN MODERN CONDITIONS..... **336**

Doroshchenko H.H. THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS FOR INVESTIGATING THE INVALIDITY OF DEBTOR'S TRANSACTIONS IN CASES OF NATURAL PERSON INSOLVENCY..... **343**

Ivasyn O.R. COUNTER-SECURITY AS A GUARANTEE OF A FAIR TRIAL IN CIVIL AND COMMERCIAL PROCEEDINGS..... **349**

Kirin R.S. LEGAL SUPPORT FOR COMPREHENSIVE SOCIAL SERVICES AIMED AT BUILDING RESILIENCE IN UKRAINIAN COMMUNITIES..... **354**

Kmetyk Kh.V., Dyban M.P. VETERAN ENTREPRENEURSHIP AS A PRIVATE LAW INSTITUTION AND A TOOL FOR ECONOMIC REINTEGRATION..... **365**

Kovalenko M.M. PROTECTING THE RIGHTS AND BALANCING THE INTERESTS OF CREDITORS IN THE PROCEDURE FOR DISPOSING OF A DEBTOR'S PROPERTY IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION..... **372**

Korchev Y.D. LEGAL ASPECTS OF CHANGING AN ASSET POOL MONITOR FOR REGULATED COVERED BOND..... **379**

Nikolenko L.M., Derevyanko B.V., Dutov M.M. FORMATION OF A LEGAL MODEL OF INNOVATIVE INVESTMENT IN UKRAINE THROUGH THE PRISM OF THE PRINCIPLES OF EUROPEAN UNION LAW..... **385**

Stupnyk M.V., Furyk B.Y. SPECIFICITY OF A COMMERCIAL CONTRACT IN THE CONTEXT OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY..... **391**

Kholod V.S. COMPARISON OF THE LEGAL STATUS OF A LEGAL ENTITY-DEBTOR IN ENFORCEMENT PROCEEDINGS AND BANKRUPTCY PROCEEDINGS..... **397**

Shvydka T.I. THE BALANCE OF PRIVATE AND PUBLIC INTERESTS AS A PRINCIPLE OF CONTRACTUAL REGULATION OF CORPORATE RELATIONS..... **403**

Shcherbyna V.S. ORGANIZATIONAL AND LEGAL FORMS OF BUSINESS ENTITIES..... **409**

SECTION V. LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Bondarenko A.V. AGRE AGREEMENTS AS AN INSTRUMENT FOR REGULATING COLLECTIVE LABOR DISPUTES IN THE DRAFT LAW OF UKRAINE «ON COLLECTIVE LABOR DISPUTES»..... **414**

Burka A.V. PROTECTING WORKERS' LABOR RIGHTS IN THE CONTEXT OF CLIMATE CHANGE..... **420**

Vyshnovetska S.V., Vyshnovetskyi V.M. PECULIARITIES OF LABOUR RELATIONS OF ACADEMIC AND TEACHING STAFF..... **425**

Voytsyshena O.V. CONTENT OF IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF EQUALITY AND THE PROHIBITION OF DISCRIMINATION AT THE STAGE OF HIRING IN THE CONTEXT OF THE PRINCIPLE OF FREEDOM OF LABOR..... **432**

Hnesnyi D.S. LEGAL REGULATION OF WORK BEYOND THE ESTABLISHED NORM OF WORKING HOURS: EXPERIENCE OF THE EUROPEAN UNION MEMBER STATES..... **437**

Zelenskyi V.M. DOCTRINAL APPROACHES TO UNDERSTANDING THE ESSENCE OF THE PRINCIPLES OF LABOR LAW: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS..... **442**

Kapitan O.I. ADAPTATION OF LABOR AND SOCIAL LEGISLATION OF UKRAINE TO EU STANDARDS THROUGH THE PRISM OF THE CONSTITUTIONAL PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW..... **448**

Kuznetsova M.Yu. ALTERNATIVE METHODS OF RESOLVING LABOUR DISPUTES: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS AND THE EXPERIENCE OF EU COUNTRIES..... **454**

Meniv L.D. DISMISSAL FOR ABSENTEEISM WITHOUT A VALID REASON DURING THE PERIOD OF MARTIAL LAW: JUDICIAL PRACTICE.....**460**

Simutina Y.V., Chernous S.M. TERMINATION OF AN EMPLOYMENT CONTRACT AT THE EMPLOYER'S INITIATIVE: BALANCING PROTECTION AND FLEXIBILITY IN THE DRAFT LABOUR CODE.....**467**

Soloviov V.M. APPLICATION OF LABOR CONTRACTS IN CONNECTION WITH WORK HOURS: LEGAL NATURE AND GUARANTEES FOR THE PROTECTION OF THE WORKER.....**476**

Stavichny P.I. GUARANTEES OF SOCIAL PROTECTION OF ADULT CHILDREN OF A DECEASED SERVICEMAN IN THE CONTEXT OF ARTICLE 46 OF THE CONSTITUTION OF UKRAINE.....**482**

Stolitny A.V. CURRENT ISSUES OF REGULATION OF THE STAFF SCHEDULE OF THE PROSECUTOR'S OFFICE..... **488**

Tragniuk O.Ya., Nechyporuk L.D. EUROPEAN GUARANTEES AND STANDARDS FOR REGULATING THE WORK OF MINORS..... **497**

Fedorko S.O. ON THE ISSUE OF VOLUNTARY MEDIATION IN THE RESOLUTION OF INDIVIDUAL LABOR DISPUTES.....**502**

Tsupa S.V. COMPULSORY ABSENCE FROM WORK IN THE CONTEXT OF LABOUR RELATIONS DEREGULATION: CHALLENGES FOR EMPLOYEE AND EMPLOYER RIGHTS GUARANTEES..... **508**

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

УДК 340.15
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.1

ОСОБЛИВОСТІ РЕЦЕПЦІЇ РИМСЬКОГО ПРАВА НА АФРИКАНСЬКОМУ КОНТИНЕНТІ У ДОКОЛОНІАЛЬНУ ДОБУ

Ганкевич О.А.,
аспірант кафедри міжнародного права
факультету міжнародних відносин
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0009-0002-3979-7005

Ганкевич О.А. Особливості рецепції римського права на африканському континенті у доколоніальну добу.

Статтю присвячено аналізу особливостей рецепції римського права на теренах Африки у доколоніальну добу. Доведено, що, окрім розвитку місцевого звичаєвого права, початково запозичувалися правові традиції греків та фінікійців у період Античності. Визначено, що античні греки поширили, зокрема культуру писаного кодифікованого права, міського самоврядування та розгалужену судову систему, тоді як фінікійці сприяли систематизації морського, комерційного, адміністративного права та запровадили ефективний інститут виборних управителів-суфетів. Шляхом аналізу правового статусу підкорених Римом теренів Африки визначено, що рецепція римського права переважно відбувалася за прямого сприяння римської влади, а північ Африки використовувалася для тривалої економічної експлуатації. Розкрито, що, окрім сприяння поширенню римського права, влада імперії інкорпорувала норми автохтонного права місцевих народів, зокрема берберів. Встановлено, що завершенню інтеграції північноафриканських земель у правовий простір Римської держави сприяло прийняття Едикту Каракалли 212 р. н. е., який де-юре ліквідував правову ізоляцію корінного населення. Водночас після розпаду Західної Римської імперії посталі на теренах півночі Африки вандальські королівства не позбувалися римського права й активно використовували його норми для організації управління регіоном. Доведено, що після завоювання північного сходу Африки Візантією почався процес реставрації дії римського права на теренах, що належали Західній Римській імперії. Проаналізовано прецедент Ефіопії, яка добровільно здійснювала рецепцію римського права шляхом впровадження у XV столітті правового збірника «Фетха Негаст». Розкрито правову природу та суть збірника «Фетха Негаст», який був поєднанням норм канонічного права східних церков та фрагментів Старого й Нового Заповітів. Визначено, що світська частина збірника стала джерелом регулювання широкого спектра суспільних відносин, що включали порядок престолонаслідування, регулювання інститутів приватної власності, шлюбу, спадкування, укладення договорів, а також встановлювала систему покарань і правила судочинства.

Ключові слова: римське право, рецепція права, правовий плюралізм, північна Африка, Фетха Негаст, античність, раннє середньовіччя.

Hankevych O.A. Features of the reception of Roman law on the African continent in the pre-colonial era.

The article is devoted to the analysis of the peculiarities of the reception of Roman law in Africa in the pre-colonial era. It has been proven that, in addition to the development of local customary law, the legal traditions of the Greeks and Phoenicians were initially borrowed during the Antiquity period. It has been determined that the ancient Greeks spread, in particular, the culture of written codified law, urban self-government, and a ramified judicial system, while the Phoenicians contributed to the systematization of maritime, commercial, and administrative law and introduced the effective institution of elected governors-sufets. By analyzing the legal status of the African territories conquered by Rome, it has been determined that the reception of Roman law mainly took place with the direct assistance of the Roman authorities, while North Africa was used for long-term economic exploitation. It has been

revealed that, in addition to promoting the spread of Roman law, the imperial authorities incorporated the norms of the indigenous law of local peoples, in particular the Berbers. It has been established that the completion of the integration of North African lands into the legal space of the Roman state was facilitated by the adoption of the Edict of Caracalla in 212 CE, which de jure eliminated the legal isolation of the indigenous population. At the same time, after the collapse of the Western Roman Empire, the Vandal kingdoms that emerged in North Africa did not abandon Roman law and actively used its norms to organize the administration of the region. It has been proven that after the conquest of northeastern Africa by Byzantium, the process of restoring Roman law in the territories that belonged to the Western Roman Empire began. The precedent of Ethiopia, which voluntarily implemented Roman law by introducing the legal collection "Fetha Negest" in the 15th century, has been analyzed. The legal nature and essence of the Fetha Negest collection, which was a combination of the norms of canon law of the Eastern Churches and fragments of the Old and New Testaments, is revealed. It is determined that the secular part of the collection became a source of regulation for a wide range of social relations, including the order of succession to the throne, regulation of private property, marriage, inheritance, conclusion of contracts, and established a system of penalties and rules of judicial procedure.

Key words: Roman law, reception of law, legal pluralism, North Africa, Feth Negast, antiquity, early Middle Ages.

Постановка проблеми. Африканський регіон у науковому дискурсі традиційно розглядається як хрестоматійний приклад правового плюралізму, що характеризується співіснуванням та взаємодією різнорідних правових систем. Романо-германська, англосаксонська, звичаєва, релігійна та інші правові традиції сформували тут унікальне правове середовище, якому немає аналогів. У сучасній науці африканський правовий плюралізм переважно досліджується через призму впливу законодавств європейських метрополій у період активної колонізації в XIX–XX століттях. Особливо приділяють увагу романо-германській правовій традиції, нормативною основою якої є римське право. Натомість дослідженню специфіки рецепції римського права в доколоніальний період приділяється значно менше уваги. Такий погляд є неповним, оскільки він залишає суттєву прогалину в дослідженні генези місцевого правового плюралізму. Крім того, він спрощує загальне розуміння сутності національних правових систем африканських держав, а також їхніх традицій державотворення. Недостатня увага до зазначеної проблематики вбачається методологічно необґрунтованою, оскільки саме в доколоніальну епоху відбулися перші прецеденти взаємодії місцевого звичаєвого права з римським кодифікованим правом. Ця взаємодія заклала своєрідний базис для подальшого розвитку кодифікованого права на континенті, а також сформувала підґрунтя для подальшої рецепції римського права в регіоні. Без аналізу цих процесів неможливо об'єктивно оцінити, як саме формувався африканський правовий плюралізм, що є критично важливим для комплексного розуміння становлення та розвитку національних правових систем держав Африки.

Метою даної статті є визначення особливостей рецепції римського права на африканському континенті в доколоніальну добу

Стан опрацювання проблематики. Особливості правового устрою та статусу північноафриканських земель у складі Римської держави досліджували Фейдж Дж.Д. та Гаммер Д. Аналіз особливостей окремих нормативних актів римського права, що закріпили колоніальний статус за теренами півночі Африки здійснювали Шолль Р. та Шуберт К. Період візантійської реставрації римського права в регіоні досліджував Кайзер В. Питанню добровільної рецепції римського права на прикладі Ефіопії приділив увагу Санд П.Г. Загалом вузькопрофільна тематика дослідження потребує подальшого розкриття та доопрацювання.

Виклад основного матеріалу. До початку поширення римського права в африканському регіоні вже мав місце розвиток місцевого звичаєвого права. Локальне звичаєве право вже тоді характеризувалося своєю самобутністю, яка формувалася під впливом території як чинника, що визначав форму державності окремих африканських державних утворень та інших форм самоорганізації місцевого населення [1, с. 231]. У той же час активно поширювалися правові традиції інших народів, що походили із сусідніх регіонів. Особливої уваги в цьому контексті заслуговують правові традиції греків та фінікійців, які активно колонізували північ континенту.

Вплив традицій античних греків найбільш помітний на теренах Єгипту, який вони деякий час контролювали, та в Кіренаїці, де було багато грецьких колоній. Греки розвивали культуру писаного кодифікованого права та розгалуженої владної вертикалі. Це мало місце у поширенні грецької концепції міського самоврядування, розширенні податкової системи, введенні регулювання громадянства та майнових прав. Крім того, сформувалася специфічна судова система. Суди були поділені на грецькі, що здійснювали судочинство згідно з грецькими традиціями, та суди, що діяли за традиційним правом народів Єгипту.

Правові традиції фінікійців поширювалися на північний захід континенту, а центром їх розповсюдження став Карфаген. Вплив фінікійців переважно зачепив галузі морського, комерційного та адміністративного права. Найбільш помітною фінікійською правовою традицією, яку запозичили народи півночі Африки став інститут суфетів-виборних управителів, наділених вищою владою від імені союзу племен чи міської громади. У подальшому цей інститут виявився настільки ефективним, що поширився далеко за межі фінікійських колоній та був запозичений багатьма народами Північної Африки. Навіть після падіння Карфагена у 146 р. до н. е. адміністративне право фінікійців продовжувало регулювати життя понад 30 міст регіону, а їхня мова залишалася мовою офіційного діловодства [2, с. 87–203].

Після падіння Карфагена та встановлення римського панування Північна Африка поступово інтегрувалася у правовий простір Риму. Визначення особливостей інтеграції цього регіону та його статусу в Римській державі послугує прикладом для визначення характеру та особливостей рецепції римського права на теренах Африки в період Античності.

Варто наголосити, що процес інтеграції північноафриканських земель до складу Римської держави не обмежувався військово-політичним підкоренням регіону, а супроводжувався формуванням складної системи нормативних актів, спрямованих на його довготривалу економічну експлуатацію [3, с. 180]. Адміністративна вертикаль Римської держави в регіоні будувалася на поєднанні централізованого імперського управління з широким делегуванням повноважень місцевим органам самоврядування, зокрема у фіскальній та судовій сферах, що сприяло поширенню римського права на місцевому рівні. Особливу роль у процесі економічної експлуатації Північної Африки відігравало спеціалізоване аграрне законодавство, зокрема закони Lex Manciana та Lex Hadriana de rudibus agris.

Римські закони Lex Manciana та Lex Hadriana de rudibus agris сформували складний механізм, у якому норми римського права тісно переплітalися з локальним звичаєвим правом. З формально-юридичної точки зору ці закони діяли як інструмент своєрідного компромісу. Замість того, щоб нав'язувати римські моделі землекористування, римська адміністрація кодифікувала традиційні пунічні та берберські практики часткової оренди. Закони визначили статус колонів (дрібних землеробів), а також їхні обов'язки та права. Колони, розчистивши цілинні землі або засадивши їх оливковими деревами, отримували право спадкового користування. За це вони мали сплачувати фіксовану частку врожаю (зазвичай третину) на користь власника маєтку або генерального орендаря імперських земель (кондуктора). Таким чином, цей механізм мав на меті захистити безпосереднього виробника від свавілля посередників та стимулювати освоєння нових територій.

На практиці імплементація положень цих законів суттєво спотворювалася через особливості римського адміністративного та фіскального апарату. Величезні відстані від центру ухвалення рішень робили контроль за дотриманням законності вкрай ускладненим. Кондуктори та місцеві чиновники, які відповідали за збір податків і орендної плати, часто діяли поза межами правового поля. Оскільки система збору була децентралізованою, а доходи збирачів залежали від зібраного надлишку, легальна норма у «третину врожаю» нерідко перетворювалася на жорстку експлуатацію. Правозастосування в сільській місцевості супроводжувалося фізичним примусом, круговою порукою та конфіскаціями. Це створювало глибокий розрив між положеннями законів, що гарантували права колонів, та реальним правовим становищем місцевого населення, яке залишалося вкрай вразливим.

Із часом така модель функціонування аграрного права призвела до інституціоналізації залежності сільського населення. Те, що спочатку слугувало стимулом вільної господарської ініціативи, в епоху Пізньої Античності трансформувалося у жорстку систему прикріплення до землі. Коли економічні потреби Риму зросли, колони де-факто і де-юре втратили свободу пересування, перетворившись на glebae adscripti (прикріплених до землі). Водночас сформована правова та економічна структура виявилася настільки адаптивною та ефективною для управління ресурсами, що пережила саму імперію. У подальшому вандали, а згодом і Візантія залишили ці механізми землекористування та оподаткування практично без змін [4].

Важливу роль в інституціоналізації та закріпленні римського права на континенті відіграло прийняття імператором Каракаллою у 212 р. н. е. Constitutio Antoniniana (Едикту Каракалли). Цей нормативно-правовий акт надав статус римського громадянина всьому вільному населенню імперії, включно з корінними жителями африканських провінцій. Таке рішення де-юре ліквідувало правову ізоляцію місцевих племен, поширивши на них дію універсальних норм римського приватного права (зокрема інститутів шлюбу, спадкування та укладення договорів). Це стало безпрецедентним кроком в історії стародавнього світу, який сприяв глибокій правовій асиміляції та розширенню юрисдикції римських судів на значну частину населення Північної Африки. Крім того, це дозволило тісніше інтегрувати північ Африки в адміністративну та політичну вертикаль Римської держави [5, с. 106].

Після падіння Західної Римської імперії терени Північної Африки опинилися під контролем варварських королівств та місцевих племінних форм державності. Зокрема, період вандальського завоювання, попри військову нестабільність, не призвів до повного розриву з римською правовою традицією. Вандальські королі не створювали власних правових кодексів, натомість вони активно використовували римське право та римські методики управління територіями. Водночас основна маса романізованого населення продовжувала жити за нормами римського права в цивільних справах, що забезпечило безперервність економічних відносин аж до візантійського відвоювання.

Наступний етап правового розвитку регіону розпочався з 534 р. н. е., коли Візантія (Східна Римська імперія) отримала контроль над більшою частиною півночі континенту. Фактично період відвоювання півночі Африки Візантією став своєрідним періодом реставрації повноцінного функціонування римського права на теренах регіону. Через закон De officio praefecti praetorio Africae Юстиніан I офіційно поширив на африканські провінції дію кодифікованого римського права, ознаменувавши повернення до повноцінного функціонування інститутів римського цивільного права [6].

Подальша інституціоналізація візантійської влади призвела до створення наприкінці VI століття Екзархату Африки. Екзархат був адміністративною одиницею, у межах якої військова та цивільна влада були об'єднані для ефективнішого адміністрування та оборони. Карфаген як центр екзархату поширював свою юрисдикцію навіть на території візантійської Іспанії, призначаючи там суддів та впроваджуючи імперські приписи. Одночасно з цим у правовому полі регіону стрімко зростала роль канонічного права та інституту єпископів, які перетворилися із суто релігійних лідерів на ключові фігури в міському управлінні та здійсненні судочинства.

У 647 р. н. е., з початком експансії Арабо-ісламського Халіфату Рашидун (Праведного Халіфату), розпочався процес витіснення римського права з північноафриканських земель. До 709 р. н. е. Халіфат витіснив Візантійську імперію з Єгипту, Кіренаїки, Тріполітанії та згодом усього Магрибу. У подальшому ці завоювання знаменували початок колосальної трансформації мовних, культурних, релігійних та політико-правових особливостей Північної Африки. Причиною цих трансформацій стало поширення ісламу, а разом із ним і шаріату (ісламського права).

Як можна помітити, поширення римського права в добу Античності та раннього Середньовіччя було географічно обмеженим північчю континенту. Крім того, воно поширювалося шляхом сприяння римської, а в подальшому візантійської влади. Підкорені терени Африки у складі обох імперій відігравали радше роль колонії, ніж важливої суб'єктної частини держави. Проте існує прецедент, коли африканська держава добровільно здійснювала рецепцію римського права. Прикладом є рецепція римського права Ефіопською імперією у XV столітті через прийняття правового збірника «Фетха Негаст». Цей процес продемонстрував принципово інший, невійськовий шлях проникнення європейської правової традиції на африканський континент, який базувався на спільній релігійно-культурній ідентичності.

Оригінальний текст збірника «Фетха Негаст» був створений у XIII столітті на теренах Єгипту видатним коптським мислителем та правознавцем Абу-ль-Фадаїлом ібн аль-Ассалем. Спочатку ця праця була укладена арабською мовою як великий правовий збірник для потреб місцевої християнської громади. У XV столітті, за часів правління ефіопського імператора Зара Якоба, цей масив юридичних приписів потрапив до Ефіопської імперії. Його перекладом давньоефіопською мовою геез займався вчений Петрос Абда Сайд. Саме в такій перекладеній та адаптованій формі документ отримав назву «Фетха Негаст» (тобто «Закон Царів») і згодом перетворився на ключове джерело місцевого права, нормами якого користувалися аж до 30-х років XX ст.

Нормативну основу збірника становило складне поєднання канонічного права східних церков та фрагментів Старого й Нового Заповітів. Окрім цього, туди увійшли норми римського права. Світська частина «Фетха Негаст» стала джерелом регулювання широкого спектра суспільних відносин. Вона визначала порядок престолонаслідування, регулювала інститути власності, шлюбу, спадкування та укладення договорів, а також встановлювала систему кримінальних покарань і правила судочинства [7].

У контексті генези африканського правового плюралізму ефіопський прецедент є надзвичайно показовим. Він доводить, що африканська держава ще в епоху пізнього Середньовіччя була здатна до свідомої рецепції складних іноземних кодифікованих норм. Ефіопські правителі інтегрували римсько-візантійські правові інститути у власну адміністративну та судову вертикаль. Тим самим поєднавши їх із місцевими звичаями, вони змогли створити самобутню та стійку національну правову систему задовго до початку європейської колоніальної експансії.

Висновки. Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що рецепції римського права на теренах Африки в доколоніальну добу передували розвиток місцевого звичаєвого права, а також поширення правових традицій античних греків, які впровадили культуру кодифікованого писаного права, міського самоврядування та розгалуженої системи судочинства, і фінікійців, що забезпечили сис-

тематизацію комерційного, морського й адміністративного права та запровадили інститут виборних суфетів.

Рецепція римського права в Північній Африці відбувалася переважно за прямого сприяння імперської влади і мала яскраво виражений економічний мотив. Нормативно-правові акти Риму були спрямовані на тісну інтеграцію регіону для його тривалої економічної експлуатації. Юридичним завершенням інтеграції північноафриканських земель у правовий простір Римської держави стало прийняття Едикту Каракалли 212 р. н. е.

Поряд із примусовою рецепцією римського права, що реалізовувалася завдяки сприянню римської адміністрації, були й прецеденти добровільної рецепції норм римського права африканськими державами. Впровадження Ефіопською імперією у XV столітті правового збірника «Фетха Негаст» доводить здатність африканських держав самостійно імплементувати його норми.

Наприкінці варто зазначити, що, хоча в доколоніальний період римське право було витіснене ісламським, його рання рецепція сприяла формуванню африканського правового плюралізму та національних правових систем окремих держав Африки, як-от Ефіопії. Рецепція римського права сприяла поширенню кодифікації правових норм, а також розширенню африканського досвіду публічного адміністрування. Крім того, це сформувало своєрідний базис для реставрації римського права після початку європейської колонізації африканського континенту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ганкевич О. Історико-правовий аналіз становлення державності на африканському континенті. *Юридичний вісник*. 2025. № 6. С. 229–235. DOI: 10.32782/yuv.v6.2025.29.
2. Fage J.D. The Cambridge History of Africa. Vol. 2 : From c. 500 B.C. to A.D. 1050. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. DOI: 10.1017/CHOL9780521215923.
3. Hammer D. Imperial Politics and Legislation in Roman Africa. Augustine in Context / ed. T. Toom. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. P. 179–186. DOI: 10.1017/9781316488409.023.
4. Scholl R., Schubert C. Lex Hadriana de agris rudibus und lex Manciana. Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete. 2004. Bd. 50. S. 79–84. DOI: 10.11588/propylaeumdok.00005687.
5. Підопригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: підручник. 2-ге вид. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
6. Kaiser W. Justinian and the Corpus Iuris Civilis. The Cambridge Companion to Roman Law / ed. D. Johnston. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. P. 119–148. DOI: 10.1017/CCO9781139034401.011.
7. Sand P.H. Roman law in Ethiopia: traces of a seventeenth century transplant. Comparative *Legal History*. 2020. Vol. 8. № 2. P. 116–143. DOI: 10.1080/2049677x.2020.1830489.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Ганкевич О.А., Боднар Т.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

UDC 34.01
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.2

ON THE ISSUE OF RESEARCHING WAYS TO IMPROVE INFORMATION SECURITY IN UKRAINE

Goncharov M.V.,
Doctor of Philosophy
ORCID: 0000-0003-4452-1652
e-mail: goncharovnik@ukr.net

Goncharov A.V.,
Candidate of Law, Associate Professor
Associate Professor of the Department of Intellectual Property and Private Law
National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»
ORCID: 0000-0002-2430-2789
e-mail: goncharov-82@ukr.net

Honcharov M.V., Honcharov A.V. On the issue of researching ways to improve information security in Ukraine.

The article explores the current issues of improving the information security system of Ukraine in the context of modern globalization processes and the growth of information threats.

The role of information security as an important component of the national security of the state is analyzed and the main approaches to assessing its condition are determined.

The key criteria for ensuring information security are considered, in particular, confidentiality, integrity and accessibility of information. Considerable attention is paid to the analysis of scientific approaches to the formation of effective state policy in the field of information space protection.

The need to improve regulatory and legal regulation, develop information and communication infrastructure and strengthen the institutional capacity of state authorities in the field of information security is substantiated. The main directions of state policy development are determined, aimed at increasing the resilience of society to information threats, developing international cooperation and implementing modern information protection technologies.

To implement state policy in the areas of protecting the national interests of the state in the information sphere, the implementation of international standards should be encouraged, investments in the development of the state's information sphere should be promoted, which means openness in relations towards the formation of a free market environment, the inclusion and support of the functioning of instruments for the legal protection of intellectual property rights and trade secrets from theft, damage or unlawful use. The generalized goal of such measures is to ensure supremacy in the application of compatible and secure standards.

A study of state policy on information security of Ukraine showed that since this industry is one of the main components of national security, this area requires constant work on improving the regulatory framework, which would effectively and properly balance the relationship between all subjects of national security, determine their limits of responsibility provided for by the Constitution of Ukraine, as well as declared rights and obligations established by regulatory acts.

Key words: information security of Ukraine, ensuring information security, national security, public administration, public information policy, protection of the information space.

Гончаров М.В., Гончаров А.В. До питання дослідження шляхів вдосконалення інформаційної безпеки в Україні.

У статті досліджено актуальні питання вдосконалення системи інформаційної безпеки України в умовах сучасних глобалізаційних процесів та зростання інформаційних загроз.

Проаналізовано роль інформаційної безпеки як важливої складової національної безпеки держави та визначено основні підходи до оцінювання її стану.

Розглянуто ключові критерії забезпечення інформаційної безпеки, зокрема конфіденційність, цілісність та доступність інформації. Значну увагу приділено аналізу наукових підходів до формування ефективної державної політики у сфері захисту інформаційного простору.

Обґрунтовано необхідність удосконалення нормативно-правового регулювання, розвитку інформаційно-комунікаційної інфраструктури та посилення інституційної спроможності органів державної влади у сфері інформаційної безпеки. Визначено основні напрями розвитку державної

політики, спрямовані на підвищення стійкості суспільства до інформаційних загроз, розвиток міжнародного співробітництва та впровадження сучасних технологій захисту інформації.

Для реалізації державної політики на напрямках захисту національних інтересів держави в інформаційній сфері слід заохочувати впровадження міжнародних стандартів, сприяти надходженню інвестицій в розбудову інформаційної сфери держави, що означає відкритість у відносинах на шляху формування вільного ринкового середовища, включення і підтримки функціонування інструментів правового захисту права інтелектуальної власності і комерційної таємниці від викрадення, пошкодження чи неправочинного використання. Узагальненою метою таких заходів є забезпечення верховенства при застосуванні сумісних і безпечних стандартів.

Дослідження державної політики стосовно інформаційної безпеки України показало, що оскільки ця галузь є однією з основних серед компонентів національної безпеки, то ця сфера потребує постійної роботи з удосконалення нормативно-правової бази, яка б ефективно і належним чином урівноважувала взаємовідносини між усіма суб'єктами національної безпеки, визначала їхні, передбачені Конституцією України межі відповідальності, а також задекларовані права та встановлені нормативними актами обов'язки.

Ключові слова: інформаційна безпека України, забезпечення інформаційної безпеки, національна безпека, державне управління, державна інформаційна політика, захист інформаційного простору.

Problem statement. Research into problems in the field of organization and implementation of measures to protect the information field of Ukraine is of paramount importance. As a component of the national security of the state, the information sphere has a powerful influence on all aspects of the functioning of society. Currently, Ukraine is implementing certain provisions of the European Union legislation in the areas of development and implementation of control taking into account a multi-level policy in the information sphere (global; European Union level, national level). Therefore, to deepen the scientific value of the study, it is advisable to analyze the mechanisms of formation and implementation of information policy in countries with a high level of development in order to identify positive practices and apply them to Ukrainian practice.

By improving the organizational principles of state policy in the field of information security of Ukraine, it is predicted to bring it into line with high standards (primarily the USA) regarding the reform of an integral economic and legal sector, namely the information and communication sector. This approach fully corresponds to the constitutional provisions stipulated in Article 9 of the Fundamental Law (regarding the formation of national legislation and the inclusion in it of international legal acts ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine).

The state of the development of the problem. The state of the development of this problem. The study of this issue was paid attention to by many scientists and researchers: Bilenchuk P.D., Bilko S.S., Hnatiuk S.L., Hryhorchuk M.V., Dzyoban O.P., Dovgan O.D., Zolotar O.O., Kosilova O.I., Kudin S.V., Lipkan V.A., Loginov O.V., Novitska N.B., Tkachuk T.Yu., Tikhomyrov O.O., Frantsuz A.Y., Tsymbalyuk V.S., Shevchenko A.Ye., Yarema O.G. and others.

The purpose of the study. The purpose of this work is to consider ways to improve information security in Ukraine.

Presentation of the main material. Compliance with the criteria of the modern level of state policy on ensuring information security is a rather complex task, requiring the analysis of a wide range of problems, directions and their interpretation in the organizational and legal field, as a basis for the development and necessary improvement of the national security system. It should be based on a methodology as a research tool for assessing the activities of state administration bodies in providing guarantees of information security not only to a private individual or social groups, but to society as a subject of legal relations in this sphere.

According to S.V. Kovtun, the criteria for assessing the state of information security can be the "information status" of the subjects implementing it (the ability of individuals to use the information space, provision of all necessary means, the level of information education, etc.); the development, accessibility and reliability of information and communication networks; the development, reliability, systematization and convenience of information resources, etc. [1, p. 88].

To characterize the criteria for information security, it is recommended to use the CIA Triad model (English – CIATriad), which provides for the use of three basic qualities of information security, namely: integrity, availability and confidentiality.

Yu.V. Nesteryak believes that in general, the main criteria for international information security, in addition to protecting information resources in order to ensure their confidentiality, protecting data from unauthorized modification or destruction, should also include «ensuring the operability of systems using technology to counter threats» [2, p. 43–45].

In the context of globalization and free circulation of information, the comprehensive nature of the assessment of current threats to national security in the information sphere is of great importance. Such an approach requires, first of all, the identification of effective tools that would correspond to the level of threats arising from the use of information and the functioning of the information resource protection system.

It is for this purpose that it is necessary to form effective management activities, which should be considered in two aspects: management of technical systems and influence on social processes for organizing activities on the way to fulfilling the tasks set [3, p. 113].

We note in passing that the specified topic has been deeply and comprehensively studied from the standpoint of legal aspects, as evidenced by early and more modern results of scientific work, some of which we will refer to as the basis for our future author's generalizations.

V. Shatun and O. Gladun, studying the issues of information security functioning in the structure of national security, note that the events of recent years in our country have shown the inability to resist information wars, since the problems of information policy have not yet been resolved at the proper level [4, p. 179].

A team of scientists consisting of M.F. Kryshtanovich, Ya.Ya. Pushak, M.I. Fleychuk and V.I. Franchuk believe that when choosing criteria for determining the effectiveness of political and state measures in the areas of stabilizing the situation in the field of information security, it is necessary to focus on indicators [5, pp. 154–161], which we will comment on and present in the author's edition.

Among the instruments aimed at establishing law and order in the sphere of information use, it is advisable to consider the possibility of strengthening criminal liability for the intentional public dissemination of knowingly false information, which is committed to sow anxiety, panic and fear among citizens, incitement to offenses and crimes aimed at harming the established order of the functioning of the information environment, as well as failure to comply with lawful orders of representatives of the state and local authorities. Such legislative activity becomes particularly relevant in conditions of martial law, when Russian hostile propaganda uses all possible and available sources in order to undermine the patriotic spirit of the Ukrainian people in their resistance to their aggressive actions, and also carries out cyberattacks and fake postings to form a false information environment outside Ukraine.

Further active work on the development of national legislation in the field of information security, bringing it into line with international requirements, namely, adaptation to the highest standards in ensuring the right of a person and the state to information, and the legality of its use, will clearly contribute to increasing the level of effectiveness of measures to counter threats in the field of information use, as well as increasing Ukraine's authority in the eyes of international partners.

Such an approach will contribute to the formation of true information independence of Ukraine, the establishment of the foundations of information sovereignty, which involves improving the entire information sphere based on the introduction of effective mechanisms of legal regulation, the use of updated and new tools of a technological and protective nature, the dissemination of reliable information about Ukraine on the domestic market and international media resources. The active involvement of media representatives in covering destructive phenomena and events that threaten not only information security, but also encroach on the foundations of national security will also have a positive impact.

At the same time, it should be noted that such activities should be carried out in strict compliance with constitutional guarantees and current legislation, which regulate issues of information security and the procedure for using open and closed databases. A special safeguard for stabilizing positive changes in the field of information dissemination is the task of preventing abuses by representatives of state authorities and local self-government, that is, bringing such work into line with the provisions of Article 19 of the Constitution of Ukraine.

In our opinion, the main burden in resolving this issue should be distributed as follows:

– assessment and analysis of the conceptual foundations of information security, its principles, standards and rules, which would correspond and comply with the provisions of current legislation, as well as establish the principles of a holistic mechanism for protecting the state's information environment;

– systematic monitoring of sources of threats to information security, based on the results of which to identify new objects and update or set new goals;

– the state of resistance of society in view of the scale of the IPSO, the introduction of competitive recruitment for positions in structures responsible for organizing counteraction to hostile and destructive manifestations in the field of information support, etc.

Thus, it can be argued that ensuring the proper state of information security in Ukraine has become a serious problem that reaches the most vulnerable elements in the structure of society, namely the

individual, communities of people, state institutions, local governments and other economic entities. At this stage of historical development, it is necessary to apply comprehensive measures of a nationwide nature, using the tools of lawmaking, state building and legitimate coercion to fulfill the requirements of the established procedure for using and accessing information and information resources.

We are also convinced that the formation of a competitive and sufficiently resistant to sources of internal and external threats information security system of Ukraine, as well as the development of effective strategies and tactics to counter various information threats should become priority tasks for state authorities, non-state institutions and organizations and the conduct of scientific research.

Given the above, it is possible to identify the main vectors along which state policy in the field of ensuring information security should develop. In our opinion, it is appropriate to include the following areas:

1) establishment and expansion of constitutional guarantees for the protection of the human right to information;

2) improvement of the system for countering information threats in the field of information security as part of measures to maintain national security;

3) creation of reliable instruments for protecting the economic interests of Ukraine with the support of technological and media resources of the information sphere.

In this regard, it is necessary to clearly understand the role and importance of a comprehensive approach to solving this triune task, since the separate or segmental implementation of individual components will not bring the expected result in ensuring compliance with proper information order in all spheres of life of Ukrainian society.

To implement state policy in the areas of protecting the national interests of the state in the information sphere, the implementation of international standards should be encouraged, investments in the development of the state's information sphere should be promoted, which means openness in relations towards the formation of a free market environment, the inclusion and support of the functioning of instruments for the legal protection of intellectual property rights and trade secrets from theft, damage or unlawful use. The generalized goal of such measures is to ensure supremacy in the application of compatible and secure standards.

A study of state policy on information security of Ukraine showed that since this industry is one of the main components of national security, this area requires constant work on improving the regulatory framework, which would effectively and properly balance the relationship between all subjects of national security, determine their limits of responsibility provided for by the Constitution of Ukraine, as well as declared rights and obligations established by regulatory acts [6, p. 145-150].

In particular, it is advisable to develop the Law of Ukraine «On Economic and Information Security of Ukraine», as well as the Concept of Legislation in the Field of Economic and Information Security, as well as the corresponding Program for the Preparation of Regulatory and Legal Acts Related to Ensuring the Effective Functioning and Protection of the Right to Use Information by Participants in the Economic Sphere and Relevant to This Activity by Subjects of Governmental Powers and Representatives of Ukrainian Society. Such actions will contribute to the regulation of legal relations in the information sphere on the principles of democracy, which, in turn, will make it possible to avoid chaos and unsystematicity in the indicated areas in order to maintain the proper level of the rule of law.

Conclusions. Taking into account the above, it became possible to propose specific options for actions aimed at achieving high international requirements for entering global information networks. Such actions may include:

1) strengthening the influence in the sphere of regulatory and legal relations of state authorities as managers of protection mechanisms in the dissemination of information;

2) developing a program for forming a list of regulatory and legal acts of state authorities and acts of local self-government in order to bring them into a single accounting system with the provision of appropriate access to users (within the permitted limits);

3) accelerating the implementation of the latest information and communication technologies, developing appropriate programs to provide citizens with the opportunity to receive high-quality information protected from unauthorized modification;

4) ensuring the organization and conduct of various information campaigns among the general public;

5) strengthening cooperation with various national and international public organizations.

Therefore, the current stage in the development of Ukraine in the areas of information security protection requires an increase in the level of state participation in these processes, the organization and provision of control over all subjects of the information sphere from the standpoint of assessing the legality of their use and utilization of information.

REFERENCES:

1. Kovtun S.V. Information security: textbook. Kharkiv: Publishing house of KhNEU, 2009. 368 p.
2. Nesteryak Yu.V. International criteria for state information security: theoretical and methodological analysis. Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine. 2013. No. 3. P. 40–45. URL: file:///C:/Users/%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B9/Downloads/Pubupr_2014_1_11.pdf (access date 03/14/2026).
3. Ways to improve the system of state management of ensuring national security of Ukraine: monograph. [G.P. Sytnyk, V.I. Abramov, O.G. Bortnikova, M.M. Shevchenko and others]; [ed. G.P. Sytnyka, V.I. Abramova]. Kyiv: NADU, 2012. 536 p.
4. Shatun V. T. Information security is an integral component of the national security of Ukraine. Scientific works of the Petro Mohyla Black Sea State University of the Kyiv-Mohyla Academy complex. 2016. T. 267. Issue. 255. P. 174–180.
5. State policy of ensuring the national security of Ukraine: main directions and features of implementation.: monograph. [M.F. Kryshtanovych, Ya.Ya. Pushak, M.I. Fleychuk, V.I. Franchuk]. Lviv: Spolom, 2020. 418 p.
6. Honcharov M. V. Theoretical and legal foundations of information security regulation in Ukraine: dissertation ... candidate of legal sciences: 12.00.01. Irpin, 2023. 215 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Honcharov M.V., Honcharov A.V., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.1:342.9:351.07](477:470)»165/174»(091)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.3

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ КОНТРОЛЮ НАД ГЕТЬМАНОМ У СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИХ ДОГОВОРІВ XVII СТ.

Гутів Б.І.,
доктор філософії в галузі знань «Право»,
доцент кафедри
історії держави, права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка,
ORCID: 0000-0001-8535-3590
e-mail: bohdan.gutiv@lnu.edu.ua

Гутів Б.І. Правові механізми контролю над гетьманом у системі Українсько-московських договорів XVII ст.

У статті розглянуто процес поступового обмеження повноважень гетьманської влади Московським царством у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. Показано, що гетьманські статті, які спочатку укладалися як домовленості між Військом Запорозьким і московським монархом, з часом втратили характер рівноправних договорів. Вони поступово перетворилися на засіб контролю з боку царської влади.

Звертається увага на те, що зміна змісту цих актів була зумовлена не лише політичними обставинами того часу, але й послідовною політикою московського уряду, спрямованою на підпорядкування Гетьманщини. У роботі виокремлено основні сфери, у яких відбувалося обмеження влади гетьмана. До них належать зовнішні відносини, військове командування, фінанси, кадрова політика, судочинство, а також порядок обрання та усунення гетьмана. Підкреслено, що ці обмеження впроваджувалися поступово, через зміну змісту окремих статей і появу нових умов, які посилювали залежність гетьманської влади від царського уряду.

Автором простежено еволюцію договірних статей. Якщо на початку ці відносини мали характер військово-політичного союзу і протекції, то з часом вони набули ознак адміністративної залежності від імперського центру. Доведено, що наслідки цих актів стосувалися не лише обмеження влади окремого гетьмана, а й загального звуження автономії козацької держави. Поступово під контроль московського уряду перейшли ключові сфери управління – фінансова система, військова організація, зовнішня політика та судова влада.

Окрему увагу звернено на те, що кожен новий договірний акт, навіть коли формально підтверджував певні права і вольності, одночасно вводив нові механізми контролю. Це проявлялося у розширенні повноважень воєвод, посиленні фінансового нагляду, обмеженні дипломатичних контактів та встановленні контролю за призначенням старшини. Таким чином, обґрунтовано, що процес обмеження гетьманської влади мав послідовний характер і не був випадковим. Він відображав загальну тенденцію переходу від автономної козацької держави до її включення в імперську систему управління. У результаті гетьман поступово втрачав реальні владні повноваження і перетворювався на підконтрольну посадову особу.

Ключові слова: Гетьманщина; гетьманська влада; глава держави; автономія; московський царизм; гетьманські статті.

Hutiv B.I. Legal mechanisms of control over the Hetman in the system of Ukrainian–Muscovite treaties of the 17th century.

The article examines the process of the gradual limitation of the powers of the Hetmanate authority by the Muscovite Tsardom in the second half of the seventeenth to the first half of the eighteenth century. It is demonstrated that the Hetman Articles, which were initially concluded as agreements between the Zaporozhian Host and the Muscovite monarch, gradually lost their character as equal treaties. Over time, they evolved into an instrument of control exercised by the tsarist authority.

The study emphasizes that the transformation in the content of these acts was determined not only by the political circumstances of the period, but also by the consistent policy of the Muscovite government aimed at subordinating the Hetmanate. The research identifies the principal spheres in which the limitation of the Hetman's authority took place. These include foreign relations, military command, financial administration, кадрова policy (appointments and dismissals), judicial authority, as well as the procedures for the election and removal of the Hetman. It is underscored that these restrictions were introduced gradually, through modifications of specific articles and the introduction of new provisions that reinforced the dependence of the Hetman's authority on the tsarist government.

The author traces the evolution of the treaty articles. While initially these relations bore the character of a military-political alliance and protection, over time they acquired features of administrative dependence on the imperial center. It is substantiated that the consequences of these acts concerned not only the limitation of the powers of an individual Hetman, but also the overall reduction of the autonomy of the Cossack state. Gradually, key spheres of governance—financial system, military organization, foreign policy, and judicial authority—came under the control of the Muscovite government.

Particular attention is paid to the fact that each subsequent contractual act, even when it formally reaffirmed certain rights and liberties, simultaneously introduced new mechanisms of control. This was manifested in the expansion of the powers of voivodes, the strengthening of financial supervision, the restriction of diplomatic contacts, and the establishment of control over the appointment of the Cossack elite (starshyna). Thus, it is argued that the process of limiting the Hetman's authority was consistent and systematic rather than incidental. It reflected a broader trend of transition from an autonomous Cossack polity to its incorporation into the imperial system of governance. As a result, the Hetman gradually lost real governing powers and was transformed into a subordinate administrative official.

Key words: Hetmanate; hetman authority; head of state; autonomy; muscovite tsarism; Hetman Articles.

Постановка проблеми. Питання обмеження гетьманської влади московським урядом є принциповим для з'ясування реального правового статусу Гетьманщини у другій половині XVII ст. Воно дає можливість простежити, як саме трансформувався інститут гетьманства: від очільника відносно самостійної козацької держави до посадовця, чиї повноваження дедалі сильніше залежали від санкції імперського центру. Водночас складність проблеми зумовлена станом джерельної бази, так як значна частина текстів збереглася у московському канцелярському викладі, а автентичні українські редакції або не дійшли до нашого часу, або мають фрагментарний характер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти правового статусу гетьмана та договірної природи українсько-московських відносин висвітлювали І. Бойко, І. Крип'якевич, А. Яковлів, В. Липинський, О. Оглоблин, І. Терлюк, В. Горобець, В. Пришляк, С. Будник, В. Прус, О. Шкуратенко, Ю. Олійник та ін.

Мета статті - охарактеризувати основні правові механізми обмеження повноважень гетьмана московським царським урядом, з'ясувати еволюцію змісту гетьманських статей XVII ст. та визначити їх правові й історичні наслідки для інституту гетьманської влади.

Виклад основного матеріалу. Багатовікове перебування українських земель під владою іноземних держав стало серйозним чинником, що негативно вплинув на розвиток українського народу. Порушення соціально-економічних прав населення поєднувалося з національним і релігійним утиском, що істотно стримувало суспільно-політичний розвиток України. Водночас нестабільність державного управління Речі Посполитої, посилена проявами політичної анархії та корупції, сприяла зловживанням з боку польських магнатів і шляхти на українських землях [1, с. 6]. За таких умов визрівала потреба у зміні політичного курсу та пошуку нових союзників, що й стало передумовою укладення угод із московським царством.

Початковий етап юридичного оформлення відносин між Військом Запорозьким і московським царством пов'язаний із Березневими статтями 1654 р., які в історіографії традиційно розглядаються як перший договірний акт між обома політичними суб'єктами. У сучасній науці не існує цілковитої одностайності щодо їх правової природи. І. Терлюк кваліфікує ці домовленості як форму васальної залежності Війська Запорозького від московської держави [2, с. 163], тоді як В. Прус і Д. Курас наголошують на збереженні автономного становища Війська Запорозького у межах військово-політичного союзу з московією [3, с. 39]. І. Крип'якевич, репрезентуючи старішу історіографічну традицію, пов'язував рішення Переяславської ради та Земського собору з возз'єднанням України з Росією [4, с. 12]. Натомість А. Яковлів, В. Липинський і О. Оглоблин розглядали угоду насамперед як союзницький акт, у якому йшлося про військову протекцію, а не про ліквідацію політичної суб'єктності Гетьманщини [5, с. 16; 6, с. 121; 7, с. 29]. На нашу думку, саме такий підхід точніше відображає початковий зміст домовленостей 1654 р.: гетьман не втрачав ні внутрішнього керівництва, ні провідної ролі у зовнішніх справах, а отже сам акт ще не означав повного підпорядкування козацької держави московському уряду.

Однак уже невдовзі початкова союзницька модель почала змінюватися. Переяславські статті Ю. Хмельницького 1659 р., які у джерелах часто називають другими або новими Переяславськими статтями, відобразили якісно інший рівень втручання москви у внутрішні справи Гетьманщини. Більшість науковців сверджують, що цей акт фактично перетворював Україну на автономну частину московського царства. Його зміст передбачав право московської сторони розміщувати воєвод, заборону самостійної зовнішньої політики гетьмана, а також обмеження його кадрових повноважень

щодо полковників і генеральної старшини [8, с. 111; 2, с. 167]. Таким чином, якщо 1654 р. лише започаткував нову систему міждержавних відносин, то 1659 р. уже означав перехід до відкритого нормативного звуження суверенних компетенцій гетьманського уряду. Показово, що вже 1660 р. Ю. Хмельницький, укладаючи Слободищенський трактат, фактично відмовився від попередніх домовленостей із москвою, що свідчило про їх конфліктний і нав'язаний характер [8, с. 111].

Подальший розвиток подій після Чорної ради 1663 р. поглибив процес трансформації політичного статусу Гетьманщини. Саме розкол України на Правобережну і Лівобережну, підтриманий московським урядом, створив передумови для запровадження нової договірної моделі, в якій гетьман Лівобережжя дедалі більше залежав від царської влади. Як слушно зазначають О. Будник, В. Прус і О. Шкуратенко, поділ України дав змогу царизму реалізувати курс на переведення її зі стану незалежної держави до автономної одиниці у складі московії [9, с. 37].

Укладені з І. Брюховецьким Батуринські статті 1663 р. уже містили ознаки політичного обмеження глави держави Гетьманщини. Джерела фіксують, що він фактично визнавав пріоритет царської влади над місцевим управлінням, а сам документ покладав на гетьманську адміністрацію обов'язок утримувати царське військо та виконувати інші вимоги московської сторони [2, с. 167; 10, с. 34]. Це означало, що гетьманська влада дедалі виразніше втрачала ознаки самостійного політичного центру.

Найрадикальнішим кроком у цьому напрямі стали Московські статті 1665 р. В історико-правовій науці вони справедливо розглядаються як один із найгостріших етапів обмеження української автономії [11, с. 48]. Формально акт підтверджував окремі права та вольності Війська Запорозького, проте фактично переводив ключові важелі влади під контроль царської адміністрації. Насамперед ішлося про фінансову сферу. За свідченням В. Горобця, ще під час підготовки договору єпископ Мефодій пропонував, аби податкові надходження надходили до царської скарбниці, а вже звідти перерозподілялися на військові потреби [11, с. 45]. У разі реалізації такої схеми гетьманський уряд втрачав матеріальну основу свого функціонування.

Не менш важливим було й розширення компетенції воєвод, яким передавалися не тільки фінансові, а й адміністративні функції щодо значної частини некозацького населення [11, с. 47]. Разом із цим обмежувалися дипломатичні контакти, посилювалася залежність процедури обрання гетьмана від царського дозволу, збільшувалася кількість московських гарнізонів, а Київська митрополія дедалі сильніше втягувалася в орбіту московського церковного впливу [10, с. 34; 12, с. 237]. Отже, Московські статті 1665 р. не просто звужували окремі повноваження гетьмана - вони створювали цілісну систему політичного, військового і фінансового нагляду.

Після антимосковського вибуху 1668 р. та падіння Брюховецького царський уряд був змушений піти на певний перегляд попередньої політики, наслідком чого стали Глухівські статті 1669 р. У порівнянні з Московськими статтями вони справді повертали окремі елементи автономії, однак не відновлювали попереднього правового статусу гетьманської влади. Важливо, що новообраний гетьман мав скласти присягу на «вічне й вірне підданство» цареві [13, с. 23]. Отже, сам принцип виборності формально зберігався, але його юридичний зміст змінювався, так як легітимність гетьманської влади тепер пов'язувалася не лише з волею козацької ради, а й з обов'язковим визнанням зверхності монарха.

Аналогічно слід оцінювати й воєводське питання. Хоча українська сторона домагалася обмеження їх ролі, у ключових містах вони все ж залишалися, а мотив охорони кордонів поєднувався з ціллю недопущення «хитання та зради» [13, с. 23; 14, с. 126]. Це засвідчує, що оборонна функція московської присутності невіддільно поєднувалася з політичним контролем. Так само гетьман не міг без відома царя підтримувати зовнішні контакти, що прямо обмежувало одну з найважливіших ознак суверенної влади.

Глухівські статті містили й іншу принципову новацію - запровадження механізмів нагляду за самим гетьманом. У статтях передбачалося, що у випадку його «переступу» або небезпечних дій старшина повинна інформувати царя, а остаточне рішення щодо зміщення гетьмана без указу монарха фактично ставало неможливим. З одного боку, це захищало гетьмана від свавільного усунення старшиною; з іншого - переносило вирішальну компетенцію у справі відповідальності гетьмана до зовнішнього центру. На нашу думку, саме в цьому полягала одна з головних змін: гетьман уже не був повністю самостійним носієм влади, а його політичне становище залежало від взаємодії між старшиною та царським урядом. Тому оцінка Глухівських статей як повного відновлення старих прав видається перебільшеною, хоча в порівнянні з 1665 р. вони справді були компроміснішими [15, с. 123].

Наступний етап обмежень пов'язаний із Конотопськими статтями 1672 р., ухваленими після усунення Дем'яна Многогрішного й обрання Івана Самойловича. Формально вони продовжували лінію Глухівських статей, однак водночас поглиблювали залежність порядку формування гетьманської

влади від царського уряду. Сам факт, що рада скликалася «за царським указом», а вибори відбувалися під контролем московських представників, свідчив про поступове нівелювання традиційної самостійності козацького політичного механізму.

Не менш показовим було закріплення обов'язкової присяги не тільки цареві, а й його спадкоємцям, що юридично посилювало тривалий і династичний характер підданства. Разом із тим гетьман втрачав можливість одноосібно здійснювати карально-кадрові повноваження, насамперед щодо полковників і старшини [12, с. 79]. У підсумку влада гетьмана дедалі більше балансувалася не внутрішнім правом козацького устрою, а зовнішньою санкцією москви та політичним тиском старшинської верхівки.

Завершальним нормативно-правовим актом XVII ст., який істотно обмежував повноваження гетьмана, стали Коломацькі статті 1687 р.., укладені під час обрання І. Мазепи. Вони спиралися на попередню договірну традицію, але доповнювали її нормами, що вже виходили за межі звичайного регулювання відносин сюзерена і васала або протектора та підлеглого союзника. Особливо промовистою є вимога сприяти зближенню «малоросійського» населення з «великоросійським» шляхом шлюбів та інших форм поведінки [5, с. 127]. Ще важливішою була норма, за якою не повинно було лунати голосів про те, що Малоросійський край є «гетьманського регименту» [5, с. 127]. Ідеться вже не просто про обмеження окремих владних повноважень, а про поступове заперечення самого державного характеру Гетьманщини та її політичної окремішності. Саме тому позиція Ю. Олійника про те, що Коломацькі статті закріплювали подальше звуження самостійності Гетьманщини й уперше виразно підважували її державний статус, видається цілком обґрунтованою [16, с. 117].

Висновки. Проведений аналіз показує, що гетьманські статті XVII ст. стали основним правовим механізмом поступового обмеження влади гетьмана та одночасно інструментом звуження автономії Гетьманщини. Якщо Березневі статті 1654 р. ще можна розглядати як союзницький договір із збереженням внутрішньої самостійності Війська Запорозького, то вже Переяславські статті 1659 р. започаткували системне втручання царського уряду у ключові сфери управління.

Наступні нормативні акти не змінювали загальної тенденції, а навпаки поглиблювали підпорядкування гетьманської влади. Уже Московські статті 1665 р. фактично запровадили прямий контроль царського уряду над управлінням і фінансами, а подальші домовленості, навіть за наявності окремих поступок, не відновлювали реальної самостійності Гетьманщини. Коломацькі статті 1687 р., разом із актами початку XVIII ст., завершили процес включення гетьманської влади до системи імперського управління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини: навч. посіб. для студ. вищ. та серед. спец. юрид. навч. закл. і фак. Львів: Світ, 2000. 120 с. URL: https://archive.org/details/bojko2000.
2. Терлюк І.Я. Українська державність: формування національної державно-правової традиції (друга половина XVI – початок XX ст.): монографія. Львів: Галицька видавнича спілка, 2022. 478 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Terliuk_Ivan/Ukrainska_derzhavnist_formuvannia_natsionalnoi_derzhavno-pravovoi_tradytsii.
3. Прус В., Курас Д. Правовий статус Війська Запорізького за Березневими статтями 1654 р. Богдана Хмельницького з московським царем // Аналітично-порівняльне правознавство: електрон. наук. вид. Ужгород: Ужгород. нац. ун-т, 2023. № 1. С. 35–39. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/04/7.pdf.
4. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. 2-ге вид., випр. і допов. Львів : Світ, 1990. 408 с. URL: https://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?C21COM=S&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21CNR=20&S21FMT=online_book&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21REF=10&S21STN=1&S21STR=ukr0006720&Z21ID=.
5. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. 175 с. URL: https://diasporiana.org.ua/istoriya/10561-yakovliv-a-ukrayinsko-moskovski-dogovori-v-xvii-xviii-vikah.
6. Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659 : замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. Нью-Йорк: Булава, 1954. 304 с. URL: https://diasporiana.org.ua/politologiya/6515-lipinskiy-v-ukrayina-na-perelomi-1657-1659-zamitki-do-istoriyi-ukrayinskogo-derzhavnogo-budivnitstva-v-xvii-im-stolitti.
7. Ohloblyn O. The Pereyaslav Treaty of 1654. New York: Ukrainian Free Academy of Sciences in the U.S.A., 1954. 146 p. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22567/file.pdf.
8. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687): матеріали до українського дипломатарію / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, НТШ, ЦДІА Укра-

їни, м. Київ. Київ; Львів, 2004. 1086 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Butych_Ivan/Universaly_ukrainskykh_hetmaniv_vid_Ivana_Vyhovskoho_do_Ivana_Samoilovycha_1657-1687.
9. Будник С.І., Прус В.З., Шкуратенко О. В. Джерела права Української гетьманської держави (Війська Запорозького): навч. посіб. Київ, 2017. 212 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/jspui/handle/123456789/17077.
10. Донченко О.І. Вітчизняна політико-правова думка Гетьманщини періоду Руїни. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 2. С. 30–36. DOI: 10.32782/2524-0374/2023-2/4 URL: https://lsej.org.ua/2_2023/4.pdf.
11. Горобець В.М. Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. Український історичний журнал. 2003. № 6. С. 39–51. URL: https://resource.history.org.ua/publ/journal_2003_6_39.
12. Україна в міжнародних відносинах : енциклопед. словник-довідник. Вип. 3: предметно-темат. частина: К–О / відп. ред. М.М. Варварцев. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. 315 с.
13. Шемшученко Ю. Козацькі ради у Глухові // Світогляд. 2008. № 4. С. 22–25. URL: https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitogliad/svit-2008-12-4/svit-2008-12-4-22-shemshushenko.pdf.
14. Бєлашов В.І. Глухівські статті, прийняті у березні 1669 року. Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. Київ, 2019. Вип. 12. С. 124–126. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/180889.
15. Мамалага В.В. Глухівські статті гетьмана Д. Ігнатовича – видатний успіх української дипломатії. Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. Київ, 2019. Вип. 12. С. 118–124. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Mamalaha_Vitalii/Hlukhivski_statti_hetmana_D_Ihnatovycha_-_vydatnyi_uspikh_ukrainskoi_dyplomatii.pdf.
16. Олійник Ю. Політико-правові основи виходу Гетьманщини з-під московського протекторату за гетьманування Івана Мазепи. Актуальні питання розвитку української історико-правової науки: матеріали наук. конф. Львів, 2024. С. 114–118. URL: https://www.researchgate.net/publication/396197068_POLITIKO-PRAVOVI_OSNOVI_VIHODU_GETMANSINI_Z-PID_MOSKOVSKOGO_PROTEKTORATU_ZA_GETMANUVANNA_IVANA_MAZEPI.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Гутів Б.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.5:348.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.4

ДИСЦИПЛІНАРНІ ПРАВИЛА ВСЕЛЕНСЬКИХ СОБОРІВ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ЦЕРКВИ IV-IX СТОЛІТЬ

Зінченко О.В.,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри прав людини та юридичної методології,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-6083-8727

Гиляка О.С.,
кандидат юридичних наук, старший дослідник,
доцент кафедри прав людини та юридичної методології,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-3705-3336

Зінченко О.В., Гиляка О.С. Дисциплінарні правила Вселенських Соборів християнської церкви IV-IX століть.

Для дослідження канонічного права першочергового значення набувають Постанови Вселенських (всесвітніх) і Помісних (обласних) Соборів IV-IX ст. Після легалізації християнської церкви на початку четвертого століття і визнання її римським імператором Костянтином Великим панівною церквою у Римській імперії виявилось можливим скликання Помісних і Вселенських Соборів. Ця подія започаткувала нову епоху розвитку християнства і його відносин з державою, епоху Вселенських і Помісних Соборів, рішеннями яких були сформульовані непогрішимі визначення догматів і видані канони, якими церква користується у своєму житті і в наші дні. Метою статті є спроба виявлення особливостей рішень як кожного окремого Вселенського Собору, так і всіх сукупно, а також їх значення у розвитку канонічного права.

До матеріалів, використаних дослідниками, відносяться Постанови Вселенських Соборів християнської церкви IV-IX століть. Серед методів, які використовували автора статті, слід згадати діалектичний та герменевтичний, які дозволили проаналізувати та тлумачити Постанови Вселенських Соборів, з'ясувати їх зміст, сутність та значення. Також автори звернулись до порівняльно-правового методу, який дозволив порівняти Постанови Соборів, прийнятих у різні періоди. Використання системного методу надало можливість розглядати Постанови Вселенських Соборів як єдину систему специфічних джерел канонічного права. Також були використані принципи історизму, об'єктивності, логічного аналізу, історико-правовий та формально-юридичний методи.

Автори здійснюють спробу охарактеризувати зміст рішень кожного окремого Вселенського Собору і виявити властиві усім зібранням церковних ієрархів загальні особливості на підставі аналізу рішень Вселенських соборів християнської церкви IV-IX століть, тобто до розколу у 1054 р. на західну (католицьку) і східну (православну) церкви. Дослідники доходять вмотивованого висновку про те, що систематичні несумісні із християнським вченням життєві реалії ініціювали й прискорили процес створення канонічного права, а ухвалені Вселенськими Соборами правила носили не тільки догматичний, але й дисциплінарний характер, чим удосконалювали церковний устрій, що виявилось вирішальним внеском у канонічний звід (кодекс).

Ключові слова: канонічне право, дисциплінарні правила, християнська церква, Вселенський Собор, канони, догмати.

Zinchenko O.V., Hyliaka O.S. Disciplinary rules of the Ecumenical Councils of the Christian Church of the 4th-9th centuries.

For the study of canon law, the Decrees of the Ecumenical (worldwide) and Local (regional) Councils of the 4th-9th centuries are of primary importance. After the legalization of the Christian church at the beginning of the 4th century and its recognition by the Roman emperor Constantine the Great as the dominant church in the Roman Empire, it became possible to convene Local and Ecumenical Councils. This event initiated a new era in the development of Christianity and its relations with the state, the era of Ecumenical and Local Councils, the decisions of which formulated infallible definitions of dogmas and issued canons that the church uses in its life and today. The purpose of the article is an attempt to identify the features of the decisions of both each individual Ecumenical Council and all of them together, as well as their significance in the development of canon law.

The materials used by the researchers include the Decrees of the Ecumenical Councils of the Christian Church of the 4th-9th centuries. Among the methods used by the author of the article, it is worth mentioning the dialectical and hermeneutical methods, which allowed analyzing and interpreting the Decrees of the Ecumenical Councils, clarifying their content, essence and meaning. The authors also turned to the comparative legal method, which allowed to compare the decrees of the Councils adopted in different periods. The use of the systematic method made it possible to consider the Decrees of the Ecumenical Councils as a single system of specific sources of canon law. The principles of historicism, objectivity, logical analysis, historical-legal and formal-legal methods were also used.

The authors attempt to characterize the content of the decisions of each individual Ecumenical Council and identify common features inherent in all assemblies of church hierarchs based on the analysis of the decisions of the Ecumenical Councils of the Christian Church of the 4th-9th centuries, that is, before the split in 1054 into the Western (Catholic) and Eastern (Orthodox) churches. Researchers come to a well-founded conclusion that systematic realities of life incompatible with Christian teaching initiated and accelerated the process of creating canon law, and the rules adopted by Ecumenical Councils were not only dogmatic, but also disciplinary in nature, thereby improving the church system, which turned out to be a decisive contribution to the canonical code.

Key words: canon law, disciplinary rules, Christian church, Ecumenical Council, canons, dogmas.

Постановка проблеми. У зв'язку з досить незначним поширенням канонічного права у сучасному світі література з компаративістики практично не приділяє уваги цій релігійно-правовій системі. Однак канонічному праву властиві унікальні риси і певний вплив на розвиток права на європейському континенті [1, с. 212; 2, с. 7], що перетворює його на цікавий об'єкт дослідження. Для вивчення канонічного права першочергового значення набувають Постанови Вселенських (всесвітніх) і Помісних (обласних) Соборів IV-IX ст. Після припинення гоніння на християн і легалізації християнської церкви на початку четвертого століття і визнання її римським імператором Костянтином Великим панівною церквою у Римській імперії виявилось можливим скликання Помісних і Вселенських Соборів. Ця подія започаткувала нову епоху розвитку християнства і його відносин з державою, епоху Вселенських і Помісних соборів, рішеннями яких були сформульовані непогрішимі визначення догматів і видані канони, якими церква користується у своєму житті і в наші дні. Легалізація християнства зініціювала активний розвиток канонічного права, результатом якого виявилось створення загальноцерковного канонічного кодексу (канонічного зводу) вселенської християнської церкви. Виявлення конкретного внеску кожного окремого Вселенського Собору і властивих усім зібранням церковних ієрархів особливостей і значення у розвитку процесу складає один із засобів його всебічного і поглибленого пізнання.

Мету дослідження складає спроба виявити особливості рішень кожного окремого Вселенського Собору і всіх сукупно, а також їх значення у розвитку канонічного права.

Стан опрацювання проблематики. Пов'язані із Вселенськими Соборами питання більшою чи меншою мірою зачіпали В. Бондаренко, В.В. Лазор, Л.І. Лазор, В.І. Лубський, Д.В. Лук'янов, М.М. Хуторян, І.І. Шамшина, П. Яроцький; до числа дослідників далекого зарубіжжя входили Г.Дж. Берман, Марджотто Брольо, Мірабеллі, Оніда, Франческо, Чезаре та інші. Однак майже усі вони обмежувались загальною характеристикою рішень Вселенських Соборів і не торкались питання щодо виявлення конкретних життєвих реалій християнських громад та чинників започаткування й прискорення процесу творення канонічного права.

Виклад основного матеріалу. Після визнання християнства панівною релігією у Римській імперії за Костянтина Великого розпочався новий період розвитку церковного права, коли він спочатку урівняв християнство в правах з усіма релігіями імперії в 312 році а в 324 р. проголосив християнство державною релігією [3, с. 94]. У цей період церква, перебуваючи під захистом держави, могла безперешкодно удосконалювати свій устрій, внутрішній порядок та зміцнювати дисципліну. Головним інструментом у вирішенні таких питань виявились Собори, які отримали характер правильного інституту. Як правило, у кожній церковній області періодично збирались з'їзди єпископів для обговорення спільних справ та вирішення питань, які викликались місцевим церковним життям та практикою. Постанови семи обласних Соборів IV-V ст., а саме Анкірського (314 р.), Неокесарійського (314-315), Антиохійського (341), Сардикського (344), Гангрського (362-370), Лаодикійського (343-381) та Карфагенського (419) виявились джерелами загального церковного права [4, с. 198].

Окрім звичайних обласних чи Помісних соборів у цей період відбувались і надзвичайні Собори, що отримали назву Вселенських. Вони скликались зазвичай з приводу виникнення в церкві єресі, для її засудження та формального встановлення загальноцерковної віри. До розколу християнської церкви у 1054 р. відбулось сім загальновизнаних Вселенських Соборів: 1) Нікейський перший (325 р.), 2) Константинопольський (Цареградський) (381 р.), 3) Ефеський (431 р.),

4) Халкедонський (451 р.), 5) Константинопольський другий (533 р.), 6) Константинопольський третій (680 р.), Нікейський другий (787 р.). У зв'язку з тим, що п'ятий та шостий Вселенські Собори вирішували виключно догматичні питання і дисциплінарних правил не ухвалювали, цей недолік було усунено у 691-692 рр. рішеннями так званого Трульського п'ято-шостого Собору [4, с. 198].

Перший Нікейський Вселенський Собор 325 р. ухвалив 20 дисциплінарних постанов. Відповідно до 4-го правила, новий єпископ мав обиратись усіма єпископами області, а за неможливості такого зібрання – крайньою мірою не менше ніж трьома із додаванням грамот відсутніх із засвідченням їхньої згоди. Затверджувати таке рукопокладання мав митрополит [5, с. 788]. Правило 6-те підтверджувало збереження стародавніх звичаїв, що існували у Єгипті, Лівії та Пентаполі, за якими олександрійський єпископ мав свою владу в усіх цих місцях, подібно до римського єпископа. Передбачалось також дотримання переваг інших церков. Правило забороняло обрання єпископа без згоди митрополита і позбавлення сану вже обраних з порушенням такого припису. У разі ж незгоди із обранням двох чи трьох виборців, набирала силу думка більшості [5, с. 788]. Правило 17-те категорично засуджувало всілякі спроби клірків збагачуватись неправедним шляхом. Воно констатувало, що оскільки «численні клірики, захоплюючись наживою та хабарництвом, забувають сказане у божественному Писанні: срібла свого не давати у розростання (Псал. 14: 5) і, даючи гроші у борг, вимагають сотих приросту». У зв'язку з цим святий і великий Собор постановив: хто, після цього визначення, почне брати приріст із даного в борг, або здійснювати інші обороти, вимагати половинного зростання, вигадувати щось подібне заради огидного прибутку, він підлягає вигнанню із кліру і відчуженню від церковної посади. Передбачалось також позбавлення посади єпископа за проповідь іншої віри, а мирянина – вигнання із церкви та анафема [6].

Другий – Константинопольський (Цареградський) Вселенський Собор 381 р. вирішував догматичні питання. Одночасно він ухвалив Послання, яке пізніш було розподілене на 7 правил. 3-тє з них надавало «перевагу честі» Константинопольському єпископу, оскільки це місто вважалось новим Римом [5, с. 789].

Третій – Ефеський Вселенський Собор 431 р. також в основному боровся проти єресі. Одночасно він ухвалив декілька дисциплінарних постанов, які передбачали покарання єпископів та клірків за схильність до єресі. Відповідно до правила 1-го, будь-який митрополит за відхід від Постанов Вселенського Собору підлягав позбавленню повноважень і суду єпископів своєї області і митрополитів навколишніх областей для повного позбавлення сану [5, с. 789].

Четвертий – Халкидонський Вселенський Собор 451 р. ухвалив 27 канонів. Перший з них затверджував ухвалені попередніми Вселенськими та Помісними Соборами правила, що означало схвалення збірника канонічних правил. Правило 2-ге передбачало позбавлення сану єпископа за рукопокладання за гроші, посередників «такої гидкої й незаконної дії» із числа клірків – усунення з посади, а мирян чи монахів піддавало анафемі. Наступне, 3-тє правило засуджувало прагнення до наживи шляхом відкупів, заняття мирськими справами й сріблолюбство. Своєю постановою Собор заборонив єпископам, клірикам та монахам брати маєтки на відкуп, якщо це не стосується покликання до обов'язкового піклування про малолітніх, сиріт та безпорадних вдів, що особливо потребують церковної допомоги [5, с. 789-790; 6]. Правило 6-те рішуче забороняло зведення у сан пресвітерів, дияконів та інших чинів без визначення церкви чи монастиря, у якому мала відбуватись їхня служба. Призначені з порушенням цього правила не повинні були допускатись до служіння, а рукопокладальники підлягали зганьбленню. Наступне правило передбачало проголошення анафеми клірикам та монахам за вступ на військову службу та мирський чин. Правило 9-те забороняло клірикам судитись у світському суді і передбачало звернення до свого єпископа. У випадку ж позову клірика проти єпископа чи митрополита він зобов'язувався звертатись до екзарха округу або ж до престолу царського міста [5, с. 789-790].

Оскільки в окремих єпархіях читальникам та співакам дозволялось брати шлюб, Собор 14-м правилом заборонив одружуватись із іновірними. Якщо ж такі шлюби мали місце, народжені в них і хрещені у єретиків діти підлягали зверненню до вселенської церкви. Не хрещені ж у єретиків діти не повинні були хреститись у єретиків і брати шлюб з єретиками, іудеями та язичниками. Порушення цього канону мало каратись єпітимією [5, с. 790]. Правилом 17-м встановлювалось право скривдженим єпископом вірянам звертатись до Обласного Собору, а скривдженим митрополитом – до екзарха області або до Константинопольського престолу [6]. Змова та зговір клірків проти єпископів, відповідно до правила 18-го, тягли за собою позбавлення сану та посади. За правилами 21-м та 22-м не брались до уваги доноси на єпископів та клірків без попереднього вивчення про них громадської думки, а також позбавлялись сану та ступенів клірики за розкрадання майна померлого єпископа. Правило 24-те декларувало, що освячені одного разу єпископом монастирі повинні назавжди залишатись монастирями без можливості знову перетворитись на мирське житло. Порушники ж цієї постанови підлягали покаранням відповідно до правил [6].

Собор зазначав, що, як йому стало відомо, деякі митрополити зневажають довірену їм паству і відволікають поставлення єпископів, у зв'язку з чим визначив термін поставлення єпископів упродовж трьох місяців, за умови відсутності нездоланних перешкод. Порушник цього підлягав покаранню церковною єпітимією. В той же час доходи позбавленої керівника церкви повинні були зберігатись у цілісності її економом [7]. Собор також підкреслював, що у деяких церквах єпископи управляють церковним майном без економів, а тому зобов'язав кожну церкву, яка мала єпископа, мати із власного кліру й економа, який мав розпоряджатись церковним майном під керівництвом єпископа, щоб домобудування церковне було не без свідків і щоб розтрачання церковного майна не викликало нарікання на священство. Порушники ж таких приписів підлягали покаранню відповідно до божих правил. Собор також постановив карати викрадачів дружин під приводом подружнього життя, а також тих, хто сприяє викрадачам, вигнанням кліриків і анафемою мирян. Такі заходи передбачались правилами 26-м та 27-м [7].

Рішення п'ятого – Константинопольського та шостого – Константинопольського Вселенських Соборів, що відбулись відповідно у 533 та 680 рр., стосувались лише догматичних питань і не видали жодних дисциплінарних визначень чи канонів. Цей недолік було усунено особливим Константинопольським Собором 691-692 рр., як доповнення Постанов п'ятого та шостого Вселенських Соборів, а за місцем його засідань у палацовій залі (труллі) отримав назву Трульського п'ято-шостого Вселенського Собору. Він ухвалив 102 канони, які підбили підсумок правотворчості християнської церкви періоду Вселенських Соборів. У 2-му правилі собор перелічував ухвалені не тільки Вселенськими, але й Помісними Соборами канони і правила святих отців.

Проблематика Постанов Трульського Вселенського Собору зачіпала в основному два питання: по-перше, порушення християнських норм у шлюбних відносинах і, по-друге, боротьба проти аморальних спроб збагачення. Члени кліру мали бути безшлюбними, за винятком читачів та співаків. Іподиякони, диякони та пресвітери, після здійснення над ними хіротонії, позбавлялись права одружуватись і за порушення заборони позбавлялись сану. Над вірянами, що вступали до кліру вже одруженими за законом, дозволялось здійснення хіротонії у диякони, іподиякони та пресвітери. Постанови забороняли християнам одружуватись із єретиками, порушення чого каралось відлученням від церкви. Засуджувалось перелюбство жінок, чоловіки яких були довго відсутніми, а також викрадання дружин з метою співжиття із покаранням кліриків позбавленням сану, а вірян – анафемою. Жінки ж за здійснення викиднів та умертвіння плоду піддавались єпітимії як за вбивство [7].

Що ж стосується другого питання, то будь-якому клірику заборонялось утримувати корчму, входити до неї і служити у ній, влаштовувати у храмах та священних огорожах харчевні, пропонувати їжу або здійснювати іншу дрібну торгівлю, за порушення чого він підлягав позбавлення сану. Позбавлялись сану пресвітери та диякони і за взяття процентів та за оплатне святе причастя. Засуджувалось також привласнення митрополитами церковного майна та майна померлого єпископа [5, с. 790-791].

Постановами Трульського Собору в основному завершився процес формування канонічного зводу православної церкви періоду Вселенських Соборів, який до наших днів виявляється найважливішим джерелом канонічного права Східної церкви. Західна ж церква інакше відноситься до Постанов Трульського Собору через те, що окремі його канони спрямовані проти практики римської церкви. Так, 13-те правило засуджує обов'язкове дотримання целібату священиками та дияконами, 55-е правило засуджує піст у суботу, а 73-тє – накреслення хреста на землі, що топчеться ногами. У зв'язку з цим Західна церква пізніш почала відкидати ухвалені Трульським Собором правила [5, с. 790].

Сьомий – Нікейський Вселенський Собор, як і перший Вселенський Собор, відбувся у Нікеї 787 р. Він ухвалив 22 правила, які доповнили вже сформований у своїй основі канонічний кодекс. На з'їзді знову вирішувалось гостре питання щодо збереження церковного майна. Так, правило 12-те прямо виголошувало, що єпископ або ігумен не повинні дарувати чи продавати угідь, які належать церкві, за що вони підлягали вигнанню із єпископії та із монастиря. Біднякам же єпископ мав право давати майно безкоштовно. У тому ж випадку, коли земля не приносить жодного прибутку, віддавати її не місцевим начальникам, а клірикам або землеробам. Якщо ж місцевий начальник, за допомогою хитрої операції, перекупить поле у землероба або у клірика, такий продаж вважати не дійсним, а продане повертати єпископії чи монастирю.

Правило ж 19-те декларувало безоплатність обрання монахів та монахинь. «Мерзенність сріблолюбства, – говорилось у ньому, – отримала таку силу над настоятелями церков, що деякі навіть із так званих благосних чоловіків та жінок, забувши заповіді Господні, впали в оману і освящають у чернече життя за золото» [5, с. 790-791]. Такі поступки карались вигнанням єпископів та ігуменів [5, с. 790-791].

Висновки. Таким чином, Вселенські Собори IV-IX століть вирішували догматичні питання, питання організації церковного життя і видавали дисциплінарні правила. Із рішень Вселенських Соборів випливає, що одну із найгостріших проблем церковного життя складали систематичні спроби розкрадання, привласнення, продажу й дарування церковної власності і особистого майна церковних ієрархів після їх смерті. Про гостроту проблеми свідчить і той факт, що до таких зловживань виявлялись причетними і вищі церковні ієрархи – єпископи та митрополити.

Огульне посягання на церковне майно загрожувало не тільки значним послабленням матеріальної бази вселенської церкви, але й падінням її морально-етичного авторитету. Саме тому, усвідомлюючи таку загрозу, Вселенські Собори встановлювали контроль за збереженням церковної власності і в ухвалених ними дисциплінарних правилах за означені злочини уводили такі суворі покарання як позбавлення сану й вигнання з кліру вищих церковних ієрархів та єпитимія й анафема для кліриків. Таким же покаранням піддавались винуваті у занятті лихварством, за поставлення єпископами у різні посади за гроші, незаконне отримання прибутків, поєднання церковної служби із світською діяльністю, за утримання корчми, позику під проценти, за оплатне святе причастя, за торгівлю у храмах тощо.

Вселенські Собори великої уваги приділяли також визначенню покарань за порушення правил щодо одруження кліриків, за викрадання чужих дружин з метою співжиття, за взяття шлюбу із єретиками, за аборти, перелюбство жінок під час тривалої відсутності чоловіків, за відмову від вчення про першородний гріх, за звернення кліриків до світського суду, за доноси на єпископів та за змови проти них тощо. Встановлювався і порядок підпорядкування церковно-адміністративних одиниць та ієрархів. Усі ці питання були органічно пов'язані із дотриманням необхідної дисципліни в усій вселенській церкві, через що увійшли у її канонічний звід. Разом з тим рішення Вселенських Соборів свідчать про складність розвитку й існування християнської церкви і дають вагомі підстави чіткіше вбачати причини виникнення у християнстві багатьох сект. Систематичні несумісні із християнським вченням реалії ініціювали й прискорили процес створення канонічного права. Важливо також зазначити, що більш глибоко і широко оцінити проблематику Вселенських Соборів IV-IX ст. можна лише шляхом порівняння її із проблематикою Помісних Соборів того ж періоду, що є можливою *перспективою для подальших досліджень*.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лук'янов Д.В. Канонічне право. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права* / редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. С. 212-217.
2. Лубський В.І., Горбаченко Т.Г., Лубська М.В., Яковенко А.І. Канонічне право. Київ: «Центр учбової літератури», 2021. 572 с.
3. Харьковщенко Є.А. Релігієзнавство. Київ: Наукова думка, 2007. 380 с.
4. Лук'янов Д.В. Релігійні правові системи в сучасному світі: Монографія. Харків: Право, 2015. 353 с.
5. Порівняльне правознавство: хрестоматія для юридичних факультетів та вищих закладів освіти. Видання друге, змінене. / Уклад. О.В.Петришин, О.В.Зінченко, Д.В. Лук'янов. Х.: Право, 2019. 1024 с.
6. Павленко П.Ю. Вселенські собори. *Велика українська енциклопедія.* URL: https://vue.gov.ua/Вселенські_собори. (дата звернення: 15.02.2024 р.)
7. Davis L.D. The First Seven Ecumenical Councils (325-787): Their History and Theology. Collegeville: The Liturgical Press, 1990. 342 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/The_First_Seven_Ecumenical_Councils_325.html?hl=ar&id=fMhzlnY0P0QC&redir_esc=y (дата звернення: 15.02.2024 р.)

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Зінченко О.В., Гиляка О.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.15
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.5

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ 1918 РОКУ ТА КОНСТИТУЦІЇ ПОЛЬЩІ 1921 РОКУ

Козаченко А.І.,
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теоретико-правових дисциплін
Полтавського юридичного інституту
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-4568-7964

Козаченко А.І. Порівняльно-правовий аналіз Конституції України 1918 року та Конституції Польщі 1921 року.

У статті проведено порівняльно-правовий аналіз застосування принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову у Конституції України 1918 р. і Конституції Польщі 1921 р.

Доведено, що Конституція України 1918 р. і Конституція Польщі 1921 р. мають низку спільних рис, адже в основу обох конституцій було покладено ідеї новітнього європейського конституціоналізму початку XX ст. Українську і польську конституції розробили соціал-демократи, вони ухвалювалися з метою підвищення ефективності державного механізму за умов військової агресії більшовицької Росії. Спільними рисами цих конституцій стало закріплення державного суверенітету і територіальної цілісності, права людини. Характерною рисою Конституції України 1918 р. і Конституції Польщі 1921 р. стало запровадження народовладдя, парламентаризму, принципу поділу влади та системи стримувань і противаг. Але у Конституції України 1918 р. система стримувань і противаг мала низку недоліків. Органи законодавчої виконавчої та судової влади не були незалежними і рівноправними. Переважна частина повноважень зосереджувалася в руках парламенту, що знижувало ефективність уряду. Однак не зважаючи на недоліки і те, що Конституція України 1918 р. не набула чинності, вона мала важливе значення для розвитку національного конституціоналізму, народовладдя і парламентаризму. Більш збалансовану систему стримувань і противаг передбачала Конституція Польщі 1921 р. Органи державної влади парламентсько-президентської республіки Польщі мали рівноправний і автономний статус по відношенню один до одного. Жоден із органів державної влади не міг привласнити повноваження іншого органу. Механізм системи стримувань і противаг діяв завдяки парламентському бікамералізму, формуванню уряду Президентом і Сеймом, участі Президента у діяльності уряду, взаємоконтролю та взаємовідповідальності органів законодавчої і виконавчої. Такий механізм мав за мету запобігти узурпації влади окремим органом чи особою та забезпечити високий рівень ефективності державного управління. Проте на практиці конституційні норми про поділ влади та система стримувань і противаг не стали перепоною для встановлення у Польщі 1926 р. антидемократичного політичного режиму.

Ключові слова: конституція; державна влада; поділ влади; законодавча влада; виконавча влада; судова влада.

Kozachenko A.I. Comparative Legal Analysis of Constitution of Ukraine of 1918 and Constitution of Poland of 1921.

The article presents a comparative legal analysis of the application of the principle of separation of powers into legislative, executive and judicial in the Constitution of Ukraine of 1918 and the Constitution of Poland of 1921.

It is proven that the Constitution of Ukraine of 1918 and the Constitution of Poland of 1921 have a number of common features, since both constitutions were based on the ideas of the modern European constitutionalism of the early 20th century. The Ukrainian and Polish constitutions were developed by social democrats and were adopted with the aim of increasing the efficiency of the state mechanism in the conditions of military aggression by Bolshevik Russia. Common features of these constitutions were the consolidation of state sovereignty and territorial integrity, human rights. A characteristic feature of the Constitution of Ukraine of 1918 and the Constitution of Poland of 1921 was the introduction of democracy, parliamentarism, the principle of separation of powers, and a system of checks and balances. But the system of checks and balances in the 1918 Constitution of Ukraine had a number of shortcomings. The legislative, executive, and judicial branches were not independent and equal. The overwhelming majority of powers were concentrated in the hands of parliament, which reduced the

effectiveness of the government. However, despite its shortcomings and the fact that the Constitution of Ukraine of 1918 did not enter into force, it was of great importance for the development of national constitutionalism, democracy, and parliamentarism. A more balanced system of checks and balances was provided for by the Polish Constitution of 1921. The state authorities of the parliamentary-presidential republic of Poland had an equal and autonomous status in relation to each other. None of the state authorities could appropriate the powers of another body. The mechanism of the system of checks and balances operated thanks to parliamentary bicameralism, the formation of the government by the President and the Sejm, the participation of the President in the activities of the government, mutual control and mutual responsibility of the legislative and executive bodies. This mechanism was intended to prevent the usurpation of power by a single body or individual and to ensure a high level of efficiency in public administration. However, in practice, the constitutional provisions on the separation of powers and the system of checks and balances did not prevent the establishment of an anti-democratic political regime in Poland in 1926.

Key words: constitution; state power; separation of powers; legislative power; executive power; judicial power.

Постановка проблеми. Дослідження історії виникнення, становлення і розвитку європейського та вітчизняного конституціоналізму є відносно новим напрямком історико-правової науки. Після Першої світової війни у країнах Європи намітилась тенденція до формування принципово різних політико-правових систем: демократичної і антидемократичної. В основу демократичної політико-правової системи було покладено європейський конституціоналізм, складовою частиною якого є поділ влади на три гілки і система стримувань і противаг. За цим принципом будувався державний механізм у конституціях Німеччини 1919 р., Фінляндії 1919 р., Австрії 1920 р., Чехословаччини 1920 р., Литви 1922 р.

Запровадження принципу поділу державної влади на три гілки у Конституції Української Народної Республіки (далі – УНР) 1918 р. і Конституції Польщі 1921 р. слід розглядати у контексті подій пов'язаних із відновленням незалежності України та Польщі і намаганням підвищити ефективність державної влади за умов агресії з боку більшовицької Росії. Тому конституційний досвід початку ХХ ст. залишається актуальним з огляду на повномасштабну війну Росії проти України.

Метою дослідження є порівняльно-правовий аналіз втілення принципу поділу влади на три гілки та системи стримувань і противаг в українській конституції 1918 р. та польській конституції 1921 р.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження історії європейського та вітчизняного конституціоналізму є тим напрямком історико-правової науки, що набув розвитку у пострадянський період. У цей час з'явилися праці українських науковців, метою яких стало вивчення Конституція УНР 1918 р. Такі історико-правові дослідження проводили І. Бойко, С. Власенко, В. Гончаренко, В. Єрмолаєв, М. Мирошниченко, О. Мироненко, Н. Стецюк, Б. Тищик, В. Шаповал, С. Шевчук. Запровадження принципу поділу влади вивчав В. Рум'янцев [1]. Конституція Польщі 1921 р. та питання парламентаризму стали предметом вивчення польських та українських науковців А. Айненкеля, К. Вітковської, С. Вуйціка, А. Гарліцького, Й. Томіцького, О. Балинської, О. Паславської, Л. Протосавіцької, Г. Сіромської. Дисертаційне дослідження принципу поділу влади у Конституції Польщі 1921 р. здійснив І. Яценко [2].

Виклад основного матеріалу. Конституція УНР 1918 р. та Конституція Польщі 1921 р. мають низку спільних рис, що зумовлюється спорідненістю державно-правових традицій. Важливим джерелом у процесі розробки обох конституцій стали ідеї новітнього європейського конституціоналізму початку ХХ ст. Українську і польську конституції розробили соціал-демократи, вони ухвалювалися з метою підвищення ефективності державного механізму за умов військової агресії більшовицької Росії. Спільними рисами цих конституцій стало закріплення державного суверенітету і територіальної цілісності, права людини. Характерною рисою конституцій стало запровадження принципу поділу влади та системи стримувань і противаг.

Після прийняття Українською Центральною Радою 29 квітня 1918 р. Конституція УНР 1918 р. – «Статуту про державний устрій, права і вольності УНР», вона не пройшла промульгацію, не була опублікована, а отже не набула чинності. Окрім цього згідно з IV Універсалом Конституцію УНР 1918 р. повинні були санкціонувати Українські Установчі Збори 12 травня 1918 р., які не було скликано через державний переворот П. Скоропадського. Тому Конституцію УНР 1918 р. слід вважати конституційним проєктом – результатом розвитку вітчизняної конституційної думки.

Перший розділ Конституції УНР 1918 р. містив загальні настанови: суверенітет держави, народний суверенітет; неподільність території України; місцеве самоврядування; права національних меншин. Другий розділ закріплював демократичні права і свободи громадян УНР [3, с. 330]. Статті 2 і 22

Конституції УНР 1918 р. проголошували принцип народовладдя – суверенна влада в УНР належить народові України і походить від народу [3, с. 330-331]. Принцип поділу влади закріпили ст. 23, 24 і 25, згідно яких законодавча влада належить парламентові – Всенародним Зборам, виконавча – Раді Народних Міністрів, судова – Генеральному Суду УНР та іншим судовим органам [3, с. 332].

Структура Конституції побудована відповідно до принципу поділу влади: розділ IV – законодавча влада, розділ V – виконавча влада, розділ VI – судова влада. Згідно ст. 27 Конституції УНР 1918 р. Всенародні Збори «вибираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорційним голосуванням» [3, с. 332]. Пасивне і активне виборче право без будь-яких обмежень, як зазначає С. Власенко, наступало з досягненням громадянином УНР 20-річного віку [4, с. 81-83]. Але у Конституції УНР 1918 р. відсутня норма про кількісний склад парламенту [5, с. 157]. Рішення про розпуск Всенародних Зборів і призначення дочасних виборів Всенародні Збори ухвалювали самостійно (ст. 32) [3, с. 332], що зосереджувало у їхніх руках непропорційно широкі повноваження. На думку автора положення ст. 32 про те, що рішення про розпуск Всенародних Зборів може бути ухвалене трьома мільйонами голосів виборців не можна вважати таким, що забезпечувало механізм системи стримувань і противаг.

Згідно ст. 35 голова Всенародних Зборів мав статус спікера, але не мав статусу голови держави [3, с. 332; 6. с. 21]. Право законодавчої ініціативи за ст. 39 Конституції УНР 1918 р. належало президії Всенародних Зборів, депутатським фракціям, окремим депутатам кількістю не менше 30 осіб, Раді Народних Міністрів, органам місцевого самоврядування, на території яких проживало не менше 100 тисяч виборців, а також безпосередньо виборцям у кількості не менше 100 тисяч осіб [3, с. 333]. До виключної компетенції Всенародних Зборів Конституція УНР 1918 р. відносила встановлення податків, державні позики, оголошення мобілізації, питання війни і миру, встановлення одиниці мір, ваги та грошової системи (ст. 44-46) [3, с. 333-334]. Але, як стверджує В. Єрмолаєв, повноваження парламенту Конституція УНР 1918 р. врегульовувала поверхово [5, с. 157]. І. Бойко вважає, що Всенародні Збори були наділені не лише законодавчою владою, а частково і виконавчою [7, с. 75].

Рада Народних Міністрів формувалася Всенародними Зборами з подання голови Всенародних Зборів і несла відповідальність за свою діяльність тільки перед парламентом (ст. 46, 47) [3, с. 334]. На підставі ст. 53 Конституції УНР 1918 р. Всенародні Збори більшістю голосів мали право винести вотум недовіри урядові або вотум недовіри окремим міністрам. Через 24 години після складання повноважень Радою Народних Міністрів Всенародні Збори мали розпочати роботу по формуванню нового складу уряду. Згідно ст. 54 Всенародні Збори 2/3 голосів мали право звернутися з клопотанням до суду про притягнення окремих міністрів до юридичної відповідальності [3, с. 334]. Членам Ради Народних Міністрів Конституція УНР 1918 р. надавала право брати участь у засіданнях Всенародних Зборів з правом дорадчого голосу [3, с. 334].

Судова влада за ст. 58 Конституції УНР 1918 р. належить судовим органам. У ст. 59 Конституція УНР 1918 р. декларувала принцип незалежності органів судової влади: «судові рішення не можуть змінити ні законодавчі, ні адміністративні органи влади» [3, с. 334]. Членів колегії Генерального Суду – найвищого суду УНР обирали Всенародні Збори терміном на п'ять років (ст. 62). Але у Конституції УНР 1918 р. відсутня норма про кількісний склад колегії Генерального Суду [4, с. 84]. З огляду на те, що каденція депутатів Всенародних Зборів складала три роки такий термін повноважень членів колегії Генерального Суду мав забезпечувати незалежність судової влади.

Таким чином, Конституція УНР 1918 р. встановлювала парламентську республіку. Організація державної влади будувалася на принципах народовладдя, парламентаризму, поділу державної влади на три гілки та системи стримувань і противаг. Але система стримувань і противаг мала низку недоліків. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади не були незалежними і рівноправними. Всенародні Збори окрім законодавчих повноважень мали право формувати уряд та Генеральний Суд. Конституція УНР 1918 р. не передбачала посади голови держави, який би урівноважував парламент і уряд. Уряд цілковито підпорядковувався парламентові. Конституція УНР 1918 р. лише декларувала принцип незалежності Генерального Суду від Всенародних Зборів, але не передбачала механізму, який би забезпечував таку незалежність. Однак не зважаючи на недоліки Конституція УНР 1918 р. мала важливе значення для розвитку національного конституціоналізму, народовладдя і парламентаризму [7, с. 75; 8, с. 160].

У Речі Посполитій втілити у конституційну практику принцип розподілу державної влади вперше намагалися розробники травневої Конституції Польщі 1791 р. Після Першої світової війни за умов відновлення польської державності поділ влади на три гілки та систему стримувань і противаг було покладено в основу Конституції Польщі 1921 р., що детально досліджено польськими науковцями. Так, зокрема, науковці звертали увагу на те, що у процесі розробки проєкту конституції враховувався досвід запровадження інституту президента у США та у Третій Французькій республіці [9, s.167; 10; 11].

Стаття 1 Конституції Польщі 1921 р. проголошувала принцип народовладдя – влада у Польській республіці на лежить народу [12, s. 634]. Принцип поділу влади на три гілки закріпила ст. 2, згідно якої законодавча влада належить двопалатному парламенту – Сейму і Сенату, виконавча – Президенту і уряду, судова – судовим органам [12, s. 634]. Структура конституції побудована відповідно до принципу поділу влади: розділ II – законодавча влада, розділ III – виконавча влада, розділ IV – судова влада.

Наріжним каменем Конституції Польщі 1921 р. стало положення про те, що носієм верховної влади є народ, який здійснює владу через обраний ним парламент. Це дає підставу стверджувати, що Річ Посполита запозичила принципи демократичного устрою Третьої Французької республіки, а в частині організації законодавчої влади Веймарської конституції Німеччини 1919 р.

Згідно ст. 11 Конституції Польщі 1921 р. вибори до Сейму проводилися на основі «всезагального, таємного, безпосереднього, рівного голосування» [12, s. 635]. Право на участь у виборах мали громадяни Польщі, яким виповнився 21 рік. Право на участь у виборах до Сенату громадяни Польщі набували з досягненням 30-річного віку. Пасивне виборче право у виборах до Сейму наступало з досягненням 25 років (ст. 13), а до Сенату – 40 років (ст. 36) [12, s. 636, 640].

До складу Сейму входило 444 депутати, а до Сенату 111 сенаторів [13, с. 16]. Термін повноважень обох палат складав п'ять років [12, s. 635]. Під час виконання своїх повноважень депутати і сенатори користувалися імунітетом і не могли перебувати на посадах в органах державного управління (ст. 16, 21) [12, s. 636-637], що забезпечувало незалежність парламенту від виконавчої та судової влади.

Важливою складовою системи стримувань і противаг стало запровадження двопалатного парламенту. За Конституцією Польщі 1921 р. Сейм і Сенат не були рівноправними палатами, адже лише Сейму належало право законодавчої ініціативи, право створення надзвичайних парламентських комісій, право скликання Сейму і Сенату (ст. 33-35) [12, s. 639-640]. Повноваження Сенату обмежувалися можливістю внесення поправок до законодавчих актів, ухвалених Сеймом. Але згідно ст. 35 Сейм міг відхилити поправку 11/20 голосів (55%) [12, s. 640].

Законодавчі повноваження, що належали Сейму і Сенату полягали у встановленні публічних і приватних (індивідуальних) прав. Такі питання, як прийняття державного бюджету, оподаткування, встановлення чисельності війська, оголошення амністії, ратифікація договорів та інші важливі акти мали прийматись у законодавчому порядку (ст. 15) [12, s. 636].

Президента обирали Національні збори, до складу яких входили депутати і сенатори. Керуючись ст. 25 Конституції Польщі 1921 р. Президент міг розпустити Сейм за згоди 3/5 членів Сенату. Розпуск Сейму тягнув за собою і розпуск Сенату. У свою чергу Сейм, на підставі недотримання Президентом Конституції, 1/3 голосів мав право порушити питання про притягнення його до відповідальності [12, s. 638]. До повноважень Президента відносилася промульгація і оприлюднення законів ухвалених Сеймом [13, с. 16]. Сейм давав згоду на оголошення Президентом війни і укладення миру [14, с. 48].

Рада міністрів формувалася Сеймом з подання Президента [13, с. 17]. З метою здійснення фінансового парламентського контролю за системою державного управління Конституція Польщі 1921 р. передбачала створення Верховної контрольної палати (ст. 9) [12, s. 635]. Конституційною більшістю голосів Сейм мав право притягувати Раду міністрів чи окремих міністрів до парламентської і конституційної відповідальності – оголосити вотум недовіри. Сейм санкціонував запровадження Радою міністрів надзвичайного стану [14, с. 48]. Отже, Конституція Польщі 1921 р. передбачала принцип відповідального уряду, оскільки відносини між органами законодавчої і виконавчої влади формувалися на основі урядової відповідальності перед парламентом.

Згідно ст. 2 Конституції Польщі 1921 р. судова влада належить незалежним судам [12, s. 634]. Стаття 77 проголошувала принцип незалежності судової влади від влади законодавчої та виконавчої [12, s. 647], що є ключовим елементом системи стримувань і противаг. Право призначати суддів відносилося виключно до компетенції Президента (ст. 76). За ст. 81 Конституції Польщі 1921 р. суд не мав права скасовувати законодавчі акти, санкціоновані Сеймом [12, s. 648]. Така конституційна норма унеможливлювала втручання органів судової влади у сферу компетенції органів законодавчої влади.

Таким чином, Конституція Польщі 1921 р. ґрунтувалася на ідеї верховенства влади народу, який є єдиним джерелом влади та ідеї розподілу державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову. Органи законодавчої влади – Сейм і Сенат, виконавчої влади – Президент і Рада міністрів, судової влади – судові органи, які є рівноправними і автономними по відношенню один до одного. Жоден із органів державної влади не міг привласнити повноваження іншого органу. Механізм системи стримувань і противаг діяв завдяки парламентському бікамералізму, формуванню уряду Президентом і Сеймом, участі Президента у діяльності уряду, взаємоконтролю та взаємовідповідальності органів законодавчої і виконавчої. Такий механізм мав за мету не допустити узурпа-

цію влади окремим органом чи особою та забезпечити ефективність державного управління. Але у 1926 р. до Конституції Польщі 1921 р. було внесено зміни, що потягнуло за собою встановлення антидемократичного політичного режиму, а отже принцип поділу влади та система стримувань і противаг на практиці виявилися неефективними.

Висновок. Конституція УНР 1918 р. Конституція Польщі 1921 р. мають низку спільних рис, адже в основу обох конституцій було покладено ідеї новітнього європейського конституціоналізму початку ХХ ст. Українську і польську конституції розробили соціал-демократи, вони ухвалювалися з метою підвищення ефективності державного механізму за умов військової агресії більшовицької Росії. Спільними рисами цих конституцій стало закріплення державного суверенітету і територіальної цілісності, права людини. Характерною рисою Конституції УНР 1918 р. і Конституції Польщі 1921 р. стало запровадження народовладдя, парламентаризму, принципу поділу влади та системи стримувань і противаг. Але у Конституції УНР 1918 р. система стримувань і противаг мала низку недоліків. Органи законодавчої виконавчої та судової влади не були незалежними і рівноправними. Переважна частина повноважень зосереджувалася в руках парламенту, що знижувало ефективність уряду. Більш збалансовану систему стримувань і противаг передбачала Конституція Польщі 1921 р. Органи державної влади парламентсько-президентської республіки Польщі мали рівноправний і автономний статус по відношенню один до одного. Такий механізм мав за мету запобігти узурпації влади окремим органом чи особою та забезпечити високий рівень ефективності державного управління. Проте на практиці конституційні норми про поділ влади та система стримувань і противаг не стали перепоною для встановлення у Польщі 1926 р. антидемократичного політичного режиму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рум'янцев В. Конституція УНР 1918 р. – спроба розподілу влади. *Вісник Академії правових наук України.* 1998. № 1. С.83-88. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_fpu/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=FPUT&.
2. Яценко І.С. Ідейно-теоретичні засади реалізації принципу поділу влади на прикладі Республіки Польща: історико-правовий аналіз: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2018. 243 арк. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Yatsenko_Ihor/Ideino-teoretychni_zasady_realizatsii_pryntsypu_podilu_vlady_na_prykladi_Respubliky_Polscha_istoryko.
3. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 2 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Упр. Верстюк В.Ф., Бойко О.Д., Гамрецький Ю.М. та ін. Київ: Наукова думка, 1997. 422 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001388.
4. Власенко С. Конституція Української Народної Республіки 1918 р. як основний закон європейського зразка. *Право України*. 2017. № 11. С. 80-86. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/Vlasenko_78-86.pdf.
5. Єрмолаєв В. Інститут народовладдя за Конституцією УНР 1918 р. (до 90-річчя конституційного акта України). *Вісник академії правових наук України*. 2008. № 3 (54). С. 152-159. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/ 123456789/5733/1/Ermolaev_152.pdf.
6. Гончаренко В.Д. Конституція Української Народної Республіки 1918 р. – взірець законодавчої діяльності Української народної Республіки. *Право України*. 2018. № 4. С. 11-24. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/Goncharenko_11%E2%80% 9324.pdf.
7. Бойко І.Й. Місце і роль Конституції Української Народної Республіки 1918 р. в історії національного конституціоналізму. *Український часопис конституційного права.* 2017. № 3. С. 67-76. URL: https://www.constjournal. com/wp-content/uploads/issues/2017-3/pdfs/7-ihor-boiko-mistse-rol-konstytutsii-ukrainskoi-narodnoi-respubliky-1918-istorii-natsionalnoho.pdf.
8. Стецюк Н. Конституція Української Народної Республіки 1918 року: теоретико-правова характеристика. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* Випуск 20. № 960. Львів: Видавництво Львівська політехніка, 2018. С. 155-161. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3020/1/%D1%81%D1% 82%D0%B5%D1%86%D1%8E%D0%BA%201.pdf.
9. Ajnenkiel A. Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym, 1791–1997. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2001. 414 s. 1 vol. URL: https://www.sudoc.abes.fr/cbs/DB=2.1//SRCH?IKT=12&TRM=118832948.
10. Tomicki J. II Rzeczypospolita: Oczekiwania i reeczywistość. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1986. 247 s. URL: https://openlibrary.org/works/ OL4878181W/II_Rzeczpospolita.
11. Witkowska K. Prace nad konstytucjami w II RP ze szczególnym uwzględnieniem dorobku «Ankiety w sprawie projektu konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej» z 1919 roku. URL: http://www.isp.org.pl/uploads/filemanager/Program%20Prawa%20i%20Instytucji%20Demokratycznych.

12. Konstytucija Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 roku. URL: https://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/publication/12588/edition/11538/content?ref=desc.
13. Балинська О.М., Сіромська Г.М. Конституційний процес та становлення парламентської демократії у Польщі (1918-1921 рр.). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2018. № 2. С.7-19. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN& S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr.
14. Протосавіцька Л.С. Ліберально-демократичні цінності польської конституції 1921 р. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія «Право». 2021. Випуск 64. С. 46-50. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.64.8.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Козаченко А.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.6

ПРАВОУТВОРЕННЯ Я К БАГАТОРІВНЕВИЙ СОЦІАЛЬНО-НОРМАТИВНИЙ ПРОЦЕС: ОНТОЛОГІЧНИЙ ТА ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР)

Костюкевич О.К.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID: 0009-0000-1685-4578

Костюкевич О.К. Правоутворення як багаторівневий соціально-нормативний процес: онтологічний та гносеологічний вимір.

Стаття присвячена комплексному філософсько-правовому аналізу процесу правоутворення як багатовимірного явища, що поєднує соціальні, нормативні та інтелектуальні аспекти формування правових норм. У дослідженні обґрунтовується теза про те, що правоутворення є ширшим поняттям, ніж правотворення, оскільки охоплює не лише діяльність державних органів щодо прийняття нормативно-правових актів, а й широкий спектр соціальних процесів, у межах яких формуються та еволюціонують правила поведінки, що набувають правового значення. Показано, що формування права відбувається як у результаті свідомої правотворчої діяльності, так і через спонтанні соціальні практики, усталені моделі поведінки, професійні стандарти та колективні очікування суспільства.

Особливу увагу приділено онтологічним і гносеологічним аспектам правоутворення. У межах онтологічного аналізу право розглядається як складна соціальна система, що формується у взаємодії правових норм, інституцій, соціальних практик та ціннісних орієнтирів суспільства. Обґрунтовано, що поняття соціального порядку виступає центральною категорією правової онтології, оскільки саме через нього право забезпечує впорядкованість суспільних відносин і стабільність соціальної взаємодії. Водночас підкреслюється динамічний характер правового порядку, який потребує постійного оновлення та адаптації до змін соціального середовища.

Гносеологічний вимір правоутворення розкривається через аналіз процесів пізнання, інтерпретації та концептуалізації правових явищ у юридичній науці та правозастосовній практиці. Показано, що формування правових норм нерозривно пов'язане з їхнім теоретичним осмисленням, комунікативними процесами в суспільстві та інтерпретаційною діяльністю суб'єктів права. У результаті дослідження зроблено висновок, що правоутворення слід розглядати як складний і безперервний процес формування правової реальності, у межах якого соціальні інтереси, цінності та комунікативні практики трансформуються у систему нормативних приписів, спрямованих на забезпечення стабільності, легітимності та розвитку суспільного порядку.

Ключові слова: правоутворення; правотворення; онтологія права; гносеологія права; соціальний порядок; правова система; правові норми; юридична діяльність; правова ідеологія; правова реальність.

Kostiukevych O.K. Law formation as a multilevel socio-normative process: ontological and gnoseological dimensions.

The article is devoted to a comprehensive philosophical and legal analysis of the process of law formation as a multidimensional phenomenon that combines social, normative, and intellectual aspects of the emergence of legal norms. The study substantiates the thesis that law formation is a broader concept than lawmaking, as it encompasses not only the activities of state authorities in adopting normative legal acts but also a wide range of social processes within which rules of conduct are formed and evolve, eventually acquiring legal significance. It is demonstrated that the formation of law occurs both as a result of conscious lawmaking activities and through spontaneous social practices, established patterns of behavior, professional standards, and collective expectations of society.

Particular attention is paid to the ontological and epistemological aspects of law formation. Within the framework of the ontological analysis, law is considered as a complex social system formed through the interaction of legal norms, institutions, social practices, and the value orientations of society. It is argued that the concept of social order serves as a central category of legal ontology, since it is through this concept that law ensures the organization of social relations and the stability of social interaction.

At the same time, the dynamic character of the legal order is emphasized, as it requires continuous renewal and adaptation to changes in the social environment.

The epistemological dimension of law formation is revealed through the analysis of the processes of cognition, interpretation, and conceptualization of legal phenomena in legal scholarship and law-enforcement practice. It is shown that the formation of legal norms is inseparably connected with their theoretical comprehension, communicative processes within society, and the interpretative activity of legal subjects. As a result of the research, it is concluded that law formation should be understood as a complex and continuous process of constructing legal reality, within which social interests, values, and communicative practices are transformed into a system of normative prescriptions aimed at ensuring the stability, legitimacy, and development of the social order.

Key words: law formation; lawmaking; legal ontology; legal epistemology; social order; legal system; legal norms; legal activity; legal ideology; legal reality.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку правової науки та трансформації соціальних відносин проблема формування права набуває особливої актуальності. Традиційно юридична наука пов'язувала виникнення правових норм передусім із діяльністю держави, розглядаючи правотворення як основну форму юридичної діяльності. Проте такий підхід поступово зазнає переосмислення. Сучасна юриспруденція дедалі більше відходить від ортодоксального уявлення, згідно з яким правові норми є виключно продуктом діяльності державних органів [1; 2].

Суспільні процеси, розвиток демократичних інститутів, посилення ролі громадянського суспільства та ускладнення соціальних взаємодій зумовлюють необхідність ширшого розуміння процесів формування права [2; 3]. У цьому контексті дедалі більшого значення набуває категорія правоутворення, яка охоплює не лише правотворчу діяльність держави, а й ширший комплекс соціальних процесів, у межах яких виникають та еволюціонують правові норми [1; 2]. Правоутворення включає як спонтанне формування правил поведінки у соціальному середовищі, так і їх свідоме нормативне закріплення через діяльність державних інституцій. Така подвійна природа права зумовлює необхідність комплексного філософсько-правового аналізу його онтологічних та гносеологічних засад [1; 2; 3].

Стан опрацювання проблематики. Проблематика формування права та його соціальної природи була предметом дослідження багатьох представників філософії права та теорії держави і права. Значний внесок у розроблення цієї тематики зробили як зарубіжні, так і українські науковці.

Важливе значення для осмислення соціальної природи права мають праці Герберта Харта (H. L. A. Hart), який розробив концепцію правил визнання та підкреслював роль соціальної практики у функціонуванні правової системи [4]. Вагомий внесок у розвиток соціологічного підходу до права зробив Євген Ерліх (Eugen Ehrlich), який сформулював концепцію «живого права», що виникає безпосередньо у суспільному житті та лише частково знаходить відображення у законодавстві [5]. Значний вплив на сучасне розуміння природи права справили праці Роберта Алексі (Robert Alexy), який наголошував на поєднанні нормативності позитивного права з вимогою його моральної обґрунтованості [1]. Важливу роль у розвитку комунікативної теорії права відіграли ідеї Юргена Габермаса (Jürgen Habermas), який розглядав право як форму інституціоналізації суспільної комунікації та як результат взаємодії соціальної практики і процедурно організованого нормотворення [2].

У межах соціологічного та системного підходів до права важливими є дослідження Нікласа Лумана (Niklas Luhmann), який аналізував право як автономну соціальну систему, що функціонує через специфічні комунікативні механізми [3]. Значний внесок у розуміння взаємозв'язку права та соціальної структури суспільства зробив П'єр Бурдьє (Pierre Bourdieu), який досліджував право як особливу форму символічної влади [6]. В українській юридичній науці важливе значення для розвитку теоретико-правового аналізу мають праці Петра Рабіновича та Мирослава Козюбри, у яких право розглядається як складний соціально-нормативний феномен, спрямований на забезпечення впорядкованості суспільних відносин та реалізацію фундаментальних правових цінностей [7; 8]. Водночас низка аспектів правоутворення, зокрема його онтологічні та гносеологічні передумови, потребують подальшого комплексного філософсько-правового аналізу [1; 2; 3].

Метою статті є філософсько-правовий аналіз онтологічних і гносеологічних засад правоутворення як багаторівневого процесу формування правових норм, а також з'ясування ролі соціального порядку, комунікативних процесів і ціннісних орієнтирів суспільства у становленні правової реальності.

Виклад основного матеріалу. У сучасній теорії права проблема походження та формування правових норм набуває особливої актуальності. Тривалий час юридична наука пов'язувала виникнення права передусім із діяльністю держави, розглядаючи правотворення як основну форму юридичної діяльності. Проте сьогодні такий підхід дедалі більше зазнає переосмислення, оскільки

сучасна юриспруденція відходить від уявлення про правові норми як виключний продукт діяльності державних органів [1; 2].

Розвиток демократичних інститутів, глобалізація та посилення ролі громадянського суспільства зумовлюють потребу у ширшому розумінні процесів формування права [2; 3]. У зв'язку з цим у науковому дискурсі дедалі частіше використовується поняття правоутворення, яке є ширшим за правотворення. Воно охоплює не лише діяльність законодавчих органів, а й соціальні практики, усталені моделі поведінки, професійні стандарти та колективні очікування, у межах яких формуються правові норми [2; 3].

Теоретичні підстави такого підходу містяться у працях багатьох мислителів. Зокрема, Герберт Харт наголошував на соціальній природі правових правил і підкреслював, що існування права неможливо зрозуміти без урахування правил визнання, які формуються у межах соціальної практики [4]. Правова система, за Хартом, існує тоді, коли відповідні правила визнаються членами спільноти як обов'язкові [4]. Подібні ідеї розвивав і Євген Ерліх, який сформулював концепцію «живого права» та пов'язував джерела права не лише із законодавством, а насамперед із самим суспільним життям, де виникають реальні правила поведінки [5].

Отже, правоутворення постає як логічно ширша категорія, ніж правотворення. Воно охоплює два взаємопов'язані процеси: спонтанне формування правових норм у соціальному середовищі та їх свідоме нормативне закріплення через правотворчу діяльність [1; 2; 5]. Хоча ці явища мають різний характер — стихійний і раціонально організований, — вони приводять до спільного результату: виникнення правових норм [1; 2; 5].

Цю позицію підтримував і Роберт Алексі, який розглядав право як явище, що формується на перетині фактичного соціального порядку та нормативних претензій на правильність [1]. Правові норми, на його думку, не можна пояснити лише формальним законодавчим процесом, оскільки вони завжди пов'язані з моральними вимогами та соціальними очікуваннями [1]. У такому розумінні правоутворення є двоєдиним процесом, у межах якого соціальні інтереси та потреби трансформуються у правові ідеї, а згодом — у нормативні приписи, покликані впорядкувати суспільні відносини [1; 2].

Важливими у цьому аспекті є ідеї Юргена Габермаса, який розглядав право як результат інституціоналізації суспільної комунікації. Згідно з його підходом, правові норми набувають легітимності через процедури публічного обговорення та раціонального узгодження позицій [2]. Отже, дослідження правоутворення не може обмежуватися лише аналізом діяльності держави, а повинно охоплювати і ширший соціальний контекст, у межах якого формуються уявлення про належний порядок і справедливість [2; 3; 5].

Розглядаючи процес правоутворення, необхідно звернутися до його онтологічного виміру. Онтологія у філософському значенні досліджує фундаментальні структури буття, а в юридичному контексті дає змогу зрозуміти, яким чином право існує як соціальна реальність, з яких елементів воно складається та які форми набуває у процесі свого становлення [9; 10]. Право не можна звести до сукупності ізольованих нормативних приписів. Хоч формально норми можуть бути представлені у вигляді окремих дозволів, заборон чи обов'язків, у реальності право функціонує як цілісна система, де взаємодія елементів створює нову якість [3; 11].

Такий підхід відображає ідею емерджентності: складна система породжує властивості, яких не мають її окремі складові. Саме тому право постає не лише як сукупність норм, а як особлива форма соціальної організації, що забезпечує впорядкованість суспільного життя [3; 11]. У цьому контексті важливими є міркування Лона Фуллера, який розглядав право як систему, що має внутрішню моральність. На його думку, право може виконувати свою функцію лише за умови дотримання певних структурних вимог — загальності, публічності, стабільності та передбачуваності норм [11]. Якщо ж право втрачає системність, воно перестає виконувати своє призначення і перетворюється на хаотичний набір приписів [11].

Саме тому аналіз правоутворення повинен виходити за межі вузького розуміння правотворчості як діяльності державних органів. Онтологічний підхід дозволяє побачити ширший контекст, у межах якого правові норми не лише встановлюються, а й виникають, змінюються та набувають соціального значення [1; 2; 11].

Юридична наука, як і інші галузі знання, формує власну картину світу, у центрі якої перебувають правові інститути, норми та соціальні відносини, що регулюються правом [9; 10]. Однак ця картина відрізняється від природничо-наукової. Якщо у фізиці чи біології межі об'єктів дослідження є відносно чіткими, то у соціальних науках вони більш рухливі, оскільки соціальна реальність формується через взаємодію людей, їхніх інтересів, переконань і цінностей [3; 6]. Саме тому у правовій теорії можливі синтетичні концепції, що поєднують різні підходи до розуміння природи права [1; 2].

Однією з таких концепцій є комунікативна теорія права Юргена Габермаса, відповідно до якої право виступає формою нормативної інтеграції суспільства і набуває легітимності не лише через формальні процедури, а й через раціональний дискурс [2]. Близьку ідею розвивав Ніл Маккормік, який розглядав право як форму самоопису політичної спільноти: через правові норми суспільство визначає власну структуру, цінності та межі допустимої поведінки [12].

У межах онтологічного аналізу особливе значення має поняття порядку. Саме воно виступає центральним елементом правової реальності, оскільки право спрямоване на забезпечення впорядкованості суспільних відносин [7]. Петро Рабінович наголошував, що право є системою загальнообов'язкових правил поведінки, покликаних організовувати суспільне життя та підтримувати соціальний порядок, який визнається справедливим і необхідним для нормального функціонування суспільства [7]. Отже, порядок можна розглядати як смисловий центр правової онтології. Усі інші елементи правової системи – норми, інститути, процедури – так чи інакше спрямовані на його підтримання або відновлення [7]. Водночас соціальний порядок не є статичним: він змінюється під впливом економічних, політичних і культурних факторів, а тому і правоутворення має динамічний характер [3; 6].

Динамічний характер соціального порядку добре розкривається у працях П'єра Бурдьє та Нікласа Лумана. Бурдьє розглядав право як частину символічної структури влади, яка відображає баланс соціальних сил і водночас легітимує певні форми суспільного порядку [6]. Луман, своєю чергою, описував право як самореферентну соціальну систему, що функціонує через комунікативний код «законне/незаконне» і забезпечує нормативну координацію поведінки в суспільстві [3]. Отже, право не можна звести ні до волі законодавця, ні до сукупності формальних норм: воно постає як складна соціальна система, сформована взаємодією інститутів, практик, моральних уявлень і комунікативних процесів [2; 3; 6; 11].

Однією з ключових онтологічних передумов аналізу правоутворення є розуміння того, що право виникає не в порожнечі, а в межах певного соціального порядку. Саме порядок утворює ту первинну форму впорядкованості, без якої правові норми, інститути й правові очікування не могли б набути змісту [3; 7]. У цьому сенсі право не лише обслуговує вже наявний порядок, а й саме бере участь у його творенні, відтворенні та корекції. Воно є одночасно результатом соціальної організації і засобом її подальшого впорядкування [3; 7].

Поняття порядку має для правової онтології особливе значення ще й тому, що належить до числа дотеоретичних категорій. Уявлення про належний устрій співжиття, про допустиме і недопустиме, про межі свавілля та усталені форми взаємодії існували задовго до появи розвинених юридичних теорій. Саме тому поняття порядку можна вважати глибинним смисловим центром правових уявлень. У різних концепціях права воно конкретизується по-різному: як порядок влади, свободи, справедливості, комунікації або соціально визнаних правил [2; 7].

У цьому аспекті показовими є підходи Петра Рабіновича, який послідовно наголошував, що право слід розуміти як соціальний регулятор, спрямований на забезпечення впорядкованості суспільного життя [7]. Водночас така впорядкованість не є суто технічною, оскільки порядок у праві завжди містить ціннісний вимір. Він відображає певне уявлення суспільства про належне, бажане і справедливе. Тому онтологія права закономірно наближається до його аксіології, хоча й не збігається з нею повністю [7]. У цьому ж напрямі сучасне загальнотеоретичне правознавство в Україні розвиває і Мирослав Козюбра, наголошуючи на соціокультурній природі права та його людиноцентристському вимірі [8].

Порядок є не лише атрибутом інституційної організації суспільства, а й універсальною формою людського мислення. Людська свідомість майже ніколи не сприймає дійсність як абсолютний хаос. Навіть коли явища видаються випадковими, мислення прагне віднайти між ними зв'язки, закономірності та причинні залежності. Саме тому і в правовій сфері людина схильна припускати, що за окремими нормами, практиками чи конфліктами стоїть більш загальна структура впорядкованості. Така пізнавальна установка робить можливим саме правоутворення як процес: суспільство не лише реагує на окремі ситуації, а й намагається вписати їх у ширший порядок взаємовідносин та нормативних очікувань [7; 13].

У цьому сенсі важливими є ідеї Карла Поппера, який підкреслював, що наукове мислення не задовольняється нагромадженням фактів, а шукає пояснювальні моделі, відкриті для критики й уточнення [13]. Для філософії права це означає, що правовий порядок також не є завершеною конструкцією. Він постає як система, що постійно перевіряється соціальною практикою, підлягає корекції, реформуванню та переосмисленню. Отже, порядок у праві слід розуміти не як застиглу форму, а як динамічну рівновагу, яка потребує безперервного інтелектуального та вольового підтримання [13].

Саме ця динамічність особливо важлива для розуміння правоутворення. Право не виникає одноразово і не може бути встановлене остаточно в такій формі, щоб надалі лише механічно відтворюватися. Соціальні зв'язки змінюються, інтереси ускладнюються, форми комунікації трансформу-

ються, а тому і правовий порядок потребує постійного оновлення. У цьому аспекті показовою є позиція Френсіса Фукуями, який наголошував, що інститути не є самодостатніми механізмами: вони зберігаються лише за умови суспільної підтримки, легітимації та адаптації до нових історичних обставин [14]. Для правової системи це означає, що стабільність не виключає змін, а передбачає здатність змінюватися без втрати внутрішньої цілісності [14].

Одна з причин нестабільності соціального порядку пов'язана з індивідуальною волею. Поведінка людини не може бути повністю вичерпана жодною нормативною схемою. Саме тому будь-яке правоутворення має справу не з абстрактними носіями норм, а з реальними людьми, чиї рішення залежать не лише від раціонального розрахунку, а й від переконань, інтересів, емоцій і ціннісних орієнтирів. Тут доречним є звернення до Іммануїла Канта, для якого автономія волі була одним із визначальних проявів людської гідності. У правовому вимірі це означає, що порядок не може бути цілком зовнішньо нав'язаним, а повинен хоча б мінімально співвідноситися з внутрішнім визнанням людиною його нормативної сили [15].

Звідси випливає важливий висновок: соціальний порядок завжди існує в напруженні між фактичністю і належністю. З одного боку, він відображає реальні суспільні відносини, наявні практики, інститути та структури влади. З іншого — постійно співвідноситься з образом бажаного порядку, який іще не реалізований повною мірою, але визнається нормативним орієнтиром. Саме в цьому проміжку між дійсним і належним значною мірою і розгортається правоутворення [1; 2; 14].

Таке співвідношення фактичного і бажаного приводить до проблеми ідеології. У сучасному суспільстві саме ідеологія значною мірою посідає те місце, яке у давніших формах культури займав міф. Вона створює узагальнений образ суспільства, влади, справедливості, свободи, безпеки та рівності, визначає бажані напрями розвитку і водночас інтерпретує наявний стан речей. У праві ідеологія виявляється як у великих політико-правових концепціях, так і в конкретних способах обґрунтування норм, пріоритетах законодавця, межах допустимого тлумачення та в самій мові нормативних приписів [2; 16].

Поль Рікер слушно наголошував, що ідеологія не зводиться лише до спотворення реальності, а виконує й інтегративну функцію, забезпечуючи спільноті символічну єдність і спільний горизонт смислів [16]. Для права це має принципове значення, оскільки нормативна система не може ефективно функціонувати без хоча б мінімально спільних уявлень про легітимність, належний порядок і межі допустимої поведінки [16].

Водночас не слід ототожнювати ідеологію з онтологією права. Ідеологічні уявлення про бажаний стан суспільства не збігаються автоматично з реальною структурою правової дійсності. Шанталь Муфф переконливо підкреслювала, що політичний дискурс неможливо повністю звести до раціонально прозорої аргументації, оскільки в ньому завжди присутні мобілізація, афект і символічне протиставлення [17]. Для права це означає, що нормативні форми можуть нести сліди ідеологічного впливу, однак дослідник не повинен підміняти аналіз правової реальності аналізом самих лише декларацій [17].

Разом із тим у правовій ідеології існує елемент, що має безпосередній онтологічний характер. Йдеться про судження існування — тобто про те, які інститути, статуси, відносини й соціальні ролі визнаються правом як дійсні. Кожен правопорядок у певному сенсі формує власну нормативну картину соціальної реальності: він визначає, хто є суб'єктом права, які форми власності визнаються, які об'єднання мають юридичне значення, які відносини підлягають правовому захисту, а які інтереси визнаються легітимними. Отже, право не лише регулює вже наявну дійсність, а й певною мірою конструює її у нормативному вимірі [1; 2; 17].

Цей аспект особливо виразно простежується у світлі філософських підходів до проблеми буття. Уже антична філософія пов'язувала мислення з розмежуванням того, що існує, і того, чого не існує. У сучасній філософії права ця проблема набуває форми питання про те, що саме визнається юридично існуючим. У цьому контексті доречно згадати Мартіна Гайдеґґера, який радикалізував питання про сенс буття, а також Вілларда Квайна, котрий підкреслював, що питання існування завжди ставиться у межах певної концептуальної схеми. Для права така схема виражена в мові нормативної системи: те, що правопорядок не визначає або не фіксує, часто залишається поза межами юридичної видимості [9; 10].

Отже, онтологічний аналіз правоутворення дозволяє зробити висновок, що право формується як особлива нормативна реальність, у якій поєднуються фактичні соціальні зв'язки, інституційні конструкції, ідеологічні уявлення та ціннісні орієнтири суспільства. Соціальний порядок у цьому контексті виступає не зовнішнім тлом, а внутрішньою умовою існування права. Водночас він ніколи не є остаточно завершеним і потребує постійного переосмислення, підтримання та корекції. Саме тому правоутворення слід розглядати як безперервний процес формування правової реальності [2; 11; 16].

Поряд з онтологічними характеристиками правоутворення важливе значення мають і його гносеологічні особливості. Якщо онтологія відповідає на питання про те, що існує у правовій реальності, то гносеологія зосереджується на тому, яким чином ця реальність пізнається, інтерпретується та концептуалізується у юридичній науці й правозастосовній практиці [18; 19].

Особливість гносеологічного виміру права полягає в тому, що суб'єкт і об'єкт пізнання тут часто збігаються. Право створюється людьми і водночас ними ж осмислюється. Це означає, що юридичне пізнання певною мірою включене у сам процес правоутворення. Юридична наука не лише описує наявну правову реальність, а й впливає на її подальший розвиток, формуючи нові концепції, принципи та підходи до правового регулювання [18].

З цієї точки зору правоутворення можна розглядати як процес послідовної трансформації соціального досвіду у нормативні форми. Спочатку певні соціальні явища усвідомлюються як проблемні або значущі для спільноти. Далі формуються правові ідеї, що пропонують способи їхнього врегулювання. Згодом ці ідеї набувають форми юридичних норм, які закріплюються у законодавстві чи інших джерелах права. Такий процес узгоджується з позицією Юргена Габермаса, який підкреслював, що право формується у комунікативному просторі суспільства, де відбувається раціональне узгодження різних соціальних позицій [2].

Гносеологічний аспект права також тісно пов'язаний із проблемою інтерпретації. Жодна правова норма не може функціонувати без тлумачення, оскільки її зміст реалізується через конкретні ситуації. У цьому контексті важливе значення має герменевтичний підхід, який підкреслює історичну та культурну зумовленість правового розуміння. Як зазначав Ганс-Георг Гадамер, будь-яке тлумачення передбачає взаємодію між текстом і досвідом інтерпретатора, а тому правові норми набувають повного змісту лише у процесі їхнього застосування [19].

Водночас гносеологія права охоплює і питання методології юридичного пізнання. У сучасній теорії права дедалі більшого значення набувають міждисциплінарні підходи, що поєднують юридичний аналіз із соціологією, політологією, економікою та філософією. Це пов'язано з тим, що право функціонує у складному соціальному середовищі, і його повне розуміння неможливе без урахування цих контекстів [3; 18].

У цьому сенсі показовими є ідеї Нікласа Лумана, який розглядав право як автономну соціальну систему, що водночас перебуває у взаємодії з іншими системами — політикою, економікою, мораллю та культурою. У межах цієї взаємодії право пізнається через комунікативні процеси, у яких визначається, що саме вважається законним або незаконним [3].

Важливо також враховувати, що юридичне пізнання має нормативний характер. На відміну від природничих наук, де дослідник прагне максимальної нейтральності щодо об'єкта дослідження, правова наука неминуче має справу з оцінками. Це пояснюється тим, що право безпосередньо пов'язане з такими категоріями, як справедливість, свобода, рівність і легітимність. У цьому контексті показовими є міркування Рональда Дворкіна, який підкреслював, що право не можна зрозуміти без звернення до моральних принципів, які лежать в основі правової системи [18].

Таким чином, гносеологічний аналіз правоутворення демонструє, що процес формування права є водночас процесом його пізнання, інтерпретації та теоретичного осмислення. Право постає не лише як об'єкт соціальної реальності, а й як результат інтелектуальної діяльності суспільства, у межах якої формуються уявлення про справедливий і легітимний порядок [18; 19].

Висновки. Проведений аналіз дає підстави зробити кілька узагальнюючих висновків щодо природи правоутворення. По-перше, правоутворення є ширшим процесом, ніж правотворення. Воно охоплює не лише діяльність державних органів щодо прийняття нормативно-правових актів, а й ширший комплекс соціальних процесів, у межах яких формуються правові норми: соціальні практики, усталені моделі поведінки, професійні стандарти та колективні уявлення про справедливість і належний порядок.

По-друге, правоутворення має складну онтологічну структуру. Право постає не як механічна сукупність норм, а як цілісна соціальна система, що формується у взаємодії інституцій, норм, цінностей і комунікативних процесів. У цьому контексті поняття соціального порядку виступає ключовим елементом правової онтології, оскільки саме через нього право забезпечує впорядкованість суспільних відносин.

По-третє, правоутворення має виразний гносеологічний вимір. Формування правових норм супроводжується їхнім теоретичним осмисленням, інтерпретацією та концептуалізацією, а юридична наука відіграє у цьому процесі важливу роль, впливаючи на подальший розвиток правової системи.

По-четверте, правоутворення відбувається у просторі взаємодії фактичних соціальних процесів і нормативних цінностей. Правові норми виникають на перетині соціальної практики, політичних інститутів, моральних уявлень і комунікативних процедур, що забезпечує легітимність правового порядку та його здатність адаптуватися до змін суспільного життя.

Отже, правоутворення можна визначити як складний багаторівневий процес формування правової реальності, у межах якого соціальні інтереси, цінності та комунікативні практики трансформуються у

систему нормативних приписів, спрямованих на забезпечення стабільності та розвитку суспільного порядку. Такий підхід дозволяє розглядати право не лише як інструмент державного регулювання, а як динамічний соціальний феномен, що формується у постійній взаємодії суспільства, держави та індивіда.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Alexy R. *A Theory of Constitutional Rights*. Oxford: Oxford University Press, 2002. 462 p. URL: https://global.oup.com/academic/product/a-theory-of-constitutional-rights-9780198258216.
2. Habermas J. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: MIT Press, 1996. 631 p. URL: https://mitpress.mit.edu/9780262082433/between-facts-and-norms.
3. Luhmann N. *Law as a Social System*. Oxford: Oxford University Press, 2004. 512 p. URL: https://global.oup.com/academic/product/law-as-a-social-system-9780198262381.
4. Hart H. L. A. *The Concept of Law*. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2012. 333 p. URL: https://global.oup.com/academic/product/the-concept-of-law-9780199644698.
5. Ehrlich E. *Fundamental Principles of the Sociology of Law*. New Brunswick; London: Transaction Publishers, 2009. 608 p. URL: https://www.routledge.com/Fundamental-Principles-of-the-Sociology-of-Law/Ehrlich-Ziegert/p/book/97807658070.14.
6. Bourdieu P. The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field. *Hastings Law Journal*. 1987. Vol. 38. P. 805–853. URL: https://repository.uchastings.edu/hastings_ law_journal/vol38/iss5/1.
7. Рабінович П. М. *Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник*. Львів: Край, 2007. 192 с. URL: https://law.lnu.edu.ua.
8. Козюбра М.І. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2016. 392 с. URL: https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/ 8/f/283756.pdf.
9. Heidegger M. *Being and Time*. Oxford: Blackwell Publishing, 1962. 589 p. URL: https://www.blackwellpublishing.com/content/BPL_Images/Content_store/Sample_chapter/0631231592/Heidegger.pdf.
10. Quine W. V. O. On What There Is. *Review of Metaphysics*. 1948. Vol. 2. No. 5. P. 21–38. URL: https://www.jstor.org/stable/20123108.
11. Fuller L. L. *The Morality of Law*. New Haven: Yale University Press, 1964. 202 p. URL: https://yalebooks.yale.edu/book/9780300104721/the-morality-of-law.
12. MacCormick N. *Institutions of Law: An Essay in Legal Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2007. 336 p. URL: https://academic.oup.com/book/3693.
13. Popper K. *The Open Society and Its Enemies*. London: Routledge, 2002. 808 p. URL: https://www.routledge.com/The-Open-Society-and-Its-Enemies/Popper/p/book/ 9780415610216.
14. Fukuyama F. *Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2014. 672 p. URL: https://us.macmillan.com/books/9780374535247/politicalorderandpoliticaldecay.
15. Kant I. *The Metaphysics of Morals*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 241 p. URL: https://www.cambridge.org/core/books/kant-the-metaphysics-of-morals/915E1A3DE9A012B7144AAA31BD3836F0.
16. Ricoeur P. *Lectures on Ideology and Utopia*. New York: Columbia University Press, 1986. 356 p. URL: https://cup.columbia.edu/book/lectures-on-ideology-and-utopia/9780231060493.
17. Mouffe C. *On the Political*. London: Routledge, 2005. 144 p. URL: https://www.routledge.com/On-the-Political/Mouffe/p/book/9780415305211.
18. Dworkin R. *Law's Empire*. Cambridge: Harvard University Press, 1986. 470 p. URL: https://www.hup.harvard.edu/books/9780674518360.
19. Gadamer H.-G. *Truth and Method*. London: Bloomsbury Academic, 2013. 601 p. URL: https://www.bloomsbury.com/uk/truth-and-method-9781472526694.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Костюкевич О.К., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.7

МОДЕРАЦІЯ СУСПІЛЬНОГО ДІАЛОГУ: СПІВДІЯ НАУКОВИХ ІНСТИТУЦІЙ, ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА СИЛ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ

Оніщенко Н.,
докторка юридичних наук, професорка,
заступниця директора Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України,
академік Національної академії правових наук України,
академік-секретар відділення теорії та історії держави і права
Національної академії правових наук України,
Заслужений юрист України,
ORCID: 0000-0002-1671-2139

Малюга Л.,
докторка юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри цивільно-правових дисциплін,
Національна академія Служби безпеки України,
ORCID: 0000-0002-0523-221X,
e-mail: lesya_maluga@ukr.net

Булкат М.,
докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін
Інституту права та суспільних відносин
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»,
суддя місцевого загального суду,
ORCID: 0009-0007-4647-8199,
e-mail: yfim@ukr.net

Оніщенко Н., Малюга Л., Булкат М. Модерація суспільного діалогу: співдія наукових інституцій, інститутів громадянського суспільства та Сил безпеки і оборони.

Виважені, науково-обґрунтовані публічні комунікації, модерація суспільного діалогу з усіх значимих питань правотворення та державотворення залишаються важливими завданнями наукових інституцій, науковців. Це уможливить не лише формування наукової візії ефективних правових інструментів, а й подальше схвалення суспільством відповідних законодавчих ініціатив. У статті окреслено деякі теоретико-прикладні положення щодо публічних комунікацій, модерації суспільного діалогу, що виконують наукові інституції, інститути громадянського суспільства, в яких беруть участь представники Сил безпеки і оборони, військовослужбовці, ветерани (на прикладі діяльності окремої громадської організації).

Із 2005 року на базі провідної академічної юридичної установи – Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України, діяв Центр правових досліджень гендерної політики під керівництвом Н.М. Оніщенко. Згодом, на його основі виникла платформа – ГО «Трибуна жінки». Серед завдань якої – продовження багаторічних традицій академічних, наукових комунікацій, модерації суспільного діалогу щодо важливих питань державотворення і правотворення. У ході спільної роботи ГО «Трибуна жінки», наукових інституцій (насамперед, Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України) та представників Сил безпеки і оборони, військовослужбовців, ветеранів було здійснено обговорення багатьох суспільно значимих питань державотворення і правотворення, сформовано відповідні наукові положення для їх подальшого використання. Для аналізу прикладних аспектів цієї роботи у статті наведено кілька прикладів.

Аналіз прикладної роботи у сфері публічних комунікацій, модерації суспільного діалогу з важливих питань державотворення і правотворення, що виконують наукові інституції у партнерстві з інститутами громадянського суспільства, представниками Сил безпеки і оборони,

військовослужбовцями, ветеранами, опосередкував можливість зробити деякі теоретико-правові висновки.

Публічні комунікації, модерація суспільного діалогу з важливих питань державотворення і правотворення спрямовані на виконання як загальних (наприклад, консолідація українського суспільства, підвищення правової культури українського суспільства, підвищення рівня взаємної довіри громадян, систематизація та упорядкування інформаційного простору, особливо в умовах воєнного стану), так і спеціальних цілей (наприклад, підвищення рівня правосвідомості військовослужбовців, їх участі у вирішенні суспільно-значимих питань розвитку держави, законодавства, створення якісно підготовленого військового резерву).

Модерація суспільного діалогу передбачає роботу в межах широкого спектру комунікацій. Вони можуть відбуватися в різних формах, серед яких слід виокремити: форми організації наукової роботи (конференції, форуми, семінари, круглі столи відповідного тематичного спрямування), громадські експертизи і моніторинги, заходи громадського контролю, консультації з представниками Сил безпеки і оборони, науково-консультативна діяльність тощо.

Важливим партнером співдії у сфері публічних комунікацій, модерації суспільного діалогу з усіх важливих питань державотворення і правотворення для наукових інституцій, науковців є інститути громадянського суспільства. Серед суб'єктів модерації суспільного діалогу від громадянського суспільства – громадські організації, науково-консультативні, громадські та інші експертні ради при органах публічної влади, професійні та творчі спілки, благодійні організації тощо. «Зріле», активне і впливове громадянське суспільство, як суб'єкт концептів «четвертої влади» в демократичній, правовій державі, не характеризується кількісними показниками громадських інститутів, організацій. Натомість характеризується показниками їх діяльності відповідно до статутних завдань та функцій, відповідальністю перед суспільством, спрямованістю дій на розвиток Української держави, що є необхідною умовою їх участі в суспільному і державному розвиткові, відповідно до чинного законодавства, доктрини демократичної, правової держави. Аналогічно, показником ефективності публічних комунікацій, модерації суспільного діалогу і громадськими організаціями, і науковими інституціями є конкретні результати їхньої співдії.

Представники Сил безпеки і оборони, військовослужбовці, ветерани є органічною частиною українського суспільства. Вони беруть активну участь у комунікаціях різних організаційних форм – конференціях, форумах, семінарах, круглих столах відповідного тематичного спрямування. Їх активна участь необхідна під час обговорення усіх значимих питань правотворення та державотворення. Між тим, співдія Сил безпеки і оборони з науковими інституціями, інститутами громадянського суспільства у площині публічних комунікацій є одним із недостатньо досліджених напрямів наукових пошуків в умовах сьогодення.

На прикладі діяльності ГО «Трибуна жінки» визначено, що практичні результати співдії наукових інституцій та громадських організацій у сфері публічних комунікацій, модерації суспільного діалогу з важливих питань державотворення і правотворення, полягають у напрацьовані виважених, науково-обґрунтованих пропозицій, публікації відповідних наукових положень, підготовці інформаційних листів до профільних органів, положення яких можуть бути використані, як у законодавчій, так і у правореалізаційній роботі тощо. Їх спрямовано на підвищення правової культури українського суспільства, консолідацію українського суспільства, підвищення рівня взаємної довіри громадян, систематизацію та упорядкування інформаційного простору, особливо в умовах воєнного стану тощо.

Ключові слова: інститути громадянського суспільства, громадські організації, наукові інституції, Сили безпеки і оборони, військовослужбовці, ветерани, публічні комунікації, модерація суспільного діалогу.

Onishchenko N., Malyuga L., Bulkat M. Moderation of public dialogue: cooperation of scientific institutions, civil society institutions and the Security and Defense Forces.

Balanced, scientifically based public communications, moderation of public dialogue on all significant issues of lawmaking and state building remain important tasks for scientific institutions and scientists. This will enable not only the formation of a scientific vision of effective legal instruments, but also the further approval of relevant legislative initiatives by society. The article outlines some theoretical and applied provisions on public communications, moderation of public dialogue, carried out by scientific institutions, civil society institutions, in which representatives of the Security and Defense Forces, military personnel, veterans participate (on the example of the activities of a separate public organization).

Since 2005, the Center for Legal Studies of Gender Policy under the leadership of N.M. Onishchenko has operated on the basis of a leading academic legal institution – the V.M. Koretsky Institute of State

and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine. Subsequently, a platform emerged on its basis – the NGO «Tribuna Zhniki». Among its tasks is the continuation of long-standing traditions of academic, scientific communications, moderation of public dialogue on important issues of statehood and lawmaking. In the course of joint work of the NGO «Tribuna Zhniki», scientific institutions (primarily, the V.M. Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine) and representatives of the Security and Defense Forces, military personnel, and veterans, many socially significant issues of statehood and lawmaking were discussed, and relevant scientific provisions were formed for their further use. To analyze the applied aspects of this work, the article provides several examples.

Analysis of applied work in the field of public communications, moderation of public dialogue on important issues of state-building and law-making, carried out by scientific institutions in partnership with civil society institutions, representatives of the Security and Defense Forces, military personnel, and veterans, provided the opportunity to draw some theoretical and legal conclusions.

Public communications, moderation of public dialogue on important issues of state-building and law-making are aimed at fulfilling both general (for example, consolidation of Ukrainian society, improvement of the legal culture of Ukrainian society, increase of the level of mutual trust of citizens, systematization and organization of the information space, especially in conditions of martial law) and special goals (for example, increasing the level of legal awareness of military personnel, their participation in solving socially significant issues of state development, legislation, creation of a qualitatively trained military reserve).

Moderation of public dialogue involves work within a wide range of communications. They can take place in various forms, among which it is necessary to distinguish: forms of organization of scientific work (conferences, forums, seminars, round tables of the corresponding thematic direction), public examinations and monitoring, public control measures, consultations with representatives of the Security and Defense Forces, scientific and advisory activities, etc.

An important partner in cooperation in the field of public communications, moderation of public dialogue on all important issues of statehood and lawmaking for scientific institutions, scientists are civil society institutions. Among the subjects of moderation of public dialogue from civil society are public organizations, scientific and advisory, public and other expert councils under public authorities, professional and creative unions, charitable organizations, etc. A «mature», active and influential civil society, as a subject of the concepts of the «fourth power» in a democratic, legal state, is not characterized by quantitative indicators of public institutions and organizations. Instead, it is characterized by indicators of their activities in accordance with the statutory tasks and functions, responsibility to society, and the focus of actions on the development of the Ukrainian state, which is a necessary condition for their participation in social and state development, in accordance with current legislation, the doctrine of a democratic, legal state. Similarly, an indicator of the effectiveness of public communications, moderation of public dialogue by both public organizations and scientific institutions are the specific results of their cooperation.

Representatives of the Security and Defense Forces, military personnel, and veterans are an organic part of Ukrainian society. They actively participate in communications of various organizational forms – conferences, forums, seminars, and round tables of the appropriate thematic direction. Their active participation is necessary when discussing all significant issues of lawmaking and state-building. Meanwhile, the cooperation of the Security and Defense Forces with scientific institutions and civil society institutions in the field of public communications is one of the insufficiently explored areas of scientific research in today's conditions.

Using the example of the activities of the NGO «Women's Tribune», it was determined that the practical results of cooperation between scientific institutions and public organizations in the field of public communications, moderation of public dialogue on important issues of state formation and lawmaking, consist in the development of balanced, scientifically based proposals, publication of relevant scientific provisions, preparation of information letters to specialized bodies, the provisions of which can be used both in legislative and law enforcement work, etc. They are aimed at improving the legal culture of Ukrainian society, consolidating Ukrainian society, increasing the level of mutual trust between citizens, systematizing and organizing the information space, especially in conditions of martial law, etc.

Key words: civil society institutions, public organizations, scientific institutions, Security and Defense Forces, military personnel, veterans, public communications, moderation of public dialogue.

Постановка проблеми. Серед очевидних завдань наукових інституцій, науковців в умовах воєнного стану – пріоритет досліджень відповідного спрямування в усіх галузях [1]. Як зазначив А. Г. Загородній, дослідження в інтересах безпеки і оборони є пріоритетом Національної академії

наук України [1]. У цьому контексті слід відмітити фундаментальні наукові положення В.П. Горбуліна [див., наприклад, 2]. Важливі положення, спрямовані на поступ суспільного діалогу з питань правотворення та державотворення в умовах воєнного стану, розроблені науковцями Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України під керівництвом О.В. Скрипнюка [див., наприклад, 3] тощо.

Виважені, науково-обґрунтовані публічні комунікації, модерація суспільного діалогу з усіх значимих питань правотворення та державотворення залишаються важливими завданнями наукових інституцій, науковців. Це уможливить не лише формування наукової візії ефективних правових інструментів, а й подальше схвалення суспільством відповідних законодавчих ініціатив [4]. Вітчизняний інформаційний простір потребує систематизації та упорядкування, особливо в умовах воєнного стану. Серед актуальних напрямів досліджень правників – пошук конкретних механізмів підтримання рівноваги, дотримання балансів в умовах війни між законодавчою, виконавчою, судовою складовими державної влади; між громадянським суспільством і державою; між інститутами (секторами) громадянського суспільства в умовах поляризації, загостреної війною [5, с. 104]. Окреслені питання потребують широкого обговорення усім українським суспільством. У цьому контексті важливим суб'єктом співдії з модерації суспільного діалогу для наукових інституцій, науковців є інститути громадянського суспільства.

Між тим, одним із недостатньо досліджених напрямів наукових пошуків в умовах сьогодення є співдія Сил безпеки і оборони з науковими інституціями, інститутами громадянського суспільства у площині публічних комунікацій. Вона набула особливої значущості у зв'язку із повномасштабним вторгненням 24 лютого 2022 року. Представники Сил безпеки і оборони, військовослужбовці, ветерани є органічною частиною українського суспільства. Їх активна участь необхідна під час обговорення усіх значимих питань правотворення та державотворення. Різноманітні питання, які пов'язані з правовим регулюванням відносин вказаної співдії, мають комплексний, системний характер, потребують визначення, насамперед, загальних концептуальних підходів, задач, відповідних сьогоденню спрямувань.

Метою цього дослідження є окреслення деяких теоретико-прикладних положень щодо публічних комунікацій, модерації суспільного діалогу, що виконують наукові інституції, інститути громадянського суспільства, в яких беруть участь представники Сил безпеки і оборони, військовослужбовці, ветерани (на прикладі діяльності окремої громадської організації).

Стан опрацювання проблематики. Необхідно зазначити, що співдія інститутів громадянського суспільства [див., наприклад, 6–9], наукових інституцій [див., наприклад, 10] та Сил безпеки і оборони [див., наприклад, 11–15] відбувається в точці перетину їх завдань і функцій. Вона може відбуватися в різних формах, що потребують вивчення і відповідного правового забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Публічні комунікації, модерація суспільного діалогу спрямована на виконання як загальних (наприклад, консолідація українського суспільства, підвищення правової культури українського суспільства, підвищення рівня взаємної довіри громадян, систематизація та упорядкування інформаційного простору, особливо в умовах воєнного стану), так і спеціальних цілей (наприклад, підвищення рівня правосвідомості військовослужбовців, їх участі у вирішенні суспільно-значимих питань розвитку держави, законодавства, створення якісно підготовленого військового резерву). Модерація суспільного діалогу передбачає роботу в межах широкого спектру комунікацій. Вони можуть відбуватися в різних формах, серед яких слід виокремити: форми організації наукової роботи (конференції, форуми, семінари, круглі столи відповідного тематичного спрямування), громадські експертизи і моніторинги, заходи громадського контролю, консультації з представниками Сил безпеки і оборони, науково-консультативна діяльність тощо.

Серед суб'єктів модерації суспільного діалогу від громадянського суспільства – громадські організації, науково-консультативні, громадські та інші експертні ради при органах публічної влади, професійні та творчі спілки, благодійні організації тощо.

Водночас, слід акцентувати увагу на застереженні, що «зріле», активне і впливове громадянське суспільство, як суб'єкт концептів «четвертої влади» в демократичній, правовій державі, не характеризується кількісними показниками громадських інститутів, організацій. Натомість характеризується показниками їх діяльності, відповідно до статутних завдань та функцій, відповідальністю перед суспільством, спрямованістю дій на розвиток Української держави, що є необхідною умовою їх участі в суспільному і державному розвиткові, відповідно до чинного законодавства, доктрини демократичної, правової держави.

Аналогічно, показником ефективності публічних комунікацій, модерації суспільного діалогу і громадськими організаціями, і науковими інституціями є конкретні результати їхньої співдії. При цьому представники Сил безпеки і оборони, військовослужбовці, ветерани беруть активну участь у комунікаціях різних організаційних форм – конференціях, форумах, семінарах, круглих столах відповідного тематичного спрямування.

Так, із 2005 року на базі провідної академічної юридичної установи – Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України діяв Центр правових досліджень гендерної політики під керівництвом Н. М. Оніщенко. Згодом, на його основі виникла платформа ГО «Трибуна жінки», серед завдань якої – продовження багаторічних традицій академічних, наукових комунікацій, модерації суспільного діалогу щодо важливих питань державотворення і правотворення. У ході спільної роботи ГО «Трибуна жінки», наукових інституцій (насамперед, Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України) та представників Сил безпеки і оборони, військовослужбовців, ветеранів було здійснено обговорення багатьох суспільно значимих питань державотворення і правотворення, сформовано відповідні наукові положення для їх подальшого використання. Для аналізу прикладних аспектів цієї роботи можна зазначити кілька прикладів.

Так, 15 березня 2024 року в Національній бібліотеці України імені Ярослава Мудрого відбулось експертне обговорення «Відродження України: компас розвитку». Захід присвячувався аналізові суспільних запитів і наукових напрацювань та налагодженню комунікації щодо використання актуальних наукових положень і підходів органами різних складових державної влади у законодавчій діяльності, у роботі органів судової влади, під час розроблення функціональних алгоритмів органами виконавчої влади, громадським сектором [16]. Передусім фахівці означили ідею української державності як ціннісний орієнтир і компас відродження України на всіх етапах наукової роботи, а також у діяльності законодавчих, виконавчих і судових органів. Експерти також нагадали про вітчизняну тисячолітню державотворчу традицію. Як підсумувала результати роботи Н. М. Оніщенко, у ході експертного обговорення вдалося сформулювати значущі методологічні положення.

19 квітня 2024 року в Національному центрі «Український дім» Інститутом держави і права імені В.М. Корецького НАН України у партнерстві з Міністерством у справах ветеранів України, громадською організацією «Трибуна жінки» та виданням «Юридична практика» було проведено форум «Повоєнне відродження України: роль та значення ветеранської політики». Захід присвячувався аналізові наукових напрацювань із питань ветеранської політики та налагодженню комунікації щодо їх використання різними органами державної влади: у законодавчій діяльності, під час розроблення функціональних алгоритмів роботи органами виконавчої влади, громадським сектором. Важливою частиною обговорення стали проблеми інтеграції ветеранів у цивільне життя, оновлення системи правового, економічного та соціального захисту ветеранів, формування стратегії залучення ветеранів у процес повоєнного відновлення України.

Із вітальним словом до учасників форуму звернувся директор Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, віцепрезидент Національної академії правових наук (НАПрН) України, академік НАПрН України, О. В. Скрипнюк. Він наголосив, що питання ветеранської політики мають загальнонаціональне та загальнодержавне значення. До вирішення проблем ветеранів слід підходити із залученням усіх державних ресурсів, акумулюючи максимальний потенціал потужних наукових інституцій Національної академії наук України [17; 18]. У роботі форуму взяли участь представники Міністерства оборони України, Генерального штабу Збройних Сил України, Міністерства у справах ветеранів України, ветерани. Учасники форуму активно комунікували із профільних питань, долучились до спільної роботи у сфері реалізації ветеранської політики. За результатами форуму напрацьовані актуальні пропозиції, опубліковано відповідні наукові положення, спрямовано інформаційні листи до профільних органів, які можуть бути використані, як у законодавчій, так і у правореалізаційній роботі.

31 травня 2024 року в КВЦ «Парковий» відбувся форум «Захист прав дітей та батьків в умовах воєнного стану». Захід присвячувався аналізові новітніх наукових напрацювань із питань захисту прав дітей та налагодженню комунікації щодо їх використання різними органами державної влади [19]. Публічно було обговорено важливі питання для батьків-військовослужбовців, зокрема щодо забезпечення їх права на участь у вихованні дитини. За результатами форуму напрацьовані актуальні пропозиції, також опубліковано відповідні наукові положення, спрямовано інформаційні листи до профільних органів, які можуть бути використані, як у законодавчій, так і у правореалізаційній роботі тощо [20; 21].

20 вересня 2024 року в Інституті держави і права імені В.М. Корецького НАН України відбувся круглий стіл «Демократія та правові аспекти забезпечення справедливого миру і міжнародної безпеки», в якому активну участь взяли представниці ГО «Трибуна жінки» [22]. Учасниками круглого столу було акцентовано увагу на питання сучасного стану та проблем розвитку демократії в Україні, а також правових аспектах забезпечення справедливого миру і міжнародної безпеки. Учасники відзначили, що сутність демократії полягає в тому, що будь-хто, незважаючи на стать, вік, етнічне походження чи релігію, може впливати на політику в своїй державі. Демократія нерозривно пов'язана з правами людини, свободою слова та роллю громадянського суспільства в ухваленні рішень у державі [23]. Серед актуальних напрямів досліджень правників сформульовано таке, як пошук

конкретних механізмів підтримання рівноваги, дотримання балансів влади в умовах війни; між громадянським суспільством і державою; між інститутами (секторами) громадянського суспільства в умовах поляризації, загостреної війною.

22 листопада 2024 року в Київській міській раді ГО «Трибуна жінки» за підтримки депутатки Київської міської ради Ганни Свириденко було організовано проведення професійного полілогу «Ефективність гендерної політики: Україна та світ». Експерту дискусію було спрямовано на формування комплексних та інституційних підходів щодо формування державної політики у сфері забезпечення реалізації конституційного принципу рівності в умовах воєнного стану, зокрема використання ефективних практик країн сталої демократії. Окрему увагу експерти звернули на проблеми формування ефективних механізмів забезпечення прав військовослужбовиць [24].

29 вересня 2025 року на запрошення вченого секретаря Науково-консультативної ради при Верховному Суді, О.С. Ткачука, представниці ГО «Трибуна жінки» взяли участь у засіданні робочої групи Науково-консультативної ради при Верховному Суді, яке було присвячено обговоренню проєктів законів України щодо функціонування військових судів [25]. До роботи в засіданні під керівництвом О.В. Скрипнюка було підготовлено аналітичну доповідь «Співвідношення теоретико-правових понять військового права, військової юстиції та військового судочинства у контексті сучасного дискурсу щодо відновлення / створення / функціонування військової юстиції, системи військових судів, військового судочинства» [27]. В засіданні взяли участь представники Міністерства оборони України та військовослужбовці. Учасники запропонували виробити спільні письмові рекомендації, які ляжуть в основу висновку Науково-консультативної ради для Пленуму Верховного Суду. Серед ключових пропозицій: необхідність чіткого визначення юрисдикції військових судів; гарантій незалежності військових суддів, у тому числі їх непідпорядкованості військовому командуванню; цілісної триланкової системи військових судів, адаптованої до умов воєнного стану; забезпечення належного фінансування та кадрового резерву для стабільного функціонування військових судів; використання кращих практик демократичних, правових держав із урахуванням українських реалій.

07 листопада 2025 року в Інституті держави і права імені В.М. Корецького НАН України за організаційного сприяння ГО «Трибуна жінки» відбулось експертне обговорення «Захист прав військовослужбовців: наука і практика: синергія та міждисциплінарність». В обговоренні взяли участь голова Верховного Суду, С.І. Кравченко, виконувач обов'язків голови Конституційного Суду України, О.В. Петришин, заступник міністра Міністерства у справах ветеранів України, Р. В. Приходько, ректор Національної академії Служби безпеки України, А.М. Черняк, науковці, військовослужбовці, представники законодавчої, виконавчої, судової влади та громадянського суспільства. За результатами обговорення експертами було сформовано рекомендації щодо методологічних основ наукового та практичного опрацювання проблем забезпечення прав військовослужбовців, окремих практичних питань сьогодення, подальшого стратегічного розвитку механізмів захисту прав військовослужбовців, опубліковано відповідні наукові положення [28; 29].

12 грудня 2025 року відбувся IV Маріупольський конституційний форум «Україна – Європа – Світ: конституційні діалоги у добу глобальних викликів» [30]. Співорганізаторами заходу виступили Конституційний Суд України, Офіс Ради Європи в Україні, Програма підтримки ОБСЄ для України. Цей науково-практичний захід об'єднав суддів Конституційного Суду України, представників державної влади, міжнародних організацій, провідних науковців. У рамках роботи Форуму працювала спеціальна секція «Гендерна рівність як умова стійкої демократії: конституційні стандарти і воєнні реалії». Її роботу модерувала Н.М. Оніщенко. У роботі секції також взяв участь суддя Конституційного Суду В.М. Городовенко [31]. До активної роботи секції долучились представниці ГО «Трибуна жінки». Учасники присвятили питому вагу роботи сесії питанням забезпечення прав військовослужбовиць: запропоновано конкретні інструменти, визначено деякі проблемні аспекти. За результатами роботи секції підготовлено до публікації наукові доповіді.

26 грудня 2025 року відбулась науково-практична конференція «Різдвяні правничі студії – 2025». Співорганізаторами заходу виступили Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Постійно діючий третейський суд при Торгово-промисловій палаті України та ГО «Трибуна жінки» за сприяння Асоціації українських правників. «Різдвяні правничі студії – 2025» стали простором глибокої фахової роботи над питаннями про майбутнє юридичної науки, її моральні орієнтири в умовах воєнного стану та здатність відповідати викликам часу. За результатами роботи опубліковано збірку матеріалів науково-практичної конференції.

Висновки. Аналіз прикладної роботи у сфері публічних комунікацій, модерації суспільного діалогу з важливих питань державотворення і правотворення, що виконують наукові інституції у партнерстві з інститутами громадянського суспільства, представниками Сил безпеки і оборони, військовослужбовцями, ветеранами, опосередковує можливість зробити деякі теоретико-правові висновки:

1. Публічні комунікації, модерація суспільного діалогу з важливих питань державотворення і правотворення спрямовані на виконання як загальних (наприклад, консолідація українського суспільства, підвищення правової культури українського суспільства, підвищення рівня взаємної довіри громадян, систематизація та упорядкування інформаційного простору, особливо в умовах воєнного стану), так і спеціальних цілей (наприклад, підвищення рівня правосвідомості військовослужбовців, їх участі у вирішенні суспільно-значимих питань розвитку держави, законодавства, створення якісно підготовленого військового резерву).

2. Модерація суспільного діалогу передбачає роботу в межах широкого спектру комунікацій. Вони можуть відбуватися в різних формах, серед яких слід виокремити: форми організації наукової роботи (конференції, форуми, семінари, круглі столи відповідного тематичного спрямування), громадські експертизи і моніторинги, заходи громадського контролю, консультації з представниками Сил безпеки і оборони, науково-консультативна діяльність тощо.

3. Важливим партнером співдії у сфері публічних комунікацій, модерації суспільного діалогу з усіх важливих питань державотворення і правотворення для наукових інституцій, науковців є інститути громадянського суспільства. Серед суб'єктів модерації суспільного діалогу від громадянського суспільства – громадські організації, науково-консультативні, громадські та інші експертні ради при органах публічної влади, професійні та творчі спілки, благодійні організації тощо. «Зріле», активне і впливове громадянське суспільство, як суб'єкт концептів «четвертої влади» в демократичній, правовій державі, не характеризується кількісними показниками громадських інститутів, організацій. Натомість характеризується показниками їх діяльності відповідно до статутних завдань та функцій, відповідальністю перед суспільством, спрямованістю дій на розвиток Української держави, що є необхідною умовою їх участі в суспільному і державному розвиткові, відповідно до чинного законодавства, доктрини демократичної, правової держави. Аналогічно, показником ефективності публічних комунікацій, модерації суспільного діалогу і громадськими організаціями, і науковими інституціями є конкретні результати їхньої співдії.

4. Представники Сил безпеки і оборони, військовослужбовці, ветерани є органічною частиною українського суспільства. Вони беруть активну участь у комунікаціях різних організаційних форм – конференціях, форумах, семінарах, круглих столах відповідного тематичного спрямування. Їх активна участь необхідна під час обговорення усіх значимих питань правотворення та державотворення. Між тим, співдія Сил безпеки і оборони з науковими інституціями, інститутами громадянського суспільства у площині публічних комунікацій є одним із недостатньо досліджених напрямів наукових пошуків в умовах сьогодення.

5. На прикладі діяльності ГО «Трибуна жінки» визначено, що практичні результати співдії наукових інституцій та громадських організацій у сфері публічних комунікацій, модерації суспільного діалогу з важливих питань державотворення і правотворення, полягають у напрацьовані виважених, науково-обґрунтованих пропозицій, публікації відповідних наукових положень, підготовці інформаційних листів до профільних органів, положення яких можуть бути використані, як у законодавчій, так і у правореалізаційній роботі тощо. Їх спрямовано на підвищення правової культури українського суспільства, консолідацію українського суспільства, підвищення рівня взаємної довіри громадян, систематизацію та упорядкування інформаційного простору, особливо в умовах воєнного стану тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Академічний науковий фронт: не без труднощів, але з новими успіхами: стаття про інтерв'ю Президента Національної академії наук України академіка Анатолія Загороднього програмі «Про науку. Компетентно». *Всеукраїнська газета для науковців та освітян «Світ».* 2024. № 7–8. URL: https://old.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=11069.
2. Горбулін В.П. Національна безпека як пріоритет сучасного державотворення. *Вісник Національної академії наук України*. 2017. № 1. С. 25–29. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/20e7cfed-044b-43cf-9fd4-21a25e9ddb6f/content.
3. Правотворення і правотворчість в умовах воєнного стану та миробудівництва: монографія / Н.М. Пархоменко, О.В. Скрипнюк, Н.М. Оніщенко, Є.Б. Кубко, Л.О. Макаренко; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; за заг. ред. Н.М. Пархоменко. Київ: Парламентське вид-во. 2023. 307 с. URL: http://odnb.odessa.ua/vnn/book/15386.
4. Оніщенко Н.М., Малюга Л.Ю., Булкат М.С. Забезпечення гендерної рівності: модернізація суспільного діалогу, виклики та інструменти їх подолання. *Право України*. 2025. № 3. С. 57–68. URL: https://www.researchgate.net/publication/394704063_Zabezpecenna_gendernoi_rivnosti_moderacia_suspilnogo_dialogu_vikliki_ta_instrumenti_ih_podolanna.

5. Оніщенко Н.М., Малюга Л.Ю., Булкат М.С. Демократія: вектори досліджень в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 100–105. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/326805.
6. Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи: збірник наукових праць / Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»; за заг. ред. А.І. Кудряченка. Київ: Фоліант, 2012. 465 с. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ivinas.gov.ua/images/Suspilstvo2012.pdf.
7. Колодій А. Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. 384 с. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://political-studies.com/wp-content/uploads/2010/01/Civil-Society.pdf.
8. Кресіна І.О. Держава і громадянське суспільство: проблеми взаємодії *Держава і право.* Юридичні і політичні науки. 2013. Вип. 62. С. 378–383. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2013_62_61.
9. Панасюк В. М. Інститути громадянського суспільства як суб'єкти реалізації державної молодіжної політики. *Юридичний вісник*. 2019. № 2. С. 38–43. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://yurvisnyk.in.ua/v2_2019/9.pdf.
10. Кармазіна М., Шурбована О. «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 10–19. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/karmazina_instytut-2.pdf.
11. Пашинський В.Й. Забезпечення оборони України: адміністративно-правові аспекти: монографія. Київ: ФОП Маслаков. 2018, 408 с. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://scc.knu.ua/upload/iblock/ee5/dis_Pashynskyi_V.Yo..pdf.
12. Богуцький П.П. Військове право України: джерела, структура та розвиток: монографія. Одеса: Фенікс, 2008. 188 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/viyskove-pravo/vijskove-pravo-ukrayini-dzherela-struktura-ta-rozvitok?srsltid=AfmBOopx0YdQknusKn1ni30Q8s0hU-yYh6fCcdR6GH7tg4BArd6uD0Ak.
13. Пашинський В. Й. До проблеми визначення поняття «оборона держави» в системі національної безпеки України. *Адміністративне право і процес*. 2017. № 1 (19). С. 4–14. URL: https://applaw.net/index.php/journal.
14. Правові основи воєнної безпеки України: монографія / за ред. Є.Л. Стрельцова, Львів: НАВС, 2016. 188 с. URL: https://ippi.org.ua/pravovi-osnovi-vo%D1%94nnoi-bezpeki-ukraini.
15. Покайчук В. Я. Сутність і співвідношення понять «сили безпеки» та «сили охорони правопорядку». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2020. № 4. С. 47–53. URL: https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/6097.
16. Експерти обговорили правничі проблеми й завдання, пов'язані з війною. Національна академія наук України: веб-сайт. URL: https://old.nas.gov.ua/EN/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=11182.
17. Науковці Академії провели форум «Повоєнне відродження України: роль та значення ветеранської політики». Національна академія наук України: веб-сайт. URL: https://www.old.nas.gov.ua/EN/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=11272.
18. Повоєнне відродження України: роль та значення ветеранської політики. Юридична практика: веб-сайт. 2024. URL: https://pravo.ua/povoienne-vidrodzhennia-ukrainy-rol-ta-znachennia-veteranskoi-polityky/.
19. Учасники форуму «Захист прав дітей та батьків в умовах воєнного стану» обговорили актуальні питання захисту прав дітей. Національна академія наук України: веб-сайт. URL: https://www.old.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=11453.
20. Представники ДСНС взяли участь у форумі «Захист прав дітей та батьків в умовах воєнного стану». Державна служба України з надзвичайних ситуацій: веб-сайт. URL: https://dsns.gov.ua/news/ostanni-novini/predstavniki-dsns-vziali-ucast-u-forum-zaxist-prav-ditei-ta-batkiv-v-umovax-vojennogo-stanu.
21. Участь УМПД у форумі «Захист прав дітей та батьків в умовах воєнного стану». Українська мережа за права дитини: веб-сайт. URL: https://childrights.org.ua/news/uchast-umpd-u-forumi-zahyst-prav-ditej-ta-batkiv-v-umovah-voyennogo-stanu/.
22. В Інституті держави і права імені В.М. Корецького НАН України відбувся круглий стіл «Демократія та правові аспекти забезпечення справедливого миру і міжнародної безпеки». Національна академія наук України: веб-сайт. URL: https://old.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=11730.

23. Відбувся круглий стіл на тему: «Демократія та правові аспекти забезпечення справедливого миру і міжнародної безпеки». Трибуна жінки: профіль facebook: веб-сайт. URL: https://www.facebook.com/womans.tribune/posts/20092024-%D0%BA%D0%B8%D1%97%D0%B2-%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B1%D1%83%D0%B2%D1%81%D1%8F-%D0%BA%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9-%D1%81%D1%82%D1%96%D0%BB-%D0%BD%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D0%BC%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F-%D1%82%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D1%96-%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8-%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5/122151926918266427.
24. Марченко М. Інституційні підходи до формування гендерної політики в Україні. Цензор: веб-сайт. URL: https://censor.net/ua/blogs/3521662/instytutsiyini-pidhody-do-formuvannya-gendernoyi-polityky-v-ukrayini.
25. У Київській міській раді відбувся професійний полілог «Ефективність гендерної політики: Україна та світ». Київська міська рада: веб-сайт. URL: https://kmr.gov.ua/uk/content/u-kyyivskiy-miskiy-radi-spilno-z-gromadskistyu-obgovoryly-efektyvnist-gendernoyi-polityky.
26. Законопроєкти про створення військових судів стали предметом обговорення на засіданні робочої групи Науково-консультативної ради при ВС. Верховний Суд: веб-сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1888176.
27. Скрипнюк О.В., Ткачук О.С., Оніщенко Н.М., Булкат М.С. Співвідношення теоретико-правових понять військового права, військової юстиції та військового судочинства у контексті сучасного дискурсу щодо відновлення / створення / функціонування військової юстиції, системи військових судів, військового судочинства: аналітична доповідь. 2025. Київ: Норма права. 50 с. URL: https://visnyk.kh.ua/uk/journals/visnik-naprnu-4-2025-r.
28. Ткачук О.С., Оніщенко Н.М., Булкат М.С. До питання про дефініції «військове право», «військова юстиція», «військове судочинство», «система військових судів» як виразники змісту відповідних правових понять. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2025. Вип. 91 (5). С. 50–58. URL: https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/344172/331830.
29. Ткачук О.С., Оніщенко Н.М., Булкат М.С. До питання щодо відновлення / створення / функціонування військової юстиції, системи військових судів, військового судочинства. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. № 4. С. 167–183. URL: https://visnyk.kh.ua/uk/journals/visnik-naprnu-4-2025-r.
30. Конституційні діалоги у добу глобальних викликів: відбувся IV Маріупольський форум. Конституційний Суд України: веб-сайт. URL: https://ccu.gov.ua/novyna/konstytuciyni-dialogy-u-dobu-globalnyh-vyklykiv-vidbuvsya-iv-mariupolskyy-forum.
31. Конституційні виклики воєнного часу – про що говорили на Маріупольському форумі. Судово-юридична газета: веб-сайт. URL: https://sud.ua/uk/news/photo/348652-konstitutsionnye-vyzovy-voennogo-vremeni-o-chem-govorili-na-mariupolskom-forume-foto.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Оніщенко Н., Малюга Л., Булкат М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.134:355/359 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.8

КОДИФІКАЦІЯ ВІЙСЬКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ: СУЧАСНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ТА ШЛЯХИ РОЗВИТКУ

Панько В.М.,
ад'юнкт кафедри операційного права
навчально-наукового інституту воєнної історії, права та соціальних наук
Національного університету оборони України,
полковник юстиції
ORCID: 0009-0004-9547-7967
e-mail: vova_po@ukr.net

Панько В.М. Кодифікація військового законодавства України: сучасні наукові підходи та шляхи розвитку.

У статті висвітлюються сучасні актуальні теоретико-правові, практико-методологічні концептуальні підходи провідних науковців до постановки і вирішення правових питань, пов'язаних із кодифікацією військового законодавства України. Проведено компаративіcько-правовий аналіз міжнародного досвіду провідних зарубіжних країн-членів НАТО (Італійської Республіки, Французької Республіки, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Польської Республіки) щодо кодифікації військового законодавства. Висвітлено проблемні аспекти правового регулювання військового законодавства України, яке складається з більше 2150 нормативно-правових актів. Підкреслюється важливість перегляду понад 70 законів України. Автором проведено моделювання оптимального варіанту для визначення перспективної моделі, концептуальних засад змістовного наповнення перспективного кодифікаційного акту. Запропоновано авторську класифікацію сучасних підходів науковців на перспективну модель кодифікації військового законодавства України, а саме: 1) комплексний (універсальний) підхід; 2) інституційний (спеціальний) підхід. Автором запропоновано взяти за основу комплексний (універсальний) концептуальний підхід, який сформовано на основі сучасних наукових досліджень. Він враховує позитивний міжнародний досвід, передбачає проведення кодифікації військового законодавства шляхом розробки і прийняття проекту Військового кодексу України, до якого можливо включити норми більше 20 законів України. Висвітлено авторські ідеї, пропозиції щодо побудови перспективної концептуальної структури проекту Військового кодексу України, до складу якого запропоновано включити преамбулу і 12 книг, які складатимуться із глав, розділів. статей. У статті відзначено, що прийняття цього акту дозволить унормувати системні проблемні питання у законодавчому рівні, усунути протиріччя і дублювання правових норм, завершити остаточне формування військового законодавства як окремої галузі законодавства України.

Ключові слова: нормативно-правові акти, національна безпека, воєнна безпека, оборона, сфера оборони, законодавство у сфері оборони, сектор безпеки і оборони, воєнний стан, Міністерство оборони України, Збройні Сили України, Національна гвардія України, військові формування, збройна агресія, військова служба.

Panko V.M. Codification of Ukrainian military legislation: contemporary scientific approaches and avenues for development.

The article highlights contemporary theoretical, legal, practical, and methodological conceptual approaches of leading scholars to the formulation and resolution of legal issues related to the codification of Ukraine's military legislation. A comparative legal analysis of the international experience of leading foreign NATO member states (the Italian Republic, the French Republic, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, and the Republic of Poland) in codifying military legislation is conducted. The problematic aspects of the legal regulation of Ukraine's military legislation, which consists of more than 2,150 normative legal acts, are highlighted. The importance of revising more than 70 laws of Ukraine is emphasized. The author has modeled the optimal option for determining a promising model and the conceptual basis for the content of a promising codification act. The author proposes a classification of contemporary approaches by scholars to a promising model for codifying Ukraine's military legislation, namely: 1) a comprehensive (universal) approach; 2) an institutional (special) approach. The author proposes to take as a basis a comprehensive (universal) conceptual approach, which is based on modern scientific research. It takes into account positive international experience and provides for the codification of military legislation through the development and adoption of a

draft Military Code of Ukraine, which may include provisions from more than 20 Ukrainian laws. The article highlights the author's ideas and proposals for building a promising conceptual structure for the draft Military Code of Ukraine, which is proposed to include a preamble and 12 books consisting of chapters, sections, and articles. The article notes that the adoption of this act will allow for the normalization of systemic issues at the legislative level, the elimination of contradictions and duplication of legal norms, and the completion of the final formation of military legislation as a separate branch of Ukrainian law.

Key words: regulatory acts, national security, military security, defense, defense sector, defense legislation, security and defense sector, martial law, Ministry of Defense of Ukraine, Armed Forces of Ukraine, National Guard of Ukraine, military formations, armed aggression, military service.

Постановка проблеми: На цей час військове законодавство України складається з понад 70 законодавчих актів України, які залишаються не кодифікованими в окремому кодифікаційному акті (кодексі), хоча регулюють найбільш важливі, життєво-необхідні для існування держави правовідносини з питань забезпечення основної охоронної функції держави. Досвід відсічі широкомасштабної агресії рф проти України і реалізація окремих норм військового законодавства України з питань організації внутрішнього порядку, забезпечення військ, специфіки виконання обов'язків у складі угрупувань військ, правового механізму заохочення особового складу, накладення дисциплінарних стягнень переконливо засвідчили про недосконалість і неефективність певних правових норм, закріплених у правових актах (у першу чергу Статутах ЗСУ). Це потребує наукового аналізу і комплексного перегляду концептуальних підходів у побудові нової системи військового законодавства України. У зв'язку з цим залишається актуальним завдання Президента України у сфері обороноздатності в частині вжиття Кабінетом Міністрів України заходів та підготовки органами державної влади відповідних пропозицій стосовно кодифікації законодавства у сфері оборони (абзац третій підпункт "г" пункт 11 статті 1 Указу Президента України від 08.11.2019 № 837/2019 "*Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави*") [1].

Метою дослідження є: компаративісько-правовий аналіз унікальних особливостей військових законодавств провідних зарубіжних країн-членів НАТО; дослідження сучасних поглядів науковців на перспективну модель проведення кодифікації військового законодавства України; висвітлення авторські ідеї щодо побудови перспективної структури проекту Військового кодексу України.

Стан опрацювання проблематики. Актуальні питання та проблематику військового законодавства досліджували І. Авдошин, Р. Алієв, А. Бейкун, А. Бережний, П. Богуцький, К. Ганкевич, Ю. Гаруст, О. Долгий, Р. Калюжний, А. Колодій, В. Коломієць, І. Коропатнік, О. Котляренко, І. Красота, О. Кривенко, М. Лошицький, Л. Медвідь, В. Пашинський, І. Піскун, М. Прохоренко, Н. Ренненкампф, Ю. Руснак, Д. Ступак, В. Тимошенко, Ю. Тімофєєв, В. Топольніцький, П. Фівкін, Б. Шамрай, Л. Штейн, В. Шульгін та інші.

Виклад основного матеріалу. У правотворчій роботі Верховної Ради України варто відзначити загальну тенденцію щодо подальшого збільшення кількості прийнятих кодифікаційних актів, розширення спектру правового регулювання з урахуванням процесів інтеграції України у євроатлантичний правовий простір. Станом на 01.03.2026 в Україні діють 23 кодекси, предметом правового регулювання яких є широкий обсяг суспільних правовідносини у різних галузях законодавства. Законодавче визначення поняття "кодекс" наведено у стаття 11 Закону "Про правотворчу діяльність", під яким законодавець розуміє, що це є закон, який створено шляхом систематизації норм права [2]. Він має містити загальні засади, на підставі яких комплексно врегульовано однорідну сферу суспільних відносин. При цьому, забезпечується стабільність правового регулювання.

Військове законодавство України за основними правовими інститутами в більшості випадків залишається не кодифікованим. До військового законодавства України можемо віднести понад 2150 нормативно-правових актів, серед яких понад 70 законів України. Існування значної кількості правових актів не свідчить про належний рівень досконалості і повноти правового врегулювання. Навпаки, це свідчить про його недосконалість. Мають місце непоодинокі випадки неузгодження правових норм, одночасного їх дублювання у декількох актах, включення до законодавчих актів норм, які мають бути врегульовані підзаконними актами; унормування актами Уряду правовідносин, які мають бути врегульовані на рівні законів [3, с. 46].

Термін "кодифікація" має латинське походження від слова codification, яке складається з двох слів: codex – збірник законів, fatio – роблю. Вперше термін "кодифікація" було введено в наукове використання І. Бентаному XIX ст. Варто погодитися з думкою Є. Гетьмана проте, що кодифікація є найбільш досконалою формою систематизації, що свідчить про високий рівень розвитку тієї чи іншої галузі права, із чітко визначеними предметом, методом, завданням та принципами регулювання в її межах. На його думку для проведення кодифікації необхідно накопичити значний норма-

тивний матеріал, опрацювати понятійний апарат певної галузі законодавства та правильно обрати форму систематизації певної галузі законодавства [4, с. 48].

Вагомий внесок у дослідженні актуальних питань військового законодавства було зроблено німецьким вченим Лоренцом фон Штейном у зібранні "Die Lehre vom Heerwesen, als Theil der Staatswissenschaft" (Штутгард, 1872). На думку Штейна військовий закон є сукупністю тих правових відносин і тих наказів справедливості, які застосовуються до внутрішнього життя армії, тобто відносин між тими, хто підкоряється, і тими, хто командує. На думку автора, військовий закон насправді є юридичним вираженням характеру армії в її відносинах з особами, які до неї належать. Він так само відрізняється внутрішньо і зовні від усіх інших законів у державі, як сама армія відрізняється від будь-якої іншої частини населення [5, с. 146].

Термін "військове законодавство" вперше визначив Н. Ренненкампф у 1898 р. як форму військового права, яка розглядалась в загальному та спеціальному значенні. У спеціальному аспекті військове право містить у собі: "1) устрій військових сил, установ та порядок дій військових сил, 2) дисциплінарні правила про службові відносини осіб військового стану та про види стягнень за порушення військової дисципліни". В загальному розумінні – "особливе приватне та кримінальне право для осіб військового стану" [6, с. 123].

На думку М. Прохоренка під терміном "військове законодавство України" слід розуміти ієрархічну структуру, яка розмежовується на певні ланки нормативних приписів у сфері становлення, розвитку та діяльності Збройних Сил України [7, с. 54].

На нашу думку під терміном "військове законодавство України" слід розуміти структуровану, ієрархічно побудовану і збалансовану систему нормативно-правових актів, яка закріплена на законодавчому, підзаконному та індивідуально-розпорядчому рівнях і регулює питання: організації оборони держави; воєнної безпеки (як складової частини національної безпеки); правового статусу, повноваження (права, обов'язки) і всебічну організацію діяльності Президента України як Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України, Головнокомандувача Збройних Сил України, Міністерства оборони України, Збройних Сил України (далі – ЗСУ), Державної спеціальної служби транспорту, інших військових формувань (Національної гвардії України), оборонно-промислового комплексу (суб'єктів господарювання, їх об'єднань), інших складових сил безпеки і оборони, у складі яких виконують або залучені до виконання завдань військовослужбовці по забезпеченню належного рівня обороноздатності, захисту суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості держави; правового статусу військовослужбовців (прав, обов'язків); порядку всебічного забезпечення військовослужбовців, реалізації ними повноважень; порядку проходження військовослужбовцями військової служби (її початок, проходження, закінчення); правового статусу військового майна; юридичного механізму притягнення військовослужбовців до юридичної відповідальності (дисциплінарної, матеріальної (цивільної), адміністративної, кримінальної), за вчинення правопорушень, пов'язаних з виконанням ними функціональних обов'язків; правового статусу Військового омбудсмена, а також інших військових правовідносин, які пов'язані з виконанням військовослужбовцями покладених на них функцій і завдань.

Вважаємо, що військове законодавство України складається з сукупності нормативно-правових актів, які можемо класифікувати на такі види:

I.) за юридичною силою: а) законодавчі акти: окремі норми Конституції України; закони України; міжнародно-правові акти, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (договір, угода, конвенція, пакт, протокол); постанови Верховної Ради України; б) підзаконні нормативно-правові (акти Президента України, Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти Міноборони, інших органів державної влади, які пройшли державну реєстрацію у Мінюсті); в) індивідуально-розпорядчі акти (розпорядження, накази, директиви, Президента України); II.) за територіальною юрисдикцією: загальнодержавні акти (закони); регіональні (розпорядження); локальні (накази); III.) за змістом: загальні – загального характеру, які стосуються усіх громадян України (Конституція України, закони України); спеціальні акти – регулюють окремо визначену категорію осіб (наприклад, військовослужбовців, іноземних громадян, осіб без громадянства); IV.) за суб'єктами правотворчої діяльності – нормативно-правові акти військового законодавства України, прийняті (видані): Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України, міністерствами (Міністерством оборони України, Міністерством внутрішніх справ України), іншими центральними органами виконавчої влади, органами державної влади (Адміністрацією Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, Управлінням державної охорони України, Службою безпеки України, Службою зовнішньої розвідки), органами військового управління (Генеральним штабом Збройних Сил України, командуваннями видів Збройних Сил України, іншими органами військового управління), уповноваженими на видання актів військового законодавства на підзаконному рівні.

Отже, військове законодавство України є невід'ємною, складовою частиною національного законодавства України, яке за важливістю предмета регулювання займає фундаментальне місце з питань забезпечення обороноздатності держави у загальній системі законодавства України, взаємодіючі з іншими галузями законодавства і доповнюючи їх.

Термін "кодифікація військового законодавства України" вперше визначено 27.02.2025 р. у авторський статті: "Кодифікація військового законодавства України та Італійської Республіки: компаративістсько-правовий аналіз" [8, с. 98].

Досить цікавим і корисним для України є досвід провідних європейських країн – Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Республіки Франція, Республіки Польща, Італійської Республіки, інших країн-членів НАТО, які успішно здійснили кодифікацію військового законодавства.

Військове законодавство Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії містить кодифікаційні акти, серед яких: 1) Закон про Збройні Сили від 2006 р. (Armed Forces Act 2006), [9], який на законодавчому рівні визначив питання мобілізації, порядок набору і звільнення з військової служби, , запровадив спеціальні процедури для іноземців; 2) Правила Королеви від 1975 р. (Queen's Regulations, JSP 830, 831) – на підзаконному рівні [10].

До кодифікаційний актів військового законодавства Французької Республіки можемо віднести: 1) Кодекс військової юстиції (Code de justice militaire), який регулює питання організації роботи військових судів, правила судочинства, систему військових злочинів, покарань [11]; 2) Кодекс оборони [12], який визначає основи законодавства про оборону, правові режими оборони, повноваження Міністерства оборони, підпорядкованих структур, порядок проходження військової служби. Він складається з 5 частин (включають книги, розділи, статті) та має таку загальну структуру: 1) частина I "Загальні принципи захисту" (включає 6 книг): книга I "Напрям оборони"; книга II "Територіально-оперативна організація оборони"; книга III "Впровадження невійськової оборони" (включає 3 розділи); книга IV "Здійснення військової оборони" (4 розділи); 5. книга V "Дії держави на морі"; 6. книга VI "Положення, що стосуються заморських територій"; 2) частина 2 "Режими правового захисту" (включає 4 книги): 1. книга I "Режими виняткового застосування"; 2. книга II "Реквізиції"; 3. книга III "Правові режими захисту постійного застосування"; 4. книга IV "Положення, що стосуються заморських територій"; 3) частина 3 "Міністерство оборони та підпорядковані йому організації" (включає 5 книг): 1. книга I "Центральне управління"; 2. книга II "Збройні сили"; 3. книга III "Дорадчі органи"; 4. книга IV " Громадські установи"; 5. книга V "Положення, що стосуються заморських територій"; 4) частина 4 "Військовослужбовець" (включає 3 книги): 1. книга I "Загальний стан військ"; 2. Книга II "Військовий резерв"; 3. книга III "Положення, що стосуються заморських територій"; 5) частина 5 "Адміністративні та фінансові положення" (включає 3 книги): 1. книга I "Державні положення"; 2. книга II "Фінансові та бухгалтерські положення"; 3. книга III "Положення, що стосуються заморських територій" [12].

Кодифікація військового законодавства Республіки Польщі тривала понад 20 років (з 1999 р. по 2022 р.) і завершилась прийняттям 11.03.2022 Сеймом Закону Польщі "Про захист Вітчизни" [13]. У зв'язку з прийняттям цього акту, який набрав чинності 23.04.2022: визнано такими, що втратили чинність 14 законів Республіки Польща, який приймались у період з 21.04.1966 по 09.10.2009; внесено зміни до 79 законів, які були прийняті у період з 23.06.1973 по 02.12.2021. Структурно Закон Республіки Польщі про захист Вітчизни від 11.03.2022 складається з 26 розділів, до яких включено 824 статей [14, с. 49].

Проведена у Республіці Польщі кодифікація військового законодавства за кількістю включених правових норм *(824 статей)*, за змістовним наповненням, є значно меншою від комплексної кодифікації військового законодавства у Італійській Республіці, яку було проведено шляхом прийняття Військового кодексу Італійської Республіки від 15.03.2010 (Codice dell'ordinamento militare) [15]. Цей Кодекс складається з 9 книг, до яких включено 2272 статей. Кожна книга кодифікованого акту складається з таких структурних елементів як: розділи (titolo), глави (capo), секції (sezione), окремі секції мають частини (parte), статті (articoli). Кожна стаття складається з параграфів (comma), абзаців (lettere). Прийняття Військового кодексу Італійської Республіки дозволило: здійснити перегляд актів військового законодавства Італії, прийнятих впродовж 125 років (з 1885 р. по 2010 р.); визнати такими, що втратили чинність 1085 законодавчих актів військового законодавства Італії; допустити пряме скасування 394 підзаконних актів; вирішити значну кількість проблемних питань; законодавчо визначити механізм комплексного реформування італійських збройних силах на наступні 20 роки (з жовтня 2010 по грудень 2030) [8, с. 98].

Отже, позитивний зарубіжний досвід проведення кодифікації військового законодавства (Італійської Республіки, Французької Республіки, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Польської Республіки) може бути врахований під час кодифікації військового законодавства України.

На сьогодні серед науковців, практиків відсутні єдине узгоджене концептуальне бачення шляхів подальшого розвитку кодифікації військового законодавства України. Існує декілька концептуальних поглядів на визначення перспективної моделі кодифікації військового законодавства України. Це пов'язано з відсутністю сформованого праворозуміння самого предмету правового врегулювання, не чітке визначення обсягу правовідносин, які потребують кодифікації, не сформованість кінцевої мети і моделі у побудові кодифікованого акту.

Вважаємо запропонувати таку класифікацію сучасних підходів (поглядів) науковців на перспективну модель проведення кодифікації військового законодавства України (*на законодавчому рівні*):

комплексний (універсальний) підхід: передбачає проведення кодифікації військового законодавства України за більшістю правовими інститутами військового законодавства, які за предметом правового регулювання складають основну такої галузі законодавства як військове законодавство. Комплексний підхід до кодифікації військового законодавства України в частині розробки єдиного, уніфікованого кодифікованого акту військового законодавства України – Військового кодексу України було обґрунтовано у 2016 р. колективом науковців Національного університету оборони України (М. Прохоренком, Ю. Тімофєєвим, А. Бейкуном, А. Колодієм, Р. Калюжним, В. Пашинським, В. Тимошенком, А. Бережним, І. Авдошиним, Л. Медвідь, О. Кривенком, І. Піскуном) в рамках науково-дослідної роботи на тему: "Систематизація військового законодавства України" (№ 0217U006596) [16]. Згаданими науковцями запропоновано варіант структурної моделі проекту Військового кодексу України, яка включатиме: преамбулу і 12 розділів. Цей комплексний (універсальний) підхід до кодифікації військового законодавства України залишився без реалізації з огляду на низку об'єктивних і суб'єктивних причин.

2) інституційний підхід (спеціальний), який розглядає необхідність проведення систематизації правових норм шляхом кодифікації військового законодавства України за окремими правовими інститутами. Наприклад, за правовим інститутом оборони держави, воєнної безпеки або за правовим інститутом військової служби тощо. Використання такого підходу має як позитивні, так і негативні аспекти: I) має вузько-спрямований (інституційний) характер, який обмежується визначеним предметом правового регулювання у межах регулювання одного або декількох правових інститутів; II) вимагає обов'язкової узгодженості, збалансованості з іншими, пов'язаними з ним правовими інститутами або використанням його у межах певної організаційно-правової системи норм, охоплених певною галуззю законодавства; III) не вирішує увесь комплекс завдань, пов'язаних із необхідністю систематизації, удосконалення механізму правового регулювання, комплексного "реформування" правових норм в ході проведення правотворчої діяльності суб'єкта нормотворення шляхом кодифікації військового законодавства.

Інституційний підхід до проведення кодифікації військового законодавства за окремими правовими інститутами присутній у наукових дослідженнях: 1) В. Горовенка, В. Тютюнника – за правовими інститутом оборони в частині розробки проекту Кодексу оборони України (*у широкому розумінні*) [17, с. 18]; 2) Ю. Руснака – за правовими інститутом оборони в частині розробки проекту Кодексу оборони України (*у вузькому розумінні*) [18, с. 62]; 3) колективу науковців Науково-методичного центру кадрової політики Міністерства оборони України – за правовими інститутом військової служби в частині розробки пропозицій до проекту Кодексу України про військову службу (з урахуванням досвіду кодифікації держав – членів НАТО) у межах науково-дослідної роботи (№ 0125U000381) [19]; 4) В. Книша – за правовими інститутом захисту Вітчизни та військової служби в частині прийняття Кодексу України про захист Вітчизни та військову службу або Основ законодавства України про захист Вітчизни та військову службу чи Закону України "Про захист Вітчизни та військову службу" [20, с. 21].

На нашу думку, оптимальним варіантом для проведення кодифікації військового законодавства України (на законодавчому рівні) є застосування комплексного (універсального) підходу в частині підготовки і прийняття єдиного, об'єднаного, уніфікованого, взаємоузгодженого за більшістю правовими інститутами кодифікованого акту – Військового кодексу України, який включатиме норми більше 20 законів України, які складають основу військового законодавства України, і за змістовним наповненням матиме загальний, універсальний, взаємопов'язаний предмет правового регулювання (із врахуванням досвіду Італійської Республіки).

Військовий кодекс України може бути основним законодавчим актом України, що визначає основні засади державної політики у сфері воєнної безпеки, (складової національної безпеки) і оборони, та регулює правовідносини сил оборони, визначає правовий режим військового майна, правовий статус військовослужбовців (права, обов'язки), правові засади притягнення їх до юридичної відповідальності та ін. Він має об'єднати у своєму складі більшість правових інститутів військового законодавства, серед яких: правовий інститут оборони держави, воєнної безпеки; правовий інсти-

тут сил оборони (повноваження, основні функції, завдання), органів військового управління (військових частин), оборонно-промислового комплексу; правовий механізм залучення волонтерських організацій; правовий інститут військового майна; правовий інститут правового режиму воєнного стану (початку, закінчення); правовий інститут військової служби (її початок, проходження, закінчення); правовий інститут правового статусу військовослужбовця (прав, обов'язків, відповідальності); правовий інститут забезпечення військовослужбовців за видами забезпечення (речового, грошового, продовольчого, медичного, житлового, пенсійного та ін.); правовий інститут військової юстиції (військової поліції, військової прокуратури, військових судів); правовий інститут Військового омбудсмену; правовий інститут міжнародної миротворчої діяльності, міжнародного військового та військово-технічного співробітництва, а також інших правових інститутів, які охоплюються військовим законодавством як галуззю законодавства.

До проєкту Військового кодексу України пропонується включити преамбулу і 12 книг, до складу яких структурно входитимуть глави, розділи та статті. За результатами досліджень пропонується така концептуальна структуру проєкту Військового кодексу України, яка міститиме:

Преамбулу;

I) Книга перша "Загальна частина" включатиме 10 розділів: 1) розділ I "Загальні положення"; 2) розділ II "Президент України – Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України"; 3) розділ III "Рада національної безпеки і оборони України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України", який включатиме 3 глави: глава 1 "Повноваження Ради національної безпеки і оборони України"; глава 2 "Повноваження Верховної Ради України"; глава 3 "Повноваження Кабінету Міністрів України"; 4) розділ IV "Сектор оборони та безпеки України", який включатиме 2 глави: глава 1 "Сектор оборони України"; глава 2 "Сектор безпеки України"; 5) розділ V "Управління сектором оборони та безпеки України", який включатиме 2 глави: глава 1 "Віце-прем'єр-міністр з питань розвитку стратегічних галузей промисловості – Міністр оборони України"; глава 2 "Система Міністерства оборони України"; 6) розділ VI "Збройні Сили України та інші військові формування", який включатиме 9 глав: глава 1 "Загальні положення"; глава 2 "Головнокомандувач Збройних Сил України"; глава 3 "Генеральний штаб Збройних Сил України"; глава 4 "Сухопутні війська Збройних Сил України"; глава 5 "Військово-Повітряні Сили Збройних Сил України"; глава 6 "Військово-Морські Сили Збройних Сил України"; глава 7 "Рода військ, окремі служби Збройних Сил України"; глава 8 "Міжвидові органи військового управління, угрупування військ, інші органи військового управління Збройних Сил України"; глава 9 "Державна спеціальна служба транспорту"; глава 10 "Національна гвардія України"; глава 11 "Військова поліція"; 7) розділ VII "Інші складові сектору оборони і безпеки", який включатиме 9 глав: глава 1 "Міністерство внутрішніх справ України"; глава 2 " Служба безпеки України"; глава 3 "Розвідувальні органи України"; глава 4 "Управління державної охорони України"; глава 5 "Служба судової охорони"; глава 6 "Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України"; 8) розділ VIII "Військова юстиція", який включатиме 2 глави: глава 1 "Військова судова система"; глава 2 "Рада військового суду"; глава 3 "Дисциплінарний конкурс у військовому судочинстві"; глава 4 "Військова прокуратура"; глава 4 "Військова адвокатура"; глава 4 "Військово-пенітенціарна система"; 9) розділ XI "Заклади охорони здоров'я військовослужбовців", який включатиме 2 глави: глава 1 "Загальна положення"; глава 2 " Організація"; 10) розділ X "Освітні та навчальні заклади", який включатиме 4 глави: глава 1 "Загальна положення"; глава 2 "Вищі військово-навчальні заклади"; глава 3 "Підрозділи вищих військово-навчальних закладів"; глава 4 "Військові ліцеї, інші навчальні заклади";

II) Книга друга "Майно" включатиме 8 розділів: 1) розділ I "Загальні положення"; 2) розділ II "Окремі категорії військового майна", який включатиме 9 глав: глава 1 "Постійні роботи з протиповітряної оборони та посилення обороноздатності України"; глава 2 "Військові дороги, військові транспортні засоби, ліцензії, військові вимоги щодо дорожнього руху"; глава 3 "Військові порти та аеропорти, військові кораблі і літаки"; глава 4 "Сховища"; глава 5 "Полігони, тири"; глава 6 "Пам'ятники війни, історична спадщина, військові поховання"; глава 7 "Монументальні зони бойових дій"; глава 8 "Службові житлові приміщення"; глава 9 "Права промислової власності Міністерства оборони України"; 3) розділ III "Доступ до військових об'єктів"; 4) розділ IV "Оцінка та відчуження нерухомого та рухомого майна", який включатиме 2 глави: глава 1 "Вилучення нерухомого майна та передача рухомого майна"; глава 2 "Інвестиційні фонди для розвитку та утилізації військового майна"; 5) розділ V "Способи примусового відчуження майна та прав в інтересах держави", який включатиме 2 глави: глава 1 "Навколишнє середовище"; глава 2 "Експропріація, реквізиція, придбання після конфіскації"; 6) розділ VI "Обмеження на майно та діяльність інших осіб в інтересах оборони", який включатиме 4 глави: глава 1 "Обмеження на індивідуальне майно та діяльність"; глава 2 "Обмеження для цілих категорій товарів та видів діяльності"; глава 3 "Основні вимоги"; глава 4 "Збереження інших джерел"; 7) розділ VII "Містобудування, будівництво,

ландшафт, енергетика, навколишнє середовище та охорона здоров'я", який включатиме 2 глави: глава 1 "Містобудування, будівництво, ландшафт, енергетика"; глава 2 "Навколишнє середовище, охорона здоров'я"; 8) розділ VII "Реквізиції під час війни або серйозної міжнародної кризи", який включатиме 3 глави: глава 1 "Загальні правила, що регулюють реквізиції під час війни або серйозної міжнародної кризи"; глава 2 "Спеціальні положення про реквізицію чотириколісних транспортних засобів, автотранспортних засобів та плавзасобів у разі війни або серйозної міжнародної кризи"; глава 3 "Спеціальні правила, що регулюють реквізицію торгових суден у разі війни або серйозної міжнародної кризи";

III) Книга третя "Адміністрування та облік" включатиме 3 розділи: 1) розділ I "Загальні положення"; 2) розділ II "Переговірна діяльність Міністерства оборони України", який включатиме 4 глави: глава 1 "Загальні положення щодо переговірної діяльності Міністерства оборони"; глава 2 "Програмування"; глава 3 "Спрощення та прискорення договірних процедур"; глава 4 "Обмін"; глава 5 "Харчування"; глава 4 "Передача активів у концесію"; 3) розділ III "Бюджет", який включатиме 4 глави: глава 1 "Формування бюджетного запиту Міністерства оборони України"; глава 2 "Управління кошторисом Міністерства оборони України"; глава 3 "Управління витратами Міністерства оборони України"; "; глава 4 "Різні положення"; глава 5 " Правила витрачання коштів";

IV) Книга четверта "Військова служба. Військовий облік" включатиме 2 розділи: 1) розділ I "Загальні положення", включатиме 10 глав: глава 1 "Загальні положення"; глава 2 "Військова служба як особливий вид державної служби"; глава 3 "Принципи комплектування, проходження військової служби"; глава 4 "Правове регулювання відносин між державою та громадянином України"; глава 5 "Проходження військової служби громадянами України"; глава 6 "Особливості проходження військової служби іноземцями та особами без громадянства"; глава 7 "Органи державної влади України, у яких проходять військову службу військовослужбовці"; глава 8 "Просування по службі та кар'єра за військовим званням"; глава 9 "Особливості проходження військової служби у видах окремих родах Збройних Сил України"; глава 10 "Особливості проходження служби особами, які відмовляються від військової служби з міркувань совісті"; 2) розділ II "Військовий облік, підготовка громадян України, іноземців та осіб без громадянства до військової служби", включатиме 9 глав, а саме: глава 1 "Військовий облік громадян України, іноземців, осіб без громадянства та його цифровізація"; глава 2 "Військово-патріотичне виховання"; глава 3 "Базова військова підготовка"; глава 4 "Мобілізаційна підготовка громадян"; глава 5 "Виконання військового обов'язку в запасі та відставці"; глава 6 "Особливості проходження військової служби в резерві"; глава 7 "Призов на військову службу під час мобілізації"; глава 8 "Призов на військову службу за призовом осіб під час війни або серйозної міжнародної кризи"; глава 9 "Демобілізація";

V) Книга п'ята "Військовослужбовці" включатиме 10 розділів: 1) розділ I "Загальні положення", який включатиме 2 глави: глава 1 "Військовослужбовці"; глава 2 "Військова ієрархія"; 2) розділ II "Комплектування", який включатиме 6 глав: глава 1 "Загальні положення"; глава 2 "Особи офіцерського складу"; глава 3 "Особи сержантського та старшинського складу"; глава 4 "Залучення добровольців (резервісти) до виконання завдань"; глава 5 "Слухачі (вихованці) військових навчальних закладів"; глава 6 "Військові поліцейські"; 3) розділ III "Освіта та навчання", який включатиме 10 глав: глава 1 "Загальні положення"; глава 2 "Особи офіцерського складу за контрактом"; глава 3 "Допоміжний персонал"; глава 4 "Вища підготовка офіцерських кадрів"; глава 5 "Особи сержантського та старшинського складу"; глава 6 "Головні інспектори військових інспекцій"; глава 7 "Інтендант"; глава 8 "Добровольці (резервісти)"; глава 9 "Військові поліцейські"; глава 10 "Слухачі (вихованці) військових навчальних закладів. 4) розділ IV "Військові посади", який включатиме 12 глав: глава 1 "глава 1. Загальні положення"; глава 2 "Почесні посади"; глава 3 "Міністерство оборони України"; глава 4 "Генеральний штаб Збройних Сил України"; глава 5 "Сухопутні війська Збройних Сил України"; глава 6 "Військово-Повітряні Сили Збройних Сил України"; глава 7 "Військово-Морські Сили Збройних Сил України"; глава 8 "Окремі роди військ, служб Збройних Сил України, інші органи військового управління, військові частини, установи, вищі військові-навчальні заклади"; глава 9 "Військова поліція"; глава 10 "Державна спеціальна служба транспорту"; глава 11 "Національна гвардія України"; глава 12 "Відрядження (повернення) військовослужбовців до інших військових формувань, органів державної влади України"; глава 13 "Переміщення осіб офіцерського, сержантського та старшинського та рядового складу"; 5) розділ V "Правовий статус та розміщення", який включатиме 8 глав: глава 1 "Підвищення"; глава 2 "Правовий статус посади"; глава 3 "Проходження військової служби"; глава 4 "Тимчасова військова служба"; глава 5 "Спеціальні службові обов'язки"; глава 6 "Перше призначення та переведення"; глава 7 "Персонал у відпустці"; глава 8 "Персонал на час війни або серйозної міжнародної кризи"; 6) розділ VI "Особисті документи", який включатиме 3 глави: глава 1 "Загальні положення"; глава 2 "Реєстраційна документація"; глава 3 "Характеристика документації"; 7) розділ VII "Просування по службі", який включатиме 12 глав: глава 1 "Загальні

положення"; глава 2 "Органи, уповноважені приймати рішення про просування по службі"; глава 3 "Оцінки для підвищення"; глава 4 "Системи просування та заохочення"; глава 5 "Поновлення на підставі судових рішень про просування по службі"; глава 6 "Спеціальні правила для офіцерів, які перебувають на військовій службі"; глава 7 "Підвищення кваліфікації осіб офіцерського, сержантського, старшинського та рядового складу"; глава 8 "Просування по службі осіб офіцерського, сержантського, старшинського та рядового складу"; глава 9 "Просування випускників"; глава 10 "Просування по службі в ролі почесного гостя"; глава 11 "Присвоєння кваліфікації незалежно від оцінки"; глава 12 "Просування під час війни або серйозної міжнародної кризи"; 8) розділ VIII "Військова дисципліна", який включатиме 12 глав: глава 1 "Заснування військових інституцій"; глава 2 "Обов'язки"; глава 3 "Відповідальність військовослужбовців"; глава 4 "Дисциплінарні санкції"; глава 5 "Дисциплінарні провадження"; глава 6 "Адміністративні провадження"; глава 7 "Кримінальні провадження"; глава 8 "Матеріальна відповідальність"; глава 9 "Процедури притягнення до відповідальності"; глава 10 "Гарантії прав військовослужбовців на захист"; глава 11 "Заохочення військовослужбовців"; глава 12 "Військові відзнаки та нагороди"; 9) розділ IX "Реалізація прав", який включатиме 10 глав: глава 1 "Загальні положення"; глава 2 "Основоположні свободи"; глава 3 "Права військовослужбовців"; глава 4 "Гарантії реалізації прав військовослужбовців, правова допомога"; глава 5 "Військові представницькі органи"; глава 6 "Реалізація політичних прав"; глава 7 "Соціальні права"; глава 8 "Захист персональних даних"; глава 9 "Гендерна рівність"; глава 10 "Особливості правового і соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей після звільнення"; 10) розділ X "Здоров'я військовослужбовців", який включатиме 4 глави: глава 1 "Загальні положення"; глава 2 "Організація"; глава 3 "Військові заклади охорони здоров'я"; глава 4 "Діяльність міжвідомчих медичних комісій"; глава 5 "Лікування військовослужбовців"; глава 6 " Лікування осіб, інвалідність яких отримана від службової діяльності"; глава 7 "Лікування осіб, які звільненні з військової служби в запас або відставку";

VI) Книга шоста "Цивільний та допоміжний персонал" включатиме 4 розділи: 1) розділ I "Загальні положення"; 2) розділ II "Цивільний персонал", який включатиме 3 глави: глава 1 "Бюджетні ресурси"; глава 2 "Викладачі"; глава 3 "Економічний облік"; 3) розділ III "Релігійний персонал", який включатиме 4 глави: глава 1 "Військові капелани"; глава 2 "Духовенство на службі у військових закладах охорони здоров'я"; глава 3 "Господарство"; глава 4 "Соціальний захист"; 4) розділ IV "Персонал Червоного Хреста при Збройних Силах", який включатиме 4 глави: глава 1 "Персонал військових корпусів"; глава 2 "Співробітники добровольчого медичного корпусу"; глава 3 "Господарство"; глава 4 "Соціальний захист";

VII) Книга сьома "Грошове забезпечення, допомоги та добробут" включатиме 8 глав: глава 1 "Загальні положення"; глава 2 "Грошове забезпечення"; глава 3 "Додаткові винагороди"; глава 4 "Додатковий економічний режим"; глава 5 "Матеріальні допомоги, благополуччя та соціальний захист"; глава 6 "Інститут непрямої винагороди"; глава 7 "Допомоги та органи соціального захисту"; глава 8 "Заходи підтримки сім'ї";

VIII) Книга восьма "Соціальне забезпечення, лікування та обслуговування" включатиме 8 розділів: 1) розділ I "Загальні положення"; 2) розділ II "Нормальний режим соціального забезпечення", який включатиме 2 глави: глава 1 "Доступ до лікування"; глава 2 "Проведення оцінки послуг"; 3) розділ III "Пенсійне забезпечення", який включатиме 2 глави: глава 1 "Система нарахування пенсій"; глава 2 "Органи нарахування та виплати пенсій"; 4) розділ IV "Медичне забезпечення та реабілітація", який включатиме 3 глави: глава 1 "Лікування військовослужбовців"; глава 2 "Лікування осіб, інвалідність яких отримана під час проходження військової служби"; глава 3 "Лікування осіб, які звільненні з військової служби в запас або відставку"; 5) розділ V "Пільги членам сімей загиблих (померлих) військовослужбовців"; 6) розділ VI "Лікування після звільнення з військової служби"; 7) розділ VII "Додаткове соціальне забезпечення"; 8) розділ VIII "Нагороджені військовими орденами України та нагородами за військову доблесть", який включатиме 4 глави: глава 1 "Соціальні виплати для членів військового ордену України"; глава 2 "Нагороди за військову доблесть"; глава 3 "Надання нагород за військову доблесть"; глава 4 "Позбавлення нагород за військову доблесть";

IX) Книга дев'ята "Військова служба та служба осіб, які відмовляються від військової служби з міркувань совісті, під час війни або серйозної міжнародної кризи", який включатиме 3 розділи: 1) розділ I "Загальні положення", який включатиме 4 глави: глава 1 "Призовні зобов'язання, призупинення призову та випадки поновлення на військовій службі"; глава 2 "Компетентні органи"; глава 3 "Заходи щодо можливого відновлення обов'язкового призову та попереднього призову"; глава 4 "Адміністративний та судовий захист"; 2) розділ II "Регулювання призову на військову службу у випадку війни або серйозної міжнародної кризи", який включатиме 7 глав: глава 1 "Сфера застосування, органи, контингент, загальні правила і процедури"; глава 2 "Призов на базову військову службу: вимоги, обов'язки та обмеження, строки"; глава 3 "Відправлення та актуалізація призовних списків"; глава 4 "Призов на військову службу, призов на військову службу за контрак-

том та мобілізація"; глава 5 "Зупинення військової служби"; глава 6 "Відпустки"; глава 7 "Санкції"; 3) розділ ІІІ "Служба осіб, які відмовляються від військової служби з міркувань совісті", який включатиме 2 глави: глава 1 "Служба осіб, які відмовляються від військової служби з міркувань совісті"; глава 2 "Громадські роботи для осіб, які відмовляються від військової служби з міркувань совісті";

Х) Книга десята "Військові поховання" включатиме 4 розділи: 1) розділ І "Історична спадщина", який включатиме 2 глави: глава 1 "Військові поховання в Україні"; глава 2 "Іноземні військові кладовища в Україні та українські військові кладовища за кордоном"; 2) розділ ІІ "Національне військове меморіальне кладовище", який включатиме 2 глави: глава 1 "Правовий статус Національного військового меморіального кладовища"; глава 2 "Військові меморіальні кладовища в Україні";

ХІ) Книга одинадцята "Контроль за дотриманням законодавства про військовий обов'язок та військову службу" включатиме 5 розділи: 1) розділ 1 "Парламентський контроль", який включатиме 2 глави: глава 1 "Контроль Верховної Ради України"; глава 2 "Контроль уповноваженого Верховної Ради України з прав військовослужбовців"; 2) розділ 2 "Контроль Президента України як Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України"; який включатиме 2 глави: глава 1 "Глава 1. Військовий омбудсмен"; глава 2 "Контроль Ради національної безпеки і оборони України"; 3) розділ 3 "Контроль Кабінету Міністрів України"; 4) розділ 4 "Адміністративний контроль Міністерства оборони України"; який включатиме 2 глави: глава 1 "Контроль Віце-прем'єр-міністра з питань розвитку стратегічних галузей промисловості – Міністра оборони України"; глава 2 " Контроль Головнокомандувача Збройних Сил України"; 5) розділ 5 "Громадський контроль";

ХІІ) Книга дванадцята "Координаційні, перехідні та прикінцеві положення" включатиме 2 глави: глава 1 "Координаційні положення"; глава 2 "Перехідні та прикінцеві положення".

Прийняття Військового кодексу України дозволить вирішити низку важливих концептуальних завдань: об'єднати більшість сучасних позитивних, прогресивних наукових ідей і концептуальних підходів; провести систематизацію військового законодавства України у формі кодифікації; завдяки проведеній ревізії правових норм, із відміною застарілих (неефективних), усунути протиріччя, дублювання окремих положень військового законодавства, забезпечити його гармонізацію; запровадити нормі норми, які враховуватимуть закордонний досвід країн-членів НАТО; забезпечити відновлення змісту і обсягу соціальних прав військовослужбовців, які були звужені у зв'язку з прийняттям численних змін до військового законодавства у різні історичні періоди сучасної української держави; унормувати системні проблемні питання у законодавчому регулюванні правовідносин у сфері національної безпеки і оборони; удосконалити правові, економічні та організаційні засади реалізації державної політики у воєнній сфері, уточнити повноваження, функції і завдання органів державної влади; забезпечити уніфікацію актів військового законодавства; завершити остаточне формування військового законодавства як окремої галузі законодавства України.

Висновки. Проведений компаративісько-правовий аналіз унікальних особливостей військових законодавств провідних зарубіжних країн-членів НАТО (Італійської Республіки, Французької Республіки, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Польської Республіки) засвідчив нагальну необхідність у врахуванні позитивного міжнародного досвіду під час побудови концептуальних засад кодифікації військового законодавства в Україні.

Оптимальним варіантом подальшого проведення кодифікації військового законодавства України визначено комплексний (універсальний) концептуальний підхід, який враховує позитивний міжнародний досвід і передбачає проведення кодифікації військового законодавства України за багатьма правовими інститутами шляхом розробки проекту Військового кодексу України (до складу якого можуть бути включені норми, які містяться у понад 20 законах України).

Під час нормотворчої діяльності по кодифікації військового законодавства запропоновано взяти за основу авторський варіант концептуальної структури проекту Військового кодексу України, яка включатиме преамбулу і 12 книг (складатимуться із глав, розділів, статей). Прийняття цього кодифікаційного акту дозволить унормувати системні проблемні питання у правовому регулюванні на законодавчому рівні, усунути протиріччя і дублювання правових норм, забезпечити відновлення змісту і обсягу соціальних прав військовослужбовців, які були звужені або обмежені, а також завершити остаточне формування військового законодавства як окремої галузі законодавства України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави: Указ Президента України від 08 лист. 2019 р. № 837. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/837/2019 (дата звернення: 20.01.2026).
2. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 черв. 2023 р. № 3354. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20 (дата звернення: 01.02.2026).

3. Калюжний Р.А., Алієв Р.В. Становлення і розвиток систематизації військового законодавства України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право.* 2021. № 2. С. 46-54. DOI: 10.18372/2307-9061.59.15594.
4. Гетьман Є.А. Кодифікація законодавства України: загальна характеристика, особливості, види: монографія. Х.: Право, 2012, 192 с.
5. Штейн фон Лоренц. Вчення про воєнний побут як частини науки про державу. Штутгард, 1872, URL: http://books.google.com.ua/books?id=rVFIvwEACAAJ& printsec=frontcover&source=gbs_atb&redir_esc=y#v=onepage&qB2&f (дата звернення: 20.02.2026).
6. Ренненкампф Н.К. Юридична енциклопедія. Київ, 1898. 295 с.
7. Прохоренко М.М. Система військового законодавства України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. 216 с.
8. Панько В.М. Кодифікація військового законодавства України та Італійської Республіки: компаративістсько-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія "Право". 2025, Вип. 87. Част. 1. С. 95–104. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.14.
9. Armed Forces Act 2006: Chapter 52. (2006). United Kingdom. http://www.legislation. gov.uk/ukpga/2006/52/contents) (дата звернення: 20.02.2026).
10. The Queen's Regulations for the Army 1975 (Amendment 32, July 31, 2013). Ministry of Defence, United Kingdom. http://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a74d6c6ed915d502d6cb65f/20150529-QR_Army_Amdt_31_Jul_2013.pdf. (дата звернення: 01.02.2026).
11. Code de justice militaire (nouveau), 1982. URL: http://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006071360 (дата звернення: 20.02.2025).
12. Code de la defense, 2004, République Française. URL: https://www.legifrance. gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006071307 (дата звернення: 01.02.2026).
13. Ustawa o obronie Ojczyzny : Закон Польщі від 11 берез. 2022 р. № 655 URL:http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20220000655/T/D20220655L.pdf.
14. Панько В.М. Концептуальні засади кодифікації військового законодавства України та Республіки Польща: порівняльно-правовий аналіз. *Нове українське право*. 2025. Вип. 2. С. 49–55. DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2025.2.5.
15. Codice dell'ordinamento militare. 15 marzo 2010. URL: http://www.normattiva.it/atto/caricaDettaglioAtto?atto.dataPubblicazioneGazzetta=2010-05-08&atto.codiceRedazionale=010G0089&atto.articolo.numero=0&atto.articolo.sottoArticolo=1&atto.articolo.sottoArticolo1=0&qId=e32fed82-9878-4a4d-923d-889d28ae5752&tabID=0.23301626093623629&title=lbl.dettaglioAtto (дата звернення: 30.01.2026).
16. Тімофєєв Ю.П. Систематизація військового законодавства України. Національний університет оборони України імені Івана Черняховського. 2016. № 0217U006596. URL: http://dir.ukrintei.ua/view/ok/e3524b4d458e3625befde27f60809f34 (дата звернення: 30.01.2026).
17. Тютюнник В.П., Горовенко В.К. Законодавство у сфері оборони України: стан, проблеми та шляхи реформування. *Наука і оборона*. 2018. № 1. С. 18-20. DOI: http://doi.org/10.33099/2618-1614-2018-2-1-18-22.
18. Руснак Ю.І., Котляренко О.П., Топольніцький В.В. Остапенко А.І. Ретроспективний огляд кодифікації законодавства України у сфері оборони (2019-2021 рр.). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 58 – 63. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/9.
19. Обґрунтування нормативно-правових змін у законодавстві України з питань військової служби. Науково-методичний центр кадрової політики Міністерства оборони України. 2025. № 0125U000381. URL: https://dir.ukrintei.ua/view/rk/fb10f30708c 280a516be9ec7a553df63 (дата звернення: 20.02.2026).
20. Книш В.В. Основні напрямки кодифікації законодавства України про захист вітчизни та військову службу. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2015. Вип. 39. С. 14-21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2015_39_4.

Дата першого надходження рукопису до видання: 4.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Панько В.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 34(477.85)(091):343.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.9

БУКОВИНА В ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ ПОЛІТИЦІ РУМУНІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ: НОРМАТИВНІ ЗАСАДИ ТА ІНСТИТУЦІЙНА ПРАКТИКА

Торончук І.Ж.,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри
міжнародного права та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича
ORCID: 0000-0003-3887-4750

Грекул-Ковалик Т.А.,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри
теорії права та прав людини
Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича
ORCID: 0000-0003-4339-3927

Георге Ф.,
адвокат-резидент факультету права та адміністративних наук
Сучавського університету «Штефан чел Маре»
ORCID: 0009-0007-4043-390X

Торончук І.Ж., Грекул-Ковалик Т.А., Георге Ф. Буковина в пенітенціарній політиці Румунії міжвоєнного періоду: нормативні засади та інституційна практика.

Статтю присвячено комплексному історико-правовому дослідженню нормативних засад і практичних механізмів функціонування пенітенціарної системи Буковини у складі Румунії в міжвоєнний період (1918–1940 рр.). Мета дослідження полягає у виявленні закономірностей трансформації пенітенціарної політики на регіональному рівні в умовах зміни державної належності та правового режиму, а також визначенні співвідношення між законодавчими моделями Старого Королівства й австро-угорською правовою спадщиною краю.

Обґрунтовано, що після встановлення румунської влади на Буковині склалася ситуація тривалої правової множинності, зумовленої одночасною дією норм австро-угорського, румунського та частково російського законодавства у сфері виконання покарань. Такий стан справ спричинив нормативну фрагментацію, конфлікти правозастосування та відтермінування реальної уніфікації пенітенціарної системи, що суттєво вплинуло на інституційну спроможність пенітенціарних установ регіону.

У статті проаналізовано еволюцію румунського пенітенціарного законодавства від закону 1874 р. до комплексної реформи 1929 р., визначено його доктринальні засади, структуру та задекларовані гуманістичні орієнтири, зокрема впровадження прогресивної системи виконання покарань, диференціації режимів утримання, розвитку реабілітаційних і превенційних інституцій. Особливу увагу приділено проблемі імплементації цих положень на території Буковини, де формальне поширення румунських нормативних актів не супроводжувалося належним фінансовим, кадровим та організаційним забезпеченням.

На основі аналізу архівних матеріалів, законодавчих актів і спеціалізованої періодики міжвоєнного періоду висвітлено діяльність ключових пенітенціарних установ Буковини, особливості їх матеріально-технічного стану, кадрової політики, режимів утримання та практики застосування заохочень і дисциплінарних стягнень. Доведено, що, попри прогресивність законодавчих новел, їх практична реалізація мала вибірковий і фрагментарний характер, а значна частина реформ залишалася декларативною через хронічне недофінансування, дефіцит професійно підготовленого персоналу та інституційну слабкість державного управління.

Зроблено висновок, що пенітенціарна система Буковини у міжвоєнний період виступала специфічною регіональною моделлю, сформованою внаслідок накладання різних правових традицій та адміністративних практик. Її розвиток засвідчував обмежену ефективність уніфікаційної політики Румунії щодо новоприєднаних територій і демонстрував, що трансформація пенітенціарних інститутів у багатонаціональних прикордонних регіонах мала переважно адаптаційний, а не модернізаційний характер, що має важливе значення для розуміння загальних тенденцій правової еволюції Центрально-Східної Європи першої половини XX ст.

Ключові слова: пенітенціарна система, Буковина, міжвоєнний період, законодавство, судочинство, Чернівецький університет, кримінальна відповідальність, Генеральне управління пенітенціарних установ і превенційних інституцій.

Toronchuk I.Zh., Hrekul-Kovalyk T.A., Gheorghe F. Bukovyna in Romania's penitentiary policy of the interwar period: normative basics and institutional practice.

The article presents a comprehensive historical and legal study of the normative basics and practical mechanisms of the functioning of the penitentiary system of Bukovyna as a part of Romania in the interwar period (1918–1940). The study aims to identify the patterns of transformation of penitentiary policy at the regional level under conditions of a change in state affiliation and legal regime, as well as to determine the correlation between the legislative models of the Old Kingdom and the Austro-Hungarian legal heritage of the region.

The article claims that after the establishment of Romanian rule in Bukovyna, the area faced a situation of prolonged legal pluralism, caused by the simultaneous operation of Austro-Hungarian, Romanian, and Russian legislation in the field of execution of punishments. This situation resulted in normative fragmentation, conflicts in law enforcement, and delays in the real unification of the penitentiary system, which significantly affected the institutional capacity of the region's prison facilities.

The article also examines the evolution of Romanian penitentiary legislation from the law of 1874 to the comprehensive reform of 1929, outlining its doctrinal foundations, structure, and declared humanistic orientations, in particular the introduction of a progressive system of punishment execution, differentiation of detention regimes, and the development of rehabilitative and preventive institutions. Particular emphasis has been laid on the issue of implementing these provisions in Bukovyna, where the formal extension of Romanian normative acts was not accompanied by adequate financial, personnel, or organizational support.

Relying on an analysis of archival materials, legislative acts, and specialized periodicals of the interwar period, the article highlights the activities of key penitentiary institutions of Bukovyna, the specifics of their material and technical condition, personnel policy, detention regimes, and the practice of applying incentives and disciplinary sanctions. It proves that, despite the progressiveness of legislative innovations, their practical implementation was selective and fragmented, and a significant part of the reforms remained declarative due to the permanent lack of funding, a shortage of professionally trained personnel, and the institutional weakness of public administration.

The article concludes that the penitentiary system of Bukovyna in the interwar period appears as a specific regional model formed under the influence of overlaying different legal traditions and administrative practices. Its development demonstrates the limited effectiveness of Romania's unification policy toward newly annexed territories and points out that the transformation of penitentiary institutions in multinational border regions was predominantly adaptive rather than modernization-oriented, which is of significant importance for understanding the general trends of legal evolution in Central and Eastern Europe in the first half of the XX century.

Key words: penitentiary system, Bukovyna, interwar period, legislation, judiciary, University of Chernivtsi, criminal liability, General Directorate of Penitentiary and Preventive Institutions.

Постановка проблеми. Входження Буковини до складу Королівства Румунії після завершення Першої світової війни зумовило глибоку трансформацію регіональної правової системи, зокрема у сфері виконання кримінальних покарань. Процес правової інтеграції краю відбувався в умовах тривалого збереження елементів австро-угорського правопорядку та запровадження румунського законодавства, що спричинило нормативну строкатість і неоднорідність організації та функціонування пенітенціарних установ на території Буковини.

Незважаючи на наявність у Румунії розвиненої законодавчої бази у сфері пенітенціарної політики, зокрема законів 1874 р. та 1929 р., її реалізація в регіоні мала фрагментарний і непослідовний характер. Формальне поширення загальнодержавних нормативно-правових актів не супроводжувалося належним організаційним, фінансовим і кадровим забезпеченням, що істотно обмежувало ефективність правового регулювання та зумовлювало розбіжності між законодавчими приписами і реальною практикою діяльності установ виконання покарань.

Ступінь наукової розробки проблематики. У сучасній історико-правовій науці проблематика становлення й розвитку пенітенціарної системи на території Буковини в міжвоєнний період залишається малодослідженою. Разом з тим, науковий аналіз проблеми обмежений можливостями опрацювання документальних джерел як австро-угорського, так і румунського періодів. Значна частина тогочасної документації, пов'язаної з діяльністю пенітенціарних установ, була знищена під час Першої та Другої світових воєн або передана до державних архівів Австрії та Румунії, доступ

до яких обмежений. Наявні наукові праці, як правило, зосереджуються на загальнодержавних аспектах пенітенціарної політики Румунії або мають локальний, описовий характер, що не дає змоги комплексно охарактеризувати нормативні засади, інституційну організацію та правозастосовну практику в регіональному вимірі. Відтак постає необхідність цілісного історико-правового аналізу пенітенціарної системи Буковини в 1918–1940 рр. з урахуванням специфіки правової спадщини, адміністративних трансформацій та реальних умов функціонування пенітенціарних установ.

Незначну частину архівних матеріалів вдалося зберегти у Чернівецькому державному обласному архіві. Основні архівні відомості щодо організації пенітенціарної системи на Буковині в міжвоєнний період зосереджені у трьох фондах: Чернівецька повітова (центральна) в'язниця (фонд 159), Хотинська повітова в'язниця (фонд 857), Сторожинецька повітова в'язниця (фонд 1190). Архівні матеріали щодо інших повітових в'язниць, які діяли при повітових трибуналах краю, відсутні, однак окремі відомості про кадрове забезпечення та функціонування цих установ містяться в тогочасній періодичній пресі.

Часткову інформацію також можна почерпнути з праць науковців міжвоєнного періоду, але вони мають переважно узагальнений характер і не висвітлюють організаційно-правові особливості функціонування пенітенціарної системи саме на Буковині. Особливий інтерес у цьому контексті становить наукова спадщина Константіна Редулеску – відомого правника, професора юридичного факультету Чернівецького університету, адвоката та директора пенітенціарної системи Румунії, члена Всесвітнього товариства представників пенітенціарних установ [1; 3; 17]. У своїх працях він зосереджувався переважно на практичних аспектах організаційно-правової діяльності пенітенціарних установ Румунії, лише оглядово звертав увагу на історико-територіальні особливості окремих регіонів. Крім того, К. Редулеску був одним з ініціаторів створення Генерального товариства патронату, заснованого 10 листопада 1907 р., в якому до 1913 р. обіймав посаду генерального секретаря.

Про щоденні виклики та досягнення румунської пенітенціарної системи у 1918–1940 рр. можна дізнатися з матеріалів спеціалізованих періодичних видань того часу – «Журналу пенітенціарного та кримінального права» та «Журналу пенітенціарної науки», останній з яких видавався під егідою департаменту пенітенціарних установ Румунії. До видання загальнонаціонального «Журналу пенітенціарного та кримінального права» був безпосередньо причетний професор юридичного факультету Чернівецького університету Іон Редулеску, який входив до складу редакційної колегії та виконував обов'язки головного секретаря видання [18].

У сучасній історико-правовій історіографії, як українській, так і зарубіжній, проблематика розвитку пенітенціарної системи на території Буковини залишається практично поза межами системного наукового аналізу. Існуючі наукові публікації мають поодинокий і фрагментарний характер та представлені переважно працями регіональних дослідників, у яких висвітлюються лише окремі аспекти функціонування й еволюції пенітенціарних інституцій краю в різні історичні періоди [1; 2; 3].

Мета дослідження полягає у виявленні закономірностей функціонування та трансформації пенітенціарної системи Буковини у складі Румунії в міжвоєнний період (1918–1940 рр.), аналіз нормативних засад, інституційної практики та впливу правової множинності на ефективність виконання покарань у регіоні.

Виклад основного матеріалу. З моменту встановлення румунської влади на Буковині в листопаді 1918 р. та приєднання нових територій, репресивно-каральний режим Великої Румунії можна охарактеризувати як юридично множинний і нормативно фрагментований. Це зумовлювалося тим, що на території краю одночасно продовжували діяти норми пенітенціарного законодавства Австро-Угорської імперії, Королівства Румунії та російської імперії. У зв'язку з цим, для об'єктивного висвітлення правового режиму функціонування пенітенціарної системи Буковини в 1918–1940 рр. постає необхідність комплексного історико-правового дослідження: румунського та австро-угорського законодавства.

З урахуванням загального політичного курсу правової еволюції Румунії (Старого Королівства), належну увагу стану та необхідності реорганізації пенітенціарної системи почали приділяти лише у другій половині XIX ст. Це було зумовлено з її вкрай незадовільним, а подекуди критичним станом, оскільки діяльність пенітенціарних установ регламентувалася застарілими воєводськими розпорядженнями та нормативними актами ще періоду правління молдовського господаря Григорія Гіки.

Кризові обставини поставили румунський уряд перед необхідністю звернутися до Франції для негайного реформування пенітенціарної системи. У відповідь французька сторона уповноважила на виконання відповідної місії службовця Пенітенціарної дирекції Франції Фердінанда Додуна де Перрієра, який перебував у Румунії з 1855 р. та добре орієнтувався у стані місцевої пенітенціарної системи [15, с. 6]. Саме завдяки діяльності французького фахівця, призначеного після Об'єднання румунських князівств генеральним директором в'язниць Румунії, а також за його безпосередньої

участі в підготовці закону «Про режим в'язниць» від 26 січня 1874 р. (змінений та доповнений 2 березня 1877 р.), можна говорити про початок формування пенітенціарної системи, яка *de jure* наближалася до європейських стандартів того часу. Зауважимо, що Закон вирізнявся високим рівнем наукової прогресивності й у низці положень навіть перевершував французький закон 1875 р.

Саме закон 1874 р. мав регламентувати діяльність пенітенціарної системи на момент встановлення румунської влади на Буковині в 1918 р. Окрім нього, окремі аспекти функціонування пенітенціарних установ регулювалися низкою підзаконних нормативно-правових актів, зокрема: Генеральним регламентом про запобіжні арешти від 14 травня 1874 р., Генеральним регламентом про центральні пенітенціарні установи від 24 травня 1874 р. та Генеральним регламентом про центральний виправний будинок для неповнолітніх від 14 травня 1874 р. [15, с. 6].

Першою частиною Закону 1874 р. визначався правовий режим пенітенціарних установ з їх поділом на превентивні та каральні (в'язниці). З-поміж останні функціонували в'язниці для виправлення та поліцейських покарань, в'язниці для каторжних примусових робіт, в'язниці для відлюдників тощо. Закон передбачав обов'язкове відокремлення у в'язницях відділень для жінок і чоловіків, а також окреме утримання дорослих і неповнолітніх. Пенітенціарні установи Румунії перебували у підпорядкуванні Міністерства юстиції.

Як основний режим відбування покарання законодавець обрав так звану обернську пенітенціарну систему, яка передбачала спільну денну працю засуджених із дотриманням тиші та їх ізоляцію від вільних робітників, а також нічне одиночне камерне утримання. Водночас відсутність достатньої кількості спеціально обладнаних пенітенціарних приміщень і спрямування основної уваги уряду на інші сфери суспільного життя, призвели до того, що реформа 1874 р. впроваджувалася надзвичайно повільно, а іноді фактично призупинялася.

Для рецидивістів законом 1874 р. передбачалося створення спеціальних в'язниць з особливо суворим режимом, де утримання в одиночних камерах було обов'язковим як удень, так і вночі, а виконання робіт – примусовим. Таким чином, для цієї категорії засуджених було запроваджено філадельфійський (пенсільванський) пенітенціарний режим, що ґрунтувався на повній ізоляції та примусовій праці в межах камери.

Унаслідок німецької окупації 1917–1918 рр. значна частина майстерень пенітенціарних установ Старого Королівства була зруйнована або спустошена. Майже 60 % засуджених втратили можливість залучення до праці, що фактично перетворювало в'язниці з виправних установ на осередки кримінальної деградації.

На відміну від австрійського законодавства, жіночі установи виконання покарань у Румунії перебували в єдиному правовому режимі з іншими пенітенціарними закладами. З метою запобігання перетворенню в'язниць на «школи злочинності» законодавець передбачив створення окремих установ для неповнолітніх. Такою виправно-трудовою установою була в'язниця «Герла» в Трансільванії, де відбували покарання майже всі неповнолітні злочинці з території Румунії. Неповнолітні, засуджені до позбавлення волі строком до трьох місяців, утримувалися в окружних в'язницях. Особливо небезпечні злочинці та рецидивісти відбували покарання у в'язниці «Дофтані», яка на той час була єдиною установою з упровадженим суворим пенсільванським режимом.

Після приєднання Буковини румунська влада спеціальним законом скасувала смертну кару, яка передбачалася чинним у краї австрійським кримінальним кодексом.

Отже, відсутність спеціально підготовленого персоналу, належного фінансування, а подекуди й елементарної зацікавленості з боку румунської влади у вирішенні проблем пенітенціарної системи, незважаючи на доволі прогресивне спеціалізоване законодавство, стала причиною постійної критики не лише з боку широких верств населення та науковців, а й самих працівників системи. Так, професор К. Редулеску вбачав основну причину плачевного стану пенітенціарної системи країни у недостатній професійній підготовці її персоналу. У зв'язку з цим він пропонував запровадити спеціалізовані навчальні курси на всіх факультетах, що здійснювали підготовку правників [16, с. XXI].

У перші роки після об'єднання в Румунії функціонували 204 заклади пенітенціарної системи. У Старому Королівстві діяли 11 центральних в'язниць, з яких 2 призначалися для одиночного ув'язнення, 2 – для примусової праці, 1 – для жінок та 1 – для рецидивістів. На Буковині, відповідно, функціонували 2 в'язниці для відбування тяжких покарань і 14 закладів відбування покарань при трибуналах та місцевих судах.

Незадовільний стан пенітенціарної системи Румунії, приєднання нових територій, а також новітні досягнення пенітенціарної науки змусили румунську владу визнати необхідність розроблення та ухвалення нового закону про організацію пенітенціарних установ і превенційних інституцій, який було прийнято 30 липня 1929 р. та введено в дію з 1 січня 1930 р. [14, с. 64].

Закон 1929 р. запроваджував прогресивну систему виконання покарань, за якої засуджений поступово переходив від суворіших умов утримання до більш м'яких, залежно від результатів його перевиховання, аж до напіввідкритого режиму та умовно-дострокового звільнення.

У «Загальних положеннях» Закону зазначалося, що всі покарання та запобіжні заходи, передбачені кримінальним законодавством і чинними спеціальними законами, підлягають виконанню виключно в установах виконання покарань і превенційних закладах. Усі такі установи передавалися під управління та нагляд Генерального управління пенітенціарних установ і превенційних інституцій.

Відповідно до Закону пенітенціарна система залишалася у загальному підпорядкуванні Міністерства юстиції, тоді як безпосереднє управління нею покладалося на генерального директора та Вищу раду.

Рекомендувалося призначати на керівні посади в пенітенціарних установах осіб із науковими ступенями, бажано в галузі юриспруденції. Втім, виконання цієї норми (за винятком посад вищого управлінського рівня) залишалося фактично недосяжним з огляду на значну кількість в'язниць у Румунії – 81 заклад, у яких відбували покарання від 8 500 до 12 000 ув'язнених [7, с. 21].

Передбачалося, що в кожному повітовому центрі має функціонувати пенітенціарна установа для утримання арештантів та осіб, засуджених до поліцейських або виправних покарань строком до шести місяців, а також неповнолітніх, засуджених до трьох місяців позбавлення волі. Якщо дозволяла ресурсна спроможність виправної колонії, директор установи спеціальним розпорядженням міг дозволити відбування покарання в цій же установі особам, засудженим на строк до одного року.

Превенційні заклади для дорослих поділялися на такі категорії: притулки для душевнохворих, притулки для психічно ненормальних і небезпечних злочинців, робітні будинки для хронічно невиправних злочинців та робітні будинки для жебраків і бродяг.

Згідно законодавчих ініціатив виправні установи для неповнолітніх, влада передбачала розміщувати у віддалених місцевостях, переважно в гірській місцевості або поблизу морського узбережжя. Їх організація ґрунтувалася на гуманістичних принципах, спрямованих на реабілітацію молодих осіб і підготовку їх до подальшої реінтеграції в суспільство. З цією метою такі інститути забезпечувалися необхідними навчальними матеріалами, а також майстернями й приміщеннями, призначеними виключно для здобуття ремісничих навичок. Представники родин засуджених неповнолітніх мали право відвідувати їх один раз на тиждень, якщо адміністрація інституту не вважала за необхідне обмежити або тимчасово призупинити такі відвідування з міркувань навчального процесу. Крім того, неповнолітні могли листуватися з батьками або близькими родичами під контролем адміністрації інституту.

Інтернованих хлопців залучали до сільськогосподарських або промислових робіт за програмами, подібними до практичних курсів сільськогосподарських і ремісничих шкіл, а дівчат – за програмами, аналогічними програмам домашніх і професійних шкіл. Час, відведений на працю, був еквівалентний часу, що відводився на загальноосвітнє навчання та фізичні вправи.

У виправних установах функціонували окремі відділення для неповнолітніх хлопців і дівчат. Режим утримання жінок загалом мало відрізнявся від чоловічого. Виняток становили жінки, засуджені до каторжних робіт, які не залучалися до праці в шахтах, а виконували роботи виключно в каторжних майстернях.

Інтернованих неповнолітніх поділяли на кілька вікових категорій: дітей до 13 років, осіб віком від 13 до 16 років, підлітків віком від 16 до 18 років і молодих осіб віком від 18 до 21 року. Кожну з цих категорій поділяли на малі відносно однорідні групи з урахуванням таких критеріїв: психофізичний стан, рівень попередньої освіти та навчальної підготовки, «ступінь девіантності», що випливав із характеру вчинених діянь, а також його соціальне походження.

Закон передбачав, що до ув'язненого, який демонстрував неналежну поведінку, порушував дисципліну у в'язниці або виявляв небажання навчатися чи працювати, могли застосовуватися такі дисциплінарні стягнення як усна догана наодинці або в присутності інших ув'язнених, заборона користуватися бібліотекою та отримувати книги ззовні, припинення щоденних прогулянок і залучення до праці на строк до 15 днів, заборона листування або побачень не більше ніж двічі поспіль, позбавлення права на поліпшене харчування з їдальні у в'язниці чи ззовні строком до 10 днів, а також скорочення раціону харчування, води та хліба на строк до п'яти днів.

Водночас як заохочення сумлінні та дисципліновані ув'язнені, які відзначалися старанністю або працелюбністю, могли отримувати відповідні винагороди, зокрема: дозвіл користуватися книгами, журналами та іншими публікаціями, а також письмовим приладдям для осіб, ізольованих у камерах; дозвіл на додаткову годину освітлення в камері; надання додаткового часу для прогулянок; розширення можливостей листування та побачень із відвідувачами без фізичних перегородок; ско-

рочення строку одиночного ув'язнення в межах, визначених законом; вручення заохочувальних призів у вигляді книг, конвертів, паперу, поштових марок і тютюну; преміювання осіб, які відзначилися у праці, та надання матеріальної допомоги їхнім родинам частиною результатів виробничої діяльності; дозвіл на виконання робіт на відкритому повітрі; віднесення до категорії осіб, схильних до виправлення та законослухняного способу життя. Усі зазначені заохочення підлягали обов'язковій фіксації в індивідуальному обліковому зошиті ув'язненого.

Після створення Великої Румунії, переважна більшість в'язниць залишалася в украй незадовільному стані, була «морально» й технічно застарілою. Значна частина пенітенціарних установ розміщувалася в будівлях колишніх монастирів (Буковец, Галата, Мерджінень, Векерешть тощо). Тодішнім концепціям будівництва в'язниць відповідали лише дві установи – у Галаці та Аюді.

Законом 1929 р. пенітенціарні установи за характером покарання поділялися на в'язниці примусових робіт, затворницькі, виправні та поліцейські. Станом на 1930 р. у Румунії налічувалася 81 пенітенціарна установа, кожна з яких адміністративно поділялася на три класи. До першого класу належали 5 установ, до другого – 3, до третього – 13. Решта 60 установ належали до повітових в'язниць, з яких 32 відносилися до першого класу, а 28 – до другого. Закон також передбачав створення спеціалізованих закладів для покинутих дітей, безпритульних і так званих «погано вихованих» осіб, санаторіїв для душевнохворих, притулків для особливо небезпечних психічно хворих злочинців, а також сільськогосподарських і промислових колоній для перевиховання засуджених. Відповідна установа з основною спеціалізацією щодо неповнолітніх діяла й у Чернівцях – її було відкрито на базі нічного притулку, заснованого у 1924 р. Товариством притулку [20, с. 10].

Значну увагу законодавець і виконавча влада приділяли підготовці професійних кадрів для пенітенціарної системи. Перші кроки в цьому напрямі були здійснені ще в 1928 р., коли військову охорону в усіх пенітенціарних установах країни було замінено спеціально набраним і підготовленим корпусом пенітенціарних охоронців-наглядачів [9; 10].

До 1928 р. охорону в'язниць здійснювали 2026 військовослужбовців, залучених Міністерством збройних сил, як дійсних, так і демобілізованих, більшість із яких не мали спеціальної підготовки. При цьому було відсутнє навіть елементарне нормативне регулювання питань спеціального одностроєю, захисних засобів та інших аспектів служби.

Що стосується матеріального забезпечення, то службовці пенітенціарної системи отримували одні з найнижчих заробітних плат у державному секторі, на що вони неодноразово скаржилися, звертаючись із відповідними проханнями до Міністерства юстиції через засоби масової інформації [21, с. 57–59].

Крім того, з метою підготовки фахівців для корпусу охорони пенітенціарних установ 8 травня 1927 р. при пенітенціарній колонії Векерешть розпочала роботу ще одна спеціалізована школа. Кандидати на навчання мали бути громадянами Румунії віком не старше 40 років, пройти початкові курси та мати відповідні рекомендації. Тривалість навчання становила 35 днів, з яких 30 днів відводилося на теоретичну й практичну підготовку та 5 днів – на складання іспитів [9, с. 96–98; 10, с. 124–126]. Серед випускників цієї школи, які проходили навчання з 14 травня по 14 липня 1935 р., найвищий бал отримав уродженець Буковини І. Сорочану (9,66 бали). Водночас, у зв'язку з бюджетними труднощами, обидві школи періодично призупиняли свою діяльність, незважаючи на гостру нестачу підготовлених кадрів [13, с. 35].

Нетиповим для тогочасних умов було перебування на посаді директора єдиної в Румунії жіночої в'язниці «Місля» жінки – Е. Економу. В цій установі відбували покарання жінки, засуджені до довічного позбавлення волі, примусових робіт, одиночного ув'язнення або направлені до виправної колонії строком від трьох місяців до п'яти років. Станом на 1939 р. у пенітенціарних установах Румунії утримувалося близько 500 жінок, із яких 152 перебували саме у в'язниці «Місля» [8, с. 6]. На початку 1930-х років чисельність ув'язнених жінок у цій установі сягала 240 осіб, при цьому кількість засуджених уродженок Буковини не перевищувала 20.

Переведення засуджених або службовців з однієї пенітенціарної установи до іншої допускалося лише за погодженням з директором Генеральної дирекції пенітенціарних установ, причому відповідна інформація обов'язково публікувалася у спеціалізованих друкованих виданнях. Так, щодо пенітенціарних установ Буковини у № 5–6 газети «Penitenciarul» за 1935 р. містяться відомості про переведення І. Сорочану, старшого наглядача-охоронця Сучавської в'язниці до Чернівецької, строком на два місяці; П. Мібейлеску – старшого наглядача-охоронця з Хотинської в'язниці до Нямца; а також про переведення 1 травня 1935 р. директора Сторожинецької в'язниці А. Редулеску до в'язниці Нямц і, відповідно, І. Табирнака з Нямца до Чернівців.

Незважаючи на численні внутрішні проблеми пенітенціарної системи, особливу увагу приділяли кадровому потенціалу корпусу охорони, від якого безпосередньо залежала безпека установ. За порушення порядку несення служби охоронців суворо карали. Найпоширенішими дисциплінарни-

ми стягненнями були звільнення (зокрема за вживання спиртних напоїв) або позбавлення матеріального забезпечення, яке й без того залишалося мізерним. За таких умов непоодинокими були випадки змов між засудженими та охоронцями – від сприяння у фальшуванні грошових знаків до організації втеч. Показовим був випадок від 13 листопада 1931 р., коли охоронець П. Фанарюк допоміг організувати втечу та разом із засудженим І. Поліщуком залишив Хотинську в'язницю [13, с. 30].

Нестабільне фінансове становище держави справило суттєвий негативний вплив на матеріальне забезпечення пенітенціарної системи, призвело до дворазового скорочення й без того мінімальних витрат. Упродовж 1931–1935 рр. фінансування внутрішніх потреб дирекції в'язниць було зменшено на 72 % [5, с. 17–18]. Брак коштів став причиною ліквідації більшості посад учителів і священнослужителів при в'язницях. З метою пом'якшення негативних наслідків адміністрації установ кілька разів на рік намагалися організовувати заходи просвітницького та духовного характеру.

Розпорядженням Генерального директорату пенітенціарних установ № 7654/927 було запроваджено обов'язкове проведення в установах виконання покарань заходів освітнього, духовного та виховного спрямування. Так, у Сторожинецькій в'язниці в перший день після Великодня представники духовенства на чолі з протоієреєм Філіовічем разом із головою трибуналу, прим-прокурором та персоналом установи відслужили богослужіння і провели обговорення питань причин злочинності, сутності покарання та шкідливості пияцтва. У Чернівцях аналогічний захід було проведено на свято Воскресіння Христового за участю митрополита Нектарія, який після богослужіння провів бесіду із засудженими про гріховність злочинної поведінки та роздав їм паски, яйця й інші святкові наїдки [19, с. 77–78].

До таких заходів залучали навіть студентів юридичних факультетів з усієї Румунії. Особливо активними в цьому напрямі були студенти юридичного факультету Ясського університету, які протягом кількох років провели правовиховні читання у більшості установ виконання покарань країни [4, с. 105].

Законодавчі новели стосувалися також упровадження інституту умовно-дострокового звільнення від покарання. Водночас законодавець акцентував увагу на забезпеченні мінімальних умов утримання, зокрема на праві здорових ув'язнених на щоденну прогулянку на свіжому повітрі під наглядом караулу тривалістю одну годину.

Гуманістичні засади законодавства першої половини XX ст., що продовжували раніше започаткований еволюційний курс, простежуються й в інших положеннях закону. Зв'язок ув'язнених із зовнішнім світом забезпечувався правом надсилати та отримувати листи один раз на місяць, а також правом на побачення з членами родини не частіше ніж один раз на два місяці під контролем адміністрації.

Законом 1929 р. залишалося обов'язковим залучення ув'язнених до праці незалежно від режиму відбування покарання. Неповнолітні та жінки залучалися до праці окремо від чоловіків і обов'язково в різних виробничих приміщеннях. Засуджених до одиночного ув'язнення дозволялося залучати до таких видів робіт, як виготовлення паперових пакетів, віників, плетених виробів, щіток, виправлення цвяхів тощо.

Прогресивний підхід до використання праці ув'язнених був закріплений спеціальним Декрето-законом, опублікованим в «Офіційному віснику» № 254 від 3 листопада 1924 р., який дозволяв пенітенціарним установам залучати ув'язнених до виконання робіт у приватних осіб за моделлю al l'aperto (організація праці ув'язнених на відкритому повітрі, поза межами камер і внутрішніх приміщень пенітенціарних установ) [5, с. 33–34]. Це надавало установам можливість створювати спеціальні накопичувальні фонди для покриття витрат на електроенергію, опалення, харчування тощо. Однак 1 квітня 1935 р. зазначений Декрето-закон утратив чинність, унаслідок чого значна частина пенітенціарних установ опинилася у критичному становищі, зважаючи на загальну економічну ситуацію в державі та скорочення бюджетного фінансування. У цих умовах директори пенітенціарних установ, з огляду на пасивну позицію Міністерства юстиції, були змушені самостійно звертатися з численними клопотаннями до міністра юстиції та парламенту з вимогою пролонгації дії Декрето-закону 1924 р. [12, с. 89–90].

Передбачені Законом 1929 р. новели пенітенціарного законодавства Румунії вже наступного року були визнані новаторськими та прогресивними на Міжнародному конгресі кримінальної та пенітенціарної комісії в Празі й рекомендовані до впровадження в практику держав-учасниць. Водночас, попри міжнародне визнання, більшість прогресивних норм залишилися декларативними через відсутність належного фінансового забезпечення, а подекуди й політичної волі урядовців до їх практичної реалізації.

Висновки. Дослідження засвідчує, що пенітенціарна система Буковини у складі Румунії (1918–1940 рр.) формувалася в умовах складної правової трансформації, спричиненої зміною державної

належності регіону та накладанням різних правових традицій. Встановлення румунської влади не призвело до швидкої уніфікації законодавства, що зумовило тривале співіснування норм австро-угорського, румунського та частково російського права і створило ситуацію нормативної невизначеності.

Доведено, що австро-угорська пенітенціарна спадщина залишалася домінуючою у перші повоєнні роки. Матеріально-технічний стан, планування, режим утримання та кадрова організація в'язниць відповідали австрійським стандартам і забезпечували відносно високий рівень інституційної спроможності установ на момент входження Буковини до складу Румунії.

Процес адаптації буковинської системи до загальнорумунської моделі тривав понад десятиліття й мав суперечливий характер. Формальне запровадження румунських норм часто не супроводжувалося належним фінансуванням і кадровим забезпеченням, через що прогресивні законодавчі новели залишалися частково декларативними. Значну роль у функціонуванні системи відігравав людський чинник: нестача підготовленого персоналу та слабка професійна освіта знижували ефективність виконання покарань.

Таким чином, пенітенціарна система Буковини постає як приклад регіональної моделі, де реформи реалізовувалися фрагментарно й асиметрично. Досвід краю демонструє обмеженість уніфікаційної політики Румунії щодо новоприєднаних територій та свідчить, що трансформація пенітенціарних інститутів у багатонаціональних прикордонних регіонах мала переважно адаптаційний, а не модернізаційний характер, та стала важливою для розуміння еволюції кримінально-виконавчого права в Центрально-Східній Європі першої половини XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грекул-Ковалик Т.А., Торончук І.Ж. Про деякі питання генезису інституту покарання на території Буковини у складі Молдавського князівства. *Закарпатські правові читання. Сталий розвиток та інституційна спроможність в умовах війни: національний та міжнародно-правовий аспекти*: матеріали XVI міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 26–27 квітня 2024 р. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 227–230.
2. Никирса М. Чернівці. Документальні нариси з історії вулиць і площ. Чернівці: Золоті литаври, 2008. 452 с.
3. Торончук І.Ж., Грекул-Ковалик Т.А. Деякі аспекти розвитку кримінально-правової науки в Чернівецькому університеті в 1918–1940 рр. *Наукові читання пам'яті Ганса Гросса*: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 09 грудня 2021 р.). ЧНУ ім. Ю. Федьковича. Чернівці : Технодрук, 2021. С. 229–233.
4. Buzea N. Cuvântări rostite deținuților din penitenciare da catre studenții de drept din Iași: Iași, 1941. 105 p.
5. Ceuca M. Fondul muncii deținuților la particulari trebue daținut. *Penitenciarul (Revistă de știință penitenciară alpicată)*. 1935. № 3 martie. P. 33–34.
6. Ceuca M. Rechizitie de birou. *Penitenciarul (Revistă de știință penitenciară alpicată)*. 1935. № 2 februarie. P. 17–18.
7. Demetriu I. Organizarea administrativa a Penitenciarelor. *Revista de drept penal și Știință penitenciară.* 1932. P. 19–26.
8. Economu E. Femeile delective și viața lor în închisoare (studii, conferințe, articole). București: Tipografia ziarului «Universul», 1939. 87 p.
9. Gardianul portar. *Penitenciarul (Revistă de știință penitenciară alpicată)* 1935. № 5–6 mai–iunie. P. 96–98.
10. Gardieni în slujba deținuților. *Penitenciarul (Revistă de știință penitenciară alpicată)*. 1935. № 7–8 iulie–august. P. 124–126.
11. Legea nr. 169 din 26 ianuarie 1874 asupra regimului închisorilor, publicatã în Monitorul Oficial nr. 26 din 1(13) februarie 1874.
12. Olah S. Decretul-lege privind munca la particulari. *Penitenciarul (Revistă de știință penitenciară alpicată)*. 1935. № 5–6 mai–iunie. P. 89–90.
13. «Scopul nostru». *Penitenciarul (Revistă de știință penitenciară alpicată)*. 1932. № 1. 1 mai. 46 p.
14. Ceuca M. Regulament pentru punerea în aplicare a legei de oaganizare a Penitenciarelor. *Penitenciarul (Revistă de știință penitenciară alpicată)*. 1935. № 4 aprilie. P. 64–69.
15. Vrăbiescu G. Privire asupra dispoziţîunilor penitenciare din vechiul Regat și provinciile alipite, precum și asupra noilor tendințe în această materie. *Studii de știință penitenciară și procedura penala.* București : Tipografia și Legatoria de carți Închisoare «Văcărești», 1929. P. 5–24.
16. Rădulescu C. Curs de drept penal şi chestiunii de criminologie ţinut la Facultatea juridică din Cernăuţi. Cernăuţi,1922. 302 p. (manuscris).

17. Regulament pentru punerea în aplicare a legii pentru oaganizare de Penitenciare. *Penitenciarul (Revistă de ştiinţă penitenciară alpicată).* 1935. № 5–6 mai–iunie. P. 99–103.
18. Rădulescu I. Urmările congresului de la Bruxelles. *Revista de drept penal şi Ştiinţă penitenciară*. 1930. № 1–2, ianuarie şi februarie. P. 34–39.
19. Informaţiuni. *Revista de drept penal şi Ştiinţă penitenciară.* 1927. № 3. P. 77–78.
20. Szabo A. Patronagiul infractorilor şi alte măsuri de asistare: 1874–1936. Începuturile probaţiunii în România. *Revista de Asistenţă Socială*. Anul IX. Nr. 3/2010. P. 7–20.
21. Salarizarea Secretarilor-Contabili*. Penitenciarul (Revistă de ştiinţă penitenciară alpicată)*. 1935. № 4 aprilie. P. 57–59.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Торончук І.Ж., Грекул-Ковалик Т.А., Георге Ф., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.7:351.84:316.32
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.10

УЧАСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ФОРМУВАННІ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ВЕТЕРАНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Торохтій Б.Г.,
кандидат економічних наук
ORCID: 0000-0002-2006-5819

Торохтій Б.Г. Участь громадянського суспільства в формуванні та реалізації ветеранської політики.

Статтю присвячено комплексному теоретико-правовому дослідженню участі громадянського суспільства у формуванні та реалізації ветеранської політики України в умовах тривалої збройної агресії та трансформації моделі соціальної держави. Актуальність обраної теми зумовлена зростанням кількості ветеранів війни, ускладненням їхніх соціальних, психологічних і правових потреб, а також обмеженою інституційною спроможністю держави самостійно забезпечити ефективну реалізацію ветеранської політики без залучення недержавних суб'єктів.

У статті обґрунтовано, що ветеранська політика в сучасних умовах виходить за межі традиційного адміністративно-соціального підходу та набуває ознак комплексної публічної політики, реалізація котрої неможлива без системної участі інститутів громадянського суспільства. Громадські та ветеранські організації розглядаються як повноцінні суб'єкти публічної політики, що виконують функції представництва інтересів ветеранів, адвокації, надання соціальних і реабілітаційних послуг, а також громадського контролю за діяльністю органів публічної влади.

Здійснено аналіз чинного законодавства України у сфері ветеранської політики та участі громадянського суспільства, виявлено його фрагментарний і переважно декларативний характер. Акцентовано, що нормативна модель ветеранської політики зорієнтована переважно на патерналістське розуміння ролі держави, тоді як інституційні механізми партнерства з громадянським суспільством залишаються недостатньо врегульованими. Особливу увагу приділено проблемі невідповідності між фактичною роллю громадських організацій у реалізації ветеранської політики та їх формально-правовим статусом.

У статті проаналізовано основні інституційні форми участі громадянського суспільства у формуванні ветеранської політики, зокрема публічні консультації, діяльність дорадчих органів, участь у робочих групах і процесах адвокації. Обґрунтовано, що домінування консультативних механізмів не забезпечує реального впливу громадськості на прийняття стратегічних рішень та знижує легітимність державної ветеранської політики. Окремо розкрито роль громадянського суспільства на етапі реалізації політики, де недержавні організації фактично компенсують інституційну неспроможність держави у сферах психологічної реабілітації, соціальної адаптації та правової допомоги ветеранам.

Автором ідентифіковано ключові проблеми та ризики участі громадянського суспільства у ветеранській політиці, зокрема асиметрію відповідальності між державою та громадськими організаціями, нестабільність фінансування, фрагментацію ветеранського середовища та ризик інструменталізації громадських структур. У підсумку обґрунтовано необхідність переходу від декларативної до інституційно закріпленої партнерської моделі ветеранської політики, заснованої на принципах правової визначеності, субсидіарності та спільної публічної відповідальності держави і громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, ветеранська політика, ветерани війни, публічна політика, соціальна держава, участь громадськості, публічне управління, соціальний захист, ветеранські організації, партнерство держави і громадянського суспільства.

Torokhtii B.H. Civil society participation in the formation and implementation of veterans policy.

The article is devoted to a comprehensive theoretical and legal study of the participation of civil society in the formation and implementation of Ukraine's veteran policy in the conditions of prolonged armed aggression and transformation of the social state model. The relevance of the chosen topic is due to the increase in the number of war veterans, the complexity of their social, psychological and legal needs, as well as the limited institutional capacity of the state to independently ensure the effective implementation of veteran policy without the involvement of non-state actors.

The article substantiates that veteran policy in modern conditions goes beyond the traditional administrative and social approach and acquires the features of a comprehensive public policy, the

implementation of which is impossible without the systematic participation of civil society institutions. Public and veteran organizations are considered as full-fledged subjects of public policy, performing the functions of representing the interests of veterans, advocacy, providing social and rehabilitation services, as well as public control over the activities of public authorities.

The current legislation of Ukraine in the field of veteran policy and civil society participation was analyzed, revealing its fragmentary and mostly declarative nature. It is emphasized that the normative model of veteran policy is oriented mainly on a paternalistic understanding of the role of the state, while the institutional mechanisms of partnership with civil society remain insufficiently regulated. Particular attention is paid to the problem of inconsistency between the actual role of public organizations in the implementation of veteran policy and their formal legal status.

The article analyzes the main institutional forms of civil society participation in the formation of veteran policy, in particular public consultations, the activities of advisory bodies, participation in working groups and advocacy processes. It is substantiated that the dominance of consultative mechanisms does not ensure real public influence on strategic decision-making and reduces the legitimacy of state veteran policy. The role of civil society at the stage of policy implementation, where non-governmental organizations actually compensate for the institutional failure of the state in the areas of psychological rehabilitation, social adaptation and legal assistance to veterans, is separately revealed.

The author identifies key problems and risks of civil society participation in veterans' policy, in particular the asymmetry of responsibility between the state and civil society organizations, the instability of funding, the fragmentation of the veterans' environment, and the risk of instrumentalization of public structures. As a result, the need for a transition from a declarative to an institutionally entrenched partnership model of veterans' policy, based on the principles of legal certainty, subsidiarity, and joint public responsibility of the state and civil society, is substantiated.

Key words: civil society, veteran policy, war veterans, public policy, social state, public participation, public administration, social protection, veterans' organizations, partnership between the state and civil society.

Постановка проблеми. Успішна реалізація державної політики в будь-якій сфері сучасного соціального управління неможлива без залучення громадянського суспільства як суб'єкта формування політики, її імплементації та оцінювання ефективності. Особливо це стосується ветеранської політики – складної мультидисциплінарної сфери, що межує з соціальним захистом, медичною та психологічною реабілітацією, професійною адаптацією, правовою підтримкою військовослужбовців та членів їх сімей. Ветеранська політика в Україні протягом останнього десятиліття зазнала суттєвих трансформацій під впливом збройного конфлікту з Російською Федерацією, що поставив перед державою низку невідкладних викликів у сфері забезпечення прав і свобод ветеранів, інтеграції їх у мирне життя, задоволення соціальних та психологічних потреб. У цих умовах традиційні моделі «державоцентричного» врядування виявили свою обмеженість, що підкреслюють як українські, так і зарубіжні науковці.

Проблема інтеграції громадянського суспільства у ветеранську політику має кілька вимірів. По-перше, це питання нормативно-правового закріплення ролі неурядових організацій, ветеранських спілок і ініціатив у процесах формування та реалізації політики, включаючи консультації, участь у робочих групах, моніторинг виконання державних програм. Українське законодавство містить загальні положення про участь громадськості у публічній політиці (зокрема Закони України «Про громадські об'єднання», «Про соціальні послуги», «Про основи соціального захисту інвалідів в Україні» та спеціальний Закон «Про ветеранів, гарантії їх соціального захисту»), але їх реалізація у сфері ветеранської політики часто носить декларативний характер. Суперечності між нормативними очікуваннями та практикою взаємодії держави з громадськими ініціативами створюють бар'єри для ефективної участі, знижують якість політики та її результативність у контексті потреб ветеранів.

По-друге, недостатньо у вітчизняній науці і практиці розроблено механізмів інституційної участі громадянського суспільства, що дозволив би системно інтегрувати громадські об'єднання у процеси вироблення політичних рішень, планування бюджетних програм, оцінювання ефективності ветеранських ініціатив, зокрема через інструменти партисипативного бюджетування, консультативно-дорадчі органи при органах влади, громадські експертні інститути.

По-третє, існує потреба в науковому осмисленні ефективності участі громадянського суспільства саме як фактора підвищення соціальної стійкості ветеранів та їхніх родин, реалізації принципів соціальної справедливості, рівності доступу до державних послуг.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному поєднанні юридичного аналізу нормативної бази з оцінкою реальних механізмів участі громадянського суспільства у визначенні політичних

пріоритетів, прийнятті управлінських рішень та контролі за їх впровадженням у сфері ветеранської політики, що сприятиме напрацюванню науково обґрунтованих пропозицій щодо оптимізації існуючих механізмів співпраці.

Мета дослідження – здійснення комплексного теоретико-правового аналізу участі інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації ветеранської політики України, з метою виявлення її нормативно-правових засад, інституційних моделей і практичних механізмів взаємодії з органами публічної влади, а також визначення ключових проблем і обґрунтування науково виважених напрямів удосконалення правового регулювання та практики залучення громадськості до забезпечення прав ветеранів.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика громадянського суспільства як суб'єкта публічної політики має ґрунтовне теоретичне підґрунтя у світовій та вітчизняній науковій думці. У класичних соціально-філософських та політико-правових концепціях громадянське суспільство розглядається як автономна від держави, але взаємопов'язана з нею сфера соціальної самоорганізації, що виконує функції представництва інтересів, соціального контролю та участі у виробленні публічних рішень. Ці підходи, зокрема, закладені у працях А. де Токвіля, Г. Гегеля, А. Грамші, Ю. Габермаса, які визначили громадянське суспільство як ключовий елемент демократичного врядування та комунікативної легітимації влади.

У сучасній західній правовій та політологічній доктрині участь громадянського суспільства у публічній політиці аналізується в межах концепцій «good governance», «participatory governance» та «collaborative public management». У працях Р. Патнема, Дж. Коена, Е. Остром, М. Бевіра та ін. обґрунтовується теза про те, що сталі та ефективні політики, зокрема у соціальній сфері, можливі лише за умови інституційного залучення громадських суб'єктів до процесів прийняття рішень та їх реалізації.

У вітчизняній юридичній науці питання громадянського суспільства та його взаємодії з державою досліджувалися в працях Ю. Шемшученка, В. Тація, М. Козюбри, О. Скрипнюка, П. Рабіновича, Н. Оніщенка, Л. Наливайко та ін. У цих роботах громадянське суспільство розглядається як необхідна умова функціонування правової та соціальної держави, а також як інструмент реалізації принципу народовладдя та верховенства права. Значна увага приділяється правовим формам участі громадськості у публічному управлінні, механізмам громадського контролю, консультацій та партнерства з органами влади.

Окремий масив наукових праць присвячений проблемам соціальної політики та соціального захисту населення. У роботах Е. Лібанової, О. Макарової, І. Гнибіденка, Л. Черенько та ін. аналізуються структурні проблеми соціальної держави в Україні, ефективність соціальних програм і роль недержавних суб'єктів у наданні соціальних послуг. Водночас ветеранська політика в цих дослідженнях, як правило, розглядається фрагментарно або як складова ширшої системи соціального забезпечення.

Безпосередньо питання правового статусу ветеранів війни та механізмів реалізації їх соціальних прав, зокрема, досліджувалися у працях В. Кравченка, О. Котляренка, С. Погребняка, І. Яковюка, де аналізується законодавство про ветеранів, гарантії їх соціального захисту, проблеми пільгового забезпечення та судового захисту прав. Разом з тим, роль громадянського суспільства у формуванні та реалізації ветеранської політики в цих роботах здебільшого не виступає самостійним об'єктом дослідження, а згадується лише побіжно.

Після 2014 року в українському науковому дискурсі з'явилися окремі публікації, присвячені діяльності ветеранських та волонтерських організацій, зокрема у працях О. Резнікової, Т. Семигіної, І. Бекешкіної, де наголошується на зростанні ролі громадських ініціатив у сфері реабілітації, психологічної підтримки та соціальної адаптації ветеранів. Проте ці дослідження мають переважно соціологічний або управлінський характер і недостатньо концептуалізують правові аспекти інституційної участі громадянського суспільства у ветеранській політиці.

Таким чином, аналіз стану наукової розробленості проблематики свідчить про наявність істотного теоретико-правового прогалину між загальними доктринальними підходами до громадянського суспільства та конкретною сферою ветеранської політики. Вітчизняна юридична наука досі не виробила цілісної концепції участі громадянського суспільства у формуванні та реалізації ветеранської політики як самостійного напряму публічної політики. Недостатньо дослідженими залишаються питання правової природи такої участі, її інституційних форм, меж впливу громадських організацій на державні рішення та відповідальності сторін у межах партнерських моделей.

Зазначене зумовлює необхідність подальшого комплексного теоретико-правового дослідження участі громадянського суспільства у ветеранській політиці України, що визначає наукову новизну, актуальність і теоретичну значущість цієї статті.

Виклад основного матеріалу. У сучасній теорії публічного права громадянське суспільство розглядається не лише як сукупність недержавних інституцій, а як повноцінний суб'єкт публічної політики [1], здатний впливати на її формування, реалізацію та оцінювання результативності [2, 3]. У сфері ветеранської політики ця теза набуває особливого значення, оскільки саме громадські та ветеранські організації історично стали першими інституціями, що реагували на потреби учасників бойових дій швидше й гнучкіше, ніж держава.

З позицій теорії соціальної держави ветеранська політика є різновидом цільової соціальної політики, адресованої специфічній соціальній групі з підвищеним рівнем соціальних ризиків [4]. Відповідно, громадянське суспільство у цій сфері виконує подвійну функцію: по-перше, репрезентує інтереси ветеранів у публічному просторі; по-друге, компенсує інституційну неспроможність або інерційність державних органів шляхом надання соціальних, реабілітаційних, правових і психологічних послуг [5].

З огляду на це участь громадянського суспільства у ветеранській політиці доцільно розглядати не як факультативний елемент, а як структурно необхідний компонент сучасної моделі публічного врядування, заснованої на принципах партнерства, субсидіарності та солідарної відповідальності [6].

Так, громадянське суспільство у сфері ветеранської політики виступає не допоміжним, а системоутворюючим суб'єктом, без котрого неможливе ані адекватне визначення потреб ветеранів, ані ефективна реалізація державних рішень [7].

Щодо нормативно-правових засад участі громадянського суспільства у ветеранській політиці України, то що чинне законодавство України не містить єдиного кодифікованого акту, що комплексно регулював би участь громадянського суспільства у формуванні та реалізації ветеранської політики. Відповідні положення розпорошені між загальними актами про участь громадськості у публічному управлінні та спеціальним законодавством у сфері соціального захисту ветеранів [8, 9].

Базовим нормативним актом залишається Закон України «Про ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», що визначає категорії ветеранів та перелік державних гарантій [10]. Водночас цей Закон практично не містить норм, що безпосередньо регламентують роль ветеранських та інших громадських організацій у формуванні політики, обмежуючись загальними положеннями про можливість їх діяльності. Такий підхід відображає патерналістську модель держави, в котрій ветерани розглядаються переважно як об'єкт соціального захисту, а не як активні учасники політичного процесу.

Важливе значення мають також Закони України «Про громадські об'єднання» [11] та «Про соціальні послуги» [12], що створюють правові умови для участі громадських організацій у наданні послуг за рахунок бюджетних коштів. Проте механізми соціального замовлення, конкурсного фінансування та договірного партнерства у ветеранській сфері залишаються недостатньо розвиненими та нерівномірно застосовуються на практиці [13].

Окремої уваги заслуговує діяльність консультативно-дорадчих органів при органах виконавчої влади, зокрема при Міністерстві у справах ветеранів України [14]. Формально такі органи покликані забезпечити участь громадянського суспільства у виробленні рішень, однак їх рекомендації не мають обов'язкового характеру, а склад і порядок діяльності часто залежать від дискреції відповідного органу влади.

Отже, нормативно-правова база участі громадянського суспільства у ветеранській політиці України має фрагментарний і декларативний характер, що не забезпечує сталих та інституційно гарантованих механізмів впливу громадськості на державні рішення.

Також важливо зазначити, що формування ветеранської політики охоплює процеси визначення стратегічних пріоритетів, розроблення нормативно-правових актів, державних програм і бюджетних рішень [15]. У цьому контексті участь громадянського суспільства реалізується через кілька основних інституційних форм.

По-перше, це участь у публічних консультаціях та обговореннях проєктів нормативно-правових актів. Формально такі консультації є обов'язковими, однак їх якість і вплив на кінцевий зміст рішень залишаються обмеженими [9]. Громадські пропозиції часто носять рекомендаційний характер і не супроводжуються належним зворотним зв'язком з боку органів влади [14].

По-друге, це діяльність ветеранських організацій як суб'єктів адвокації, що формують порядок денний ветеранської політики, порушують проблемні питання та мобілізують суспільну підтримку [16]. Саме завдяки такій діяльності у публічному просторі були актуалізовані питання психологічної реабілітації, професійної адаптації та комплексної підтримки сімей ветеранів [5, 14].

По-третє, це участь представників громадянського суспільства у робочих групах та експертних платформах при органах виконавчої влади [3, 15]. Однак відсутність чітких критеріїв відбору та прозорих процедур часто знижує легітимність таких форматів і створює ризики формалізації участі [13].

Таким чином, інституційна участь громадянського суспільства у формуванні ветеранської політики в Україні характеризується переважанням консультативних форм, що не забезпечують реального впливу на прийняття стратегічних рішень.

Стосовно ролі громадянського суспільства у реалізації ветеранської політики, найбільш відчутним є внесок громадянського суспільства саме на етапі реалізації ветеранської політики. Громадські та ветеранські організації фактично виконують функції квазідержавних провайдерів соціальних послуг [12], особливо у сферах психологічної допомоги [5], медико-соціальної реабілітації, правової підтримки та соціальної адаптації.

Умови воєнного стану та обмеженість ресурсів держави зумовили делегування значної частини практичних завдань недержавним суб'єктів [7]. Водночас таке делегування здебільшого має неформальний характер і не супроводжується належним правовим та фінансовим забезпеченням [13]. Це створює асиметрію відповідальності: громадянське суспільство фактично виконує функції держави, не маючи при цьому відповідних гарантій стабільності та захисту [16].

Особливу роль відіграють ветеранські організації як форми самоорганізації, що поєднують елементи громадянського суспільства та внутрішнього представництва інтересів цільової групи [17]. Вони мають високий рівень довіри серед ветеранів, що робить їх незамінними посередниками між державою та бенефіціарами політики [7].

Так, реалізація ветеранської політики в Україні значною мірою спирається на потенціал громадянського суспільства, однак відсутність інституційно закріпленого партнерства знижує ефективність і стійкість таких моделей.

Серед ключових проблем та ризиків участі громадянського суспільства у ветеранській політиці слід виокремити:

відсутність чіткого розмежування повноважень і відповідальності між державними органами та громадськими організаціями;

залежність громадянського суспільства від грантового фінансування, що ускладнює довгострокове планування діяльності;

ризик фрагментації ветеранського середовища та конкуренції між організаціями за ресурси і вплив;

небезпеку інструменталізації громадських структур з боку держави для легітимації вже ухвалених рішень.

Зазначені проблеми мають не лише практичний, а й концептуальний характер, оскільки свідчать про незавершеність переходу від патерналістської до партнерської моделі ветеранської політики. Важливо, що без системного правового переосмислення ролі громадянського суспільства участь громадських та ветеранських організацій ризикує залишитися ситуативною та інституційно вразливою, що негативно впливає на сталість ветеранської політики.

Водночас ефективна участь громадянського суспільства у ветеранській політиці неможлива без забезпечення належного рівня прозорості діяльності органів публічної влади та реального доступу громадських і ветеранських організацій до публічної інформації. Як слушно зазначається у науковій літературі, право на доступ до публічної інформації виступає ключовим інструментом демократичного контролю громадян за діяльністю держави та передумовою відповідальної публічної політики [18]. Принцип прозорості, у свою чергу, розглядається як базовий демократичний стандарт функціонування публічної влади, що забезпечує підзвітність державних інституцій і створює умови для змістовної участі громадянського суспільства у процесах вироблення та реалізації рішень [19]. Особливого значення ці положення набувають у контексті діяльності неурядових організацій, котрі, виконуючи функції представництва, адвокації та правозахисного супроводу, потребують інституційно гарантованих механізмів доступу до інформації та впливу на публічні процеси [20]. Відсутність таких механізмів істотно звужує потенціал громадянського суспільства як повноцінного партнера держави у сфері ветеранської політики.

Висновки. Проведений теоретико-правовий аналіз участі громадянського суспільства у формуванні та реалізації ветеранської політики дозволяє зробити низку принципових узагальнень, що мають як доктринальне, так і прикладне значення для розвитку публічної політики України у сфері захисту прав ветеранів війни.

По-перше, ветеранська політика в сучасних умовах не може розглядатися виключно як сфера державного адміністрування або як різновид класичної соціальної політики. Вона об'єктивно набула ознак комплексної публічної політики, реалізація котрої неможлива без системної участі громадянського суспільства. Громадські та ветеранські організації виступають не лише представниками інтересів цільової групи, а й активними суб'єктами політичного процесу, здатними впливати на визначення пріоритетів, формування порядку денного та практичну імплементацію рішень. Ігнорування цієї ролі або її зведення до суто консультативної функції є концептуально хибним і не відповідає сучасним моделям демократичного врядування.

По-друге, чинна нормативно-правова база України у сфері ветеранської політики характеризується фрагментарністю та домінуванням патерналістського підходу. Законодавство орієнтоване переважно на визначення статусу ветеранів і переліку соціальних гарантій, але не формує чітких правових механізмів інституційної участі громадянського суспільства у формуванні та реалізації політики. Відсутність нормативно закріплених процедур партнерства, соціального замовлення та спільної відповідальності призводить до розриву між фактичною роллю громадських організацій і їх формально-правовим статусом.

По-третє, аналіз інституційних форм участі громадянського суспільства у формуванні ветеранської політики свідчить про домінування консультативних та дорадчих механізмів, що не забезпечують реального впливу на прийняття стратегічних рішень. Публічні консультації, робочі групи та дорадчі ради часто мають формалізований характер, а результати участі громадськості не інтегруються системно у процеси нормотворення та бюджетного планування. Такий стан справ обмежує потенціал громадянського суспільства як повноцінного суб'єкта публічної політики та знижує легітимність державних рішень у ветеранській сфері.

По-четверте, у процесі реалізації ветеранської політики громадянське суспільство фактично виконує значну частину функцій держави, особливо у сферах психологічної реабілітації, соціальної адаптації, правової допомоги та підтримки сімей ветеранів. Водночас це делегування має переважно неінституціолізований характер і не супроводжується належними фінансовими, організаційними та правовими гарантіями. Така модель створює асиметрію відповідальності та підвищує ризики нестійкості ветеранської політики у довгостроковій перспективі.

По-п'яте, відсутність цілісної концепції участі громадянського суспільства у ветеранській політиці породжує низку системних ризиків: фрагментацію ветеранського середовища, конкуренцію за ресурси, інструменталізацію громадських організацій з боку держави, а також втрату довіри з боку ветеранів як основних бенефіціарів політики. Ці ризики мають не лише практичний, а й принциповий характер, оскільки безпосередньо впливають на реалізацію конституційних засад соціальної та правової держави.

Узагальнюючи викладене, слід констатувати, що подальший розвиток ветеранської політики України потребує переходу від декларативної моделі участі громадянського суспільства до інституційно закріпленої партнерської моделі, заснованої на чіткому розмежуванні повноважень, взаємній відповідальності та правовій визначеності. На доктринальному рівні це вимагає переосмислення ветеранської політики як сфери спільної публічної відповідальності держави і громадянського суспільства, а на нормативному – формування цілісного правового механізму їх взаємодії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кузнєцова Н. Громадянське суспільство, держава, приватне право: проблеми співвідношення та взаємодії. *Право України*. 2014. № 4. С. 63-70. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/Gromadyanske-suspilstvo-1.pdf.
2. Habermas, J. (2022). Reflections and Hypotheses on a Further Structural Transformation of the Political Public Sphere. *Theory, Culture & Society, 39(4),* 145-171. DOI: https://doi.org/10.1177/02632764221112341.
3. Osborne S. P. (2010). New Public Governance? Emerging Perspectives on the Theory and Practice of Public Governance. Abingdon-on-Thames: Taylor & Francis Group, 432 p. URL: https://www.academia.edu/61623289/THE_NEW_ PUBLIC_GOVERNANCE.
4. O'Connell, P.J., & Esping-Anderson, G. (1991). The Three Worlds of Welfare Capitalism. *Social Forces, 70(2),* 532. DOI: https://doi.org/10.2307/2580262.
5. World Health Organization. Mental Health in War-Conflict Zones. *World Health Organization.* URL: https://uploads-ssl.webflow.com/5f0d4edf913b334b2492f785/603b451816b10d6b8b5d2300_WHO%20Topic%201_%20Mental%20Health%20in%20War-Conflict%20 Zones%20.pdf.
6. Brady, G.L., & Ostrom, E. (1993). Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action. *Southern Economic Journal, 60(1),* 249. URL: https://doi.org/10.2307/1059950.
7. Adapting to civilian life: Entry points to strengthen veterans' reintegration in Ukraine. *United Nations Development Programme*. URL: https://www.undp.org/ ukraine/publications/ adapting-civilian-life-entry-points-strengthen-veterans-reintegration- ukraine-based-rescore-ukraine-2024.
8. Батанов О.В. Конституційно-правові проблеми конфліктності між громадянським суспільством та державою в Україні. *Часопис Київського університету права.* 2015. № 4. С. 57-61. URL: https://chasprava.com.ua/index. php/journal/issue/view/57/4-2015-pdf.
9. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-п#Text.

10. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993 № 3551-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 3551-12#Text.
11. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text.
12. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text.
13. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2024 – на початку 2025 рр. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitychni-dopovidi/stan-rozvytku-hromadyanskoho-suspilstva-v-ukrayini-u-2024-na.
14. OECD Integrity and Anti-Corruption Review of Ukraine. *OECD Public Governance Reviews.* URL: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-integrity-and-anti-corruption-review-of-ukraine_7dbe965b-en.html.
15. Guidelines for civil participation in political decision making. *Council of Europe.* URL: https://www.coe.int/en/web/participatory-democracy/guidelines.
16. Наливайко І.О. Ефективність правового регулювання соціальних стандартів та гарантій: проблеми та перспективи. *Наукові перспективи*. 2023. № 37(7). С. 494-509. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-7(37)-494-509.
17. Eppert, K., Kinzelbach, K., & Cole, E. (2008). Public oversight of the security sector: A handbook for civil society organisations. Geneva : United Nations Development Programme, 357 p. URL: https://search.gesis.org/publication/bszbw-wao-389383643.
18. Наливайко Л.Р., Вітвіцький С.С. Право на доступ до публічної інформації в контексті контролю громадян за діяльністю держави. *Право і суспільство.* 2014. № 5(2). С. 28-33. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/ archive/2014/5_2014_part_2.pdf.
19. Nalyvaiko, L.R. (2014). Transparency as a democratic standard of the government functioning. *Evropský Politický a Právní Diskurs, 1(4),* 51-62. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/evrpol_2014_1_4_5.pdf.
20. Наливайко Л.Р., Грицай І.О., Дніпров О.С. Неурядові правозахисні організації в Україні: навч. посібник для студентів ВНЗ. К.: Хай-Тек Прес, 2014. 431 с. URL: https://dduvs.edu.ua/wp-content/uploads/files/Structure/f/j/2017/ 0404/3/3.2.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 13.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Торохтій Б.Г., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 351.84(569.4)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.11

РЕАЛІЗАЦІЯ ВЕТЕРАНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ: ДОСВІД ІЗРАЇЛЯ

Чернобук В.В.,
старший викладач кафедри теорії держави та права,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0009-0003-0249-5051

Чернобук В.В. Реалізація ветеранської політики: досвід Ізраїля.

У статті розкрито особливості реалізації ветеранської політики в Ізраїлі в умовах тривалих збройних конфліктів і постійних безпекових викликів, що суттєво впливають на формування державних підходів до підтримки осіб з військовим досвідом. Ветеранська політика розглядається як комплексний та системний напрям публічної політики, спрямований на забезпечення соціального захисту ветеранів, організацію медичної та психологічної реабілітації, а також створення передумов для їх успішної соціально-економічної реінтеграції у цивільне життя. Проаналізовано теоретико-правові засади ветеранської політики, історичні передумови її становлення в Ізраїлі та особливості еволюції державних механізмів підтримки ветеранів. Окрему увагу приділено інституційній системі забезпечення прав ветеранів, зокрема діяльності Міністерства оборони Ізраїлю та Департаменту реабілітації, які відіграють ключову роль у реалізації програм медичного забезпечення, психологічної допомоги, соціального супроводу та професійної адаптації. Значне місце у статті відведено проблематиці психологічної реінтеграції ветеранів, зокрема державним підходам до подолання наслідків посттравматичних стресових розладів, які є одним із найбільш поширених викликів після завершення військової служби. Проаналізовано систему психологічної допомоги ветеранам в Ізраїлі, що поєднує медичні, соціальні та реабілітаційні компоненти. Окрему увагу приділено основним інструментам психологічної підтримки, механізмам міжвідомчої координації між органами державної влади та спеціалізованими службами, а також практикам раннього виявлення психоемоційних порушень серед осіб, які повертаються до цивільного життя. На основі порівняльного аналізу ізраїльського та українського досвіду окреслено ключові напрями адаптації ізраїльських практик у сфері ветеранської політики з метою її вдосконалення в Україні в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення. Зроблено висновок, що ізраїльська модель характеризується послідовністю, інституційною узгодженістю та довгостроковим підходом до підтримки ветеранів і може слугувати ефективним орієнтиром для формування сучасної ветеранської політики України.

Ключові слова: Ветеран, реабілітація, реалізація, адаптація, реінтеграція, Ізраїль.

Chernubuk V.V. Implementation of veteran policy: the experience of Israel.

The article reveals the features of the implementation of veteran policy in Israel in the context of prolonged armed conflicts and constant security challenges, which significantly influence the formation of state approaches to supporting individuals with military experience. Veteran policy is considered as a comprehensive and systematic direction of public policy, aimed at ensuring social protection for veterans, organizing medical and psychological rehabilitation, as well as creating conditions for their successful socio-economic reintegration into civilian life. The theoretical and legal foundations of veteran policy, the historical prerequisites for its formation in Israel, and the peculiarities of the evolution of state mechanisms for supporting veterans have been analyzed. Particular attention is paid to the institutional system for ensuring veterans' rights, in particular the activities of the Ministry of Defense of Israel and the Rehabilitation Department, which play a key role in implementing programs for medical care, psychological assistance, social support, and professional adaptation. A significant part of the article is dedicated to the issue of psychological reintegration of veterans, particularly state approaches to overcoming the consequences of post-traumatic stress disorders, which are one of the most common challenges after completing military service. The system of psychological assistance to veterans in Israel, which combines medical, social, and rehabilitation components, is analyzed. Special attention is paid to the main tools of psychological support, mechanisms of interagency coordination between government authorities and specialized services, as well as practices for the early detection of psycho-emotional disorders among individuals returning to civilian life. Based on a comparative analysis of Israeli and Ukrainian experience, the key areas for adapting Israeli practices in the field of veteran policy have been outlined with the aim of improving it in Ukraine under martial law and during post-war recovery. It is concluded that the Israeli model is characterized by consistency, institutional

coherence, and a long-term approach to supporting veterans and can serve as an effective benchmark for the formation of a modern veteran policy in Ukraine.

Key words: Veteran, rehabilitation, implementation, adaptation, reintegration, Israel.

Постановка проблеми. Тривалі збройні конфлікти зумовлюють зростання кількості осіб із військовим досвідом та актуалізують потребу їх комплексної підтримки після завершення служби. У таких умовах ветеранська політика набуває стратегічного значення як складова національної безпеки та соціальної стабільності, а неефективність механізмів реабілітації й реінтеграції може призводити до посилення соціальної напруги.

Для України в умовах збройної агресії особливо важливим є вивчення зарубіжного досвіду держав із системною ветеранською політикою, зокрема Ізраїля, багаторічна практика якого дозволяє виокремити ефективні інструменти соціальної, медичної та психологічної реінтеграції ветеранів та оцінити можливості їх адаптації до українських реалій.

Мета дослідження: комплексний аналіз особливостей формування та реалізації ветеранської політики в Ізраїлі, зокрема механізмів соціального захисту, медичної та психологічної реабілітації, професійної адаптації та інтеграції ветеранів у цивільне життя, а також визначення можливостей використання ізраїльського досвіду для вдосконалення ветеранської політики в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Реалізація ветеранської політики в умовах збройних конфліктів є об'єктом міждисциплінарного наукового аналізу в межах публічного управління, соціальної політики, права соціального забезпечення та військової психології. Водночас у науковій літературі вона тривалий час розглядалася фрагментарно – через дослідження окремих аспектів підтримки осіб з військовим досвідом, що зумовило відсутність цілісного бачення ветеранської політики як системи державного управління, спрямованої на реінтеграцію ветеранів у цивільне життя.

У вітчизняних дослідженнях значна увага приділяється психологічним аспектам реабілітації ветеранів війни. Зокрема, у праці О. Вдовіченко та ін. проаналізовано ізраїльський досвід психологічної реабілітації та психосоціального супроводу ветеранів, зокрема механізми подолання посттравматичних стресових розладів і функціонування системи довготривалої підтримки [1]. Подібні питання розглядаються і в дослідженнях В.І. Осьодла та О.Ф. Хміляра, присвячених організації психологічної допомоги військовослужбовцям у системі Армії оборони Ізраїлю [4]. Водночас зазначені роботи зосереджені переважно на психологічній складовій, без комплексного аналізу реалізації ветеранської політики.

Окремі аспекти ізраїльського досвіду висвітлено у праці Гбур З.В., де проаналізовано принципи діяльності Армії оборони Ізраїлю та можливості їх імплементації в Україні [2]. Правові засади соціального забезпечення військовослужбовців держави Ізраїль досліджено у праці Дячка Д.І., присвяченій аналізу соціальних гарантій і реабілітаційних механізмів підтримки [3]. Інституційно-правові аспекти захисту прав військовослужбовців і ветеранів розглянуто у дослідженні Чернобука В.В., присвяченому правовому статусу Військового омбудсмана в Україні [5].

Таким чином, наявні дослідження здебільшого зосереджені на окремих складових ветеранської політики, тоді як її реалізація в Ізраїлі як комплексної системи публічного управління, що поєднує правові, інституційні, соціальні та психологічні механізми підтримки ветеранів, залишається недостатньо дослідженою. Це зумовлює актуальність подальшого наукового аналізу ізраїльського досвіду та можливостей його адаптації в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ветеранська політика в сучасних державах розглядається як комплексний напрям публічної політики, що охоплює систему правових, організаційних, соціально-економічних і психологічних заходів, спрямованих на забезпечення прав, свобод та законних інтересів осіб, які проходили військову службу та брали участь у бойових діях. Її формування зумовлене об'єктивною необхідністю компенсувати ризики та втрати, пов'язані з виконанням військового обов'язку, а також створити умови для повноцінної інтеграції ветеранів у цивільне життя.

З позицій теорії публічного управління ветеранська політика є міжсекторальною за своєю природою, оскільки реалізується на перетині соціальної, оборонної, медичної, освітньої та економічної політики держави. Такий міждисциплінарний характер обумовлює потребу у скоординованій діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства та приватного сектору. Відсутність системного підходу у цій сфері, як свідчить практика багатьох держав, призводить до фрагментарності заходів підтримки ветеранів та зниження ефективності державних програм.

Правову основу ветеранської політики становлять норми національного законодавства, а також міжнародні стандарти у сфері прав людини та соціального захисту. Хоча на універсальному рівні

відсутні спеціалізовані міжнародні договори, присвячені виключно правам ветеранів, відповідні гарантії випливають із положень міжнародного гуманітарного права, актів Міжнародної організації праці, а також документів ООН, що стосуються соціального забезпечення, охорони здоров'я та реабілітації осіб, які зазнали наслідків збройних конфліктів.

У науковій літературі ветеранська політика все частіше розглядається не лише як механізм соціального захисту, а як інструмент довгострокової стабілізації суспільства. Ефективна система підтримки ветеранів сприяє зменшенню соціальної напруги, запобігає маргіналізації осіб із бойовим досвідом та формує позитивний образ держави як відповідального суб'єкта, що виконує свої зобов'язання перед захисниками.

Формування ветеранської політики в Ізраїлі має глибоке історичне підґрунтя та нерозривно пов'язане з особливостями становлення ізраїльської державності. Від моменту проголошення незалежності у 1948 році Ізраїль перебуває в умовах постійних безпекових викликів, що зумовило високий рівень мілітаризації суспільства та залучення значної частини населення до військової служби. Загальнообов'язкова служба в Армії оборони Ізраїлю (IDF) стала не лише інструментом забезпечення обороноздатності, а й важливим соціальним інститутом.

Перші елементи системної підтримки ветеранів були сформовані ще у перші роки існування держави та мали переважно компенсаторний характер. Основна увага приділялася пораненим військовослужбовцям та особам з інвалідністю, отриманою внаслідок бойових дій. У 1950-х роках було закладено правові та інституційні основи діяльності реабілітаційних органів при Міністерстві оборони, що згодом трансформувалися у розгалужену систему соціального супроводу ветеранів.

Подальший розвиток ветеранської політики відбувався хвилеподібно, у тісному зв'язку з масштабними воєнними конфліктами, зокрема Шестиденною війною 1967 року, Війною Судного дня 1973 року та наступними воєнними операціями. Кожен новий етап збройного протистояння виявляв потребу у розширенні спектра послуг для ветеранів, включаючи не лише фізичну, а й психологічну реабілітацію [2].

Особливе значення для еволюції ветеранської політики мало усвідомлення наслідків посттравматичних стресових розладів серед військовослужбовців. Починаючи з 1980–1990-х років, Ізраїль поступово інтегрувала психосоціальну підтримку у загальну систему реабілітації ветеранів, визнаючи психологічні травми рівнозначними фізичним ушкодженням. Це стало важливим кроком у формуванні сучасної моделі ветеранської політики, орієнтованої на довгострокову адаптацію.

Таким чином, історичний розвиток ветеранської політики в Ізраїлі свідчить про її поступовий перехід від вузько спрямованих компенсаційних механізмів до комплексної системи підтримки, що охоплює соціальні, медичні, економічні та психологічні аспекти життя ветеранів.

Реалізація ветеранської політики в Ізраїлі ґрунтується на чітко вибудуваній інституційній системі, центральне місце в якій посідають органи виконавчої влади, спеціалізовані державні установи та громадські організації ветеранів. Така модель дозволяє забезпечити безперервність підтримки осіб із військовим досвідом на всіх етапах – від моменту отримання поранення або завершення служби до повної інтеграції у цивільне життя.

Координуючу роль у сфері ветеранської політики відіграє Міністерство оборони Ізраїлю, у структурі якого функціонує спеціалізований Департамент реабілітації (Department of Rehabilitation). Саме цей орган відповідає за реалізацію державних програм підтримки ветеранів, зокрема осіб з інвалідністю внаслідок війни, поранених військовослужбовців та осіб, які зазнали психологічних травм під час проходження служби.

За офіційними даними Міністерства оборони Ізраїлю, станом на початок 2024 року на обліку Департаменту реабілітації перебувало понад 60 тисяч ветеранів з інвалідністю, з яких значна частка має складні поєднані фізичні та психологічні порушення. З початком ескалації безпекової ситуації у 2023–2024 роках прогнозується подальше зростання кількості осіб, які потребуватимуть тривалої реабілітаційної підтримки, що зумовлює необхідність постійного удосконалення інституційних механізмів.

За даними Міністерства оборони Ізраїлю, служба реабілітації нині опікується десятками тисяч ветеранів або поранених військовослужбовців, які отримали травми під час служби або під час війни; станом на кінець 2025 року ця кількість становила близько 82 400 осіб – включно з тими, хто лікується або проходить реабілітацію через поранення, отримані у різні періоди, включно з війною після 7 жовтня 2023 року. Приблизно 58 % з них мають труднощі з психічним здоров'ям або ПТСР, що вказує на значну потребу саме психологічної підтримки серед ветеранів Ізраїлю [1].

Міністерство оборони прогнозує, що до 2030 року кількість ветеранів та поранених бійців, що перебувають на обліку та отримують реабілітаційну допомогу, може сягати близько 100 000 осіб. При цьому значна частина цих ветеранів матиме проблеми з психічним здоров'ям, що підкреслює важливість подолання психологічних наслідків служби [2].

Раніші дані також свідчили, що понад 70 000 поранених та інвалідів армії (IDF) вже проходили лікування або реабілітацію у відповідних службах Міністерства оборони, і ця кількість постійно зростає щомісяця.

Серед поранених ветеранів Ізраїлю приблизно 9 % – жінки, що приблизно відповідає співвідношенню за даними 2025–2026 років, а значна частина поранених – резервісти або службовці у віці понад 40 років [2].

Важливим елементом ізраїльської моделі є інтеграція державних та недержавних суб'єктів у процес реалізації ветеранської політики. Громадські організації ветеранів, зокрема ветеранські асоціації та фонди, виконують функції соціального супроводу, правової допомоги та представництва інтересів ветеранів у взаємодії з органами влади. Така співпраця дозволяє враховувати реальні потреби ветеранів та забезпечувати зворотний зв'язок у процесі формування державних рішень.

Соціально-економічна та медична підтримка ветеранів в Ізраїлі реалізується на основі принципу індивідуального підходу, що передбачає врахування характеру поранень, рівня втрати працездатності, психологічного стану та соціальних обставин конкретної особи. Такий підхід дозволяє уникнути універсалізації допомоги та підвищити ефективність державних програм [3].

Одним із ключових напрямів ветеранської політики є медична та психологічна реабілітація. Ветерани мають доступ до спеціалізованих медичних центрів, реабілітаційних клінік та програм довготривалої психологічної підтримки. Особлива увага приділяється лікуванню посттравматичних стресових розладів, які визнаються серйозним наслідком військової служби нарівні з фізичними ушкодженнями. За даними ізраїльських аналітичних звітів, близько 20–25 % ветеранів, які брали участь у бойових діях, потребують різних форм психологічної допомоги [4].

Не менш важливим напрямом є забезпечення економічної самостійності ветеранів. Держава реалізує програми професійної перепідготовки, підтримки здобуття вищої освіти та сприяння працевлаштуванню осіб із військовим досвідом. Ветерани мають можливість отримувати державні гранти на навчання, пільгові кредити для започаткування власної справи, а також користуватися спеціальними програмами адаптації на ринку праці.

Соціальний захист ветеранів також включає систему фінансових виплат і компенсацій, розмір яких залежить від ступеня втрати працездатності та соціального статусу особи. Така система поєднує елементи прямої матеріальної підтримки з активними інструментами соціальної інтеграції, що зменшує ризик залежності ветеранів від державної допомоги.

Важливою рисою ізраїльської ветеранської політики є її довгостроковий характер. Держава не обмежується короткостроковими заходами після завершення служби, а забезпечує постійний супровід ветеранів упродовж усього життя, адаптуючи обсяг і форми підтримки до змін у їхньому стані та соціальних потребах.

Одним із ключових викликів реалізації ветеранської політики в сучасних умовах є забезпечення належної психологічної реінтеграції осіб, які брали участь у бойових діях. В ізраїльській моделі ветеранської політики психологічна допомога розглядається як невід'ємний компонент системи реабілітації, що має довгостроковий характер і не обмежується лише періодом після завершення служби.

Посттравматичні стресові розлади (ПТСР) визнані в Ізраїлі серйозною соціальною та медичною проблемою, яка потребує системного державного реагування. За оцінками ізраїльських фахівців, від симптомів ПТСР у різних формах страждає значна частина ветеранів бойових дій, причому прояви психологічних розладів можуть виникати не одразу після травматичних подій, а через тривалий час. У зв'язку з цим держава запровадила механізми раннього виявлення психологічних порушень та безперервного психологічного супроводу ветеранів [1].

Психологічна реабілітація реалізується через мережу спеціалізованих центрів, які надають як індивідуальну, так і групову терапію. Важливою особливістю ізраїльського підходу є залучення міждисциплінарних команд, до складу яких входять психологи, психіатри, соціальні працівники та реабілітаційні фахівці. Такий підхід дозволяє враховувати не лише клінічні прояви ПТСР, а й соціальні чинники, що впливають на процес адаптації ветеранів [1].

Окрему увагу приділено роботі з сім'ями ветеранів, оскільки психологічні наслідки війни нерідко позначаються на сімейних відносинах та соціальному функціонуванні. Програми сімейного консультування та підтримки сприяють зниженню рівня соціальної ізоляції ветеранів і створюють сприятливі умови для їхньої реінтеграції у цивільне життя.

Порівняльний аналіз ізраїльського та українського досвіду реалізації ветеранської політики дозволяє виявити як спільні риси, зумовлені умовами збройного протистояння, так і суттєві відмінності, пов'язані з інституційною спроможністю держав та історичними особливостями їх розвитку. Обидві держави стикаються з проблемою масової демобілізації військовослужбовців і необхідністю забезпечення комплексної підтримки ветеранів, однак масштаби та темпи формування відповідних систем істотно різняться.

Ізраїльська модель характеризується високим рівнем інституційної стабільності та наступності політики, що забезпечується багаторічним досвідом функціонування спеціалізованих органів у сфері реабілітації ветеранів [4]. В Україні ж система ветеранської політики перебуває на етапі активного становлення, що супроводжується фрагментарністю нормативно-правового регулювання та недостатньою координацією між суб'єктами публічного управління [5].

Суттєвою відмінністю є підхід до психологічної реабілітації. В Ізраїлі питання психічного здоров'я ветеранів інтегроване у загальну систему соціального захисту та не має стигматизуючого характеру, тоді як в Україні психологічна допомога ветеранам лише поступово набуває системності та потребує подальшого розвитку інституційних механізмів [5].

Водночас українська модель має потенціал для адаптації окремих елементів ізраїльського досвіду, зокрема у частині довгострокового соціального супроводу ветеранів, розвитку програм професійної реінтеграції та активного залучення громадянського суспільства до реалізації ветеранської політики. Застосування таких підходів може сприяти підвищенню ефективності державних програм та забезпеченню соціальної стабільності у післявоєнний період.

Висновки. Отже, ветеранська політика є одним із ключових напрямів публічної політики держав, що перебувають в умовах тривалих воєнних загроз. Досвід Ізраїля засвідчує, що її ефективна реалізація ґрунтується на поєднанні чіткої інституційної організації, стабільного нормативно-правового регулювання та довгострокової орієнтації на реінтеграцію ветеранів у цивільне життя. Встановлено, що ізраїльська модель ветеранської політики сформувалася під впливом постійних безпекових викликів і загальнообов'язкової військової служби, що зумовило створення комплексної системи підтримки ветеранів, яка охоплює матеріальне забезпечення, медичну, психологічну та соціально-економічну реабілітацію. Ключову роль у реалізації ветеранської політики відіграють Міністерство оборони та Департамент реабілітації, діяльність яких забезпечує безперервність державної підтримки та можливість індивідуального підходу до потреб ветеранів. Особливе місце в ізраїльській моделі посідає психологічна реінтеграція, зокрема подолання наслідків посттравматичних стресових розладів. Порівняльний аналіз ізраїльського та українського досвіду свідчить про доцільність адаптації окремих елементів ізраїльського підходу в Україні, зокрема розвитку системи психологічної реабілітації, довгострокового соціального супроводу ветеранів та посилення міжвідомчої координації. Запровадження цих підходів з урахуванням національних особливостей може сприяти формуванню ефективної системи підтримки ветеранів і забезпеченню суспільної стабільності у післявоєнний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Психологічна реабілітація і супровід ветеранів війни: досвід ізраїлю / О. Вдовіченко та ін. Zeszyty naukowe wyższej szkoły technicznej w katowicach. 2023. № 16. С. 107–118. URL: https://yadda.icm.edu.pl/baztech/element/bwmeta1.element.baztech-53789d43-dfe0442a-a6ea-cb1668e3dac5.
2. Гбур З.В. Принципи роботи армії оборони Ізраїлю та їх імплементація в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2021. No 7. DOI: 10.32702/2307-2156-2021.7.1.
3. Дячок Д.І. Особливості соціального забезпечення військовослужбовців держави Ізраїль. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2024 Вип. 84 Т. 2. с. 94-99. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.2.11.
4. Осьодло В.І., Хміляр О.Ф. Психологічна допомога військовослужбовцям: досвід армії Ізраїлю. Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Київ. 2016. С. 80-83.
5. Чернобук В.В. Правовий статус Військового омбудсмана в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство.* №6, 2025 с. 245-249. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.35.
6. Чепік-Трегубенко О.С., Чернобук В.В. Теоретико-прикладні аспекти застосування медіації в умовах воєнного стану в Україні (на прикладі сімейної медіації). *Аналітично-порівняльне правознавство.* №3, 2025. с. 61-66. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.8.

Дата першого надходження рукопису до видання: 3.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Чернобук В.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ ІІ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.12

ЦИКЛ ЖИТТЯ КОНСТИТУЦІЙ ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНА, РЕСПУБЛІКИ МАЛЬТА ТА УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Бугаєнко К.В.,
аспірантка кафедри конституційного права,
Національний університет
«Одеська юридична академія»
ORCID: 0009-0001-3610-0623

Бугаєнко К.В. Цикл життя конституцій Федеративної Республіки Німеччина, Республіки Мальта та України: порівняльно-правове дослідження.

Статтю присвячено дослідженню циклу життя конституції в сучасних державах на прикладі Федеративної Республіки Німеччина, Республіки Мальта та України. Уточнено, що цикл життя конституції є просторово-часовою моделлю її розвитку, що складається із сукупності взаємопов'язаних між собою етапів, які виявляють еволюцію основного закону держави та описують динаміку його розвитку.

Встановлено, що Федеративна Республіка Німеччина, Республіка Мальта та Україна, незважаючи на відмінні історичний розвиток, праві сім'ї та тривалість життєвого циклу, проходять схожі етапи розвитку конституції, якими є етап розробки та прийняття конституцій, етап реалізації конституції та втілення конституційних норм у законодавстві та етап внесення змін до конституції (та етап припинення конституції). З'ясовано, що в сучасних державах, які підтримують демократичні цінності, етап розробки та прийняття конституцій відбувається еволюційно по мірі розвитку держави з відведенням важливої ролі установчій владі народу. Етап реалізації конституції та втілення конституційних норм у законодавстві постає одним із ключових у розвитку сучасних держав, адже стосується практичної реалізації положень основного закону через прийняття галузевого законодавства, що відбувається через а) закріплення верховенства конституції та б) наявність органу конституційної юрисдикції, якому відведена роль тлумачення конституції. Етап внесення змін до конституції як складова життєвого циклу сучасних держав закріплює закономірність між жорсткістю процедури та кількістю конституційних змін протягом життєвого циклу, що формується під впливом історичного минулого держави та політичних трансформацій.

Запропоновано класифікацію напрямків реалізації конституції як дії основного закону на правову систему держави, серед яких: а) аксіологічний вектор (конституція відображає ідеали побудови правової, соціальної та демократичної держави); б) інституційний вектор (конституція закріплює функціонування конституційно значущих інституцій публічної влади); в) організаційний вектор (конституція встановлює взаємодію конституційно значущих інституцій публічної влади між собою та іншими суб'єктами).

Ключові слова: цикл життя, конституція, етапи, закономірність, ФРН, Мальта, Україна.

Buhaienko K.V. Life cycle of constitutions of the Federal Republic of Germany, the Republic of Malta and Ukraine: a comparative legal study

The article is devoted to the study of the life cycle of constitutions in modern states using the examples of the Federal Republic of Germany, the Republic of Malta, and Ukraine. It is clarified that the life cycle of a constitution represents a spatial and temporal model of its development, consisting of a set of interrelated stages that reveal the evolution of the fundamental law of the state and describe the dynamics of its development. It is established that the Federal Republic of Germany, the Republic of Malta, and Ukraine, despite differences in their historical development, legal families, and the duration of the constitutional life cycle, undergo similar stages in the development of their constitutions. These stages include the drafting and adoption of constitutions, the stage of constitutional implementation

and incorporation of constitutional norms into legislation, and the stage of constitutional amendments (as well as the stage of termination of a constitution).

It is found that in modern states that adhere to democratic values, the stage of drafting and adopting constitutions occurs evolutionarily in the course of state development, with a significant role assigned to the constituent power of the people. The stage of constitutional implementation and incorporation of constitutional norms into legislation is one of the key stages in the development of modern states, as it concerns the practical realization of the provisions of the fundamental law through the adoption of sectoral legislation. This occurs through: a) the establishment of the supremacy of the constitution, and b) the existence of a body of constitutional jurisdiction entrusted with the interpretation of the constitution. The stage of constitutional amendments, as a component of the constitutional life cycle in modern states, establishes a relationship between the rigidity of amendment procedures and the number of constitutional changes during the life cycle, which is formed under the influence of the historical background of the state and political transformations.

The article proposes a classification of the directions of constitutional implementation as the influence of the fundamental law on the legal system of the state, including: a) the axiological vector (the constitution reflects the ideals of building a rule-of-law, social, and democratic state); b) the institutional vector (the constitution establishes the functioning of constitutionally significant institutions of public authority); c) the organizational vector (the constitution determines the interaction between constitutionally significant institutions of public authority and other actors).

Key words: life cycle, constitution, stages, patterns, Federal Republic of Germany, Malta, Ukraine.

Постановка проблеми. У попередніх дослідженнях [1, 2] обґрунтовувалося, що цикл життя конституції доцільно представити у вигляді просторово-часової моделі її розвитку, що складається із сукупності взаємопов'язаних між собою етапів, які виявляють еволюцію основного закону держави та описують динаміку його розвитку, серед яких: етапи розробки та прийняття конституції; реалізації та втілення конституційних норм у законодавстві; внесення змін – адаптація, трансформація та модифікація; припинення конституції. Вказане напрацювання є ціннісним, але має теоретичний напрямок. Оскільки держава не є абстрактною категорією, розвиток конституцій відбувається невіддільно від розвитку держави. Саме тому важливим є проведення дослідження особливостей етапів циклу життя конституції на прикладі деяких сучасних держав, що дасть змогу підкріпити теоретичне напрацювання практичним аспектом.

Метою дослідження є порівняльний аналіз циклу життя конституції в деяких сучасних державах з метою встановлення сутнісних особливостей еволюції основного закону держави.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти розвитку конституції та явища циклів описані такими науковцями, як М.В. Савчин, С.В. Ставченко, В.Е. Копитков, О.В. Онуфрієнко, К.О. Заморна, В.Ф. Мартиненко, С.В. Веремієнко, В.В. Смаль, Т.О. Рябченко, В.О. Качур тощо. Водночас, беручи до уваги, що в Україні ґрунтовні дослідження циклу життя конституції відсутні, вказане обумовлює актуальність пропонованого дослідження, з огляду на його новизну та перспективність.

Виклад основного матеріалу. Цикл життя конституції є просторово-часовою моделлю розвитку основного закону, який складається із сукупності взаємопов'язаних між собою етапів, які виявляють еволюцію конституції. Беззаперечним є те, що розвиток конституцій відбувається через взаємозв'язок з історичним минулим держави, соціально-економічними та іншими складовими. Тож формування етапів розробки та прийняття конституції; реалізації та втілення конституційних норм у законодавстві; внесення змін – адаптація, трансформація та модифікація конституції відбувається не абстрактно, а залежить від специфіка окремих держав. Для проведення аналізу еволюцій конституцій пропонується взяти декілька сучасних держав – Федеративну Республіку Німеччину (ФРН), Республіку Мальту (Мальта) та порівняти їх з досвідом України. Дані держави було обрано з огляду на відмінності в історичних умовах формування конституцій, приналежність до правової системи і до Європейського Союзу (ЄС), а також тривалість життя самих конституцій таких держав. З'ясування особливостей еволюцій конституцій пропонується здійснювати за етапним принципом шляхом осмислення етапів життєвого циклу конституції, що дозволить з'ясувати як універсальні, так і варіативні риси життєвого циклу конституції в межах різних правових традицій. Пропонується загострити увагу на аналізі перших трьох етапів, які формують життєвий цикл конституції, як таких, що є функціонально значущими.

Федеративна Республіка Німеччина та Республіка Мальта є, відповідно, державами романо-германської та змішаної правової сім'ї, які входять до складу Європейського Союзу. Чинними конституціями держав виступають Основний Закон Федеративної Республіки Німеччини (Основний Закон ФРН) від 23 травня 1949 року та Конституція Республіки Мальти від 21 вересня 1964 року.

Фактично *етап розробки та прийняття конституцій* таких держав відбувався у складних політико-правових умовах зламу існуючих конституційних правопорядків. Якщо говорити про ФРН, то прийняття Основного Закону ФРН мало місце в умовах повалення президентської диктатури та Третього рейху [3, с. 26], коли на першому місці було зафіксувати перехід від авторитарного до демократичного ладу в державі. Розробка Основного Закону ФРН, як тимчасового установчого акту новоствореної держави, здійснювалася Парламентською радою в умовах обмеженої практики конституційного створення через окупаційний режим, встановлений «Окупаційним статутом» [4, с. 91-92]. Ухвалення проекту Основного Закону ФРН здійснювалося Парламентською радою та органами народного представництва двох третин залучених німецьких земель, після чого було офіційно оприлюднено у «Віснику федеральних законів» [5; 4, с. 92]. З огляду на зміст статті 146, яка вказує, що Основний Закон припиняє свою дію у день набуття чинності конституцією, яка ухвалена вільним рішенням німецького народу [5], доцільним є припустити, що прийняття Основного Закону ФРН в ідеальному вигляді мало бути реалізовано шляхом референдуму, яке б і мало зафіксувати «вільне рішення німецького народу».

Що стосується досвіду Республіки Мальти, то прийняття Конституції Мальти 1964 року уособило завершення колоніального гніту від Великої Британії, який тривав понад 150 років. Конституційний процес Мальти розвивався в умовах обмеженого будування не лише через причини відсутності суверенності Мальти, але й через внутрішню розподіленість суспільства після подій Другої світової війни: коли частина населення прагнула інтеграції до Великої Британії, натомість інша – незалежності Мальти. Тобто розробка та прийняття Конституції Республіки Мальти 1964 року цілком залежало від політичної ситуації в державі. Поштовхом до розроблення Конституції Республіки Мальти 1964 року стало проведення серед мальтійського населення у травні 1964 року референдуму, який зафіксував незалежність Мальти від Великої Британії та створення Держави Мальти [6]. Незважаючи на те, що проект Конституції Республіки Мальти 1964 року був розроблений урядом та схвалено парламентом Мальти, остаточне набуття чинності Конституцією відбувалося після прийняття Великою Британією Закону про незалежність Мальти 31 липня 1964 року (Malta Independence Act 1964) [7]. Тож як вбачається, прийняття Конституції Республіки Мальти відбувалося не через процедуру референдуму, що було обумовлено існуючими політико-правовими умовами та колоніальним минулим, проте це не скасовує застосування традиційної форми народного волевиявлення для прийняття проекту нової Конституції Республіки Мальти.

Порівнюючи досвід ФРН та Мальти з практикою прийняття Конституції України, зазначимо, що її прийняття також мало політичний аспект, оскільки закріпило перехід до незалежної держави Україна та демократичних цінностей. Первісно процедура прийняття нової Конституції України була описана в Концепції нової Конституції України 1991 року та передбачала декілька етапів: 1) обговорення і прийняття за основу проекту нової Конституції Верховною Радою України; 2) винесення на всенародне обговорення схваленого Верховною Радою проекту нової Конституції; 3) підбиття підсумків всенародного обговорення і прийняття Верховною Радою остаточного варіанту проекту нової Конституції, який виноситься на референдум; 4) проведення референдуму по ухваленню нової Конституції; прийняття Верховною Радою України Конституційного закону про введення в дію Конституції України [8].

Фактично ж Конституція України 1996 року була прийнята Верховною Радою України через парламентську процедуру, а процедура референдуму у зв'язку із політичною кризою була вимушено не застосована. Вказану думку підтверджує аналіз Рішення Конституційного Суду України у справі про прийняття Конституції та законів України на референдумі № 6-рп/2008 від 16.04.2008 року, згідно якого прийняття Конституції України має здійснюватися виключно через пряме волевиявлення народу на всеукраїнському референдумі та що процедура прийняття Конституції України 1996 року було винятковою у цілях політичної потреби держави [9]. Таким чином, *етап розробки та прийняття конституцій як* перший етап життєвого циклу конституції підтверджує, що в сучасних державах, які підтримують демократичні цінності, поява основного закону має еволюційний характер, тобто формується по мірі розвитку держави. Прийняття конституції в сучасних державах має реалізуватися із залученням установчої влади народу через процедуру референдуму.

Етап реалізації конституції та втілення конституційних норм у законодавстві як другий етап життєвого циклу з позиції темпорального аспекту має відкладений характер, адже конституційні приписи набувають реального змісту через поступове формування галузевого законодавства. Важливе місце у процесі реалізації конституції, на нашу думку, займає 1) визнання її верховенства, що виявляється через узгодження всіх законів та підзаконних актів з положеннями конституції, та що свідчить про те, що правова система держави розвивається на основі положень конституції, а не окремо від неї, а також 2) орган конституційної юрисдикції, якому відведена роль тлумачення конституції.

Якщо вести мову стосовно практики ФРН, то Основний Закон ФРН не закріплює безпосереднє верховенство конституції, натомість виявляє його через низку положень, таких як частина 3 статті 1 (норми Основного Закону є нормами прямої дії), частина 3 статті 20 (законодавча влада пов'язана з конституційним ладом), частина 3 статті 79 (неприпустимість зміни положень Основного закону, що зачіпає поділ Федерації на землі, принцип участі земель у прийнятті законодавства або принципи, закріплені у статтях 1 і 20) [3]. Місце органу конституційної юрисдикції в ФРН посідає Федеральний конституційний суд, на який покладено виключні повноваження щодо: тлумачення Основного Закону ФРН; вирішення публічно-правових спорів; розгляд конституційних скарг; інші повноваження, передбачені чинним законодавством [5, 10]. Як вказує Т.М. Слінько, Федеральний конституційний суд має беззаперечну компетенцію стосовно роз'яснення питань конституційного права [11, с. 216].

На відміну від ФРН, Республіка Мальта безпосередньо у статті 6 Конституції Мальти закріплює, що Конституція є найвищим законом, тож будь-який інший закон буде вважатися недійсним у частині невідповідності. Варто також звернути увагу на зміст статті 46, яка встановлює інституційне забезпечення верховенства Конституції Республіки Мальти через заборону парламенту змінювати Конституцію у неконституційному порядку [6]. Місце органу конституційної юрисдикції в даній державі, у відповідності до статті 95 Конституції Республіки Мальти, обіймає Конституційний суд, який є органом конституційного тлумачення апеляційного рівня та має перевіряти правильність застосування положень Конституції судами першої інстанції [6]. Тож саме на Конституційний суд покладено, серед іншого, повноваження щодо формування остаточного та обов'язкового тлумачення Конституції Республіки Мальти. Що стосується досвіду України, то етап реалізації Конституції України та втілення конституційних норм у законодавстві триває вже 29 років з моменту прийняття чинної Конституції. Як і Мальта, Україна закріплює пряме верховенство конституції (стаття 8) та передбачає функціонування Конституційного суду України як єдиного органу, який здійснює офіційне тлумачення Конституції (як і ФРН) [12]. Як вже згадувалося раніше, етап реалізації конституції та втілення конституційних норм у законодавстві має відкладений характер через поступове формування галузевого законодавства. З огляду на тривалість життєвих циклів Основного Закону ФРН 1949 року (76 років), Конституції Республіки Мальти 1964 року (61 рік) та Конституції України (29 років) доцільно припустити, що за цей проміжок часу другий етап циклу життя конституції має бути втілений у повному обсязі.

Важливо звернути увагу на те, що реалізація конституції та втілення конституційних норм у законодавстві не є тотожними складовими життєвого циклу. Якщо реалізація конституції виявляє себе як «змістовна частина», що характеризує практичну цінність конституції як джерела демократичних цінностей, то «формальна частина» виявляється в зовнішньому юридичному вираженні положень конституції в галузевому законодавстві.

Правова доктрина не тлумачить зміст поняття «реалізація конституції», проте на нашу думку дане поняття має стосуватися масштабності дії основного закону на правову систему держави, як акту, який має найвищу юридичну силу, закріплює основи державного та суспільного ладу та виступає індикатором панuючих у суспільстві змін.

В даному ключі вважаємо за доцільне запропонувати виокремлення декількох напрямків реалізації конституції: а) аксіологічний вектор, оскільки конституція закріплює декларативно-установчі положення, що відображають ідеали побудови правової, соціальної та демократичної держави; б) інституційний вектор, оскільки конституція описує конституційно значущих інституцій публічної влади; в) організаційний вектор, оскільки конституція описує взаємодію конституційно значущих інституцій публічної влади між собою та іншими суб'єктами. Так, на прикладі Конституції України аксіологічний вектор стосується цінностей державного устрою держави Україна (статті 1-2, 4-5); цінностей людини, її гідності та прав (статті 3, 8); цінностей правової системи та верховенства Конституції (статті 8-9, 18) тощо; інституційний вектор описує інституції державної влади (Розділ IV-VI), інституції муніципальної влади (Розділ XI), органи конституційного контролю (Розділ XII), органи конституційного захисту прав людини (стаття 101) тощо; в) організаційний вектор стосується особливостей організації влади (статті 6, 19, 124-125, 118-119) та поряду здійснення інституціями публічної влади своїх повноважень (статті 85, 106, 116) тощо [12].

Таким чином, *етап реалізації конституції та втілення конституційних норм у законодавстві як* другий етап життєвого циклу конституції має поступовий характер та стосується практичного втілення конституційних цінностей в існуючі в державі суспільні відносини через прийняття галузевого законодавства. Важливе місце у процесі реалізації даного етапу конституції займає 1) визнання верховенства конституції, що виявляється через узгодження всіх законів та підзаконних актів з положеннями конституції, а також 2) орган конституційної юрисдикції, якому відведена роль тлумачення конституції. Даний етап є одним із ключових у розвитку сучасних держав, адже стосується практичної реалізації положень основного закону.

Етап внесення змін до конституції є одним із найбільш функціонально значущих, адже підтверджує реальну життєздатність конституції. В межах даного етапу важливим є звернути увагу на те, що схильність конституції до змін обумовлена встановленою основним законом процедурою внесення змін до конституції, яка традиційно може бути гнучкою (тотожною до зміни поточних законів), жорсткою (відрізнятися від зміни поточних законів) або змішаною. Тобто, чим більш ускладненою є процедура внесення змін до конституції, тим меншої кількості змін зазнає конституція протягом свого життєвого циклу.

Аналіз Основного Закону ФРН свідчить, що процедура внесення конституційних змін постає жорсткою, тобто такою, що відрізняється від поточних законів. Згідно статей 76 та 78 Основного Закону ФРН, законодавчий процес відбувається шляхом внесення суб'єктами законодавчої ініціативи (Федеральним урядом, депутатами Бундестагу або Бундесратом) законопроектів до Бундестагу. Ухвалення законів відбувається Бундестагом простою більшістю голосів за умови схвалення такого закону Бундесратом. Що стосується конституційних змін, то ініціювання законопроекту про внесення змін до Основного Закону відбувається суб'єктами законодавчої ініціативи, натомість ухвалюється двома третинами членів Бундестагу та двома третинами голосів Бундесрату (стаття 78) [2]. Розмірковуючи стосовно кількості конституційних змін, то згідно даних звіту Федерального правового журналу та останніх даних, Основний закон ФРН протягом 76 років життєвого циклу змінювався 69 разів [13, 14]. Тож внесення змін до Основного закону ФРН становить проміжок часу тринадцять місяців (один рік та один місяць) та здійснюється рівномірно.

На відміну від Основного закон ФРН, Конституція Республіки Мальти передбачає змішану процедуру внесення конституційних змін, тобто окремі конституційні положення змінюються простою більшістю голосів членів парламенту, натомість окремі положення потребують більш ускладненої процедури. Аналіз статті 66 Конституції Мальти стверджує про три процедури внесення конституційних змін, а саме: 1) для законопроектів, які торкаються питань державного устрою (стаття 1), релігії (частина 2 статті 2), національного прапора (частина 1 статті 3), державної мови (частина 1 статті 5), верховенства конституції (стаття 6) тощо – передбачена парламентська процедура ухвалення (двома третинами членів парламенту); 2) для законопроектів, які торкаються питань внесення змін до Конституції (частини 3 та 4 статті 66) та зміни строку функціонування парламенту після розпуску (частина 2 статті 76) – передбачена парламентська процедура ухвалення (двома третинами членів парламенту) та схвалення більшістю виборців; 3) для законопроектів, які торкаються зміни всіх інших конституційних положень – передбачена парламентська процедура ухвалення простою більшістю членів парламенту [6].

Примітним є те, що на відміну від ФРН, Мальта передбачає залучення думки народу для легалізації окремих конституційних змін. І хоча Конституція Республіки Мальти поняття «референдум» безпосередньо не використовує, на нашу думку схвалення більшістю виборців за своєю суттю тотожне до проведення референдуму. Щодо кількості конституційних змін, то протягом свого життєвого циклу, який з моменту набуття чинності становить 61 рік, Конституція Республіки Мальти змінювалася лише 44 рази, як вказано у преамбулі [6].

Аналіз конституційних змін свідчить, що конституційні поправки вносилися не рівномірно: їх кількість збільшується починаючи з моменту вступу держави до Європейського Союзу (2003 рік). Вказане дає змогу говорити, що саме членство у Європейському Союзі стало ключовим рушієм конституційних поправок для Республіки Мальти.

Як і ФРН та частково Мальта, Україна передбачає жорстку процедуру внесення конституційних змін. Як передбачено Розділом XIII Конституції України, законопроекти про внесення змін до Конституції України можуть бути ініційовані Президентом України або не менше як однією третиною народних депутатів (для всіх розділів, окрім Розділів I, III та XIII) та Президентом України або двома третинами народних депутатів для Розділів I, III, XIII Основного Закону та приймаються двома третинами від складу Верховної Ради України, а для Розділів I, III та XIII додатково передбачено проведення всеукраїнського референдуму [10]. Протягом свого життєвого циклу, який становить 29 років, внесення конституційних поправок до Конституції України відбувалося лише вісім разів. На нашу думку, така періодичність конституційних оновлень має декілька причин: а) ускладнена процедура внесення конституційних змін; б) збалансованість тексту Конституції України та універсальність формулювань; в) відсутність членства у Європейському Союзі як одного із рушіїв конституційних поправок. Окрім того, однією з причин постає введення в Україні воєнного стану, який триває з 24.02.2022 року згідно Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022 [15], та який унеможливлює конституційні зміни.

Таким чином, *етап внесення змін до конституції* як третій етап життєвого циклу конституції свідчить, що стосовно конституційного розвитку сучасних державах існує певна закономірність: чим більш ускладненою є процедура внесення змін до конституції, тим меншої кількості змін зазнає

конституція протягом свого життєвого циклу. У той же час, важливими факторами, які впливають на таку закономірність, є історичне минуле держави та політичні трансформації.

Висновки. Розвиток конституцій постає невіддільним від розвитку держави. У сучасних державах, наприклад, таких як ФРН, Мальта та Україна, попри відмінності у приналежності до правової сім'ї, історичному розвитку та тривалості життєвого циклу, конституції даних держав проходять схожі етапи розвитку. В сучасних державах, які підтримують демократичні цінності, етап розробки та прийняття конституцій відбувається еволюційно по мірі розвитку держави з відведенням важливої ролі установчій владі народу. Етап реалізації конституції та втілення конституційних норм у законодавстві є одним із ключових у розвитку сучасних держав, адже стосується практичної реалізації положень основного закону через прийняття галузевого законодавства. Він характеризується поступовим характером та відбувається через а) закріплення верховенства конституції та б) наявність органу конституційної юрисдикції, якому відведена роль тлумачення конституції. Етап внесення змін до конституції як складова життєвого циклу сучасних держав дає змогу зафіксувати закономірність між жорсткістю процедури та кількістю конституційних змін протягом життєвого циклу, що формується під впливом історичного минулого держави та політичних трансформацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бугаєнко К.В. Цикл життя конституції як феномен: деякі аспекти. *Global Trends in the Development of Information Technology and Science: Collection of Scientific Papers with Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Conference. International Scientific Unity.* August 27-29, 2025. Stockholm, Sweden. 349 p. P. 128-131. URL: https://isu-conference.com/en/archive/global-trends-in-the-development-of-information-technology-and-science-27-08-25.
2. Бугаєнко К.В. Циклічність розвитку конституції та фактори, що на неї впливають. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* Том 1 № 84 (2024). С. 133-137. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.19.
3. Гутів Б.І. Веймарська конституція як правова основа утворення республіки в Німеччині. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7/2020. С. 26-28. URL: https://lsej.org.ua/7_2020/6.pdf.
4. Кудрявенко А. Засади демократичного сходження ФРН. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса.* Вип. 1 (57). С. 83-98. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kudriachenko_zasady.pdf.
5. Основний закон Федеративної Республіки Німеччина від 23 травня 1949 року. Із останніми змінами від 19 грудня 2022 року. Переклад на українську мову. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/grundgesetz_uk.pdf.
6. Malta's Constitutional History. URL: https://constitutionofmalta.com/history.
7. Malta Independence Act 1964. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1964/86.
8. Про Концепцію нової Конституції України: Постанова Верховної Ради Української РСР від 19.06.1991 року № 1213-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213-12#Text (дата звернення: 1.03.2026 року).
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) № 6-рп/2008 від 16.04.2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-08#n2 (дата звернення: 1.03.2026 року).
10. Federal Constitutional Court Act in the version of 11 August 1993 (Federal Law Gazette I p. 1473), last amended by Article 1 of the Act of 20 December 2024 (Federal Law Gazette 2024 I No. 440). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bverfgg/englisch_ bverfgg.html.
11. Слінько Т.М. Компетенція федерального конституційного суду німеччини та конституційного суду України: порівняльно-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Випуск 73: частина 2, 2022. С. 215-218. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.63.
12. Конституція України: Верховна Рада України; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 1.03.2026 року).
13. 75 Jahre Grundgesetz Titel: 75 Jahre Grundgesetz – Änderungen des Grundgesetzes seit 1949 – Änderungen des Grundgesetzes seit 1949 Maria-Luisa Leonhardt, Julie Hano. Dokumen.

URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/995980/dc7cf6b9b7a0b10c71 f0870582847ed4/75-Jahre-Grundgesetz-Aenderungen-des-Grundgesetzes-seit-1949.pdf.
14. Änderungen an Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (GG). URL: https://www.buzer.de/gesetz/5041/l.htm.
15. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення: 1.03.2026 року).

Дата першого надходження рукопису до видання: 1.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Бугаєнко К.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.25:352(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.13

ДО ПИТАННЯ ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ НАРОДОВЛАДДЯ ТА НАЛЕЖНОГО ВРЯДУВАННЯ В ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Галус О.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0002-5474-3323

Галус О.О. До питання про впровадження принципів народовладдя та належного врядування в діяльність органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану.

Стаття присвячена аналізу організаційно-правових механізмів упровадження принципів народовладдя та належного врядування в діяльність органів місцевого самоврядування України в умовах глибоких трансформацій публічного управління та дії правового режиму воєнного стану. На основі положень Конституції України та Європейської хартії місцевого самоврядування обґрунтовується, що народовладдя є фундаментальною засадою місцевої влади, а належне врядування визначає якість управлінських рішень, забезпечуючи законність, прозорість, підзвітність та ефективність діяльності органів місцевого самоврядування. У статті розкрито вплив воєнного стану на реалізацію народовладдя, зокрема заборону проведення місцевих виборів, що об'єктивно звужує інструменти участі громадян у формуванні місцевої політики. Водночас проаналізовано законодавчі новації 2024 року, спрямовані на розширення форм участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення, включно з електронними петиціями, публічними консультаціями, громадським оцінюванням діяльності органів місцевого самоврядування та участю жителів у бюджетному процесі.

Значну увагу приділено міжнародним стандартам належного врядування, закріпленим у Резолюції (77) 31, Рекомендації 1615 (2003) та Рекомендації CM/Rec(2007)7 Комітету міністрів Ради Європи, які визначають вимоги до діяльності публічної адміністрації та гарантії захисту прав особи в адміністративних процедурах. Підкреслено, що ці акти формують концептуальну основу сучасних підходів до забезпечення законності, пропорційності, відкритості та неупередженості адміністративних рішень. Зазначено, що прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» стало важливим кроком у забезпеченні правової визначеності, неупередженості та участі заінтересованих осіб у процесі ухвалення рішень, а також у наближенні національної системи публічного управління до європейських стандартів доброї адміністрації. Окремо акцентовано на запровадженні обов'язковості затвердження статутів територіальних громад з 2027 року як ключової умови інституційного забезпечення місцевої демократії.

Зроблено висновок, що поєднання принципів народовладдя та належного врядування формує цілісну модель демократичного місцевого врядування, а подальший розвиток місцевого самоврядування потребує зміцнення інституційної спроможності громад, удосконалення процедурних механізмів та розширення інструментів участі населення, що є особливо важливим в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення.

Ключові слова: народовладдя, належне врядування, місцеве самоврядування, адміністративна процедура, муніципальний процес, територіальна громада.

Halus O. On the issue of implementing the principles of popular sovereignty and good governance in the activities of local self-government bodies under martial law.

The article examines the organizational and legal mechanisms for implementing the principles of democracy and good governance in the activities of local self-government bodies in Ukraine under the conditions of profound transformations of public administration and the legal regime of martial law. Drawing on the provisions of the Constitution of Ukraine and the European Charter of Local Self-Government, the study substantiates that democracy constitutes a fundamental basis of local authority, while good governance determines the quality of managerial decisions by ensuring legality, transparency, accountability, and efficiency in the functioning of local self-government bodies. The

article analyzes the impact of martial law on the realization of democracy, particularly the prohibition of local elections, which objectively narrows the instruments of citizen participation in shaping local policy. At the same time, the study examines the legislative innovations of 2024 aimed at expanding the forms of community participation in addressing issues of local importance, including electronic petitions, public consultations, community-based evaluation of local authorities, and resident involvement in the budgeting process.

Significant attention is devoted to international standards of good governance enshrined in Resolution (77) 31, Recommendation 1615 (2003), and Recommendation CM/Rec(2007)7 of the Committee of Ministers of the Council of Europe, which define the requirements for public administration and the guarantees of individual rights in administrative procedures. The article emphasizes that these acts form the conceptual foundation for contemporary approaches to ensuring legality, proportionality, openness, and impartiality of administrative decisions. It is noted that the adoption of the Law of Ukraine "On Administrative Procedure" represents an important step toward strengthening legal certainty, impartiality, and stakeholder participation in decision-making, as well as aligning the national system of public administration with European standards of good administration. Special emphasis is placed on the introduction of mandatory adoption of territorial community statutes starting in 2027 as a key condition for institutionalizing local democracy.

The study concludes that the combination of the principles of democracy and good governance forms a coherent model of democratic local governance. The further development of local self-government requires strengthening the institutional capacity of communities, improving procedural mechanisms, and expanding instruments of public participation, which is particularly important under martial law and during post-war recovery.

Key words: democracy, good governance, local self-government, administrative procedure, municipal process, territorial community.

Постановка проблеми. Розвиток місцевого самоврядування в Україні відбувається в умовах глибоких трансформацій публічного управління та європейської інтеграції. У центрі цих процесів перебуває необхідність забезпечення реального народовладдя та впровадження принципів належного врядування, які визначають якість формування та діяльності органів публічної влади. Відповідно до Європейської хартії місцевого самоврядування, демократичний характер муніципальної влади ґрунтується на участі населення, прозорості, підзвітності та ефективності управлінських рішень [7]. Саме тому дослідження механізмів реалізації цих принципів набуває особливої актуальності.

Метою дослідження є аналіз організаційно-правових механізмів впровадження принципів народовладдя та належного врядування в діяльність органів місцевого самоврядування, з урахуванням трансформацій їхніх повноважень, процедур та форм участі населення в умовах правового режиму воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. У науці конституційного та муніципального права питання впровадження принципів народовладдя та належного врядування досліджено досить широко. Зокрема, ґрунтовне опрацювання отримали принципи місцевого самоврядування в цілому [10]; народовладдя як принцип формування органів державної влади [6]; конституційно-правові проблеми організації та функціонування муніципальної влади в контексті її співвідношення з феноменом народовладдя [5]; місцеве самоврядування як форма реалізації народовладдя [9] тощо. Принцип належного врядування та особливості його впровадження в діяльність органів місцевого самоврядування досліджувалися переважно в контексті надання адміністративних послуг органами місцевого самоврядування [8], а також окремих видів адміністративних процедур цих органів [4; 12]. Умови воєнного стану формують нові виклики, що зумовлює необхідність окремого дослідження проблем упровадження зазначених принципів у діяльність органів місцевого самоврядування саме в період дії особливого правового режиму.

Виклад основного матеріалу. Впровадження принципів народовладдя та належного врядування в діяльність органів місцевого самоврядування є ключовим напрямом модернізації публічного управління в Україні, що зумовлено як конституційними засадами організації публічної влади, так і європейськими стандартами, закріпленими, зокрема, у Європейській хартії місцевого самоврядування 1985 року [7]. Народовладдя, відповідно до статей 5 і 7 Конституції України, становить основу функціонування місцевої влади, оскільки територіальна громада визнається первинним суб'єктом місцевого самоврядування [11].

Слушною видається позиція Ю. М. Бисаги та О. А. Приданчука, які стверджують, що здійснення державної влади народом є одночасно критерієм існування демократії та центральним елементом політичних прав громадянина, а реальний рівень народовладдя визначає ступінь демократичності

держави [6, с. 7]. В умовах воєнного стану реалізація народовладдя на місцевому рівні зазнала об'єктивних обмежень, зумовлених необхідністю забезпечення національної безпеки та безперервності функціонування публічної влади. Відповідно до статті 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» проведення виборів органів державної влади та органів місцевого самоврядування на період дії воєнного стану забороняється [17]. Це унеможливлює проведення чергових місцевих виборів, що, безумовно, звужує інструменти реалізації народовладдя, оскільки громади тимчасово позбавлені можливості оновлювати представницькі органи та впливати на формування місцевої політики через виборчий процес.

Додатковим чинником зменшення рівня народовладдя стало скасування у 2020 році виборів старост. Законом України від 16 липня 2020 року № № 805-IX [14] було внесено зміни до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [16], якими передбачено, що староста більше не обирається жителями старостинського округу, а затверджується відповідною радою за поданням голови громади. [14].

Водночас у 2024 році законодавець здійснив низку важливих кроків, спрямованих на посилення народовладдя на місцевому рівні. Прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування» від 09.05.2024 № 3703-IX [15] розширило спектр форм безпосередньої участі громадян у місцевому врядуванні, зокрема електронні петиції, участь жителів у плануванні та розподілі коштів місцевого бюджету, публічні консультації, громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування тощо. Важливим нововведенням цього закону стало запровадження обов'язковості затвердження статутів територіальних громад з 1 січня 2027 року. Це положення має принципове значення для посилення безпосереднього народовладдя, оскільки саме статут територіальної громади визначає порядок реалізації більшості форм прямої демократії на місцевому рівні. За відсутності затвердженого статуту жителі фактично позбавлені можливості повною мірою здійснювати такі форми участі, що робить ухвалення статутів ключовою умовою інституційного забезпечення народовладдя.

Принцип належного врядування, який активно імплементується в українську правову систему, охоплює законність, прозорість, підзвітність, ефективність, недискримінаційність, участь громадян та орієнтацію на результат. Варто погодитися із А. Єзеровим та Ю. М. Батаном, що саме дотримання цих стандартів органами місцевого самоврядування забезпечує якісне надання адміністративних послуг, зокрема через реалізацію принципів доступності, права бути почутим, прозорості та можливості оскарження. Дослідники також наголошують на необхідності вдосконалення національного законодавства з метою наближення діяльності органів місцевого самоврядування до європейських стандартів належного врядування [8, с. 115].

Міжнародні акти Ради Європи відіграють ключову роль у формуванні змісту принципу належного врядування, визначаючи стандарти діяльності публічної адміністрації та гарантії захисту прав особи в адміністративних процедурах. Так, відповідно до Резолюції (77) 31 щодо захисту особи у зв'язку з діяльністю адміністративних органів, яка була прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 28 вересня 1977 року [1], рекомендується урядам держав-членів керуватися у своєму законодавстві та адміністративній практиці принципами, які застосовуються до захисту як фізичних, так і юридичних осіб у адміністративних процедурах, що стосуються будь-яких індивідуальних заходів чи рішень, прийнятих при здійсненні публічної влади та таких, що безпосередньо впливають на їхні права, свободи чи інтереси (адміністративні акти). Такими принципами згідно з Резолюцією виступають право бути вислуханим, доступ до інформації, допомога та представництво, обґрунтування рішень, вказівка на засоби оскарження.

Парламентська асамблея Ради Європи надала Рекомендацію 1615 (2003) [2], в якій закликає Комітет міністрів розробити зразковий текст права на належне врядування та єдиний консолідований модельний кодекс належного врядування, узгоджуючи роботу з омбудсманом ЄС та відповідними органами Ради Європи.

20 червня 2007 року Комітет міністрів Ради Європи прийняв Рекомендацію CM/Rec(2007)7 Комітету міністрів державам-членам щодо належного врядування (доброї адміністрації) [3], яка визначає принципи, за якими публічна адміністрація має діяти ефективно, прозоро, справедливо та з повагою до прав людини. Зокрема, Рекомендація CM/Rec(2007)7 узагальнює попередні акти Ради Європи щодо прав людини в адміністративних процедурах; підкреслює, що право на належне врядування є складовою верховенства права і демократії; зобов'язує держави-члени забезпечити законність, неупередженість, пропорційність, ефективність, відкритість і підзвітність адміністрації; та рекомендує ухвалити модельний кодекс належного врядування для практичного застосування цих принципів на всіх рівнях публічної влади.

У сучасних умовах реформування публічної влади принцип належного врядування виступає одним із ключових орієнтирів для органів державної влади та місцевого самоврядування. Він визна-

чає стандарти прозорості, підзвітності, ефективності, неупередженості та поваги до прав людини, які мають бути покладені в основу ухвалення кожного адміністративного рішення. Реалізація цього принципу передбачає створення чітких, передбачуваних і справедливих процедур, що забезпечують правову визначеність та довіру між публічною адміністрацією й приватними особами.

Водночас запровадження правового режиму воєнного стану поставило перед системою публічної влади низку нових викликів, які істотно впливають на можливості та способи практичного втілення принципів належного врядування. До таких викликів належать необхідність оперативного ухвалення рішень в умовах обмеженого часу, зміна обсягів і характеру повноважень органів публічної влади, посилення вимог до безпеки, а також потреба забезпечити безперервність надання адміністративних послуг тощо. Воєнний стан не скасовує вимог належного врядування, але потребує їх адаптації до надзвичайних обставин, зокрема шляхом забезпечення пропорційності обмежень, збереження мінімальних гарантій прав осіб та підтримання прозорості настільки, наскільки це дозволяють умови безпеки.

Саме в такій ситуації особливої ваги набуває питання нормативного закріплення адміністративних процедур, які здатні забезпечити баланс між потребами оборони держави та дотриманням прав людини. Аналіз конституційних засад діяльності органів публічної влади, а також еволюції законодавчого регулювання їх взаємодії з фізичними та юридичними особами, дозволяє оцінити, наскільки національна правова система відповідає європейським стандартам доброї адміністрації та чи здатна вона забезпечити їх реалізацію в умовах воєнного стану.

Значним кроком у впровадженні принципу належного врядування в діяльність органів місцевого самоврядування стало прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022 № 2073-IX, який закріплює універсальні правила взаємодії суб'єктів публічної адміністрації з фізичними та юридичними особами, що забезпечує правову визначеність, участь заінтересованих осіб, об'єктивність та неупередженість рішень, а також можливість їх ефективного оскарження [13].

Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що сучасні трансформації місцевого самоврядування в Україні демонструють поступове, але послідовне наближення до європейських стандартів демократичного врядування. Поєднання принципів народовладдя та належного врядування формує цілісну модель організації місцевої влади, у якій участь громадян поєднується з високими вимогами до якості управлінських рішень. Умови воєнного стану лише підсилюють значення цих принципів, оскільки потребують від органів місцевого самоврядування здатності діяти прозоро, відповідально та в межах чітко визначених процедур, забезпечуючи водночас баланс між публічними інтересами та правами людини. Муніципальний процес, який охоплює діяльність органів місцевого самоврядування щодо прийняття нормативних та індивідуальних актів, управління комунальною власністю, надання адміністративних послуг, планування розвитку територій, виступає практичним механізмом реалізації зазначених принципів.

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що впровадження принципів народовладдя та належного врядування є визначальним чинником модернізації місцевого самоврядування України, оскільки, демократичний характер муніципальної влади ґрунтується на участі населення у вирішенні важливих питань місцевого значення, прозорості, підзвітності та ефективності управлінських рішень. Аналіз нормативних змін та практики функціонування органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану засвідчив, що хоча заборона виборів під час дії воєнного стану тимчасово звужують інструменти прямого народовладдя, законодавець, водночас, розширив механізми участі громадян через законодавче врегулювання форм місцевої демократії та встановлення обов'язковості прийняття статуту територіальної громади з 1 січня 2027 року. Встановлено, що принцип належного врядування, сформований під впливом актів Ради Європи, визначає стандарти законності, пропорційності, відкритості та підзвітності, які мають бути інтегровані в адміністративну діяльність органів місцевого самоврядування, а прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» стало ключовим кроком у забезпеченні правової визначеності та неупередженості рішень. Отже, поєднання народовладдя та належного врядування формує цілісну модель демократичного муніципального управління, здатну забезпечити баланс між публічними інтересами та правами людини навіть в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення, а муніципальний процес виступає практичним механізмом реалізації цих принципів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. On the Protection of the Individual in Relation to the Acts of Administrative Authorities, adopted by the Committee of Ministers on 28 September 1977, at the 275th meeting of the Ministers' Deputies. URL: https://rm.coe.int/cmres-77-31-on-the-protection-of-the-individual/1680a43b6f.
2. Recommendation 1615 (2003) of the Parliamentary Assembly On the institution of Ombudsman. URL: https://pace.coe.int/en/files/17133/html.

3. Recommendation CM/Rec(2007)7 of the Committee of Ministers to member states on good administration, adopted by the Committee of Ministers on 20 June 2007 at the 999bis meeting of the Ministers' Deputies). URL: https://rm.coe.int/cmrec-2007-7-of-the-cm-to-ms-on-good-administration/16809f007c.
4. Адміністративна процедура в діяльності ОМС: посібник для практиків; за заг. ред. П. Макаренка. 2026. 240 с. URL: https://adminprocedure.org.ua/assets/docs/Posibnyk_dlia_ praktykiv_ administratyvna_protsedura_v_diialnosti_OMS.pdf (дата звернення: 01.03.2026).
5. Батанов О.В. Муніципальна влада у теорії та практиці народовладдя: проблеми співвідношення та взаємодії. *Часопис Київського університету права*, (2), 47-53. https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2019.08 (дата звернення: 01.03.2026).
6. Бисага Ю.М., Придачук О.А. Народовладдя в Україні, як принцип формування органів державної влади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. №77. Том 1. С. 7-12. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.1 (дата звернення: 01.03.2026).
7. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15.10.1985. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text (дата звернення: 01.03.2026).
8. Єзеров А., Батан Ю. Належне врядування й надання адміністративних послуг органами місцевого самоврядування. *Юридичний вісник*. 2016. №2. С. 109-116. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/121a5d1e-8334-44bf-b0d4-4c1799b7d073/content (дата звернення: 01.03.2026).
9. Кириченко Ю.М. Місцеве самоврядування як форма реалізації народовладдя. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. №24. Том 3. С. 59-62. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c84cd6f1-d2be-42f5-86dd-a78d926e6b98/content (дата звернення: 01.03.2026).
10. Колпаков В.К., Ковбас І.В., Крайній П.І. Європейські принципи місцевого самоврядування та проблеми їх законодавчого закріплення в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.*2020. Випуск 60. С. 113-118. DOI: https://doi.org/10.32782/2307-3322/2020.60.24 (дата звернення: 01.03.2026).
11. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 01.03.2026).
12. Малиш О.Л. Характеристика окремих видів адміністративних процедур органів місцевого самоврядування в Україні*. Юридичний науковий електронний журнал.* 2025. № 8. С. 178-181. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/36 (дата звернення: 01.03.2026).
13. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text (дата звернення: 01.03.2026).
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення виборчого законодавства: Закон України від 16.07.2020 № 805-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/805-20#n2483 (дата звернення: 01.03.2026).
15. Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування: Закон України від 09.05.2024 № 3703-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3703-20#Text (дата звернення: 01.03.2026).
16. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 01.03.2026).
17. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 01.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 1.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Галус О.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.14

ПРАВО І БЕЗПЕКА: СТРАТЕГІЯ ПОЄДНАННЯ В УМОВАХ КОНСТИТУЦІЙНОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВИ

Горай О. С.,
кандидат економічних наук, доцент,
докторант відділу конституційного та муніципального права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-2181-7306

Горай О.С. Право і безпека: стратегія поєднання в умовах конституційної моделі держави.

У статті визначено, що сучасна національна модель безпеки в Україні неможлива без інтеграції принципів поваги до прав і свобод людини. Конституційна система державного управління потребує балансування між завданнями із забезпечення публічної безпеки та обов'язком гарантувати фундаментальні права особи.

Розкрито зміст конституційного підходу до безпеки як до комплексної категорії, що включає не лише захист територіальної цілісності та державного суверенітету, а й створення умов для вільного розвитку людини, захисту її гідності, приватності, свободи і правового статусу. Підкреслено, що в умовах гібридних загроз та воєнного стану особливої ваги набуває правове забезпечення механізмів співвідношення свободи й безпеки.

Досліджено нормативні основи та доктринальні підходи до формування системи безпеки в Україні з фокусом на її гуманітарний та правозахисний вимір. Увагу зосереджено на ролі Конституції України, законів про національну безпеку, а також міжнародно-правових актів, які зобов'язують державу дотримуватися стандартів прав людини навіть у кризових умовах.

Досліджено проблеми поєднання права та безпеки в умовах цифровізації суспільства. Обґрунтовано, що виклики цифрової епохи не заперечують класичної моделі безпеки, а потребують її функціонального оновлення, за якого конституційні принципи залишаються сталими, тоді як сфери їх застосування істотно розширюються. Наголошено, що Україна, перебуваючи на перетині воєнних викликів і цифрового розвитку, має унікальну можливість поєднати інноваційні підходи з правовою спадкоємністю та сформувати модель безпеки, яка узгоджується з правами людини і спрямована на їх ефективну реалізацію.

Доведено, що національна система правового забезпечення безпеки перебуває в стані трансформації: від орієнтації на силову модель – до людиноцентричного підходу. Це вимагає переосмислення повноважень органів безпеки, посилення парламентського і судового контролю, а також прозорості та відповідальності державної політики у сфері безпеки.

Ключові слова: національна безпека, права людини, конституційна модель, правовий механізм, баланс свободи і безпеки, людиноцентризм, демократичний контроль, нормативна база.

Horai O.S. Law and security: a strategy for integration in the context of a constitutional model of statehood.

The article identifies that the modern national security model in Ukraine is impossible without the integration of principles of respect for human rights and freedoms. The constitutional system of state governance requires a balance between the tasks of ensuring public security and the duty to guarantee the fundamental rights of the individual.

The concept of constitutional security is revealed as a comprehensive category that encompasses not only the protection of territorial integrity and state sovereignty, but also the creation of conditions for the free development of the individual, the protection of dignity, privacy, freedom, and legal status. It is emphasized that in the context of hybrid threats and martial law, legal support for balancing freedom and security acquires particular importance.

The article explores the normative foundations and doctrinal approaches to the formation of the security system in Ukraine, focusing on its humanitarian and human rights dimension. Attention is given to the role of the Constitution of Ukraine, national security legislation, and international legal instruments that obligate the state to comply with human rights standards even under crisis conditions.

This study examines the challenges of reconciling law and security in the context of a digitalising society. It argues that the challenges of the digital age do not negate the classical model of security,

but rather require its functional updating, whereby constitutional principles remain constant whilst the scope of their application is significantly expanded. It is emphasised that Ukraine, situated at the intersection of military challenges and digital development, has a unique opportunity to combine innovative approaches with legal continuity and to formulate a security model that is consistent with human rights and aimed at their effective realisation.

It is analyzed that the national system of legal security provision is undergoing a transformation: from a force-based model to a human-centered approach. This requires a rethinking of the powers of security institutions, strengthening parliamentary and judicial oversight, and ensuring transparency and accountability in state security policy.

Key words: national security, human rights, constitutional model, legal mechanism, balance of freedom and security, human-centered approach, democratic oversight, legal framework.

Постановка проблеми. Сучасні виклики національній безпеці України, зумовлені повномасштабною збройною агресією, кіберзагрозами, інформаційними атаками та гібридними формами конфлікту, актуалізують потребу в перегляді концептуального змісту системи безпеки держави. Водночас, реалізація безпекової політики в умовах воєнного стану потребує чіткого дотримання конституційних принципів, зокрема верховенства права, пропорційності, недискримінації та невід'ємності прав людини.

Актуальність теми зумовлена необхідністю пошуку стійкої моделі правового забезпечення національної безпеки, яка б забезпечувала ефективне реагування на загрози, але не виходила за межі конституційних і міжнародно-правових стандартів. Конституція України, міжнародні договори у сфері прав людини та правові позиції Конституційного Суду України вимагають формування людиноцентричної безпекової політики, в якій безпека не протиставляється правам людини, а функціонує як інструмент їх захисту.

Особливої ваги набуває питання прозорості дій органів державної влади у сфері безпеки, забезпечення парламентського і громадського контролю, а також створення механізмів стримування і противаг, які здатні обмежити ризики концентрації влади в умовах надзвичайного правового режиму. У цьому контексті важливим є впровадження моделі правового регулювання, яка гармонійно поєднує обов'язок держави гарантувати безпеку з її зобов'язанням поважати і захищати права людини навіть в умовах кризових ситуацій.

Таким чином, дослідження правового забезпечення національної безпеки в межах конституційної моделі держави є надзвичайно актуальним як у науково-теоретичному, так і в прикладному вимірах - воно покликане забезпечити концептуальну основу для реформування національної безпекової політики на засадах правової держави та демократичного врядування.

Стан опрацювання проблематики. Останні роки стали періодом активного розвитку наукових підходів до осмислення взаємозв'язку між національною безпекою та захистом прав людини в умовах воєнного стану, гібридних загроз і цифрової трансформації. У центрі уваги опинилися питання пошуку балансу між свободою та безпекою, адаптації конституційного регулювання до екстремальних умов та модернізації нормативних і інституційних основ безпеки з орієнтацією на людину як конституційну цінність.

Значний внесок у розвиток цієї теми зроблено на конференції, організованій Конституційним Судом України, що знайшло своє відображення у збірнику «Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції», у якому висвітлювалися концептуальні підходи до розмежування правомірного обмеження прав і зловживання державними повноваженнями під час надзвичайних ситуацій [1].

Матеріали міжвузівської конференції «Національна безпека як конституційна цінність: сучасні виклики» 2023 розширюють дискусію, вводячи поняття гуманітарної безпеки, інституційної відкритості та посилення парламентського контролю у сфері реалізації безпекових функцій держави. Зокрема, досліджено необхідність зміщення фокусу з мілітаризованої моделі на людиноцентричну парадигму [2].

Наукова публікація Constitutional and Legal Adjusting of National Security in Ukraine «ResearchGate 2020» демонструє міжгалузевий підхід до переосмислення нормативної моделі безпеки, акцентуючи на взаємодії конституційного, інформаційного та адміністративного права. Автори вказують на потребу приведення системи безпеки у відповідність до стандартів Ради Європи щодо демократичного контролю над спецслужбами [3].

У навчальному посібнику «Правове регулювання національної безпеки: організаційно-правові засади забезпечення прав і свобод» узагальнено системний аналіз нормативно-правової бази України у сфері безпеки. Окрему увагу приділено принципам пропорційності, правової визначеності та недискримінації як критеріям законності обмежень прав у безпековій політиці [4].

Стаття Є. В. Кобка [5] поглиблює аналіз із позицій адміністративного та інформаційного права, досліджуючи практичні виклики для правового забезпечення безпеки у контексті цифрових ризиків, кібератак, маніпуляцій інформацією та необхідності нових форм взаємодії держави і суспільства.

Монографія В. О. Антонова 2017 [6] є базовою для системного розуміння конституційно-правових засад безпеки. Вона окреслює модельні характеристики правового регулювання в цій сфері та аналізує розподіл компетенцій між гілками влади в межах системи стримувань і противаг.

Міжнародний вимір досліджується у публікації The Security Sector Legislation of Ukraine 2013, підготовленій у межах DCAF «Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces», де розкрито роль нормативного забезпечення демократичного нагляду над безпековим сектором та порівняно досвід України з практиками НАТО і країн ЄС [7].

Матеріали V Конгресу парламентаристів України містять важливі напрацювання щодо ролі Верховної Ради у забезпеченні правової відповідальності органів безпеки в умовах воєнного стану. Зокрема, підкреслюється, що парламент має не лише схвалювати спеціальні режими, а й здійснювати контроль за тим, щоб такі режими не перетворювалися на постійний виняток із конституційного порядку [8].

Ці дослідження у своїй сукупності формують наукову базу для подальшої розробки ефективної та людиноцентричної моделі правового забезпечення національної безпеки, яка відповідатиме принципам конституціоналізму, міжнародного права та демократичного врядування.

Метою статті є комплексне дослідження національної моделі правового забезпечення безпеки в Україні в умовах воєнного стану та трансформації системи публічної влади, з урахуванням вимог Конституції України, міжнародних стандартів у сфері прав людини та принципів верховенства права.

Виклад основних положень. Питання безпеки в українському конституційному полі має складну правову природу, що поєднує функціональний обов'язок держави із визнанням безпеки як однієї з базових цінностей особи. Відповідно до статті 3 Конституції України, «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю», а забезпечення прав і свобод є основним обов'язком держави. Такий підхід свідчить про те, що безпека не є виключно політико-стратегічною або військовою категорією, а розглядається крізь призму людиноцентризму як гарантія можливості реалізації інших прав і свобод.

Конституційний підхід до безпеки ґрунтується на ідеї її інтеграції у правову систему через категорії правомірного втручання, пропорційності обмежень і верховенства права. Це підтверджується нормою статті 64 Конституції, яка визначає вичерпний перелік прав, що можуть бути обмежені під час воєнного чи надзвичайного стану, одночасно забороняючи звуження змісту або обсягу низки невід'ємних прав навіть за цих умов. Таким чином, конституційна норма задає межі дії державної влади, підпорядковуючи безпекову політику правовим рамкам.

У збірнику «Права людини і національна безпека» окреслено роль органу конституційної юрисдикції як гарантованого арбітра в умовах балансування між правами особи та інтересами національної безпеки. У розміщених у ньому працях наголошено, що обмеження прав повинні бути необхідними в демократичному суспільстві, відповідати легітимній меті та бути пропорційними характеру загрози [1]. Такий підхід повністю узгоджується з практикою Європейського суду з прав людини, який у своїй юриспруденції неодноразово наголошував на принципі «margin of appreciation», але лише в рамках чітко окреслених правових критеріїв.

У міждисциплінарному дослідженні «Constitutional and Legal Adjusting of National Security in Ukraine» 2020 також підкреслюється важливість формулювання нормативного ядра безпекової політики через призму конституційної визначеності, а не ситуативного реагування. Автори цієї праці наголошують, що правова природа безпеки повинна передбачати механізми превенції зловживання владою, процедурні гарантії для громадян, а також прозорість у роботі органів сектора безпеки [3].

Особливої уваги заслуговує стаття Є. В. Кобка 2022, в якій досліджено проблеми узгодженості чинного безпекового законодавства з вимогами конституційного права. Зокрема, автор зазначає, що фрагментарність регулювання у сфері національної безпеки призводить до нормативної нестабільності, що своєю чергою знижує ефективність захисту прав людини під час дії спеціальних режимів [5].

Важливим є й міжнародний контекст. У Загальній декларації прав людини 1948 закріплено, що «усе людство має бути захищене від свавілля» ст. 7, а в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 передбачено, що обмеження прав можливе лише «в суворо визначених випадках і відповідно до закону» [9; 10]. Ці положення були уточнені у висновках Венеціанської комісії, яка у своєму «Report on the Democratic Oversight of Security Services» 2007 зазначає, що

держави повинні забезпечувати баланс між безпекою і свободою шляхом парламентського, судового та громадського контролю над органами сектору безпеки [11].

Отже, у межах української конституційної моделі держави безпека розглядається як інструмент захисту прав людини, а не як привілей влади. Це потребує не лише закріплення принципових положень у нормативних актах, а й практичного впровадження стандартів правової визначеності, відповідальності й підконтрольності дій органів безпеки. Такий підхід формує доктрину безпеки як умови реалізації прав і свобод, а не їх альтернативи.

Принцип верховенства права є наріжним каменем конституційного ладу й водночас ключовим орієнтиром у сфері формування та реалізації безпекової політики. В умовах воєнного стану, надзвичайних ситуацій або кризових загроз саме верховенство права забезпечує юридичну стійкість суспільства, запобігає свавіллю влади та обмежує ризики зловживання інструментами безпеки. Як зазначається у преамбулі Конституції України та статті 8, саме верховенство права визнається фундаментальним принципом, що має пріоритет над усіма державними рішеннями, включаючи ті, що приймаються в умовах загроз національній безпеці.

Вітчизняна доктрина, зокрема у працях В. О. Антонова, чітко розмежовує безпекову доцільність як категорію політики та правову легітимність як категорію публічного права. Автор підкреслює, що держава, яка послуговується винятково доцільністю, втрачає ознаки правової, особливо у сфері застосування сили, контролю над інформацією та обмеження прав особи [6]. Така позиція знаходить підтвердження і в позиціях Конституційного Суду України, який у своїй практиці неодноразово наголошував, що навіть у кризовий період право не може поступатися політичним цілям.

Згідно зі стандартами Венеціанської комісії, ефективне дотримання верховенства права у сфері безпеки вимагає наявності: чітко визначених у законі повноважень органів безпеки; незалежного контролю за дотриманням процедур і прав людини; прозорості у процесах прийняття безпекових рішень; доступності механізмів оскарження обмежувальних заходів [11].

У звіті The Security Sector Legislation of Ukraine 2013 вказується, що система сектору безпеки має діяти у межах чітко визначеного мандата, базованого на законі та контрольованого парламентом і громадянським суспільством. Відсутність такого контролю, як показує міжнародна практика, часто призводить до практики «закритого режиму» функціонування спецслужб і, відповідно, до порушення прав людини [7].

У матеріалах «Національна безпека як конституційна цінність: сучасні виклики» 2023 також підкреслюється, що правове обґрунтування безпекових рішень має передувати їхній реалізації, а не бути реакцією post factum. Юридичний механізм не може слугувати лише легітимацією вже вжитих заходів – він має бути попередньою умовою дій, що відповідає концепції превентивного конституціоналізму [2].

Дотримання верховенства права у безпековій політиці також означає реалізацію принципу юридичної визначеності, коли громадяни мають змогу передбачити наслідки державних дій, що обмежують їхні права. У цьому контексті принципові вимоги щодо обґрунтованості, пропорційності та відкритості стають критеріями оцінки легітимності безпекових механізмів. Саме ці стандарти закріплено у міжнародних документах, зокрема у ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966, який забороняє свавільні обмеження навіть у періоди надзвичайного стану [10].

Отже, верховенство права в контексті безпеки – це не декларативна формула, а функціональний фільтр, через який повинні проходити всі державні рішення, що впливають на права особи. Тільки в умовах, коли безпека реалізується в межах закону, з урахуванням індивідуальних гарантій і можливостей контролю, держава зберігає ознаки правової й демократичної системи.

Однією з ключових трансформацій у сучасному розумінні національної безпеки є зміщення акценту з інституційно-силової моделі до людиноцентричної парадигми. Такий підхід передбачає не лише захист держави від загроз, а передусім - забезпечення безпеки людини як головної цінності публічного управління. У цьому контексті безпека розглядається не як мета, а як умова вільного, гідного й передбачуваного існування особи в суспільстві.

Як зазначено у статті 3 Конституції України, «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави». Це означає, що навіть у сфері безпеки пріоритет мають не інститути влади, а потреби, свободи та гідність особи. Людиноцентричний підхід базується на визнанні того, що безпека не повинна обґрунтовувати обмеження, які підривають сутність прав людини.

Матеріали Конституційного Суду України підкреслюють, що у світлі принципу верховенства права органи державної влади повинні діяти не на власний розсуд, а виключно на підставі Конституції та законів. При цьому навіть надзвичайні обставини не можуть бути підставою для ігнорування гідності, правового статусу чи процесуальних гарантій особи. У цьому сенсі безпека виступає не винятком із правового порядку, а його інструментом [1].

Наукове осмислення цього підходу також наведено в посібнику «Правове регулювання національної безпеки: організаційно-правові засади…» 2024, де наголошено: побудова безпекової системи повинна передбачати недопущення інституційної ізоляції громадян від рішень, які стосуються їхніх прав. Інакше - безпека перетворюється на форму структурного насильства [4].

У дослідженні Constitutional and Legal Adjusting of National Security in Ukraine 2020 зазначено, що без урахування людиноцентричних орієнтирів українська модель безпеки ризикує залишатися інерційно-інструментальною, що суперечить загальноєвропейським тенденціям розвитку безпекових політик. Автори закликають до оновлення конституційного дискурсу через визнання пріоритетності захисту прав у цифровому, соціальному, гуманітарному і правовому вимірах [3].

Міжнародні документи, зокрема Загальна декларація прав людини 1948 та Пакт ООН про громадянські та політичні права 1966, передбачають, що безпека може бути виправданою лише за умов, коли вона прямо служить захисту прав і свобод інших осіб або суспільства загалом. Це виключає будь-яке використання наративу «безпека» як ширми для пригнічення або дискримінації [9; 10].

Окрему увагу варто звернути на концепцію «гуманітарної безпеки», яка активно розвивається у світовій правовій доктрині. Її суть полягає в тому, що центр тяжіння безпекової політики переноситься з державних інтересів на інтереси особи, як в питаннях захисту життя і здоров'я, так і в питаннях соціальної захищеності, інформаційного середовища, цифрової свободи. Цей підхід дедалі більше інтегрується у норми публічної політики демократичних держав.

Отже, людиноцентричний підхід є концептуальним і стратегічним орієнтиром для реформування моделі національної безпеки в Україні. Він вимагає послідовної адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів, зміцнення правових гарантій, створення систем прозорого прийняття рішень та ефективного захисту інтересів особи навіть у надзвичайних умовах.

У демократичному правопорядку парламент відіграє ключову роль у системі стримувань і противаг, забезпечуючи підзвітність виконавчої влади, зокрема органів сектору безпеки. В Україні цей принцип закріплений на конституційному рівні: відповідно до статей 75, 85 і 92 Конституції, Верховна Рада України здійснює законодавче регулювання основ національної безпеки, затверджує бюджети на утримання силових структур, визначає правові режими, а також має право створювати тимчасові слідчі комісії щодо порушень у сфері безпеки.

Парламентський контроль у безпековій політиці особливо актуалізується в умовах воєнного стану, коли виконавча влада отримує додаткові повноваження, зростає ризик концентрації рішень у закритих структурах, а публічність обмежується з міркувань оперативності. Як підкреслюється в матеріалах V Конгресу парламентаристів України 2024, завдання парламенту полягає не лише у легітимації надзвичайних режимів, але й у постійному здійсненні контролю за тим, щоб ці режими не порушували конституційний баланс між безпекою і правами людини [8].

Практика європейських країн, узагальнена у доповіді Венеціанської комісії «Democratic Oversight of Security Services» 2007, вимагає створення ефективних парламентських комітетів, що мають доступ до повної інформації про діяльність силових структур, зокрема в частині оперативної роботи. Такий контроль має бути системним, неформальним і політично нейтральним. Його мета - забезпечення легітимності безпекової діяльності, запобігання порушенням прав людини та посилення довіри до державних інституцій [11].

Національна безпекова модель України перебуває на етапі інституційного вдосконалення, і, як наголошується в публікаціях The Security Sector Legislation of Ukraine DCAF, 2013, наявність парламентського нагляду - ключова умова не лише для демократичного врядування, а й для наближення до стандартів ЄС і НАТО [7]. У цьому контексті необхідно забезпечити не лише нормативну, але й процедурну дієздатність парламентського контролю, зокрема через доступ до класифікованої інформації, фахову підготовку депутатів та забезпечення інституційної пам'яті відповідних комітетів.

Крім того, важливу роль у контролі за діяльністю органів безпеки відіграє Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, який має мандат на проведення незалежного моніторингу в умовах обмеження прав, включаючи перевірку обґрунтованості втручання у приватне життя, обмеження свободи слова та свободи пересування.

Наукова література, зокрема праці В. О. Антонова та Є. В. Кобка, акцентує увагу на потребі вдосконалення механізмів контролю через спеціалізовані комітети, а також закликає до більш активного використання парламентських інструментів для реагування на факти перевищення повноважень, порушень прав людини у сфері безпеки, незаконного стеження чи репресивних дій [5; 6].

Таким чином, ефективна реалізація парламентського контролю є не лише процедурною вимогою, але й конституційною гарантією запобігання зловживанням у сфері безпеки. Її посилення є необхідною умовою для впровадження демократичного, відкритого та людиноцентричного підходу до безпеки в Україні.

Порівняльний аналіз форм парламентського контролю у сфері безпеки в Україні свідчить про дисбаланс між нормативними засадами та практичною реалізацією нагляду за безпековими структурами. По суті лише незначна частина контрольних інструментів функціонує в повному обсязі, зокрема законодавче регулювання та створення спеціалізованих комітетів. Водночас переважають механізми з частковою реалізацією – бюджетний контроль, створення тимчасових слідчих комісій, інституційний нагляд за дотриманням прав людини. Хоча ці елементи формально передбачені в законодавстві, на практиці їх реалізація є нерівномірною, залежною від політичної волі або ресурсної спроможності парламенту. Втім, найбільш критичним є те, що близько третини форм контролю залишаються суттєво недореалізованими. Йдеться про доступ парламенту до класифікованої інформації, регулярну звітність силових структур перед парламентом, а також участь експертного середовища та громадськості у формуванні політики безпеки. Ці прогалини суттєво знижують ефективність демократичного нагляду, сприяють зростанню автономності силових відомств та загрожують відривом безпекового сектору від конституційної моделі держави.

Таким чином, існує необхідність щодо реформування інституційного контролю. Насамперед це стосується посилення ролі парламентських комітетів, розширення повноважень Уповноваженого Верховної Ради з прав людини в умовах обмеження прав, а також формалізації каналів участі громадянського суспільства у процесах стратегічного планування у сфері безпеки.

У XXI столітті феномен безпеки зазнає глибокої трансформації під впливом цифрових технологій, гібридних війн, інформаційної асиметрії та глобалізованих комунікаційних систем. Відповідно, національна модель правового забезпечення безпеки не може залишатися суто «традиційною», орієнтованою виключно на фізичну, територіальну або військово-політичну складову. Зростає значущість цифрової, інформаційної та когнітивної безпеки, які потребують нових підходів у регулюванні, контролі та правозахисті.

В умовах повномасштабної війни проти України саме цифровий простір став полем щоденного протистояння - від кібератак і фішингових кампаній до масової дезінформації, порушення конфіденційності даних і втручання в інформаційні платформи. Це підтверджується у щорічних звітах Digital Security Lab Ukraine та організацій Access Now, Amnesty International, які фіксують випадки стеження за правозахисниками, втручання в онлайн-активність журналістів і підрив довіри до публічних інституцій за допомогою алгоритмічних технологій.

З точки зору публічного права, ці виклики створюють нову площину – конституційну відповідальність держави за захист цифрових прав людини. У цьому контексті безпека перестає бути виняткова захистом від зовнішнього ворога, тероризму, і стає також гарантією доступу до прав, зокрема: права на приватність в Інтернеті; права на інформаційну свободу; права на цифрову ідентичність; права на захист від дискримінації з боку автоматизованих систем.

Ці положення прямо пов’язані з міжнародними стандартами, такими як Guiding Principles on Business and Human Rights, Пакт ООН про громадянські права, а також нещодавно схваленою Конвенцією Ради Європи про штучний інтелект, права людини, демократію та верховенство права.

У національному контексті це означає, що система безпеки повинна бути доповнена не лише технологічними, а й правовими та етичними регуляторами, здатними гарантувати: прозорість алгоритмів; підзвітність цифрових сервісів; можливість перегляду автоматизованих рішень, що впливають на права особи; незалежний контроль над масовими системами відеоспостереження, біометричної ідентифікації тощо.

Таким чином, виклики цифрової доби не усувають класичну модель безпеки, але вимагають її функціонального оновлення, де конституційні принципи залишаються незмінними, а сфери їх застосування – розширюються. Україна, яка опинилася на перехресті війни і цифрового прориву, має унікальний шанс поєднати інноваційність з правовою спадкоємністю та побудувати модель безпеки, що не конфліктує з правами людини, а слугує їх реалізації.

Зміна характеру загроз у цифрову епоху вимагає переосмислення самого поняття «національна безпека». У структурі сучасних ризиків усе більше зростає питома вага нематеріальних та асиметричних загроз, які реалізуються через інформаційний простір, соціальні мережі, маніпуляцію алгоритмами, атаки на критичну інфраструктуру та гібридне управління громадською думкою. Як зазначено у звітах Council of Europe і Venice Commission, однією з ключових проблем у цифрову добу є те, що порушення прав і підрив демократичних основ здійснюються непрямими методами - через технології, а не прямі насильницькі дії [11].

У цьому контексті конституційна модель держави має відповідати трьом фундаментальним критеріям, які формують основу легітимної та ефективної політики безпеки в цифрову добу:

Функціональна адаптивність – це спроможність системи права вчасно реагувати на зміну характеру загроз, які еволюціонують від фізичних до інформаційних, кібернетичних, когнітивних та алгоритмічних. Така адаптивність проявляється у здатності держави своєчасно оновлювати нор-

мативно-правову базу, розробляти спеціалізовані закони щодо захисту персональних даних, обігу великих даних, штучного інтелекту, а також створювати регуляторні «пісочниці» для тестування нових технологій із дотриманням стандартів прав людини. Зокрема, правове середовище повинне встигати за темпами цифрової трансформації, а не постфактум реагувати на вже завдані порушення. В Україні цей підхід частково реалізується через діяльність Міністерства цифрової трансформації, але не має системного законодавчого оформлення.

Збереження базових принципів – йдеться про неприпустимість відмови від фундаментальних правових засад навіть в умовах надзвичайних загроз. Навіть у цифрову добу держава не має права ігнорувати такі невід'ємні елементи правового порядку, як гідність особи, презумпцію невинуватості, принцип юридичної визначеності, заборону свавільного втручання в приватне життя. Ці принципи, закріплені у статтях 3, 8, 29, 32, 64 Конституції України не можуть бути нівельовані в ім'я доцільності або технічної зручності. Порушення базових стандартів, наприклад, через масове збирання даних без згоди, алгоритмічну дискримінацію, автоматизоване рішення без права на оскарження – є не лише технічною, а правовою помилкою, яка ставить під сумнів легітимність державних дій. Саме тут проходить межа між цифровою модернізацією і цифровим авторитаризмом.

Технологічна підзвітність – ключовий компонент правової демократії у цифровому контексті. Йдеться про створення таких механізмів, які забезпечують прозорість і контроль за застосуванням технологій, що здатні істотно впливати на права особи. Це включає парламентський і незалежний інституційний нагляд за використанням систем розпізнавання облич, предиктивної аналітики, інструментів державної ідентифікації, біометричних баз даних, програм оцінки ризиків тощо. Відповідні процедури повинні включати: аудит алгоритмів, можливість доступу до логіки ухвалення рішень, інструменти виправлення або скасування рішень, прийнятих ШІ. Також необхідним є нормативне закріплення персональної відповідальності операторів і власників технологічних систем, як державних, так і приватних. Без підзвітності технології ризикують стати «чорними скриньками», що діють поза межами правового простору.

Ці три принципи – не лише концептуальні дороговкази, а практичні орієнтири для побудови оновленої, стійкої та правової моделі національної безпеки, здатної ефективно протистояти гібридним загрозам без втрати демократичної сутності держави

Особливу увагу слід звернути на те, що право на приватність в умовах цифровізації не може реалізовуватися так само, як у добу аналогових комунікацій. Право на анонімність, цифрову ідентичність, захист від поведінкового таргетування, маніпулятивної реклами, соціального рейтингування – усе це нові виміри національної безпеки. Недостатність правового регулювання в цих сферах створює ризики перетворення держави на неконтрольованого оператора цифрового простору.

Досвід України після 2022 року засвідчив, що безпекова система, яка не інтегрує цифрову грамотність, кібергігієну, етичне використання великих даних - є вразливою не лише до зовнішніх атак, а й до внутрішньої деградації довіри. Саме довіра, як інституційна, так і міжособистісна – є фундаментом демократичної безпеки. Про це, зокрема, йдеться в роботах В. О. Антонова [6] та в аналізі DCAF [7], де наголошується, що прозорість у сфері безпеки є не слабкістю, а ключовим ресурсом стійкості держави.

Ще однією проблемною зоною є розмитість відповідальності за порушення прав у цифровому середовищі. Алгоритм не має суб'єктності, однак саме на його рішення спираються органи влади чи бізнес. Це створює виклик для правозастосування та механізмів правового захисту. Як зазначено у Конвенції Ради Європи про ШІ, нові технології мають застосовуватись лише за умов чіткої правової рамки, яка гарантує можливість перегляду рішень, що стосуються особи, та наявність відповідального суб'єкта.

Таким чином, цифрові та гібридні загрози не замінюють класичних форм небезпеки, але створюють багатошарову матрицю ризиків, які впливають як на систему влади, так і на саму ідентичність особи. Відповіддю на це має стати побудова інтегрованої моделі безпеки, у якій технології не підмінюють правові принципи, а підтримують їх – шляхом підзвітності, прозорості, етичного регулювання і людиноцентризму.

Аналіз національної моделі правового забезпечення безпеки в умовах воєнного стану засвідчив, що її ефективність безпосередньо залежить від здатності держави поєднувати захист суверенітету та публічного порядку з гарантуванням прав і свобод людини. Конституція України визначає безпеку не як виняткову прерогативу держави, а як цінність, невіддільну від гідності, свободи і правового статусу особи.

У межах конституційної моделі безпека не може розглядатися як привід до згортання прав – вона має слугувати інструментом їх реалізації. Принцип верховенства права забезпечує легітимність обмежень, які застосовуються в інтересах безпеки, а також створює правові межі допу-

стимого втручання. Це особливо актуально в умовах надзвичайних правових режимів, які повинні функціонувати у межах Конституції та міжнародних зобов'язань України.

Людиноцентричний підхід до безпеки вимагає, щоб будь-які заходи у сфері національної оборони, інформаційного захисту чи публічного порядку здійснювались із пріоритетом поваги до людини, її приватного життя, правового статусу і процесуальних гарантій. Такий підхід знаходить підтвердження як у практиці Конституційного Суду України, так і в рекомендаціях міжнародних інституцій, зокрема Ради Європи.

Роль парламенту як інституційної гарантії контролю у сфері безпеки в Україні є критично важливою. Водночас аналіз показав, що значна частина інструментів парламентського нагляду або реалізується частково, або залишається нормативно недостатньо оформленою. Потребують вдосконалення такі аспекти, як доступ до класифікованої інформації, публічність звітності силових органів та участь громадянського суспільства у формуванні безпекової політики.

В умовах цифровізації та гібридних загроз національна безпека вже не може обмежуватись класичними інституційними підходами. Вона потребує переосмислення через призму функціональної адаптивності правової системи, збереження базових правових принципів і запровадження технологічної підзвітності. Це включає прозорість алгоритмів, аудит штучного інтелекту, захист цифрової приватності та впровадження процедур оскарження автоматизованих рішень.

Резюмуючи результати проведеного дослідження, можна зробити наступні **висновки**:

1. Верховенство права у сфері безпеки доцільно інтерпретувати як базовий конституційно-правовий принцип, що виконує функцію нормативно-обмежувального та легітимаційного механізму державної діяльності у сфері захисту національних інтересів. Його реалізація передбачає імперативну вимогу відповідності будь-яких безпекових рішень конституційним гарантіям прав і свобод людини, принципам правової визначеності, пропорційності, необхідності та підконтрольності публічної влади, що забезпечує збереження демократичної природи держави навіть в умовах підвищених безпекових загроз.

2. Трансформація сучасної парадигми національної безпеки засвідчує поступовий перехід від інституційно-силового до людиноцентричного підходу, у межах якого безпека розглядається як системна умова реалізації конституційного статусу особи. У цьому контексті безпекова політика держави набуває рис соціально орієнтованої публічної функції, спрямованої на гарантування людської гідності, свободи та стабільності суспільного розвитку, що відповідає сучасним європейським стандартам конституціоналізму та принципу пріоритетності прав людини в системі публічної влади та управління.

3. Умови цифровізації суспільства зумовлюють необхідність функціонального переосмислення співвідношення права і безпеки, що проявляється у розширенні сфер застосування конституційних принципів на нові технологічні та інформаційні середовища. Цифрова трансформація не нівелює класичні засади безпеки, а потребує їх адаптації через інституціоналізацію правових механізмів контролю за використанням технологій, забезпечення кібербезпеки та захисту персональних даних, що відкриває для України можливість формування інтегрованої конституційно-правової моделі безпеки, зорієнтованої на поєднання інноваційного розвитку з принципами правової спадкоємності та гарантіями прав людини.

4. Стратегія поєднання права і безпеки в межах конституційної моделі держави має ґрунтуватися на системній модернізації законодавства, інституційному посиленні механізмів парламентського, судового та громадського контролю, впровадженні етичних стандартів регулювання цифрових технологій, а також гармонізації національної безпекової політики з міжнародно-правовими стандартами. Така стратегія формує концептуальну основу збалансованого розвитку держави, у межах якої безпека виступає не інструментом обмеження свободи, а структурною передумовою реалізації конституційних прав, забезпечення стабільності правопорядку та утвердження принципів правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції: зб. матеріалів Конституційного Суду України, Київ, 27 червня 2019. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/prava_lyudyny_i_nac._bezpeka_0_0.pdf.
2. Національна безпека як конституційна цінність: сучасні виклики: матеріали Міжнар. конф. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/nacionalna_bezpeka_yak_konstytuciyna_cinnist_2023.pdf.
3. Constitutional and legal adjusting of national security in Ukraine: розгортання української конституційно-правової доктрини нац. Безпеки. ResearchGate, др. 2020. URL: https://www.researchgate.net/publication/344559126_Constitutional_and_legal_adjusting_of_national_security_in_Ukraine.

4. Правове регулювання національної безпеки: Організаційно-правові засади забезпечення прав і свобод у національній безпеці України: Навчальний посібник, 2024. URL: https://dpu.edu.ua/images/Documents/NAUKA/Naukova%20biblioteka/Navcalno-metodicna%20literatura/N/Pravove%20reguluvanna%20nacionalnoi%20bezpeki.pdf.
5. Кобко Є.В. Правове регулювання національної безпеки в Україні: сучасні виклики. Нац. акад. внутр. справ 2022. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2022_2_19.
6. Антонов В.О. Конституційно-правові засади національної безпеки України: монографія / наук. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Талком, 2017. 576 с.
7. The Security Sector Legislation of Ukraine Philipp Fluri, Marcin Koziel, Andrii Yermolaiev eds. K., 2013. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Book_LAW-engl_PRESS.pdf.
8. Конституція і парламент України в умовах воєнного стану regulation of national security in Ukraine: today's challenges Матеріали V конгресу парламентаристів 26.06.2024. URL: https://ipacs.knu.ua/pages/osn/2/news/2122/files/52fa2d39-6238-4d25-bd7c-1649a963abb2.pdf.
9. 9. Загальна декларація прав людини. ООН. 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
10. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. ООН, 1966. URL: https://www.ohchr.org/ru/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights.
11. Venice Commission. Report on the Democratic Oversight of Security Services «CDL-AD(2007»016» Рада Європи. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-AD(2007)016.aspx.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Горай О.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.7-044.352:355.01
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.15

БАЛАНС МІЖ БЕЗПЕКОЮ ТА СВОБОДОЮ: МЕЖІ ОБМЕЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Дідух Х.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Львівського національного університету ветеринарної
медицини та біотехнологій ім. С.З. Ґжицького
ORCID: 0000-0002-7284-2667

Дідух Х.В. Баланс між безпекою та свободою: межі обмеження конституційних прав в умовах воєнного стану.

У статті здійснено комплексний порівняльно-правовий аналіз фундаментальної проблеми пошуку оптимального балансу між інтересами національної безпеки та забезпеченням конституційних прав і свобод людини в умовах правового режиму воєнного стану. Актуальність дослідження зумовлена безпрецедентними викликами для українського конституціоналізму, пов'язаними з необхідністю захисту державного суверенітету за одночасного збереження демократичних стандартів та верховенства права.

Методологічну основу роботи становить поєднання загальнонаукових та спеціальних методів юридичної науки. За допомогою порівняльно-правового методу проаналізовано відповідність національного законодавства про воєнний стан положенням статті 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо права держави на дерогацію (відступ від зобов'язань). Формально-юридичний метод дозволив детально дослідити зміст статті 64 Конституції України в контексті визначення переліку невідчужуваних прав, що не підлягають обмеженню за жодних обставин.

У результаті дослідження обґрунтовано, що межі обмеження конституційних прав не можуть бути дискреційним прерогативою виконавчої влади, а мають базуватися на принципах правової визначеності та пропорційності, також будь-яке втручання у сферу прав людини під час війни повинно проходити «трискладовий тест»: бути передбаченим законом, переслідувати легітимну мету та бути нагально необхідним у демократичному суспільстві для досягнення цієї мети. Особливу увагу приділено ролі судового контролю як ключового запобіжника від зловживань владними повноваженнями та інструменту захисту «ядра» конституційних прав.

Зроблено висновок про необхідність удосконалення механізмів парламентського та судового нагляду за правомірністю впроваджуваних обмежень. Наукова новизна полягає у формулюванні авторських критеріїв оцінки пропорційності обмежень у цифрову епоху, зокрема в контексті свободи вираження поглядів та доступу до інформації в умовах кіберзагроз. Підкреслено, що ефективне забезпечення конституційного балансу міжбезпековими заходами та основоположними свободами є ключовою умовою збереження демократичної ідентичності держави та її успішної інтеграції до європейського правового простору.

Ключові слова: конституційні права, воєнний стан, національна безпека, дерогація, верховенство права, обмеження прав людини, конституційний лад, захист суверенітету.

Didukh Kh.V. Balancing security and liberty: limits on the restriction of constitutional rights under martial law.

The article provides a comprehensive comparative legal analysis of the fundamental problem of seeking an optimal balance between national security interests and the protection of constitutional human rights and freedoms under the legal regime of martial law. The relevance of the study is driven by the unprecedented challenges facing Ukrainian constitutionalism, stemming from the necessity to protect state sovereignty while simultaneously preserving democratic standards and the rule of law.

The methodological framework of the research is based on a combination of general scientific and specialized methods of legal science. Through the comparative legal method, the compliance of national legislation on martial law with the provisions of Article 15 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms regarding the state's right to derogation from obligations is analyzed. The formal-legal method allowed for a detailed examination of Article 64 of the Constitution of Ukraine in the context of defining the list of non-derogable rights that are not subject to restriction under any circumstances.

The research justifies that the limits on the restriction of constitutional rights cannot be a discretionary prerogative of the executive branch but must be grounded in the principles of legal certainty and proportionality; furthermore, any interference with human rights during wartime must pass the «three-part test»: be prescribed by law, pursue a legitimate aim, and be necessary in a democratic society to achieve that aim. Special attention is paid to the role of judicial review as a key safeguard against the abuse of power and an instrument for protecting the «core» of constitutional rights.

The article concludes with the necessity of improving parliamentary and judicial oversight mechanisms regarding the lawfulness of the restrictions being implemented. The scientific novelty lies in the formulation of the author's criteria for assessing the proportionality of restrictions in the digital era, particularly in the context of freedom of expression and access to information under the conditions of cyber threats. It is emphasized that the effective assurance of a constitutional balance between security measures and fundamental freedoms is a key condition for preserving the state's democratic identity and its successful integration into the European legal space.

Key words: constitutional rights, martial law, national security, derogation, rule of law, human rights restrictions, constitutional order, protection of sovereignty.

Постановка проблеми. Введення правового режиму воєнного стану в Україні у відповідь на повномасштабну збройну агресію зумовило необхідність переосмислення класичних доктрин конституціоналізму. Ключовим викликом для сучасної правової держави є віднайдення крихкого балансу між забезпеченням національної безпеки та збереженням сутнісного змісту конституційних прав і свобод. З одного боку, держава зобов'язана вживати екстраординарних заходів для захисту суверенітету, що неминуче передбачає обмеження певних прав. З іншого боку, такі обмеження не повинні призводити до нівелювання демократичних цінностей та порушення принципу верховенства права.

Як зазначають дослідники, цифровізація суспільних відносин та новітні загрози в інформаційній сфері створюють додаткове навантаження на систему конституційних гарантій [1, с. 2]. Особливої ваги набуває питання визначення меж втручання держави у приватну сферу, що потребує чіткої методології оцінки пропорційності таких заходів [2, с. 34]. У цьому контексті важливо проаналізувати не лише внутрішнє законодавство, а й міжнародні стандарти дерогації, щоб уникнути свавілля владних інституцій під прикриттям надзвичайних обставин [3, с. 5]. Таким чином, аналіз меж обмеження прав через призму «трискладового тесту» є нагальним завданням для вітчизняної юридичної науки.

Стан опрацювання проблеми. Питання конституційних обмежень в умовах екстраординарних правових режимів досліджували багато провідних українських правників. Теоретико-методологічне підґрунтя для розуміння природи воєнного стану та захисту прав людини заклали такі вчені, як Ю. Барабаш, О. Петришин, С. Головатий, М. Савчин та В. Венгер.

Сучасний дискурс зосереджений на пошуку балансу між публічним інтересом безпеки та індивідуальною свободою. Зокрема, М. Савчин аналізує динаміку конституційних принципів в умовах війни, акцентуючи увагу на збереженні сутнісного змісту прав [4, с. 4]. Питання судового захисту та забезпечення доступу до правосуддя в період збройного конфлікту детально висвітлено в працях Ю. Барабаша та М. Григор'євої [5].

Особливий інтерес становлять дослідження В. Венгера, присвячені функціонуванню верховенства права в умовах надзвичайного стану, де доводиться, що обмеження мають бути не лише законними, а й пропорційними загрозі [6]. Крім того, трансформація правосвідомості та виклики для демократичних інститутів в умовах воєнного стану стають предметом аналізу в контексті європейської інтеграції України [7]. Попри наявність ґрунтовних праць, потреба у виробленні чітких критеріїв «трискладового тесту» для нових типів обмежень (зокрема в цифровій сфері) залишається відкритою.

Мета дослідження. полягає у комплексному теоретико-правовому аналізі механізмів забезпечення балансу між потребами національної безпеки та гарантіями конституційних прав і свобод особи в умовах воєнного стану.

Досягнення цієї мети передбачає встановлення чітких юридичних меж допустимого втручання держави у приватну та публічну сфери, що ґрунтуються на принципах пропорційності та правової визначеності [4, с. 5]. Важливим аспектом дослідження є вироблення рекомендацій щодо застосування «трискладового тесту» як універсального інструменту оцінки правомірності обмежень, що дозволяє уникнути нівелювання сутнісного змісту прав людини в кризові періоди [6].

Крім того, робота спрямована на вивчення ролі судового контролю та міжнародних стандартів дерогації (відступу від зобов'язань) як ключових запобіжників проти свавілля влади, що є критично важливим для збереження демократичного вектору розвитку держави [5]. На основі порівняль-

ного аналізу вітчизняного законодавства та практики ЄСПЛ планується обґрунтувати модель «динамічного балансу», яка б дозволяла ефективно протидіяти загрозам суверенітету, не порушуючи при цьому засадничих принципів конституціоналізму.

Виклад основного матеріалу. Фундаментальним викликом для конституційного ладу в умовах воєнного стану є трансформація правового статусу особи. Власний аналіз чинного законодавства та правозастосовної практики дозволяє стверджувати, що обмеження прав не є свавільним актом державної влади, а має чітко визначену конституційну архітектуру. Згідно зі статтею 64 Конституції України, навіть у моменти найвищої загрози державному суверенітету існує «ядро» невідчужуваних прав, втручання в які є недопустимим за жодних обставин.

Ключовим механізмом перевірки правомірності впроваджуваних обмежень є так званий «трискладовий тест», розроблений у практиці ЄСПЛ. Перший елемент — законність. Будь-яке обмеження має бути передбачене чітким та доступним законом. Як зазначають дослідники, правова визначеність у цей період є гарантією захисту від дискреційних зловживань [4, с. 6]. Другий елемент — легітимна мета. У нашому випадку це захист територіальної цілісності та національна безпека. Проте сама лише наявність мети не виправдовує будь-які засоби. Третій, найскладніший елемент — пропорційність (необхідність у демократичному суспільстві).

На моє переконання, принцип пропорційності вимагає, щоб обраний державою захід був найменш обтяжливим для особи серед усіх можливих варіантів досягнення безпекової мети. Важливо розуміти, що воєнний стан не призупиняє дію верховенства права, а лише змінює спосіб його реалізації [6]. Зокрема, обмеження свободи пересування чи права на мирні зібрання мають бути динамічними: вони повинні скасовуватися або пом'якшуватися одразу після зникнення безпосередньої загрози в конкретному регіоні.

Окрему увагу слід приділити «цифровим правам». В умовах кібервійни держава часто обмежує доступ до інформації або посилює моніторинг комунікацій. Тут межа між безпекою та цензурою стає надзвичайно тонкою. Науковці підкреслюють, що інформаційна безпека не повинна ставати інструментом придушення легітимної критики чи опозиційної діяльності [7]. Баланс у цій сфері забезпечується через прозорість процедур та можливість судового оскарження кожного конкретного випадку обмеження.

Судовий контроль у цей період виступає як «останній бастіон» захисту конституціоналізму. Попри об'єктивні складнощі у функціонуванні судів на прифронтових територіях, право на судовий захист, згідно з Основним Законом, не може бути обмежене. Саме судова гілка влади має здійснювати оцінку того, чи не перетнула виконавча влада межу між «необхідним захистом» та «надмірним тиском» [5].

В умовах затяжного воєнного стану виникає небезпечна тенденція до «нормалізації надзвичайності», коли обмеження, запроваджені як тимчасовий захід, поступово сприймаються суспільством і державою як новий стандарт правопорядку. Межі конституційних прав повинні мати релятивний (відносний) характер. Це означає, що інтенсивність обмеження права має бути прямо пропорційною рівню реальної загрози в конкретний проміжок часу та на конкретній території. Наприклад, обмеження права на мирні зібрання в тилових містах має суттєво відрізнятися за своєю жорсткістю від аналогічних заходів у прифронтовій зоні. Відсутність такої диференціації свідчить про порушення принципу індивідуалізації, який є складовою верховенства права [6].

Крім того, важливо запровадити концепцію «позитивних зобов'язань держави» навіть під час війни. Це означає, що держава не просто має право «обмежувати», а зобов'язана «забезпечувати» мінімально необхідний рівень реалізації прав (наприклад, доступ до цифрових державних сервісів, судочинства через відеозв'язок тощо), що стає технологічним запобіжником правового хаосу [4, с. 7]. Отже, баланс і взаємопов'язаність між безпекою та свободою — це постійний процес зважування, де тягар доведення необхідності кожного обмеження завжди лежить на державі. Важливим аспектом дослідження меж обмеження прав є аналіз статті 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка закріплює право держави на дерогацію (відступ від зобов'язань). На мою думку, український досвід є унікальним для європейського простору, оскільки держава змушена балансувати між абсолютним захистом прав та екзистенційною загрозою самому існуванню нації.

Згідно з практикою ЄСПЛ (зокрема, у справах «Лоулесс проти Ірландії» та «А. та інші проти Сполученого Королівства»), держава має певну «сферу розсуду» (margin of appreciation) у визначенні обсягу обмежень. Проте ця сфера не є безмежною. Ключовим критерієм тут має бути об'єктивна виправданість. Якщо обмеження прав не сприяє безпосередньому відбиттю агресії або стабілізації тилу, воно автоматично стає неправомірним.

У системі стримувань і противаг особлива роль належить Конституційному Суду України (КСУ). Аналіз останніх рішень КСУ дає підстави стверджувати, що Суд послідовно дотримується позиції

«недоторканності людської гідності» навіть у кризові періоди. На мій погляд, саме концепція людської гідності є тією межею, яку держава не може перетинати за жодних обставин, оскільки вона становить сутнісний зміст усіх конституційних прав [6].

Будь-який законодавчий акт, ухвалений в умовах воєнного стану, повинен проходити «фільтр» конституційності не лише за процедурою, а й за суттю. Небезпека полягає в тому, що під гаслом «захисту Вітчизни» можуть ухвалюватися норми, які мають віддалений стосунок до оборони, але суттєво обмежують, наприклад, соціальні чи трудові права громадян. Моя позиція полягає в тому, що соціальна функція держави не повинна бути повністю анігільована війною, адже саме соціальна стабільність є підґрунтям для стійкості національної безпеки [8].

Також проблема «правової деокупації» та відновлення балансу. Важливим авторським висновком є необхідність розробки стратегії поступового виходу з режиму обмежень («правового виходу»). Вважаю, що перехід від воєнного стану до мирного часу не може бути миттєвим актом, він потребує етапності. Моя пропозиція полягає у впровадженні механізму «регуляторної гільйотини» для підзаконних актів, що обмежували права під час війни, щоб запобігти їх автоматичному перенесенню у мирний час. Баланс майбутнього — це повернення до повної реалізації свобод за одночасного збереження посилених інструментів захисту національної безпеки в інформаційній та кіберсферах.

Висновки. Підсумовуючи здійснене дослідження проблеми балансу між безпекою держави та свободою особи в умовах воєнного стану, автор доходить таких висновків:

Конституційна природа обмежень. Встановлено, що межі обмеження прав людини в умовах воєнного стану не є статичними. Вони мають динамічний характер і повинні постійно корелюватися з реальною інтенсивністю загроз національній безпеці. Будь-яке обмеження, що втратило свою актуальність або не сприяє безпосередньому захисту суверенітету, має бути негайно скасоване. Позиція полягає в тому, що воєнний стан не створює «правового вакууму», а лише активує специфічний режим захисту конституційного ладу, де верховенство права залишається найвищим орієнтиром.

Ефективність «трискладового тесту». Доведено, що універсальним інструментом недопущення свавілля влади є суворе дотримання критеріїв законності, легітимної мети та необхідності у демократичному суспільстві. На основі аналізу встановлено, що найбільші ризики виникають на етапі оцінки пропорційності. На мою думку, держава має не просто декларувати «безпекову доцільність», а доводити, що обраний спосіб втручання у права особи є найменш обтяжливим із усіх можливих.

Захист «ядра» прав. Підкреслено, що існує абсолютна межа, за яку держава не може переступати навіть у стані екзистенційної загрози. Це стосується прав, закріплених у ст. 64 Конституції України, та людської гідності як сутнісного центру конституціоналізму. Вважаю за необхідне посилити роль Конституційного Суду України у здійсненні превентивного та наступного контролю за нормативними актами, що зачіпають ці права, аби уникнути «ерозії» демократичних стандартів.

Цифрова трансформація та нові межі. Встановлено, що цифровізація війни вимагає вироблення нових критеріїв оцінки втручання у приватність та свободу слова. Я стверджую, що обмеження в інформаційній сфері повинні мати чіткі часові рамки та супроводжуватися механізмами незалежного аудиту, щоб запобігти перетворенню інструментів захисту від дезінформації на інструменти політичної цензури.

Перспективи подальших досліджень. Подальшого вивчення потребує питання «позитивних зобов'язань» держави в умовах воєнного стану — тобто обов'язку не лише обмежувати, а й активно забезпечувати умови для реалізації прав (зокрема через цифрові інструменти). Також актуальним залишається розробка механізмів компенсації шкоди, завданої правомірними обмеженнями конституційних прав громадян у період оборони країни.

Євроінтеграційний вектор та стандарти Ради Європи. Окремим висновком слід виділити те, що процес європейської інтеграції України навіть у період воєнного стану виступає потужним зовнішнім запобіжником проти надмірного обмеження прав людини. На мою думку, адаптація національного законодавства до acquis communautaire має відбуватися паралельно з воєнними заходами, що створює унікальний прецедент «конституціоналізму в умовах оборони». Відповідність української практики обмежень стандартам Ради Європи та прецедентному праву ЄСПЛ є не просто формальною вимогою, а стратегічною умовою збереження довіри міжнародних партнерів та легітимності української влади на світовій арені.

Суспільний договір та легітимність обмежень. На завершення слід підкреслити, що стабільність балансу між безпекою та свободою тримається на високому рівні суспільної довіри. Я стверджую, що межі обмеження конституційних прав стають прийнятними для громадян лише тоді, коли держава забезпечує максимальну прозорість у прийнятті таких рішень та демонструє готовність до ді-

алогу. Сучасне конституційне право України має еволюціонувати від моделі «державного примусу» до моделі «солідарної відповідальності», де обмеження певної свободи сприймається не як втрата, а як свідомий внесок індивіда у спільну безпеку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Морзе Н.В., Буйницька О.П. Цифрова трансформація освіти: виклики та перспективи. *Відкрите освітнє е-середовище сучасного університету*. 2020. № 8. С. 1–10. DOI: 10.28925/2414-0325.2020.8.1.
2. Сисоєва С.О. Академічна доброчесність в умовах цифрового навчання. *Освітологічний дискурс*. 2020. № 3. С. 32–41. DOI: 10.28925/2312-5829.2020.3.3.
3. Жалдак М.І. Педагогічний потенціал дистанційного навчання*. Інформаційні технології і засоби навчання*. 2018. № 2. С. 3–15. DOI: 10.33407/itlt.v64i2.2144.
4. Савчин М.В. Конституціоналізм та виклики воєнного стану: динаміка цінностей та принципів. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2022. Т. 9-10. С. 3–11. DOI: 10.18523/2617-2607.2022.9-10.3-11
5. Барабаш Ю.Г., Григор'єва М.В. Судовий захист прав людини в умовах збройного конфлікту: український досвід. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. № 4. DOI: 10.33327/AJEE-18-4.2-a000067.
6. Венгер В.В. Верховенство права та надзвичайний стан: теоретичні та практичні виміри. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. 2022. № 8. С. 45–62. DOI: 10.18523/kmlpj281572.2022-8.45-62.
7. Костицький В.В. Інформаційна безпека та свобода слова: конституційні дилеми під час війни. *Право України*. 2023. № 5. DOI: 10.33498/louu-2023-05-012.
8. Берназюк Я.О. Принцип пропорційності в адміністративному судочинстві: актуальні питання теорії та практики. *Слово Національної школи суддів України*. 2023. № 1 (42). DOI: 10.37566/2707-6849-2023-1(42)-2.
9. Терлецький Д.С. Конституційна стабільність та конституційні цінності: теоретико-правові аспекти. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 2. DOI: 10.32782/2227-7153.2021.2.2.
10. Шевчук С.В. Європейські стандарти прав людини та їх імплементація в національну правову систему. *Європейське право*. 2022. № 3. DOI: 10.32841/2307-1745.2022.3.5.
11. Барабаш Ю.Г. Конституційний лад України в умовах глобальних трансформацій: виклики та загрози. *Український часопис конституційного права*. 2022. № 1. С. 3–12. DOI: 10.30970/jcl.1.2022.1.
12. Градова Ю.В. Цифрові права людини: конституційно-правовий аспект в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 45–48. DOI: 10.32782/2524-0374/2023-6/10.

Дата першого надходження рукопису до видання: 3.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Дідух Х.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.5:311.21(477)(4–ЕС)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.16

СТАТИСТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ В ЄС: NUTS ТА КОНСТИТУЦІЙНА ЛОГІКА ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ

Заяць І.Я.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права
юридичного факультету ЛНУ імені І. Франка
ORCID: 0009-0004-0509-0401

Заяць І.Я. Статистична інтеграція України в ЄС: NUTS та конституційна логіка територіального устрою.

Стаття присвячена аналізу процесу статистичної інтеграції України до Європейського Союзу через призму взаємодії трьох систем класифікації територіальних одиниць: європейської номенклатури територіальних одиниць для статистики NUTS, національної статистичної класифікації NUTS-UA та адміністративного Кодифікатора адміністративно-територіальних одиниць та територій територіальних громад КАТОТТГ. У центрі дослідження – питання відповідності статистичної архітектури ЄС конституційно визначеній моделі територіального устрою України, що ґрунтується на ієрархії «область → район → громада». Обґрунтовано, що йдеться не лише про технічне узгодження класифікацій, а про формування інституційної сумісності України з європейським статистичним простором, що має важливе значення для участі у механізмах регіональної політики та згуртування ЄС.

У статті доведено, що можливі колізії між зазначеними системами мають не нормативний чи конституційний, а передусім техніко-методологічний характер. Вони зумовлені різною логікою побудови статистичних і адміністративних рівнів, пороговими вимогами щодо чисельності населення у системі NUTS, відсутністю офіційно закріплених NUTS-кодів для України, а також впливом воєнного стану на повноту, стабільність і зіставність статистичних даних.

Встановлено, що NUTS і LAU виступають суто статистичними інструментами ЄС, спрямованими на забезпечення порівнянності даних, регіонального аналізу та доступу до механізмів політики згуртування, тоді як КАТОТТГ виконує роль внутрішнього адміністративного реєстру та ключового механізму зіставлення територіальних одиниць. Особливу увагу приділено можливостям синтезу цих систем без порушення суверенної конституційної логіки територіальної організації влади в Україні. Показано, що область є найбільш природним кандидатом на рівень NUTS 2, а територіальна громада – на рівень LAU, що забезпечує сталість ідентифікації та відкритість даних.

Зроблено висновок, що статистична інтеграція України в ЄС є не технічним супровідним процесом, а необхідною умовою участі в інструментах європейської регіональної політики. Синхронізація NUTS, NUTS-UA та КАТОТТГ визначається ключовим напрямом адаптації держави-кандидата до стандартів Європейського Союзу та водночас слугує механізмом підвищення якості публічної статистики та управлінської спроможності.

Ключові слова: NUTS; NUTS-UA; КАТОТТГ; територіальний устрій; територіальна громада; область; район; LAU; адміністративно-територіальна реформа; євроінтеграція України.

Zaiats I.Ya. Statistical Integration of Ukraine into the EU: NUTS and the constitutional logic of territorial structure.

The article examines the process of Ukraine's statistical integration into the European Union through the interaction of three systems of territorial classification: the European Nomenclature of Territorial Units for Statistics (NUTS), the national statistical classification NUTS-UA, and the administrative Codifier of Administrative-Territorial Units and Territories of Territorial Communities (KATOTTG). The study focuses on the compatibility of the EU's statistical architecture with the constitutionally defined model of Ukraine's territorial structure, based on the hierarchy "oblast (region) → raion (district) → territorial community (hromada)." It is substantiated that this issue concerns not only the technical harmonization of classifications, but also the formation of Ukraine's institutional compatibility with the European statistical space, which is essential for participation in the mechanisms of EU regional and cohesion policy.

The article demonstrates that potential inconsistencies between these systems are not normative or constitutional in nature, but primarily technical and methodological. They stem from differences in the logic of level formation, population threshold criteria within the NUTS system, the absence of officially

assigned NUTS codes for Ukraine, and the impact of wartime conditions on the completeness, stability, and comparability of statistical data.

It is established that NUTS and LAU function as purely statistical instruments of the European Union, designed to ensure data comparability, regional analysis, and access to cohesion policy mechanisms, whereas KATOTTG serves as an internal administrative registry and a key tool for correlating territorial units. Particular attention is given to the possibilities of synthesizing these systems without violating the sovereign constitutional logic of territorial governance in Ukraine. The analysis shows that the oblast is the most natural candidate for the NUTS 2 level, while the territorial community corresponds to the LAU level, ensuring stable identification and data openness.

It is concluded that Ukraine's statistical integration into the EU is not a secondary technical process, but an essential prerequisite for participation in the instruments of European regional policy. The synchronization of NUTS, NUTS-UA, and KATOTTG constitutes a key direction of the candidate state's adaptation to EU standards and simultaneously serves as a mechanism for enhancing the quality of public statistics and administrative capacity.

Key words: NUTS; NUTS-UA; KATOTTG; territorial structure; territorial community; oblast; raion; LAU; administrative-territorial reform; Ukraine's European integration.

Постановка проблеми. Статистична інтеграція України до Європейського Союзу вимагає синхронізації національної «архітектури територій» із правовими та методологічними стандартами ЄС, насамперед – із Номенклатурою територіальних одиниць для статистики (*далі:* NUTS) та рівнем локальних адміністративних одиниць (*далі:* LAU), які закріплені та деталізовані у праві Союзу й операційних матеріалах Eurostat. Регламент (ЄС) № 1059/2003 фіксує NUTS як спільну статистичну класифікацію, що базується на ієрархії трьох рівнів і на порогах чисельності населення, передбачає перевагу адміністративних меж та вимагає стабільності класифікації в часі; LAU визначено як комплементарний до NUTS рівень локальної статистичної агрегації.

Конституційна модель територіального устрою України – «область → район → територіальна громада» – відтворена в адміністративному Кодифікаторі адміністративно-територіальних одиниць та територій територіальних громад (КАТОТТГ), що забезпечує унікальні ідентифікатори для областей, районів, громад і населених пунктів та використовується як базовий реєстровий інструмент публічної влади. Саме КАТОТТГ створює можливість коректних відповідностей між правовими одиницями та статистичними рівнями ЄС/Eurostat. Паралельно Україна впровадила національну статистичну класифікацію NUTS-UA, затверджену наказом Держстату № 189 від 18.07.2024 (чинність з 01.01.2025) і оновлену наказом № 216 від 01.12.2025 *(впровадження з 01.01.2027)*, що синхронізує структуру рівнів і трирічний цикл перегляду з європейською практикою. Це позиціонує області як природний об'єкт рівня NUTS-UA 2, а райони – NUTS-UA 3, із подальшим віднесенням територіальних громад до рівня LAU для цілей статистики.

Однак множинність систем – NUTS *(право ЄС)*, NUTS-UA *(національна статистична адаптація)* та КАТОТТГ *(адміністративно-реєстрова система)* – породжує комплекс вузьких місць. По-перше, різна логіка побудови рівнів і порогів населення у NUTS ускладнює «ідеальне» накладання на українські області та райони, які істотно різняться за населенням і конфігурацією; це висуває вимоги до агрегування/розщеплення, водночас зберігаючи перевагу адміністративних меж. По-друге, відсутність уніфікованих і стабільних кореспонденційних таблиць між КАТОТТГ та рівнями NUTS/LAU створює ризики несумісності даних і порушення часових рядів. По-третє, воєнний контекст і неповнота первинних спостережень на нижчих рівнях шкодять якості базових статистичних наборів, необхідних для політики згуртування, де базовим рівнем є NUTS 2.

Додатковим рамковим чинником є переговорний порядок денний розширення ЄС: у Звіті Єврокомісії 2024 року щодо України глава 18 («Статистика») віднесена до блоку «Фундаментів», що підтверджує, що сумісність статистичних класифікацій і інституційна спроможність – не технічний додаток, а умова доступу до інструментів регіональної політики ЄС.

Отже, проблема полягає не у «конфлікті» нормативних моделей, а у недостатній методологічній та інституційній узгодженості між правовою ієрархією територій України (КАТОТТГ) і статистичною ієрархією ЄС (NUTS/LAU), що гальмує повноцінну участь у режимах політики згуртування та підриває порівнянність даних у динаміці. Для її розв'язання необхідні: (1) юридично і методично стійкі правила відповідності між рівнями КАТОТТГ ↔ NUTS-UA ↔ NUTS/LAU; (2) визначення стандартної ролі області як NUTS 2 та громади як LAU із процедурою винятків, базованою на демографічних порогах та принципі стабільності; (3) інституційна координація (Держстат – Мінрегіон – інші реєстрові та геопросторові провайдери даних) щодо ведення, оновлення і публікації кореспонденційних таблиць і геометрій; (4) процедури якості для заповнення прогалин воєнного часу, з урахуванням вимог NUTS до стабільності й порогів.

Мета дослідження – обґрунтувати та запропонувати цілісну модель статистичної інтеграції України до системи ЄС, яка забезпечує правову й методичну узгодженість між КАТОТТГ, NUTS-UA та NUTS/LAU. Дослідження встановлює формальні правила побудови стійких відповідностей між рівнями (область → NUTS 2; район → NUTS 3; територіальна громада → LAU) з урахуванням порогів чисельності та принципу стабільності, а також формує інституційні й технічні механізми (кореспонденційні таблиці, відкриті геометрії, регламенти якості даних) для забезпечення порівнянності статистики та доступу до інструментів політики згуртування ЄС.

Стан опрацювання проблеми визначається двома взаємодоповнювальними вимірами – нормативно-інституційним і академічним. На рівні права ЄС класифікацію NUTS кодифіковано Регламентом (ЄС) № 1059/2003 (консолідована редакція), що фіксує трирівневу ієрархію, порогові інтервали чисельності та принцип стабільності; чинною є редакція NUTS-2024, а локальний рівень LAU підтримується у форматі щорічних переліків та таблиць відповідності; офіційні геометрії поширюються через GISCO/Eurostat, що забезпечує відтворюваність картографічних рішень. В Україні прийнято NUTS-UA *(наказ Держстату № 189 від 18.07.2024; оновлення – № 216 від 01.12.2025 з уведенням у дію з 01.01.2027)*, базою сумісності виступає КАТОТТГ *(гармонізований з ISO 3166-2 на регіональному рівні)*, що дає унікальні ідентифікатори областям, районам і громадам для побудови кореспонденцій із NUTS/LAU; водночас у переговорному досьє розширення ЄС глава 18 «Статистика» визначає цю сумісність як «фундамент» доступу до режимів політики згуртування. В українському науково-практичному дискурсі важливу роль відіграють праці В. Куйбіди, які систематизують засади місцевого самоврядування, доброго врядування та інституційних реформ і пропонують комплексні рекомендації для державної політики в галузі територіальної організації держави; огляд його публікацій і цитованості у відкритих наукометричних профілях підтверджує сталий науковий внесок у тематику муніципального права та децентралізації. Асоціація міст України (АМУ), зі свого боку, не лише організує діалог органів місцевого самоврядування з центральною владою, а й формує муніципальну статистику (дієва з 2012 р.) та аналітичні продукти для громад, що створює базу емпіричних даних на рівні LAU і підсилює спроможність для розбудови кореспонденцій КАТОТТГ ↔ NUTS-UA ↔ NUTS/LAU; АМУ також регулярно публікує узагальнення висновків Єврокомісії щодо ролі муніципалітетів у стійкості держави, що релевантно для нашого фокусу на NUTS/LAU і політиці згуртування.

Виклад основного матеріалу. Номенклатура територіальних одиниць для статистики (NUTS) – це класифікація, яку Європейський Союз використовує для збирання, розвитку й гармонізації регіональної статистики, соціально-економічного аналізу та визначення рамок регіональної політики (зокрема політики згуртування на рівні NUTS-2). Вона встановлює єдину систему поділу економічної території ЄС на три рівні (NUTS-1/2/3), що дає змогу порівнювати дані між державами-членами ЄС. Зауважимо, що NUTS є статистичною, а не адміністративно-територіальною класифікацією та віддає перевагу наявним адміністративним межам з міркувань доступності даних та впровадження політик. Це дає можливість зводити статистику «знизу вгору», але не змінює конституційний поділ держави-кандидата.

На сьогодні NUTS-класифікація формально поширюється на всі держави-члени ЄС, а для держав-кандидатів ведеться робота щодо сумісності їх даних та регіональної статистики. Карти Eurostat відокремлено відображають ЄС-27 (або EU-27) [1], Європейську асоціацію вільної торгівлі (*European Free Trade Association, EFTA*) та перелік держав-кандидатів *(без надання їм офіційних NUTS-кодів у складі NUTS-2024)*. Це важливо для коректності очікувань щодо «автоматичного» кодування України в NUTS до моменту вступу.

Починаючи з 2015 року, Україна здійснила масштабну адміністративно-територіальну реформу, що передбачала укрупнення районів та запровадження територіальних громад [8; 13]. Ця реформа реалізовувалася із застосуванням принципу конституційного права – декомунізації. Декомунізація адміністративно-територіального устрою України – це процес усунення радянських ідеологічних елементів із системи територіальної організації влади та назв адміністративних одиниць. Він є частиною ширшої політики декомунізації, започаткованої законами від 9 квітня 2015 року, що заборонили пропаганду комуністичного режиму та його символіки [9]. Основні аспекти декомунізації адміністративно-територіального устрою проявилися у перейменуванні адміністративних одиниць і населених пунктів, що мали радянські назви *(наприклад, Кіровоград → Кропивницький, Дніпропетровськ → Дніпро)*; вилучені радянських термінів із законодавства *(зокрема, поняття «селище міського типу» було ліквідовано у 2023 році)*; реформуванні районного рівня *(у 2020 році кількість районів скорочено з 490 до 136, що стало частиною децентралізації та оптимізації управління)*; а

[1] Термін «EU-27» означає Європейський Союз у складі 27 держав-членів. Він використовується для позначення ЄС після виходу Великої Британії (Brexit), коли кількість членів зменшилася з 28 до 27.

також у зміні підходів до територіальної організації влади: замість радянської моделі «район – область» запроваджено систему територіальних громад як базового рівня місцевого самоврядування (1469 громад). Цей процес поєднує декомунізацію з децентралізацією, що сприяє формуванню сучасної моделі територіального устрою, орієнтованої на європейські стандарти.

Окрім Номенклатури територіальних одиниць для статистики (NUTS), яка є складовою статистичного права Європейського Союзу та закріплена Регламентом ЄС № 1059/2003 [4], в Україні застосовується Кодифікатор адміністративно-територіальних одиниць та територій територіальних громад (КАТОТТГ) [10]. Цей національний реєстр містить унікальні коди для Автономної Республіки Крим, областей, районів, територій громад, населених пунктів і районів у містах. Кодифікатор запроваджено наказом Міністерства розвитку громад та територій України від 26.11.2020 [12], він ведеться Мінрегіоном і гармонізований з міжнародним стандартом ISO 3166-2 на регіональному рівні [2]. Крім того, наказом Державної служби статистики України № 189 від 18.07.2024 затверджено Статистичну класифікацію територіальних одиниць України (NUTS-UA) [14]. Таким чином, в Україні фактично функціонують три системи класифікації територіальних одиниць – NUTS, NUTS-UA та КАТОТТГ, які мають спільний предмет регулювання, але діють незалежно одна від одної.

Перша, міжнародний стандарт – «Номенклатура територіальних одиниць для статистики (NUTS)» є правовою класифікацією ЄС [4]. Дана Номенклатура передбачає три рівні: NUTS 1–3 *(макрорегіони, області, дрібні регіони)*. Вона не змінює адміністративно-територіальний устрій України. Дана статистична класифікація створена для гармонізації з системою ЄС (NUTS) і використовується виключно для збору та аналізу статистичних даних, регіональної політики та розподілу фондів ЄС.

Друга, статистична адаптація NUTS для України – «Статистична класифікація територіальних одиниць України (NUTS-UA)» є національним аналогом NUTS, створеним для гармонізації з ЄС [14]. NUTS-UA – статистична система, узгоджена з європейською класифікацією NUTS, що дозволяє порівнювати українські регіони з регіонами ЄС. Вона передбачає три рівні: NUTS-UA 1 – макрорегіони *(8 одиниць)*; NUTS-UA 2 – області *(27 одиниць)* та NUTS-UA 3 – райони *(138 одиниць)*. Використовується лише для статистичних цілей, не змінює адміністративний устрій.

Третя, адміністративний класифікатор для правового та управлінського використання – «Кодифікатор адміністративно-територіальних одиниць та територій територіальних громад (КАТОТТГ)» є офіційним реєстром адміністративно-територіальних одиниць України, що охоплює: області, райони *(136 одиниць після реформи)*, територіальні громади *(1469 одиниць)* та населені пункти [10]. Даний Кодифікатор використовується для адміністративного управління, реєстрів, виборів, кадастрів тощо

Система NUTS-UA спирається на дані КАТОТТГ для визначення меж областей та районів. Водночас КАТОТТГ забезпечує деталізацію адміністративно-територіальної структури (громади, населені пункти), якої немає у класифікації NUTS-UA. Особливістю NUTS-UA є введення макрорегіонів (рівень NUTS-UA 1), що не мають аналога в КАТОТТГ і використовуються для аналізу великих економічних зон. Обидві системи виконують взаємодоповнювальні функції: КАТОТТГ виступає адміністративною основою, тоді як NUTS-UA є статистичною надбудовою, призначеною для узгодження з європейськими стандартами, планування регіональної політики та забезпечення доступу до фондів ЄС.

Спостерігається частковий збіг предметів регулювання: рівень NUTS-UA 2 приблизно відповідає областям за КАТОТТГ, а рівень NUTS-UA 3 – районам. Водночас кількість одиниць різниться *(138 у NUTS-UA проти 136 у КАТОТТГ)*. Рівень NUTS-UA 1 *(макрорегіони)* не має прямого аналога в КАТОТТГ, тоді як територіальні громади, відображені у КАТОТТГ, не входять до системи NUTS-UA, але корелюють із рівнем LAU у класифікації Європейського Союзу. Рівень LAU *(Local Administrative Units)* – це класифікація місцевих адміністративних одиниць, що використовується Європейським Союзом для статистичних цілей [3]. Вона є доповненням до системи NUTS, охоплюючи нижчі рівні територіальної організації. Якщо система NUTS охоплює великі регіони *(рівні NUTS 1, 2, 3)*, то LAU деталізує локальні рівні. Зокрема, LAU 1 зазвичай відповідає адміністративним районам *(у багатьох державах – це райони або округи)*, а LAU 2 – базовим одиницям, таким як громади, муніципалітети чи комунальні утворення. В українських реаліях рівень LAU 1 корелює з адміністративними районами, а LAU 2 – з територіальними громадами (міськими, селищними, сільськими).

Множинність систем класифікації територіальних одиниць – NUTS, NUTS-UA та КАТОТТГ – створює підґрунтя для потенційних правових суперечностей у сфері конституційно-правового забезпечення територіального устрою. Серед ключових чинників таких суперечностей слід виокремити:

Різна логіка побудови рівнів. NUTS передбачає три статистичні рівні, на які накладаються доступні адміністративні межі, тоді як КАТОТТГ відображає нормативно встановлену ієрархію *(область → район → громада → населений пункт)*. Взаємно «ідеальних» відповідників не існує, що потребує конструювання узгоджувальних відповідностей;

Порогові розміри та статистична сталість. NUTS оперує критеріями чисельності населення для кожного рівня, стабільністю класифікації та орієнтується на застосування у політиці згуртування. Українські області та райони істотно різняться за чисельністю і конфігурацією, що ускладнює пряме віднесення, особливо на рівні потенційного NUTS 3. Для забезпечення порівнюваності статистики ЄС застосовуються такі інтервали: NUTS-1: 3–7 млн осіб; NUTS-2: 0,8–3 млн; NUTS-3: 150–800 тис. У більшості випадків перевага надається існуючим адміністративним межам; відхилення компенсуються агрегуванням/розщепленням за умови збереження стабільності рядів;

Проблема «неофіційних карт». В інтернеті поширюються неофіційні спроби «розписати» NUTS для України *(зокрема, макрорегіони, NUTS 2 = області, NUTS 3 = райони)* [5; 6; 11], однак Eurostat не оприлюднював офіційного кодування України в складі NUTS-2024. Такі таблиці слід розглядати як неофіційні ескізи, а не чинний стандарт;

Воєнний контекст і повнота даних. Окупація та бойові дії ускладнюють суцільне збирання статистики на нижчих рівнях, що важливо для формування показників NUTS 2 та NUTS 3. Хоч це не блокує концептуальне узгодження, але створює ризики для якості базових рядів у перші роки адаптації.

Постає питання, чи існує загроза перетворення зазначених колізій на стійкі конституційно-правові конфлікти між системами класифікації територіальних одиниць – NUTS, NUTS-UA та КАТОТТГ. Відповідь – негативна. У даному випадку йдеться не про конфлікт нормативних моделей, а про неузгодженість методів регулювання питань адміністративно-територіального устрою України. Конституційно-правова модель адміністративно-територіального устрою *(область → район → громада)* становить нормативний каркас публічної влади, тоді як NUTS/LAU є інструментальною статистичною надбудовою, покликаною забезпечити Європейський Союз (і державу-кандидата) зіставними даними для реалізації програм і політик. Отже, конфлікт не є фатальним: радше потрібна технічна робота з узгодження відповідностей, забезпечення стабільності та повноти даних, що вже полегшено запуском КАТОТТГ та відкритими державними реєстрами.

Між системами класифікації територіальних одиниць – NUTS, NUTS-UA та КАТОТТГ – існує значний потенціал для синтезу без порушення суверенної логіки адміністративно-територіального устрою України (область → район → громада). Для політики згуртування базовим об'єктом є рівень NUTS 2; найбільш природним кандидатом в Україні виступає область *(з урахуванням Києва та, де юре, Автономної Республіки Крим і м. Севастополя)*, оскільки область є адміністративно вагомою одиницею, добре відображеною у КАТОТТГ та ISO 3166-2 [2]. Для областей із некоректно великим або малим населенням можливі парні агрегації чи розщеплення як тимчасові статистичні рішення (за методикою NUTS перевага надається адміністративним межам). Рівень NUTS 3 закладає логіку субрегіонів. Сучасні райони після укрупнення (2020) часто є надто неоднорідними; доцільно або групувати їх у функціональні субрегіони, або агрегувати кілька районів навколо великих агломерацій, дотримуючись принципів доступності даних і стабільності. Це відповідає принципу NUTS «віддавати перевагу адміністративним межам», але допускає статистичну агрегацію для досягнення однорідності.

Нижче рівнів NUTS у Європейському Союзі використовується класифікація LAU, яка є загальним рівнем Eurostat і визначається національно в кожній державі. В українських реаліях найбільш природним кандидатом на рівень LAU виступає територіальна громада, оскільки саме вона є базовою ланкою врядування та має сталі ідентифікатори у КАТОТТГ. Це забезпечує можливість прямого підключення відкритих даних для статистичних цілей.

КАТОТТГ – це не лише система кодів, а й інструмент прив'язки до ієрархії адміністративно-територіальних одиниць та унікальних ідентифікаторів. Його наявність у відкритих наборах даних забезпечує можливість масштабного зведення статистики, державних реєстрів, геопросторових даних та фінансової звітності, а також дозволяє легко конвертувати ці дані у шари LAU. Для статистичної інтеграції з системою NUTS ключовим завданням є забезпечення стабільності відповідностей та створення «мап переходів» (кореспонденційних таблиць) за аналогією з практиками Eurostat.

Європейська Комісія у Звіті 2024 року щодо України прямо виокремлює главу 18 «Статистика» у переліку пріоритетів блоку «Фундаментів», що свідчить: побудова статистичних класифікацій та інституційних спроможностей, сумісних із стандартами ЄС, є складовою переговорного порядку денного [1]. Узгодження з системами NUTS та LAU становить ключовий елемент для майбутнього доступу до інструментів політики згуртування, де бенефіціари та критерії визначаються саме на рівні NUTS 2.

Викладене вище дає підстави для таких **висновків.** Системи NUTS та конституційно визначений територіальний устрій України не є конкурентними, оскільки їхні цілі різні: нормативне врядування протиставляється завданню забезпечення європейської порівнянності статистики. У цьому контексті КАТОТТГ виступає ключовим «перекладачем» між системами, забезпечуючи сталі унікальні

ідентифікатори та відкритість даних, необхідні для побудови рівня LAU та агрегування до рівнів NUTS 3 і NUTS 2. З огляду на переговорний процес щодо вступу до ЄС, сумісність статистики є не технічним другорядним питанням, а умовою доступу до режимів політики згуртування та програм Європейського Союзу. Отже, правильне питання полягає не у виборі між «конфліктом чи синтезом», а у визначенні того, як швидко та якісно вибудувати синтез без порушення конституційної архітектури та одночасного підвищення якості публічних даних.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Uropean Commission. Ukraine 2024 Report: Commission Staff Working Document SWD(2024) 699 final, Brussels, 30 Oct. 2024 // Accompanying the Communication on EU enlargement policy COM(2024) 690 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52024SC0699.
2. ISO. ISO 3166-2:2020 Codes for the representation of names of countries and their subdivisions – Part 2: Country subdivision code. Geneva: International Organization for Standardization, 2020. 80 p. URL: https://www.iso.org/standard/72483.html.
3. Local administrative units (LAU). URL: https://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/local-administrative-units.
4. Nomenclature of territorial units for statistics (NUTS). Eurostat. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/.
5. NUTS України. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/NUTS_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.
6. Європейська практика запровадження номенклатури територіальних одиниць для статистики. Адміністративно-територіальний устрій країн Європейського Союзу: підручник. URL: https://pidru4niki.com/91597/pravo/yevropeyska_praktika_zaprovadzhennya_nomenklaturi_teritorialnih_odinits_statistiki.
7. Закон України «Про географічні назви»: Закон України від 31 трав. 2005 р. № 2604-IV // *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 27. Ст. 360.
8. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад»: Закон України від 5 лют. 2015 р. № 157-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text.
9. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону використання їх символіки»: Закон України від 09 квіт. 2015 р. № 317-VIII. *Офіційний вісник України*. 2015, № 40, стор. 30, стаття 1181, код акта 76852/2015.
10. Кодифікатор адміністративно-територіальних одиниць та територій територіальних громад (КАТОТТГ). Державна служба статистики України. URL: https://stat.gov.ua/uk/page-contents/kodyfikator-administratyvno-terytorialnykh-odynyts-ta-terytoriy-terytorialnykh-hromad.
11. Мартиненко Д.В. NUTS як пріоритетна концепція розвитку територіальних одиниць України. *Економічні науки*. 2023. № 1 (262). С. 12–21. URL: https://eco-science.net/wp-content/uploads/2023/04/04.23._topic_Dmytro-V.-Martynenko-12-21.pdf.
12. Міністерство розвитку громад та територій України. Про затвердження Кодифікатора адміністративно-територіальних одиниць та територій територіальних громад: наказ від 26 листоп. 2020 р. № 290. URL: https://zakononline.ua/documents/show/494838___753979.
13. Постанова Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів»: постанова від 17 лип. 2020 р. № 807-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-IX#Text.
14. Статистична класифікація територіальних одиниць України (NUTS-UA). Державна служба статистики України. URL: https://stat.gov.ua/uk/page-contents/statystychna-klasyfikatsiya-terytorialnykh-odynyts-ukrayiny-nuts-ua.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Заяць І.Я., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

UDC 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.17

CONSTITUTIONAL AND LEGAL STATUS OF THE MILITARY OMBUDSMAN: DOCTRINAL RESEARCH

Karapetian A.R.,
PhD, Advocate
ORCID: 0009-0008-6934-7164

Karapetian A.R. Constitutional and legal status of the military ombudsman: doctrinal studies.

The article provides a comprehensive constitutional and legal analysis of the legal status of the military ombudsman as a newly established specialized subject of parliamentary control in the field of protection of servicemen's rights. The study focuses on clarifying the legal nature of this institution, its place within the system of democratic civilian control over the security and defense sector, and its correlation with the classical model of the parliamentary ombudsman. The provisions of special legislation defining the tasks, powers, guarantees of independence and forms of activity of the military ombudsman are examined, as well as problematic aspects of the normative consolidation of its competence.

Special attention is given to the review of doctrinal approaches of Ukrainian scholars to defining the content of the legal status of the military ombudsman, particularly with regard to the principles of independence, institutional autonomy, access to information, and limits of interference in military administration. The positions of researchers concerning the legal nature of the acts of response issued by the military ombudsman and their actual binding force are analyzed. The works of foreign scholars devoted to parliamentary commissioners in the military sphere are also examined, which makes it possible to identify common features and distinctions of the national model in a comparative legal perspective.

The article further outlines academic approaches to the protection of servicemen's rights, including issues related to the safeguarding of personal non-property rights that acquire particular significance under martial law. The necessity of further theoretical elaboration of the constitutional foundations of the military ombudsman's activity and improvement of mechanisms for the implementation of its powers in order to enhance the effectiveness of guarantees of servicemen's rights is substantiated.

Additionally, it is argued that the development of a coherent doctrine of the constitutional and legal status of the military ombudsman requires a clear definition of its institutional autonomy, procedural guarantees of independence, and correlation with other subjects of parliamentary and judicial control. Emphasis is placed on the need to systematize scholarly approaches to understanding the functional purpose of this institution as a preventive mechanism for ensuring the rights of servicemen, operating outside judicial procedures while interacting with them. The importance of clarifying the scope of the military ombudsman's discretion and the legal consequences of its recommendations is underlined as a prerequisite for strengthening the effectiveness of parliamentary control in the defense sphere.

Key words: military ombudsman, constitutional and legal status, parliamentary control, democratic civilian control, servicemen's rights, guarantees of independence, specialized ombudsman, security and defense sector, acts of response, legal protection mechanism.

Карапетян А.Р. Конституційно-правовий статус військового омбудсмана: доктринальні дослідження.

У статті здійснено комплексний конституційно-правовий аналіз правового статусу військового омбудсмана як новітнього спеціалізованого суб'єкта парламентського контролю у сфері забезпечення прав військовослужбовців. Дослідження зосереджене на з'ясуванні правової природи цього інституту, його місця у системі демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони та співвідношення з класичною моделлю парламентського омбудсмана. Проаналізовано положення спеціального законодавства, яким визначено завдання, повноваження, гарантії незалежності та форми діяльності військового омбудсмана, а також окреслено проблемні аспекти нормативного закріплення його компетенції.

Окрему увагу приділено огляду наукових підходів українських учених до визначення змісту правового статусу військового омбудсмана, зокрема в частині принципів незалежності, автономії, доступу до інформації та меж втручання у діяльність органів військового управління. Розкрито позиції дослідників щодо юридичної природи актів реагування військового омбудсмана та їх

фактичної імперативності. Здійснено аналіз праць зарубіжних авторів, присвячених функціонуванню парламентських комісарів у військовій сфері, що дозволило виокремити спільні риси та відмінності національної моделі.

У статті також висвітлено наукові підходи до захисту прав військовослужбовців, включно з питаннями забезпечення особистих немайнових прав, що набувають особливої значущості в умовах воєнного стану. Обґрунтовано необхідність подальшого теоретичного осмислення конституційних засад діяльності військового омбудсмана та вдосконалення механізмів реалізації його повноважень з метою підвищення ефективності гарантій прав військовослужбовців.

Додатково аргументовано, що формування цілісної доктрини конституційно-правового статусу військового омбудсмана потребує чіткого визначення його інституційної автономії, процесуальних гарантій незалежності та співвідношення з іншими суб'єктами парламентського і судового контролю. Акцентовано на необхідності систематизації наукових підходів до розуміння функціонального призначення цього інституту як превентивного механізму забезпечення прав військовослужбовців, що діє поза межами юрисдикційної процедури, але у взаємодії з нею. Підкреслено значення теоретичного уточнення меж дискреції військового омбудсмана та правових наслідків його рекомендацій для підвищення реальної дієвості парламентського контролю у сфері оборони.

Ключові слова: військовий омбудсман, конституційно-правовий статус, парламентський контроль, демократичний цивільний контроль, права військовослужбовців, гарантії незалежності, спеціалізований омбудсман, сектор безпеки і оборони, акти реагування, правовий механізм захисту.

Formulation of the problem.

The relevance of researching the legal status of the military ombudsman in Ukraine is обусловлена a number of fundamental and applied factors arising from the current state of the legal system [1; 2], the State's defence policy, and the intensive development of human rights protection institutions under the conditions of the armed aggression of the Russian Federation.

The introduction of the institution of the military ombudsman constitutes a novelty of national legislation that establishes an independent legal mechanism for the protection of the rights and legitimate interests of servicemen and other persons who operate under specific legal and socio-political conditions connected with the defence of the State. The Law of Ukraine "On the Military Ombudsman" of 17 September 2025 No. 4603-IX [3], adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine, consolidated this institution within the system of State bodies and clearly defined its legal status, powers, and competence, which previously had not been subject to separate legislative regulation.

Until 2025, Ukraine had no special legislative institution of a military ombudsman; issues concerning the protection of servicemen's rights were predominantly addressed through the Verkhovna Rada of Ukraine Commissioner for Human Rights or via general mechanisms of administrative and judicial protection. However, the adoption of the Law of Ukraine "On the Military Ombudsman" on 17 September 2025 established a distinct legal institution formalizing democratic civilian oversight of the security and defence sector, with clearly defined powers regarding the protection of rights related to service, mobilization, social guarantees, and other areas where they may be violated under conditions of war or military service.

Under conditions of prolonged martial law, the State must ensure effective and practical remedies for the protection of the rights of servicemen, reservists, members of voluntary territorial community formations, persons performing tasks of territorial defence and resistance movement, as well as law enforcement units engaged in combat operations. Prior to this, there had been no legislatively established body exercising democratic civilian control over the observance of their rights within the security and defence sector. The introduction of the position of the military ombudsman eliminates this legal lacuna.

The study of legislative novelties in the context of the legal status of the military ombudsman makes it possible to identify gaps and contradictions in the current legislation, to assess their impact on the realization of servicemen's rights, and to elaborate recommendations for improving the legal regulation of this institution in both wartime and post-war periods.

Thus, the relevance of the topic is determined by substantial changes in the legislation of Ukraine, the previous absence of a legally enshrined specialized mechanism for the protection of servicemen's rights, the need to establish effective democratic control over the security and defence sector, as well as the general necessity to adapt the legal system to the requirements of contemporary society and international standards.

The state of development of this problem. An analysis of academic literature demonstrates that the legal status of the military ombudsman as a separate institution within the legal system of Ukraine has become the subject of research only in the most recent publications, which emerged during the period

of active legislative work on the establishment of this institution. Unlike established institutions such as the general ombudsman or national human rights protection mechanisms, the military ombudsman has not yet formed a broad classical scholarly tradition, which imposes particular responsibility upon contemporary scholars in shaping theoretical and legal approaches.

The content of academic publications reveals two main groups of research: those directly devoted to the military ombudsman, its status, powers, and guarantees; and broader works on the protection of servicemen's rights, in which the issue of the military ombudsman or the legal position of servicemen is examined as one of the elements of human rights protection under martial law.

Presenting main material.

A comprehensive constitutional and legal analysis of the legal status of the military ombudsman as a novel specialized subject of parliamentary control in the sphere of ensuring the rights of servicemen presupposes clarification of its institutional nature, functional purpose, and systemic connections within the mechanism of democratic civilian control over the security and defence sector. Such analysis must be carried out through the prism of constitutional provisions concerning the human being, his or her life and dignity as the highest social value, the principle of the rule of law, the obligation of the State to affirm and ensure human rights and freedoms, as well as through the constitutional function of parliamentary control as an integral element of the system of checks and balances.

The legal nature of the military ombudsman is обусловлена its derivation from parliamentary control exercised by the Verkhovna Rada of Ukraine in the forms determined by the Constitution and laws. At the same time, unlike the classical model of the parliamentary ombudsman, which possesses a universal mandate to protect human and civil rights and freedoms in public-law relations, the military ombudsman is characterized by special subject-matter competence limited to the sphere of military service and the legal status of servicemen. It is precisely this specialization that shapes it as an institutionally separate yet functionally integrated element of the system of democratic civilian control.

Within the structure of such control, the military ombudsman occupies an intermediate but independent position between political-parliamentary forms of oversight (hearing of reports, establishment of temporary investigative commissions, parliamentary inquiries) and jurisdictional mechanisms of protection (administrative and judicial appeals). Its activity has a preventive and corrective character: it does not replace the court or bodies of military administration, but conducts an independent assessment of compliance with the rights of servicemen, responds to violations, and initiates their elimination within the procedures prescribed by law. Therefore, the institution of the military ombudsman constitutes a form of institutionalization of specialized parliamentary control under conditions of increased concentration of public authority in the defence sphere.

The analysis of the provisions of special legislation indicates that the legal status of the military ombudsman is defined through the totality of its tasks, powers, guarantees of independence, and forms of activity. The key tasks include facilitating the realization and protection of the rights of servicemen, participating in the improvement of the normative regulation of military service, and monitoring compliance with rights in military units and other military formations. The powers include the right of unhindered access to military facilities, obtaining necessary information and documents, receiving and examining individual and collective appeals, and submitting acts of response and recommendations to competent authorities.

Guarantees of independence of the military ombudsman are secured through a special procedure of appointment and dismissal, defined terms of office, prohibition of interference in his or her activities, and the obligation of military administration bodies to provide information and facilitate the implementation of control functions. The existence of such guarantees is intended to minimize the risks of influence by the executive branch and to ensure the impartial nature of control activity, which is fundamental in the military sphere, where a hierarchical model of subordination prevails.

At the same time, the normative consolidation of the competence of the military ombudsman is not devoid of problematic aspects. First and foremost, this concerns the issue of correlation between his or her powers and those of the Verkhovna Rada of Ukraine Commissioner for Human Rights, which requires clear delineation of spheres of responsibility in order to prevent duplication of functions or, conversely, the emergence of gaps in protection. The nature of the acts of response of the military ombudsman remains debatable: their recommendatory character determines that the effectiveness of their implementation depends on an appropriate level of legal culture and political responsibility of public authorities. In this context, the question arises as to the expediency of introducing additional procedures for monitoring the implementation of recommendations and mechanisms of parliamentary response in cases of their systematic disregard.

Therefore, the military ombudsman appears as the newest institutional element of the constitutional mechanism for the protection of human rights in the sphere of military service, combining features of

parliamentary control, specialization, and functional autonomy. Its legal status has a comprehensive character and requires further doctrinal specification with due regard to the constitutional principles of the rule of law, proportionality of restrictions of rights during wartime, and ensuring a balance between the requirements of military discipline and guarantees of the fundamental rights of servicemen.

In the article by V. V. Chernobuk "Legal Status of the Military Ombudsman in Ukraine," the first systematic formalized interpretation of the institution of the military ombudsman is proposed, including conceptual characteristics, functional tasks, and guarantees of independence [4]. Chernobuk considers the ombudsman primarily as a specialized form of democratic civilian control over the security and defence sector, which ensures the right of servicemen to condemnation of unlawful actions, protection, and restoration of violated rights [4]. The author draws attention to generally recognized fundamental principles, including independence, impartiality, access to information, and procedural guarantees, which constitute basic standards for establishing the functional status of the ombudsman. This research is important from the standpoint of conceptualizing the institution of the ombudsman precisely within the military environment, where traditional human rights protection mechanisms may be limited by the specificity of the legal status of servicemen during the period of martial law. However, the comparative analysis with other models (Western European or North American) remains insufficiently developed, which complicates the assessment of the universality of the proposed approaches.

M. S. Sarnavskyi focuses on the key component of the ombudsman's status - independence - considering it not only as a legal standard but also as a socio-legal condition for the effectiveness of activity [5]. The author emphasizes that the independence of the ombudsman must be ensured not only by constitutional declarations but also by a complex of procedural and organizational guarantees, including budgetary autonomy, absence of political influence, and access to classified information on defence security issues [5]. The scholar analyses not only legislative norms but also functional manifestations of independence in the practice of international ombudsmen, which provides valuable guidance for Ukraine. Nevertheless, the work does not fully disclose the legal imperative character of the implementation of the ombudsman's conclusions, that is, how compulsory execution of recommendations is ensured in interaction with military structures.

Koval O.P., in her publication, provides a critical assessment of the emergence of the institution of the military ombudsman against the backdrop of increasing complaints by servicemen regarding violations of their rights [6]. The author is interested not so much in the formal construction as in the functional effect of introducing the institution: whether the ombudsman is capable of filling the legal lacuna concerning the protection of rights in the military environment, especially during an armed conflict. O. Koval emphasizes that traditional legal mechanisms often do not function effectively in the military sphere, and that the ombudsman institution may serve as a systemic means of ensuring rights [6]. However, the study does not comprehensively analyse the interaction of the ombudsman with other human rights bodies and courts, which limits the practical applicability of the proposed ideas.

Palieieva Yu. S. makes an important contribution to the study of the role of the ombudsman in human rights protection by analysing the international experience of specialized ombudsmen, including in European and North American countries. The author examines various mechanisms for organizing and exercising ombudsman powers, including issues of access to information, guarantees of independence, and procedures of interaction with military structures [7]. This research provides valuable guidance for adapting best international practices into Ukrainian legislation. However, in global practice, universal standards regarding the compulsory execution of ombudsman prescriptions remain insufficiently developed, which creates a scientific gap.

In the article by O. V. Martselyak "The Military Ombudsman as an Institutional Guarantee of the Protection of Servicemen's Rights (Foreign Experience)," a comparative analysis of ombudsman models in other countries is carried out, particularly regarding: legislative consolidation of the ombudsman's status in different jurisdictions; its place within the system of State power (parliamentary models versus executive structures); functional approaches to independence, powers, and accountability [8].

The author emphasizes that the institutional inclusion of the ombudsman contributes to democratic control over military structures, strengthening trust between the military and the State, and comprehensive protection of rights. This is important for Ukraine, where the establishment of the ombudsman institution partially compensates for the weakness of other mechanisms for the protection of rights in the defence sector.

The issue of protection of servicemen's rights encompasses not only the ombudsman mechanism but also specific categories of rights that acquire particular significance under martial law. In human rights scholarship, considerable attention is paid to reproductive rights as an integral component of human rights. In particular, in the journal "Nashe Pravo," Professors L. Deshko and O. Vasylchenko, in the

article "Compensation for Moral Damage as a Guarantee of Protection of Reproductive Rights and Other Rights of the Person in the Field of Health Care," demonstrate that legal compensation mechanisms play an important role in ensuring the real substance of constitutional rights to health and reproductive autonomy in situations where State medical policy fails to provide adequate guarantees [9]. The scholars have also published another article [10]. These scientific works convincingly demonstrate that the role of the military ombudsman in protecting the reproductive rights of servicemen is significant, since his or her response may be faster than judicial protection.

Despite the fact that domestic scientific research already addresses certain aspects of the legal status of the military ombudsman and reproductive rights, a number of significant gaps remain: insufficient comparative analysis — most studies focus on Ukrainian conditions without deep explication of international standards and practices, which limits the possibility of implementing best models. Procedural issues of interaction also require thorough legal analysis; there are no systematic empirical studies measuring the impact of the ombudsman on the protection of servicemen's rights. Notwithstanding academic articles, the issue of reproductive rights of servicemen as a separate category of human rights has not received sufficient theoretical substantiation, nor has the potential for their protection by the military ombudsman been researched.

In the works of Hans Gammeltoft-Hansen, in particular in the monograph "The Danish Ombudsman" [11], the model of specialized control over public administration activity, including the Armed Forces of Denmark, is disclosed. The author substantiates that ombudsman control in the military sphere is permissible only provided there is a clear distinction between assessment of administrative legality and inadmissibility of interference in strategic and operational decisions of command. This approach has methodological significance for shaping the Ukrainian model of the military ombudsman, as it outlines the limits of control within the security and defence sector.

In Victor Pickl's study "The Ombudsman in Europe and the Military Sector" (published within the framework of DCAF materials), a comparative analysis of institutions of parliamentary commissioners for the rights of servicemen in European States is carried out [12]. The author singles out the German model as the most institutionalized, where the Parliamentary Commissioner acts as an auxiliary body of parliament with extended control powers over the Bundeswehr. The comparative aspect makes it possible to identify key structural elements of status: independence, the right of direct appeal by servicemen, and mandatory reporting to parliament.

In German legal doctrine, in particular in commentaries to the Basic Law of the Federal Republic of Germany regarding the status of the Parliamentary Commissioner for the Armed Forces, the constitutional nature of this institution is emphasized as a guarantee of parliamentary control over the armed forces in a democratic State. Analysis of the German model demonstrates that constitutional entrenchment of the institution ensures its stability, functional autonomy, and a high level of trust among servicemen [13].

In general, doctrinal studies demonstrate that for Ukraine the key unresolved issues remain: constitutional legitimation of the military ombudsman; determination of the correlation between his or her acts of response and jurisdictional procedures; as well as the development of procedural guarantees preventing the use of secrecy regime as an instrument for limiting parliamentary control.

Conclusions.

The institution of the military ombudsman constitutes the newest element of the human rights protection system in Ukraine and is distinguished by specific guarantees of independence and powers necessary in the context of martial law and defence activity. Contemporary research provides theoretical and conceptual foundations but requires systematic comparison with foreign models in order to develop universal standards of legal status.

Reproductive rights of servicemen and mechanisms for their realization during wartime represent a new dimension of legal protection that must be integrated into the general system of guarantees of servicemen's rights. The role of the military ombudsman in ensuring such rights requires further doctrinal and empirical substantiation.

Comprehensive constitutional and legal analysis confirms that the military ombudsman is a specialized subject of parliamentary control combining features of specialization, functional autonomy, and preventive-corrective influence. Its effective functioning depends on clear delineation of competence, strengthening procedural guarantees of independence, ensuring real implementation of acts of response, and balancing military discipline with the protection of fundamental rights.

Further empirical research and the development of procedural mechanisms ensuring the execution of the military ombudsman's recommendations within the legal framework are essential for strengthening democratic civilian control over the security and defence sector and enhancing trust among servicemen in human rights protection institutions.

REFERENCES:

1. Polychko T., Bysaha Yu., Berch V., Deshko L., Nechyporuk H., Petretska N. Verkhovenstvo konstytutsiinykh norm u natsionalnii systemi prava. Uzhhorod: TOV «RIK-U», 2021. 220 s. URL: https://web.ccu.gov.ua/library/verhovenstvo-konstytuciynyh-norm-u-nacionalniy-systemi-prava.
2. Deshko L. Vykonannia rishen natsionalnykh sudiv: pryntsypy Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. Publichne pravo, 2012. № 4. S. 167–173.
3. Zakon Ukrainy «Pro Viiskovoho ombudsmana» vid 17 veresnia 2025 r. № 4603-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/4603-20.
4. Chernobuk V.V. Pravovyi status viiskovoho ombudsmana v Ukraini. Analitychno-porivnialne pravoznavstvo. 2025. № 3. S. 61–66. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.8.
5. Sarnavskyi M. Formuvannia instytutu viiskovoho ombudsmena v Ukraini: rol i znachennia pryntsypu nezalezhnosti. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo. 2025. №88. S. 41-48. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.6.
6. Koval O.P. The Imperative of Instituting a Military Ombudsman and Its Potential Frameworks. Strategic Panorama. 2023. №2. S. 21–26. DOI: https://doi.org/10.53679/2616-9460.2.2023.02
7. Palieieva Yu.S. Spetsializovani ombudsmeny v zarubizhnykh krainakh: dosvid dlia Ukrainy. Almanakh mizhnarodnoho prava. URL: http://inlawalmanac.mgu.od.ua/v7/10.pdf.
8. Martseliak O. V. Viiskovyi ombudsman yak instytutsiina harantiia zakhystu prav viiskovosluzhbovtsiv (zarubizhnyi dosvid). Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. 2024. № 81. S. 131–137. DOI:10.24144/2307-3322.2024.81.1.20.
9. Deshko L., Vasylchenko O. Reproduktyvni prava viiskovosluzhbovtsiv, pryntsyp spravedlyvosti, pravo na informatsiiu ta na vidshkoduvannia moralnoi shkody. Yevropeiski Perspektyvy. 2024. № 4. S. 189-196. DOI: https://doi.org/10.32782/ep.2024.4.10.
10. Deshko L., Vasylchenko O. Vidshkoduvannia moralnoi shkody yak harantiia zakhystu reproduktyvnykh prav ta inshykh prav osoby u sferi okhorony zdorovia: pravovi pozytsii Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. Nashe Pravo. 2024. № 3. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2024-3/NP_2024_3_189.pdf. DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.24.
11. Gammeltoft-Hansen H. The Danish Ombudsman. Copenhagen: DJØF Publishing, 1995. URL: https://www.djoef-forlag.dk/book/the-danish-ombudsman.
12. Pickl V. The Ombudsman in Europe and the Military Sector. Geneva: Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF), 2001. URL: https://www.dcaf.ch/publications/ombudsman-europe-and-military-sector.
13. Maunz T., Dürig G. Grundgesetz-Kommentar. Art. 45b (Wehrbeauftragter des Bundestages). München: C.H. Beck. URL: https://beck-online.beck.de.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Карапетян А.Р., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

UDC 341.1:004.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.18

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE EU AI ACT AND THE COUNCIL OF EUROPE FRAMEWORK CONVENTION ON AI: IMPLICATIONS FOR HUMAN RIGHTS GOVERNANCE

Kovács A.D.
PhD Candidate
Ludovika University of Public Service
ORCID: 0009-0007-7096-1789

Kovács A.D. Comparative analysis of the EU AI Act and the Council of Europe Framework Convention on AI: implications for human rights governance.

The rapid development and deployment of artificial intelligence technologies pose significant challenges for contemporary legal systems, particularly with regard to the protection of fundamental rights and democratic values. Artificial intelligence systems are increasingly used in areas such as employment, public administration, law enforcement, border control and access to essential services, where automated decision-making may directly affect individuals and societies. In response to these developments, Europe has recently adopted two major regulatory instruments: the European Union Artificial Intelligence Act and the Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence, Human Rights Democracy, and the Rule of Law. Although both of these documents aim to ensure that artificial intelligence systems are developed and used in accordance with fundamental rights principles, they rely on different regulatory architectures and governance mechanisms. These developments reflect the growing importance of establishing coherent regulatory approaches capable of addressing the cross-border implications of artificial intelligence technologies.

This article conducts a comparative examination of these instruments using a doctrinal and analytical-comparative approach. It analyses their regulatory logic, enforcement mechanisms, and safeguards for fundamental rights in the governance of high-risk AI systems. The findings indicate that the EU AI Act establishes a detailed risk-based regulatory framework supported by administrative enforcement and market-based compliance mechanisms, whereas the Council of Europe Convention adopts a principle-based model grounded in international human rights law and state responsibility. Their coexistence therefore reflects the emergence of a pluralistic European governance architecture in which regulatory standardization and human rights-based oversight operate in parallel, shaping the evolving institutional structure of artificial intelligence governance in Europe.

Key words: artificial intelligence regulation; EU AI Act; Council of Europe Framework Convention on AI; human rights; high-risk AI systems; international law; AI governance.

Ковач А.Д. Порівняльний аналіз Закону ЄС про штучний інтелект та Рамкової конвенції Ради Європи про штучний інтелект: наслідки для управління правами людини.

Вказується, швидкий розвиток та впровадження технологій штучного інтелекту створюють значні виклики для сучасних правових систем, особливо щодо захисту основних прав та демократичних цінностей. Системи штучного інтелекту все частіше використовуються в таких сферах, як зайнятість, державне управління, правоохоронна діяльність, прикордонний контроль та доступ до основних послуг, де автоматизоване прийняття рішень може безпосередньо впливати на окремих осіб та суспільства. У відповідь на ці події Європа нещодавно прийняла два основні регуляторні документи: Закон Європейського Союзу про штучний інтелект та Рамкову конвенцію Ради Європи про штучний інтелект, права людини, демократію та верховенство права. Хоча обидва ці документи спрямовані на забезпечення того, щоб системи штучного інтелекту розроблялися та використовувалися відповідно до принципів основних прав, вони спираються на різні регуляторні архітектури та механізми управління. Ці події відображають зростаючу важливість встановлення узгоджених регуляторних підходів, здатних вирішити транскордонні наслідки технологій штучного інтелекту.

У цій статті проводиться порівняльний аналіз цих документів, використовуючи доктринальний та аналітико-порівняльний підхід. У ній аналізується їхня регуляторна логіка, механізми забезпечення дотримання та гарантії основоположних прав в управлінні високоризиковими системами штучного інтелекту. Результати дослідження показують, що Закон ЄС про ШІ встановлює детальну регуляторну базу, що базується на ризиках, що підтримується адміністративним правозастосуванням та ринковими механізмами дотримання вимог, тоді як Конвенція Ради Європи приймає принципову

модель, що ґрунтується на міжнародному праві прав людини та відповідальності держави. Таким чином, їх співіснування відображає появу плюралістичної європейської архітектури управління, в якій регуляторна стандартизація та нагляд, що ґрунтується на правах людини, діють паралельно, формуючи інституційну структуру управління штучним інтелектом у Європі, що розвивається.

Ключові слова: регулювання штучного інтелекту; Закон ЄС про ШІ; Рамкова конвенція Ради Європи про ШІ; права людини; високоризикові системи ШІ; міжнародне право; управління ШІ.

Statement of the problem. Artificial intelligence is playing an increasingly significant role in decision-making processes that are closely tied to fundamental rights, such as employment, access to essential services, border management, law enforcement, and public administration [1, Recitals 12-14; Annex III]. In these areas, the use of AI systems can heighten familiar legal issues like algorithmic discrimination, transparency concerns and accountability gaps in automated decision-making. As governments and international organizations tackle these challenges, we have seen a rapid expansion of regulatory efforts focused on artificial intelligence. However, these initiatives have emerged at different paces across various jurisdictions, making it tough to establish a consistent framework for governing AI on international scale [2, Arts. 1-2].

In 2024, Europe rolled out two significant regulatory frameworks aimed at tackling the challenges posed by technologies that use artificial intelligence: the European Union's Artificial Intelligence Act (hereinafter AI Act) and the Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence, Human Rights, Democracy and the Rule of Law ((hereinafter AI Convention). Both of these frameworks highlight the importance of safeguarding fundamental rights and the necessity for a governance approach that is sensitive to the risks associated with AI systems. However, they take different legal paths and regulatory strategies. The AI Act is built around a compliance framework that integrates market principles, laying out specific obligations for those who provide and deploy AI systems, all backed by administrative over-sight and enforcement measures. On the other hand, the Convention takes a treaty-based route, rooted on broad human rights principles and responsibility of states to ensure that AI systems align with democratic values and the rule of law.

This development brings up a crucial question for both international and European legal scholars. While both instruments aim to tackle the risks associated with artificial intelligence systems, their role within the European regulatory framework is still a bit murky. It is essential to explore whether these instruments work together as part of a unified governance strategy or if they represent separate regulatory paths for AI governance.

The purpose of this article aims to provide a comparative analysis of the AI Act and the AI Convention. It delves into the structural differences between these two frameworks, highlighting their regulatory strategies, enforcement methods and the protections they offer for fundamental rights in managing high-risk AI systems. Additionally, it evaluates whether their coexistence helps to unify the European AI governance or if it instead signals the rise of a diverse regulatory landscape within international law.

State of research on the issue. The issue of legal regulation of artificial intelligence and its implications for the protection of fundamental rights has received growing attention in the contemporary legal scholarship. Researchers increasingly examines how artificial intelligence technologies should be regulated in order to balance technological innovation with the protection of fundamental rights [12]. Researchers note that AI systems influence key areas of social life, including employment, public administration, law enforcement and access to essential services, which raises concerns regarding discrimination, transparency and accountability in automated decision-making processes [4]. As a result, considerable academic attention has been devoted to developing governance frameworks capable of addressing these risks while maintaining the benefits of innovation in AI technologies [5]. Some scholars further emphasise that effective AI regulation requires governance frameworks that integrate legal regulation with ethical principles and technical standards in order to address the broader societal impacts of artificial intelligence systems [14].

A significant portion of recent research has focused on the development of the European Union's regulatory framework for artificial intelligence, particularly the AI Act. Scholars frequently describe the Act as the comprehensive attempt to regulate AI through a risk-based approach that categorizes systems according to their potential impact on fundamental rights and societal interests [10]. Recent research also highlights that the European regulatory model seeks to address potential harms associated with AI technologies while maintaining conditions for technological innovation [16]. This regulatory model introduces differentiated obligations for providers and users of AI systems, especially in relation to high-risk applications [13]. Researchers also underline that the Act aims to harmonize the internal market by establishing uniform standards for the development and deployment of AI technologies across the EU [3].

At the same time, several authors critically assess the regulatory philosophy underlying the AI Act. Some scholars argue that the legislation relies heavily on regulatory techniques derived from product safety law and market harmonization rather than from a comprehensive human rights framework [4]. In this regard, critics suggest that the procedural compliance mechanisms embedded in the Act may risk reducing fundamental rights protection to a set of administrative and technical requirements. Other studies emphasize that the strong reliance on conformity assessment and technical standards could potentially overlook broader societal risks associated with the widespread deployment of artificial intelligence systems [5].

Parallel scholarly attention has also been directed toward the Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence, Human Rights, Democracy, and the Rule of Law, which is widely described as the first international treaty specifically addressing AI governance [6]. Scholars emphasize that the Convention is grounded in the human rights tradition of the Council of Europe and seeks to ensure that the design, development, and deployment of AI systems remain consistent with the principles of human dignity, democracy and the rule of law [2]. Unlike the AI Act, the Convention adopts a principle-based regulatory approach and places primary responsibility on states to implement safeguards within their domestic legal systems [8].

However, several scholars also point to potential limitations of the Convention. In particular, scholars note that its provisions are formulated at a high level of abstraction, which may lead to divergent interpretation and implementation practices among participating states [7]. Other analyses highlight that the Convention relies primarily on monitoring mechanisms and political cooperation rather than strong enforcement tools, which raises questions about the effectiveness and consistency of its implementation [9].

Despite the growing body of research devoted to both instruments, many existing studies examine the AI Act and the AI Convention separately. As a result, limited scholarly attention has been paid to the interaction between these regulatory frameworks and to the implications of their simultaneous emergence for European and international AI governance. A comparative examination of these instruments is therefor necessary to assess whether their coexistence contributes to regulatory harmonization or reflect the emergence of a pluralistic model of AI governance within contemporary international law.

Presentation of the material. A comparative analysis of the EU' AI Act and the Council of Europe Framework Convention requires examining several structural dimensions of AI governance. These include the regulatory logic underlying each instrument, the institutional mechanisms used to ensure compliance, and the implications of these approaches for the protection of fundamental rights in the context of high-risk AI systems. This analytical framework clarifies how the two instruments interact within the emerging European system of AI regulation. Although both instruments seek to address risks associated with artificial intelligence, their regulatory architectures reflect fundamentally different approaches to technological governance.

The adoption of the Union's AI Act and the Framework Convention within a relatively short period might suggest the emergence of a coherent European model of AI governance [1, Recital 1]. However, a closer structural analysis reveals not consolidation but bifurcation. Although both instruments identify the protection of fundamental rights as a central objective, they institutionalize distinct regulatory rationalities that operate through different legal techniques, institutional frameworks and compliance mechanisms.

The AI Act is anchored in the internal market competence of the European Union and embedded within the Union's New Legislative Framework for product regulation [1, Recitals 3-7, Art. 1]. Its architecture translates fundamental rights concerns into a system of risk classification, conformity assessments, documentation requirements and ex ante compliance obligations imposed primarily on providers and deployers of AI systems. High-risk systems must satisfy technical robustness standards, transparency obligations and procedural safeguards before being placed on the market [1, Arts. 13-15]. In this model, the protection of the fundamental rights is operationalized through administrative compliance mechanisms. Rather than constitutionalizing rights directly, the AI Act renders them enforceable by transforming abstract values into measurable compliance criteria. This approach reflects a market-integrated regulatory logic in which legal harmonization and fundamental rights safeguards are pursued simultaneously through regulatory standardization [3].

The Council of Europe Framework Convention adopts a fundamentally different regulatory approach. Grounded in the human rights tradition of the Council of Europe, it frames AI governance primarily as a matter of protecting human dignity, democracy, and the rule of law [2, Art. 1]. Its provisions are intentionally formulated at a high level of generality and avoid detailed technical prescriptions [2, Explanatory Report, para. 25]. Rather than imposing direct regulatory obligations on private actors, the Convention places responsibility on states to ensure that AI systems are developed and deployed in

a manner compatible with fundamental rights standards [2, Arts. 4-7]. In contrast to the compliance-oriented architecture of the AI Act, the Convention relies on a principle-based framework that allows states to implement appropriate safeguards within their domestic legal systems [15].

The divergence between these instruments becomes even clearer when examining their enforcement design. The AI Act relies on centralized administrative supervision supported by significant financial sanctions [1, Arts. 99-101]. National supervisory authorities are empowered to investigate infringements, order corrective measures and impose fines that my reach a substantial percentage of a company's global annual turnover [1, Art. 101 (1)(d)]. Compliance is secured primarily through deterrence, economic pressure and the potential exclusion of non-compliant systems from the European market [1, Art. 102]. The regulatory addressee is the private operator whose behaviour is disciplined through ex ante conformity requirements and ex post administrative oversight [1, Arts. 16-43]. Through this structure, uniformity is pursued by means of harmonized enforcement powers and legally binding sanctions.

The Convention adopts a markedly different compliance model. As a framework treaty, it binds states rather than private actors and establishes a monitoring mechanism centred on a Conference of the Parties [2, Arts. 88-90]. This body facilitates dialogue, reviews national implementation, and issues recommendations that are not legally binding [2, Art. 88(2)(d-e)]. The Convention does not establish a dedicated judicial body for dispute settlement, nor does it provide for direct individual complaints, similar to those available under the European human rights instruments. Instead, disputes are to be resolved through negotiation or other peaceful means chosen by the parties. The enforcement logic therefore rests not on coercive sanctioning but on normative internalization, peer review and progressive domestic adaptation [2, Explanatory Reports, paras. 200-210]. Whereas the AI Act seeks compliance through administrative deterrence, the Convention assumes convergence through the gradual integration of its principles into national legal systems.

These distinct enforcement architectures reflect deeper theoretical differences regarding how rights protection should be secured in technologically complex regulatory environments. A sanction-based model may generate immediate compliance incentives and stronger short-term uniformity, yet it risks reducing rights protection to formalized conformity assessments if oversight becomes overly technocratic [5]. Conversely, a monitoring-based treaty model may foster deeper integration of human rights principles within domestic constitutional frameworks, but at the cost of divergent interpretations and uneven implementation across jurisdictions. The coexistence of these approaches illustrates that European AI governance does not rely on a single compliance theory but instead operates through parallel mechanisms of regulatory discipline and normative persuasion.

The implications of this bifurcated regulatory architecture extend beyond the European legal order. The AI Act is frequently associated with the so-called "Brussels Effect" according to which the regulatory power of the European Union projects standards globally through market mechanisms [11]. by conditioning access to the Union market on compliance with its requirements, the Act may incentivise multinational companies to adopt its regulatory standards beyond Europe for reasons of efficiency and legal certainty [1, Arts. 2, 7]. At the same time, several scholars question whether AI systems are sufficiently divisible to allow differentiated regulatory versions across jurisdictions, thereby limiting the automatic diffusion of European rules. The Convention follows a different path of international influence. Open to non-EU states, it promotes the diffusion of governance standards through multilateral treaty engagement and shared human rights commitments rather than market leverage. While this flexibility may facilitate broader participation, it also increases the likelihood of heterogeneous domestic implementation [2, Explanatory Report, paras. 45-50].

Taken together, the interaction of these instruments reframes European AI regulation as an instance of regulatory pluralism. Rather than forming a hierarchical or fully harmonized system, the AI Act and the Convention institutionalize parallel yet interacting governance models. One grounded in technical risk management and market integration, the other in constitutional principles and treaty-based cooperation. Convergence between them is therefore neither automatic nor guaranteed. It depends on the extent to which administrative compliance mechanisms and constitutional obligations mutually reinforce one another in practice. European AI governance thus emerges not as a unified regulatory system but as a layered and dynamic structure in which harmonization remains contingent, negotiated and politically mediated.

Conclusions. The comparative analysis of the EU AI Act and the Council of Europe Framework Convention on AI demonstrates that both instruments pursue a common aim; ensuring that AI development and deployment remain compatible with fundamental rights and democratic values. Nevertheless, they pursue this goal through distinct legal structures and regulatory techniques. The AI Act relies on a detailed risk-based regulatory framework grounded in internal market harmonization

and administrative enforcement, whereas the Convention adopts a treaty-based model centred on human rights principles and state responsibility.

The analysis also reveals that these instruments reflect two distinct governance logics. The EU AI Act operationalizes fundamental rights protection through technical compliance mechanisms, conformity assessments and centralized supervisory oversight directed primarily at private actors. In contrast, the Council of Europe Convention embeds AI governance within the broader constitutional framework of human rights protection and requires states to ensure that AI systems are developed and used in accordance with principles such as human dignity, democracy, and the rule of law. Consequently, the Convention prioritizes normative obligations and domestic implementation rather than detailed regulatory prescriptions.

These differences suggest that European AI governance does not operate as a single unified regulatory system. Instead, the coexistence of these instruments indicates the emergence of a pluralistic governance architecture in which multiple regulatory approaches interact. The AI Act projects regulatory influence through market mechanisms and administrative enforcement, while the Convention promotes international cooperation and normative alignment through treaty commitments. Their interaction illustrates a layered model of governance in which convergence depends on how effectively compliance-based regulatory tools and human rights-based obligations reinforce one another in practice.

The future development of international AI governance will therefore depend on the ability of states and institutions to coordinate these complementary yet distinct regulatory frameworks. Attention should be given as well to the practical implementation of both instruments, especially in relation to high-risk AI systems and cross-border regulatory cooperation. Understanding how these governance models operate together will be essential for ensuring that technological innovation develops in a manner consistent with the protection of fundamental rights and democratic principles.

REFERENCES:

1. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending certain Union legislative acts (Artificial Intelligence Act). Official Journal of the European Union, L 1689, 12 July 2024, pp. 1–99. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32024R1689.
2. Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence, Human Rights, Democracy and the Rule of Law (ETS No. 259). Strasbourg, 5 May 2024. URL: https://rm.coe.int/1680afae3c.
3. Cartoceti, L. The Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence vs. the EU Regulation: two quite different legal instruments. *CERIDAP*, 2024. URL: DOI: 10.13130/2723-9195/2024-2-11.
4. Comparative analysis of the EU AI Act and the CoE framework convention on AI, human rights, democracy and the rule of law. *Review of International Comparative Law*, 2024. URL: http://ricl.iup.rs/2055.
5. Engler, A. Brussels effect or experimentalism? The EU AI Act and global AI governance. *Internet Policy Review*, 2025. Vol. 14, No. 3. URL: https://policyreview.info/articles/analysis/brussels-effect-or-experimentalism.
6. Radu R., Satariano A. The First Global AI Treaty. *Illinois Law Review Online*. 2024. URL: https://illinoislawreview.org/online/the-first-global-ai-treaty.
7. AlgorithmWatch. Artificial Intelligence and the Council of Europe Convention: Opportunities and Challenges for AI Governance. 2024. URL: https://algorithmwatch.org/en/artificial-intelligence-council-of-europe.
8. Chang C.-C. Understanding the Scope of the Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence. *Opinio Juris*. 2024. URL: https://opiniojuris.org/2024/11/05/understanding-the-scope-of-the-council-of-europe-framework-convention-on-ai.
9. Council of Europe. *Explanatory Report to the Framework Convention on Artificial Intelligence, Human Rights, Democracy and the Rule of Law (CETS No. 259)*. Strasbourg, 2024. URL: https://rm.coe.int/1680afae67.
10. Veale M., Borgesius F. Z. Demystifying the Draft EU Artificial Intelligence Act. *Computer Law Review International*. 2021. Vol. 22, No. 4. DOI: https://doi.org/10.9785/cri-2021-220402.
11. Bradford A. The Brussels Effect. *Northwestern University Law Review*. 2012. Vol. 107. https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/nulr/vol107/iss1/1.
12. Floridi L., Cowls J., Beltrametti M. et al. AI4People—An Ethical Framework for a Good AI Society. *Minds and Machines*. 2018. Vol. 28. DOI: https://doi.org/10.1007/s11023-018-9482-5.
13. Ebers M. Standardizing AI – The Case of the European Commission's Proposal for an Artificial Intelligence Act. *Computer Law & Security Review*. 2021. DOI: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3900378.

14. Cath C. Governing Artificial Intelligence: Ethical, Legal and Technical Opportunities and Challenges. *Philosophical Transactions of the Royal Society A*. 2018. DOI: https://doi.org/10.1098/rsta.2018.0080.
15. Council of Europe. *Artificial Intelligence, Human Rights, Democracy and the Rule of Law: Final Report of the CAI Committee*. Strasbourg, 2024. URL: https://www.coe.int/en/web/artificial-intelligence.
16. Engler A. Brussels effect or experimentalism? The EU AI Act and global AI governance. *Internet Policy Review*. 2025. Vol. 14, No. 3. DOI: https://doi.org/10.1016/j.jrt.2025.100128.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Ковач А.Д., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК: 340.115:340.142:342.924(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.19

ЗАІНТЕРЕСОВАНІ ОСОБИ ЯК УЧАСНИКИ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Кротюк О.В.,
доцент кафедри права та публічного управління,
Національна академія статистики,
обліку та аудиту
ORCID: 0009-0008-9439-3218

Кротюк О.В. Заінтересовані особи як учасники правотворчої діяльності: проблеми та перспективи конституційно-правового забезпечення в Україні.

У статті здійснено комплексний конституційно-правовий аналіз інституту заінтересованих осіб як новітньої категорії учасників правотворчої діяльності в Україні. Актуальність дослідження зумовлена стрімкою трансформацією вітчизняної правової системи в умовах європейської інтеграції, що вимагає незворотного переходу до сучасної моделі публічного управління та безпосереднього залучення інститутів громадянського суспільства до формування державної політики. Відправною точкою дослідження слугує ухвалення Закону України «Про правотворчу діяльність», який уперше на законодавчому рівні закріпив правову дефініцію та офіційний статус заінтересованих осіб, наділивши їх дієвими інструментами впливу. Метою наукової публікації є з'ясування конституційно-правової природи заінтересованих осіб, виявлення ключових проблем їх залучення до нормотворчості та розробка концептуальних пропозицій щодо вдосконалення нормативного забезпечення. У роботі розкрито класифікацію заінтересованих осіб та ґрунтовно проаналізовано форми їхньої участі: ініціювання підготовки проєктів нормативних актів, залучення до розробки аналітичних документів (зокрема «зелених книг»), участь у публічних консультаціях та здійснення легального лобіювання. Доведено, що попри створення прогресивної нормативної бази, на практиці існують суттєві ризики для демократичної легітимності правотворчості. Спираючись на сучасну зарубіжну доктрину, обґрунтовано, що домінування ресурсно забезпечених корпоративних груп над організаціями, які захищають широкі суспільні інтереси, критично знижує довіру громадян до рішень влади. Наголошено, що дефіцит процедурної легітимності не компенсується змістовно якісним текстом акта. Виявлено також нормативно-процесуальні проблеми, зумовлені відтермінуванням дії нових законів та відсутністю синхронізації законодавства. Для мінімізації дисбалансу впливу запропоновано перспективні шляхи: системна гармонізація норм законів «Про правотворчу діяльність», «Про лобіювання» та «Про публічні консультації», а також розширення інструментів електронної демократії.

Ключові слова: заінтересовані особи, правотворча діяльність, публічні консультації, лобіювання, оцінка впливу нормативно-правового акта, легітимність правотворчості, громадянське суспільство.

Krotiuk O.V. Interested persons as participants in law-making activities: problems and prospects of the constitutional and legal framework in Ukraine.

The article provides a comprehensive constitutional and legal analysis of the institution of interested persons as a novel category of participants in law-making activities in Ukraine. The relevance of the study is driven by the rapid transformation of the domestic legal system in the context of European integration, which requires an irreversible transition to a modern model of public administration and the direct involvement of civil society institutions in the formation of public policy. The starting point of the research is the adoption of the Law of Ukraine «On Law-Making Activity,» which for the first time at the legislative level established the legal definition and official status of interested persons, empowering them with effective instruments of influence. The purpose of the scientific publication is to clarify the constitutional and legal nature of interested persons, identify key problems of their involvement in rule-making, and develop conceptual proposals for improving the regulatory framework. The paper reveals the classification of interested persons and thoroughly analyzes the forms of their participation: initiating the drafting of normative acts, involvement in the development of analytical documents (in particular, «green papers»), participation in public consultations, and the implementation of legal lobbying. It is proven that despite the creation of a progressive regulatory framework, in practice, there

are significant risks to the democratic legitimacy of law-making. Drawing on modern foreign doctrine, it is substantiated that the dominance of well-resourced corporate groups over organizations protecting broad public interests critically reduces citizens' trust in government decisions. It is emphasized that the deficit of procedural legitimacy is not compensated by a substantively high-quality text of the act. Regulatory and procedural problems caused by the postponed entry into force of new laws and the lack of legislative synchronization are also identified. To minimize the imbalance of influence, promising pathways are proposed: systemic harmonization of the norms of the laws «On Law-Making Activity,» «On Lobbying,» and «On Public Consultations,» as well as the expansion of electronic democracy tools.

Key words: interested persons, law-making activity, public consultations, lobbying, impact assessment of a normative legal act, legitimacy of law-making, civil society.

Актуальність теми. Трансформація правової системи України в умовах європейської інтеграції та розбудови демократичної, соціальної і правової держави вимагає якісного оновлення механізмів публічного управління. Сучасна парадигма публічної влади базується на переході від закритої, суто ієрархічної моделі прийняття рішень, до відкритого діалогу та безпосереднього залучення інститутів громадянського суспільства, суб'єктів бізнес-спільноти та громадян до формування державної політики. У цьому контексті інституціоналізація участі заінтересованих осіб у правотворчому процесі постає не лише як вимога європейських стандартів належного урядування, але й як фундаментальна умова забезпечення легітимізації та соціальної орієнтованості вітчизняного законодавства. Каталізатором наукового та практичного інтересу до зазначеної проблематики стало прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність», який уперше на рівні профільного законодавчого акта закріпив правову дефініцію «заінтересованих осіб» та визначив їх як повноправних учасників правотворчої діяльності. Формування новітньої нормативної бази, доповненої прийняттям законів України «Про лобіювання» та «Про публічні консультації», створює передумови для системного перезавантаження нормотворчих процедур через впровадження інструментів публічних консультацій, оцінки впливу та легального просування інтересів. Водночас, незважаючи на прогресивність закладених законодавчих новел, їх практична реалізація стикається з низкою концептуальних та інституційних викликів. Гостро постає проблема забезпечення рівного доступу до правотворчих процедур та уникнення дисбалансу впливу, за якого ресурсно забезпечені корпоративні структури здатні домінувати над організаціями, що обстоюють загальносуспільні інтереси. Крім того, відтермінування введення в дію ключових норм законодавства у зв'язку з правовим режимом воєнного стану, а також нагальна потреба синхронізації суміжних правових інститутів створюють ризики фрагментарності та зниження процедурної легітимності правотворчості.

З огляду на зазначене, комплексне дослідження проблем та перспектив конституційно-правового забезпечення участі заінтересованих осіб у правотворчій діяльності набуває виняткової наукової та практичної значущості. Теоретичне осмислення цих процесів є критично необхідним для розробки дієвих правових запобіжників, гармонізації законодавства та побудови ефективної, прозорої і збалансованої моделі взаємодії інституцій держави та суспільства у сфері правотворення.

Аналіз останніх джерел. Більшість наявних вітчизняних наукових публікацій традиційно зосереджується на загальних питаннях участі громадськості або інституті лобіювання, не розглядаючи заінтересованих осіб як окрему, специфічну нормативну категорію учасників правотворчої діяльності, що була концептуалізована з прийняттям Закону України «Про правотворчу діяльність». Окремі спроби первинного осмислення цієї дефініції крізь призму новітнього законодавства лише починають з'являтися у науковій періодиці (зокрема, у публікаціях Н. Атаманчук), проте вони мають здебільшого оглядово-ознайомчий характер і не формують цілісної доктринальної бази. Натомість у зарубіжній науковій думці питання залучення різних груп інтересів до формування політики та їхнього впливу на демократичну легітимність правотворчості розроблено значно глибше. Ґрунтовні емпіричні та теоретичні дослідження проблеми нерівного представництва ресурсних бізнес-груп та громадських організацій (особливо правозахисних) широко представлені у працях таких західних учених, як А. Расмуссен (Anne Rasmussen) та С. Рехер (Stefanie Reher). Таким чином, відсутність належного доктринального підґрунтя в українській правовій науці на тлі стрімкого оновлення профільного законодавства та наявності передового досвіду зарубіжних країн, насамперед країні ЄС, зумовлює гостру необхідність заповнення цієї прогалини шляхом проведення системного наукового дослідження.

З огляду на виявлену прогалину у вітчизняній правовій доктрині та стрімкий розвиток профільного законодавства, **метою статті** є комплексний конституційно-правовий аналіз інституціоналізації статусу заінтересованих осіб як учасників правотворчої діяльності в Україні, виявлення існуючих проблем у механізмах їх залучення та визначення перспективних напрямів удосконалення відповідного нормативного забезпечення. Для досягнення поставленої мети у дослідженні

сформульовано та вирішено такі **завдання**: по-перше, з'ясувати конституційно-правову природу та здійснити видову класифікацію заінтересованих осіб на основі положень Закону України «Про правотворчу діяльність»; по-друге, розкрити ключові форми та механізми їхньої участі у правотворчому процесі, зосереджуючи увагу на інструментах публічних консультацій, оцінки впливу та офіційного лобіювання; по-третє, проаналізувати ризики нерівного доступу та дисбалансу впливу різних соціальних груп на процедурну легітимність ухвалення нормативно-правових актів.

Виклад основної частини. Ухвалення 24 серпня 2023 року Закону України «Про правотворчу діяльність» слугувало фундаментальним етапом у напрямі систематизації та впорядкування нормотворчих процесів у державі. Цей нормативно-правовий акт інституціоналізував правові та організаційні основи правотворчості, закріпивши її базові принципи, процедури здійснення, легальне коло учасників, а також стандарти нормопроєктувальної техніки. Окрім цього, Закон деталізував порядок обліку актів, правила усунення правових прогалин та подолання колізій, а також механізми контролю за їх реалізацією. Значним концептуальним кроком стало офіційне визнання ролі громадськості та заінтересованих осіб у цьому процесі. Відповідно до частини п'ятої статті 4 вказаного Закону, законодавцем було закріплено правову дефініцію заінтересованих осіб, під якими розуміються фізичні та юридичні особи, на яких об'єктивно вплине прийняття або видання відповідного нормативно-правового акта [1]. Отже, ключовим критерієм для ідентифікації особи як заінтересованої є наявність правового, соціального чи економічного впливу майбутнього регулювання на її права, свободи, інтереси чи обов'язки.

Аналіз частини 5 статті 4 Закону України «Про правотворчу діяльність» дає змогу виокремити вичерпний перелік категорій заінтересованих осіб, що класифікуються за їхнім правовим статусом та організаційною формою [1]. Зокрема, до таких суб'єктів належать громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території держави, що гарантує інклюзивність правотворчого процесу для всіх осіб під юрисдикцією України. Значну роль відіграють інститути громадянського суспільства, до числа яких входять громадські об'єднання, професійні та творчі спілки, благодійні фонди і релігійні організації. Окрему групу становлять інституції місцевого представництва, серед яких асоціації органів місцевого самоврядування та органи самоорганізації населення. Економічні та професійні інтереси репрезентують непідприємницькі товариства, суб'єкти господарювання та їх об'єднання, організації роботодавців, органи професійного самоврядування і саморегулівні організації. Водночас законодавець залишає перелік відкритим, включаючи до нього будь-яких інших осіб, прав, свобод, інтересів чи обов'язків яких безпосередньо стосується відповідний нормативно-правовий акт. Статус таких осіб та їхнє право виступати активними учасниками нормотворчого процесу безпосередньо випливають із конституційного права громадян брати участь в управлінні державними справами (стаття 38 Конституції України) та права направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення до органів державної влади (стаття 40). Своєю чергою, правотворча активність інститутів громадянського суспільства органічно спирається на конституційне право на свободу об'єднання для здійснення і захисту своїх прав і свобод (стаття 36 Основного Закону) [2].

У механізмі правотворення вказаний Закон чітко розмежовує компетенцію різних учасників. Заінтересовані особи не наділені прямим правом ухвалювати нормативно-правові акти, що є прерогативою суб'єктів правотворчої діяльності, чи офіційно вносити їх на розгляд парламенту, що належить до повноважень суб'єктів правотворчої ініціативи. Натомість такі особи володіють правом ініціювати підготовку проєкту нормативно-правового акта безпосередньо перед суб'єктом правотворчої ініціативи. Таким чином, вони виступають своєрідними каталізаторами нормотворчого процесу, артикулюючи суспільний запит. Правова рамка їхньої безпосередньої участі у правотворчій діяльності має комплексний характер і базується на приписах Конституції України, нормах профільного Закону, а також на положеннях спеціального законодавства, що регулює питання публічних консультацій, лобізму та лобістської діяльності. Зазначена конфігурація нормативного регулювання дозволяє забезпечити необхідний баланс між професійною діяльністю державних інституцій та демократичним представництвом інтересів громадянського суспільства у процесі формування правових норм.

Ефективна реалізація правотворчої функції держави неможлива без створення дієвих, законодавчо закріплених каналів взаємодії між суб'єктами публічної влади та громадянським суспільством. Сучасна парадигма конституційно-правового забезпечення правотворчості базується на системному залученні заінтересованих осіб до процесів розробки, обговорення та прийняття нормативних рішень. Відповідно до чинного законодавства України, правова рамка такої участі має комплексний характер і регламентується нормами Конституції України, Закону України «Про правотворчу діяльність», а також спеціальними законодавчими актами Законом України «Про лобіювання» та Законом України «Про публічні консультації». Однією з первинних та найбільш значущих форм

участі є наділення заінтересованих осіб правом ініціювати підготовку проєкту нормативно-правового акта безпосередньо перед суб'єктом правотворчої ініціативи відповідно до частини 6 статті 4 Закону України «Про правотворчу діяльність» [1]. Хоча самі заінтересовані особи не володіють правом формального внесення законопроєктів чи інших актів на розгляд правотворчих органів, надана їм можливість виступати каталізаторами нормотворчого процесу дозволяє трансформувати об'єктивні суспільні потреби в офіційний правотворчий задум ще на початкових етапах. Надзвичайно важливим етапом залучення заінтересованих осіб є стадія планування та розроблення документів публічної політики, що передує безпосередньому написанню тексту нормативно-правового акта. Сучасні стандарти нормопроєктування передбачають широке використання аналітичних інструментів, зокрема підготовку так званої «зеленої книги» – консультативного документа, який оприлюднюється для збору позицій та альтернативних бачень щодо шляхів вирішення виявленої суспільної проблеми. Залучення заінтересованих осіб на цьому етапі, а також під час проведення обов'язкової оцінки впливу майбутнього регулювання, створює умови для глибокого аналізу потенційних наслідків прийняття акта. Це дозволяє суб'єктам правотворчості врахувати економічні, соціальні та правові ризики для різних категорій населення чи бізнесу, тим самим підвищуючи прогностичну якість та обґрунтованість державного регулювання.

Важливим інструментом забезпечення відкритості та демократичності правотворчої діяльності виступають публічні консультації. Відповідно до приписів статті 45 Закону України «Про правотворчу діяльність», проведення публічних консультацій щодо проектів нормативно-правових актів здійснюється суб'єктом правотворчої діяльності або іншим уповноваженим органом з метою безпосередньої реалізації принципів транспарентності [1]. Процедурні аспекти цього механізму деталізовані у профільному Законі України «Про публічні консультації» [3]. Втім, попри безперечну прогресивність даного нормативного акта, у площині його практичного застосування існує суттєва проблема відтермінування дії. Законодавцем встановлено, що основний масив положень цього Закону вводиться в дію лише через дванадцять місяців з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні, тоді як окремі його норми набудуть чинності через шість місяців після настання вказаної обставини. Такий строк зумовлює тимчасовий дефіцит уніфікованих, обов'язкових процедур консультативного залучення в умовах сьогодення, що вимагає пошуку перехідних механізмів забезпечення прозорості.

Гармонійним доповненням до інституту публічних консультацій є легалізація лобізму та лобістської діяльності, що формує цивілізовані правові рамки для просування комерційних інтересів у правотворчому процесі. Прийняття Закону України «Про лобіювання» дозволило чітко розмежувати представництво бізнес-інтересів від адвокації суспільно значущих питань неприбутковими організаціями [4]. Цей механізм надає суб'єктам лобіювання, як легітимним представникам заінтересованих осіб, правовий інструментарій для впливу на суб'єктів правотворчості шляхом подання аналітичних матеріалів, участі у засіданнях парламентських комітетів та безпосередньої комунікації з посадовими особами. У поєднанні з функціонуванням Реєстру прозорості, інститут лобіювання створює необхідні запобіжники проти тіньового впливу на процеси прийняття рішень, гарантуючи, що діяльність заінтересованих осіб з просування власних інтересів буде підзвітною, відкритою для суспільного контролю та здійснюватиметься виключно у правовому полі.

Імплементація нових законодавчих механізмів участі заінтересованих осіб у правотворчому процесі неминуче стикається з фундаментальною проблемою забезпечення рівного доступу та уникнення дисбалансу впливу. Як у вітчизняному, так і в зарубіжному науковому та суспільному дискурсі ключова увага зосереджується на ризиках домінування фінансово та організаційно забезпечених бізнес-груп над інститутами громадянського суспільства, що обстоюють широкі суспільні інтереси. Домінування представників потужних індустрій та корпорацій здатне призвести до їх непропорційного впливу на формування державної політики, що, у свою чергу, знижує її чутливість до реальних потреб та думок широкого загалу. Зазначена проблематика знаходить переконливе емпіричне підтвердження у сучасних політологічних та правових дослідженнях. Зокрема, науковці Анне Расмуссен (Anne Rasmussen) та Стефані Рехер (Stefanie Reher) ґрунтовно дослідили природу упередженості у представництві інтересів. Дослідниці наголошують, що політичні позиції груп захисту суспільних інтересів значно частіше корелюють з думкою більшості громадян порівняно з позиціями бізнес-асоціацій та комерційних компаній. Більше того, як свідчать наведені ними дані, інтенсивніша взаємодія суб'єктів правотворчості з масовими громадськими організаціями, а не з корпоративними структурами, сприяє формуванню у представників влади значно точнішого розуміння суспільних настроїв [5, с. 49]. Відтак, надмірна репрезентативність комерційних інтересів закономірно розглядається як ключовий індикатор дисбалансу в системі залучення заінтересованих осіб. Наслідки такого дисбалансу виходять за межі простої нерівності у доступі до владних кабінетів, безпосередньо впливаючи на процедурну легітимність правотворчості та рівень довіри

громадян до прийнятих нормативно-правових актів. Спираючись на результати масштабних опитувань та експериментів, проведених у Великій Британії, Сполучених Штатах Америки та Німеччині, А. Расмуссен та С. Рехер доводять, що нерівність в участі різних типів груп інтересів суттєво нівелює ті позитивні ефекти, які зазвичай забезпечуються самим фактом залучення забезпечених груп впливу до консультацій. Громадяни схильні оцінювати процеси прийняття рішень як менш легітимні, якщо в них спостерігається очевидний перекіс на користь одних учасників за рахунок інших. [5, с. 49-50]

Концептуально важливим є висновок, що втрата процедурної легітимності через недостатнє залучення громадськості не компенсується навіть змістовно якісним нормативним актом. Справедливість самої правотворчої процедури є критичною для суспільної довіри, яка стрімко падає у разі домінування бізнес-еліт. Тому для України на етапі імплементації інститутів лобіювання та публічних консультацій необхідні дієві запобіжники проти маргіналізації інститутів громадянського суспільства. Створення ефективного механізму участі заінтересованих осіб вимагає комплексного підходу, першочерговим завданням якого є системна синхронізація законів України «Про правотворчу діяльність», «Про лобіювання» та «Про публічні консультації» задля усунення правових колізій та забезпечення єдності термінологічного апарату. Невід'ємною складовою модернізації є цифровізація взаємодії: повноцінний запуск Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів та загальнонаціональної платформи електронних консультацій суттєво знизить бар'єри для участі громадськості та забезпечить інтерактивну транспарентність обговорень. Окремої уваги потребує етап оцінки впливу проєктів нормативних актів, де існує ризик подання корпоративними структурами професійних, але упереджених аналітичних матеріалів, що гіперболізують комерційні вигоди та ігнорують соціальні ризики. Для нівелювання цього дисбалансу необхідно запровадити обов'язковий багатофакторний аналіз (з урахуванням впливу на права людини та соціальну рівність), а також механізм незалежної перехресної верифікації даних. Вимога щодо обов'язкового врахування прав людини та соціальних ризиків під час розробки регуляторних актів ґрунтується на фундаментальному положенні статті 3 Конституції України, згідно з якою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення її прав є головним обов'язком держави [2]. Додатковим процедурним запобіжником має стати обов'язок держави проактивно збирати альтернативні дані (від академічного середовища чи правозахисних організацій), якщо ініціатива надходить переважно від комерційних суб'єктів. Запровадження принципу повного розкриття джерел емпіричних даних із їх прив'язкою до Реєстру прозорості лобіювання унеможливить приватизацію правотворчого процесу та гарантуватиме захист загальносуспільних інтересів.

Висновки. Враховуючи вище зазначене, ми дійшли до наступних висновків, по-перше, інституціоналізація статусу заінтересованих осіб у Законі України «Про правотворчу діяльність» знаменує концептуальний перехід до сучасної моделі нормотворчості. Це трансформує громадян, інститути громадянського суспільства та суб'єктів господарювання з пасивних спостерігачів у повноправних учасників, наділених легальними інструментами впливу на державну правотворчу політику через механізми ініціювання, публічних консультацій, оцінки впливу та лобіювання.

По-друге, фундаментальним викликом у практичній реалізації цих механізмів є загроза нерівного доступу та дисбалансу представництва. Домінування ресурсно забезпечених корпоративних і бізнес-груп над організаціями, що захищають широкі суспільні інтереси, критично знижує процедурну легітимність ухвалених нормативно-правових актів та нівелює суспільну довіру до інститутів публічної влади.

По-третє, подолання існуючих проблем вимагає системної модернізації конституційно-правового забезпечення. Першочерговими кроками мають стати синхронізація норм законів про правотворчість, лобіювання та публічні консультації, розширення інструментів електронної демократії, а також обов'язкове запровадження багатофакторної матриці та перехресної верифікації даних під час оцінки впливу проєктів актів як ключового запобіжника від тіньової монополізації правотворчості.

Отже, ефективна та рівноправна участь заінтересованих осіб є невід'ємною передумовою якісного правотворення, а побудова прозорого, інклюзивного та збалансованого механізму їх залучення виступає фундаментальною гарантією утвердження верховенства права та європейських стандартів належного урядування в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (дата звернення: 20.02.2026).

2. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 22.02.2026).
3. Про публічні консультації: Закон України від 20.06.2024 № 3841-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3841-20 (дата звернення: 20.02.2026).
4. Про лобіювання: Закон України від 23.02.2024 № 3606-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3606-20 (дата звернення: 20.02.2026).
5. Rasmussen A., Reher S. (Inequality in) Interest Group Involvement and the Legitimacy of Policy Making. British Journal of Political Science. 2023. Vol. 53. № 1. P. 45–64. DOI: https://doi.org/10.1017/S0007123422000242.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Кротюк О.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.9:364.65
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.20

МЕДІАЦІЯ ЯК ПРАКТИКА ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ: ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Кулініч О.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії держави та права
Навчально-наукового інституту права та інноваційної освіти
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-0603-0513

Лебедєва Ю.В.,
старший викладач кафедри теорії держави та права
Навчально-наукового інституту права та інноваційної освіти
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-9745-2796

Кулініч О.О., Лебедєва Ю.В. Медіація як практика відновного правосуддя: перспективи для України

У статті досліджено медіацію як ключовий інструмент відновного правосуддя та надано оцінку потенціалу для її модернізації в рамках української системи правосуддя. Обґрунтовано, що медіація, заснована на принципах діалогу, добровільності, відповідальності правопорушника та орієнтації на потреби потерпілого, повністю відповідає філософії відновного правосуддя й сприяє гуманізації кримінального процесу. На основі аналізу чинного законодавства України та міжнародних стандартів автори встановлюють, що попри наявність Закону України «Про медіацію» 2021 року, нормативне регулювання залишається фрагментарним: у кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві відсутні чіткі процедури спрямування справ на медіацію, механізми оцінки її результатів та процесуального закріплення медіаційної угоди.

Порівняльний аналіз досвіду Німеччини, Польщі, Нідерландів, Канади та США демонструє, що ефективність медіації у сфері відновного правосуддя забезпечується поєднанням трьох чинників – чіткої законодавчої регламентації, інституційної підтримки та професійної підготовки медіаторів. Автори акцентують, що в Україні ці елементи представлені неповною мірою, що стримує становлення медіації як повноцінного правового механізму. Зокрема, зазначається брак єдиного підходу до сертифікації медіаторів, недостатня інтегрованість медіації в кримінальний процес, низький рівень правової культури та довіри до відновних процедур.

Окрема увага приділяється контексту воєнного стану, у котрому медіація набуває додаткового значення для забезпечення соціальної згуртованості, зниження рівня конфліктності та ресоціалізації неповнолітніх правопорушників. На основі проведеного дослідження автори обґрунтовують необхідність формування в Україні комплексної нормативної моделі відновного правосуддя, що охоплюватиме врегулювання процесуальних аспектів медіації, розвиток інституційної інфраструктури та створення системи професійної підготовки медіаторів.

Сформульовані у статті висновки підкреслюють, що інтеграція медіації в українську правову систему є важливою передумовою руху до європейських стандартів правосуддя, підвищення ефективності захисту прав потерпілих та зміцнення довіри громадян до судової влади.

Ключові слова: медіація, відновне правосуддя, права людини, доступ до правосуддя, альтернативне вирішення спорів, кримінальна юстиція, ювенальна юстиція, захист прав потерпілих, правова держава, конституційні засади, соціальна згуртованість, інституційний розвиток, стандарти Ради Європи, правова культура, модернізація правосуддя.

Kulinich O.O., Lebedieva Y.V. Mediation as a practice of restorative justice: prospects for Ukraine

The article examines mediation as a key tool of restorative justice and provides an assessment of the potential for its modernization within the Ukrainian justice system. It is substantiated that mediation, based on the principles of dialogue, voluntariness, offender responsibility and orientation to the needs of the victim, fully complies with the philosophy of restorative justice and contributes to the humanization of the criminal process. Based on an analysis of the current legislation of Ukraine and international standards, the authors establish that despite the existence of the Law of Ukraine

«On mediation» of 2021, regulatory regulation remains fragmentary: criminal and criminal procedural legislation lacks clear procedures for referring cases to mediation, mechanisms for assessing its results and procedural consolidation of the mediation agreement.

A comparative analysis of the experience of Germany, Poland, the Netherlands, Canada and the USA demonstrates that the effectiveness of mediation in the field of restorative justice is ensured by a combination of three factors - clear legislative regulation, institutional support and professional training of mediators. The authors emphasize that in Ukraine these elements are incompletely represented, which hinders the development of mediation as a full-fledged legal mechanism. In particular, the lack of a unified approach to the certification of mediators, insufficient integration of mediation into the criminal process, low level of legal culture and trust in restorative procedures are noted.

Special attention is paid to the context of martial law, in which mediation acquires additional importance for ensuring social cohesion, reducing the level of conflict and resocialization of juvenile offenders. Based on the research conducted, the authors justify the need to form a comprehensive normative model of restorative justice in Ukraine, which will cover the regulation of procedural aspects of mediation, the development of institutional infrastructure and the creation of a system of professional training for mediators.

The conclusions formulated in the article emphasize that the integration of mediation into the Ukrainian legal system is an important prerequisite for moving towards European standards of justice, increasing the effectiveness of protecting the rights of victims, and strengthening citizens' trust in the judiciary.

Key words: mediation, restorative justice, human rights, access to justice, alternative dispute resolution, criminal justice, juvenile justice, protection of victims' rights, rule of law, constitutional principles, social cohesion, institutional development, Council of Europe standards, legal culture, modernization of justice.

Постановка проблеми. Медіація як інструмент відновного правосуддя посідає ключове місце в сучасній правовій політиці демократичних держав, орієнтованих на гуманізацію кримінального процесу та зменшення навантаження на судову систему. Вона ґрунтується на ідеї відновлення порушених соціальних зв'язків, компенсації завданої шкоди та досягнення згоди між потерпілим і правопорушником шляхом добровільного діалогу. Попри наявність у національному законодавстві базового нормативного акту – Закону України «Про медіацію» 2021 року – реальна інтеграція медіації в систему кримінального, цивільного та адміністративного правосуддя залишається недостатньою. Законодавець лише окреслив загальну рамку, не створивши цілісних процесуальних механізмів, котрі б дозволили медіації працювати як повноцінній практиці відновного правосуддя.

Актуальність проблеми зумовлена кількома факторами. По-перше, українська судова система системно перевантажена, що призводить до тривалих строків розгляду справ і низької ефективності судового захисту. По-друге, суспільний запит на альтернативні, менш конфліктні способи вирішення спорів зростає, особливо у зв'язку з воєнним станом, збільшенням кількості кримінальних правопорушень проти власності та конфліктів у громадах. По-третє, міжнародні стандарти та рекомендації Ради Європи, ЄС та ООН прямо вказують на необхідність впровадження відновних практик як складової демократичної та ефективної системи правосуддя. Водночас в Україні відсутня комплексна державна політика у сфері відновного правосуддя, а законодавча база, що регулює примирення сторін, є фрагментарною і не забезпечує належної реалізації прав учасників.

Конституційно-правова природа проблеми полягає в тому, що держава, декларуючи у Конституції України принципи верховенства права, поваги до гідності та захисту прав людини, фактично не створила дієвого механізму реалізації цих принципів у контексті відновних процедур. Відсутня чітка модель взаємодії між судовою владою, органами досудового розслідування, прокурорами, громадами та інститутом медіаторів. Така фрагментарність суперечить логіці сучасних підходів до правосуддя, орієнтованих на реабілітацію, ресоціалізацію та мінімізацію негативних наслідків кримінального процесу для потерпілих.

Крім того, в умовах війни питання відновного правосуддя набуває особливої ваги: зростання рівня травматизації населення потребує механізмів ненасильницького вирішення конфліктів, відновлення довіри всередині громад та ефективної роботи служб у справах дітей і ювенальної юстиції. Отже, медіація більше не може розглядатися як факультативний механізм – вона має стати ключовим елементом модернізації правосуддя в Україні.

Метою наукової статті є здійснення комплексного аналізу медіації як інструмента відновного правосуддя в Україні, визначення її правової природи, оцінка відповідності національного законодавства міжнародним стандартам та окреслення перспектив удосконалення законодавчого й інституційного забезпечення медіації в українській правовій системі з урахуванням кращих зарубіжних практик.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика медіації та відновного правосуддя активно досліджується в українській і зарубіжній правовій науці, однак ступінь її опрацювання є нерівномірним. У вітчизняній правовій доктрині теоретичні та процесуальні аспекти гуманізації правосуддя, доступу до правосуддя й альтернативного врегулювання спорів висвітлювалися у працях О. Костенка, О. Крупчана, М. Мельника, І. Сенюти, Л. Шепітько, що формує наукове підґрунтя для розвитку медіації як практики відновного правосуддя.

Зарубіжні дослідження формують цілісну наукову школу відновного правосуддя. Класичні роботи H. Zehr, M. Umbreit, L. Walgrave, J. Braithwaite заклали концептуальні засади відновного правосуддя та медіації у кримінальному процесі. У країнах ЄС вагомий внесок зробили T. Trenczek, M. Wright, I. Aertsen, які досліджували інституалізацію медіації в Німеччині, Австрії та Бельгії. Значущими є також праці канадських і американських дослідників – J. Paul, K. Daly, які аналізують вплив community mediation на зменшення рівня рецидиву та підвищення рівня задоволеності потерпілих.

Попри активну наукову дискусію, системний аналіз медіації саме як елемента відновного правосуддя в українській юриспруденції залишається фрагментарним. Наявні праці здебільшого орієнтовані на техніко-юридичний або психологічний аспект медіації, у той час як питання конституційної системи гарантій, співвідношення відновної та каральної моделей правосуддя, а також нормативної оцінки ефективності медіаційних практик залишаються недостатньо розробленими. Відсутність комплексних міждисциплінарних досліджень вказує на нагальну потребу у формуванні нової правової парадигми, у центрі котрої – відновний підхід, орієнтований на потреби потерпілого та ресоціалізацію правопорушника.

Виклад основного матеріалу. Відновне правосуддя як концепція сформувалося у відповідь на обмеженість класичної, каральної моделі кримінальної юстиції, зосередженої переважно на державній реакції на правопорушення, а не на реальному відновленні соціальної рівноваги [1, 2]. Модель, орієнтована на відплату, не забезпечує ключових потреб потерпілого – відчуття безпеки, компенсації шкоди, можливості бути почутим [1]. У свою чергу, правопорушник не отримує можливостей для усвідомлення наслідків своїх дій та реальної ресоціалізації [3].

Відновне правосуддя, на відміну від традиційної моделі, спрямоване на відновлення порушених соціальних зв'язків шляхом активного залучення всіх сторін конфлікту. Це відповідає західним теоріям, котрі визначають відновне правосуддя як процес залучення потерпілого, правопорушника та громади з метою спільного вирішення наслідків злочину [1, 3, 4].

Міжнародні документи, зокрема Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи Rec (99) 19, Директива ЄС 2012/29/EU про права потерпілих, положення ООН щодо альтернативних заходів («Токійські правила» 1990 р.) – підкреслюють необхідність інтеграції відновних практик у кримінальну юстицію [5, 6, 7]. Ці стандарти формують нормативну рамку, котрій має відповідати українське законодавство.

У цьому контексті, слід акцентувати увагу, що медіація є центральним механізмом відновного правосуддя, оскільки забезпечує організований діалог між сторонами конфлікту за участі нейтрального посередника. Її основні принципи – добровільність, конфіденційність, неупередженість медіатора, орієнтація на інтереси сторін та відповідальність правопорушника – повністю відповідають філософії відновного правосуддя [8].

У кримінальних провадженнях медіація дозволяє потерпілому не лише отримати компенсацію шкоди, а й безпосередньо впливати на врегулювання ситуації. Правопорушнику ж процедура дає можливість усвідомити наслідки свого діяння та уникнути надмірної криміналізації у випадках нетяжких злочинів [9].

У цивільних і сімейних спорах медіація забезпечує більш гнучкий механізм урегулювання конфлікту, ніж судовий процес, та сприяє стабільності соціальних відносин, що є одним із пріоритетів відновної парадигми [10].

У світовій практиці – зокрема в Канаді, Нідерландах, Німеччині – медіація є регулярним інструментом ювенальної юстиції [11]. Досвід цих країн демонструє, що застосування медіації для неповнолітніх правопорушників зменшує ризик рецидиву на 20–40% [12]. Цей досвід є релевантним для України, особливо в умовах реформування системи ювенальної превенції.

У контексті аналізу законодавства України про медіацію та відновних практик, доцільно зазначити, що прийняття Закону України «Про медіацію» у 2021 році стало важливим етапом, однак цей акт носить рамковий характер і не визначає процесуальних механізмів застосування медіації у кримінальному процесі [13]. Закон містить загальні принципи та визначення, але не встановлює: процедури направлення сторін на медіацію судом чи слідчим; порядку визнання медіаційної угоди як підстави для звільнення від кримінальної відповідальності; критеріїв оцінки добросовісності сторін; вимог до підготовки медіаторів у кримінальних спорах.

Чинний Кримінальний кодекс України передбачає можливість звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК), але не регламентує відновний характер такого примирення [14]. Аналогічно, у Кримінальному процесуальному кодексі України відсутній детальний інструментарій, котрий би дозволяв інтегрувати медіацію на досудовій стадії [15]. На практиці це призводить до того, що примирення фактично зводиться до формального відшкодування шкоди без відновної складової.

У цивільному та господарському судочинстві можливість укладення мирової угоди існує давно [16, 17], однак у доктрині та правозастосовній практиці вона нерідко помилково ототожнюється з медіацією, що суперечить природі цих інструментів: мирова угода є результатом процесуальних переговорів, тоді як медіація – позасудовим діалогом, спрямованим на глибинне врегулювання конфлікту.

Слід також акцентувати увагу, що нормативно-правова база також не враховує потреб ювенальної юстиції [18]. В Україні відсутній спеціальний закон про відновне правосуддя для неповнолітніх, хоча такі акти успішно функціонують у Литві, Латвії, Польщі та Грузії.

Окрему увагу важливо приділити зарубіжному досвіду інтеграції медіації у відновне правосуддя.

Так, у Німеччині діє інститут Täter-Opfer-Ausgleich (примирення між жертвою та правопорушником) законодавчо закріплений у §155a StPO та активно застосовується щодо неповнолітніх [19]. Тобто медіація може бути підставою для пом'якшення покарання або відмови від кримінального переслідування.

За законодавством Польщі передбачено, що у кримінальному процесі медіація є процесуально врегульованою процедурою з конкретним порядком направлення на медіацію та оцінки результатів [20]. Також показово, що польські суди активно застосовують її в ювенальних справах.

Практики restorative justice інтегровані в роботу поліції, прокуратури та судів в Нідерландах. У країні медіатора залучають ще на етапі первинного контакту з правопорушником [11].

У США та Канаді діють програми VOM (victim–offender mediation) та FGC (family group conferencing), котрі застосовуються десятиліттями на рівні громад, що забезпечує їхню ефективність та прийнятність суспільством [21]. Загальною рисою цих систем є наявність чіткої державної політики, інституційної підтримки та законодавчо врегульованої процедури інтеграції медіації у всі стадії кримінального процесу – від роботи поліції до виконання вироків.

Стосовно викликів та перешкод розвитку відновної медіації в Україні, то слід зазначити, що наразі країна стикається з низкою системних бар'єрів, серед яких: 1) фрагментарність законодавства, відсутність спеціальних норм у КПК, нечіткий статус медіаційної угоди, неврегульованість питань конфіденційності в кримінальному процесі; 2) відсутність державної програми розвитку відновного правосуддя, медіація існує переважно як громадська ініціатива або грантові проєкти; 3) підготовка медіаторів не уніфікована, відсутня спеціальна сертифікація для кримінальної медіації, що є обов'язковим у країнах ЄС; 4) українське суспільство традиційно орієнтоване на «судове вирішення» як єдину легітимну форму правосуддя, недовіра до альтернативних процедур знижує їхню ефективність; 5) зростання кількості конфліктів і травматизації населення потребує відновних практик, але одночасно ускладнює їхнє застосування через нестачу ресурсів і кадрові втрати.

Щодо перспектив удосконалення законодавства та практики медіації, то з урахуванням міжнародного досвіду та сучасних наукових підходів слід виділити такі перспективи: 1) розроблення спеціального закону про відновне правосуддя, що визначатиме процедури медіації у кримінальних провадженнях; 2) внесення змін до КПК України щодо стадій, учасників і наслідків медіації; 3) запровадження інституту медіатора у кримінальному процесі з чітким статусом і сертифікацією; 4) розвиток ювенальної медіації як окремого напряму з обов'язковою участю психологів; 5) інституційне забезпечення медіації через створення центрів відновного правосуддя на рівні громад; 6) інтеграція онлайн-медіації (ODR) як інструмента доступного правосуддя; 7) формування національних стандартів та етичних правил медіаторів.

Також зазначимо, що у науковій доктрині все більшої уваги набуває проблематика забезпечення доступу до правосуддя та підвищення ефективності правових механізмів захисту прав людини, що зумовлює пошук альтернативних та комплементарних форм вирішення правових конфліктів. Як слушно зазначається в сучасних дослідженнях, удосконалення юридичних конструкцій та правових інструментів є необхідною передумовою формування справедливого, гнучкого та людиноцентричного правосуддя [22, 23]. У цьому контексті медіація може розглядатися як один із інструментів оптимізації правозастосовної практики та зниження надмірного процесуального навантаження на судову систему.

Значущість медіації також корелює з теоретико-правовими засадами права на справедливий суд як ключового елемента верховенства права. У наукових працях обґрунтовується, що ефективний захист прав особи не обмежується формальним доступом до суду, а передбачає наявність

реальних, дієвих та пропорційних процедур вирішення спорів [24, 25]. Альтернативні способи врегулювання конфліктів, зокрема медіація, у цьому сенсі доповнюють судовий захист, сприяючи досягненню справедливого балансу між інтересами сторін та забезпеченню процесуальної економії.

Окремої уваги заслуговує міждисциплінарний вимір дослідження прав людини та механізмів їх реалізації, що простежується у працях, присвячених міжнародним стандартам захисту прав особи та практиці їх застосування у різних сферах правового регулювання [26, 27, 28, 29, 30]. Узагальнення цього наукового доробку дозволяє зробити висновок, що сучасні правові системи дедалі активніше інтегрують альтернативні процедури вирішення спорів як складову доступного та ефективного правосуддя. У цьому контексті розвиток медіації як практики відновного правосуддя відповідає загальноєвропейським тенденціям гуманізації права та розширення спектра засобів захисту прав і свобод людини.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що медіація як інструмент відновного правосуддя становить один із найперспективніших напрямів модернізації української системи правосуддя, здатний забезпечити гуманізацію кримінального процесу, підвищити ефективність захисту прав потерпілих та сприяти ресоціалізації правопорушників. Аналіз теоретичних засад і міжнародних стандартів дозволяє дійти висновку, що медіація у своїй сутності відповідає концепції відновного правосуддя, адже орієнтована не на покарання, а на відновлення порушених соціальних зв'язків, компенсацію шкоди та залучення громади до процесу вирішення конфліктів.

Українська правова система, попри прогресивні кроки у вигляді ухвалення Закону України «Про медіацію», поки що не забезпечує повноцінної реалізації відновних практик. Законодавча база має фрагментарний характер: у Кримінальному та Кримінальному процесуальному кодексах відсутні спеціальні процедури спрямування справ на медіацію, механізми оцінки її результатів та засоби процесуального закріплення медіаційної угоди. Як наслідок, примирення сторін частіше зводиться до формальних дій, позбавлених сутнісного відновного змісту. Таким чином, актуальною проблемою залишається відсутність системного законодавчого підходу, котрий би інтегрував медіацію в усі рівні кримінальної юстиції – від досудового розслідування до виконання вироків.

Порівняльний аналіз досвіду Німеччини, Польщі, Нідерландів, Канади та США засвідчує, що ефективність медіації у сфері відновного правосуддя забезпечується за умови наявності трьох ключових елементів: 1) чіткої законодавчої процедури, що визначає порядок застосування медіації, статус медіатора та наслідки укладення угоди; 2) державної політики та інституційної підтримки, зокрема функціонування спеціалізованих центрів відновного правосуддя; 3) якісної професійної підготовки медіаторів, особливо у справах щодо неповнолітніх.

Зазначені елементи наразі або частково представлені, або повністю відсутні в Україні, що стримує становлення медіації як повноцінного правового інструменту.

Проблеми, виявлені в ході дослідження, мають як нормативний, так і інституційний та соціальний характер. До центральних бар'єрів належать: фрагментарність законодавства та відсутність спеціального закону про відновне правосуддя; недостатня інтеграція медіації в кримінальний процес, зокрема на досудових стадіях; відсутність єдиного підходу до сертифікації медіаторів; низький рівень обізнаності населення та недовіра до альтернативних форм вирішення спорів; обмеженість ресурсів, кадровий дефіцит і підвищена суспільна напруга в умовах війни.

Разом із тим, перспективи впровадження медіації в Україні є значними й обґрунтованими. Медіація здатна стати ключовим елементом розвитку ювенальної юстиції, оскільки світовий досвід демонструє її здатність зменшувати рівень рецидиву, підвищувати рівень задоволеності потерпілих та сприяти реінтеграції неповнолітніх у громаду. У цивільних і сімейних спорах медіація має потенціал стати ефективним засобом розвантаження судової системи та забезпечення більш стабільних соціальних відносин.

З огляду на наведене, та в контексті перспектив практики відновного правосуддя в Україні, то вважаємо, шо Україна потребує розроблення комплексної нормативної моделі відновного правосуддя, що включатиме спеціальний закон, інтегрований із положеннями КПК, КК та законодавства про ювенальну юстицію. Процесуальна модель медіації має бути чітко врегульована, з визначенням стадій, прав учасників, правил конфіденційності та порядку визнання медіаційної угоди. Необхідно створити систему підготовки медіаторів, особливо у кримінальних та ювенальних справах, з урахуванням міжнародних стандартів та етичних вимог. Слід забезпечити інституційну підтримку медіації, зокрема шляхом створення мережі центрів відновного правосуддя при органах місцевого самоврядування. Важливо підвищувати правову культуру суспільства, щоб сформувати довіру до медіації як до повноправного правового механізму, а не «альтернативи для другорядних справ». В умовах війни та післявоєнного відновлення медіація набуває особливої ваги, оскільки сприяє примиренню у громадах, соціальному згуртуванню та зниженню рівня конфліктності.

Сукупність результатів дослідження дозволяє стверджувати, що медіація є не лише корисним інструментом альтернативного врегулювання спорів, а й важливою складовою формування сучасної української моделі правосуддя, орієнтованої на гідність, діалог і відновлення. Її інтеграція в національну правову систему є необхідною умовою руху України до європейських правових стандартів та зміцнення довіри громадян до інститутів правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Zehr H. Little Book of Restorative Justice: Revised and Updated. Skyhorse Publishing Company, Incorporated, 2015. 112 p. URL: https://neekaan.com/TheLittleBookof RestorativeJustice.pdf.
2. Christie N. Conflicts as property. *The British Journal of Criminology*. 1977. Vol. 17, no. 1. P. 1–15. URL: https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.bjc.a046783.
3. Braithwaite J. Responsive Regulation. *Restorative Justice & Responsive Regulation*. 2001. P. 29–43. URL: https://doi.org/10.1093/oso/9780195136395.003.0002.
4. Walgrave L. Restorative Justice, Self-interest and Responsible Citizenship. Willan, 2013. 250 p. URL: https://doi.org/10.4324/9781843925668.
5. Recommendation No. R (99) 19 of the Committee of Ministers to member States concerning mediation in penal matters : of 15.09.1999 no. R (99) 19. URL: https://search.coe.int/cm#%7B»CoEIdentifier»:[«090000168062e02b»],»sort»:[«CoEValidationDate%20Descending»]%7D.
6. Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA : of 25.10.2012 no. 32012L0029. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2012/29/oj/eng.
7. Melander G., Alfredsson G. United Nations Standard Minimum Rules for Non-custodial Measures (The Tokyo Rules). *The Raoul Wallenberg Institute Compilation of Human Rights Instruments*. 1997. P. 475–483. URL: https://doi.org/10.1163/9789004636484_063.
8. Moore C. The Mediation Process: Practical Strategies for Resolving Conflict. 4th ed. Jossey-Bass, 2014. URL: https://www.researchgate.net/publication/317647610_The_Mediation_Process_Practical_trategies_for_Resolving_Conflict_4th_edition_Christopher_W_Moore_Jossey-Bass_2014.
9. Shapland J. Restorative Justice in Practice. Willan, 2011. URL: https://doi.org/10.4324/9780203806104.
10. Boulle L. Mediation: Principles, process, practice. 3rd ed. Chatswood, N.S.W: LexisNexis Butterworths, 2011. 805 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/ 46173311_Mediation_Principles_Process_Practice.
11. Dünkel F., Horsfield P. Restorative Justice and Juvenile Justice. 2nd ed. Forum Verlag Godesberg, 2020. URL: https://www.researchgate.net/publication/338336386_Dunkel_et_al_Restorative_Justice_n_Europe_2015_Vol_2.
12. Umbreit M., Armour P. Restorative Justice Dialogue. *Washington University Journal of Law & Policy*. 2011. No. 36. P. 65–89. URL: https://www.antoniocasella.eu/restorative/Umbreit_Armour_2011.pdf.
13. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text.
14. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
15. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
16. Цивільний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.
17. Господарський процесуальний кодекс України: Кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text.
18. Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child-friendly justice: of 17.11.2010. URL: https://rm.coe.int/16804b2cf3.
19. Strafprozeßordnung 1975: Bundesgesetz no. BGBl. Nr. 631/1975. URL: https://www.ris.bka.gv.at/eli/bgbl/1975/631/P0/NOR11002349.
20. Code of Criminal Procedure: Domestic legal instrument від 06.06.1997 № 292377. URL: https://legal-tools.org/doc/84ec04.
21. A comparison of four restorative conferencing models / United States. Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention. Washington, D.C : U.S. Dept. of Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, 2001. 19 p. URL: https://www.ojp.gov/pdffiles1/ojjdp/184738.pdf.

22. Кулініч О.О. Теоретичні та практичні аспекти вдосконалення юридичних конструкцій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 2. 2025. С 152-156. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.20.
23. Кулініч О.О. Методологічні аспекти юридичної техніки у правотворчості та правозастосування. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 3. 2025. С 142-147. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.19.
24. Кулініч О.О. Право на справедливий суд: теоретико-правові засади та механізми забезпечення. *Академічні візії*. 2025. № 40. С. 169-175. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.15211137.
25. Кулініч О.О. Право на справедливий суд як ключовий елемент верховенства права: проблеми реалізації в Україні в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми у сучасній науці*. 2025. № 5. С. 725-732. DOI: иhttps://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-5(35)-725-732.
26. Nalyvaiko L., Pryputen D., Verba I., Lebedieva Y., Chepik-Trehubenko O. The European Convention on Human Rights and the Practice of the ECtHR in the Field of Gestational Surrogacy. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2023. Vol. 6. No. 2. P. 206–2019. URL: https://doi.org/10.33327/ajee-18-6.2-n000203.
27. Лебедєва Ю. Конституційно-правове забезпечення свободи репродуктивного вибору особи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. No. 3. P. 61–67. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.11.
28. Nalyvaiko L., Lebedieva Y. Human reproductive rights: international standards, experience of Ukraine and Lithuania: монографія. Modern scientific strategies of development, 2022. URL: https://doi.org/10.51587/9781-7364-13395-2022-008-318-336.
29. Лебедєва Ю. В. Нормативно-правове забезпечення реалізації права на посмертне відтворення військовослужбовців та інших осіб: зарубіжний досвід та регламентація в Україні. *Київський часопис права*. 2024. № 1. С. 23–30. URL: https://doi.org/10.32782/klj/2024.1.3.
30. Наливайко Л., Лебедєва Ю. Репродуктивні права людини: міжнародні стандарти, досвід України та Литви. *European Political and Law Discourse*. 2022. Т. 9, No. 4. С. 60–73. URL: https://doi.org/10.46340/eppd.2022.9.4.6.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Кулініч О.О., Лебедєва Ю.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.565.2(477):340.113]:[341.645.5(4):341.231.14]
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.21

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ПРАВНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЄСПЛ У РІШЕННЯХ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Лазарєв В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави та права
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-9468-0497

Лазарєв В.В. Імплементація правничої термінології ЄСПЛ у рішеннях Конституційного Суду України.

Статтю присвячено дослідженню особливостей впливу прецедентної практики Європейського суду з прав людини на формування та розвиток правничої термінології в актах Конституційного Суду України. У дослідженні, правничу термінологію розглянуто як динамічну систему, що безпосередньо залежить від суспільно-історичного розвитку держави, правотворчості, правозастосування та доктрини. Показано, що модернізація терміносистеми відбувається як під впливом внутрішніх чинників, так і зовнішніх, передусім - інтенсивної взаємодії з європейським правовим простором.

Наголошено, що імплементація правничої термінології, яка сформована ЄСПЛ, суттєво впливає на правову систему, зокрема на трансформацію конституційного правосуддя в Україні. Це проявляється у тому, що у рішеннях КСУ використовується правнича термінологія, вироблена ЄСПЛ. Імплементація правничої термінології ЄСПЛ Україною слугує індикатором наближення національної правової системи до європейських стандартів.

Особливу увагу приділено ключовим принципам, що інтегровані з рішень ЄСПЛ у практику Конституційного Суду України: «proportionality test», «margin of appreciation», «quality of law», «legal certainty», «rule of law». Продемонстровано, як ці поняття розширюють та переосмислюють українську конституційну терміносистему. Зазначено, що імплементація європейської термінології не є механічним запозиченням, а передбачає глибоку доктринальну адаптацію, узгодження з національним законодавством.

Підкреслено, що імплементація правничої термінології ЄСПЛ у рішеннях КСУ є процесом наближення національної правової системи до стандартів ЄС. Вона перетворюється на один із ключових чинників модернізації українського конституційного правосуддя. Саме це сприяє поглибленню інтеграції України до європейського правового простору. Розвиток цієї терміносистеми й надалі визначатиме якість конституційного правосуддя, адже саме мовно-концептуальна точність є фундаментом ефективного захисту прав людини та побудови сучасної правової держави.

Обґрунтовано, що імплементація правничої термінології ЄСПЛ є важливим чинником модернізації української правової системи, сприяє гармонізації національного конституційного правопорядку з європейськими підходами та створює підґрунтя для подальшого розвитку правової доктрини в Україні.

Ключові слова: правнича термінологія; Конституційний Суд України; Європейський суд з прав людини; акти Конституційного Суду України, верховенство права; терміносистема права; імплементація європейських стандартів.

Lazariev V.V. Implementation of ECHR legal terminology in decisions of the Constitutional Court of Ukraine.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the influence of the case law of the European Court of Human Rights on the formation and development of legal terminology in the acts of the Constitutional Court of Ukraine. Legal terminology is considered as a dynamic system that directly depends on socio-historical development, law-making, law enforcement and doctrine. It is shown that the modernisation of the terminology system occurs under the influence of both internal and external factors, primarily intensive interaction with the European legal space.

It is emphasised that the implementation of legal terminology developed by the ECHR has a significant impact on the transformation of constitutional justice in Ukraine. This is manifested in the fact that the decisions of the Constitutional Court of Ukraine use legal terminology developed by the ECHR. The implementation of the ECHR's legal terminology by Ukraine serves as an indicator of the national legal system's convergence with European standards.

Particular attention is paid to the key principles that have been integrated from the decisions of the ECHR into the practice of the Constitutional Court of Ukraine: `proportionality test', `margin

of appreciation', 'quality of law', 'legal certainty' and 'rule of law'. It is demonstrated how these concepts expand and reinterpret the Ukrainian constitutional terminology system. It is noted that the implementation of European terminology is not a mechanical borrowing, but involves a deep doctrinal adaptation and harmonisation with national legislation.

It is emphasised that the implementation of the ECHR's legal terminology in the decisions of the Constitutional Court of Ukraine is a process of bringing the national legal system closer to EU standards. It is becoming one of the key factors in the modernisation of Ukrainian constitutional justice. This is what contributes to the deepening of Ukraine's integration into the European legal space. The development of this terminology system will continue to determine the quality of constitutional justice, as linguistic and conceptual accuracy is the foundation for the effective protection of human rights and the construction of a modern constitutional state.

The results of the study show that the implementation of the legal terminology of the ECHR is an important factor in the modernisation of the Ukrainian legal system, contributes to the harmonisation of the national constitutional legal order with European approaches, and creates a basis for the further development of legal doctrine in Ukraine.

Key words: legal terminology; Constitutional Court of Ukraine; European Court of Human Rights; acts of the Constitutional Court of Ukraine; rule of law; legal terminology system; implementation of European standards.

Постановка проблеми. На сьогодні, розвиток української державності відбувається в умовах інтеграції до європейського правового простору. Європейська інтеграція вимагає від нашої держави приведення системи нормативно-правових актів України до європейських стандартів. Це повною мірою стосується інтеграції європейської правничої термінології у правову систему України.

Рішення ЄСПЛ містять широку систему правничої термінології, що вироблена у межах прецедентної практики. Ця правнича термінологія все ширше використовується у актах Конституційного Суду України (КСУ). Водночас, слід констатувати ту обставину, що імплементація цих термінів нерівномірно. Також ці терміни не завжди розглядаються і використовуються на доктринальному рівні. Зокрема, на доктринальному рівні, бракує комплексних досліджень, які б комплексно розглядали механізми запозичення такої термінології та вплив на акти КСУ. Це ускладнює побудову узгодженої терміносистеми, що є необхідною умовою стабільності правових норм. Відтак виникає потреба у системному аналізі змісту й функцій термінів ЄСПЛ у рішеннях КСУ, з'ясуванні особливостей їх доктринального переосмислення.

Метою статті є комплексне дослідження особливостей імплементації правничої термінології, сформованої ЄСПЛ, у рішеннях КСУ.

Стан опрацювання проблематики. Питанням розвитку правничої термінології присвячено ряд досліджень. Зокрема, Н. Артикуца [1] дослідив підходи до визначення юридичної термінології; розглянув наукові пошуки різних дослідників у напряму юридичного термінознавства. М. Гаврильців [2] дослідила як КСУ використовує рішення ЄСПЛ як джерело права для формування позицій. С. Калинюк [3] розглянув особливості застосування правничої термінології. М. Любченко [4] на монографічному рівні дослідила роль юридичної термінології і визначила її місце у функціонуванні правової системи держави. М. Панов [5] присвятив своє дослідження проблемним питанням правничої термінології. Н. Шеремета [6] розглянула правничу термінологію як певний пласт лексики. О. Щербанюк [7] акцентував свою увагу на особливостях використання практики ЄСПЛ для тлумачення норм права. Г. Юровська [8] розглянула підхід КСУ до тлумачення норм з урахуванням досвіду ЄСПЛ. Водночас, у вітчизняній правничій літературі недостатньо розглянуті механізми імплементації правничої термінології ЄСПЛ в національну правову систему. Саме тому перед нами постає потреба у дослідженні цього напряму. Це дозволить чітко визначити особливості формування правничої термінології України на шляху до вступу в ЄС.

Виклад основного матеріалу. Правнича термінологія формувалася і продовжує формуватися під впливом необхідності задоволення комунікативних потреб правотворчої діяльності, правозастосування та розвитку правничої доктрини. Цей комплекс виступає важливою складовою аналізу правничої терміносистеми.

Правнича термінологія формувалася упродовж розвитку державності. Зважаючи на різні сторичні етапи розвитку вона увібрала у себе різні моделі концептуалізації, найменування, дефініювання й класифікації правових феноменів. Особливості терміносистеми права обумовлені специфікою позначуваних правових явищ і понять, їх неповторною історією розвитку в системі національного права і національної мови. Тобто, вона відображає особливості національного термінотворення.

Формування відповідного термінологічного масиву відбувається під впливом комплексу зовнішніх і внутрішньомовних факторів. Темп і спрямованість його розвитку визначаються різними суспільно-історичними передумовами. До них ми можемо віднести: тип виробничих відносин, співвід-

ношення класових сил, зміни суспільно-державного устрою, міжнародні відносини, мовна політика та ін. Водночас, ступінь розбудови правничої терміносистеми залежить від ряду факторів, таких як: накопичений досвід нормативного регулювання, нормопроектна техніка, правозастосування, рівень дослідженості правничих категорій, упорядкування терміносистеми.

Варто зважати, що правнича термінологія поєднує універсальні закономірності розвитку мови зі специфічними рисами, притаманними конкретній національній мовній спільноті. Кожна мова має власну систему правових понять. Особливості їх вираження, невіддільні від цієї мови.

Мови з усталеними правничими традиціями володіють розгалуженим термінологічним апаратом. Цей термінологічний апарат набував високого ступеня структурованості та повноти. Він знаходить своє ґрунтовне відображення у системі юридичних словників.

У ході історичної еволюції правнича термінологія постійно розширюється. Це відбувається завдяки появі нової термінології для позначення нових реалій і концептів, вдосконалення понятійного апарату. Кожен новий період розвитку державності формує новий пласт термінології, зокрема і правничої. Ця термінологія показує рівень пізнання правових явищ, особливості правової системи. Вагомим чинником формування правничої термінології у державі виступають міжнародні зв'язки, які тягнуть за собою запозичення термінів та їх взаємодію на наднаціональному рівні. Поширення сфери правового регулювання, поява нових галузей права на стику наук спричинюють активне творення юридичної терміносистеми за рахунок залучення термінів суміжних сфер [9]. Це повною мірою стосується і конституційного судочинства. КСУ у своїх рішеннях використовує правничу термінологію, яку було введено ЄСПЛ. Тобто, практика рішень ЄСПЛ виступає джерелом численних категорій, що сьогодні використовує КСУ. У процесі взаємодії національної правової системи України з європейськими стандартами, КСУ поступово імплементує концепти, сформовані ЄСПЛ, адаптуючи їх до національної правової системи та наповнюючи вже існуючу терміносистему новою правничою термінологією.

Правнича термінологія, що міститься в актах ЄСПЛ, включає такі ключові категорії, як «proportionality test», «margin of appreciation», «quality of law», «rule of law», «legal certainty», «proportionality», «margin of appreciation» та інші концепти, зміст яких є результатом багаторічної прецедентної практики. Відображення цих категорій у рішеннях КСУ сприяла формуванню нового концептуального шару правничої термінології, що відображає європейський підхід до захисту прав людини. Така термінологічна імплементація не обмежується буквальним запозиченням; вона передбачає глибоку доктринальну інкорпорацію та переосмислення цих категорій у межах українського конституціоналізму.

Таким чином, практика ЄСПЛ виступає каталізатором концептуального оновлення рішень КСУ та системи правничої термінології загалом. Запровадження цих категорій забезпечує не лише лінгвістичне зближення, але й методологічне вирівнювання підходів до тлумачення прав людини, пропорційності, легітимності обмежень, вимог до якості закону. Завдяки цьому КСУ формує національний правовий дискурс, який кореспондує з європейськими стандартами та сприяє гармонізації української правової системи з практикою ЄСПЛ.

Конституційний Суд України зазначав, що: «одним із елементів верховенства права є принцип пропорційності («*proportionality test*»), який у сфері соціального захисту означає, зокрема, що заходи, передбачені в нормативно-правових актах, повинні спрямовуватися на досягнення легітимної мети та мають бути співмірними з нею» [10]. Тобто, маємо констатувати, що у практиці КСУ принцип пропорційності є органічним елементом принципу верховенства права. Пропорційність розглядається у взаємозв'язку з категорією справедливості, а також із критеріями правомірності обмеження прав і свобод людини.

Пропорційність простежується не лише на внутрішньодержавному рівні, а й визначається міжнародними зобов'язаннями, що взяла на себе Україна. Ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейську конвенцію з прав людини) [11], держава взяла на себе обов'язок застосовувати положення Конвенції та практику Європейського суду з прав людини. Таким чином, Україна імплементує стандарти ЄСПЛ у вітчизняну правову систему. А отже, ці положення і термінологія ЄСПЛ мають знаходити своє відображення у актах КСУ.

Таким чином, принцип пропорційності, запозичений з практики ЄСПЛ, займає визначальне місце у правовій системі України. У юридичній літератур наголошується, що його слід розглядати його як «елемент принципу верховенства права, конституційний принцип правомірного обмеження прав та свобод людини та громадянина» [12, с. 65]. Також він включає в себе одну з міжнародно-правових засад-критеріїв правомірності такого обмеження [12, с. 65]. Саме через інтеграцію цього принципу забезпечується відповідність національного правозастосування європейським стандартам та зміцнюється взаємодія українського і міжнародного правового просторів.

Доктрина «*margin of appreciation*» сформувалася у Європі як результат розвитку прецедентної практики ЄСПЛ. ЄСПЛ не має наміру встановлення для держав-учасниць певних моделей поведінки. Це пов'язано з тим, що такі аспекти стосуються особливостей забезпечення справедливо-

сті. Іноземні дослідники зазначають, що margin of appreciation широко застосовується у рішеннях ЄСПЛ. Так, ця доктрина, використана у понад 700 рішеннях ЄСПЛ. У науковій літературі пропонується низка дефініцій цієї доктрини, однак усі вони так чи інакше виходять із концепції певної «зони дії», у якій держава може приймати рішення, що залишаються сумісними з вимогами ЄСПЛ.

У зарубіжних публікаціях звертається увага на те, що для англомовної правничої традиції вираз «*margin of appreciation*» не є однозначним. Це пов'язано з тим, що французький термін «*marge d'apprйciation*», від якого він походить, більш наближений до понять «*думка*», «*судження*».

В Україні, відсутній єдиний підхід до розуміння значення «*margin of appreciation*». У практиці КСУ, одним із найбільш вдалих варіантів є термін «простір обдумування» [13, с. 82]. Саме таке значення цього терміну використано у рішенні КСУ від 14.07.2021 р. № 1-р/2021 [14].

Незважаючи на широке використання, доктрина «*margin of appreciation*» залишається складною теоретичною конструкцією, що викликає численні дискусії. Дослідники піддають критиці цю конструкцію через невизначеність змісту, відсутність чітких меж застосування та потенційний ризик зменшення рівня захисту прав людини. Визначення цього терміну, у науковому світі, демонструють неоднозначність підходів до її розуміння. Це стосується і використання цієї доктрини ЄСПЛ. Питання виникають через необхідність врегулювання колізій через необхідність дотримання прав людини та інтересів держави.

У національній правовій системі ця доктрина розглядається як «доктриною політичного питання» та «доктриною поля розсуду держави», а також «доктриною свободи розсуду». Водночас, і в українській правовій системі, відсутній однаковий підхід до розуміння цього терміну, навіть зважаючи на позицію КСУ. Наукова доктрина виокремила три основні підходи до його розуміння: «поле розсуду у балансуванні», «поле розсуду у виборі засобів» (виникає винятково за позитивних зобов'язань держави), «поле розсуду у встановленні меж права» [13, с. 82-83]. Такий підхід дає змогу більш структуровано описати механізм дії доктрини у практиці ЄСПЛ та її використання КСУ.

Далі, на нашу думку, варто звернути увагу на категорію «якість закону» (*quality of law*) як елемент принципу верховенства права. Ця категорія виступає основною гарантією захисту прав і свобод людини. Зокрема, статтею 3 Конституції України передбачено: «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [15]. Реалізація цього обов'язку передбачає, зокрема, закріплення на рівні законодавства належних процедурних механізмів, за допомогою яких держава створює умови для реального й ефективного здійснення кожною особою своїх прав. КСУ у рішенні від 24.12.2004 р. № 22-рп/2004 [16] наголосив, що це є головним обов'язком держави.

Подальшу конкретизацію цього принципу здійснено у Кодексі адміністративного судочинства України (КАС України) [17]. Статтями 2, 6 і 242 КАС України передбачається, що цей принцип є однією з ключових засад адміністративного процесу. Ці норми визначають, що права та свободи людини є найвища соціальна цінність, визначають зміст діяльності держави, а судові рішення мають базуватися на цьому принципі. Також, важливим є те, що КАС України чітко визначає, що застосування цього принципу має відбуватися з урахуванням практики ЄСПЛ [18]. Саме це підкреслює обов'язковість інтеграції європейських правозахисних стандартів у національну правову систему.

Суттєве місце у правовій системі кожної держави просідає принцип «верховенства права» (правовладдя) / «*rule of law*». Цей принцип, в першу чергу, знаходить своє відображення у міжнародних нормативно-правових актах. Зокрема, це документи Венеційської комісії: «Report on the Rule of Law» (Доповідь про правовладдя) та «Rule of Law Checklist » (Мірило правовладдя), ухвалених відповідно 25–26 березня 2011 р. та 11-12 березня 2016 р., які у своїх офіційних українських перекладах поширюють ідею законності як одного з ключових елементів правовладдя [19, с. 8].

Як зазначає М. Козюбра, «верховенство права (правовладдя) («*rule of law*») передбачає законність, основану, по-перше, на визнанні й беззастережному сприйнятті людини як найвищої цінності, убезпеченні її від свавілля владних інституцій та їх посадових осіб, тобто законність, що її у вітчизняній літературі досить часто іменують правозаконністю» [19, с. 9]. Цей підхід цілком корелює з позицією ЄСПЛ, який у своїй практиці неодноразово наголошував, що вислів «згідно із законом» передбачає відповідність не лише формальному припису, а й самому принципу верховенства права [19, с. 9]. Тобто, цей принцип наголошує нам на тому, що діяти у відповідності до закону має на меті не лише дотримання положень законодавства, а й відповідність цінностям демократичного суспільства.

У рішеннях КСУ принцип верховенства права отримав концептуальне наповнення. КСУ розглядає його як визнання справедливості основоположною характеристикою права. У своїх рішеннях КСУ застосовує різні позначення категорії «верховенство права». Це і: «правовладдя», «юридична визначеність» і «правова визначеність» [20, с. 95]. Така непослідовність потребує уніфікації, оскільки узгоджена термінологія є передумовою стабільності й цілісності правової доктрини, що формує зміст сучасного українського конституціоналізму.

Формальна визначеність «*legal certainty*» виступає ключовим елементом принципу верховенства права. КСУ неодноразово підкреслював, що саме формальна визначеність виступає основною гарантією стабільності й непорушності гарантування конституційних прав та свобод людини. Це ми можемо простежити у рішеннях КСУ стосовно непорушності прав і свобод людини. Зважаючи на це, слід зважати і на стандарти, сформульовані у «Контрольному списку питань для оцінки стану дотримання верховенства права», ухваленому Венеційською комісією. У цьому документі наголошено, що «правова визначеність передбачає, зокрема: 1) доступність законодавства; 2) його передбачуваність; 3) доступність рішень судів; 4) стабільність і послідовність закону та його застосування на практиці; 5) відсутність зворотної сили закону; 6) охорону правомірних очікувань; 7) дотримання принципів nullum crimen sine lege і nulla poena sine lege, а також 8) додержання засади res judicata» [21, с. 45]. Отже, принцип формальної визначеності у рішеннях КСУ виступає основним елементом захисту прав і свобод людини. Ці підходи формують концептуальне підґрунтя для інтеграції підходів ЄСПЛ у конституційне правосуддя.

Висновки. Підбиваючи підсумки дослідження, маємо констатувати, що імплементація правничої термінології, яка сформована ЄСПЛ, суттєво впливає на трансформацію конституційного правосуддя в Україні. Це проявляється у тому, що у рішеннях КСУ використовується правнича термінологія, вироблена ЄСПЛ. Імплементація правничої термінології ЄСПЛ Україною слугує індикатором наближення національної правової системи до європейських стандартів.

Використання принципів «proportionality test», «margin of appreciation», «quality of law», «legal certainty», «rule of law» у рішеннях КСУ свідчить про формування нового методологічного підходу побудови його висновків. У межах формування цих рішень, КСУ використовує не просто механічне запозичення європейської термінології, а створює нові стандарти використання цих категорій. Завдяки цьому, КСУ не лише поглиблює зв'язок із європейськими стандартами, а й формує нові конструкції, що відповідають вимогам ЄСПЛ. У такий спосіб зміцнюється внутрішня будова рішень КСУ, що сприймаються як елемент єдиного європейського правового дискурсу.

Отже, імплементація правничої термінології ЄСПЛ у рішеннях КСУ є процесом наближення національної правової системи до стандартів ЄС. Вона перетворюється на один із ключових чинників модернізації українського конституційного правосуддя. Саме це сприяє поглибленню інтеграції України до європейського правового простору. Розвиток цієї терміносистеми й надалі визначатиме якість конституційного правосуддя, адже саме мовно-концептуальна точність є фундаментом ефективного захисту прав людини та побудови сучасної правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Артикуца Н.В. Юридичне термінознавство в Україні: сучасний стан, основні напрями та перспективи розвитку. *Термінологічний вісник*. 2019. Вип. 5. С. 6-17. URL: https://iul-nasu.org.ua/pdf/termvisnik/terv_2019_5_3.pdf (дата звернення: 28.02.2026).
2. Гаврильців М.Т. Деякі питання застосування Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Страсбурзького суду в юридичних позиціях Конституційного Суду України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 54-57. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/9.
3. Калинюк С.С. Термінологічно-понятійний апарат законодавства держави: міжнародний та національний аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 296-301. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.03.53.
4. Любченко М.І. Юридична термінологія: поняття, особливості, види: монографія. Харків: ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ», 2015. 280 с.
5. Панов М.І. Понятійний апарат юридичної науки (методологічні аспекти дослідження). *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2022. Вип. 44. С. 13-29. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0941-2022-44-13.
6. Шеремета Н. Правнича термінологія української мови та процеси творення. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2013. № 765. С. 120–123.
7. Щербанюк О. Принципи права в аргументації рішень конституційних судів. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 5. С. 102-109. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/shcherbanyuk_visnyk_ksu_5_2021.pdf (дата звернення: 28.02.2026).
8. Юровська Г. Практика Європейського суду з прав людини в рішеннях органу конституційної юрисдикції. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 5. С. 110-130. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/yurovska_g._praktyka_yevropeyskogo_sudu_z_prav_lyudyny_v_rishennyah_organu_konstytuciynoyi_yurysdykciyi.pdf (дата звернення: 28.02.2026).

9. Артикуца Н.В. Основи вчення про юридичний термін і юридичну термінологію. *Українська термінологія і сучасність*. 2005. № 6. С. 35-42.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України : Рішення Конституційного суду України від 25.01.2012 р. № 3-рп/2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12#Text (дата звернення: 24.02.2026).
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 24.02.2026).
12. Продивус С.В. Пропорційність як конституційний критерій правомірності обмеження прав та свобод людини: стан розробки проблеми в українській юриспруденції. *Право і суспільство*. 2024. № 2. С. 63-72. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.8.
13. Городовенко В. Доктрина «margin of appreciation» (простір обдумування) у практиці Конституційного Суду України. Збірник матеріалів і тез науково-практичних заходів конституційного тижня : [з нагоди 25-ї річниці Конституції України] / Конституційний Суд України, Європейська Комісія «За демократію через право» (Венеційська Комісія), Національна академія правових наук України. Київ: Ваіте, 2021. Ч. 2. С. 82-88.
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»: Рішення Конституційного суду України від 14.07.2021 р. № 1-р/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text (дата звернення: 24.02.2026).
15. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 24.02.2026).
16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року» (справа про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України»): Рішення Конституційного суду України від 24.12.2004 р. № 22-рп/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v022p710-04#Text (дата звернення: 24.02.2026).
17. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text (дата звернення: 24.02.2026).
18. Берназюк Я. Категорія «якість закону» як складова принципу верховенства права та гарантія застосування судом найбільш сприятливого для особи тлумачення закону: офіц. вебсайт Верховного Суду України, пресцентр, інформація для ЗМІ. Верховний Суд України. Київ, 22 жовт. 2020. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1011199 (дата звернення: 24.02.2026).
19. Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of law Checklis t at national level: case of Ukraine) / за заг. ред. М. Козюбри. Київ, 2020. 144 с.
20. Савчин А.М. Принцип верховенства права у системі конституційних засад реалізації права на безпечне довкілля. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Вип. 82. Ч. 2. С. 92-96. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.2.13.
21. Рабінович С.П. Правова невизначеність в актах конституційного судочинства: pro et contra. *Український часопис конституційного права*. 2017. Вип. 1. С. 44-49. DOI:10.30970/jcl.1.2017.5.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Лазарєв В.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.22

МУНІЦИПАЛЬНІ ЕЛЕКТРОННІ СЕРВІСИ ЯК ІНСТРУМЕНТИ УЧАСТІ ГРОМАДЯН У МІСЦЕВОМУ САМОВРЯДУВАННІ

Мусій О.І.,
аспірант за спеціальністю 081 Право,
Навчально-науковий інститут права ім. І. Малиновського,
Національний університет «Острозька академія»
ORCID: 0000-0002-3668-1413

Мусій О.І. Муніципальні електронні сервіси як інструменти участі громадян у місцевому самоврядуванні.

Ця стаття аналізує роль електронних сервісів, що надаються органами місцевого самоврядування, як суттєвого механізму для збільшення залученості громадян у процеси місцевого управління. В контексті інтенсивного розвитку цифрових технологій та розширення принципів електронного урядування, муніципальні структури дедалі частіше інтегрують цифрові платформи та онлайн-сервіси. Це сприяє ефективній взаємодії та співпраці між органами влади та мешканцями громад. Такі електронні сервіси відкривають нові можливості для жителів: зручніше спілкуватися з представниками муніципалітету, швидше отримувати адміністративні послуги та активніше впливати на ухвалення рішень, що стосуються розвитку їхніх населених пунктів. У цій статті, зокрема, розглядаються такі інструменти електронної демократії, як електронні звернення, публічні онлайн-обговорення, платформи для партисипативного бюджетування, системи цифрового фідбеку та віддалений доступ до муніципальних послуг.

Проте, у статті також окреслено низку викликів, пов'язаних із розробкою та інтеграцією муніципальних електронних послуг. До ключових перешкод належать: нерівномірний доступ до цифрових засобів, відмінності у рівні цифрових навичок серед різних соціальних груп, загрози кібербезпеки, а також необхідність у міцній технологічній інфраструктурі та стабільному фінансуванні. Подолання цих труднощів вимагає багатогранного підходу, який охоплює модернізацію цифрової інфраструктури, підвищення цифрової обізнаності громадян та формування дієвої нормативно-правової й організаційної бази для функціонування електронних послуг місцевого рівня.

На основі дослідження зроблено висновок, що муніципальні електронні послуги є ключовим елементом сучасного місцевого управління та дієвим засобом для розширення залученості громадян у суспільне життя. Їх успішна інтеграція сприяє створенню більш відкритих, всеохоплюючих та гнучких систем місцевого самоврядування. Отже, подальше розширення та вдосконалення муніципальних онлайн-сервісів має стати одним із головних пріоритетів для місцевих органів влади, які прагнуть посилити демократичну участь, підвищити результативність управління та забезпечити сталий розвиток своїх територіальних громад.

Ключові слова: електронне врядування, муніципальні електронні сервіси, участь громадян, місцеве самоврядування, цифрова трансформація публічного управління, муніципальні цифрові платформи, електронні петиції, онлайн-консультації з громадськістю, партисипативне бюджетування, цифрові канали комунікації влади і громадян, прозорість та підзвітність влади.

Musii O.I. Municipal electronic services as tools for citizen participation in local self-government.

This article analyzes the functions of electronic services provided by local governments as a significant mechanism for increasing citizen involvement in local governance processes. In the context of the intensive development of digital technologies and the expansion of the principles of e-government, municipal structures are increasingly integrating digital platforms and online services. This increases effective interaction and cooperation between authorities and community residents. Such electronic services open up new opportunities for residents: it is more convenient to communicate with representatives of the municipality, receive administrative services faster and more actively influence decision-making related to the development of their settlements. This article, in particular, examines such tools of e-democracy as electronic appeals, public online discussions, platforms for partitive budgeting, digital feedback systems and remote access to municipal services.

Protest, the article also outlines a number of challenges related to the development and integration of municipal electronic services. Key barriers include: uneven access to digital tools, differences in digital skills levels among different social groups, cybersecurity threats, as well as the need for a strong

technological infrastructure and stable financing. Overcoming these difficulties requires a significant approach that includes modernizing the digital infrastructure, increasing citizens' digital awareness, and forming an effective regulatory and organizational framework for the functioning of local-level electronic services.

Based on the study, it is concluded that municipal electronic services are a key element of modern local governance and an effective means of increasing citizens' involvement in public life. Their successful integration through the creation of more open, inclusive and flexible local government systems. Therefore, further expansion and improvement of municipal online services should become one of the main priorities for local authorities seeking to strengthen democratic participation, improve management effectiveness, and ensure the sustainable development of their territorial communities.

Key words: e-governance, municipal e-services, citizen participation, local self-government, digital transformation of public administration, municipal digital platforms, electronic petitions, online public consultations, participatory budgeting, digital channels of communication between authorities and citizens, transparency and accountability of authorities.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть стрімкий розвиток цифрових технологій суттєво трансформував механізми взаємодії між органами влади та громадянами. Концепція електронного врядування стала важливим елементом сучасного державного управління, що дозволяє органам влади різних рівнів надавати послуги більш ефективно та прозоро. На місцевому рівні впровадження муніципальних електронних сервісів створило нові можливості для покращення доступності адміністративних послуг, підвищення прозорості процесів прийняття рішень та посилення участі громадян у місцевому самоврядуванні.

Незважаючи на зростання кількості цифрових платформ та інструментів, що впроваджуються місцевими органами влади, рівень залучення громадян до місцевого врядування часто залишається недостатнім. У багатьох громадах традиційні форми участі все ще домінують, тоді як потенціал електронних послуг для громадянської активності не повністю реалізований. Муніципальні електронні послуги, такі як електронні петиції, платформи партисипативного бюджетування, онлайн-консультації та цифрові канали зв'язку з місцевими органами влади, покликані спростити взаємодію між громадянами та муніципальними установами.

Однак їхня практична ефективність залежить від низки факторів, включаючи рівень розвитку цифрової інфраструктури, цифрову грамотність населення, інституційну спроможність місцевих органів влади та наявність зручних для користувача технологічних рішень.

Ще одним важливим питанням є нерівномірний розвиток та впровадження муніципальних електронних послуг у різних муніципалітетах. Хоча деякі місцеві органи влади активно впроваджують сучасні цифрові інструменти та платформи для участі громадян, інші все ще стикаються зі значними перешкодами, пов'язаними з фінансовими ресурсами, технічною експертизою та організаційною спроможністю. Як наслідок, нерівність у доступі до електронних послуг може обмежувати можливості мешканців брати участь у місцевому врядуванні та впливати на розвиток громади.

Крім того, зростаюча залежність від цифрових технологій створює додаткові проблеми, пов'язані із захистом даних, кібербезпекою та забезпеченням рівного доступу до електронних послуг для всіх соціальних груп. Без вирішення цих питань впровадження муніципальних електронних послуг може не повністю досягти своїх цілей щодо посилення прозорості, підзвітності та демократичної участі.

Тому існує потреба у всебічному аналізі муніципальних електронних послуг як інструментів участі громадян у місцевому самоврядуванні. Розуміння їхньої ролі, потенціалу та існуючих обмежень є важливим для вдосконалення практики цифрового управління та розробки ефективних механізмів, що заохочують ширшу участь громадян у процесах прийняття рішень на місцевому рівні.

Метою цього дослідження є аналіз муніципальних цифрових послуг як ефективних інструментів для посилення участі громадян у місцевому самоврядуванні. Дослідження спрямоване на вивчення ролі цифрових технологій та інструментів електронного врядування у сприянні взаємодії між громадянами та місцевими органами влади, покращенні доступності та прозорості муніципальних послуг, а також посиленні демократичної участі на місцевому рівні.

Стан опрацювання проблематики. Наукові дослідження електронного врядування, муніципальних електронних послуг та участі громадян у державному управлінні значно зросли за останні роки, що відображає міждисциплінарний інтерес у сфері державного управління, права, інформаційних систем, політології та цифрових інновацій. На міжнародному рівні дослідники аналізують електронну участь у рамках електронного врядування, щоб зрозуміти, як цифрові інструменти впливають на прозорість, підзвітність та демократичну участь. Наприклад, дослідження Шахнози Йолдасової «Електронне врядування та участь громадян» розглядає роль цифрових платформ

у посиленні залучення громадськості та процесів управління в різних юрисдикціях, виділяючи технологічну інтеграцію та цифрову грамотність як ключові фактори ефективного впровадження електронного врядування [1].

Ще однією помітною міжнародною роботою є систематичний огляд літератури «Електронна участь громадян через послуги електронного врядування», який синтезує емпіричні дослідження методів, проблем та міждисциплінарних факторів, що сприяють успішному залученню громадян через цифрові державні послуги [2]. Такі дослідження, як «Ініціативи електронного урядування та участь громадян у глобальній перспективі: систематичний огляд літератури» Шахіда Муніра, Саїки Садік, Насіра Аббаса та Фарах Расул, також відображають глобальні тенденції в електронному урядуванні, відстежуючи еволюцію платформ цифрового урядування, мобільних додатків, порталів відкритих даних та інтерактивних систем, що підтримують залучення громадян до процесів управління [3].

Інші міжнародні внески включають тематичні роботи, такі як робота Каталіна Врабі «Покращення муніципальної оперативності за допомогою аналізу зображень на основі штучного інтелекту в електронному урядуванні», яка досліджує передові технологічні вдосконалення послуг електронного урядування, що покращують здатність муніципалітетів реагувати на питання, що надходять від громадян [4]. Крім того, ранні дослідження, такі як «Вплив довіри та суб'єктивних норм на наміри громадян брати участь в електронній участі на вебсайтах електронного урядування» Альхарбі, Канга та Гавришкевича, досліджують психологічні та соціальні фактори, що формують наміри громадян взаємодіяти в Інтернеті, вказуючи на довіру як критичний визначальний фактор [5].

В українському контексті дослідження цифрового урядування, місцевого самоврядування та електронної участі розширюються, хоча й лише з'являються порівняно зі світовою літературою. Українські вчені досліджують розвиток та інтеграцію електронних державних послуг як частину ширших реформ електронного урядування в країні. Наприклад, стаття Медведенка І.В. «Електронне урядування: міжнародний досвід та перспективи для України» обговорює вплив цифрових технологій на прозорість та адміністративну ефективність в Україні, проводячи паралелі з передовим міжнародним досвідом [6]. Серед інших українських праць – стаття Михальчука Б. С. «Електронна участь у територіальних громадах України під час процесів європейської інтеграції: електронні петиції», присвячена ролі електронних петицій у сприянні залученню громадян до місцевих громад, особливо на тлі зусиль європейської інтеграції [7].

Українські дослідники також розглядають питання цифрової трансформації в адміністративній практиці: статті, такі як «Електронні державні послуги як інструмент цифрової трансформації державного управління в Україні» Ганни Чумакової та Віталія Пасічнюка, аналізують розвиток національних платформ цифрових послуг, таких як «Дія», підкреслюючи, як електронні послуги розширюють доступ до адміністративної взаємодії [8]. Крім того, наукові праці Данила Єромки та Максима Табацького досліджують роль інформаційно-комунікаційних технологій у розвитку місцевого самоврядування та залучення громадян, наголошуючи на динаміці взаємодії між громадами та муніципальними органами влади [9].

У сукупності ці міжнародні та українські дослідження демонструють зростаючу академічну увагу до того, як електронні послуги та механізми цифрового управління формують участь громадян, висвітлюють постійні проблеми (такі як цифрова інклюзія, інфраструктура та довіра) та підкреслюють важливість продовження досліджень для формування політики та практики як у глобальному, так і в національному/місцевому контекстах.

Виклад основного матеріалу. Муніципальні електронні послуги є значним кроком у розвитку місцевого самоврядування, надаючи громадянам практичні інструменти для участі в процесах прийняття рішень. В цифрову епоху ці послуги є не лише засобом підвищення адміністративної ефективності та прозорості, але й механізмом реалізації законних прав громадян на доступ до інформації, висловлення думок та вплив на місцеву політику. Правова база, що регулює муніципальні електронні послуги, гарантує, що місцеві органи влади діють у рамках встановлених норм, захищаючи при цьому права та інтереси громадськості.

Важливість муніципальних електронних послуг полягає в їхньому потенціалі для зміцнення демократичного управління шляхом створення доступних, прозорих та підзвітних каналів для залучення громадян. Завдяки цифровим платформам люди можуть активніше брати участь у плануванні бюджету, громадських консультаціях та моніторингу політики, що сприяє більш інклюзивному та чуйному місцевому управлінню. Крім того, інтеграція цих послуг у надійну правову базу гарантує, що участь не лише сприятиметься, але й захищатиметься, запобігаючи зловживанням та забезпечуючи рівний доступ для всіх членів громади.

Враховуючи ці міркування, муніципальні електронні послуги слід визнавати важливими інструментами для розширення прав і можливостей громадян, посилення дотримання законодавства та

просування демократичних принципів у місцевому самоврядуванні. Тому їхня розробка та ефективне впровадження мають вирішальне значення для сприяння активній громадянській позиції та побудови довіри між громадами та місцевою владою.

Швидкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій змінив спосіб взаємодії громадян з місцевими органами влади. Муніципальні електронні послуги слугують критично важливими інструментами для підвищення прозорості, підзвітності та участі в місцевому самоврядуванні. У всьому світі муніципалітети все частіше впроваджують цифрові платформи не лише для оптимізації адміністративних процесів, але й для надання громадянам вагомих можливостей брати участь у прийнятті рішень, здійснювати свої законні права та сприяти розвитку громади.

Розуміння передового світового досвіду надає цінні знання для розробки ефективних електронних послуг, які є юридично обґрунтованими, інклюзивними та відповідають потребам громадян. Різні країни підійшли до вирішення цього завдання по-різному, відображаючи відмінності в правових базах, адміністративних структурах та технологічних можливостях. Наведені нижче приклади ілюструють успішне впровадження муніципальних електронних послуг, які сприяють громадянській участі, сприяють участі громадськості та зміцнюють демократичне управління на місцевому рівні.

Одним із найбільш визнаних у світі прикладів електронної участі муніципалітетів є платформа DecideMadrid, розроблена міською радою Мадрида. Запущена у 2015 році, DecideMadrid дозволяє громадянам пропонувати, обговорювати та голосувати за ініціативи державної політики та бюджети участі, використовуючи онлайн-систему, засновану на технологіях з відкритим кодом. Платформа розроблена не лише для подання скарг чи інформації, а й для безпосередньої участі в законодавчих та бюджетних процесах, надаючи мешканцям структурований простір для впливу на місцеве самоврядування [10].

Важливо, що DecideMadrid отримала визнання за підвищення прозорості уряду та демократичної легітимності шляхом інституціоналізації участі громадян задовго до прийняття політичних рішень. Громадяни можуть реєструватися, підтримувати пропозиції та допомагати визначати пріоритети ідей; ті, що отримують достатню підтримку, проходять офіційну оцінку міською радою. Цей робочий процес гарантує, що цифрова участь пов’язана з фактичними процесами прийняття правових та адміністративних рішень, сприяючи більш інклюзивній формі місцевого самоврядування [11].

Decidim — це ширше технологічне розширення платформ, подібних до DecideMadrid, що виникла в Барселоні у 2016 році. Це платформа партисипативної демократії з відкритим кодом, яка використовується містами та регіонами по всій Європі та за її межами для проведення багатовимірних процесів громадянської участі онлайн, таких як консультації, збори, партисипативні бюджети, дебати та петиції. Її модульна архітектура дозволяє місцевим органам влади адаптувати інструменти громадянської участі до своїх правових рамок та адміністративних можливостей [12]. Забезпечуючи структуровану цифрову взаємодію між громадянами та місцевими органами влади, Decidim підтримує інклюзивні громадянські процеси, що сприяють прозорому прийняттю рішень. Його безкоштовне програмне забезпечення з відкритим кодом (FOSS) дозволяє муніципалітетам адаптувати та інтегрувати функції участі без високих витрат на ліцензування, що робить його привабливим як для великих столиць, так і для менших міст. Ця адаптивність особливо цінна для муніципалітетів, які шукають юридично обґрунтовані платформи, що посилюють громадське обговорення та підзвітність.

Сінгапурська платформа OneService представляє комплексний підхід до цифровізації надання муніципальних послуг. Керована Управлінням муніципальних послуг (MSO), вона централізує місцеві питання, такі як чистота районів, стан доріг та управління відходами, в єдину цифрову систему зворотного зв’язку, до якої мешканці можуть отримати доступ через веб-сайт, додаток або чат-бот у додатках для обміну повідомленнями. Ця універсальна послуга гарантує, що громадянам не потрібно визначати, який державний орган відповідає за те, чи інше питання, спрощуючи взаємодію та підвищуючи ефективність послуг [13].

Інтеграція платформи чат-ботів на базі штучного інтелекту та міжвідомчої координації підтримує швидке сортування та направлення скарг, а оновлення прогресу надсилаються безпосередньо користувачам. OneService розроблена для посилення підзвітності та оперативності в муніципальних службах шляхом тісного поєднання внеску громадян з діями уряду. Її модель отримала міжнародне визнання за покращення циклів зворотного зв’язку та оптимізацію громадянської взаємодії з державними службами.

Додаток Nagarik у Непалі є прикладом того, як муніципальні електронні послуги можуть бути інтегровані в єдину національну платформу цифрового урядування з глибоко вбудованими функціями місцевих послуг. Хоча додаток охоплює широкий спектр державних послуг – від штрафів за порушення правил дорожнього руху до інформації про посвідчення особи виборця, він також

включає пункти обслуговування, специфічні для муніципалітету, такі як контакти служб швидкої допомоги, місцеві бюджети та муніципальні програми. Цей уніфікований доступ зменшує навантаження на окремі портали та значно зменшує потребу громадян відвідувати фізичні офіси [14].

Впровадження додатка значно розширило доступ до основних державних послуг для мільйонів громадян Непалу, включаючи тих, хто живе в сільських та недостатньо обслуговуваних регіонах, демонструючи, як цифрові муніципальні послуги можуть бути інклюзивними та справедливими. Постійні оновлення та розширення платформи також показують, як муніципальні послуги можуть бути частиною ширших національних стратегій електронного урядування, поєднуючи місцеві та центральні адміністративні функції в єдину цифрову систему.

Україна активно розвиває цифрові державні послуги як частину ширшої стратегії електронного врядування, спрямованої на підвищення прозорості, ефективності та юридичної доступності адміністративних процедур. На національному рівні платформа «Дія» слугує центральним центром цифрових державних послуг, дозволяючи громадянам отримувати доступ до широкого спектру послуг в електронному вигляді, включаючи цифрові документи, адміністративні заяви та перевірку особи. Спочатку запущена у 2020 році, «Дія» перетворилася на комплексну екосистему електронного врядування, яка інтегрує послуги різних рівнів управління, включаючи деякі муніципальні функції, та відображає зобов'язання України щодо цифрової трансформації та правового визнання електронної взаємодії між громадянами та органами влади.

Платформа «Дія» є не лише центральним центром національних державних послуг в Україні, але й сприяє наданню багатьох послуг, що стосуються місцевого самоврядування та муніципальних адміністративних функцій. Хоча деякі муніципальні послуги інтегровані з національними реєстрами та автоматизованими процесами, багато з них вирішують питання, які раніше вимагали особистого відвідування міської ради чи місцевого адміністративного центру (ЦНАП), і тепер доступні в електронному вигляді через «Дію».

Наприклад, однією з ключових муніципальних послуг у «Дії» є реєстрація адреси проживання. Громадяни можуть реєструватися, оновлювати або змінювати своє місце проживання безпосередньо через портал або мобільний додаток, не відвідуючи муніципальну установу особисто. Подана інформація автоматично передається до відповідних органів місцевого самоврядування та відповідних реєстрів територіальної громади, що пришвидшує процес реєстрації та зменшує обсяг паперової роботи.

Через «Дію» користувачі також можуть отримати виписки з реєстру територіальної громади, які служать офіційним підтвердженням поточної або попередньої адреси особи. Ці виписки можуть бути важливими під час подання заявки на місцеві послуги, зарахування до школи або інших процедур, що вимагають підтвердження місця проживання на рівні громади. Крім того, «Дія» включає функції для внесення змін до інформації про місцевий реєстр громади, такі як оновлення зареєстрованої адреси, реєстрація місця проживання дитини або видалення запису про адресу. Після подання ці зміни передаються до відповідних муніципальних органів влади для обробки, що значно зменшує потребу в особистих візитах до місцевих адміністративних установ.

У «Дії» також є кілька інших послуг, які, хоча й не є виключно «муніципальними», безпосередньо впливають на взаємодію з місцевими адміністраціями. До них належать послуги з отримання довідок та виписок, перевірки інформації про майно та нерухомість, а також підготовки документів для місцевих програм соціальної підтримки або адміністративних процедур. Усі ці послуги інтегровані з базами даних та реєстрами, які використовуються місцевими органами влади та громадами.

Доповнюючи національні зусилля, реформа децентралізації та порядок денний цифрового врядування в Україні дедалі більше заохочують місцеві органи влади впроваджувати електронні послуги, адаптовані до потреб муніципалітетів. Законодавчі та стратегічні документи, включаючи програми місцевої інформатизації та електронної участі, підкреслюють важливість електронних інструментів для залучення громадян, надання послуг та партисипативного врядування на муніципальному рівні. Ці рамки сприяють використанню цифрових платформ, що підтримують електронні петиції, громадські консультації, партисипативне бюджетування та інші форми взаємодії громадян з місцевим самоврядуванням.

На практиці багато українських міст розробили власні цифрові сервіси та платформи для полегшення доступу громадян до муніципальних функцій. Впровадження електронного урядування на місцевому рівні, електронні консультації, опитування, онлайн-петиції, електронні закупівлі та цифрові адміністративні запити є одними з найпоширеніших інструментів, що використовуються місцевими органами влади для розширення участі громадян та оптимізації надання послуг. Ці сервіси допомагають зменшити бюрократичне навантаження, підвищити адміністративну ефективність та підвищити довіру громадськості до місцевих органів влади.

Кілька муніципалітетів також почали впроваджувати інтегровані цифрові платформи для кращої координації надання послуг. Наприклад, Єдина платформа місцевої електронної демократії

(E-DEM) пропонує набір інструментів електронної участі, включаючи портали для інформування громадськості, місцеві петиції, партисипативне бюджетування та консультації, які активно використовуються громадами по всій Україні [15]. Ця платформа, розроблена за підтримки міжнародних партнерств, дозволяє громадянам безпосередньо взаємодіяти з процесами місцевого врядування та забезпечує прозорість у прийнятті рішень.

На політичному рівні Міністерство цифрової трансформації України співпрацює з міжнародними партнерами для оцінки та підтримки цифровізації муніципалітетів, включаючи створення щорічного Індексу цифрової трансформації муніципалітетів [16]. Ця ініціатива має на меті виміряти рівень зрілості місцевих цифрових послуг та визначити напрямки для покращення, тим самим сприяючи стратегічному розвитку інструментів електронного врядування на муніципальному рівні. Такі механізми оцінювання можуть допомогти забезпечити відповідність місцевих електронних послуг правовим стандартам, вимогам сумісності та очікуванням громадян щодо прозорості та підзвітності.

Незважаючи на помітний прогрес, у зусиллях України з цифровізації на місцевому рівні залишаються проблеми. Нещодавні оцінки показують, що хоча багато міст надають базові електронні послуги, такі як онлайн-петиції, відстеження громадського транспорту в режимі реального часу та електронна реєстрація в дитячих садках, комплексні каталоги послуг та повністю уніфіковані муніципальні портали ще не є послідовно доступними в усіх муніципалітетах. Ця ситуація підкреслює постійні правові та технічні проблеми у стандартизації муніципальних цифрових послуг та забезпеченні їх доступності та надійності для всіх громадян [17].

Загалом, досвід України ілюструє гібридну модель, в якій національна цифрова інфраструктура та політичні рамки підтримують муніципальні інновації в електронних послугах, тоді як місцеві органи влади адаптують інструменти до своїх конкретних громадянських та адміністративних контекстів. Таке узгодження між національною стратегією та місцевою реалізацією є важливим для посилення демократичної участі, забезпечення дотримання законодавства та сприяння інклюзивному врядуванню в цифрову епоху.

Електронні петиції стали одним із найпомітніших інструментів безпосередньої участі громадян у місцевому самоврядуванні в Україні, дозволяючи мешканцям подавати колективні звернення онлайн та отримувати офіційні відповіді від місцевих органів влади. Ці петиції юридично обґрунтовані Законом України «Про звернення громадян» та відповідними муніципальними нормативними актами, і зазвичай вони вимагають певної кількості підписів протягом певного періоду, щоб їх розглянула та врахувала міська рада або мерія. Механізм електронних петицій часто інтегрований у ширші місцеві платформи електронної демократії, такі як Єдина платформа місцевої електронної демократії (E-DEM), яка підтримує петиції поряд з іншими інструментами участі, такими як громадські консультації та партисипативне бюджетування.

У Львові, великому українському місті, електронні петиції інтегровані на офіційний вебсайт міської ради, де громадяни можуть подавати петиції, відстежувати підписи та переглядати результати розглядів і рішень. Львівська модель робить акцент на прозорості: інформація про кількість підписантів, текст петиції та статус розгляду є загальнодоступною, а місто встановило чіткі процедурні правила реєстрації та обробки електронних петицій [18]. Ця система використовувалася для широкого кола місцевих ініціатив, від міського планування до культурних заходів, відображаючи пріоритети мешканців та створюючи канали для діалогу між громадянами та місцевою владою. Правова база у Львові гарантує, що електронні петиції розглядаються як офіційні звернення в рамках системи місцевого самоврядування, пов'язуючи громадську думку з процесами прийняття рішень.

У Миколаєві наприкінці 2023 року було запущено платформу електронних петицій, і до 2024 року через електронний портал міста було подано вісім петицій. Однак залучення громади ускладнюється високими порогами підписів (наприклад, 1000 підписів), які, на думку аналітиків, може бути важко досягти в місті з населенням близько 430 000 мешканців [19]. Незважаючи на ці труднощі, існування активної платформи демонструє, як муніципальна влада може інституціоналізувати внесок громадян. Приклад Миколаєва підкреслює важливість встановлення доступних порогів та зручних процедур, щоб електронні петиції слугували практичним інструментом для участі місцевих громадян, а не перешкодою.

Багато українських громад, включаючи менші міста та селища, використовують E-DEM (Єдину платформу місцевої електронної демократії) для розміщення свого порталу місцевих петицій. За допомогою E-DEM мешканці можуть подавати петиції онлайн, збирати підписи за допомогою електронної ідентифікації (BankID або кваліфікований електронний підпис) та відстежувати статус своїх заявок у режимі реального часу. Впровадження цієї платформи було підтримано національними ініціативами електронного врядування та програмами міжнародного співробітництва [20].

Платформа E-DEM зареєструвала десятки тисяч місцевих петицій та звернень громадян, що показує, що електронні петиції можуть функціонувати як частина ширших екосистем цифрового

врядування. Її використання в багатьох муніципалітетах ілюструє тенденцію до стандартизованих інструментів електронної участі, які відповідають правовим нормам та процедурним вимогам.

Національні дослідження показують, що електронні петиції були подані в усіх обласних центрах України, причому за останні роки їх було зареєстровано тисячі. Згідно з історичними даними, багато петицій розглядаються, і значна частина підтримується або виконується, хоча не всі досягають необхідного порогу підписів. Найпоширеніші теми включають міський розвиток, транспорт та державні послуги [21].

Ці результати демонструють як популярність, так і обмеження електронних петицій в Україні: хоча інструмент пропонує прямий канал для висловлення громадянського голосу, його ефективність залежить від процедурного дизайну, вимог до підписів та реагування муніципалітетів.

Електронні або онлайн-публічні консультації стали важливим інструментом для сприяння партисипативному врядуванню та інклюзивному прийняттю рішень на місцевому та регіональному рівнях в Україні. Ці консультації дозволяють громадянам переглядати проекти політик, надавати відгуки, брати участь в опитуваннях та подавати пропозиції онлайн, тим самим роблячи процес розробки політики більш прозорим та відповідним потребам громади. У багатьох випадках місцеві органи влади публікують звіти про результати цих консультацій, щоб забезпечити видимість громадського внеску та його вплив на офіційні рішення.

Публічні консультації є ключовою частиною ширшого механізму «консультацій з громадськістю», встановленого українським законодавством та впровадженого місцевими органами влади через офіційні муніципальні та регіональні портали. Окрім очних слухань та форумів, електронні публічні консультації забезпечують ширшу участь та зменшують бар'єри для громадян, які в іншому випадку не змогли б бути присутніми на фізичних зустрічах.

У Харківській області обласна влада регулярно проводить електронні консультації з громадськістю з таких тем, як перейменування громадських об'єктів та назв вулиць (топонімія), а також щодо планів політики, таких як Регіональний план дій на 2025-2026 роки. Ці онлайн-консультації оголошуються та організовуються через офіційні урядові сайти, а звіти про їх проведення публікуються у відкритому доступі, документуючи, як враховувалися думки громадян [22].

Пропонуючи електронні консультації, харківська влада розширила можливості громадян брати участь навіть у складних та технічних питаннях, водночас зберігаючи прозорість щодо того, як збираються та розглядаються відгуки громадськості. Це демонструє, як електронні консультації можуть підтримувати юридично закріплену участь громадськості в місцевому самоврядуванні.

У Києві міська адміністрація регулярно публікує щомісячні плани громадських консультацій, які включають електронні консультації з громадою з різних муніципальних питань. Ці плани визначають запропоновані регуляторні акти та теми, відкриті для консультацій, а також часові рамки та контактну інформацію відповідальних посадовців, що дозволяє мешканцям заздалегідь знати, які рішення будуть обговорюватися та консультуватися публічно [23].

Плануючи та публікуючи графіки електронних консультацій, влада Києва інституціоналізує практику онлайн-залучення громади, допомагаючи громадянам передбачати та готувати свої внески з питань, що впливають на міське управління.

Онлайн-консультації з громадськістю в Україні є частиною юридично закріпленої системи участі громадськості в місцевому самоврядуванні. Використовуючи державні платформи, муніципальна влада розширює можливості для залучення громадян, підвищує прозорість формування політики та забезпечує офіційне врахування громадської думки до прийняття остаточних рішень. Ці практики демонструють зростаючу роль електронних консультацій як цифрового інструменту партисипаторної демократії на муніципальному рівні.

Бюджет участі став одним із найефективніших інструментів залучення громадян до місцевого самоврядування. Дозволяючи мешканцям безпосередньо впливати на розподіл муніципальних коштів, платформи бюджету участі зміцнюють прозорість, підзвітність та громадську довіру. В Україні впровадження цифрових платформ для бюджетування участі дозволило муніципалітетам зробити цей процес більш доступним, інклюзивним та ефективним, надаючи громадянам можливість подавати проектні пропозиції, голосувати за пріоритети та відстежувати реалізацію фінансованих ініціатив онлайн. Такі платформи не лише демократизують процес прийняття рішень, але й сприяють посиленню почуття приналежності та відповідальності серед мешканців за розвиток своїх громад.

Програма «Прозорі міста» від Transparency International Ukraine дослідила, як українські міста управляли своїми державними бюджетами у 2023–2024 роках. Дослідження показало, що лише у 8 зі 100 муніципалітетів громадяни мають право голосу щодо розподілу частини бюджету. Повномасштабна війна глибоко вплинула на всі аспекти життя українців, включаючи процес складання державного бюджету. Станом на листопад лише 8 зі 100 досліджених міст мали партисипаторний

бюджет на 2023–2024 роки. Це Вінниця, Володимир, Івано-Франківськ, Кам'янське, Луцьк, Тернопіль, Умань та Хмельницький [24].

У Вінниці платформа партисипативного бюджетування дозволяє громадянам подавати пропозиції щодо менш масштабних, орієнтованих на громаду проектів, таких як вуличне освітлення, невеликі парки та місцеві культурні заходи. Платформа розроблена для заохочення участі громадян різного віку та походження, включаючи тих, хто має обмежену цифрову грамотність, шляхом поєднання онлайн-голосування з необов'язковими фізичними місцями для голосування.

Платформа партисипативного бюджетування у Вінниці отримала схвальні відгуки за підвищення залученості громадян на рівні мікрорайонів, що дозволяє мешканцям безпосередньо впливати на проекти, які мають безпосередній вплив на їхнє повсякденне життя. Ця модель демонструє, як партисипативне бюджетування може бути адаптоване до муніципалітетів різного розміру та потужності.

У деяких містах, зокрема у Львові, Дніпрі та Ужгороді, фінансування проектів партисипативного бюджету було призупинено на період воєнного стану. Замість громадського бюджету Львів запропонував запровадити волонтерський бюджет, спрямований на ефективне використання коштів на підтримку Сил безпеки та оборони, але ця ініціатива так і не була реалізована [24].

Цифрові канали зв'язку між громадянами та місцевою владою стали незамінними в сучасному муніципальному управлінні. Ці платформи забезпечують ефективну, прозору та доступну взаємодію, дозволяючи мешканцям ставити запитання, повідомляти про проблеми, подавати запити та отримувати інформацію в онлайн-форматі без особистих візитів. Такі канали особливо важливі в контекстах, де своєчасність, підзвітність та законний доступ до державних послуг є пріоритетами для зміцнення довіри між громадами та органами влади.

В останні роки українські муніципалітети впровадили різноманітні цифрові інструменти, включаючи платформи електронних приймалень, портали для мешканців, чат-боти, системи відкритих даних та механізми зворотного зв'язку, для посилення залучення громадян та покращення комунікації з місцевими установами. Ці канали не лише розширюють доступ до муніципальних послуг, але й підтримують партисипативне прийняття рішень та оперативність реагування в місцевій адміністрації.

Офіційний портал Шептицької міської ради надає низку цифрових каналів зв'язку та послуг, що сприяють взаємодії між мешканцями та місцевою владою. До них належать електронна приймальня, де користувачі можуть подавати електронні звернення та коментарі до міської ради та відстежувати їхній статус онлайн, а також потокове відео та архівування засідань ради, що підвищує прозорість та громадський контроль. Окрім інструментів комунікації, портал також містить посилання на цифрові послуги, зокрема онлайн-оплату податків, відстеження транспорту в режимі реального часу та адміністративні запити. Ці інтегровані системи дозволяють мешканцям не лише спілкуватися з посадовцями, але й бути в курсі місцевих процесів прийняття рішень та розвитку міста через відкриті цифрові інтерфейси [25].

У Шептицькому міська рада офіційно прийняла концепцію системи «Електронної приймальні» (e-reception) для оптимізації цифрового спілкування між мешканцями та муніципальною владою [26]. Ця ініціатива ґрунтується на місцевому та національному законодавстві про електронні комунікації та місцеве самоврядування і спрямована на спрощення доступу до міської інформації та послуг, зменшення бюрократичних бар'єрів та посилення прозорості. Концепція охоплює електронні кабінети мешканців, онлайн-запити, інтеграцію соціальних мереж та мобільний зв'язок як канали для отримання запитів та цифрових відповідей.

Проект «Електронна приймальня» є частиною ширшої програми цифрової трансформації, прийнятої Шептицькою міською радою, яка також включає інвестиції в надання цифрових послуг, зворотний зв'язок від громадян та інтеграцію інформаційно-комунікаційних технологій у муніципальні процеси. Практичні функції включають онлайн-кабінети мешканців та електронні запити, які дозволяють громадянам подавати інформаційні запити та адміністративні заяви безпосередньо з веб-сайту міста або мобільних сервісів, покращуючи доступність та взаємодію між громадянами та владою.

Інші українські муніципалітети експериментують із чат-ботами, інтегрованими в месенджери (наприклад, Telegram та Viber), для забезпечення зв'язку та зворотного зв'язку в режимі реального часу. У деяких громадах Чернівецької області місцеві ради запустили універсальні чат-боти, які дозволяють мешканцям надсилати запити, отримувати муніципальну інформацію та оновлення послуг безпосередньо через інтерфейси чату, що значно зменшує комунікаційні бар'єри та час реагування [27].

Цей підхід демонструє, як сучасні інструменти обміну повідомленнями можуть служити двосторонніми каналами зв'язку, дозволяючи владі швидко обмінюватися інформацією та отримувати

зворотний зв'язок без традиційних веб-форм чи візитів до офісу, тим самим посилюючи громадянську залученість та оперативність реагування на рівні громади.

По всій Україні громади використовують цифрові платформи, що дозволяють мешканцям повідомляти про проблеми з інфраструктурою, екологічні проблеми чи потреби у громадських просторах, безпосередньо місцевим чиновникам. Ці платформи зазвичай поєднують краудсорсингові звіти про проблеми з інтерфейсами картографування та автоматичним маршрутизуванням до відповідних муніципальних служб. Такі системи забезпечують структуровані механізми зворотного зв'язку та дозволяють муніципалітетам відстежувати вирішення проблем та пріоритети громади в цифровому форматі.

Яскравим прикладом в Україні є система «Гаряча лінія 15-80» у Львові, яка служить централізованим цифровим каналом комунікації для мешканців, щоб повідомляти про проблеми міста, запитувати консультації та відстежувати виконання муніципальної роботи онлайн. Громадяни можуть подавати запити через веб-портал або через мобільні додатки та чат-боти, а потім контролювати хід своїх запитів. Цей сервіс розроблений для сприяння ефективній комунікації, забезпечення прозорості муніципальних відповідей та надання мешканцям можливості безпосередньо робити свій внесок у вирішення міських проблем [28].

Цей тип інтерактивного цифрового каналу покращує підзвітність, створюючи відстежувані петлі зв'язку між громадянами та місцевими органами влади: громадяни надсилають повідомлення про проблеми, органи влади реагують та оновлюють статус, а платформа прозоро фіксує всі взаємодії.

У великих українських містах, таких як Київ, цифрова комунікація додатково уможливлюється через мобільні додатки та спеціалізовані портали для мешканців, які централізують зворотний зв'язок, сповіщення та взаємодію з муніципальними службами. Згідно з аналізом цифрових трансформацій в українських містах, Київ визнано лідером у розвитку цифрових послуг, а такі додатки, як «Kyiv Digital», інтегрують канали зв'язку, запити на послуги та оновлення статусу для мешканців [29].

Ці платформи часто включають прямі повідомлення з муніципальними департаментами, push-сповіщення про міські служби та надзвичайні ситуації, а також інтерактивні карти, що дозволяє мешканцям ефективно спілкуватися з владою та отримувати своєчасні відповіді.

Цифрові канали комунікації трансформували стосунки між мешканцями та місцевими органами влади в Україні, пропонуючи доступні, ефективні та прозорі інструменти для взаємодії з громадськістю. Від електронних систем приймалень та порталів електронних кабінетів у таких муніципалітетах, як Шептицький, до інтерфейсів чат-ботів, платформ повідомлення про проблеми та мобільних додатків для мешканців в інших громадах, ці технології сприяють постійній взаємодії громадян з владою. Знижуючи бар'єри для комунікації, покращуючи оперативність реагування та підвищуючи прозорість, інструменти цифрової комунікації зміцнюють демократичну участь та допомагають інтегрувати громадську думку в процеси прийняття рішень муніципальними органами влади.

Муніципальні електронні послуги пропонують значний потенціал для підвищення ефективності, прозорості та участі громадян у місцевому самоврядуванні. Однак їх ефективному впровадженню та широкому використанню перешкоджають кілька структурних, соціальних та технологічних проблем. Виявлення цих ключових проблем є важливим для розробки стратегій, які забезпечують доступність, безпеку та справді інклюзивність електронних послуг для всіх мешканців.

Однією з найгостріших проблем є рівень цифрової грамотності населення. Не всі мешканці володіють необхідними навичками для навігації електронними платформами, виконання онлайн-процедур або використання інструментів цифрової ідентифікації, таких як BankID. Це обмежує їхню здатність повною мірою користуватися електронними послугами та може виключати цифрово незахищені групи, особливо людей похилого віку та малозабезпечене населення, з повноцінної участі в громадському житті. Згідно з Індексом цифрової економіки та суспільства Європейської комісії, розрив у цифрових навичках залишається основною перешкодою для впровадження електронного урядування, особливо серед людей старшого віку [30].

Ще одне суттєве обмеження стосується якості та доступності технологічної інфраструктури, включаючи надійний високошвидкісний доступ до Інтернету та сучасне обладнання. Як у міських периферіях, так і в сільській місцевості слабка широкосмугова інфраструктура може ускладнювати для мешканців постійний доступ до онлайн-послуг. У багатьох випадках проблеми з підключенням до Інтернету обмежують зручність використання електронних послуг, зменшуючи їх охоплення та ефективність. Дослідження Світового банку підкреслює, що неадекватна цифрова інфраструктура залишається перешкодою для розширення надання цифрових послуг у багатьох країнах [31].

Громадяни повинні бути впевнені, що їхні персональні дані в безпеці під час взаємодії з електронними державними послугами. Однак вразливості безпеки даних, слабке шифрування та нечіткі протоколи обробки персональної інформації можуть підірвати довіру та перешкодити викорис-

танню. Проблеми кібербезпеки посилюються зростанням частоти цифрових загроз, спрямованих на державні та муніципальні системи, що робить безпечне проектування та впровадження пріоритетом. Згідно зі звітами про кібербезпеку американського Центру скарг на інтернет-злочини (The Internet Crime Complaint Center), цифрові платформи державного сектору часто стають мішенню кібератак, що розкриває конфіденційні дані мешканців [32].

Проблеми цифрового розриву зберігаються, коли йдеться про доступ до пристроїв і технологій. Навіть там, де доступний широкосмуговий доступ, не всі мешканці можуть дозволити собі комп'ютери, смартфони чи планшети, необхідні для взаємодії з муніципальними електронними послугами. Така нерівність у доступі призводить до нерівних можливостей участі, непропорційно впливаючи на вразливі групи та посилюючи існуючий соціальний розрив.

Самі муніципальні адміністрації можуть зіткнутися з обмеженнями у можливостях, навичках та ресурсах для підтримки та оновлення систем електронних послуг. Брак кваліфікованого персоналу, обмежені бюджети на цифрову трансформацію та повільні адміністративні процедури можуть обмежувати розвиток та якість онлайн-муніципальних послуг. Крім того, проблеми інтеграції між місцевими та національними платформами електронного урядування можуть створювати надмірність та складність. Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) наголосила на необхідності покращення цифрових можливостей державного сектору для підтримки стійких систем електронного урядування [33].

Хоча електронні муніципальні послуги обіцяють більш прозоре, ефективне та партисипативне місцеве самоврядування, їхній вплив обмежується кількома постійними проблемами, зокрема прогалинами в цифровій грамотності, обмеженнями технологічної інфраструктури, занепокоєннями щодо безпеки даних, нерівним доступом до цифрових технологій та бар'єрами адміністративної спроможності. Вирішення цих проблем за допомогою цілеспрямованих політичних заходів, освітніх програм та інвестицій у інфраструктуру має вирішальне значення для розкриття повного потенціалу електронних державних послуг для всіх членів громади.

Висновки. Муніципальні електронні послуги стали ключовим механізмом для посилення залучення громадян та розширення прав участі в місцевому самоврядуванні. Інтегруючи передові цифрові платформи, онлайн-сервіси та інтерактивні інструменти, муніципалітети надають мешканцям структуровані, доступні та юридично обґрунтовані можливості для участі в процесах управління. Ці послуги не лише підвищують адміністративну ефективність та прозорість, але й надають громадянам можливість здійснювати свої законні права на доступ до інформації, висловлювати думки, подавати пропозиції та безпосередньо впливати на рішення, що формують розвиток та пріоритети їхніх громад. У цьому сенсі муніципальні електронні послуги розширюють сферу участі громадян від простих консультацій до суттєвої участі в процесі прийняття рішень.

Переваги електронних послуг виходять за рамки зручності та доступності. Такі платформи, як електронні петиції, системи партисипативного бюджетування, онлайн-консультації з громадськістю та канали цифрового зворотного зв'язку, надають громадянам інструменти для моніторингу діяльності місцевих органів влади, притягнення посадовців до відповідальності та забезпечення того, щоб політичні рішення відображали потреби та пріоритети громади. Інституціоналізуючи внесок громадян, ці послуги трансформують традиційні відносини між мешканцями та муніципальною владою, створюючи більш чуйне, прозоре та демократичне середовище управління. Мешканці більше не є пасивними одержувачами послуг, вони стають активними учасниками та співтворцями місцевої політики та ініціатив.

Світовий досвід ілюструє трансформаційний потенціал таких цифрових інструментів. Такі платформи, як DecideMadrid та Decidim в Іспанії, інституціоналізували партисипативну демократію, дозволяючи громадянам пропонувати, обговорювати та голосувати за місцеву політику та бюджети онлайн. Аналогічно, додатки OneService у Сінгапурі та Nagarik у Непалі демонструють, як інтегровані електронні послуги можуть оптимізувати адміністративні процеси, надаючи мешканцям вагомі можливості впливати на місцеве самоврядування. Ці приклади показують, що коли цифрові послуги юридично підтримані, інклюзивні та технологічно надійні, вони можуть значно розширити практичні права громадян на участь та формування місцевого процесу прийняття рішень.

В українському контексті такі платформи, як «Дія», у поєднанні з муніципальними ініціативами, такими як E-DEM (Єдина платформа місцевої електронної демократії), ілюструють потенціал електронних послуг для розширення прав громадян на місцевому рівні. Такі послуги, як онлайн-реєстрація місця проживання, подання електронних петицій, платформи партисипативного бюджетування та інтерактивні цифрові канали комунікації, дозволяють мешканцям брати участь у муніципальному управлінні без обмежень фізичної присутності. Такі муніципалітети, як Львів, Вінниця, Київ та Шептицький, успішно впровадили ці інструменти, демонструючи, що електронні послуги можуть інституціоналізувати участь громадян, сприяти інклюзивності та зміцнювати правові меха-

нізми залучення. Такі платформи гарантують, що голоси громадян офіційно фіксуються та враховуються під час прийняття рішень, безпосередньо пов'язуючи громадський внесок з адміністративними та законодавчими процесами.

Розширення прав участі за допомогою цифрових інструментів також вирішує проблеми доступності, інклюзивності та справедливості в управлінні. Надаючи структуровані онлайн-канали для залучення, муніципалітети можуть залучати громадян, які в іншому випадку могли б зіткнутися з перешкодами для участі, такими як обмежена мобільність, географічна ізоляція або обмежений доступний час. Цифрові платформи, у поєднанні з освітніми ініціативами для підвищення цифрової грамотності, забезпечують, щоб громадяни з різних соціальних груп могли ефективно здійснювати свої права, тим самим зменшуючи прогалини в громадянській участі.

Однак, щоб повністю реалізувати потенціал муніципальних електронних послуг, необхідно звернути увагу на подолання технологічних, адміністративних та соціальних викликів. Інвестиції у високоякісну цифрову інфраструктуру, надійні заходи кібербезпеки та зручний дизайн послуг є критично важливими. Не менш важливим є розробка правової бази та муніципальної політики, яка гарантує прозорість, захищає права громадян та забезпечує змістовність та правозастосовність процесів участі. За виконання цих умов муніципальні електронні послуги не лише підвищують адміністративну ефективність, але й суттєво розширюють юридичні та практичні права громадян на участь в управлінні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Joldasova Shaxnoza. E-Governance and Citizen Participation. IRSHAD International Journal of Law and Policy. Vol. 2 № 9. 2024 URL: https://irshadjournals.com/index.php/ijlp/article/view/227.
2. Hapini Awang, Nur Suhaili Mansor, Osman Ghazali, Maslinda Mohd Nadzir, Fadhilah Mat Yamin, Isyaku Uba Haruna and Sarkin Tudu Shehu Malamib. Citizens' E-participation through E-government services: a systematic literature review. Cogent Social Sciences. Vol. 10. 2023. URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/ 10.1080/23311886.2024.2415526.
3. Shahid Munir, Saiqa Sadiq, Nasir Abbas, Farah Rasul. E-Governance Initiatives and Citizen Participation at Global Perspective: Systematic Literature Review. DOAJ Open Global Trusted. Vol. 2 № 9. 2024. URL: https://doaj.org/article/7831413c98944b09964b4008c2ae1cb8.
4. Catalin Vrabie. Improving municipal responsiveness through AI-powered image analysis in E-Government. Public Policy and Administration. Vol. 24 № 1 2025. URL: https://arxiv.org/abs/2504.08972.
5. Abdullah Alharbi, Kyeong Kang, Igor Hawryszkiewycz. Australasian Conference on Information Systems. 2015. URL: https://arxiv.org/abs/1606.00746.
6. Медведенко І.В. Електронне врядування, міжнародний досвід та перспективи для України. *Український економічний часопис*, (6), 52-58. 2024. URL: https://doi.org/10.32782/2786-8273/2024-6-9.
7. Михальчук Б.С. Електронна участь у територіальних громадах України у часі євроінтеграційних процесів: Електронні петиції. Правова держава, (54), 92–102. URL: https://doi.org/10.18524/2411-2054.2024.54.304877.
8. Чумакова Ганна, Віталій Пасічнюк. Електронні публічні послуги як інструмент цифрової трансформації державного управління України. STREDOEVROPSKY VESTNiK PRO VEDU A VYZKUM. Том. 1 № 12. 2025. URL: https://doi.org/10.65237/2336-3630-2025-12(1)-4.
9. Данило Єрьомка, Максим Табацький. Роль інформаційних-комунікаційних технологій та громадянського суспільства у розвитку місцевого самоврядування. Вісник Хмельницького національного університету. Том. 332 № 4. 2024. URL: https://doi.org/10.31891/2307-5740-2024-332-54.
10. Decide Madrid. Observatory of Public Sector Innovation. 2015. URL: https://oecd-opsi.org/innovations/decide-madrid/.
11. Decide Madrid. European Social Fund Plus. European Commission. 2022. URL: https://european-social-fund-plus.ec.europa.eu/en/social-innovation-match/case-study/decide-madrid.
12. Decidim. Wikipedia. 2025. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Decidim.
13. OneService Municipal Services Office. United Nations Public Service Awards. 2015. URL: https://publicadministration.un.org/unpsa/Portals/0/UNPSA_Submitted_Docs/ 2018/8BCD3656-1DF0-4AA5-B6A30867C11F0918/OSSG_UNPSA_FINAL%2026022018.pdf ?ver=2018-02-26-054559-607.
14. Government Services in a Single App. Nagarik App. URL: https://nagarikapp.gov.np/.
15. Платформа e-DEM. EGAP program. URL: https://egap.in.ua/project/e_dem.

16. The Ministry of Digital Transformation will annually assess the level of digitisation of municipalities. Decentralization. 2023. URL: https://decentralization.gov.ua/en/news/16894.
17. What is wrong with e-services at the local level – a new IT Ukraine study. Transparency International Ukraine. 2025. URL: https://ti-ukraine.org/en/news/what-is-wrong-with-e-services-at-the-local-level-a-new-ti-ukraine-study/.
18. Електронні петиції Львова. Інформаційний портал депутатів Львівської міської ради. URL: https://lvivrada.gov.ua/elektronni-petycii/.
19. Svitlana Ivanchenko. 8 e-petitions were registered in Mykolaiv, and none in Odesa last year. NikVesti. 2025. URL: https://nikvesti.com/en/news/public/304129-e-petitions-registered-mykolaiv-odesa.
20. Ukraine's GovTech Topping Global Rankings. Digital State UA. 2025. URL: https://digitalstate.gov.ua/news/govtech/ukraines-govtech-topping-global-rankings.
21. Anna Iemelianova. E-petition in Ukraine. The national study of e-petitions in Ukraine. 2018. URL: https://fellows.eapcivilsociety.eu/wp-content/uploads/2021/10/The-national-study-of-e-petitions.pdf.
22. Електронні консультації з громадськістю. Харківська обласна військова адміністрація. URL: https://kharkivoda.gov.ua/oblasna-derzhavna-administratsiya/2638/2639.
23. План проведення електронних консультацій з громадськістю. Офіційний портал Києва. Київська міська рада. Київська міська державна адміністрація. URL: https://kyivcity.gov.ua/publichna_informatsiia_Tag_166122/plan_provedennya_elektronnikh_konsultatsiy_z_gromadskistyu_u__kvitni_2025_roku/.
24. Participatory Budgeting in Wartime: How Are Cities Involving Citizens in Spending?. Transparency International Ukraine. 2024. URL: transparentcities.in.ua/en/news/biudzhet-uchasti-v-umovakh-viiny-yak-yoho-provodiat-mista.
25. Офіційний сайт Шептицької міської ради. URL: https://sheptytska-rada.gov.ua.
26. Щодо затвердження концепції «Електронної приймальні Червоноградської міської ради». Розпорядження міського голови. Офіційний сайт Шептицької міської ради. URL: https://sheptytska-rada.gov.ua/rozporiadzhennia/CHG-482.
27. Цифрові громади: нові можливості комунікації з мешканцями. Портал Цифрова громада. 2015. URL: https://hromada.gov.ua/post/cifrovi-gromadi-novi-mozlivosti-komunikaciyi-z-meskancyami.
28. 1580 Гаряча лінія міста Львова. Львівська міська рада. URL: https://1580.lviv.ua/.
29. Дарина Головань. Київ – лідер цифрових сервісів серед українських міст. Village. 2025. URL: https://www.village.com.ua/village/city/city-news/369591-kyyiv-lider-cifrovih-servisiv-sered-ukrayinskih-mist.
30. The Digital Economy and Society Index (DESI). European Commission. 2022. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/desi.
31. Digital and AI. World Bank Group. URL: https://www.worldbank.org/ext/en/topic/digital-and-ai.
32. Protecting Our Digitally-connected World is a Top Priority and Focus of the FBI. The Internet Crime Complaint Center. 2024. URL: https://www.ic3.gov/.
33. Digital government. The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). 2023. URL: https://www.oecd.org/en/topics/digital-government.html.

Дата першого надходження рукопису до видання: 1.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Мусій О.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.23

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗДІЙСНЕННЯ ПРЕЗИДЕНТОМ УКРАЇНИ ПРАВА ВЕТО

Перевалова Л.В.,
кандидатка філософських наук, доцентка,
професорка кафедри права
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»
ORCID: 0000-0001-5182-2838

Кузьменко О.В.,
кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри права
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»
ORCID: 0000-0001-8870-3285

Гаряєва Г.М.,
доцентка кафедри права
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»
ORCID: 0000-0002-4061-1987

Перевалова Л.В., Кузьменко О.В., Гаряєва Г.М. Конституційно-правові засади здійснення Президентом України права вето.

У статті з'ясовано конституційні засади права вето Президента України з урахуванням змін, що були внесені до Конституції України в частині права вето Президента України у 2004 році, здійснена оцінка юридичних позицій Конституційного Суду України (далі - КСУ) щодо вето Президента України. Зроблено висновок, що право вето є елементом саме законодавчого процесу, при цьому такий елемент іманентно в собі містить необхідність забезпечення поділу влади і реалізацію принципу стримувань і противаг. Доведено, що ключова еволюція підходів до конституційного регулювання права вето відбулася на практиці у 2004 році шляхом внесення змін до Конституції України (стосувалася вето щодо законів про внесення змін до Конституції України, а також підписання законів Головою парламенту після подолання вето). Обґрунтовано, що вето є традиційним елементом конституційних повноважень президента в конституційному праві багатьох країн, забезпечуючи легітимність законодавчого процесу. В Україні право вето Президента має характер загального (стосується закону як такого) і відносного (тобто з можливістю подолання). Причому позиція КСУ щодо можливості здійснення права вето щодо законів про внесення змін до Конституції була досить вдало скоригована у 2004 році шляхом внесення змін до Конституції. Вважаємо, що можливість підписання закону, до якого було застосовано вето, але який так і залишається непідписаним Президентом, яка також з'явилася у 2004 році, є з одного боку корисною. З іншого боку, її поява і практика застосування з 2006 по 2009 рік продемонструвала відсутність традицій, серйозну недовіру між вищими органами державної влади. Надано характеристику ключовим позиціям КСУ із приводу права вето у рішеннях від 7 липня 1998 року № 11-рп/98, від 16 квітня 2008 року № 6-рп/2008 і від 7 липня 2009 року N 17-рп/2009. Зроблено висновок, що форма вето саме як акта Президента залишається досі дискусійною. Не будучи його указом чи розпорядженням, саме вето, як і пропозиції Президента до закону, не вписуються у логіку ч. 3 ст. 106 Конституції України. Саме тому оформлення їх саме як указу виглядало би більш обґрунтованим.

Ключові слова: вето; внесення змін до Конституції; закон; законодавча влада; законодавчий процес; конституція; Конституційний Суд України; поділ влади; парламент; Президент України; система стримувань і противаг.

Perevalova L.V, Kuzmenko O.V., Gariaieva G.M. Constitutional and legal principles of the exercise of the veto right by the President of Ukraine

The article clarifies the constitutional principles of the veto right of the President of Ukraine, taking into account the changes that were made to the Constitution of Ukraine in the part of the veto right of the President of Ukraine in 2004, and assesses the legal positions of the Constitutional

Court of Ukraine regarding the veto right of the President of Ukraine. It is concluded that the veto right is an element of the legislative process itself, while such an element inherently contains the need to ensure the separation of powers and the implementation of the principle of checks and balances. It is proved that the key evolution of approaches to the constitutional regulation of the veto right took place in practice in 2004 by making amendments to the Constitution of Ukraine (concerning the veto regarding laws on amendments to the Constitution of Ukraine, as well as the signing of laws by the Speaker of the Parliament after overcoming the veto). It is substantiated that the veto is a traditional element of the constitutional powers of the president in the constitutional landscape of many countries, ensuring the legitimacy of the legislative process. In Ukraine, the President's veto right is of a general nature (applies to the law as such) and relative (i.e. with the possibility of overcoming). Moreover, the position of the Constitutional Court of Ukraine on the possibility of exercising the right of veto regarding laws on amendments to the Constitution was quite successfully adjusted in 2004 by amending the Constitution. We believe that the possibility of signing a law to which a veto was applied, but which remains unsigned by the President, which also appeared in 2004, is useful on the one hand. On the other hand, its appearance and practice of application from 2006 to 2009 demonstrated the lack of traditions, serious distrust between the highest bodies of state power. The key positions of the Constitutional Court of Ukraine regarding the right of veto in the decisions of July 7, 1998 No. 11-rp/98, April 16, 2008 No. 6-rp/2008 and July 7, 2009 No. 17-rp/2009 are described. It is concluded that the form of the veto as an act of the President still remains debatable. Not being his decree or order, the veto itself, as well as the President's proposals for the law, do not fit into the logic of Part 3 of Article 106 of the Constitution of Ukraine. That is why their registration as a decree would look more justified.

Key words: veto; amendments to the Constitution; law; legislative power; legislative process; constitution; Constitutional Court of Ukraine; separation of powers; parliament; President of Ukraine; system of checks and balances.

Постановка проблеми. Проблематика здійснюваного Президентом України права вето є актуальною з точки зору теоретичних і практичних проблем його конституційно-правового регулювання. Право вето є елементом саме законодавчого процесу і має розглядатися із цих позицій. При цьому такий елемент іманентно в собі містить необхідність забезпечення поділу влади і реалізацію принципу стримувань і противаг.

Еволюція підходів до конституційного регулювання права вето відбулася на практиці у 2004 році шляхом внесення змін до Конституції України (стосувалася вето щодо законів про внесення змін до Конституції України, а також підписання законів Головою Верховної Ради України після подолання вето). Невирішеними залишаються досі питання правової форми президентського вето, а також низка інших питань. Для цього потрібно осмислити підходи до права вето, визначити проблеми, а також акцентувати увагу на вже розглянутих справах в органі конституційної юрисдикції України із цього приводу.

Стан опрацювання проблематики. До наукових досліджень, присвячених особливостям конституційно-правового регулювання і здійснення права вето Президентом України слід віднести праці А.С. Багряк [1; 2; 3], Ю.Г. Барабаша [2], Я.О. Берназюка [5; 6] [7], Г.В. Берченка [8; 9], І.І. Дахової [10], Н.А. Жук [11], Д.В. Мазур [12; 13], М.В. Марченко[14], Д.В. Пархуць [15], З.О. Погорєлової [16], С.Г. Серьогіної [17; 18] та багатьох інших.

Метою статті є з'ясування конституційних засад права вето Президента України; аналіз змін, що були внесені до Конституції України в частині права вето Президента України; оцінка юридичних позицій КСУ щодо вето Президента України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як зазначає С.Г. Серьогіна, починаючи з 1991 року кількість випадків застосування главою держави права вето щодо законів в Україні постійно зростає [18, с. 73]. Подальший аналіз пропонуємо почати із визначення вето в науковій літературі. І.І. Дахова визначає вето (лат. veto – забороняю) як заборону, що накладається главою держави (монархом або президентом) або іншим суб'єктом на рішення певного органу державної влади [10, с. 126]. В.П. Горбатенко визначає вето як передбачений конституціями ряду країн акт, який зупиняє або не допускає вступ у силу законів та інших нормативно-правових актів (рішень) тих або тих органів посадових осіб [19]. П.П. Шляхтун визначає вето як акт у сучасних державах, який призупиняє або не допускає набрання чинності рішення якогось органу. Право видавати такий акт (накладати вето) називається правом вето. У теорії і практиці конституціоналізму особливо важливе значення має надання главі держави права накладати вето на закони, прийняті парламентом [20, с. 45-46]. Цікавим є підхід автора до визначення вето саме як акта, оскільки саме з цим пов'язані дискусії в українській юридичній науці.

П.П. Шляхтун також виділяє окрім абсолютного (резолютивного) і відносного вето (залежно від можливості подолання), що є доволі традиційним класифікаційним поділом в теорії, також загальне і часткове (вибіркове) вето. Останнє означає вето глави держави, що накладається тільки на окремі статті чи положення прийнятого парламентом закону [20, с. 46-57]. В Україні часткового права вето Президента щодо закону немає. Незважаючи на те, що його зауваження можуть носити точковий характер і стосуватися конкретних положень закону (що пов'язано, до речі, з тим, що право вето є відносним, тобто може бути подолане парламентом), все одно наявність таких зауважень і застосування вето стосується закону в цілому, а не його окремої частини і перешкоджає його підписанню і опублікування в цілому. Це також підтверджується юридичною позицією КСУ (абз. 4 п. 4 мотивувальної частини рішення від 7 липня 1998 року № 11-рп/98, справа щодо порядку голосування та повторного розгляду законів Верховною Радою України) [21]:

«Конституційний Суд України виходить з того, що термін «закон» вживається в частині четвертій статті 94 Конституції України у значенні юридично цілісного і структурно завершеного нормативно-правового акта, який приймається Верховною Радою України відповідно до її конституційних повноважень (пункт 3 частини першої статті 85, стаття 92 Конституції України), і не означає за змістом окрему частину закону чи поправку до нього».

Колектив авторів термінологічного словника із конституційного права визначають окремо поняття вето і окремо вето Президента України. Вето визначається як законне право в односторонньому порядку заборонити або призупиняти введення в дію офіційного рішення, ухваленого на міжнародному, державному, регіональному або місцевому рівні. А ось вето Президента України визначається як виключне конституційне право, яке належить главі держави, у п'ятнадцятиденний строк після отримання закону, ухваленого Верховною Радою України, відмовити в його підписанні та направити на повторний розгляд до парламенту з внесенням пропозицій та зауважень щодо форми, змісту та порядку ухвалення цього закону, що передбачає скасування результатів голосування [22, с. 48].

Дійсно, загальне поняття вето є значно ширшим і охоплює не лише повноваження Президента, але в цій статті ми хотіли би зосередитися саме на президентському вето. Крім того, можливість зупинення/призупинення дії (саме дії, оскільки про їх введення в дію конституцієдавець не говорить) актів в Україні в контексті президентського вето може бути застосовано лише до актів Кабінету Міністрів України і нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Нагадаємо, що відповідно до ч. 3 ст. 137 Конституції України «З мотивів невідповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України Президент України може зупинити дію цих нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності». Крім того, відповідно до п. 15 ч. 1 ст. 106 Конституції України Президент України зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до КСУ щодо їх конституційності.

А ось щодо законів України право вето Президента України можна кваліфікувати саме як заборону (хоч і при цьому вето Президента може бути подолане, оскільки воно не носить абсолютного характеру). Термін «вето» («право вето») у Конституції України вжито лише один раз – у п. 30 ч. 1 ст. 106. Президент «має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України». При цьому ч. 2 ст. 94 Конституції України уточнює механізм здійснення вето: «Президент України … повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду». Цим самим вето стає відносним, а не абсолютним.

Слід зазначити, що з урахуванням п. 30 ст. 106 Конституції України, на думку А.С. Багряка, вето Президента не обов'язково має супроводжуватися певними пропозиціями [3, с. 21]. Проте ця думка суперечить позиції КСУ (перше речення, абз. 5 п. 4 мотивувальної частини рішення від 7 липня 1998 року № 11-рп/98, справа щодо порядку голосування та повторного розгляду законів Верховною Радою України) [21], оскільки, на думку КСУ, при здійсненні права вето Президент має обов'язково додати свої вмотивовані і сформульовані пропозиції.

Загалом, як підкреслює Д.В. Мазур, «термін "вето", як правило, не міститься в конституціях і має характер наукової категорії. Він вживається лише в Основних законах Монголії, Португалії та України» [12, С. 10]. Тобто вето в Україні має певний унікальний статус.

Повернемося до проблеми правової форми вето Президента України і поміркуємо, чи є вето його актом. Ми вже зазначали, що це питання є доволі дискусійним. Воно вперше постало як практична проблема у зв'язку зі справою, яку розглядав КСУ у рішенні від 11 березня 2003 року N 6-рп/2003 (справа щодо права вето на закон про внесення змін до Конституції України) [23]. У цій справі

КСУ відкрив провадження і дав оцінку здійсненому Президентом України праву вето як конституційному, при цьому припинив провадження щодо оцінки змісту висловлених Президентом України пропозицій. Відповідно, виникло питання, чи є вето актом, на який поширюється юрисдикція КСУ? Виходить, що так, хоча невизначеність у цьому плані певним чином збереглася (враховуючи окремі думки суддів М. Савенка і В. Шаповала) [9].

Д.В. Мазур вважає, що правова природа інституту "вето" президента на закони, що приймаються парламентом, має законотворчий характер, а документальне оформлення "вето" слід розцінювати як факультативну стадію законотворчого процесу, якій доцільно надати форму указу [12, с. 4]. А власне вето належить до опосередкованої правотворчої діяльності президента [12, с. 3].

Як зазначає С.Г. Серьогіна, Конституція України не містить чіткого визначення, у вигляді якого акта необхідно оформлювати рішення глави держави про повернення закону на повторний розгляд. Окремі вітчизняні вчені обґрунтовують думку про те, що вето Президента України доцільно оформлювати указом глави держави, оскільки воно є актом державної влади та тягне суттєві юридичні наслідки. Більше того, такий указ має публікуватися в офіційних виданнях, що дало б змогу широкій громадськості ознайомитись із його змістом і сприяло більшій відкритості влади і демократизації суспільства. Проте на сьогодні здійснення Президентом України права вето оформлюється у формі листа з викладеними і сформульованими пропозиціями [18, с. 70-71].

Правове регулювання вето Президента в Конституції України зазнало трансформацій у 2004 році. Був змінений п. 30 ч. 1 ст. 106, а також ч. 4 ст. 94 Конституції була відредагована. Зміни стосувалися двох ключових аспектів. Перший аспект. У п. 30 ч. 1 ст. 106 Конституції України було додано вказівку про неможливість застосування вето до законів про внесення змін до Конституції України. Це було спеціально зроблено, враховуючи попередній досвід, пов'язаний із згаданим вище рішенням КСУ від 11 березня 2003 року № 6-рп/2003. Це рішення в літературі оцінюється доволі критично, оскільки КСУ проігнорував логіку, що ґрунтується на ідеї установчої влади [8, с. 443].

Водночас виникла і інша проблема. Визнання можливості використання права вето Президента щодо законів про внесення змін до Конституції означало: по-перше, що закон про внесення змін до Конституції розглядається як різновид звичайного закону; по-друге, що механізм подолання такого вето як такий відсутній, оскільки не прописаний у процедурі внесення змін до Конституції України у її розділі XIII; по-третє, створювало ситуацію абсолютного вето; по-четверте, надмірно підсилювало повноваження Президента України. Цю проблему згодом вирішили у 2004 році, вилучивши цілком обґрунтовано закони про внесення змін до Конституції України із актів, щодо яких здійснення вето Президентом є можливим.

Другий аспект. Це особливий механізм, який тепер дозволяє уникнути технічної можливості перетворити відносне вето на абсолютне. У другому реченні ч. 4 ст. 94 Конституції було надано можливість після подолання вето, яке регулюється у першому реченні ч. 4 ст. 94, обійти потенційне ігнорування, в разі такого подолання вето парламентом, з боку Президента України. Зроблено це таким чином: «У разі якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України і опубліковується за його підписом».

Ю.Г. Барабаш достатньо критично оцінив це нововведення. На його думку, «бюрократичний апарат потребує чітких та детальних процедур розгляду питань та прийняття рішень. Однак така постановка питання має більше відношення до органів державного управління… тоді як діяльність і взаємодія вищих органів влади, насамперед парламенту, Президента та уряду, має суттєво інший характер» [4, с. 102].

Для повноти дослідження треба додати ще три юридичні позиції КСУ, які той висловив щодо права вето. Перша позиція (друге і третє речення, абз. 5 п. 4 мотивувальної частини рішення від 7 липня 1998 року № 11-рп/98, справа щодо порядку голосування та повторного розгляду законів Верховною Радою України) [21]:

«Застосоване Президентом України вето щодо прийнятого закону своїм юридичним наслідком має скасування останніх результатів голосування за нього і відкриття процедури його повторного розгляду у Верховній Раді України, яка має право враховувати або не враховувати пропозиції Президента України до закону і прийняти його знову. Врахування цих пропозицій Верховною Радою України виступає як конституційна передумова підписання та офіційного оприлюднення закону Президентом України».

Друга позиція. КСУ надав офіційне тлумачення ч. 2 ст. 94 Конституції України таким чином, «що процедура підписання і оприлюднення законів, встановлена нею, не застосовується до законів, прийнятих референдумом» (п. 3 резолютивної частини рішення КСУ від 16 квітня 2008 року № 6-рп/2008, (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) [24].

Третя позиція. Вона міститься у рішенні КСУ від 7 липня 2009 року № 17-рп/2009 (справа про конституційно встановлену процедуру набрання чинності законом) [25], абз. 3-4 п. 4.1. мотивувальної частини:

– «У частині четвертій статті 94 Основного Закону України встановлено вимогу стосовно повторного прийняття закону Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, що поширюється лише на закони, пропозиції Президента України до яких повністю або частково відхилені. Ця ж вимога стосується і прийняття закону в цілому. Отже, якщо пропозиції Президента України до закону у пропонованій ним редакції враховано повністю, повторного прийняття закону не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України не вимагається. У разі коли пропозиція Президента України про відхилення закону в цілому не підтримана парламентом, повторне прийняття закону здійснюється в цілому (долання вето)».

– «Навіть якщо всі пропозиції Президента України відхилено, і закон текстуально залишається незмінним, він має бути прийнятий повторно шляхом голосування народними депутатами України кількістю голосів, визначеною у частині четвертій статті 94 Конституція України, оскільки результати останнього голосування скасовано у зв'язку із застосуванням Президентом України права вето щодо оспорюваного закону. За таких обставин датою прийняття закону слід вважати дату його остаточного голосування за результатами повторного розгляду. Саме ця дата повинна бути вказана при оприлюдненні закону та його опублікуванні».

Висновки. Загалом, вето є традиційним елементом конституційних повноважень президента в конституційному праві багатьох країн, слугуючи важливим елементом системи стримувань і противаг, забезпечуючи легітимність законодавчого процесу. В Україні право вето Президента має характер загального (стосується закону як такого) і відносного (тобто з можливістю подолання). Причому позиція КСУ щодо можливості здійснення права вето щодо законів про внесення змін до Конституції була досить вдало скоригована у 2004 році шляхом внесення змін до Конституції. Можливість підписання закону, до якого було застосовано вето, але який так і залишається непідписаним Президентом, яка також з'явилася у 2004 році, є з одного боку корисною. З іншого боку, її поява і практика застосування з 2006 по 2009 рік продемонструвала відсутність традицій, серйозну недовіру між вищими органами державної влади. Форма вето саме як акта Президента залишається досі дискусійною. Не будучи його указом чи розпорядженням, вето, як і пропозиції Президента до закону, не вписуються у логіку ч. 3 ст. 106 Конституції України. Тож оформлення їх саме як указу виглядало би, на наш погляд, більш обґрунтованим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Багряк А.С. До проблеми визначення поняття «вето Президента». *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2015. № 5. С. 70-79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2015_5_23.
2. Багряк А.С. Правові наслідки застосування права вето Президентом України щодо законів, прийнятих Верховною Радою України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. № 35. С. 53–58. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/nvuzhpr_2015_35%281.1%29__15.pdf.
3. Багряк А.С. Конституційні засади права вето Президента України: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Ужгород, 2016. 223 с.
4. Барабаш Ю.Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права. Харків: Право, 2008. 220 с.
5. Берназюк Я.О. Деякі аспекти реалізації Президентом України права вето стосовно прийнятих Верховною Радою України законів. *Науковий вісник Ужгородського університету*: *Серія Право*. 2011. Вип. 16. С. 62–64. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/17472.
6. Берназюк Я.О. Конституційні основи правотворчості Президента України. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2013. 512 с.
7. Берназюк Я.О. Право вето Президента України у системі стримувань і противаг. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право*. К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. Вип. 17. С. 102-107. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/28606/1/Bernazyuk.pdf.
8. Берченко Г.В. Конституція як акт установчої влади : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 - Конституційне право; муніципальне право. Харків, 2024. 596 с.
9. Берченко Г.В. Проблеми правової форми вето Президента України. *Наукова молодь: матеріали І Міжнарод. наук.-практ. конф. «Наукова молодь: досягнення та перспективи»*. Луганськ: Знання, 2006. Т. 2: Соціально-гуманітарні науки. Природничо-географічні, математичні та технічні науки. С. 49-50.
10. Дахова І. Вето. *Соціологія права: енциклопедичний словник / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого*. Харків : Право, 2020. С. 126-127.

11. Жук Н.А. Парламент, Президент, уряд: через взаємостримування до рівноваги. Харків: Харків юрид., 2007. 320 с.
12. Мазур Д.В. Акти правотворчості президента в республіках зі змішаною формою правління (загальнотеоретичний аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2007. 23 с.
13. Мазур Д.В. Особливості застосування президентом права "вето" щодо законів, прийнятих парламентом в республіках зі змішаною формою правління. *Форум права*. 2006. № 1. С.61-65. URL: http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2006-1/06mdvzfp.pdf.
14. Марченко М.В. Конституційно-правова природа права вето глави держави. *Економіка. Фінанси. Право*. 2017. № 10. С. 47-51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2017_4_24.
15. Пархуць В. Д. Право вето Президента України в механізмі стримувань і противаг в державній владі України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2024. № 1. С. 44-47. DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-1-8.
16. Погорєлова З.О. Право вето практиці українського і міжнародного парламентаризму. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 4. С. 39-42. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/07/4_2015.pdf.
17. Серьогіна С. Г. Теоретично-правові та організаційні засади функціонування інституту президентства в Україні. Харків: Ксілон, 2001. 280 с.
18. Серьогіна С.Г. Вето Президента України. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 4: Конституційне право / редкол. Ю.Г. Барабаш (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого.* Харків: Право. 2024. С. 68-74.
19. Горбатенко В.П. Вето. *Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн*. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2012. с. 77.
20. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. Київ: Либідь, 2005. 568 с.
21. Рішення Конституційного Суду України від 7 липня 1998 року № 11-рп/98. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-98#Text.
22. Глосарій термінів конституційного права / О.І. Зозуля, С.В. Шутенко та ін.. Київ: 7БЦ, 2025. 84 с.
23. Рішення Конституційного Суду України від 11 березня 2003 року № 6-рп/2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-03.
24. Рішення Конституційного Суду України від 16 квітня 2008 року № 6-рп/2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-08#Text.
25. Рішення Конституційного Суду України від 7 липня 2009 року № 17-рп/2009 (справа про конституційно встановлену процедуру набрання чинності законом). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-09.

Дата першого надходження рукопису до видання: 4.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Перевалова Л.В., Кузьменко О.В., Гаряєва Г.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.3/.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.24

КОНСТИТУЦІНО-ПРАВОВІ МОДЕЛІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ ТА НІМЕЧЧИНІ: ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Пирога І. С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-2798-7795
e-mail: maksa7@meta.ua

Фрідманська В.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету»
ORCID: 0000-0002-8184-6870
e-mail: viktoriya.klyap@uzhnu.edu.ua

Пирога І.С., Фрідманська В.І. Конституційно-правові моделі місцевого самоврядування у Великій Британії та Німеччині: порівняльне дослідження.

У статті розглядаються конституційні та правові моделі місцевого самоврядування у Великій Британії та Німеччині з порівняльної перспективи. Вона досліджує історичні корені та інституційні рамки англосаксонської та континентальної традицій, зосереджуючись на їхніх підходах до муніципальної автономії, фінансової незалежності та розподілу повноважень між центральними та місцевими органами влади. Британська модель характеризується законодавчим регулюванням, прагматичною децентралізацією та відсутністю прямого адміністративного нагляду з боку представників центрального уряду. Натомість німецька модель конституційно закріплена у федеративній структурі, забезпечуючи чітке розмежування між власними та делегованими повноваженнями муніципалітетів. Окреслено ключові відмінності муніципальних систем:

- Велика Британія: статутне регулювання, прагматична децентралізація, відсутність представників центру, муніципальні службовці поза державною службою.
- Німеччина: конституційні гарантії, інтеграція у федеративну структуру, чотирирівнева система, чіткий поділ власних і делегованих повноважень, муніципальні службовці у публічній службі.

Незважаючи на спільні європейські стандарти, національна ідентичність і історичні траєкторії формують окремі моделі місцевої демократії. Порівняльні інсайти можуть вплинути на конституційні реформи в Україні, свідчачи про те, що синтез британської автономії та німецької ясності делегованих повноважень може забезпечити збалансовану основу для модернізації державного управління. Ефективність місцевого самоврядування залежить не лише від конституційного закріплення його статусу, а й від реальної фінансової автономії та чіткого розмежування компетенцій між рівнями публічної влади. Особливу увагу слід приділяти сучасним викликам для місцевої демократії, дискусіям щодо реформування муніципальних систем, забезпечення фінансової автономії муніципалітетів та пошуку оптимального балансу між централізмом і автономією громад.

Ключові слова: місцеве самоврядування, муніципальна влада, Велика Британія, Німеччина, конституційне право, порівняльні дослідження.

Pyroha I.S., Fridmanska V.I. Constitutional and legal models of local government in Great Britain and Germany: a comparative study.

The article explores constitutional and legal models of local self-government in the United Kingdom and Germany through a comparative perspective. It examines the historical roots and institutional frameworks of the Anglo-Saxon and continental traditions, focusing on their approaches to municipal autonomy, financial independence, and the division of competences between central and local authorities. The British model is characterized by statutory regulation, pragmatic decentralization, and the absence of direct administrative supervision by central government representatives. In contrast, the German

model is constitutionally entrenched within a federal structure, ensuring a clear distinction between own and delegated competences of municipalities. The key differences between municipal systems are outlined:

Great Britain: statutory regulation, pragmatic decentralization, lack of representatives of the center, municipal employees outside the civil service.

Germany: constitutional guarantees, integration into the federal structure, four-tier system, clear separation of own and delegated powers, municipal civil servants in the public service.

Despite common European standards, national identity and historical trajectories form separate models of local democracy. The comparative insights may inform constitutional reforms in Ukraine, suggesting that a synthesis of British autonomy and German clarity in delegated powers could provide a balanced framework for modernizing public administration. The effectiveness of local self-government depends not only on the constitutional consolidation of its status, but also on real financial autonomy and a clear delimitation of competencies between levels of public power. Particular attention should be paid to contemporary challenges to local democracy, discussions on reforming municipal systems, ensuring the financial autonomy of municipalities and finding the optimal balance between centralism and community autonomy.

Key words: local self-government, municipal authority, United Kingdom, Germany, constitutional law, comparative studies.

Постановка проблеми. У сучасній доктрині конституційного права зарубіжних країн питання ефективності муніципального управління посідає центральне місце в контексті реалізації принципів демократизму та субсидіарності. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю пошуку оптимального балансу між державним центризмом та автономією територіальних громад у межах європейського правового простору.

Проблема полягає у суттєвій концептуальній відмінності між англосаксонською та континентальною моделями самоврядування, які репрезентують Велика Британія та Німеччина. Якщо британська система базується на гнучкому статутному регулюванні та деволюційних процесах, то німецька модель спирається на жорсткі конституційні гарантії та інтегрованість громад у федеративну структуру держави.

Науковий інтерес викликає суперечність між динамізмом британського «прагматичного» самоврядування та стабільністю німецької «правової» громади. Порівняльний аналіз цих систем дозволяє виявити найбільш стійкі механізми забезпечення фінансової незалежності муніципалітетів та чіткого розмежування компетенцій. Вивчення цього досвіду є критично важливим для вироблення стратегій модернізації публічної влади в країнах, що перебувають на етапі системних конституційних реформ, з метою мінімізації ризиків надмірної централізації та посилення місцевої ініціативи.

Стан опрацювання проблеми. Питання організації та функціонування муніципальної влади на європейському континенті перебувають у центрі уваги представників вітчизняної школи конституційного та муніципального права. Значний внесок у дослідження зарубіжного досвіду місцевого самоврядування зробили такі науковці, як О.В. Батанов, І.І. Бодрова, М.О. Лендьєл, В.В. Попко, С.Г. Серьогіна, О.М. Чернеженко, А.С. Чиркін та інші. Попри наявність ґрунтовних праць, динамічність політико-правових трансформацій у країнах Західної Європи зумовлює потребу в постійному оновленні та актуалізації наукового дискурсу в галузі порівняльного правознавства.

Пропоноване дослідження спрямоване на поглиблення наукової розвідки шляхом компаративного аналізу моделей місцевого самоврядування Великої Британії та Німеччини, які представляють різні правові традиції та типи адміністративно-територіального устрою. Автор фокусує увагу на актуальних викликах для місцевої демократії, аналізує специфіку формування представницьких органів та особливості інституту мерів у досліджуваних країнах. Окремий акцент зроблено на висвітленні внутрішньодержавних дискусій щодо реформування муніципальних систем, що дозволяє виявити спільні тенденції та розбіжності у забезпеченні демократичних стандартів управління на локальному рівні.

Метою статті є вивчення теоретичних та прикладних аспектів функціонування органів місцевого самоврядування Британії та ФРН з порівняльної перспективи для обґрунтування оптимальних механізмів розмежування повноважень між центральною владою та територіальними громадами, які можуть вплинути на конституційні реформи в Україні.

Виклад основного матеріалу. Під місцевим самоврядуванням у Європейській Хартії місцевого самоврядування [1] розуміється місцеве управління («місцева влада»), яке функціонує відповідно до норм позитивного права. Законодавство Європи, слідуючи положенням Хартії та враховуючи свої національні особливості, закріплює норми та інститути місцевої публічної влади, яка називається місцевим самоврядуванням, яке здійснюється у комуні (громаді).

Така специфіка пов'язана з особливою історією місцевого самоврядування в Західній Європі, розвиваючись на тлі формування самоврядних міських комун. Вони, своєю чергою, отримували привілеї самоврядування за дарчими грамотами королів, сеньйорів міст, отримуючи їх за гроші чи під час збройної боротьби ще в епоху Середньовіччя.

Усталений, довгостроковий досвід формування та діяльності органів місцевого самоврядування країн Європи, що відобразилося в їхньому законодавстві, безсумнівно, може бути одним із підґрунть у справі розробки національної Української політики в галузі як місцевого самоврядування, так і територіального громадського самоуправління. Відповідно до положень Європейської хартії місцевого самоврядування держави, які підписали цей документ, повинні мати самоврядні структури, що знаходяться на найнижчому рівні управління країною. Майже у всіх країнах Ради Європи державні інститути базуються на самостійній у правовому аспекті формі територіального громадського самоврядування. Історія формування комунального представництва у різних країнах Західної Європи була різною, тому на початку XXI ст. спостерігається варіативність організаційних форм місцевої влади та громадського самоврядування, що включає щонайменше три основні типи: англосаксонський, французький та німецький. Крім того, останнім часом став формуватися особливий, четвертий тип самоврядування – східноєвропейський.

Англосаксонський і германський типи самоврядування вирізняються своєрідними, яскраво вираженими рисами.

Перший тип отримав поширення в англосаксонському світі, у класичному варіанті природно простежується у Великій Британії, де система самоврядування з епохи Середньовіччя мирно співіснувала з потужною центральною владою. Місцеві органи влади та громадське самоврядування не мали конституційно закріпленого статусу на національному рівні. Вони створювалися на підставі відповідних законодавчих актів, ухвалених вищим представницьким органом країни – парламентом. Досліджуючи еволюцію взаємовідносин між центральним урядом та локальними громадами у Великій Британії, М.О. Лендьєл акцентує увагу на тривалому періоді формування статутного регулювання муніципальної діяльності. Зокрема, у період від Реставрації Стюартів 1689 року до 1832 року британським парламентом було прийнято понад 200 законодавчих актів, що поступово трансформували традиційну автономію міст у структуровану систему адміністративного управління, підконтрольну загальнодержавним нормам [2, с. 114]. Прийняття «Закону про опіку над бідними» 1834 року стало переломним моментом, що заклав підвалини сучасної британської моделі місцевого самоврядування. Як зазначає О.В. Батанов, цей акт не лише модернізував соціальну сферу, а й детермінував перехід від розрізнених середньовічних привілеїв до системного муніципального управління на основі загальнодержавних стандартів [3].

Муніципалітети отримали право призначати посадових осіб та проводити заходи з ліквідації бідності. Акт 1835 року про муніципальні корпорації фактично закріпив статус 178 міст Англії та Уельсу, передбачаючи обрання муніципальних радників і забезпечення гласності засідань міських рад. У XX столітті парламент прийняв низку правових актів у цьому напрямі, серед яких слід зазначити «Закон про місцеве управління» 1972 року для Англії та Уельсу та 1973 року – для Шотландії. У 1985 році було ухвалено статут, який регулює діяльність місцевого та територіального громадського самоврядування на всій території Великої Британії [2, с. 78] Цей документ інтегрував норми попередніх законів та судових прецедентів, що стосувалися функціонування муніципальних органів.

Відповідно до статуту, структури центральної влади на місцях існують автономно та не переплітаються з органами самоврядування. Центральна влада, навпаки, має тенденцію дистанціюватися від муніципальних структур, тоді як територіальні громадські органи володіють високим рівнем автономії щодо щоденної діяльності. Таким чином, центр і громадське самоврядування формують два різні рівні управління.

Система місцевого самоврядування у Великій Британії, як і більшість інших інституцій, розвивалася поступово і фрагментарно протягом століть, не перериваючись через вторгнення чи насильницьку революцію, яка могла б призвести до формального конституційного врегулювання [4]. Досліджуючи історико-правові витоки англосаксонської моделі, варто звернутися до концепції муніципалізму як особливого правового феномену. Як зазначає І.В. Посторенко, після революційних подій XVII століття система місцевого самоврядування Великої Британії зберегла максимальний рівень децентралізації, досягнутий внаслідок падіння абсолютистських обмежень. Характерною рисою цього періоду, на думку дослідниці, була мінімізація бюрократичного впливу на локальному рівні: муніципальні справи вирішувалися безпосередньо членами громад або неоплачуваними службовцями (констеблями, наглядачами). Такий підхід підтверджує доктринальну тезу про те, що британський муніципалізм історично формувався як система виконання громадських обов'язків, а не як відгалуження державного апарату [5].

Аналіз сучасного стану муніципальної влади у Великій Британії дозволяє констатувати, що її основу складають муніципалітети міських поселень, у яких зосереджено понад 80% населення країни. Ключовим нормативним фундаментом цієї системи є Акт про місцеве управління 1972 року, згідно з яким у кожному графстві та округі формуються відповідні ради. Ці органи, що складаються з голови та радників, наділені статусом юридичної особи («рада графства», «рада округу»), причому голову обирають безпосередньо з-поміж депутатського корпусу (радників).

Важливою рисою британського підходу є забезпечення репрезентативності навіть у найменших одиницях: у приходах із чисельністю мешканців до 150 осіб стратегічні рішення ухвалюються загальними зборами жителів, що мають виборче право. Акт 1972 року чітко детермінує функціональну роль приходу та його ради, закріплюючи їхнє місце в загальній архітектурі самоврядування.

У контексті теоретичного осмислення даної моделі, І.В. Посторенко слушно зауважує, що британська державна система вирізняється високим рівнем стійкості завдяки наявності двох автономних рівнів управління – загальнонаціонального та локального [5]. Це дозволяє центральному уряду зосередитися на стратегічних соціально-економічних та зовнішньополітичних викликах, тоді як місцеві структури, будучи вільними від дріб'язкової опіки центру, самостійно вирішують питання соціального забезпечення громади, дистанціюючись від «великої політики».

Визначальною ознакою англосаксонського типу, на відміну від континентального, є відсутність на місцях повноважних представників центральної виконавчої влади, які б здійснювали прямий адміністративний нагляд за виборними органами. У цьому аспекті, як зазначає дослідниця, в межах феноменології муніципалізму британська система максимально наближена до ідеалу місцевого самоврядування, оскільки вона позбавлена жорсткої «адміністративної опіки», притаманної, наприклад, французькій моделі [5].

Окремої уваги заслуговує правовий статус муніципальних кадрів. Відповідно до британського законодавства, апарат місцевих органів влади не інтегрований у систему державної служби. Муніципальні службовці не мають статусу державних чиновників, а їхня праця не фінансується безпосередньо з державного бюджету. Правовий режим та умови оплати їхньої діяльності регламентуються спеціальними актами для Англії, Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії на паритетних засадах за участю місцевої влади та профспілок. Останні відіграють ключову роль через спеціальні кадрові комітети муніципальних рад, які розробляють класифікаційні схеми посад, визначають рівні окладів та забезпечують прозорий відбір кандидатів.

Інакше виглядає модель територіального громадського самоврядування у континентальній Європі, де особливої уваги заслуговує досвід Федеративної Республіки Німеччина [6]. Конвенція про майбутнє Європи стимулювала дискусію щодо природи та майбутньої траєкторії розвитку Європейського Союзу. Йдеться про те, наскільки Європейський Союз повинен нагадувати Сполучені Штати [7]. Теоретичні дослідження закономірності місцевої автономії досліджуються шляхом правового, економічно-функціонального та політико-адміністративного аналізу [8]. Емпіричний аналіз часової еволюції різних компонентів автономії сприяв виявленню особливостей місцевої автономії європейських країн. Широка оцінка безперервності та змін у місцевому управлінні в західному індустріалізованому світі виявляє широкий спектр типів і моделей систем і мереж місцевого самоврядування [9]. Особливий інтерес викликає система місцевої автономії Німеччини [10].

Конституційні засади функціонування муніципальної влади у Федеративній Республіці Німеччина детерміновані приписами Основного Закону ФРН (ст. 28, §§ 1-3) [11], згідно з якими питання місцевого та територіального громадського самоврядування віднесені до виключної компетенції федеральних земель. Характерною ознакою німецького федералізму є законодавча автономія суб'єктів федерації: Федерація фактично дистанціюється від прямого втручання в муніципальну політику земель, делегуючи останнім максимально широкі повноваження щодо нормативного регулювання як місцевого самоврядування в цілому, так і його складової – територіальної самоорганізації громад.

Відповідно до параграфа першого статті 28 Основного Закону, конституційний устрій земель має корелювати з фундаментальними принципами республіканської, демократичної та соціально-правової держави. У землях, округах та муніципалітетах громадяни формують представницькі органи через механізм загальних, вільних, рівних та таємних виборів. У невеликих громадах передбачено можливість заміщення виборного територіального органу загальними зборами жителів (общинними зборами). Надалі параграф другий гарантує громадам право самостійного регулювання всіх справ місцевої спільноти в межах чинного законодавства.

Важливо враховувати, що німецька держава сформувалася як союз суверенних суб'єктів, що зумовило відсутність жорстко уніфікованого порядку організації публічної влади на рівні земель. Варіативність муніципальних статутів дозволяє забезпечити гнучкість управління та врахувати історико-правові особливості кожного регіону [12].

Адміністративно-територіальна архітектура ФРН має чотирирівневу структуру: федерація – землі – райони (крейси) – громади (общини). Крейси за своєю правовою природою є публічно-правовими корпораціями, що об'єднують комуни та одночасно виступають низовою ланкою державної адміністрації. Водночас крейси представляють радше надмуніципальний рівень, ніж нижній «поверх» державної вертикалі. Ключовим завданням цієї ланки є координація міжмуніципальної взаємодії та консолідоване вирішення питань, масштаб яких виходить за межі ресурсних можливостей окремих общин.

Вищим представницьким органом на місцях є міська або рада громади – так званий «комунальний парламент», що обирається безпосередньо населенням. Як вищий орган громади, рада ухвалює рішення з усіх суттєвих аспектів місцевого буття: від стратегічного планування та бюджетної політики до управління об'єктами комунальної інфраструктури (водозабезпечення, утилізація відходів, благоустрій). На основі місцевого законодавства рада здійснює власну господарську діяльність («власний бізнес» громади) та контролює органи виконавчої влади, склад яких варіюється залежно від типу муніципального статуту землі.

Система повноважень муніципальних органів, за своєю функціональною спрямованістю, поділяється на дві засадничі групи. До першої належить власна сфера компетенції, що охоплює завдання самоорганізації та функціонування відповідної територіальної одиниці. Другу групу складає поручена (делегована) сфера компетенції, яка включає виконання державних доручень Федерації або земель (наприклад, реєстрація військовозобов'язаних та заходи цивільної оборони). Чіткий поділ компетенцій є запобіжником проти розмивання відповідальності та гарантує інституційну стабільність муніципального сектору [13].

Висновки. Підбиваючи підсумки дослідження, можна сформулювати такі основні висновки, що стосуються європейських моделей самоврядування:

- Відсутність єдиної моделі: У межах західноєвропейського простору не існує уніфікованої системи місцевого самоврядування; національна ідентичність та історичні особливості визначають специфіку муніципальних структур.
- Британська автономія: Система Великої Британії базується на статутному регулюванні та прагматичній децентралізації, що забезпечує високий рівень незалежності громад від центральної влади.
- Німецький федералізм: Модель ФРН конституційно закріплена у федеральній структурі, передбачає чіткий поділ власних і делегованих повноважень муніципалітетів.
- Інституційні відмінності: У Великій Британії відсутні представники центральної виконавчої влади на місцях, тоді як у Німеччині діє багаторівнева система контролю та координації.
- Статус муніципальних службовців: У Британії вони не належать до державної служби, тоді як у Німеччині їхня діяльність регламентується федеральним та земельним законодавством.
- Сучасні дискусії: Обидві країни ведуть активні дебати щодо реформування муніципальних систем, прагнучи поєднати автономію з ефективною підзвітністю.
- Уроки для України: Оптимальним може стати поєднання британської моделі автономії з німецькою чіткістю у розподілі делегованих повноважень, що сприятиме модернізації публічної влади в умовах конституційних реформ. Поєднання британської автономії з німецькою чіткістю розподілу делегованих повноважень може стати оптимальною базою для адаптації національного законодавства до стандартів ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 року // Ратифікована Законом України від 15 липня 1997 р. № 452/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text.
2. Лендьєл М.О. Місцеве самоврядування у Великій Британії: історико-правові аспекти. Право України. 2015. № 7. С. 112–120. URL: https://pravoua.com.ua/uk.
3. Батанов О.В. Муніципальне право України: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2008.
4. Norton, A. Local Government in the United Kingdom. London: Palgrave Macmillan, 2021.
5. Посторенко І.В. Історичні витоки британського муніципалізму. Держава і право. 2017. Вип. 76. С. 45–52. URL: https://derzhava-i-pravo.com.ua.
6. Wollmann, H., Koprić, I., Marcou, G. (eds.). Public and Social Services in Europe: From Public and Municipal to Private Sector Provision. London: Palgrave Macmillan, 2016.
7. Bognetti, G. Comparative Federalism: The United States and the European Union in Comparative Perspective. London: Routledge, 2020.
8. Patterns of local autonomy in Europe: edited by Andreas Ladner, Nicolas Keuffer, Harald Baldersheim, Nikos Hlepas, Pawel Swianiewicz, Kristof Steyvers and Carmen Navarro. London: Palgrave Macmillan, 2019, 359 pp.

9. Denters, B., Rose, L. E. (eds.). Comparing Local Governance: Trends and Developments. London: Palgrave Macmillan, 2020.
10. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Bonn: Bundesministerium der Justiz, 2024.
11. Основний закон Федеративної Республіки Німеччина (Grundgesetz) від 23.05.1949 р. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/grundgesetz_uk.pdf.
12. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / [Бориславська О.М.. Заверуха І.Б.. Школик А.М. та ін.]; Центр політико-правових реформ. К: Москаленко О.М., 2012. 212 с.
13. Іванцова З.А. Місцеве самоврядування (комунальне управління) в землях, ФРН: порівняльно-правове дослідження: дис… док. філософії за спеціальністю 081, «Право». Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2021. URL: ivantsova-zoia-mistseve-samovriaduvannia-komunalne-upravlinnia-v-zemliakh-frn-porivnialno-pravove-doslidzhennia.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Пирога І.С., Фрідманська В.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.1.25 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.25

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Прієшкіна О.В.,
доктор юридичних наук, професор,
кафедра конституційного права та правосуддя,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
Заслужений юрист України
ORCID: 0009-0003-6528-4382

Прієшкіна О.В. Забезпечення прав та свобод людини в Україні в умовах глобалізації.
У статті здійснено всебічний аналіз проблеми забезпечення прав і свобод людини в Україні в контексті глобалізаційних процесів, трансформації державного управління, запровадження воєнного стану та посилення міжнародно-правових впливів. Основний акцент зроблено на формуванні правової держави, здатної гарантувати не лише формальне, а й фактичне дотримання прав і свобод людини. Обґрунтовано, що однією з визначальних засад сучасного конституціоналізму є принцип людської гідності, який в українських реаліях набуває нового змісту в умовах європейської інтеграції та гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу.

Розкрито проблеми, пов'язані з фрагментарністю нормативно-правового регулювання, недостатньою ефективністю механізмів реалізації та захисту прав у правозастосовній практиці, низьким рівнем довіри громадян до інститутів державної влади, а також недосконалістю судової системи. Детально висвітлений аналіз інституту конституційної скарги як новітнього механізму індивідуального захисту конституційних прав, що функціонує в межах діяльності Конституційного Суду України. Підкреслено, що запровадження конституційної скарги суттєво розширило можливості особи щодо оскарження неконституційних положень законів, однак на практиці цей інструмент залишається обмеженим через складність процедур, вузьке тлумачення предмета скарги та проблеми виконання рішень Суду.

Проаналізовано вплив міжнародно-правових стандартів, зокрема положень Загальної декларації прав людини, Міжнародних пактів та Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, на розвиток національного механізму захисту прав людини. Окремо наголошено на викликах забезпечення прав і свобод в умовах воєнного стану, коли необхідність забезпечення національної безпеки вимагає чіткого дотримання принципів пропорційності, законності та недопущення свавільних обмежень прав людини.

У результаті дослідження сформульовано пропозиції щодо вдосконалення механізмів забезпечення прав і свобод людини, зокрема шляхом підвищення ефективності інституту конституційної скарги, посилення ролі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, забезпечення реального доступу до правосуддя та подальшої адаптації законодавства України до стандартів Ради Європи та Європейського Союзу. Зроблено висновок, що без комплексних інституційних і правових змін, зростання правосвідомості громадян та деполітизації правозахисної діяльності забезпечення прав людини залишатиметься переважно декларативним.

Ключові слова: права людини, глобалізація, Конституція України, конституційна скарга, Конституційний Суд України, міжнародне право, людська гідність, правова держава, омбудсман.

Prieshkina O.V. Ensuring human rights and freedoms in Ukraine in the context of globalization.
The article provides a comprehensive analysis of the issue of ensuring human rights and freedoms in Ukraine in the context of globalization processes, the transformation of public administration, the introduction of martial law, and the strengthening of international legal influence. The main emphasis is placed on the formation of a rule-of-law state capable of guaranteeing not only the formal but also the effective observance of human rights and freedoms. It is substantiated that one of the defining principles of modern constitutionalism is human dignity, which in the Ukrainian context acquires new meaning under the conditions of European integration and the harmonization of national legislation with the law of the European Union.

The article identifies problems related to the fragmented nature of regulatory and legal framework, the insufficient effectiveness of mechanisms for the implementation and protection of rights in law enforcement practice, the low level of public trust in state institutions, as well as the imperfection

of the judicial system. Particular attention is paid to the analysis of the constitutional complaint as a modern mechanism for the individual protection of constitutional rights operating within the framework of the Constitutional Court of Ukraine. It is emphasized that the introduction of the constitutional complaint has significantly expanded individuals' opportunities to challenge unconstitutional provisions of laws; however, in practice, this instrument remains limited due to procedural complexity, a narrow interpretation of the subject matter of complaints, and difficulties in enforcing the Court's decisions.

The influence of international legal standards, in particular the provisions of the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenants, and the European Convention on Human Rights, on the development of the national mechanism for the protection of human rights is analyzed. Special attention is devoted to the challenges of ensuring rights and freedoms under martial law, where the need to safeguard national security requires strict adherence to the principles of proportionality, legality, and the prohibition of arbitrary restrictions on human rights.

As a result of the study, proposals are formulated to improve mechanisms for ensuring human rights and freedoms, in particular by enhancing the effectiveness of the constitutional complaint, strengthening the role of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights (Ombudsman), ensuring genuine access to justice, and further adapting Ukrainian legislation to the standards of the Council of Europe and the European Union. It is concluded that without comprehensive institutional and legal reforms, increased legal awareness among citizens, and the depoliticization of human rights activities, the effective protection of human rights will remain largely declarative.

Key words: human rights, globalization, Constitution of Ukraine, constitutional complaint, Constitutional Court of Ukraine, international law, human dignity, rule of law, ombudsman.

Постановка проблеми. Проблематика забезпечення прав і свобод людини наприкінці XX – на початку XXI століття набула особливої актуальності та стала однією з ключових для розвитку як національних, так і міжнародних правових систем. У центрі сучасного конституціоналізму перебуває людина, а саме її гідність, свобода, безпека та права як невід'ємні цінності демократичного суспільства. Права людини визначають не лише стратегічні напрями державної політики, а й логіку функціонування всієї правової системи, виступаючи критерієм оцінки ефективності діяльності органів публічної влади. Як влучно зазначав Жан-Поль Сартр, «людина приречена бути вільною», підкреслюючи фундаментальний характер свободи як природного стану особистості [16, с. 191].

Прийняття Загальної декларації прав людини [4] Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року стало визначальним етапом формування глобальної системи захисту прав людини. Цей документ заклав універсальні стандарти прав і свобод, що згодом були конкретизовані та розвинені у міжнародно-правових актах, зокрема в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (1966 р.) [9], Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.) [10], а також у регіональних договорах, насамперед Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) [7].

Зазначені міжнародні акти сформували підґрунтя для побудови цілісної системи правозахисту, яка суттєво впливає на розвиток національних правових систем, у тому числі законодавства України. Водночас глобалізаційні процеси та європейська інтеграція актуалізують питання не лише формального закріплення прав людини, а й створення ефективних внутрішньодержавних механізмів їх судового захисту. У цьому контексті особливого значення набуває інститут конституційної скарги, запроваджений як новела конституційного законодавства України та покликаний забезпечити індивідуальний захист прав і свобод шляхом оскарження неконституційних положень законів, застосованих у конкретній справі.

Разом із тим практика реалізації права на конституційну скаргу засвідчує наявність низки проблем, пов'язаних із процедурною складністю звернення до Конституційного Суду України, обмеженим предметом конституційного контролю та труднощами виконання його рішень. Це зумовлює необхідність наукового переосмислення ролі конституційної скарги в системі національного правозахисту та її співвідношення з міжнародними механізмами забезпечення прав людини, особливо в умовах воєнного стану та трансформації правового порядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми забезпечення прав і свобод людини в Україні перебувають у центрі уваги сучасних наукових і прикладних досліджень, викликаючи інтерес не лише серед юристів-теоретиків, а й серед практиків у сфері конституційного, адміністративного, міжнародного та правозахисного права. У вітчизняній юридичній науці ґрунтовно опрацьовано питання прав людини, їх конституційно-правового закріплення та механізмів реалізації у працях таких провідних науковців, як Білозьоров Є.В. [1], Смоляр В.В. [16], Чермних В. [17], Шемшученко Ю.С. [18], Шишкін В. [19] та інших.

Окремі аспекти функціонування національного механізму захисту прав людини, зокрема діяльність судових органів, роль міжнародних стандартів та вплив практики Європейського суду з прав людини, також знайшли відображення у наукових публікаціях. Водночас інститут конституційної скарги як відносно новий механізм індивідуального захисту конституційних прав досліджується переважно фрагментарно, здебільшого у контексті загальної характеристики повноважень Конституційного Суду України або аналізу окремих його рішень, без належного системного осмислення ефективності цього інструменту.

Незважаючи на значний масив наукових праць, у сучасних дослідженнях чітко простежується недостатній рівень комплексного аналізу проблем забезпечення прав і свобод людини з урахуванням глобалізаційних трансформацій, цифрових викликів, запровадження воєнного стану та євроінтеграційних процесів, а також новел національного законодавства у сфері конституційного правосуддя. Насамперед це свідчить про потребу в подальшому розвитку наукових підходів до осмислення національної моделі правозахисту, зокрема через призму співвідношення внутрішньодержавних та міжнародних механізмів захисту прав людини.

Метою дослідження є комплексний аналіз стану забезпечення прав і свобод людини в Україні в умовах сучасних політичних, правових і соціальних трансформацій, а також формулювання авторського бачення щодо вдосконалення національної моделі захисту прав людини, у тому числі шляхом підвищення ефективності інституту конституційної скарги, відповідно до міжнародних стандартів.

Виклад основного матеріалу. Права і свободи людини є фундаментом демократичного устрою держави. У статті 3 Конституції України проголошено, що «людина, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [8]. Передусім, це не просто декларація, а ключовий принцип, що визначає напрям розвитку державної політики, законодавства та діяльності всіх органів публічної влади.

Прийняття Конституції України [8] 1996 року стало важливим етапом у становленні правової держави. Саме цей документ вперше закріпив на рівні Основного Закону обов'язок держави не лише визнавати, а й гарантувати права та свободи кожного. Відтак, конституційний устрій України базується на визнанні людини як найвищої цінності, а права та свободи – на змісті і напрямах діяльності всіх державних інституцій.

Однак попри прогресивні положення Конституції, в українському суспільстві залишається невирішеною проблема реального, а не лише формального, забезпечення прав людини. Відсутність дієвих механізмів реалізації гарантій, правова невизначеність, недостатній рівень правової культури та довіри до інституцій зумовлюють серйозні труднощі у впровадженні правових норм на практиці. Особливо це проявляється в умовах воєнного стану, соціально-економічної нестабільності та інституційної слабкості держави.

Конституція України узгоджена з основними міжнародно-правовими актами у сфері прав людини, зокрема із Загальною декларацією прав людини (1948) [4], Міжнародними пактами про громадянські, політичні, економічні, соціальні й культурні права (1966) [10], що складають так звану Міжнародну хартію прав людини [9]. Водночас сучасний розвиток правозахисної парадигми передбачає розширення переліку прав за рахунок так званих прав «четвертого покоління»: право на мир, на безпечне довкілля, на репродуктивне самовизначення, на генетичну недоторканність, тощо.

Законодавча база України у сфері прав людини суттєво розширилась. Прийнято низку важливих законів, серед яких: «Про біженців» [11], «Про громадянство України» [12], «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [14]. Ухвалення законів «Про Конституційний Суд України» [13] та «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [15] стало інституційною основою для створення органів, які прямо покликані захищати права і свободи громадян.

Запровадження інституту конституційної скарги стало однією з ключових новел розвитку національного механізму захисту прав і свобод людини в Україні. Цей інструмент надав особі можливість безпосередньо ініціювати конституційний контроль у разі застосування в остаточному судовому рішенні закону, що, на її думку, суперечить Конституції України. У такий спосіб конституційна скарга наблизила національну модель правозахисту до європейських стандартів, посиливши роль Конституційного Суду України як інституції, покликаної гарантувати верховенство Конституції та захист основоположних прав людини.

Разом із тим ефективність інституту конституційної скарги в Україні залишається предметом наукових дискусій. На практиці значна частина скарг визнається неприйнятними з формальних підстав, що зумовлено складністю процесуальних вимог та обмеженим тлумаченням предмета конституційного контролю. Більше того, рішення Конституційного Суду України за результатами розгляду конституційних скарг не завжди забезпечують повне відновлення порушених прав заявника, що

свідчить про потребу подальшого вдосконалення законодавчого регулювання та практики застосування цього механізму [17, с. 81].

Водночас конституційна скарга посідає провідне місце у контексті принципу вичерпання національних засобів правового захисту перед зверненням до Європейського суду з прав людини. Її належне функціонування здатне не лише підвищити ефективність внутрішнього правозахисного механізму, а й зменшити кількість звернень проти України до міжнародних судових інстанцій.

Проте роль Конституційного Суду України у механізмі захисту прав людини зазнала суттєвої трансформації у зв'язку із запровадженням інституту конституційної скарги. Відповідно до чинного законодавства, Конституційний Суд України наділений повноваженнями розглядати індивідуальні звернення осіб щодо перевірки конституційності закону, застосованого в остаточному судовому рішенні у конкретній справі. Водночас, попри розширення доступу громадян до конституційної юстиції, можливості цього механізму залишаються обмеженими через вузький предмет розгляду, складність процедур та відсутність повноцінного перегляду індивідуальних рішень судів [1, с. 80].

Забезпечення прав людини неможливе без ефективної роботи судової системи. На жаль, в Україні правосуддя перебуває під тиском багатьох викликів: перевантаження судів, дефіцит довіри до суддів, формалізм у вирішенні справ, що безпосередньо впливає на доступність і справедливість захисту прав громадян.

Глобалізація, технологічний розвиток і європейська інтеграція вимагають від держави адекватних відповідей і модернізації національного правового поля. Сьогодні потрібно не лише декларувати права, а й забезпечувати їхній реальний захист через суд, адміністративні інструменти, діяльність омбудсмана, участь громадськості [19, с. 240].

Реалізація прав людини можлива лише за наявності ефективної системи гарантій. До основних інституційних механізмів, які покликані забезпечувати реалізацію прав людини в Україні, належать: Президент України, Уповноважений Верховної Ради з прав людини (омбудсман), судова система, органи прокуратури, а також виконавчі органи державної влади. Значущим є й те, що, згідно з частиною четвертою статті 55 Конституції України, кожна особа має право звертатися за захистом своїх прав до міжнародних судових інстанцій, якщо вичерпано всі національні засоби захисту.

У контексті міжнародного права варто згадати історичну роль Декларації прав людини і громадянина, проголошеної у Франції у 1789 році. Вона стала основою для формування сучасної концепції прав людини, згодом відображеної в таких міжнародно-правових актах, як Загальна декларація прав людини (1948) [4], Міжнародні пакти про громадянські й політичні права [9] та про економічні, соціальні й культурні права (1973) [10], а також у Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1999) [5] та Конвенції про запобігання злочинам геноциду (1948) [6].

Значну увагу заслуговують регіональні акти: Європейська соціальна хартія (1961) [3], Європейська конвенція про запобігання тортурам та нелюдському або принизливому поводженню чи покаранню (1987) [2], які діють на рівні Ради Європи. Саме вони формують стандарт правозахисної політики, до якого прагне Україна.

Сучасні досягнення науки, зокрема в галузях біоетики, медицини та генетики, виводять на передній план нові права людини – права на репродуктивну автономію, трансплантацію органів, евтаназію, генетичну безпеку, що потребують правового врегулювання та етичної оцінки. Усі ці виклики вимагають адаптації національного законодавства до новітніх глобальних стандартів [17, с. 82].

Водночас значна кількість прав людини в Україні залишається незахищеною на практиці. Як слушно зазначає Ю. С. Шемшученко, громадянське суспільство може бути основою демократичної держави лише тоді, коли його інтереси не суперечать державним, а навпаки узгоджуються з ними [18, с. 19]. Однак сьогодні спостерігається суттєве протиставлення інтересів держави та громадян, що підриває довіру до влади й гальмує розвиток демократичних процесів.

Конституційний Суд України в одному зі своїх рішень наголосив, що права і свободи людини підлягають захисту не лише від приватних осіб, а й від держави та її органів. Насамперед це підтверджує актуальність проблеми – формальне закріплення прав у Конституції не гарантує їх реального втілення.

Прикладами масштабних порушень прав людини є високий рівень бідності, низький рівень пенсійного забезпечення, порушення прав затриманих, скорочення доступу до безоплатної освіти та медицини, а також часті порушення виборчих прав громадян. Зазначені реалії породжують зневіру населення в ефективність державної політики.

Суттєвою перешкодою є недосконалість законодавства про місцеве самоврядування. Потрібне розширення участі громад у бюджетному процесі, зміцнення матеріально-фінансової бази громад

та реальне втілення принципу «бюджету знизу». Більше того, варто реформувати систему адміністративної юстиції, аби забезпечити належний правовий захист як інтересів громад, так і окремих громадян [1, с. 82].

Необхідним кроком має стати розроблення і впровадження Національної програми адаптації українського законодавства до міжнародних стандартів у сфері прав людини. Верховна Рада України, як вищий законодавчий орган, відіграє ключову роль у законотворчості та парламентському контролі за дотриманням прав людини.

Можна стверджувати, що Україна має широкий арсенал формальних механізмів захисту прав людини. Проте без належного рівня реалізації, гарантій та ефективного правозастосування, особливо у сфері соціально-економічних прав, вони залишаються лише на папері. Лише за умови системного підходу з боку як держави, так і громадянського суспільства можна досягти справжньої правозахисної трансформації.

Висновки і пропозиції. Комплексний аналіз стану забезпечення прав і свобод людини в Україні у світлі глобалізаційних трансформацій засвідчує, що, незважаючи на задекларовану в Конституції України цінність людської гідності, її практична реалізація залишається фрагментарною та значною мірою залежною від політичної, соціально-економічної й правової нестабільності. Теорія визнання людської гідності як інтегральної ознаки сучасної правової держави повинна втілюватися не лише на концептуальному рівні, а й через ефективні, юридично визначені механізми захисту основоположних прав і свобод людини.

Україна, перебуваючи на шляху до повноцінної інтеграції в європейський правовий простір, стикається з комплексом проблем нормативно-правової адаптації. Насамперед ідеться про необхідність системної імплементації міжнародних стандартів у сфері прав людини, зокрема практики Європейського суду з прав людини, у національну правову систему. Водночас ефективність такої імплементації безпосередньо залежить від інституційних чинників – функціонування судової системи, реальної незалежності парламентського омбудсмана, рівня правової культури та обізнаності громадян.

Вагомого значення в сучасних умовах набуває інститут конституційної скарги як новітній механізм індивідуального захисту конституційних прав. Запровадження цього інструменту розширило доступ особи до конституційної юстиції та наблизило національну модель правозахисту до європейських стандартів. Водночас обмежений предмет розгляду конституційних скарг, складність процесуальних вимог та проблеми виконання рішень Конституційного Суду України свідчать про потребу подальшого вдосконалення законодавчого регулювання та практики застосування цього інституту.

Надання Україні статусу держави-кандидата на вступ до Європейського Союзу відкриває нові можливості для розвитку інституту прав людини, однак реальний прогрес можливий лише за умови комплексних реформ – законодавчих, інституційних та освітніх. Зокрема, актуальним є розроблення та впровадження цілісної Національної стратегії у сфері прав людини, яка б охоплювала сучасні виклики, пов’язані з цифровізацією, біоетичними проблемами, екологічною безпекою та захистом прав людини в умовах воєнного стану.

З огляду на викладене, пропонується:

– удосконалити конституційне та галузеве законодавство з урахуванням міжнародних стандартів і практики Європейського суду з прав людини;

– підвищити ефективність інституту конституційної скарги шляхом спрощення процесуальних вимог та розширення можливостей відновлення порушених прав заявника;

– забезпечити реальний доступ громадян до правосуддя через реформування судової системи та розвиток адміністративної юстиції;

– посилити інституційний контроль за дотриманням прав людини, зокрема шляхом зміцнення ролі парламентського омбудсмана;

– підвищити рівень правової освіти та інформаційної політики у сфері прав людини;

– адаптувати нормативну базу до новітніх поколінь прав (цифрових, інформаційних, генетичних, екологічних тощо).

Таким чином, лише за умов реального, а не декларативного забезпечення прав і свобод людини можлива побудова демократичної, соціальної та правової держави. Держава повинна не лише проголошувати людину найвищою соціальною цінністю, а й створювати ефективні правові механізми реалізації та захисту її прав як у мирний час, так і в умовах кризових ситуацій, зокрема збройного конфлікту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білозьоров Є.В. Права людини в умовах глобалізації: доктринальний підхід. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право.* 2012. Вип. 18. С. 79-84. URL: https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/10f14023-6ed9-4770-8e7c-b97b2c90a85a/content.
2. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню: міжнародний документ від 26 листоп. 1987 р. Підписано 2 трав. 1996 р. Ратифіковано Законом України від 24 січ. 1997 р. № 33/97-ВР. Набрала чинності для України 1 верес. 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068#Text.
3. Європейська соціальна хартія (переглянута : міжнародний документ від 3 трав. 1996 р. Ратифіковано із заявами Законом України від 14 верес. 2006 р. № 137-V*. Відомості Верховної Ради України.* 2006. № 43. Ст. 418. Редакція від 7 верес. 2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text.
4. Загальна декларація прав людини: міжнарод. документ, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 10 груд. 1948 р., резолюція 217 А (III). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
5. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: [міжнародний документ, чинний]. Редакція від 6 жовт. 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.
6. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього: міжнародний документ від 9 груд. 1948 р. Офіційний переклад, надісланий листом МЗС № 72/14-612-54598 від 22 квіт. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами): міжнар. документ, підписаний 4 листоп. 1950 р., ратифікований Україною 17 лип. 1997 р. *Офіційний вісник України*. 2021. № 995_004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
8. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: міжнар. документ, ратифікований Україною 19 жовт. 1973 р. *Офіційний вісник України*. 1976. № 995_043. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
10. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: міжнар. документ, ратифікований Україною 19 жовт. 1973 р. *Офіційний вісник України*. 1976. № 995_042. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
11. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 8 лип. 2011 р. № 3671-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 16. Ст. 146. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text.
12. Про громадянство України: Закон України від 18 січ. 2001 р. № 2235-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 13. Ст. 65. Редакція від 5 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text.
13. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16 жовтня 1996 р. № 422/96-ВР (втратив чинність 03.08.2017 на підставі Закону України від 13.07.2017 № 2136-VIII). *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 49. Ст. 272. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/422/96-%D0%B2%D1%80#Text.
14. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22 верес. 2011 р. № 3773-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 19–20. Ст. 179. Редакція від 5 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text.
15. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 груд. 1997 р. № 776/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст. 99. Редакція від 31 берез. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text.
16. Смоляр В.В. Поняття свободи та відповідальності у філософських поглядах Ж.-П. Сартра. *Науково-практична конференція (м. Полтава, 27–28 трав. 2022 р.).* Полтава, 2022. С. 191–193. URL: https://ndekc.lviv.ua/pdf/16.pdf.
17. Федоренко В. Політичні права та свободи людини і громадянина в Україні: поняття, види, характеристика. *Історико-правовий часопис: журнал*. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. № 1 (7). С. 80-87. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/10805/1/%d1%84%d0%b5%d0%b4%d0%be%d1%80%d0%b5%d0%bd%d0%ba%d0%be.pdf.

18. Шемшученко Ю.С. Конституційний процес у незалежній Україні. *Право України*. 2014. № 7. С. 19–24. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/Zurnal_2014/pravo_ukr_7_2014.pdf.
19. Шишкін В.І. Концептуальні підходи щодо підстав для відмови у відкритті провадження в Конституційному Суді України за конституційним зверненням. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4–5. С. 164–173. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/04-05-02.09.2011.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Прієшкіна О.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.26

ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Розум Д.В.,
здобувачка 1 курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0006-5818-4115

Розум Д.В. Правовий захист прав дитини в умовах воєнного стану в Україні.

Стаття присвячена комплексному науковому дослідженню сучасного стану порушення прав дітей в Україні в умовах воєнного стану, а також аналізу ефективності національних і міжнародних механізмів їх правового захисту.

Насамперед розглянуто правовий статус дитини як особливо уразливої категорії населення, що потребує підвищених гарантій охорони та захисту з боку держави. Обґрунтовано, що в умовах воєнного стану діти зазнають системних порушень основоположних прав, зокрема права на життя, безпеку, сімейне виховання, освіту, охорону здоров'я та соціальний захист.

У дослідженні здійснено аналіз норм національного законодавства України та міжнародно-правових актів, які регулюють питання забезпечення і захисту прав дітей, а також визначено ключові прогалини правового регулювання та проблеми практичної реалізації відповідних гарантій. Окрему увагу приділено встановленню основних форм порушення прав дітей в умовах воєнного стану, серед яких особливої уваги потребує незаконна депортація.

Здійснено аналіз норм національного законодавства України та міжнародно-правових актів у сфері захисту прав дітей, визначено ключові прогалини правового регулювання та проблеми практичної реалізації відповідних гарантій. Особливу увагу приділено встановленню основних форм порушення прав дітей в умовах воєнного стану, серед яких особливої актуальності набуває незаконна депортація.

Наголошено, що зафіксовані факти масових вбивств, заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю дітей, умисного створення небезпечних для життя умов, а також насильницької депортації та передачі дітей відповідають ознакам злочину геноциду, визначеним Римським статутом Міжнародного кримінального суду. Така правова кваліфікація ґрунтується на міжнародно-правових стандартах і свідчить про визнання особливої тяжкості посягань на українських дітей як складової політики, спрямованої на підрив існування національної групи.

У дослідженні проаналізовано чинні механізми захисту прав дітей, зокрема діяльність міжнародних інституцій, органів державної влади та громадських організацій, а також простежено трансформацію інституційних механізмів захисту прав дитини з моменту незалежності України.

Обґрунтовано необхідність створення незалежного інституту дитячого омбудсмена з чітко визначеними повноваженнями, гарантіями автономності та фінансової незалежності. Запровадження такого інституту розглядається як важливий крок до посилення державного контролю та забезпечення реального, а не декларативного захисту прав дитини в умовах воєнного стану.

Ключові слова: права дитини, депортація, війна, захист прав дитини, інститут омбудсмена.

Rozum D.V. Legal protection of children's rights under martial law in Ukraine.

The article is devoted to a comprehensive scientific study of the current state of violations of children's rights in Ukraine under martial law, as well as an analysis of the effectiveness of national and international mechanisms for their legal protection.

To begin with, the legal status of the child is considered a particularly vulnerable category of the population requiring enhanced guarantees of care and protection by the state. It is substantiated that under martial law children are subjected to systemic violations of fundamental rights, including the rights to life, security, family upbringing, education, health care, and social protection.

The study analyzes the norms of national legislation of Ukraine and international legal acts regulating the issues of ensuring and protecting children's rights, as well as identifies key gaps in legal regulation and problems of practical implementation of the relevant guarantees. Particular attention is paid to establishing the main forms of violations of children's rights under martial law, among which illegal deportation requires special consideration.

It is emphasized that the recorded facts of mass killings, infliction of serious harm to children's health, deliberate creation of life-threatening conditions, as well as forced deportation and transfer of children correspond to the elements of the crime of genocide defined by the Rome Statute of the International Criminal Court. Such legal qualification is based on international legal standards and demonstrates recognition of the gravity of assaults on Ukrainian children as part of a policy aimed at undermining the existence of the national group.

The study examines the existing mechanisms for protecting children's rights, in particular the activities of international institutions, state authorities, and public organizations, as well as traces the transformation of institutional mechanisms for child protection since Ukraine's independence.

The necessity of establishing an independent institution of the Children's Ombudsman with clearly defined powers, guarantees of autonomy and financial independence is substantiated. The introduction of such an institution is considered an important step towards strengthening state control and ensuring real, rather than declarative, protection of children's rights under martial law.

Key words: children's rights, deportation, war, protection of children's rights, Children's Ombudsman institution.

Постановка проблеми. Діти є однією з найбільш уразливих соціальних категорій, що потребує особливого правового захисту, особливо в умовах воєнного стану та збройної агресії. У ситуації повномасштабної війни вони об'єктивно позбавлені можливості самостійно забезпечити реалізацію та захист своїх прав і свобод. Воєнні дії спричиняють системні порушення прав дитини, зокрема права на життя і безпеку, освіту, належні умови розвитку та сімейне виховання.

Водночас існуючі національні механізми захисту прав дитини виявляють недостатню ефективність у кризових умовах. Наявна система інституційного забезпечення не є повністю скоординованою та не передбачає функціонування єдиного незалежного органу, зосередженого виключно на питаннях захисту прав дітей. Відсутність уніфікованої спеціалізованої інституції з чітко визначеними повноваженнями ускладнює оперативне реагування на порушення та належну правову підтримку дітей в умовах воєнного стану, що зумовлює необхідність наукового осмислення та вдосконалення відповідних механізмів.

Мета дослідження є комплексний аналіз сучасного стану порушення прав дітей в Україні в умовах війни та визначення шляхів удосконалення національних механізмів їх правового захисту, зокрема обґрунтування доцільності створення незалежного інституту дитячого омбудсмена.

Стан опрацювання проблематики. Питання конституційно-правового статусу дитини та гарантій реалізації її прав досліджували А. Павленко, Д. Терлецький, Е. Кадебська, І. Борисюк, І. Пирога, М. Афанасьєва, О. Китайка, О. Марцеляк. та інші. У наукових працях розкрито зміст конституційних прав дитини, особливості їх нормативного закріплення та механізми забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Конституція України визначає людину як найвищу соціальну цінність, закріплюючи її право на життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканість та особисту безпеку [1]. Визнання людини центральним елементом правової системи обумовлює потребу в теоретичному осмисленні природи конституційних прав як особливого правового явища. Науковці в широкому розумінні визначають права людини як можливості, потреби, цінності, домагання чи властивості людини, охоплюючи її вимоги, повноваження, свободи та імунітети [2, с. 230]. Водночас, у науковому дискурсі існує підхід, який наголошує на необхідності розмежування природних прав людини та конституційно закріплених прав, оскільки останні набувають юридичного значення лише після їх визнання та гарантування державою.

Як слушно зазначає Д. С. Телецький, конституційні права не є природженими у буквальному розумінні цього терміна, а становлять визнані та гарантовані державою вимоги, які покладають на неї як негативні, так і позитивні зобов'язання щодо їх забезпечення [3, с. 99].

У межах реалізації конституційних прав важливо враховувати, що не всі суб'єкти правовідносин перебувають у рівних умовах щодо можливості їх реалізації та захисту.

Особливої уваги потребують діти, які в силу вікових, психологічних та соціальних особливостей становлять вразливу категорію суб'єктів правовідносин і потребують посиленого правового захисту та спеціальних гарантій реалізації своїх прав і свобод.

Юридичне визначення поняття «дитина» закріплено у Законі України «Про охорону дитинства», відповідно до якого дитиною визнається особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно із законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше [4].

У цьому контексті важливого значення набуває розуміння сутності конституційних прав дитини. Як зазначає О. В. Китайка, конституційні права дитини охоплюють права, закріплені як у національному законодавстві, так і в міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Це система юридично гарантованих можливостей, які реалізує дитина

або її законні представники з метою забезпечення гідного фізичного існування, інтелектуального та морального розвитку [5, с. 338].

Офіційне міжнародне визнання прав дитини бере свій початок із ухвалення Декларації прав дитини 1959 року, яка заклала концептуальні засади формування сучасної системи міжнародного захисту дітей та стала передумовою прийняття Конвенції про права дитини 1989 року – найважливішого універсального договору у сфері забезпечення правового статусу дитини.

Після ухвалення даної Конвенції міжнародне співтовариство продовжило вдосконалення механізмів її реалізації, ухваливши низку факультативних протоколів, спрямованих на посилення захисту дітей. Одним із ключових механізмів посилення захисту дітей у складних умовах є Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах, ухвалений у 2000 році.

В даному Протоколі наголошується, що діти є особливо уразливою категорією населення, тому держави-учасниці зобов'язані вживати всіх можливих заходів для забезпечення того, щоб вони не брали участі у воєнних діях. Документ підкреслює глибоку занепокоєність міжнародного співтовариства шкідливим і широкомасштабним впливом збройних конфліктів на дітей, а також їхніми довготривалими наслідками для миру, безпеки та розвитку суспільства. У Протоколі також засуджуються будь-які посягання на дітей під час збройних конфліктів, а також прямі напади на об'єкти, які охороняються міжнародним правом, зокрема на школи та лікарні, де зазвичай перебуває велика кількість дітей [6].

Починаючи з 2014 року, Україна перебуває в стані війни через збройну агресію росії, і вже понад десять років українські діти зазнають серйозної шкоди своєму життю та стикаються з численними порушеннями своїх прав.

Викрадення й примусова депортація українських дітей є однією з найтяжчих і наймасштабніших форм утисків прав дитини, які застосовує країна-агресор. Ці дії спрямовані не лише на розлучення дітей зі своїми батьками, вони, перш за все, мають на меті систематичне руйнування їх національної свідомості та винищення українців як нації в майбутньому.

Необхідно чітко окреслити, що відповідно до Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року, депортація або насильницьке переміщення осіб з окупованої території, незалежно від мотивів є грубим порушенням міжнародного гуманітарного права та воєнним злочином [7].

В міжнародних нормативно-правових актах, а також у законодавстві більшості держав світу відсутнє чітке закріплення визначення поняття «депортована дитина» тоді як в національному законодавстві дане питання врегульоване Постановою Кабінету Міністрів України від 14.10.2021 р., що визначає поняття «депортованої дитини» як будь-яку особу віком до 18 років, яка перебуває в Україні на законних підставах і за відсутності підстав, передбачених міжнародним правом, примусово переміщена через державний кордон на територію Російської Федерації, Республіки Білорусь, інших держав у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України [8].

Нормативне закріплення даного терміну зумовлено необхідністю адекватного реагування на наслідки війни та забезпечення належного правового захисту дітей.

Основною проблемою, з якою стикаються незаконно депортовані діти є протиправне усиновлення, що здійснюється попри те, що більшість із цих дітей мають рідних батьків, родичів або законних піклувальників.

Окупанти запровадили програму, яка передбачає спрощені процедури усиновлення задля пришвидшення даного процесу. Основний механізм передбачає зняття процедурних бар'єрів, та фінансування організацій, які здійснюють дану діяльність [9].

Як було виявлено, задля реалізації даних намірів країною-агресором було створену цифрову платформу, так званий «каталог», де розміщенні фотографії дітей з характеристиками [10].

До того ж, здійснюється примусова паспортизація та русифікація дітей. Їх змушують отримувати російські паспорти, змінюючи правовий статус, а також піддають культурній асиміляції: нав'язують російську мову, символіку та запроваджують відповідні навчальні програми для шкіл.

Необхідно зазначити, що держава, суспільство та міжнародні партнери прикладають значних зусиль для повернення українських дітей із тимчасово окупованих територій та території держави-агресора.

Одним із значних досягнень є ініціатива Президента України Bring Kids Back UA, яка спільно з міжнародними партнерами та правозахисними організаціями успішно займається виявленням, ідентифікацією та безпечним поверненням депортованих дітей в Україну, а також їхньою реінтеграцією та соціально-психологічною підтримкою.

На сьогодні, завдяки системній роботі, на територію України було повернуто понад 1600 дітей. Хоча це становить невелику частку від загальної кількості депортованих дітей, кожне повернення є важливим кроком уперед і значним досягненням у порятунку життя та відновленні їхніх прав.

Також одним із вагомих досягнень діяльності наших фахівців є рішення Міжнародного кримінального суду від 17 вересня 2023 року, яким керівника держави-агресора та ще одну посадову особу росії офіційно визнано підозрюваними у вчиненні воєнного злочину та видано ордери на їх арешт [11].

Для розуміння важливості цього рішення слід усвідомити, що воно фактично є визнанням міжнародною спільнотою геноцидних дій росії проти українського народу, що свідчить про намір держави-агресора знищити українську націю та її майбутнє.

Відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, поняття «геноцид» охоплює будь-яке з таких діянь, які вчинено з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: вбивство членів такої групи, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або психічного розладу членам такої групи; умисне створення для такої групи умов життя, розрахованих на доведення її до повного або часткового фізичного знищення; впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню всередині такої групи; насильницька передача дітей цієї групи до іншої групи [12].

Враховуючи обставини, з якими стикаються українські громадяни, особливо діти, слід визнати, що ці події, на жаль, охоплюють усі ознаки, передбачені міжнародним правом для визначення злочину геноциду.

Безпосередньою небезпекою, яка загрожує дітям вже на території України, є постійні обстріли, під час яких держава-агресор грубо порушує норми міжнародного гуманітарного права, завдаючи ударів по цивільних об’єктах –насамперед дитячих садках, лікарнях, школах та університетах.

За статистикою, яку наводить Офіс Генерального прокурора, внаслідок збройної агресії було вбито понад 800 дітей, а з початком повномасштабного вторгнення росії у 2022 році ця трагічна цифра зросла більш ніж на 500 дітей. Необхідно зазначити, що ця інформація не є точною, адже важко оцінити ту шкоду, яка була завдана на окупованих територіях та у зонах активних бойових дій [13].

Отже, українські діти зіштовхнулися з численними порушеннями їхніх прав, гарантованих як національним законодавством, так і міжнародно-правовими актами, зокрема права на життя, батьківське піклування, освіту, охорону здоров’я та безпечне дитинство. Виходячи з даної проблематики, вважаємо необхідним дослідити механізм захисту прав дітей, особливо в умовах збройної агресії.

Ключовою посадовою особою, відповідальною за реалізацію та захист прав дітей в Україні, є Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Необхідно зауважити, що на практиці дана посада де-факто ототожнюється з поняттям омбудсмен.

Як зазначають науковці, незважаючи на різні підходи до визначення даного інституту, правовий статус омбудсмена завжди визначається положеннями основаного закону держави або відповідним спеціально створеним законом [14].

Підкреслимо, що ст. 101 Конституції України визначає, що Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина [1]. А нормативно-правовий акт, який врегульовує основні положення був прийнятий ще в 1997 році.

У 2011 році, беручи до уваги міжнародний досвід та рекомендації Організації Об’єднаних Націй, було видано Указ Президента України, яким було запроваджено посаду Уповноваженого Президента України з прав дитини, що мав на меті забезпечити належні умови для реалізації громадянських, економічних, соціальних та культурних прав дітей в Україні, беручи до уваги необхідність особливого піклування про дитину [15].

Пізніше даний указ втратив чинність, і в рамках трансформації інституту уповноважених Президента України, було запроваджено посаду Радника – уповноваженого Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації, що входить до структури Офісу Президента України [16].

Важливим недоліком є те, що посада Радника – уповноваженого Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації не врегульована на конституційному та законодавчому рівнях, що безпосередньо суперечить одній із обов’язкових ознак інституту омбудсмена.

Також варто підкреслити, що коли ми говоримо про Радника – Уповноваженого Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації, у нормативно-правових актах це поняття не використовується як «омбудсмен».

Аналізуючи зазначену інформацію, можемо дійти висновку, що Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та Радник – Уповноважений Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації різняться не лише сферою спеціалізації, а й правовим статусом, рівнем незалежності та обсягом повноважень.

Таким чином, дві за суттю подібні інституції перебувають у нерівних правових умовах, що свідчить про потребу у чіткому законодавчому врегулюванні статусу останньої.

Актуальним прикладом є прийняття Закону України «Про Військового омбудсмена», що набув чинності 25 вересня 2025 року, ухвалення якого стало відповіддю держави на необхідність посилення захисту прав військовослужбовців, резервістів, військовозобов'язаних під час проходження зборів, а також особового складу правоохоронних органів, залучених до участі в бойових діях [17].

Як зазначає вже діючий військовий омбудсмен, повністю зробити даний інститут незалежним без внесення змін в Конституцію наразі неможливо, що також є значною проблемою [18].

Враховуючи масштаб та системний характер порушень прав дітей в Україні, з якими сьогодні стикається Україна в умовах воєнного стану, а також проаналізувавши наявні механізми їх захисту видається доцільним запровадження в Україні інституту дитячого омбудсмена, діяльність та повноваження якого будуть чітко визначені на законодавчому рівні.

На думку І.Е. Борисюк, згідно з якою ефективність діяльності омбудсмена безпосередньо залежить від рівня його незалежності, невтручання у його діяльність з боку інших органів чи посадових осіб, а також від свободи у вираженні та відстоюванні позицій щодо захисту прав людини, повністю підтримуючи це твердження [19, с. 22].

Враховуючи вищезазначене, вважаємо за необхідно внести зміни до ст. 101 Конституції України після закінчення воєнного стану, зокрема пропонуємо доповнити дану статтю частиною другою: «За необхідності можуть бути створені спеціалізовані інституції омбудсменів, повноваження яких визначаються відповідним законом і спрямовані на захист прав окремих категорій громадян», що дозволить спеціалізованим Омбудсменам діяти незалежно від будь-яких гілок влади.

Висновки. Підсумовуючи результати дослідження, вважаємо, що права дітей в Україні зазнають системних порушень, особливо воєнного стану. Депортація, розлука з батьками, обстріли цивільних об'єктів та інші форми насильства створюють реальну загрозу їхньому життю, здоров'ю та розвитку. Міжнародні та національні правові норми гарантують захист прав дитини, проте їх ефективна реалізація потребує посилення національних механізмів. Перспективним напрямом могло б бути запровадження інституту дитячого омбудсмена з чітко визначеними повноваженнями та незалежним статусом, що дозволить забезпечити належний правовий захист дітей та ефективне реагування на порушення їхніх прав в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: від 28.06.1996 р. № 254к/96. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 20.02.2026).
2. Конституційне право: навч. посібник / М. Афанасьєва та ін.; за заг. ред. Д. Терлецького. Одеса: Фенікс, 2023. 584 с.
3. Терлецький Д.С. Права людини та конституційні права. *Актуальні проблеми юридичної науки: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Двадцять перші осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 6 жовтня 2022 року). Хмельницький, 2022. С. 99–101.
4. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 22.02.2026).
5. Китайка О.В. Конституційні права дитини як основний елемент конституційно-правового статусу дитини. *Правове життя сучасної України*: у 2 т.: матер. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.) / відпов. за випуск Ульянова Г.О. Одеса: ВД «Гельветика», 2019. Т. 1. С. 336–338.
6. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (укр): Протокол ООН від 01.01.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення: 24.10.2025).
7. Конвенція про захист цивільного населення під час війни: Конвенція ООН від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 24.02.2026).
8. Про затвердження Порядку виявлення та повернення дітей, депортованих або примусово переміщених внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.05.2024 № 551. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-2024-п#Text (дата звернення: 24.02.2026).
9. Примусова депортація українських дітей: Звіт Єльської лабораторії гуманітарних досліджень підтверджує обвинувачення представникам рф. *Офіс Генерального прокурора*. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/primusova-deportaciya-ukrayinskix-ditei-zvit-jelskoyi-laboratoriyi-gumanitarnix-doslidzen-pidtverdzuje-obvinuvacennya-predstavnikam-rf (дата звернення: 24.02.2026).
10. Павленко А. РФ створила каталог викрадених українських дітей: як працює схема. *ТСН.ua*. URL: https://tsn.ua/svit/rf-stvoryla-kataloh-vykradenykh-ukrayinskykh-ditey-iak-pratsiuye-skhema-2886830.html (дата звернення: 24.02.2026).

11. Міжнародний кримінальний суд видав ордер на арешт Путіна; історичне рішення, з якого почнеться історична відповідальність – звернення Президента України. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: https://www.president.gov.ua/news/mizhnarodnij-kriminalnij-sud-vidav-order-na-aresht-putina-is-81665 (дата звернення: 25.02.2026).
12. Римський статут міжнародного кримінального суду : Статут Міжнародних судів від 17.07.1998 р. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 25.02.2026).
13. Ювенальні прокурори: 631 дитина загинула в Україні внаслідок збройної агресії рф. *Офіс Генерального прокурора*. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/yuvenalni-prokurori-631-ditina-zaginula-v-ukrayini-vnaslidok-zbroinoyi-agresiyi-rf (дата звернення: 25.02.2026).
14. Пирога І., Кадебська Е. Інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в системі гарантій конституційних прав і свобод. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки*. 2023. Вип. 1 (64), С. 19–25. DOI: 10.32689/2522-4603.2023.1.3.
15. Питання Уповноваженого Президента України з прав дитини: Указ Президента України від 11.08.2011 р. № 811/2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/811/2011#Text (дата звернення: 26.10.2025).
16. Щодо трансформації інституту уповноважених Президента України. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: https://www.president.gov.ua/news/shodo-transformaciyi-institutu-upovnovazhenih-prezidenta-ukr-69045 (дата звернення: 25.02.2026).
17. Про Військового омбудсмана: Закон України від 17.09.2025 р. № 4603-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4603-20#Text (дата звернення: 25.02.2026).
18. Законопроєкт про військового омбудсмена готовий – Решетилова розповіла деталі. *Радіо Свобода*. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-zakonoproiekt-viiskovyi-ombydsmen-reshetylova/33378304.html (дата звернення: 25.02.2026).
19. Борисюк І.Е. «Дитячий» омбудсмен у механізмі захисту прав дитини. *Юридичний бюлетень.* 2021. Вип. 18. С. 19 – 25. DOI: https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.18.02.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Розум Д.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.25.84.(477+469) 340.5:352
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.27

ДО ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО НАГЛЯДУ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ: ПРАКТИКА ДЛЯ УКРАЇНИ

Руднєва О.М.,
докторка юридичних наук, професорка,
головна наукова співробітниця
сектору порівняльного правознавства
Науково-дослідного інституту державного будівництва
та місцевого самоврядування
НАПрН України
ORCID: 0000-0003-1190-2352

Гришко Л.М.,
кандидат юридичних наук,
старший дослідник,
завідуюча науковим сектором
муніципального права та місцевого самоврядування
Науково-дослідного інституту державного будівництва
та місцевого самоврядування
НАПрН України
ORCID: 0000-0003-0347-1118

Руднєва О.М., Гришко Л.М. До питання адміністративного нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування в країнах Європи: практика для України.

Сучасне українське законодавство майже не містить системної правової основи адміністративного нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування. Відповідно і чіткої процедури реалізації конституційної норми щодо зупинення рішень органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України з одночасним зверненням до суду немає (стаття 144 Конституції України). Ба більше, поняття адміністративного нагляду містить доволі вузький зміст, а саме, забезпечення законності у діяльності органів місцевого самоврядування, відтак не охоплюється нагляд за доцільністю і ефективністю витрат для реалізації відповідних повноважень.

Отже, вбачається певна прогалина законодавства, яка в тому числі впливає на вітчизняний євроінтеграційний курс. Подальша реформа децентралізації неможлива без належного та ефективного адміністративного нагляду. І це є пряме невиконання стандартів Європейської хартії місцевого самоврядування 1985 року, зокрема, статті 8 [4]. На вказану проблематику неодноразово звертали увагу міжнародні партнери в аспекті нашого євроінтеграційного руху.

Тому в даній роботі актуалізуються питання щодо незавершеної регламентації адміністративного нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування. Зазначається на актуалізації цього питання і підготовці низки законопроєктів, які могли би комплексно врегулювати державний нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування. І в цьому аспекті в роботі зазначено декілька тез щодо новоприйнятого Закону від 5 листопада 2025 року "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення законності та прозорості в діяльності органів місцевого самоврядування» № 4677-IX" [7]. Зокрема, висвітлюються деякі проблемні аспекти відповідного Закону, який має вирішити вказану проблематику.

Разом з тим, головний фокус статті спрямований на пошук корисної практики впровадження і функціонування адміністративного нагляду за муніципальною владою в країнах Європи, зокрема, Франції, Іспанії, Португалії тощо.

З урахуванням вивчення практики державного нагляду за місцевим самоврядуванням у досліджуваних країнах сформовано декілька висновків. Зокрема те, що в Іспанії модель адміністративного нагляду має чимало різноманітних інструментів контролю, відтак в цьому процесі не вбачається керівної ролі цивільного губернатора, як до речі і в Португалії. В свою чергу французька префектурна модель містить цікаві помірні механізми здійснення адміністративного нагляду саме за законністю актів органів місцевого самоврядування. І власне подібна практика

могла би бути цікавою і корисною для України.

Ключові слова: місцеве самоврядування, децентралізація, адміністративний нагляд, Іспанія, Португалія, Франція, муніципалітет, державний нагляд, повноваження органів місцевого самоврядування, муніципальна система, досвід для України.

Rudneva O.M., Hryshko L.M. On the issue of administrative supervision of the activities of local self-government bodies in European countries: practice for Ukraine.

Modern Ukrainian legislation almost does not contain a systematic legal basis for administrative supervision over the activities of local self-government bodies. Accordingly, there is no clear procedure for implementing the constitutional norm on the suspension of decisions of local self-government bodies on the grounds of their inconsistency with the Constitution or laws of Ukraine with a simultaneous appeal to the court (Article 144 of the Constitution of Ukraine). Moreover, the concept of administrative supervision has a rather narrow meaning, namely, ensuring the legality of the activities of local self-government bodies, therefore it does not cover supervision over the appropriateness and effectiveness of costs for the implementation of relevant powers.

Thus, a certain gap in the legislation is seen, which, among other things, affects the domestic European integration course. Further decentralization reform is impossible without proper and effective administrative supervision. And this is a direct failure to comply with the standards of the European Charter of Local Self-Government of 1985, in particular, Article 8. International partners have repeatedly drawn attention to this issue in the context of our European integration movement.

Therefore, this paper addresses the issue of incomplete regulation of administrative supervision over the activities of local governments. It emphasizes the need to update this issue and prepare a number of draft laws that could comprehensively regulate state supervision over the activities of local governments. And in this regard, the paper outlines several theses regarding the newly adopted Law of November 5, 2025 "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Ensuring Legality and Transparency in the Activities of Local Governments" No. 4677-IX. In particular, it highlights some problematic aspects of the relevant Law, which should resolve the above issues.

At the same time, the main focus of the article is aimed at finding useful practices for the implementation and functioning of administrative supervision over municipal authorities in European countries, in particular, France, Spain, Portugal, etc.

Taking into account the study of the practice of state supervision over local self-government in the countries studied, several conclusions were formed. In particular, the fact that in Spain the model of administrative supervision has many different control instruments, therefore, the leading role of the civil governor is not seen in this process, as is the case in Portugal. In turn, the French prefectural model contains interesting moderate mechanisms for implementing administrative supervision over the legality of acts of local self-government bodies. And such a practice could actually be interesting and useful for Ukraine.

Key words: local self-government, decentralization, administrative supervision, Spain, Portugal, France, municipality, state supervision, powers of local self-government bodies, municipal system, experience for Ukraine.

Постановка проблеми. За останні роки активізувалася робота по напрацюванню законопроєкту щодо державного нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування. І 5 листопада 2025 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення законності та прозорості в діяльності органів місцевого самоврядування» № 4677-IX. 12 листопада Закон набув чинності, введення в дію через 12 місяців з дня припинення чи скасування воєнного стану [7]. Цій події передувала доволі довга історія, оскільки по факту обговорювалося більше п'яти версій законопроєкту, які неодноразово реєструвалися, виносилися на голосування, втім результату не було. І як наслідок, прийнятий Закон містить низку недоліків і все ще не повною мірою врегульовує адміністративний нагляд за рішеннями органів місцевого самоврядування. Зокрема, у прийнятому Законі звужено предмет державного нагляду за законністю актів органів місцевого самоврядування, відсутні положення щодо кадрового резерву на посади голів районних державних адміністрацій, а також щодо координації діяльності територіальних органів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади місцевими державними адміністраціями тощо [2].

Попри набуття чинності, час введення Закону в дію невідомий, тому ще є перспективи щодо його удосконалення та доопрацювання. Важливо звернути увагу – основною метою реформи місцевих державних адміністрацій має бути перепрофілювання з органів загальної компетенції в органи префектурного типу. Тобто забезпечення законності актів органів місцевого самоврядування.

І в цьому аспекті, серед іншого, буде доречним вивчити досвід зарубіжних країн адміністративного нагляду, а також практику країн, де органи префектурного типу працюють вже не один десяток років.

Тому **метою цієї роботи** є аналіз і висвітлення кращих практичних аспектів реалізації адміністративного нагляду за законністю рішень органів муніципальної влади в країнах Європи.

Стан опрацювання проблематики. Відповідні питанні державного нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування були предметом наукових досліджень таких вченених, як І.І. Бодрова, Н.А. Горбова, В.С. Куйбіда, П.М. Любченко, О.Ю. Лялюк, О.М. Марцеляк, Є.В. Мінакова, С.Г. Серьогіна, А.Ф. Ткачук, А.С. Чиркін тощо. Водночас, рух суспільних відносин, швидкоплинність національного законодавства, зміни практики здійснення адміністративного нагляду в країнах Європи обумовлюють періодичні оновлення наукових досліджень у відповідній сфері, більш того, дане питання є одним із найважливіших аспектів подальшої реформи децентралізації в Україні.

Виклад основного матеріалу. Перші спроби належної регламентації адміністративної нагляду були ще у 2015 році у рамках реформи децентралізації, а саме запровадження інституту префекта. Тоді Президентом України було запропоновано проєкт Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) № 2217а від 01.07.2015 року [5]. Однак, той законопроєкт не проголосували і він був відкликаний у серпні 2019 року.

В тому ж 2019 році була ще одна спроба запровадити інститут префектур шляхом подання законопроєкту про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) № 2598 від 13.12.2019 року [6]. Також за ініціативою Президента України. На практиці і цей законопроєкт не отримав перспективи практичної реалізації і був відкликаний у 2020 році.

Як було вже зазначено вище, активізація у цьому процесі відбулася останніми роками, маємо ухвалений Закон, однак роботи в цьому напрямі ще вистачає.

Щодо адміністративного нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування у Франції.

Франція століттями вважалася еталоном жорсткої унітарної держави, зуміла здійснити успішну трансформацію своєї адміністративної моделі. Ключовою ланкою цієї системи є інститут префектів. Актуальність вивчення цього інституту зумовлена тим, що він демонструє механізм поєднання сильної виконавчої вертикалі з розвиненим місцевим самоврядуванням. Префект у Франції – це не просто чиновник, а інституційний гарант єдності Республіки. Його еволюція від «імператора в мініатюрі» до партнера муніципалітетів доводить, що деконцентрація влади (передача повноважень представником уряду на місцях) та децентралізація (передача влади обраним органам) можуть не суперечити, а ефективно доповнювати одна одну. Для країн, що перебувають на шляху реформування публічної адміністрації, французький досвід є безцінним джерелом рішень щодо збереження керованості державою в умовах широкої демократизації [14].

Режим адміністративної опіки (tutelle). Протягом XIX та більшої частини XX століття префект залишався одноосібним уособленням держави. Його влада була всеосяжною: він контролював поліцію, керував системою освіти, відповідав за набір рекрутів до армії, розвиток доріг та інфраструктури. Більше того, префект мав вирішальний вплив на органи місцевого самоврядування. Ця модель відносин отримала назву «адміністративна опіка». Її сутність полягала в тому, що муніципалітети розглядалися як недієздатні суб'єкти, які потребують постійного нагляду. Жодне рішення мера чи місцевої ради не набувало чинності без затвердження префектом. Представник держави міг скасувати будь-який акт з мотивів недоцільності, фактично підміняючи собою місцеву владу. Такий підхід забезпечив стабільність Франції в епоху політичних турбулентностей, але наприкінці XX століття став гальмом для розвитку громадянського суспільства [17].

«Закони Деферра» та кінець епохи опіки**.** Кардинальний злам системи відбувся на початку 1980-х років із приходом до влади соціалістів та прийняттям пакету реформ, відомих як «Закони Деферра» (1982–1983 рр.) [8, с. 111-112]. Ця реформа змінила саму філософію державного управління. Найголовнішим її досягненням стала відміна апріорного (попереднього) адміністративного контролю. Це означало, що рішення місцевих органів влади відтепер ставали чинними автоматично після їх прийняття та передачі до префектури. Держава добровільно відмовилася від права втручатися в оперативну діяльність громад до того, як вони почнуть діяти [15].

Трансформація ролі префекта. Внаслідок реформи виконавча влада на рівні департаментів та регіонів була передана від префекта до обраних голів відповідних рад. Префект втратив статус «господарника» території. Однак, всупереч прогнозам скептиків, інститут не був ліквідований. Навпаки, він набув нової якості. Префект трансформувався з авторитарного адміністратора на державного арбітра. Його місія змістилася з прямого управління на стратегічне партнерство: допомогу громадам у реалізації складних проектів та нагляд за тим, щоб їхня діяльність не суперечила законам Республіки [16].

На сьогодні префект є вищим державним службовцем, який призначається декретом Президента Республіки на засіданні Ради Міністрів. Цей високий порядок призначення підкреслює, що префект є не просто менеджером, а політичним представником глави держави. Його статус характеризується унікальним дуалізмом:

– префект носить форму, має спеціальні звання та керує силами безпеки.

– за статтею 72 Конституції Франції він представляє кожного міністра окремо і Уряд в цілому [10]. Це робить його головним координатором державної політики на місцях. При цьому префект зобов'язаний дотримуватися суворого політичного нейтралітету. Він служить Державі, а не партії, що дозволяє забезпечувати безперервність управління навіть при зміні урядів [9].

Контроль законності (*le contrôle de légalité*). Це фундаментальна функція сучасного префекта. Вона реалізується через механізм постфактум-контролю. Префектура аналізує тисячі актів органів місцевого самоврядування (бюджети, земельні питання, тендери). Якщо виявлено порушення, префект діє за алгоритмом, який виключає свавілля. А саме, надсилається «лист-спостереження» з пропозицією виправити помилку. Статистика свідчить, що 90% проблем вирішуються саме на цьому етапі [20].

Якщо компромісу немає, префект звертається до адміністративного суду. Лише незалежний суддя може скасувати рішення громади. Це гарантує захист місцевого самоврядування від адміністративного тиску.

Окрім безпеки та права, префект відіграє важливу роль у реалізації державних програм розвитку. Він координує розподіл державних субсидій, контролює виконання екологічних норм, займається питаннями соціальної згуртованості (політика міста, боротьба з безробіттям). Він виступає модератором у конфліктах, наприклад, під час страйків або переговорів між профспілками та роботодавцями [9].

Інститут префектів у Франції довів свою життєздатність, успішно адаптувавшись до демократичних змін. Він спростовує міф про те, що сильна держава та сильне самоврядування є несумісними поняттями. Французька модель демонструє вдалий симбіоз, де децентралізація надає громадам свободу та ресурси для розвитку, а деконцентрація (через префектів) забезпечує єдність правового поля та національну безпеку. Сучасний префект – це модерновий державний менеджер, дипломат і кризовий управлінець. Його функція полягає в тому, щоб «зшивати» країну, гарантуючи, що закони Республіки діють однаково ефективно як у столиці, так і в найвіддаленішому регіоні. В епоху турбулентності саме цей інститут забезпечує стійкість державної машини [16].

Стосовно іспанської моделі адміністративного нагляду за муніципальними органами.

Сутність місцево автономії в Іспанії означає, перш за все, можливість місцевих органів влади приймати політичні та адміністративні рішення без втручання, дозволу або схвалення вищих (регіональних і національних) рівнів влади [8, с. 70].

Однак місцева автономія не означає відсутність зовнішнього контролю. Насправді, lato sensu, діяльність місцевої влади може «перевірятися», контролюватися або наглядатися різними типами органів з різним ступенем контролю.

В цілому, в Іспанії існує складний набір міжадміністративних інструментів контролю законності, які в основному регулюються статтями 65-68 Закону "Про принципи місцевого самоврядування", а саме [12].

Якщо автономне співтовариство чи держава вважають, що місцева влада вжила незаконного заходу (прийняла акт/рішення), вони можуть винести попередження місцевому органу з вимогою скасувати оскаржуваний захід. Місцева влада має місячний термін або для виправлення заходу, або для його збереження. В останньому випадку автономне співтовариство або держава можуть подати позов до адміністративного суду [19, с. 625-626].

Також можливий прямий судовий позов (без необхідності винесення попередження). Незважаючи на те, що це прямо не регулюється муніципальним законодавством, закон про судовий контроль за адміністративними діями дозволяє державному/регіональному прокурору просити суд видати судову заборону (зупинення виконання оскаржуваного заходу) [18].

Якщо автономне співтовариство або держава вважає, що місцева влада вжила заходу (прийняла акт/рішення) не в межах повноважень або який посягнула на повноваження іншого органу, вони без необхідності винесення попередження можуть подати позов до адміністративного суду. У скарзі держава може просити суд призупинити виконання такого заходу. Однак це призупинення не надається судом автоматично. Суд вирішує, чи є призупинення виправданим чи ні.

Ще один механізм. Якщо держава (через своїх територіальних представників) вбачає, що місцева влада вжила заходів (прийняла акт/ рішення), які серйозно загрожують загальним інтересам Іспанії, делегат національного уряду повинен звернутися до попередження місцевому органу, який має десятиденний період або для виправлення, або для підтримання оскаржуваного заходу. В ос-

танньому випадку представник національного уряду має повноваження призупинити оскаржуване рішення, і негайно подати позов (протягом десятиденного періоду) на місцеву владу до адміністративного суду [19, с. 627].

Отже, як бачимо, в Іспанії передбачені доволі різноманітні засоби державного контролю і з долученням урядового представника, крім того, передбачається участь прокуратури. Разом з тим, остаточне рішення залишається в межах юрисдикції судового контролю. І відповідно нагляд за Іспанії здійснюється тільки в частині забезпечення законності дій та актів органів місцевого самоврядування. В літературі отримала назву – французька модель нагляду за органами місцевого самоврядування [1, с. 89].

Особливості державного нагляду за місцевим самоврядуванням в Португалії.

Відповідно до статті 242 Конституції Португалії, адміністративний контроль передбачає «перевірку дотримання законодавства органами місцевого самоврядування» та здійснюється в передбачених законом випадках і порядку. Уряд через Міністра фінансів та Міністра, відповідального за місцеве самоврядування, є суб'єктом, що здійснює загальний адміністративний нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування [11].

Цей механізм також закріплений у Законі № 27/96 [13]. Контроль за дотриманням законності з боку органів місцевого самоврядування здійснюється центральною владою. У випадку органів місцевого самоврядування, що діють в автономних регіонах, функції контролю покладаються на регіональні уряди.

Нагляд здійснюється шляхом перевірок, запитів та розслідувань, збору та аналізу інформації, роз'яснень, які важливі для перевірок застосування законів та нормативно-правових актів органами та службами органів місцевого самоврядування [19, с. 523-524].

У Португалії адміністративний нагляд має на меті забезпечити відповідність актів місцевих самоврядних органів влади законодавству та здійснюється цивільним губернатором, який у разі незаконності актів муніципальної влади звертається до адміністративних судів.

Паралельно з цим наглядом за діями місцевих органів влади існує можливість вирішення суперечки з вищими органами влади напряму через адміністративну юстицію.

Відповідальність органів місцевого самоврядування розуміється у двох аспектах. По-перше, вона стосується або тільки членів представницьких органів (втрата мандата), або безпосередньо органів місцевого самоврядування і не поширюється на відповідальність службовців. По-друге, така відповідальність є похідною від контрольних повноважень центральної влади щодо органів місцевого самоврядування і реалізується у формі контрольної процедури [19, с. 525].

Застосування таких санкцій до муніципальних органів не є автоматичним. Після отримання звіту компетентного члена уряду про необхідність ініціювання втрати мандата або розпуску органу місцевого самоврядування, прокурор зобов'язаний звернутися до адміністративного суду з відповідною заявою протягом 20 днів із моменту встановлення обставин справи, але не пізніше п'яти років з дня настання відповідних подій [13]. Судове рішення про втрату мандата або розпуск органу набирає чинності негайно.

Висновки. Порівняльно-правовий аналіз адміністративного нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування у Франції, Іспанії та Португалії дає підстави для наступних міркувань і висновків.

На сучасному етапі розвитку місцевого самоврядування, питання пошуку оптимального балансу між централізацією та децентралізацією влади набуває особливої гостроти. Глобальні виклики XXI століття від економічних криз та пандемій до безпекових загроз вимагають від держав миттєвої реакції та скоординованих дій. Водночас демократичний розвиток суспільства неможливий без надання широких повноважень місцевим громадам. Водночас, за виконанням відповідних повноважень має здійснюватися пропорційний, в межах встановлених законом адміністративний нагляд [3, с. 30].

У досліджуваних країнах така діяльність має давні традиції, особливо у Франції. І якщо у 80-х роках XX століття урядовий представник/цивільний губернатор/префект міг самостійно зупиняти/скасовувати акти і рішення органів місцевого самоврядування, то на сьогодні це виключна юрисдикція суду. Разом з тим, ініціатива може йти і від державного представника. І така практика притаманна всім трьом країнам.

Питання адміністративного нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування мають конституційно-правову основу. Водночас, процедурні аспекти конкретизовані у спеціальних законах. Разом з тим, доцільно відмітити – законодавство досліджуваних країн оперує поняттями і "адміністративний нагляд" і "державний контроль", отже не проводить конкретного розмежування.

Також зазначимо, що попри визнаний високий рівень децентралізації і регіоналізації в Іспанії, адміністративний нагляд має доволі різноманітні засоби адміністративного нагляду і з долученням урядового представника і прокуратури, і суду. Опрацьований матеріал щодо Португалії дає небагато інформації щодо наглядової діяльності урядового представника. Разом з тим, закріплення на законодавчому рівні повноважень Уряду щодо розпуску муніципальних органів дає право сумніватися у пропорційності таких заходів. В свою чергу комплексний аналіз інституту префекта і його еволюційний розвиток у Франції дає підстави для запозичення відповідного досвіду в українських реаліях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гришко Л.М. Моделі нагляду за органами місцевого самоврядування у державах-членах Європейського Союзу. Юридична наука, законодавство і правозастосовча практика: закономірності та тенденції розвитку: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Люблін Республіка Польща 30-31 жовтня 2020 р.). Університет Марії Кюрі-Склодовської, ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 88-92.
2. Дерець В., Бовш О. Закон про забезпечення законності та прозорості в діяльності органів місцевого самоврядування ухвалено. Реформа завершена? *Центр політико-правових реформ*. URL: https://pravo.org.ua/blogs/zakon-pro-zabezpechennya-zakonnosti-ta-prozorosti-v-diyalnosti-organiv-misczevogo-samovryaduvannya-uhvaleno-reforma-zavershena.
3. Мінакова Є.В., Концепція інституту префекта як суб'єкта державного контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування в Україні. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»* № 3. 2023. С. 27-32. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/284372.
4. Європейська хартія місцевого самоврядування 1985 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
5. Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади): проєкт Закону від 01.07.2015 р. № 2217а URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/ webproc4_1?pf3511=55812.
6. Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади): проєкт Закону від 13.12.2019 р. № 2598 URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/ webproc4_1?pf3511=67644.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення законності та прозорості в діяльності органів місцевого самоврядування від 05.11.2025 р. № 4677-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4677-20#Text.
8. Федоренко В. Л., Чернеженко О. М. Конституційні моделі місцевого самоврядування у державахучасницях ЄС, Швейцарії та Україні: монограф.; за ред. В. Л. Федоренка. Київ: Видавництво «Ліра», 2017. 288 с
9. Code Général des Collectivités Territoriales (CGCT). Legifrance: Le service public de la diffusion du droit. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGIART1000006389603/
10. Constitution of France, october 4, 1958. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/anglais/constiution_anglais_oct2009.pdf.
11. Constitution of the Portuguese Republic 1976 (rev. 2005) URL: https://www.parlamento.pt/sites/EN/Parliament/Documents/Constitution7th.pdf.
12. Law 7/1985, of April 2, Regulating the Bases of the Local Regime URL: https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1985–5392.
13. Lei n.º 27/96, de 1 de agosto URL: https://diariodarepublica.pt/dr/analise-juridica/lei/27-1996-407284.
14. Les préfectures. Ministère de l'Intérieur et des Outre-mer. URL: https://www.interieur.gouv.fr/Le-ministere/Prefectures.
15. Loi n° 82-213 du 2 mars 1982 relative aux droits et libertés des communes, des départements et des régions. Journal Officiel de la République Française. 1982. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000874776.
16. Monitoring of the application of the European Charter of Local Self-Government in France. Report CG (2024) 46-16 final 27 March 20224URL: https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%220900001680aedc42%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]}.
17. Territorial Reviews: France. Paris : OECD Publishing, 2006. 166 p. URL: https://www.oecd.org/france/france-territorial-review.html.
18. Monitoring of the application of the European Charter of Local Self-Government in Spain. Report CG (2021) 41-07 final 22 September 2021 URL: https://search.coe.int/congress#{%22CoEIdentifier%22:[%220900001680a4210d%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]}.

19. Moreno, Ángel-Manuel (ed.), Local government in the Member States of the European Union: a comparative legal perspective (Madrid: Instituto Nacional de Administración Pública, 2012. P. 683
20. The prefectures. Gouvernement de la République française. URL: https://www.gouvernement.fr/en/the-prefectures.

Дата першого надходження рукопису до видання: 1.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Руднєва О.М., Гришко Л.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.7:004
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.28

ЦИФРОВІ ПРАВА ЛЮДИНИ В СИСТЕМІ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЦІННОСТЕЙ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ

Сапарова А.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правового забезпечення безпеки бізнесу,
Державний торговельно-економічний університет
ORCID: 0000-0001-5569-8192

Сапарова А.О. Цифрові права людини в системі конституційних цінностей: теоретико-правові засади.

У статті здійснено комплексне теоретико-правове дослідження цифрових прав людини в системі конституційних цінностей сучасної держави. Обґрунтовано, що цифрова трансформація суспільства зумовлює якісні зміни у змісті, способах реалізації та механізмах гарантування прав людини. Встановлено, що цифрові права формуються як інтегративний сегмент системи прав людини на перетині інформаційних, комунікаційних та соціально-технологічних процесів.

Проаналізовано доктринальні підходи до визначення природи цифрових прав, їх співвідношення з інформаційними правами, а також дискусії щодо доцільності розширення каталогу фундаментальних прав. Доведено, що цифрові права не можуть розглядатися виключно як нова самостійна генерація прав, а постають результатом трансформації традиційних конституційних прав у цифровому середовищі.

Особливу увагу приділено концепції цифрового конституціоналізму як сучасній теоретичній парадигмі, що адаптує принципи верховенства права, демократії та поділу влади до умов алгоритмічного управління та глобальних цифрових платформ. Розкрито багаторівневий характер конституціоналізації цифрових прав, який охоплює міжнародні стандарти, судову практику, національні конституційні моделі та розвиток європейських механізмів захисту персональних даних.

Проаналізовано практику Європейського суду з прав людини, Конституційного суду Туреччини та Конституційного Суду України щодо тлумачення права на доступ до інформації, свободи вираження поглядів і захисту приватності в цифровому середовищі. Досліджено нормативні підходи до закріплення цифрових прав у конституціях окремих держав та їх взаємозв'язок із положеннями Хартії основних прав Європейського Союзу і Загального регламенту про захист даних (GDPR).

Обґрунтовано, що ефективна реалізація цифрових прав потребує поєднання конституційних гарантій із державною політикою цифрової інклюзії, розвитку цифрової грамотності та забезпечення алгоритмічної прозорості. Зроблено висновок, що цифрові права людини є невід'ємною складовою сучасної системи конституційних цінностей і потребують подальшого доктринального осмислення та нормативного вдосконалення в контексті євроінтеграційного розвитку України.

Ключові слова: права людини, цифрові права, конституціоналізм, конституційні цінності, європейська інтеграція, захист персональних даних, приватність.

Saparova A.O. Digital human rights in the system of constitutional values: theoretical and legal foundations.

The article carries out a comprehensive theoretical and legal study of digital human rights in the system of constitutional values of the modern state. It is substantiated that the digital transformation of society leads to qualitative changes in the content, methods of implementation and mechanisms for guaranteeing human rights. It is established that digital rights are formed as an integrative segment of the human rights system at the intersection of information, communication and socio-technological processes.

The doctrinal approaches to determining the nature of digital rights, their relationship with information rights, as well as discussions on the expediency of expanding the catalogue of fundamental rights are analyzed. It is proved that digital rights cannot be considered exclusively as a new independent generation of rights, but are the result of the transformation of traditional constitutional rights in the digital environment.

Particular attention is paid to the concept of digital constitutionalism as a modern theoretical paradigm that adapts the principles of the rule of law, democracy and separation of powers to the conditions of algorithmic governance and global digital platforms. The multi-level nature of the constitutionalization of

digital rights is revealed, which covers international standards, judicial practice, national constitutional models and the development of European mechanisms for the protection of personal data.

The practice of the European Court of Human Rights, the Constitutional Court of Turkey and the Constitutional Court of Ukraine on the interpretation of the right to access to information, freedom of expression and protection of privacy in the digital environment is analyzed. Normative approaches to enshrining digital rights in the constitutions of individual states and their relationship with the provisions of the Charter of Fundamental Rights of the European Union and the General Data Protection Regulation (GDPR) are studied.

It is substantiated that the effective implementation of digital rights requires a combination of constitutional guarantees with a state policy of digital inclusion, the development of digital literacy and ensuring algorithmic transparency. It is concluded that digital human rights are an integral part of the modern system of constitutional values and require further doctrinal understanding and normative improvement in the context of Ukraine's European integration development.

Key words: human rights, digital rights, constitutionalism, constitutional values, European integration, personal data protection, privacy.

Постановка проблеми. Права людини є фундаментальною категорією сучасного правового порядку. У вітчизняній доктрині вони визначаються як визнані світовим співтовариством блага й умови життя, яких особа може домагатися від держави і суспільства, забезпечення яких є реальним в умовах досягнутого людством прогресу [1, с. 231].

Разом із тим стрімка цифровізація суспільних відносин трансформує самі умови реалізації цих прав. Процеси глобалізації та технологічної інтеграції формують нове соціальне середовище, в межах якого більшість комунікацій, економічних операцій, освітніх процесів та адміністративних процедур відбувається у цифровому просторі.

У таких умовах постає питання: чи достатні традиційні конституційні гарантії для захисту людини в цифровому середовищі, чи ж необхідним є формування нової групи – цифрових прав?

Проблема полягає у відсутності єдності підходів до природи цифрових прав, їх місця у системі конституційних цінностей та механізмів їх закріплення і гарантування. Надмірне розширення каталогу прав може призвести до девальвації їх фундаментального характеру [2, с. 160], проте ігнорування нових цифрових викликів створює ризики фактичного обмеження традиційних прав у новому технологічному контексті.

Метою статті є визначення теоретико-правових засад цифрових прав людини, з'ясування їх місця у системі конституційних цінностей та обґрунтування напрямів їх конституціоналізації в умовах цифрової трансформації.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичні засади прав людини розкрито у працях О.В. Петришина [3] та інших вчених. Проблеми трансформації прав людини в умовах глобалізації досліджує Л.Г. Удовика, яка наголошує на зміні форм і змісту їх реалізації [4, с. 603–604]. Питання конституціоналізації цифрових прав розглядає О.О. Тихомиров, який виділяє інтерпретаційний та нормативний формати їх закріплення [2, с. 146]. Концепцію цифрового конституціоналізму розробляє Н. Кушакова-Костицька, підкреслюючи його багаторівневу структуру [5, с. 31]. Зарубіжні дослідники, зокрема Б. Кастерс, порушують питання можливості формування нових фундаментальних прав для цифрової епохи [6, с. 2]. Попри значну кількість досліджень, проблема системного аналізу цифрових прав як складової конституційних цінностей залишається актуальною.

Виклад основного матеріалу. Ідея прав людини, що формувалася протягом століть, є основою сучасного правопорядку [3, с. 455]. Проте цифрова революція змінює соціальну реальність. Як зазначає К. Скіннер, цифрове людство формувалося протягом останніх десятиліть і не виникло миттєво [7, с. 26]. Глобалізація як складний багаторівневий процес інтеграції держав і суспільств зумовлює істотні зміни у конкретних соціумах [4, с. 604]. У таких умовах права людини набувають нових форм і виявів.

Важливо підкреслити, що стандарти прав людини повинні зберігати універсальність незалежно від середовища їх реалізації – офлайн чи онлайн. Фундаментальні права залишаються достатніми для захисту людини в цифровому середовищі.

Так, у вітчизняній доктрині підкреслюється, що поняття «цифрові права» доцільно розглядати не як окрему групу прав людини, а як умовну категорію, що охоплює особливості реалізації та гарантії захисту фундаментальних прав людини в Інтернеті, зокрема свободи вираження поглядів та права на приватність онлайн. Зважаючи на величезну роль, яку відіграє Інтернет у сучасному житті, виокремлення такої категорії допомагає краще систематизувати та вивчати потреби захисту прав людини в онлайн-середовищі, окремі гарантії яких сьогодні розпорошені в рекомендаціях, резолюціях та інших актах міжнародних інституцій. Інші дослідники вважають цифрові права по-

хідними від інформаційних, але не тотожними, і наголошують на необхідності їх виділення в окрему групу. Також цифрові права розуміють і як права громадян на доступ, використання, створення й публікацію цифрових творів, право на вільний доступ до мережі Інтернет (інших комунікаційних мереж) з використанням комп'ютерів та інших електронних пристроїв [8, с. 130].

Б. Кастерс наголошує на необхідності ширшого обговорення того, які нові права повинні мати громадяни у цифрову епоху [6, с. 2]. Водночас існує застереження щодо надмірного розширення каталогу прав [2, с. 160].

Отже, цифрові права доцільно розглядати як інтегративний сегмент системи прав людини, що поєднує інформаційний, технологічний та соціальний виміри. Цифровізація суспільства впливає не лише на зміст прав людини, а й на саму природу конституціоналізму. У сучасному науковому дискурсі формується концепція цифрового конституціоналізму, що спрямована на адаптацію фундаментальних принципів верховенства права, демократії та поділу влади до умов цифрового суспільства.

Н. Кушакова-Костицька визначає цифровий конституціоналізм як багаторівневу модель, що складається з глобального, суспільного та ліберального рівнів, які у своїй взаємодії формують нормативне підґрунтя захисту прав людини в цифрову епоху [5, с. 31].

Такий підхід дозволяє розглядати цифрові права не ізольовано, а в системному зв'язку з еволюцією конституційних цінностей.

Е. Селесто розглядає цифровий конституціоналізм як ідеологію, яка адаптує цінності сучасного конституціоналізму до особливостей цифрового суспільства, виступає за захист основних прав і збереження балансу влади в цифровому суспільстві [9].

Таким чином, цифровий конституціоналізм виступає відповіддю на нові виклики, пов'язані з алгоритмічним управлінням, великими даними, транснаціональним характером цифрових платформ та зміною балансу публічної і приватної влади.

Суттєву роль у формуванні стандартів цифрових прав відіграє практика Європейського суду з прав людини.

У справі «Ahmet Yildirim v. Turkey» Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) визнав, що доступ до Інтернету є невід'ємним компонентом права на доступ до інформації та комунікації, яке вже захищене національними конституціями, і охоплює право кожної особи брати участь в інформаційному суспільстві та зобов'язання держав гарантувати доступ до Інтернету своїм громадянам [10].

Це рішення фактично закріпило розуміння Інтернету як важливого інструменту реалізації фундаментальних прав. ЄСПЛ послідовно застосовує принцип пропорційності при оцінці втручання держави у цифрові комунікації. Такий підхід підтверджує, що традиційні права можуть ефективно захищатися шляхом їх адаптивного тлумачення.

В українському правопорядку конституціоналізація цифрових прав відбувається переважно через інтерпретацію традиційних прав. Конституційний Суд України у рішенні від 22 січня 2020 року наголосив на необхідності дотримання принципу пропорційності при обмеженні права на доступ до інформації [11].

Це рішення має важливе значення для формування стандартів захисту прав у цифровому середовищі. Суд підкреслив, що обмеження прав повинні бути обґрунтованими, необхідними та такими, що не порушують їх сутнісного змісту.

Таким чином, судова практика поступово формує конституційні стандарти цифрових прав через тлумачення традиційних прав людини.

При формуванні національної парадигми правового регулювання цифрових прав важливо враховувати досвід інших країн. Цікавий і важливий прецедент пропонує Турецька Республіка, яка демонструє специфічний підхід до конституційного регулювання цифрових прав. Цей підхід формується на перетині європейських стандартів та національних особливостей публічної безпеки. Конституція Туреччини 1982 року не містить прямої згадки про цифрові права, однак гарантує свободу вираження поглядів, право на приватність і таємницю комунікацій (статті 20, 22, 26) [12].

У практиці Конституційного суду Туреччини поступово формується доктрина цифрової пропорційності, відповідно до якої втручання держави у цифрові права допускається лише за умови суворого дотримання принципу необхідності та легітимної мети.

2 жовтня 2014 року Конституційний суд Туреччини скасував поправки до Закону Туреччини про Інтернет №5651, які дозволяли уряду блокувати певні вебсайти без судового рішення з міркувань «національної безпеки, відновлення громадського порядку або запобігання скоєнню злочину» [13].

Цей приклад демонструє, що навіть за відсутності прямого закріплення цифрових прав у тексті конституції їх захист можливий через тлумачення традиційних норм.

Права людини історично формувалися як відповідь на соціальні конфлікти, технологічні зміни та трансформацію влади. Кожна епоха розширювала розуміння людської гідності як фундаментальної конституційної цінності. У цифрову добу змінюється не лише форма реалізації прав, а й сама структура соціальної взаємодії.

Цифрові технології створюють новий простір існування людини – цифрову публічну сферу. Якщо раніше держава була основним суб'єктом потенційного втручання у права людини, то сьогодні значну частину владних повноважень реалізують приватні цифрові корпорації.

У цьому контексті особливої ваги набуває принцип людської гідності як мета-норма конституційного порядку. Цифрові права повинні розглядатися як продовження і конкретизація гарантій людської гідності в умовах алгоритмічного середовища.

Принцип верховенства права є основою сучасного конституціоналізму. Т. Бінгем підкреслює, що втручання у сферу приватності можливе лише за наявності чітких, передбачуваних і пропорційних правових підстав [14, с. 74–75].

У цифровому середовищі принцип верховенства права стикається з новими викликами: непрозорість алгоритмів, автоматизоване прийняття рішень, масове збирання персональних даних, складність юрисдикційного контролю над транснаціональними платформами.

Отже, цифрові права повинні забезпечувати: юридичну визначеність алгоритмічних рішень; можливість оскарження автоматизованих процедур; прозорість обробки персональних даних; ефективні механізму судового захисту. Цифровізація державного управління призводить до використання автоматизованих систем у сферах соціального забезпечення, податкового адміністрування, правопорядку.

Виникає феномен алгоритмічного врядування – прийняття управлінських рішень на основі цифрових систем. Така практика створює ризики: алгоритмічної дискримінації, відсутності належної мотивації рішення, порушення принципу рівності перед законом. Конституційні гарантії мають включати право особи знати логіку автоматизованого рішення та право на людський перегляд. Саме ці стандарти закріплені в Загальному регламенті про захист даних [15].

Свобода вираження поглядів у цифровому середовищі зазнає подвійного впливу: з боку держави (блокування, фільтрація, кібербезпека), з боку приватних платформ (модерація контенту).

Європейський суд з прав людини у своїй практиці послідовно підкреслює, що обмеження свободи слова повинні бути пропорційними та необхідними в демократичному суспільстві.

Водночас цифрові платформи встановлюють власні правила спільнот, що фактично виконують регуляторну функцію. Це ставить питання: чи повинні приватні корпорації нести квазіконституційну відповідальність за дотримання прав людини?

Цифрові права мають і соціально-економічний аспект. Доступ до інтернету стає передумовою реалізації: права на освіту, права на працю, права на підприємницьку діяльність, права на доступ до публічних послуг.

ОЕСР у звіті «Rights in the Digital Age» наголошує, що без доступу до цифрових технологій реалізація більшості прав істотно ускладнюється [16].

Таким чином, цифрові права набувають рис соціальних прав, що потребують позитивних зобов'язань держави.

В Україні інфраструктура правової охорони та захисту цифрових прав формується в контексті євроінтеграційних зусиль. Так, Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (Угода про асоціацію з ЄС), передбачено, що одним із напрямів співробітництва є сприяння широкому доступу, поліпшенню безпеки мереж та широкому використанню інформаційно-телекомунікаційних технологій приватними особами, бізнесом та адміністративними органами шляхом розвитку локальних ресурсів Інтернет і впровадження онлайн-послуг, зокрема електронного бізнесу, електронного уряду, електронної охорони здоров'я і електронного навчання [17].

Європейська інтеграція України передбачає імплементацію стандартів ЄС у сфері цифрових прав. Хартія основних прав Європейського Союзу [18] закріплює право на захист персональних даних як самостійне фундаментальне право.

Загальний регламент про захист даних [15] встановлює комплексні гарантії цифрової приватності.

Угода про асоціацію між Україною та ЄС визначає цифрову трансформацію як один із напрямів співробітництва. Це формує нормативне підґрунтя для модернізації українського законодавства.

Міністерство цифрової трансформації України відіграє ключову роль у формуванні державної політики цифровізації. Основними напрямами цього органу виконавчої влади є: розвиток електронного урядування, підвищення цифрової грамотності, цифрова інклюзія, впровадження електронних сервісів [19].

Подальший розвиток цифрових прав в Україні можливий у таких напрямах: закріплення права на захист персональних даних на конституційному рівні, впровадження стандартів алгоритмічної прозорості, законодавче визначення цифрової ідентичності.

Відсутність доступу до цифрових технологій формує так званий «цифровий розрив», що впливає на реалізацію права на освіту, інформацію та участь у суспільному житті.

Створення у 2019 році Міністерства цифрової трансформації України стало інституційним кроком у напрямі забезпечення цифрових прав громадян.

Таким чином, цифрові права набувають ознак соціальних прав, оскільки їх реалізація залежить від активної ролі держави.

Висновки. За результатами проведеного дослідження встановлено, що правові системи сучасності постали перед фундаментальним викликом – докорінною зміною технологічної парадигми, що виявляє себе у формуванні інфраструктури цифрового світу. Було з'ясовано, що цифровізація вже пронизує собою все людське життя, впливаючи на самовизначення людини, її комунікацію з іншими, форми соціалізації та багато іншого. Стверджено, що масштабування й тотальність цифрових сервісів, платформ, інструментів сягає самого ціннісного і смислового ядра європейської цивілізації – основоположних прав людини.

Обґрунтовано, що фундаментальними питаннями сучасного правознавства є з'ясування того, чи є цифровізація новим буттєвим горизонтом існування людини, якому мають відповідати цілком нові права; чи існуючого реєстру прав людини вдосталь, й цифровізація задає лише нові способи здійснення цих прав, а також вимагає нових гарантій і способів їх захисту? Обґрунтовано, що вирішення цього питання можливе в межах концепції цифрового конституціоналізму. Згідно неї, верховенство права так само затребуване й можливе у цифровому суспільстві, як і в аналоговому. Право лишається важливим і можливим. Стверджено, що основоположні права людини повинні зберігати велике аксіологічне значення й в умовах цифрового світу. Підкреслено, що правосуддя набуває першочергового значення для цифровізації традиційних прав людини, надання їм нових цифрових конотацій. Ця теза проілюстрована досвідом конституційного судочинства Туреччини.

В якості основного результату дослідження стверджено, що цифрові права – це нова форма вираження традиційних прав людини. При цьому ця нова форма вимагає нового налаштування балансу між свободою вираження, безпекою та приватністю. Алгоритмічне врядування потребує нових гарантій прозорості та підзвітності.

Україна перебуває на етапі активного формування системи конституційних гарантій цифрових прав у контексті євроінтеграції. Остання й визначає стратегічний напрям розвитку цифрових прав в Україні. Цифрові права є невід'ємною складовою сучасного конституційного правопорядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституційне право: навч. посібник / Д. Терлецький, М. Афанасьєва, Ю. Батан [та ін.]; за заг. ред. Д. Терлецького; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2023. 584 с.
2. Тихомиров О.О. Права людини: інформаційний вимір: монографія. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. 304 с. DOI: 10.32782/978-617-8263-30-0.
3. Загальна теорія права: підручник / за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
4. Удовика Л.Г. Права людини в умовах глобалізації. Велика українська юридична енциклопедія: у 20-ти т. т.2: Філософія права / ред. кол.: С.І. Максимов (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 603–606.
5. Кушакова-Костицька Н. Вплив цифровізації на конституціоналізм: концептуальні підходи щодо перспектив державного регулювання інформаційного простору. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2025. № 1 (29). С. 29–37. DOI: 10.33270/02252901.4.
6. Bart Custers New digital rights: Imagining additional fundamental rights for the digital era. *Computer Law & Security Review.* Vol. 44. April 2022. P. 1–13. URL: https://doi.org/10.1016/j.clsr.2021.105636.
7. Скіннер Кріс Людина цифрова / пер. з англ. Г. Якубовська. Харків : Вид-во «Ранок»: Фабула, 2020. 272 с.
8. Верлос Н.В. Конституціоналізація цифрових прав людини: вітчизняна практика та зарубіжний досвід. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 2. С. 129–133. URL: https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.21.
9. Celeste E. Digital constitutionalism: a new systematic theorisation. *International Review of Law, Computers & Technology*. 2019. 33(1). P. 76–99. DOI: 10.1080/13600869.2019.1562604.
10. European Court of Human Rights. Case of Ahmet Yildirim v. Turkey (Application no. 3111/10). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-115705%22]}.

11. Рішення Конституційного Суду України від 22 січня 2020 року № 1-р(I)/ 2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-20/conv/parach_4:pu1:ch_2:zg_1/ sp:dark#n14.
12. Constitution of the Republic of Turkey. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF(2024)029-e.
13. The Decision of the Constitutional Court of Turkey on Omnibus Bill No. 6552 amending the Law on Regulation of Publications on the Internet and Suppression of Crimes Committed by Means of such Publications, No. 5651 (Internet Law). URL: https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/the-turkish-twitter-case-of-2014.
14. Бінгем Т. Правовладдя / за ред. С. Головатого. пер. з англ. В. Кастеллі та Д. Шкрьоби. Київ: PENGUIN BOOKS, 2024. 212 с.
15. General Data Protection Regulation. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016. URL: https://gdpr.eu/tag/gdpr.
16. Rights in the digital age challenges and ways forward OECD. Digital Economy Papers. December 2022. № 347. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/ reports/2022/12/rights-in-the-digital-age_d3a850de/deb707a8-en.pdf.
17. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Міжнародний документ від 27.06.2014. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
18. Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000/C 364/01). URL: https://www.europarl.euro pa.eu/charter/pdf/text_en.pdf.
19. Про затвердження Положення про Міністерство цифрової трансформації України: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.09.2019 р. № 856. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-п#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 3.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Сапарова А.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.565.2:340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.29

ВІДТЕРМІНУВАННЯ ВТРАТИ ЧИННОСТІ НЕКОНСТИТУЦІЙНОГО НОРМАТИВНОГО АКТА В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Черняк Є.В.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного права
ННІП Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-3524-3024

Черняк Є.В. Відтермінування втрати чинності неконституційного нормативного акта в контексті реалізації принципу справедливості.

Статтю присвячено дослідженню проблеми відтермінування Конституційним Судом України виконання рішень у контексті реалізації принципу справедливості, закріпленого в Конституції України. Проаналізовано практику відтермінування втрати чинності нормативних актів, визнаних неконституційними, взаємозв'язок конституційного принципу справедливості із ефективністю конституційного контролю, розкрито актуальні аспекти практичного виміру пошуку балансу між принципом правової визначеності, стабільністю правового регулювання та вимогами справедливості.

Аналізом конкретних судових справ підтверджено, що відтермінування втрати чинності неконституційної норми (або нормативного акта в цілому) може виконувати функцію запобіжника потенційних негативних правових наслідків від втрати чинності неконституційної норми, зокрема забезпеченням безперервності правового регулювання та необхідністю захисту прав людини на період до приведення правового поля у відповідність до рішення Конституційного Суду.

Обґрунтовано, що застосування механізму відтермінування втрати чинності неконституційної норми має здійснюватися з урахуванням принципу пропорційності, правової визначеності та конституційної справедливості. Такий підхід сприяє забезпеченню балансу між вимогами верховенства Конституції, стабільністю правової системи та ефективним захистом конституційних прав і свобод. На прикладі правового аналізу зарубіжної судової практики, зокрема Конституційного Суду Південно-Африканської Республіки (ПАР), проаналізовано тенденції у застосуванні відтермінувальних правових заходів за наслідками як визнання судами факту неконституційності, так і бездіяльності суб'єкта правотворчості упродовж встановленого строку відтермінування, у тому числі відмінні від тих, що застосовуються у національній практиці. Розкрито зміст доктрини *interim reading-in* та практики її застосування Конституційним Судом ПАР. З'ясовано, що неможливість відновлення (продовження) відтермінування втрати чинності на підставі визнання неконституційності положень нормативного акта після закінчення терміну, на який його було введено, а також право Конституційного Суду застосувати додаткові забезпечувальні засоби правового захисту (т.зв. *remedial measures*) на підставі ст. 172(1) Конституції ПАР є підставами її застосування.

Ключові слова: Конституційний Суд, судовий конституційний контроль, рішення Конституційного Суду, відтермінування втрати чинності неконституційної норми, принцип справедливості.

Cherniak I.V. Postponing the Invalidity of unconstitutional legislation in the context of the principle of justice.

The issue of postponing the execution of the Constitutional Court of Ukraine decisions in the context of implementing the constitutional principle of justice enshrined in the Constitution of Ukraine is focused on. The practical issues of establishing the postponement of the loss of validity of normative acts declared unconstitutional are underlined. Current facets of the practical search for a balance between the principle of legal certainty, the stability of legal regulation, and the requirements of justice are being further investigated.

The doctrinal approaches to understanding justice as a constitutional principle and its relationship with the effectiveness of constitutional review are highlighted. It is established that the postponement of the loss of validity of an unconstitutional provision (or a normative act as a whole) may serve as an instrument for preventing negative legal consequences that may arise from the immediate invalidation

of unconstitutional provisions, particularly with regard to ensuring the continuity of legal regulation and the protection of human rights.

The necessity to apply the mechanism for postponing the execution of decisions of the constitutional jurisdiction body with regard to the principles of proportionality, legal certainty, and constitutional justice is substantiated. The application in mentioned way contributes to maintaining a balance between the supremacy of the Constitution, the stability of the legal system, and the effective protection of constitutional rights and freedoms.

Trends in the application of additional temporary remedial measures following both judicial findings of unconstitutionality, and following the inaction of the law-making authority within the established period of postponement, including approaches that differ from those applied in national practice are highlighted, based on a legal analysis of foreign judicial practice, in particular the jurisprudence of Constitutional Court of the Republic of South Africa. The content of the doctrine of *interim reading-in* and the practice of its application by the Constitutional Court of South Africa are examined. The impossibility of restoring (or extending) the postponement of the loss of validity the provisions of a normative act declared unconstitutional after the expiry of the period for which such postponement was granted, as well as the power of the Constitutional Court to apply additional remedial measures on the basis of section 172(1) of the Constitution of South Africa are highlighted.

Key words: Constitutional Court, constitutional (judicial) review, decisions of the Constitutional Court, postponed invalidation, suspended declaration of invalidity, principle of justice.

Постановка проблеми. Доктрина «відтермінованої врати чинності неконституційної норми (нормативно-правового акта)» (англ. – *suspended declaration of invalidity)*, яка аналізується у цій статті, передбачає, що Конституційний Суд визнає норму неконституційною, але відтерміновує момент втрати нею чинності з метою запобігання правовому вакууму та надання законодавцю часу для усунення наслідків неконституційності. Так, згідно з частиною другою статті 152 Конституції України та частиною першою статті 91 Закону України про Конституційний Суд України закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення [1; 2].

Встановлення строків виконання рішень Конституційних Судів і практика їх відтермінування у часі прямо пов'язані з природою конституційного правосуддя, його завданнями та принципом правової визначеності.

У 2025 р. схвалений у 2016 р. Венеційською Комісією Перелік критеріїв верховенства права (*Rule of Law Checklist*) було оновлено. Цей Перелік залишається одним із найвпливовіших інструментів «м'якого права» для оцінки конституційного врядування в Європі та за її межами [3]. У оновленому тексті верховенство права переосмислено з урахуванням викликів, що виникли протягом останнього десятиліття: дедалі частіші ситуації відступу (*backsliding*) від верховенства права в Європі та за її межами, що підтверджуються посяганнями на незалежність судової влади та систему стримувань і противаг; виклики, пов'язані із технологічною трансформацією, передусім впливом штучного інтелекту на різні аспекти верховенства права; занепокоєння щодо «горизонтального» застосування принципів верховенства права у відповідь на появу потужних приватних суб'єктів, зокрема цифрових платформ. У секції G згаданого Переліку, зокрема, визначено, що конституційний контроль як самостійне мірило верховенство права має забезпечуватись ефективним виконанням рішень та судових ухвал Конституційного Суду, зокрема практичним рівнем врахування парламентом та виконавчою владою рішень та позицій Конституційного Суду, здатністю у розумні строки ефективно усувати виявлені (або спричинені, наприклад, фактом неконституційності) законодавчі та інші регуляторні прогалини.

Метою дослідження є на основі аналізу доктринальних підходів та відповідної порівняльної судової практики виявити сучасні тенденції застосування механізму відтермінування втрати чинності неконституційного нормативного акта як інструменту реалізації конституційного принципу справедливості.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження теоретико-практичних аспектів виконання рішень судів, у тому числі крізь необхідність забезпечення юридичної визначеності, стабільності правового порядку, можливості адаптації правової системи до нових вимог законодавства мають багатогалузевий характер [4; 5].

Важливі юридичні позиції щодо юридичної визначеності та часових меж виконання рішень судів сформульовані Конституційним Судом України (далі – КСУ) [6].

На формування доктрини "*suspension of invalidity*" (відтермінування втрати чинності неконституційних норм) значний вплив мали праці Каппеллетті М., Коена В., Коммерса Д., Міллера Р. та ін., які сприяли творенню ґрунтовної теоретичної бази [7; 8].

Різні аспекти проблематики механізму виконання рішень КСУ висвітлювались у наукових працях Ю. Барабаша, Д. Бєлова, Д. Воронова, А. Івановської, М. Козюбри, В.В. Лемака, А. Паскар, С. Різника, М. Савчина, О. Скрипнюка, В. Шаповала та ін. Однак практичні аспекти контролю за їх виконанням, ролі різних державних органів у забезпеченні їх реалізації, як і вивчення відповідного зарубіжного досвіду з означених питань залишаються актуальними.

Виклад основного матеріалу. В англомовній науковій літературі використовується набір термінів – "suspension", "continuation/further validity", "deferred/postponed invalidation", якими описують ідентичне правове явище, найбільш адекватним функціональним перекладом якого українською мовою є **«**відтермінування втрати чинності неконституційного нормативного акта**»** в значенні, в якому його застосовано у законодавстві України**.**

У практиці зарубіжних Конституційних Судів поширеним є явище, коли при ухваленні рішення, яким нормативний акт визнано неконституційним, суд встановлює умови або строки для його виконання. Це робиться для того, щоб уникнути правового вакууму, дати органу державної влади час на внесення змін або забезпечити пропорційність між конституційністю і стабільністю правопорядку.

Відтермінування втрати чинності неконституційної норми забезпечує справедливість для суспільства, захищає баланс інтересів у ситуаціях, коли втрата нормою чинності як наслідок визнання її неконституційності може призвести до хаосу у правовому регулюванні, несподіваних втрат для суб'єктів суспільних відносин (наприклад, у сфері соціальних гарантій чи виборчих правовідносин) і т.д.. Одна із причин, чому КСУ відтерміновує виконання рішення про визнання неконституційності – це можливість законодавця створити необхідне правове поле при зміні правового регулювання за наслідками факту неконституційності. В.В. Лемак наголошує, що КСУ шляхом відкладення негайної втрати чинності неконституційного акта намагається уникнути більшої шкоди для конституційного порядку, ніж навіть тимчасове збереження чинності акта, який визнаний неконституційним [9, с. 697].

Отже, встановлюючи строки відтермінування втрати чинності правовою нормою (чи акта в цілому), суд має як забезпечувати справедливий баланс між правом окремої особи на негайних захист її права і інтересом суспільства у стабільності та передбачуваності права, так і враховувати пропорційність шкоди, шукаючи баланс між можливими негативними наслідками від негайної дії рішення та наслідками від його відтермінування.

У Рішенні від 02 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 КСУ обґрунтував, що у сфері реалізації права справедливість проявляється не лише у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, але також і в цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення (частина четверта пункту 4.1 мотивувальної частини) [10]. Досягнення справедливості пов'язано із необхідністю існування у правовій державі довіри суб'єктів реалізації права до закону і суду. За такої ситуації відтермінування втрати чинності неконституційної норми виконує функцію «м'якого переходу», що узгоджується з принципом правової визначеності як складової справедливості, і запобігає «несподіваності», яка може мати ефект несправедливості.

Релевантним залишається питання правових наслідків бездіяльності законодавця упродовж терміну відтермінування і відповідно стану регулювання суспільних відносин post factum.

Згідно із частиною першою статті 97 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року № 2136-VIII КСУ у рішенні, висновку може встановити порядок і строки виконання, а також зобов'язати відповідні державні органи забезпечити контроль за виконанням рішення, додержанням висновку [2].

Згідно з даними Щорічної інформаційної доповіді КСУ за 2024 рік щодо моніторингу стану виконання та реалізації рішень КСУ [11] із 13 ухвалених упродовж 2024 року рішень у резолютивній частині 2 рішень КСУ зобов'язав Верховну Раду України привести нормативне регулювання у відповідність до Конституції України та вказаних рішень (станом на 31 грудня 2024 року було виконано 1 рішення), у 5 рішеннях КСУ відтермінував втрату чинності за наслідками визнання факту неконституційності. В 1 рішенні із цих 5 відтермінування виконання визначено трьома місяцями з дня припинення чи скасування воєнного стану, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022.

Протягом 2023 року КСУ ухвалив 12 рішень [12]. З них з відтермінованим виконанням було 4 рішення, а у резолютивній частині 5 рішень, ухвалених у 2023 році, КСУ зобов'язав Верховну Раду України привести нормативне регулювання у відповідність до Конституції України та вказаних рішень. Прикметно, що станом на 31 грудня 2023 р. не було виконано жодного із рішень, ухвалених КСУ протягом 2023 року, якими оспорювані приписи законів України було визнано такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними).

Доктрина «*suspended declaration of invalidity*» є широко застосованою у зарубіжній судовій практиці. Аналіз відповідної європейської судової практики є традиційним для національної юридичної

науки, зважаючи на проєвропейський вектор розвитку України. Проте рішення конституційних судів (або інших відповідних органів судового конституційного контролю) держав більш віддалених від України континентів розкривають не менш актуальні питання застосування цієї доктрини. Так, Конституційний Суд Південно-Африканської Республіки (далі – ПАР) часто критикують за надмірний суддівський активізм, особливо у питаннях тлумачення Білля про права, державної соціально-економічної політики, а також за схильність до застосування ним тимчасових конституційних засобів захисту (*remedies*) [13]. Кейси по застосуванню ним доктрини «*suspended declaration of invalidity*» є практичним підтвердженням практичної реалізації зазначених вище тимчасових конституційних засобів. За законодавством ПАР будь-який суд може встановити неконституційність припису нормативного акта. Згідно з статтею 172(1) Конституції ПАР, 1996 після встановлення факту неконституційності суд, забезпечуючи винесення справедливого і обґрунтованого рішення, може як обмежити його ретроспективність, так і відтермінувати втрату чинності неконституційних нормативних положень [14]. Тобто визнання норми неконституційною на майбутнє не є абсолютним правилом і в силу своєї дискреції суд може поширити дію свого рішення і на відносини, що виникли до факту визнання неконституційності. Рішення про неконституційність акта парламенту або дій Президента ПАР набуває сили лише після підтвердження Конституційним Судом (ст. 167 Конституції ПАР, 1996).

У справі Lawyers for Human Rights v Minister of Home Affairs Конституційний Суд ПАР (далі – КС) уточнив межі судового тлумачення у питанні розподілу повноважень між судовою і законодавчою гілками влади, що мало вагомий вплив на розуміння принципу розподілу влади у конституційному праві ПАР [15]. КС встановив неконституційність положень § 34(1)(b) та § 34(1)(d) Закону про імміграцію, 2002 (Immigration Act 13 of 2002**)** (далі – Закон) які дозволяли затримувати іноземців для депортації, тримати їх під вартою понад 30 днів без судового розгляду або продовжувати затримання за рішенням в адміністративному порядку. Це Рішення є знаковим, оскільки з метою усунення порушень права на свободу та безпеку особи, необхідності забезпечити судовий контроль за взяттям під варту іноземців, щодо яких у компетентних органів влади існував сумнів у законності перебування на території ПАР і існувала загроза депортації КС застосував доктрину *interim reading-in*, яка закладалась прецедентним правом ПАР як тимчасовий конституційний засіб захисту порушених прав в межах змісту положень ст. 172(1) Конституції ПАР на період до приведення суб'єктом правотворчості законодавства у відповідність з Рішенням КС [16]. За своєю суттю *interim reading-in* як тимчасовий спосіб судового виправлення неконституційності закону за наслідками здійснення конституційного судочинства є характерною рисою практики Конституційного суду ПАР і розглядається у доктрині як інноваційний інструмент конституційних засобів правового захисту**.**

Встановивши неконституційність відповідних положень Закону, КС ухвалив *suspended declaration of invalidity*, що означало відтермінування втрати чинності неконституційних норм на 24 місяці, надаючи тим самим парламенту час на внесення необхідних змін до законодавства. Однак без додаткових забезпечувальних заходів це створило б правову прогалину, яка могла б призвести до свавільних затримань.

Щоб запобігти цій прогалині, Суд застосував доктрину *interim reading-in* – тимчасово забезпечив «прочитання» норми, визнаної такою, що не відповідає Конституції у значенні, яке на думку КС відповідало критерію конституційності, і дозволяло захистити до прийняття законодавцем необхідної норми права тих, хто за умов неусунення правової прогалини, породженої фактом неконституційності, міг зазнати порушень прав.

У резолютивній частині Рішення КС відтермінував набуття чинності неконституційних норм на 24 місяці, до 29 червня 2019 року, надаючи Парламенту час для внесення необхідних змін до законодавства, і усунув законодавчі недоліки на підставі приписів ст. 172(1)(b) Конституції**,** які дозволяють суду ухвалити "just and equitable order". Суд ухвалив, що до внесення парламентом змін до закону упродовж 24 місяців повинні застосовуватись приписи статті 34(1) Закону у такому «прочитанні»: особа, яку підозрюють у незаконному перебуванні на території держави має бути доставлена до суду протягом 48 годин, суд повинен перевірити законність подальшого тримання під вартою, без належного судового контролю подальше затримання є неконституційним.

Однак до 29 червня 2019 року – дати закінчення терміну призупинення втрати чинності неконституційних норм, Парламент ПАР не створив необхідної законодавчої бази, яка б дозволила забезпечити виконання рішення КС. Через шість років після прийняття Конституційним Судом Рішення 2017 року, законодавство все ще залишалось без необхідних змін. Це призводило до неоднозначної судової практики: деякі суди тлумачили Рішення 2017 року, вимагаючи від затриманих довести законність їхніх документів та статусу перебування в державі; інші суди не підтримували цю позицію, що призводило до звільнення з-під варти у випадках, коли мала відбутися депортація; деякі співробітники імміграційної служби утримували затриманих понад 30 днів, не

доставляючи їх до суду; а деякі судді відмовляли у розгляді заяв, що були подані відповідно до статті 34 Закону.

У липні 2022 р. Міністр внутрішніх справ та Генеральний директор внутрішніх справ звернулися до КС в порядку розгляду справи *ex parte* (судового провадження, за якого суд вирішує питання за заявою однієї сторони без участі інших учасників для вирішення процесуальних або невідкладних правових питань), подавши термінову заяву про прямий доступ, просили продовжити дію Рішення КС 2017 року ще на два роки. У своєму зверненні заявники пояснили затримку з прийняттям необхідних законодавчих актів подіями, що мали місце з часу ухвалення Рішення 2017 року, зокрема: скороченням парламентської діяльності напередодні виборів у травні 2019 року, впливом пандемії Covid-19 у 2020 році та пожежею в будівлі парламенту в січні 2022 року.

У Рішенні, проголосованому одноголосно, КС ухвалив, що хоча він не може поновити дію законодавчих положень після закінчення терміну призупинення відтермінування втрати чинності неконституційних положень, він може, відповідно до статті 172(1)(b) Конституції ПАР, призначити розширені справедливі та обґрунтовані забезпечувальні заходи на додаток до Рішення 2017 року [17]. Таким чином у цій справі КС опосередковано застосував доктрину *interim reading-in*, забезпечивши до прийняття парламентом необхідних законодавчих змін тимчасові правила щодо обов'язкового доставлення затриманої особи до суду протягом 48 годин, необхідності перевірки Судом законності подальшого тримання під вартою, врахування органами влади «інтересів правосуддя» при вирішенні питання затримання або звільнення з-під варти.

В обох справах з-поміж інших аспектів змісту справ, що розглядались, вирішувались такі важливі для конституційного судочинства питання, як а) чи може КС відновлювати (продовжувати) призупинення неконституційності після того, як строк відтермінування втрати чинності неконституційних положень актів уже минув, б) які забезпечувальні засоби може застосовувати суд, якщо парламент не виконує рішення про усунення неконституційності. КС обґрунтував як неможливість відновлення (продовження) відтермінування втрати чинності на підставі визнання неконституційності положень нормативного акта після закінчення терміну, на який його було введено, так і своє право встановити додаткові забезпечувальні засоби правового захисту (т.зв. *remedial measures*) на підставі ст. 172(1) Конституції ПАР. Було застосовано практику «тимчасового судового виправлення» (*interim reading-in*) з визнанням її винятковим, але необхідним засобом для збереження конституційної цілісності. Справа, що розглядається нижче, по якій остаточне рішення Конституційний Суд ПАР ухвалив у травні 2025 р., є ще одним прикладом застосування практики *interim reading-in*.

Що передувало її розгляду у КС ПАР. У 2015 році було розпочато законодавчий процес, пов'язаний із внесенням змін до Закону про авторське право (*Copyright Amendment Bill*, далі – CAB). Серед законодавчих змін – пропозиція додати положення пункту 19D, метою яких було створити особливі виняткові умови доступу до друкованої літератури та творів, захищених авторським правом, для людей з вадами зору. Після прийняття у парламенті 28 березня 2019 рю CAB було направлено Президенту на затвердження. 16 червня 2020 р. Президент повернув CAB до Парламенту на повторний розгляд, оскільки мав застереження щодо конституційності деяких положень проекту в початковій версії CAB.

Через затримки з прийняттям остаточної версії законопроекту CAB, 24 березня 2021 року заявник, організація «Blind SA», звернулась до Палати Високого суду про визнання недійсними статей 6 та 7 у поєднанні зі статтею 23 CAB. Оскаржувані положення вимагали отримання дозволу від власників авторських прав, перш ніж їхні твори могли бути відтворені у форматах, доступних для осіб з вадами зору. Високий суд визнав оскаржувані статті такими, що не відповідають Конституції, та втрачають чинність. 21 вересня 2022 р. Конституційний Суд ПАР підтвердив неконституційність оскаржуваних положень, визнавши, що вони суперечать конституційним правам людей з інвалідністю, а вимога дозволу від власників авторських прав на створення доступних форматів є дискримінаційним бар'єром, який несправедливо перешкоджає людям з вадами зору отримувати доступ до матеріалів, захищених авторським правом. Розглядаючи відповідний засіб правового захисту, Суд відмовився включити пункт 19D CAB, заявивши, що він є надмірно широким і не має необхідної точності для конкретної справи, що розглядається, натомість запровадивши терміном на 2 роки тимчасовий засіб правового захисту – тимчасові положення у вигляді Розділу 13A, який мав бути включений до Закону, що був предметом провадження. Період їх дії мав завершитися 21 вересня 2024 року.

Розділ 13A CAB встановлював винятки з авторського права для осіб із порушеннями зору та іншими труднощами читання друкованого тексту, щоб забезпечити їм доступ до творів у доступних форматах. Спеціально уповноважені організації та особи, що працюють з людьми з інвалідністю, отримали право створювати копії творів у доступному форматі (наприклад, шрифт Брайля, ауді-

окниги, електронні адаптовані тексти) без необхідності отримувати дозвіл власника авторського права. Такі дії розглядались як законні, якщо вони здійснюються для користі осіб з інвалідністю, які не можуть користуватися звичайними друкованими матеріалами [18].

Станом на 21 вересня 2024 р. законодавство, необхідне для усунення законодавчого недоліку, не було прийнято. Рішення про неконституційність набуло чинності, і особи, права яких захищалися тимчасовим запобіжним заходом, а саме дією тимчасових положень Розділу 13A CAB, більше не могли їх застосовувати до спірних правовідносин. За такої ситуації Конституційний Суд використав свої повноваження за ст. 172(1)(b) Конституції ПАР, застосував доктрину *interim reading-in***,** ухваливши, що CAB тимчасово, до набрання чинності законодавством, яке остаточно виправить неконституційність, "вважатимеься таким, що містить нову норму – section 19D", приписами якої дозволяється уповноваженим організаціям або особам, що працюють з людьми з інвалідністю, створювати доступні формати творів (наприклад, аудіо-версії або тексти шрифтом Брайля), поширювати їх копії для осіб з інвалідністю без дозволу власника авторських прав, за умови законного доступу до оригінального твору та некомерційного використання [19].

До набрання чинності законодавством, яке виправляє конституційні недоліки CAB, Закон вважатиметься таким, що містить Розділ 19D (п. 65(2) (3) Рішення КС).

Висновки. У правовій державі КС не може заміняти законодавця. Його функція – здійснювати судовий конституційний контроль, мета якого перевірка конституційності положень нормативних актів. Водночас аналіз судової практики КС ПАР демонструє глибинну сутність наслідків від бездіяльності законодавця щодо визнання положень нормативних актів неконституційними і втрати ними чинності, особливо у ситуації її відтермінування.

Категорично заперечуючи можливість заміщення Конституційним Судом України функцій законодавця, увага у дослідженні акцентується на тому, що кейси з практики Конституційного Суду ПАР демонструють можливі правові наслідки реагування судами на несвоєчасність забезпечення та/або незабезпеченість законодавцем необхідного правового регулювання. Вони є підтвердженням, як за допомогою додаткових правових засобів, передбачених в Конституції, на практиці були створені правові запобіжники перешкоджання правовому вакууму в інтересах необхідності забезпечення передбачених Конституцією прав і свобод людини. Ці кейси про ситуації, коли незабезпеченість належного законодавчого підґрунтя по спливу строку відтермінування виконання рішення КС за наслідками встановлення неконституційності положень нормативних актів перешкоджає функціонуванню ефективних юридичних механізмів забезпечення прав людини, ставить під сумнів існування ефективних конституційних гарантій цих прав, не сприяє досягненню справедливості, призводить до порушення норм і принципів Конституції.

Вони є актуальними і в розрізі нещодавньої національної практики конституційного правосуддя. Так, в Рішенні № 1-р/2026 від 20 січня 2026 р. КСУ наголосив, що виконання Рішення неможливе без належного законодавчого регулювання. Визнання неконституційності окремих положень нормативного акта, конституційність яких була предметом розгляду у цій справі, КСУ розглядав як покладений на державу позитивний обов'язок щодо унормування цих питань із урахуванням приписів Конституції України та цього Рішення у розумний строк [20].

Проаналізовані кейси актуалізують релевантні питання: а) чи повинен КСУ в ухваленому ним рішенні додатково роз'яснювати, що вважати «розумним строком» для законодавця, виходячи із обставин конкретної справи? б) критерії розмежування між «правовою прогалиною» і «законодавчим упущенням», особливо при вирішенні справ про диференціацію соціальних прав учасників суспільних відносин за певними часовими (темпоральними) показниками.

Згідно існуючої конституційної доктрини констатація КС «позитивного обов'язку держави унормувати певне питання» вимагає дотримання певних критеріїв: а) утримання законодавця від регулювання певного кола суспільних відносин не завжди є «правовою прогалиною» (*lacuna legis*), оскільки відмова від регулювання може охоплюватися «задумом» законодавця [9, с. 695]; б) наявність *lacuna legis* не є автоматичною підставою для визнання правового акта неконституційним (підпункт 4.4 пункту 4 Рішення Конституційного Суду України від 20 грудня 2023 року № 11-р(II)/2023), підпункт 5.7 пункту 5 Рішення Конституційного Суду України від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022 [21]; в) визнання неконституційності вимагає встановити причинно-наслідковий зв'язок між «прогалиною» в тексті правового акта і порушенням конкретного конституційного права чи свободи людини. Доведеність такого причинно-наслідкового зв'язку дає підстави констатувати, по-перше, порушення (недотримання) законодавцем конституційного обов'язку забезпечити ефективне регулювання, а, по-друге, як наслідок, порушення гарантованого Конституцією України права чи свободи людини. В доктрині конституційного права цей феномен називають «законодавчим упущенням» (*legislative omission*).

Так, в окремій розбіжній думці судді КСУ щодо Рішення Конституційного Суду України № 1-р/2026 від 20 січня 2026 року серед підстав його незгоди з Рішенням зазначено, зокрема, про недоведе-

ність кваліфікації як законодавчого упущення факту встановлення відсутності в оспорюваному законодавчому акті певних приписів (абзац третій п. 16 Окремої думки (розбіжної) судді КСУ Олега Первомайського стосовно Рішення Конституційного Суду України № 1-р/2026 від 20 січня 2026 року [22].

Зважуючи критерії обґрунтованості, об'єктивності, неупередженості у реалізації дискреційних повноважень КСУ при прийнятті рішення про відтермінування втрати чинності неконституційного положення чи акта, не можна виключати той факт, що у майбутньому перед КСУ може постати завдання перевірки конкретних заходів, пов'язаних із запровадженням воєнного стану та відповідного обмеження прав і свобод на відповідність Конституції України. Мірилом необхідності уникати зловживання і безпідставності у застосуванні відтермінувальних заходів і знаходити баланс між правом окремої особи на негайних захист її права і інтересом суспільства у стабільності та передбачуваності права є, зокрема, високий ступінь суспільних очікувань щодо здатності КСУ виконувати вирішальну місію у спірних питаннях післявоєнних виборів, реінтеграції окупованих територій, євроатлантичній інтеграції, знаходження справедливості у вирішенні соціальних питань у суспільстві із високим запитом на соціальну справедливість та інших релевантних питаннях.

Втрата чинності неконституційними актами чи їх окремими положеннями у зв'язку зі спливом строку, який було зазначено у рішенні КСУ як відтермінувальний, актуалізує в експертному середовищі дискусію щодо відшкодування шкоди завданої неконституційним актом (його окремими положеннями). Висловлюються діаметрально протилежні позиції – від визнання концептуальної неправильності застосування положень частини третьої статті 152 Конституції України щодо періоду від набрання визнаними КС неконституційними актами чинності [9, с. 698.] до позиції судів, згідно якої визнання КСУ неконституційності закону, інших актів або їх окремих положень вказує на те, що такі суперечили нормам Основного Закону з моменту їх прийняття [23]. Означений аспект досліджуваного питання вартий особливої уваги і ролі самостійного об'єкта подальших наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 1.03.2026).
2. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text (дата звернення: 1.03.2026).
3. The Updated Rule of Law Checklist. Adopted by the Venice Commission at its 145th Plenary Session (Venice, 12-13 December 2025). CDL-AD(2025)002. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)002-e (дата звернення: 01.03.2026).
4. Цивільний та виконавчий процес: міжгалузеві зв'язки. Особливості розгляду судами певних категорій справ та виконання судових рішень: монографія / за ред. С.Я. Фурси, О.О. Русецької, О.О. Хорватової. Київ: Алерта, 2024. 926 с.
5. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. Н.В. Василини, Б.І. Гулька, О.О. Кота. Київ: Дакор, 2021. 1028 с.
6. *Див. дет.*: Рішення Конституційного Суду України від 30 червня 2009 року № 16-рп/2009, Рішення Конституційного Суду України від 26 червня 2013 року № 5-рп/2013, Рішення КСУ від 22 травня 2018 року № 5-р/2018, , Рішення Конституційного Суду України від 15 травня 2019 року № 2-р(II)/2019, Рішення Конституційного Суду України від 18 лютого 2020 року № 2-р/2020 та ін.
7. William Cohen and Mauro Cappelletti, Comparative Constitutional Law: Cases and Materials, Indianapolis: Bobbs-Merrill, 628 p., 1979.
8. Kommers, Donald P. and Miller, Russell A. The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany, 3rd ed. (2012). Books. 88. URL: https://scholarship.law.nd.edu/law_books/88.
9. Конституція України. Науково-практичний коментар / [Ю.Г. Барабаш, А.П. Гетьман, С.Г. Серьогіна та ін.; Нац. акад. прав. наук України]; за заг. ред. Р.О. Стефанчука та О.В. Петришина. Київ: ВАІТЕ, 2024. 760 с.
10. Рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2004 від 02 листопада 2004 року (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text (дата звернення: 1.03.2026).
11. Щорічна інформаційа доповідь Конституційного Суду України за 2024 рік, затверджена Постановою Конституційного Суду України від 06 травня 2025 № 14-п/2025. Офіц. сайт Конституційного Суду України. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/shchorichna_informaciyna_dopovid_2024.pdf.

12. Щорічна інформаційа доповідь Конституційного Суду України за 2023 рік, затверджена Постановою Конституційного Суду України від 09 квітня 2024 № 8-п/2024. Офіц. сайт Конституційного Суду України. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/shchorichna_informaciyna_dopovid_2023.pdf.
13. Див. дет.: Theunis Roux, Principle and pragmatism on the Constitutional Court of South Africa, International Journal of Constitutional Law, Volume 7, Issue 1, January 2009, Pages 106–138, https://doi.org/10.1093/icon/mon029; Bassok, Or (2012) "The Two Countermajoritarian Difficulties," Saint Louis University Public Law Review: Vol. 31: No. 2 Article 5. P. 373; Tushnet, Mark. Weak Courts, Strong Rights: Judicial Review and Social Welfare Rights in Comparative Constitutional Law. Princeton University Press, 2008, etc.
14. The Constitution of the Republic of South Africa, 1996. Official website of the Government of the Republic. URL: https://www.gov.za/documents/constitution/constitution-republic-south-africa-04-feb-1997 (дата звернення: 01.03.2026).
15. Lawyers for Human Rights v Minister of Home Affairs and Others (2017) ZACC 22. Website of an online repository of legal information from South Africa (SAFLII). URL: https://www.saflii.org/za/cases/ZACC/2017/22.html (дата звернення: 01.03.2026).
16. Див. дод.: Minister of Justice and Correctional Services and Others v Ntuli (2025) CCT322/23 ZACC 07. Official website of the Constitutional Court of South Africa. URL: https://www.concourt.org.za/index.php/judgement/589-minister-of-justice-and-correctional-services-and-others-v-ntuli-cct322-23; VJV and RT v Minister of Social Development and Another (2023) CCT94/22 ZACC 21. Official website of the Constitutional Court of South Africa. URL: https://www.concourt.org.za/index.php/judgement/520-vjv-and-rt-v-minister-of-social-development-and-another-cct94-22, etc.
17. Ex parte Minister of Home Affairs and Others; In re Lawyers for Human Rights v Minister of Home Affairs and Others CCT38-16 (2023) ZACC 34. Official website of the Constitutional Court of South Africa. URL: https://www.concourt.org.za/index.php/judgement/532-ex-parte-minister-of-home-affairs-and-others-in-re-lawyers-for-human-rights-v-minister-of-home-affairs-and-others-cct38-16 (дата звернення: 1.03.2026).
18. Blind SA v President of the Republic of South Africa and Others (CCT 300/24) [2025] ZACC 9. Website of an online repository of legal information from South Africa (SAFLII). URL: https://www1.saflii.org/za/cases/ZACC/2025/9.html (дата звернення: 1.03.2026).
19. Blind SA v President of the Republic of South Africa and Others (CCT 300/24) [2025] ZACC 9. Website of an online repository of legal information from South Africa (SAFLII). URL: https://www1.saflii.org/za/cases/ZACC/2025/9.html (дата звернення: 1.03.2026).
20. Рішення Конституційного Суду України № 1-р/2026 від 20 січня 2026 року. Офіційний сайт Конституційного Суду України. URL: https://ccu.gov.ua/dokument/1-r2026 (дата звернення: 1.03.2026).
21. Рішення Конституційного Суду України від 20 грудня 2023 року № 11-р(II)/2023). Офіційний сайт Конституційного Суду України. URL: https://ccu.gov.ua/dokument/11-rii2023 (дата звернення: 1.03.2026), Рішення Конституційного Суду України від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022. Офіційний сайт Конституційного Суду України. URL: https://ccu.gov.ua/dokument/3-r2022 (дата звернення: 1.03.2026).
22. Окрема думка (розбіжна) судді Конституційного Суду України Олега Первомайського стосовно Рішення Конституційного Суду України № 1-р/2026 від 20 січня 2026 року. Офіційний сайт Конституційного Суду України. URL: https://ccu.gov.ua/dokument/1-r2026 (дата звернення: 1.03.2026).
23. Див. дод.: Постанова Верховного Суду від 20 грудня 2023 року у справі № 420/17886/21. Сайт Єдиного державного реєстру судових рішень України. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115839118 (дата звернення: 1.03.2026); Постанова Верховного Суду від 24 лютого 2026 року у справі № 160/6949/20. Сайт Єдиного державного реєстру судових рішень України. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/134367664 (дата звернення: 1.03.2026) та ін.

Дата першого надходження рукопису до видання: 2.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Черняк Є.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9:349.44
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.30

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ РОЗМЕЖУВАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

Швець О.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. завідувачки кафедри правових природоохоронних дисциплін,
Навчально-науковий інститут права та гуманітарних наук
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0000-0001-8806-0646

Швець О.М. Конституційно-правові проблеми розмежування повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері земельних відносин.

У статті здійснено комплексний конституційно-правовий аналіз проблем розмежування повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин в умовах трансформації системи публічної влади, децентралізації та оновлення земельного законодавства. Обґрунтовано, що земля як об'єкт права власності Українського народу має особливу публічно-правову природу, що зумовлює багаторівневий характер управління та потребує чіткої компетенційної визначеності між різними суб'єктами владних повноважень.

Проаналізовано стан наукового опрацювання проблематики, зокрема доктринальні підходи до обґрунтування необхідності чіткої нормативної конкретизації повноважень органів публічної влади як інструменту запобігання компетенційним конфліктам і дублюванню управлінських функцій. Встановлено, що ефективність управління земельними ресурсами безпосередньо зумовлена рівнем узгодженості конституційних принципів децентралізації, субсидіарності та правової визначеності з положеннями галузевого законодавства. Наголошено, що нормативну основу розмежування повноважень формують Конституція України, Земельний кодекс України, закони України «Про землеустрій», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації», а також інші нормативно-правові акти, які у сукупності визначають інституційні та процедурні засади здійснення земельної компетенції.

Окрему увагу приділено аналізу судової практики Верховного Суду щодо визначення меж компетенції органів публічної влади та розмежування компетенційних і неконпетенційних спорів. Виявлено, що сучасна правозастосовна практика формує вузьке розуміння компетенційного спору, що не завжди забезпечує ефективний механізм вирішення міжінституційних конфліктів. Доведено, що проблеми розмежування виникають як між органами державної влади та місцевого самоврядування, так і між радами різних рівнів, що свідчить про наявність внутрішньої інституційної неузгодженості. Відмічено необхідність доктринального переосмислення логіки компетенційного розподілу та нормативного уточнення критеріїв визначення належного суб'єкта владних повноважень у сфері використання природних ресурсів. Зроблено висновок про потребу системного вдосконалення конституційно-правового механізму розподілу повноважень з метою забезпечення балансу публічних і локальних інтересів та підвищення ефективності публічного управління.

Ключові слова: розмежування повноважень, земельні відносини, місцеве самоврядування, територіальна громада, компетенційний спір, конституційно-правовий механізм.

Shvets O.M. Constitutional and legal problems of the separation of powers of state authorities and local self-government in the field of land relations.

The article carries out a comprehensive constitutional and legal analysis of the problems of delimitation of powers of state power bodies and local self-government bodies in the field of land relations in the context of the transformation of the public power system, decentralization and updating of land legislation. It is substantiated that land as an object of property rights of the Ukrainian people has a special public-legal nature, which determines the multi-level nature of management and requires clear competence definition between different subjects of power.

The state of scientific research on the issue is analyzed, in particular doctrinal approaches to substantiating the need for clear regulatory specification of the powers of public power bodies as a tool

for preventing conflicts of competence and duplication of management functions. It is established that the effectiveness of land resources management is directly determined by the level of consistency of the constitutional principles of decentralization, subsidiarity and legal certainty with the provisions of sectoral legislation. It is emphasized that the normative basis for the separation of powers is formed by the Constitution of Ukraine, the Land Code of Ukraine, the laws of Ukraine "On Land Management", "On Local Self-Government in Ukraine", "On Local State Administrations", as well as other regulatory legal acts, which together determine the institutional and procedural principles for the exercise of land competence.

Special attention is paid to the analysis of the Supreme Court's case law on determining the boundaries of the competence of public authorities and distinguishing between competent and non-competent disputes. It is revealed that modern law enforcement practice forms a narrow understanding of a competence dispute, which does not always provide an effective mechanism for resolving inter-institutional conflicts. It is proven that problems of delimitation arise both between state authorities and local self-government bodies, and between councils of different levels, which indicates the presence of internal institutional inconsistency. The need for a doctrinal rethinking of the logic of the distribution of competences and regulatory clarification of the criteria for determining the appropriate subject of power in the field of natural resource use is noted. The conclusion is made about the need for systematic improvement of the constitutional and legal mechanism for the distribution of powers in order to ensure a balance of public and local interests and increase the efficiency of public administration.

Key words: delimitation of powers, land relations, local self-government, territorial community, competence dispute, constitutional and legal mechanism.

Постановка проблеми. Сучасна трансформація системи публічної влади в Україні, зумовлена процесами децентралізації, реформуванням земельного законодавства та адаптацією національної правової системи до європейських стандартів, актуалізує питання чіткого й системного розмежування повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин. Земля як об'єкт права власності Українського народу, основне національне багатство та матеріальна основа місцевого самоврядування має комплексну конституційно-правову природу, що зумовлює багаторівневий характер її правового регулювання та управління. У цих умовах забезпечення балансу між загальнодержавними інтересами та інтересами територіальних громад набуває особливого значення.

Водночас практика застосування чинного законодавства свідчить про наявність низки концептуальних і прикладних проблем у сфері розмежування земельних повноважень. Нечіткість нормативного визначення компетенції, фрагментарність правового регулювання зумовлюють дублювання функцій органів публічної влади, виникнення спорів щодо юрисдикції, надмірну централізацію окремих управлінських рішень або, навпаки, невизначеність обсягу дискреційних повноважень органів місцевого самоврядування.

За таких умов постає об'єктивна потреба у ґрунтовному конституційно-правовому дослідженні проблем розмежування повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин, виробленні теоретично виважених і практично орієнтованих підходів до вдосконалення відповідного механізму правового регулювання з урахуванням сучасних викликів та стратегічних напрямів розвитку публічного управління в Україні.

Мета дослідження полягає у аналізі проблем розмежування повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика розмежування повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин посідає вагоме місце у вітчизняній правовій доктрині та розглядається крізь призму конституційного, адміністративного й земельного права. У наукових працях досліджуються питання конституційної природи місцевого самоврядування, меж компетенції публічної влади, реалізації принципів децентралізації, субсидіарності та верховенства права, а також особливості правового режиму земель як об'єкта публічного управління.

У науковій літературі обґрунтовану позицію щодо необхідності чіткого розмежування повноважень органів публічної влади висловлює А.С. Самородов, який пов'язує розширення компетенції органів місцевого самоврядування у сфері здійснення виконавчих функцій із процесами демократизації суспільства та становленням ефективної моделі публічного управління. Самородов аргументовано наголошує, що реалізація конституційного призначення органів державної влади та місцевого самоврядування можлива лише за умови нормативно визначеного розподілу функцій управління земельними ресурсами між виконавчими і представницькими структурами різних адміністративно-територіальних рівнів. Особливу увагу дослідник приділяє необхідності законодавчої конкретизації компетенційних норм як запобіжника конфліктів і дублювання повноважень.[1]

Підтримуючи зазначену позицію, вважаємо, що в умовах реформування системи публічної влади саме конституційно-правова визначеність меж компетенції та належне нормативне врегулювання механізмів взаємодії між місцевими державними адміністраціями й органами місцевого самоврядування мають системоутворювальне значення. Наявність суперечностей і прогалин у законодавстві свідчить не лише про техніко-юридичні недоліки правового регулювання, а й про концептуальну незавершеність моделі розподілу владних повноважень на місцях. Відтак удосконалення законодавчих засад розмежування функцій у сфері управління земельними ресурсами повинно здійснюватися з урахуванням принципів субсидіарності, правової визначеності та інституційної узгодженості діяльності органів публічної влади.

Відмітимо, що у науковій літературі управління земельними ресурсами на місцевому рівні обґрунтовується через систему стратегічних цілей і завдань, що відображають публічно-правову природу земель як особливого об'єкта власності та управління. До ключових цілей такого управління відносять забезпечення захисту суспільних інтересів і безпеки держави, збереження та раціональне використання земель державної й комунальної власності, підвищення економічної ефективності використання земельних ресурсів, зростання їх ринкової вартості, оптимізацію витрат на їх утримання й поліпшення, а також забезпечення потреб територіальних громад і розвиток інфраструктури та містобудування.[2]

Реалізація зазначених цілей, як справедливо підкреслюється науковцями,передбачає комплексне вирішення низки взаємопов'язаних завдань, серед яких особливе місце посідають прийняття узгоджених нормативно-правових актів, чітке розмежування функцій у сфері регулювання земельних відносин, визначення компетенції органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також систематичний моніторинг і оцінка ефективності використання земель різних категорій і цільового призначення.[2]

Поділяючи такі підходи, вважаємо, що саме належне інституційне та нормативне забезпечення процесу розмежування повноважень є базовою передумовою досягнення вказаних цілей. Без чіткої компетенційної визначеності та узгодженості дій суб'єктів публічної влади неможливим є ані раціональне використання земельних ресурсів, ані реальне забезпечення інтересів територіальних громад, ані формування ефективної та відповідальної системи управління у сфері земельних відносин.

Виклад основного матеріалу. Конституція України виступає системоутворювальною основою формування правового механізму регулювання земельних відносин і визначає концептуальні орієнтири побудови всієї галузевої нормативної бази. Закріплюючи землю та інші природні ресурси як об'єкти права власності Українського народу, Основний Закон надає їм особливого публічно-правового статусу, що зумовлює специфіку здійснення правомочностей власника через уповноважені органи публічної влади. Тим самим конституційно визначається подвійна природа управління земельними ресурсами: з одного боку, як реалізація прав власності народу, а з іншого - як форма публічного адміністрування в інтересах усього суспільства та територіальних громад.[3]

Проте конституційні приписи встановлюють принципову модель розподілу повноважень між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, окреслюючи межі їх участі у здійсненні правомочностей щодо володіння, користування і розпорядження землею. Таке нормативне закріплення має засадниче значення для забезпечення балансу загальнодержавних і локальних інтересів, реалізації принципів народовладдя, децентралізації та субсидіарності.[3]

Разом із тим Конституція визначає лише базові, рамкові орієнтири функціонування цієї системи, не деталізуючи механізмів реалізації компетенції, процедур ухвалення рішень чи інституційних форм взаємодії суб'єктів публічної влади. Відтак подальша ефективність конституційної моделі залежить від ступеня її належної нормативної конкретизації в земельному, адміністративному та муніципальному законодавстві. Саме якість законодавчої деталізації, узгодженість правових норм і чіткість компетенційного розмежування визначають реальну спроможність органів публічної влади забезпечувати раціональне використання земельних ресурсів і гарантувати права учасників земельних відносин.

Подальша конкретизація конституційних засад розмежування повноважень у сфері земельних відносин здійснюється насамперед у Земельному кодексі України, який фактично формує інституційну архітектоніку системи управління земельними ресурсами. Норми статей 8-12 ЗКУ визначають компетенцію відповідних рад різних рівнів - обласних, районних, Київської та Севастопольської міських, а також сільських, селищних і міських рад - у частині розпорядження землями комунальної чи спільної власності, організації землеустрою, затвердження програм використання та охорони земель, вирішення земельних спорів та здійснення контрольних функцій.[4] Така нормативна деталізація покликана забезпечити реалізацію принципу субсидіарності та інституційної самостійності територіальних громад.

Так, глава 3 ЗКУ (статті 13-17^{-1}) закріплює повноваження Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади, місцевих державних адміністрацій та інших суб'єктів виконавчої вертикалі, пов'язані з розпорядженням землями державної власності, формуванням і реалізацією державної політики у сфері земельних відносин, веденням Державного земельного кадастру, здійсненням державного контролю та координацією земельної реформи.[4] Таким чином, Кодекс формує двокомпонентну модель управління, у межах якої поєднуються самоврядні та виконавчо-розпорядчі елементи.

Важливим складником правового механізму є також Закон України «Про землеустрій», зокрема його статті 13-19, які деталізують повноваження органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сфері землеустрою, інвентаризації земель, здійснення нагляду та нормативного регулювання.[5] У системному зв'язку з положеннями ЗКУ ці норми визначають процедурний аспект реалізації земельної компетенції.

Окрім того, профільні закони - зокрема «Про місцеве самоврядування в Україні» [6] та «Про місцеві державні адміністрації» [7] - встановлюють загальні засади організації та діяльності відповідних органів, що безпосередньо впливає на здійснення ними повноважень у сфері земельних відносин. У результаті формується складна, багаторівнева система нормативного регулювання, яка потребує узгодженості, внутрішньої несуперечливості та чіткого компетенційного розмежування.

Однак формально-нормативне закріплення повноважень не завжди забезпечує їх чітке функціональне розмежування. Конституційно-правова проблема полягає у співвідношенні публічно-власницької природи землі, закріпленої в Основному Законі, та інституційної багаторівневості системи органів, які реалізують відповідні правомочності. Наявність паралельних або перехресних управлінських функцій, недостатня узгодженість галузевих норм із конституційними принципами субсидіарності й самостійності місцевого самоврядування, а також збереження елементів надмірної централізації зумовлюють виникнення колізій у правозастосуванні.

Тому особливої актуальності набуває питання відповідності поточної моделі розподілу земельних повноважень конституційній концепції публічної влади, яка передбачає не лише формальний поділ компетенції, а й реальне забезпечення спроможності територіальних громад самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах закону. Відтак конституційно-правовий аналіз розмежування повноважень у сфері земельних відносин має здійснюватися крізь призму принципів верховенства права, правової визначеності, пропорційності та балансу публічних і локальних інтересів.

У контексті досліджуваної проблематики заслуговує на увагу позиція Д.С. Клапоущака, який обґрунтовано констатує тривалість і системний характер проблеми розмежування повноважень між місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування. Автор пов'язує її насамперед із наявністю в чинному законодавстві колізійних і недостатньо узгоджених норм, що зумовлює різне тлумачення меж компетенції відповідних суб'єктів публічної влади та породжує конфлікти у правозастосуванні.[8]

Показовим підтвердженням цього є сформована судова практика, зокрема рішення Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду (постанови від 07.06.2023 у справі № 380/7230/20 [9] та від 22.03.2023 у справі № 280/4962/18 [10]), у яких предметом розгляду стали питання здійснення державного контролю за використанням та охороною земель, а також погодження документації із землеустрою. Зазначені рішення свідчать про наявність спірних аспектів у визначенні компетенції відповідних органів та необхідність судового втручання для встановлення належного суб'єкта владних повноважень.

Аналізуючи наведені підходи, слід підтримати висновок про те, що проблема розмежування повноважень має не лише організаційно-управлінський, а й конституційно-правовий вимір. Вона стосується співвідношення принципів децентралізації та єдності системи виконавчої влади, меж самостійності місцевого самоврядування та обсягу контрольних функцій держави.[8] Особливо гостро такі колізії проявляються на районному та обласному рівнях, де перетинаються повноваження рад і відповідних державних адміністрацій, що створює передумови для інституційного конфлікту та правової невизначеності.

Поглиблено аналізуючи практику вирішення публічно-правових спорів за участю органів державної влади та органів місцевого самоврядування, вважаємо за доцільне виокремити окрему групу справ, які формально пов'язані з реалізацією владних повноважень, однак за своєю правовою природою не завжди утворюють власне компетенційний спір. Такий підхід дозволяє чіткіше окреслити межі конституційно-правової проблеми розмежування повноважень та відмежувати її від спорів щодо законності рішень чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень.

Зокрема, у справі № П/811/707/17 Суд сформулював важливий підхід до розуміння компетенційного спору як такого, що виникає виключно за наявності реального конфлікту щодо здійснення

владних управлінських повноважень, зумовленого їх дублюванням, перетинанням або втручанням одного суб'єкта у сферу компетенції іншого. Сам факт бездіяльності посадової особи, навіть якщо вона впливає на реалізацію функцій іншого органу, не трансформує спір у компетенційний за відсутності законодавчої колізії чи порушення меж повноважень. Верховний Суд наголосив, що суб'єкт владних повноважень може діяти виключно в межах та у спосіб, визначених законом, а право на звернення до суду також має бути прямо передбачене нормативним актом. Відсутність такого припису виключає можливість розгляду спору в порядку адміністративного судочинства.[11]

Подібний підхід простежується і у справах № 807/426/18 [12] та № 807/780/17 [13], пов'язаних із затвердженням генеральних планів та детальних планів території. Верховний Суд послідовно відмежовує спори щодо процедурних порушень у сфері містобудівної діяльності від власне компетенційних спорів. Якщо позивач не ставить питання про втручання у його компетенцію або про порушення її меж, а лише оскаржує законність прийнятого рішення, такий спір не набуває характеру спору про розмежування повноважень. Крім того, Суд акцентує на відсутності у відповідних органів (ОДА чи міської ради) спеціального права на звернення до суду з вимогами про скасування актів іншого суб'єкта владних повноважень за відсутності прямої законодавчої норми.

З огляду на наведене, можна констатувати, що сучасна судова практика формує доктрину вузького розуміння компетенційного спору, пов'язуючи його не з будь-яким конфліктом між органами публічної влади, а лише з таким, що стосується безпосереднього перетину або узурпації повноважень. Разом з тим значна кількість конфліктів, які на практиці виникають між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, залишаються поза межами судового вирішення саме через відсутність чітко визначеного процесуального механізму та спеціальної норми про право на звернення до суду.

З нашої точки зору, проблематика розмежування повноважень у сфері використання природних ресурсів не обмежується лише взаємовідносинами між органами місцевого самоврядування та органами державної влади. Не менш складні колізії виникають і всередині самої системи місцевого самоврядування - між радами різних територіальних рівнів, що свідчить про наявність внутрішньої компетенційної невизначеності.

Звернемо увагу на справу № 136/1461/17 щодо розмежування повноважень сільської та районної рад у процесі погодження надання надр у користування. Верховний Суд звернув увагу на те, що галузеве законодавство про надра не встановлює чіткого поділу корисних копалин за критерієм їх "міського (сільського)", "районного" чи "обласного" значення. Заразом Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (зокрема п. 36 ст. 26 та п. 22 ст. 43) фактично оперує таким розмежуванням при визначенні компетенції відповідних рад.[14]

У результаті виникає ситуація нормативної асиметрії: галузеві акти не кореспондують із положеннями муніципального законодавства, що зумовлює необхідність судового тлумачення для визначення належного суб'єкта владних повноважень. Верховний Суд, по суті, сформулював підхід, відповідно до якого ключовими критеріями є територіальна локалізація природного ресурсу та його віднесення до певної категорії значення.

На наш погляд, нечіткість у визначенні меж компетенції рад різних рівнів ставить під сумнів реалізацію принципів правової визначеності та субсидіарності, що є складовими верховенства права. Відтак потребує доктринального переосмислення та нормативного уточнення сама логіка компетенційного розподілу між органами місцевого самоврядування різних рівнів з метою усунення дублювання повноважень і мінімізації інституційних конфліктів.

Висновки. Отже, розмежування повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин постає як ключовий елемент забезпечення цілісності конституційної моделі публічної влади. Наявність нормативних колізій, фрагментарність законодавчої конкретизації свідчать про потребу системного перегляду підходів до компетенційного розподілу з урахуванням принципів правової визначеності, субсидіарності та інституційної узгодженості. Саме чіткість і внутрішня несуперечливість компетенційних норм виступають передумовою ефективного управління земельними ресурсами та мінімізації публічно-правових конфліктів.

Водночас аналіз доктринальних підходів і судової практики дозволяє констатувати, що подальший розвиток конституційно-правового механізму розмежування повноважень має відбуватися на засадах системності, функціональної доцільності та реальної спроможності територіальних громад здійснювати повноваження у межах закону. Удосконалення нормативної моделі повинно бути спрямоване не лише на усунення дублювання чи прогалин, а й на формування збалансованої конструкції взаємодії різних рівнів публічної влади у сфері земельних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Самородов А.С. Особливості розмежування повноважень у сфері земельних відносин між місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування. *Право та інновації*, 2016. № 3 (15). С. 79-86. URL: https://pti.org.ua/ndipzir/uk/article/view/324/278.
2. Третяк А.М., Дорош ОС. Управління земельними ресурсами / За редакцією професора А.М. Третяка. Навчальний посібник. Вінниця: Нова. Книга, 2006. 360 с. URL: https://buklib.net/books/35314.
3. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
4. Земельний кодекс України: Кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III : станом на 19 груд. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text.
5. Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 № 858-IV: станом на 31 груд. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#Text.
6. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР: станом на 7 лют. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text.
7. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV: станом на 8 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text.
8. Клапоущак Д.С. Система органів управління у галузі земельних відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 262–264. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-11/60
9. Постанова ВС № 380/7230/20 від 07 червня 2023 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111415042.
10. Постанова ВС № 280/4962/18 від 22 березня 2023 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109759093.
11. Постанова ВС № П/811/707/17 від 06 листопада 2019 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85451827.
12. Постанова ВС № 807/426/18 від 28 квітня 2021 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96592178.
13. Постанова ВС № 807/780/17 від 14 листопада 2022 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107291373.
14. Постанова ВС № 136/1461/17 від 11 травня 2023 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110826942.

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Швець О.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ III. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.61:347.9:305
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.31

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ У СІМЕЙНИХ СПОРАХ

Аврамова О.Є.,
докторка юридичних наук, доцентка,
головна наукова співробітниця
відділу правової взаємодії бізнесу та держави
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
ім. академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України
ORCID: 0000-0002-1941-9894

Аврамова О.Є. Гендерні аспекти щодо визначення місця проживання дитини у сімейних спорах.

Стаття присвячена визначенню гендерних аспектів у процесі визначення місця проживання дитини у сімейних спорах. Проаналізовані такі справи «Atala Riffo and Daughters Against Chile», «Savinovsky and others v. Russia», «Bottoms v. Bottoms», «Jeff Younger – Anne Georgulas». Встановлено, що сучасна практика та наукові дослідження підтверджують, що гендерна ідентичність та сексуальна орієнтація батьків не повинні автоматично впливати на реалізацію їхніх батьківських прав. Із урахуванням наведених кейсів судової практики, розвиток медичних технологій та доктрину прав людини четвертого покоління, наголошено, що гендерний аспект може виступати окремим чинником у сімейних спорах, зокрема щодо визначення місця проживання дитини. Через те запропоновано три види таких спорів: неускладнені гендерним аспектом, пов'язані зі зміною статі одного з батьків та пов'язані зі зміною статі дитини. Підкреслено, що для України ця класифікація поки що теоретична, однак важливо враховувати світові тенденції та розвивати доктринальне розуміння проблеми. У статті проаналізовано справу «Jeff Younger – Anne Georgulas» та наголошено на відсутності чіткої правової позиції щодо потенційного зловживання правом одного з батьків на вибір місця проживання дитини для обрання найсприятливішої правової норми. Особливо визначено, що не було здійснено оцінки впливу зміни місця проживання на соціальні контакти дитини та її ментальне здоров'я. Наведене підкреслює необхідність більш комплексного підходу у подібних спорах. Звернено увагу на те, що ст. 1476 проєкту ЦК України № 14394 від 22.01.2026 р. «Найкращі інтереси дитини» не враховує думку дитини при визначенні її місця проживання, зокрема у разі зміни гендеру одного з батьків. Запропоновано доповнити статтю частиною, яка передбачає врахування думки дитини віком від десяти років, її побажань щодо проживання з конкретними членами сім'ї, а також оцінку гендерної ідентичності батьків. Підкреслено, шо після досягнення повноліття думка особи вже розглядається як самостійне рішення і перестає бути об'єктом обов'язкового врахування батьками чи органами опіки, тобто до цього віку будь-яка зміна статі дитини фактично становить певне «посягання на майбутнє». Визначено, що баланс між правом батьків на зміну статі та принципом найкращих інтересів дитини полягає у поєднанні індивідуальної автономії з пріоритетом захисту прав та стабільного розвитку дитини.

Ключові слова: права людини, сімейні спори, місце проживання дитини, гендер, захист прав, найкращі інтереси дитини, суд, права жінок.

Avramova O.Ye. Gender aspects of determining a child's place of residence in family disputes.

The article is devoted to identifying gender aspects in the process of determining a child's residence in family disputes. The cases of Atala Riffo and Daughters v. Chile, Savinovsky and Others v. Russia, Bottoms v. Bottoms, and Jeff Younger – Anne Georgulas are analyzed. It has been established that

contemporary practice and scholarly research confirm that parents' gender identity and sexual orientation should not automatically affect the exercise of their parental rights. Taking into account the cited case law, the development of medical technologies, and the fourth-generation human rights doctrine, it is emphasized that the gender aspect can constitute a distinct factor in family disputes, particularly regarding the determination of a child's residence. Accordingly, three types of such disputes are proposed: those not complicated by gender aspects, those involving a parent's gender transition, and those involving a child's gender transition. It is highlighted that for Ukraine, this classification remains largely theoretical, yet it is important to consider global trends and to further develop doctrinal understanding of the issue. The article analyzes the case of Jeff Younger – Anne Georgulas and emphasizes the absence of a clear legal position regarding the potential abuse by one parent of the right to choose the child's residence in order to select the most favorable legal norm. It is specifically noted that no assessment was conducted on the impact of the change of residence on the child's social contacts and mental health. This underlines the need for a more comprehensive approach in such disputes. Attention is drawn to the fact that Article 1476 of the draft Civil Code of Ukraine No. 14394 dated 22.01.2026, "The Best Interests of the Child," does not consider the child's opinion when determining their place of residence, particularly in cases of a parent's gender transition. It is proposed to supplement the article with a provision that would take into account the opinion of a child aged ten or older, their preferences regarding residence with specific family members, and the assessment of the parents' gender identity. After reaching adulthood, a person's opinion is regarded as an independent decision and ceases to be an object of mandatory consideration by parents or guardians; thus, before this age, any change of sex effectively constitutes a certain 'interference with the future. It is concluded that the balance between parents' right to change their sex and the principle of the child's best interests lies in reconciling individual autonomy with the priority of protecting the child's rights and ensuring their stable development.

Key words: human rights, family disputes, child's place of residence, gender, protection of rights, best interests of the child, court, women's rights.

Постановка проблеми. Сімейні спори, зокрема щодо визначення місця проживання дитини, є складним науково-практичним питанням, оскільки поєднують у собі правові, соціальні. психологічні та медичні фактори, що потребує комплексного підходу під час їх вирішення. Вони можуть виникати унаслідок розлучення або роздільного проживання батьків. Тому в кожному конкретному випадку є необхідність встановлювати баланс найкращих інтересів дитини із правами батьків. Одним із аспектів цих спорів може бути і гендер. Сучасна доктрина сімейного права передбачає рівність прав батьків. Це простежується і в судовій практиці. Зокрема, в постанові Верховного Суду у складі Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 22 жовтня 2025 р. справа № 202/14959/23, провадження № 61-7870св25 було скасовано постанову апеляційної інстанції та залишив у силі рішення суду першої інстанції, яким визначено місце проживання двох малолітніх дітей разом із батьком. Так, було визначено рівність прав батьків щодо дитини, а їх права охарактеризовані як похідні від прав та інтересів самої дитини. При цьому, матір дітей, яка безсумнівно відіграє важливу роль у житті та розвитку дітей, має право та обов`язок піклуватися про здоров`я, стан розвитку дітей, незалежно від того, з ким вони будуть проживати [1]. Наведений спір не виходить за межі традиційного розуміння сімейних цінностей. Водночас, в судової практиці інших країн з'являються більш ускладнені справи, пов'язані з гендером. Прикладом цього є справа «Atala Riffo and Daughters Against Chile». Карен Атала Ріффо, суддя в Чилі, та її чоловік розлучилися в 2002 р., мати прийняла опіку їх трьох дочок. Після розлучення пані Атала почала проживати зі своєю партнеркою, у зв'язку з чим батько дітей звернувся до суду з вимогою передати йому опіку, посилаючись на те, що сексуальна орієнтація матері може негативно вплинути на дітей. Суд нижчої інстанції підтвердив надання опіки матері, встановивши, що немає жодних доказів того, що гомосексуалізм є патологічною поведінкою, яка зробить пані Аталу непридатною як мати. У апеляції Верховний суд Чилі надав опіку батькові, на цій підставі, що сексуальність матері може завдати незворотної шкоди розвитку дітей. Атала передала справу до Inter-American Court of Human Rights, яка стала однією з перших у практиці цього суду, де було розглянуто питання дискримінації за ознакою гендеру в спорах щодо батьківських прав [2]. В Україні не було це аналогічних справ. Водночас, питання щодо партнерських відносин було предметом розгляду Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду. У постанові від 25 лютого 2026 р справа № 754/12856/24 визначена позиція, що встановлення судом юридичного факту проживання однією сім`єю осіб незалежно від їх статі, покликаного на виникнення юридичних наслідків, пов`язаних з виникненням, зміною чи припиненням прав, визначених чинним законодавством. Процесуальний закон, наділяючи суди повноваженнями встановлювати

факти, які мають юридичне значення, покликані породжувати юридичні наслідки, не встановлює обмеження за статевою ознакою. Тобто, суд уповноважений законодавством констатувати факт спільного проживання однією сім`єю, який породжує юридичний наслідок, наприклад, для набуття права на спадкування після смерті іншого члена цієї сім`ї тощо [3]. Така позиція є перспективним напрямом встановлення факту одностатевих шлюбів на підставі судового рішення.

З огляду на сучасний розвиток прав людини, а також поширення інноваційних медичних і соціальних практик, питання гендеру при визначенні місця проживання дитини набуває нового змістовного навантаження. Проблематика посилюється тим, що людина в межах власної автономії може прийняти рішення про зміну гендера. Це обумовлює необхідність переосмислення традиційних підходів до вирішення сімейних спорів щодо місця проживання дитини та потребує ґрунтовного наукового дослідження.

Мета дослідження - надати характеристику гендерних аспектів визначення місця проживання дитини у сімейних спорах.

Задля досягнення цієї мети необхідно виявити та проаналізувати судові спори щодо цієї проблематики, зокрема рішення іноземних судів; розкрити правові підходи до визначення місця проживання дитини у сімейних спорах; сформулювати напрями удосконалення законодавства щодо цієї проблематики та подальших наукових розвідок.

Опанування поставленої мети стало можливим завдяки використанню системи загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. У цьому дослідженні базовим методом став аксіологічний. Він дозволив виявити баланс принципів забезпечення найкращих інтересів дитини та права батьків на зміну статі.

Стан опрацювання проблематики. У науковій літературі особлива увага приділена принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, а також можливим проявам гендерних стереотипів під час вирішення спорів між батьками щодо місця проживання дитини. Це питання досліджував Р.А. Варшак, який ще у 1996 р. звертав увагу на роль гендерних очікувань у судових рішеннях та наголошував щодо необхідності зосередитися на потребах дитини, а не на інтересах батьків [4, с. 400]. Д. Хакер звертала увагу, що, хоча материнство зазвичай сприймається як обґрунтована турботлива сутність, батьківство є невизначеним поняттям, яке ще не набуло конкретного сенсу [5, с. 413]. Т.З. Гарасимів, Ю.О. Ліщинська підкреслюють, що одна із загальних засад регулювання сімейних відносин, яка полягає у рівності прав, інтересів батьків при визначенні місця проживання дитини, ознака статі, не має братись до уваги при вирішенні спору [6, с. 68]. О. Кучеренко зазначає, що мати й батько мають рівні права щодо визначення місця проживання, незалежно від факту їх шлюбу [7, с. 45]. Т.С. Кириченко досліджувала вплив зміни статі на сімейні правовідносини, зокрема що за умови зміни статі шлюб у розумінні чинного цивільного законодавства не має права на існування, а також із тим, що такий факт необхідно визнати як підставу припинення шлюбу [8, с. 96]. Аналіз літературних джерел дозволяє наголосити, що питання врахування гендерної належності під час визначення місця проживання дитини у сімейних спорах, зокрема у випадках зміни статі одного з батьків або зміни гендерної ідентичності, потребує подальшого наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу. В Україні однією із засад здійснення батьківських прав є рівність прав та обов'язків щодо своїх дітей. Предметом основної турботи та основним обов'язком батьків є забезпечення інтересів своєї дитини (ч. 3 ст. 11 Закону України «Про охорону дитинства») [9]. При цьому, норми сімейного законодавства не передбачають впливу зміни статі одним із батьків на здійснення батьківських прав та обов'язків, зокрема визначення місця проживання дитини. Однак у різних державах питання зміни статі батьків має різне тлумачення. У судовій та правозастосовчій практиці можна виділити дві основні тенденції. Перше ґрунтується на визнанні того, що зміна статі є особистою обставиною батька/матері та не впливає на здійснення батьківських прав та обов'язків. Друге дозволяє судам враховувати цю обставину та за певних умов використовувати її як підставу для обмеження здійснення батьківських прав, якщо таке обмеження виправдане необхідністю забезпечення найкращих інтересів дитини.

У зарубіжній судовій практиці питання впливу гендерної ідентичності батьків на здійснення батьківських прав неодноразово ставало предметом розгляду судів. Так, у справі «Savinovsky and others v. Russia», розглянутій Європейським судом з прав людини, було встановлено, що в цій справі влада припинила опіку заявника щодо по суті, через його діагноз «транссексуалізму», його зміну гендерної ідентичності та порушення традиційної сім'ї, визначеного в національному законодавстві як союз чоловіка та жінки, де діти спочатку були розміщені, що нібито вплинуло на їх фізичний, духовний та моральний розвиток. Обласний Суд у своєму рішенні від 15 травня 2018 р. заявив, що припинення дії угоди про прийомну сім'ю було обумовлено не діагнозом «транссексуалізму» заявника, а його неповідомленням про це соціальним службам. Крім того, національні

суди ненадовго покладалися на нібито незадовільні санітарні умови в квартирі заявника та нібито ненадання дитини необхідної освітньої діяльності. У рішенні ЄСПЛ зазначалось, що огляд європейського та національного законодавства та прецедентного права показав, що існує міжнародний консенсус, який визнає права трансгендерних осіб щодо визнання статі, недискримінації на основі гендерної ідентичності та права на сімейне життя у формі прийомного батьківства. Кілька європейських країн (Іспанія, Португалія, Велика Британія та Франція) визнають, або в національному законодавстві, або через свою практику, право батьків-трансгендерів на батьківство, включаючи прийомну сім'ю. ЄСПЛ наголосив, що гендерна ідентичність особи сама по собі не може бути підставою для втручання держави у сімейні відносини без належного обґрунтування та оцінки найкращих інтересів дитини [10].

Однією із найвідоміших справ щодо зміни гендеру батьків була справа «Bottoms v. Bottoms». Ця справ була високопрофільним спором щодо опіки над дитиною, який привернув національну та міжнародну увагу. Вона надала Верховному суду штату Вірджинія чудову можливість прояснити два суперечливі судові прецеденти щодо прав на опіку гей- та лесбійських батьків у Вірджинії. Основними питаннями були: по-перше, чи застосовує Вірджинія «тест зв'язку» (nexus test), який потребує доказів реальної шкоди дитині перед позбавленням опіки батьків-геїв чи лесбійок, як у справі «Doe v. Doe» (1981 р.), або ж визнає пер се тест «непридатності» (per se unfitness) для таких батьків, як у «Roe v. Roe» (1985 р.), або проміжний «припущений» тест (presumptive test); по-друге, які докази є достатніми для визначення непридатності батьків «ясними та переконливими доказами» у спорі між лесбійською матір'ю та гетеросексуальною бабусею дитини. Судом було досліджено соціологічні дослідження, що між дітьми, яких виховують гетеросексуальні та гомосексуальні батьки, немає суттєвої різниці, тому батьки в одностатевих стосунках заслуговують на презумпцію придатності для виховання дитини. Проте Верховний суд Вірджинії у справі «Bottoms v. Bottoms» у суперечливому рішенні ігнорував ці дослідження, посилаючись на «соціальне осудження» активного лесбійства в сім'ї [11, с. 894]. Сучасна практика правозастосування та наукові дослідження підтверджують, що гендерна ідентичність та сексуальна орієнтація батьків не повинні автоматично впливати на реалізацію батьківських прав. Тому рішення по справі «Bottoms v. Bottoms» стало важливим прикладом для правників щодо необхідності оцінки кожного випадку індивідуально та без дискримінації.

Ще одна проблематика пов'язана із зміною статі дитини, яка виокремлена за аналізом гучної справи в США «Jeff Younger – Anne Georgulas». Це приклад сучасного сімейного спору в США, який розпочався в 2018 р. щодо опіки над дітьми-близнюками, одна з яких ідентифікує себе як трансгендерна дівчинка. У 2019 р. суд Далласа спочатку надав спільну опіку, вимагаючи згоди обох батьків на медичні рішення, включаючи блокатори статевого дозрівання [12]. До 2021 р. суд штату Техас надав повну опіку матері, частково через невиконання батьком своїх юридичних зобов'язань. У 2022 р. Верховний суд Техасу відхилив апеляцію батька щодо переїзду дітей до Каліфорнії, де існують заходи захисту для догляду, що підтверджує гендерну гідність. У 2024 р. суд Каліфорнії підтвердив повну опіку для матері, включаючи повноваження щодо медичних рішень, незважаючи на заперечення батька [13]. Срава «Jeff Younger – Anne Georgulas» станом на початок 2026 р. та і не була завершена. (Ця справа привернула увагу суспільства, правників через її наслідки для батьківських прав, гендерної ідентичності та обсягу судового втручання у сімейні справи. Варто звернути увагу, що в цій справі зміна місця проживання дитини вплинула на обрання законодавства, юрисдикцію судів та їх правову позицію. Тому ця справ підкреслює, що відмінності в законодавстві штатів щодо опіки та медичних рішень для трансгендерних дітей роблять юрисдикцію та місце проживання дитини критичним факторами, що впливають на рішення суду.

Слід заначити, що у справі «Jeff Younger – Anne Georgulas» не було надано чіткої правової позиції щодо потенційного зловживання правом одного з батьків на вибір місця проживання дитини з метою вибору найсприятливішої правової норми. Також не було проведено оцінки того, як зміна місця проживання вплинула на соціальні контакти дитини, її ментальне здоров'я, а отже, і на реалізацію її найкращих інтересів. Відсутня позиція, яка б формально окреслювала, чи мали ці обставини значення для остаточного судового рішення. Отже, на нашу думку, наведена справа порушує фундаментальні питання щодо всебічного врахування всіх факторів, що впливають на баланс між батьківськими правами та пріоритетом інтересів дитини.

Окремо підкреслимо, що після досягнення повноліття (у багатьох країнах 18 або 21 рік) думка особи вже розглядається як самостійне рішення, а не об'єкт обов'язкового врахування батьками чи органами опіки. До досягнення цього віку рішення щодо зміни статі дитини належить до компетенції батьків або законних представників, однак будь-яке втручання іншого суб'єкта у цей процес може розглядатися як посягання на автономію майбутнього дієздатного суб'єкта права. Тобто при зміни статі дитини до цього віку відбувається певне «посягання на майбутнє».

Враховуючи наведені кейси судових справ, розвиток медичних технологій та доктрину прав людини четвертого покоління, можна стверджувати, що гендерний аспект може виступати самостійним фактором у сімейних спорах, зокрема під час вирішення питання про визначення місця проживання дитини. У цьому контексті можна виділити такі види спорів щодо місця проживання дитини: 1) справи, не ускладнені гендерним аспектом; 2) справи щодо визначення місця проживання дитини при зміні гендеру одного з батьків; 3) справи щодо визначення місця проживання дитини, коли сама дитина бажає змінити стать. Для України ця класифікація залишається переважно теоретичною, оскільки національна судова практика ще не повністю стикалася з такими викликами. Тим не менш, важливо враховувати світові тенденції та розвивати доктринальне розуміння щодо цієї проблематики.

Потенційно проблемною може виявитися ч. 4 ст. 1495 проєкту ЦК України (Кодексу права приватного) № 14394 від 22.01.2026 р.: недійсним є шлюб, зареєстрований з особою, яка змінила стать [14]. Таке формулювання може створювати правові колізії та дискримінаційні наслідки. Більш доцільним видається встановити, що недійсним є лише той шлюб, у якому одна зі сторін не повідомила про зміну статі до його реєстрації. У разі, якщо обидві сторони були поінформовані про зміну статі та дали на це згоду, то такий союз може розглядатися як дійсний шлюб або зареєстроване партнерство відповідно до проекту Закону України «Про інститут реєстрованих партнерств» [15]. Можна припустити, така редакція проєкту норми може негативно вплинути на захист гендерної рівності батьків у сімейних спорах, оскільки створює основу для можливого певного дискримінаційного тлумачення зміни статі одного з подружжя під час вирішення питань, пов'язаних з батьківськими правами та обов'язками, зокрема визначення місця проживання дитини.

Варто звернути увагу і на ст. 1476 проєкту ЦК України (Кодексу права приватного) № 14394 від 22.01.2026 р. «Найкращі інтереси дитини» [14] не містить положення щодо думки при визначенні її місця проживання, зокрема при зміні гендеру одного з батьків. Варто доповнити ст. 1476 проєкту ЦК України (Кодексу права приватного) № 14394 від 22.01.2026 р. частиною 4 з таким змістом: «При визначенні місця проживання дитини батьки або суд або нотаріус враховують думку дитини, яка досягла десятирічного віку та здатна її висловити, щодо свого місяця проживання, зокрема її бажання проживати з конкретним членом сім'ї (матір'ю, батьком, бабусею, дідусем, повнолітніми братом чи сестрою), а також думку щодо гендерної ідентичності батьків у разі зміни статі».

Варто наголосити, що зміна статі одного з батьків є складним питанням, яке впливає не лише на їхні власні права та інтереси, а й на права та інтереси дитини. Тому батьки мають підходити до цього питання відповідально, керуючись принципом пріоритетності найкращих інтересів дитини, прагнучі водночас збалансувати своє право на особисту ідентичність з благополуччям дитини. Рішення про зміну статі одного з батьків є фундаментальним правом – правом бути людиною, яка виражає свою унікальність та самоідентичність. Водночас, існування батьківських обов'язків як частини правового статусу цієї особи вимагає окремого аналізу впливу такої зміни на сприйняття дитиною. Тому, приймаючи це рішення, доцільно включити психологічну оцінку та оцінку реакції дитини до офіційних протоколів зміни статі осіб, що є батьками, опікунами. Ментальне здоров'я дитини є сферою відповідальності як батьків, так і суспільства, і нехтування цим питанням, на нашу думку, підриває принципи добросовісності та справедливості в приватному праві.

Висновки. Узагальнюючи наведене, можна означити, що визначення місця проживання дитини у сімейних спорах орієнтується на принцип найкращих інтересів дитини, проте не враховує вплив зміни статі батьків на це питання. Тому вибачається доцільним внесення відповідних змін до законодавства, зокрема щодо врахування думки дитини, оцінки впливу зміни гендеру одного з батьків на виконання батьківських прав та визначення її місця проживання.

Баланс між принципом забезпечення найкращих інтересів дитини та правом батьків на зміну статі полягає в необхідності узгодження індивідуальної автономії з пріоритетом захисту прав дитини та забезпечення її стабільного розвитку. Право батьків на зміну статі є частиною особистих немайнових прав людини, пов'язаних з правом на ідентичність, гідність та приватне життя. Водночас, здійснення цього права не повинно призводити до порушення прав та законних інтересів дитини. Цей баланс передбачає, що суди при розгляді сімейних спорів, мають надавати оцінку, чи створює зміна статі батьками ризики для ментального здоров'я дитини, соціальної стабільності та реалізації її права на належне сімейне виховання. Водночас, сама по собі зміна статі не може автоматично вважатися підставою для обмеження батьківських прав, якщо вона не впливає негативно на здатність батьків виконувати свої батьківські обов'язки. Загалом, судове рішення щодо місця проживання дитини має прийматися на підставі комплексної оцінки побажань дитини, психологічного висновку та стану відповідальності батьків, з можливістю перегляду рішення у разі зміни обставин.

Подальші наукові розвідки мають зосередитися на розробці алгоритму визначення місця проживання дитини у разі зміни статі одного батьків, зокрема засоби опіки над такими сім'ями на певний час.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Постанова Верховного Суду у складі Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 22 жовтня 2025 р. справа № 202/14959/23, провадження № 61-7870св25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131196202.
2. Atala Riffo and Daughters v. Chile. URL: https://www.law.cornell.edu/gender-justice/resource/atala_riffo_and_daughters_v_chile?utm.
3. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 25 лютого 2026 р. справа № 754/12856/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/134540330.
4. Warshak R.A. Gender bias in child custody decisions. *Family Court Review*. 1996. Vol. 34, № 3. P. 393-404. DOI: 10.1111/j.174-1617.1996.tb00429.x.
5. Hacker, D. Motherhood, Fatherhood and Law: Child Custody and Visitation in Israel. *Social & Legal Studies*. 2005. № 14(3). С. 409-431.
6. Гарасимів Т.З., Ліщинська Ю.Ю. Визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.* 2024. Вип. 86. ч. 2. С. 65-70. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.10.
7. Кучеренко О. Особливості визначення місця проживання дитини в разі розірвання шлюбу. *Підприємництво, господарство і право.* 2021. № 4. С. 43-46. DOI https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.4.07.
8. Кириченко Т.С. Механізм розірвання шлюбу внаслідок неможливості його подальшого існування як союзу між чоловіком і жінкою (унаслідок зміни статі одного з подружжя). *Право і суспільство*. 2019. № 3. С. 92-98. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-3-1-16.
9. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#top.
10. Savinovskikh and Others v. Russia. Judgment of the European Court of Human Rights of 9 July 2024 (Application no. 15164/17). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-234795%22]}.
11. Swisher P., Cook N. Bottoms v. Bottoms: In Whose Best Interest? Analysis of a Lesbian Mother Child Custody Dispute. *University of Louisville Journal of Family Law.* 1996. Vol. 34. P. 843-895. URL: https://scholarship.richmond.edu/law-faculty-publications/15/?utm.
12. Parents in Fight Over Child's Gender Identity Awarded Joint Custody. URL: https://www.courthousenews.com/parents-in-fight-over-childs-gender-identity-awarded-joint-custody/?utm.
13. Free Press International News Service. Judge: California mom can proceed with chemical castration of trans boy, 12, against father's wishes. *FreePressers.com*. 25.11.2024. URL: https://freepressers.com/articles/judge-california-mom-can-proceed-with-chemical-castration-of-trans-boy-12-against-fathers-wishes?
14. Проект Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) № 4775-IX від 10.02.2026 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69528.
15. Проект Закону про інститут реєстрованих партнерств № 9103 від 13.03.2023 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/41497.

Дата першого надходження рукопису до видання: 1.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Аврамова О.Є., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.124
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.32

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ: ШЛЯХ ВІД «КОЛА АГАРКОВА» ДО РІВНЯ ПРАКТИКИ ЄСПЛ

Бабак В.В.,
аспірант 3-го року навчання,
Державний університет «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0009-0005-2327-8499

Бабак В.В. Зловживання правом в українській правовій системі: шлях від «кола Агаркова» до рівня практики ЄСПЛ.

Стаття присвячена комплексному аналізу феномену зловживання правом в українській правовій системі на тлі історичного впливу агарківської формально-догматичної доктрини. У центрі уваги – протиставлення підходу «кола Агаркова», який заперечує самостійність зловживання правом як правової категорії, сучасним доктринальним концепціям і судовій практиці, що визнають необхідність судового розсуду та орієнтацію на принципи справедливості, добросовісності й розумності. Зазначено, що тривале домінування радянських підходів зумовило відсутність наукового консенсусу щодо поняття, ознак та форм зловживання правом і, як наслідок, нерівномірність правозастосування.

На основі порівняльного аналізу доводиться, що зловживання правом доцільно розглядати як особливий різновид неправомірної поведінки, який здійснюється формально в межах наданого суб'єктивного права, але всупереч його соціальному призначенню та з орієнтацією на завдання шкоди іншим учасникам правовідносин. Виокремлено ключові ознаки такого зловживання: здійснення поведінки в межах права, використання його не за призначенням, вольовий характер дій, завдання або реальна загроза завдання шкоди, а також порушення принципу добросовісності.

Окрему увагу приділено аналізу судової практики Верховного Суду щодо заборони зловживання правом, насамперед у справах про фраудаторні правочини, уникнення виконання грошових зобов'язань і недобросовісне використання права власності. Аргументовано, що фраудаторні правочини й інші форми використання приватноправового інструментарію «на шкоду» мають розглядатися як прояви зловживання правом із відповідними наслідками у вигляді відмови в судовому захисті та визнання правочинів недійсними.

На тлі порівняння підходів українських судів та практики Європейського суду з прав людини доводиться поступове зближення до ціннісно орієнтованого, функціонального розуміння права, яке не допускає використання гарантованих прав для підриву правопорядку чи завдання шкоди. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства, зокрема уточнення змісту ч. 3 ст. 13 ЦК України шляхом відображення ключових кваліфікаційних ознак зловживання правом.

Ключові слова: зловживання правом, агарківський підхід, добросовісність, судова практика, шкода, протиправна поведінка, фраудаторні правочини.

Babak V.V. Abuse of rights in the Ukrainian legal system: from the Agarkovian School of thought to the level of ECtHR Practice.

The article provides a comprehensive analysis of the phenomenon of abuse of rights in the Ukrainian legal system against the background of the historical influence of Agarkov's formal-dogmatic doctrine. Particular attention is paid to the contrast between the Agarkov school of thought, which denies the autonomy of abuse of rights as an independent legal category, and contemporary doctrinal approaches and judicial practice that recognise the necessity of judicial discretion and reliance on the principles of fairness, good faith, and reasonableness. The article notes that the long-term dominance of Soviet legal approaches has resulted in the absence of scholarly consensus regarding the concept, characteristics, and forms of abuse of rights and, consequently, in inconsistencies in judicial practice.

On the basis of comparative analysis, the article argues that abuse of rights should be regarded as a specific form of unlawful conduct carried out formally within the limits of a granted subjective right but contrary to its social purpose and aimed at causing harm to other participants in legal relations. The study identifies the key characteristics of such abuse: the exercise of a right within its formal limits, its use contrary to its intended purpose, the volitional nature of the conduct, the infliction or real threat of harm, and a violation of the principle of good faith.

Special attention is devoted to the analysis of the case law of the Supreme Court concerning the prohibition of abuse of rights, particularly in disputes involving fraudulent (fraudatory) transactions,

evasion of the performance of monetary obligations, and the bad-faith exercise of the right of ownership. It is argued that fraudulent transactions and other forms of using private-law instruments to the detriment of others should be treated as manifestations of abuse of rights, with corresponding legal consequences in the form of denial of judicial protection and the invalidation of such transactions.

By comparing the approaches of Ukrainian courts with the case law of the European Court of Human Rights, the article demonstrates a gradual convergence towards a value-oriented and functional understanding of law that does not allow guaranteed rights to be used to undermine the legal order or to cause harm. The article also formulates proposals for improving legislation, in particular by clarifying the content of Part 3 of Article 13 of the Civil Code of Ukraine through the explicit incorporation of the key qualifying features of abuse of rights.

Key words: abuse of rights, Agarkov's doctrine, good faith, judicial practice, harm, unlawful conduct, fraudulent (fraudatory) transactions.

Постановка проблеми. Стан сучасної української правової системи є відображенням успіхів українського суспільства на шляху розбудови України, як правової держави. Зрозуміло, цей шлях передбачає складні еволюційні процеси формування суспільної правової свідомості, культури. Тривалим також є процес створення сучасної правозастосувальної практики, з урахуванням нових підходів в дослідженнях проблематики зловживання суб'єктивним правом, як правового феномену.

Слід зазначити, що інститут зловживання правом є дискусійним вже тривалий час, попри законодавче закріплення в ст. 41 Конституції України [1] та ст. 13 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [2], якими прямо передбачено неприпустимість завдання шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Після прийняття ЦК України кількість досліджень та наукових дискусій щодо правової природи зловживання суб'єктивним правом значно збільшилася. У різні часи дослідженням проблематики цього питання займалися такі вчені: М. Агарков, В. Грібанов, М. Генюк, Я. Греца, В. Ємельянов, С. Зайцева, А. Маліновський, Г. Оніщенко, О. Губар, О. Кот, Є. Мічурін, О. Панасюк, Т. Полянський, О. Рогач, В. Рєзнікова, М. Стефанчук, Н. Буроменська, Л. Шапенко, М. Хміль, Т. Яценко та ін.

Тим не менш, не зважаючи на плідну наукову дискусію, що ведеться вже десятки років, стан сьогодення далекий від остаточного вирішення проблеми. Адже, досі серед української наукової спільноти немає консенсусу щодо чіткого визначення самого поняття «зловживання правом», класифікації його форм та ознак. Це напряму негативно впливає на практику застосування заборони зловживання правом, дозволяючи існування такого явища, як «коло Агаркова» серед юристів, що особливо показово, серед практикуючих суддів, які досі вважають проблему заборони зловживання правом надуманою, ігноруючи ст. 13 ЦК України.

Метою статті є критичний аналіз «агарківського» підходу до поняття «зловживання правом», аналіз доктринальних підходів до визначення даного поняття, а також виокремлення базових кваліфікаційних ознак.

Основними **завданнями** є:

- систематизувати сучасні доктринальні позиції щодо поняття «зловживання правом»;
- проаналізувати судову практику Верховного Суду та практику ЄСПЛ;
- запропонувати авторську класифікацію ознак зловживання правом.

Виклад основного матеріалу. Сучасна науково-правнича українська спільнота знаходиться в стані дискурсу за відсутності принципового консенсусу з приводу проблематики правового феномену «зловживання правом». Такий стан речей зумовлений в першу чергу відсутністю попередніх ґрунтовних теоретичних напрацювань по тематиці зловживання правом в українській (радянській/пострадянській) цивілістиці. Вважаємо, що дана ситуація спричинена багаторічним пануванням в українській юриспруденції так званої «агарківської» концепції зловживання правом, що базувалася на формально-догматичному підході, згідно з яким, поведінка суб'єкта є реалізацією права, відповідно є правомірною поведінкою, або ця поведінка є неправомірною, відповідно не є реалізацією права.

На думку М. Агаркова, здійснення права не може бути протиправним, так як «ті дії, які називаються зловживанням правом, насправді здійснені за межами права» [3, с. 24]. Проблема зловживання правом, за переконанням науковця є уявною, оскільки мова може йти тільки про те, що межа права проведена діючим законом не там де потрібно та має бути виправлена лише законодавцем. Важливим постулатом цієї концепції є непотрібність та небажаність судового розсуду.

Як зазначалося вище, українська правова система, закріплюючи в нормах діючого законодавства припис щодо заборони зловживання правом, задекларувала відхід від застарілих підходів та теоретичних напрацювань в бік сучасних європейських правових доктрин. Проте, серед науковців

досі існує дискусія щодо визначення терміну «зловживання правом». Так, М. Стефанчук зазначав: «... не варто забувати і той факт, що здійснення окремих суб'єктивних цивільних прав може призвести до зіткнення інтересів, адже надзвичайно важко здійснювати окремі свої суб'єктивні цивільні права, не завдаючи при цьому шкоди (прямої чи опосередкованої)...» [4, с. 113].

М. Бару розглядав «зловживання правом» як дії по недозволеному використанню своїх правомочностей, причому під час вчинення таких дій особа посилається на своє суб'єктивне право [5, с. 189]. Проте, дана позиція була критикована С. Братусем, який наполягав, що якщо право здійснюється всупереч його призначенню, то це свідчить про те, що вимоги закону порушено і таке здійснення права суперечить об'єктивному праву [6, с. 52].

На думку В. Грібанова, зловживання правом можливе коли суб'єкт, діючи в межах належного йому суб'єктивного права, у рамках тих можливостей, що складають зміст даного права, використовує такі форми його реалізації, що виходять за встановлені законом межі здійснення права [5, с. 190]. Вчений неодноразового у своїх публікація зазначав, що зловживання правом - особливий тип цивільного правопорушення, вчинений особою при здійсненні належного їй права, пов'язаний з використанням недозволених конкретних форм у рамках дозволеного загального типу поведінки.

Іншої точки зору дотримувався Й. Покровський, який вважав зловживання суб'єктивним цивільним правом деліктом: «...та обставина, що засобом для заподіяння шкоди є тут здійснення права, ніяким чином не може бути виправданням, тому що права надаються для задоволення власних законних інтересів, а не для заподіяння зла іншим». На його думку, існує два підходи до розуміння зловживання правом (шикани) – німецький та швейцарський [7, с. 310].

Резюмуючи вищенаведене, вважаємо за необхідне констатувати, що дискусія серед науковців відбувається навколо визначення поняття «зловживання правом», його основних кваліфікаційних ознак та необхідності нормативної заборони подібної поведінки.

Зауважимо, що на сьогодні серед сучасних українських науковців теж немає єдиного консенсусу щодо визначення поняття «зловживання правом». Д. Тихомиров і Н. Харченко вважають, що зловживання правом - це особливий вид правової поведінки, який полягає у використанні особами своїх прав у недозволені або не передбачені правотворцем способи, що суперечать призначенню права, внаслідок чого завдаються збитки (шкода) суспільству, державі, окремій особі [8, с. 26].

О. Хабло наводить свій варіант трактування терміну «зловживання правом» як реалізацію наданих повноважень із порушенням встановлених законом меж, унаслідок чого іншим учасникам суспільних відносин завдається шкода [9, с. 466].

М. Стефанчук трактує зловживання суб'єктивним цивільним правом, як передбачену нормами права поведінку управомоченої особи по здійсненню свого суб'єктивного цивільного права, якою може бути завдано шкоди іншим особам [10, с. 12].

О. Малиновський визначає зловживання правом як форму здійснення права всупереч його призначенню, за допомогою якої спричиняється шкода іншим учасникам суспільних відносин [11, с. 30].

Існує точка зору, апологетом якої є Н. Бурменська, що зловживання правом - це основоположний принцип права, що означає запровадження у правовий спосіб чітких меж (обмежень, заборон) щодо реалізації правомочними суб'єктами правовідносин своїх прав (повноважень) з метою гарантування прав та свобод людини, суспільних (державних інтересів) [12, с. 33].

Безумовно, логічним є такий стан речей, коли за відсутності наукового консенсусу щодо визначення змісту поняття «зловживання правом» існує велика кількість точок зору представників наукової спільноти на визначення кваліфікаційних ознак, за якими те чи інше діяння можливо кваліфікувати як зловживання правом. Так, на приклад, Т. Бровченко та В. Миргород визначають наступні характерні ознаки даного поняття: 1) здійснення особою свого суб'єктивного права не за його призначенням; 2) вольовий та усвідомлений характер; 3) заподіяння збитку (шкоди) охоронюваним суспільним чи особистим інтересам інших осіб або можливість його заподіяння; 4) невиразність протиправної поведінки як характерної ознаки правопорушення. [6, с. 53].

М. Стефанчук, надаючи визначення поняттю «зловживання правом» наводить такий перелік його характерних рис, за наявності яких, зловживання правом, на його думку, є можливим: 1) закріплення в законі суб'єктивного цивільного права; 2) реальна можливість здійснення суб'єктивного цивільного права; 3) здійснення свого суб'єктивного цивільного права, відповідно до якого особа власним волевиявленням здійснює його (фактичним чи юридичним способом); 4) особа своєю поведінкою у разі здійснення суб'єктивного цивільного права завдає шкоду; 5) особа діє протиправно [10, с. 12]. У таблиці 1 наведено кваліфікаційні ознаки зловживанням правом, які на думку вчених притаманні даному правовому явищу.

Таблиця 1. Кваліфікаційні ознаки зловживання правом

Ознака	Т. Бровченко	М. Стефанчук	В. Грібанов	Загальна доктрина
Наявність права	так	так, закріплене законом	так, в межах права	так
Реалізація права	так, не за призначенням	так, волевиявлення	так, недозволені форми	так
Умисел/воля	так, усвідомлений	так, винність	ні, може без вини	так
Шкода/збитки	так, інтересам інших	так	так	так
Недобросовісність	так, порушення міри	так, всупереч меті	так, вихід за межі	так

Підводячи підсумки, можемо зробити висновок, що зловживання правом, сучасні українські дослідники пропонують розглядати, як певний конструкт, при якому особа (носій суб'єктивного права) здійснює його неправомірно/недозволено, порушуючи міру та різновид поведінки, визначені законом, втім апелюючи до наявності формально належного йому суб'єктивного права. Важливим фактором, що дозволяє кваліфікувати дії суб'єктів цивільних правовідносин як зловживання правом є вчинення дій в рамках наданих їм прав, але з порушеннями їх меж. Саме у зв'язку з такими неявними, розмитими кваліфікуючими ознаками на перший план виходить необхідність та важливість судового розсуду.

Одним з найперших прикладів застосування на практиці Верховним Судом припису про заборону зловживання цивільним правом є постанова Верховного суду України від 07.12.2018 року у справі № 910/7547/17. Варто звернути увагу на наявність часового проміжку між датою закріплення заборони зловживання правом в Законі і роками перших застосувань цієї норми судом у спосіб, що прямо впливає на формування правозастосувальної судової практики для всієї України.

Зауважимо, що судова практика щодо застосування припису про заборону зловживання правом часто пов'язує дії, кваліфіковані, як зловживання правом також порушенням принципу добросовісності (ст. 3 ЦК України). Так, Велика Палата Верховного Суду у справі № 369/11268/16-ц сформулювала підхід, за яким допускається кваліфікація фраудаторного правочину в позаконкурсному оспорюванні як фіктивного (стаття 234 ЦК України), тобто такого, що вчинений всупереч принципу добросовісності та недопустимості зловживання правом та такого, що порушує публічний порядок (ч. 1-2 ст. 228 ЦК України) [13].

Окремої уваги потребує думка судді ВС у КЦС В. Крата, висловлена у справі від 14 лютого 2018 року № 379/1256/15-ц [14]. Суддею зазначено, що згідно ч. 3 ст. 13 ЦК України не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Оскільки однією із основоположних засад цивільного законодавства є добросовісність (пункт 6 статті 3 ЦК), то дії учасників повинні відповідати певному стандарту поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення.

Таким чином, вважаємо позитивною ознакою «руху вперед» від так званої «агарківщини» - закріплення в рішеннях вищої ланки судової системи правових позицій, що є обов'язковими для врахування судами нижчих інстанцій при застосуванні норм права, що забезпечує єдність судової практики. Зловживання правом і використання приватноправового інструментарію всупереч його призначенню проявляється в тому, що: особа (особи) «використовувала/використовували право на зло»; наявні негативні наслідки (різного прояву) для інших осіб (негативні наслідки є певним станом, до якого потрапляють інші суб'єкти, чиї права безпосередньо пов'язані з правами особи, яка ними зловживає; цей стан не задовольняє інших суб'єктів; для здійснення ними своїх прав не вистачає певних фактів та/або умов; настання цих фактів/ умов безпосередньо залежить від дій іншої особи, інша особа може перебувати в конкретних правовідносинах із цими особами, які «потерпають»; враховується правовий статус особи /осіб (особа перебуває в правовідносинах і як їх учасник має уявлення не лише про обсяг своїх прав, а і про обсяг прав інших учасників цих правовідносин та порядок їх набуття і здійснення; особа не вперше перебуває в цих правовідносинах чи ці правовідносини є тривалими або вона є учасником й інших аналогічних правовідносин) [13].

Але, слід зауважити, що зловживання суб'єктивним правом виявляється не лише у класичних зобов'язальних чи речових правовідносинах, а й у інших галузях приватного права, зокрема у сімейних та корпоративних відносинах. У сімейному праві типовими є ситуації, коли один із подружжя або інший член сім'ї, маючи формально належні йому права, використовує їх для обмеження чи фактичного позбавлення іншого члена сім'ї майнових або особистих немайнових прав. Йдеться, наприклад, про штучне відчуження спільного майна подружжя на користь пов'язаних осіб з єди-

ною метою – унеможливити подальший поділ цього майна або звернення на нього стягнення. Формально такі дії можуть відбуватися у межах правомочностей власника, однак їхня спрямованість на завдання шкоди іншій стороні дозволяє кваліфікувати їх як зловживання правом.

У сфері корпоративних правовідносин зловживання правом часто проявляється через використання корпоративних процедур всупереч їхньому призначенню. Це може бути, зокрема, скликання загальних зборів учасників господарського товариства з порушенням розумних строків, обрання часу і місця проведення зборів таким чином, щоб фактично унеможливити участь окремих учасників, або використання права голосу виключно з метою блокування управлінських рішень, необхідних для належного функціонування товариства. У таких випадках формальне посилання на наявність корпоративних прав не може виправдати поведінку, що суперечить принципам добросовісності, розумності та справедливості.

Зазначені приклади демонструють, що зловживання правом є міжгалузевим феноменом, притаманним різним видам приватноправових відносин, а це додатково підтверджує неспроможність підходу, який зводить проблему зловживання лише до «неправильно проведеної межі права» і заперечує необхідність судового розсуду при оцінці конкретної поведінки сторін.

У постанові Верховного Суду у складі об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 07 грудня 2018 року у справі № 910/7547/17 зроблено висновок, що з конструкції ч. 3 ст. 13 ЦК України випливає, що дії особи, які полягають у реалізації такою особою свого права, однак вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, є формою зловживання правом. Вчинення власником майна правочину з розпорядження належним йому майном з метою унеможливити задоволення вимоги іншої особи-стягувача за рахунок майна цього власника, може бути кваліфіковане як зловживання правом власності, оскільки власник використовує правомочність розпорядження майном на шкоду майновим інтересам кредитора [15].

На наш погляд, вдалим прикладом формулювання визначення сутності зловживання правом, є формулювання викладене в Постанові Верховного Суду від 12 жовтня 2021 року у справі № 311/2121/19 (провадження № 61-11958св20): «... Сутність зловживання правом полягає у вчиненні уповноваженою особою дій, які складають зміст відповідного суб'єктивного цивільного права, недобросовісно, в тому числі всупереч меті такого права. Термін «зловживання правом» свідчить про те, що ця категорія стосується саме здійснення суб'єктивних цивільних прав, а не виконання обов'язків. Обов'язковою умовою кваліфікації дій особи як зловживання правом є встановлення факту вчинення дій, спрямованих на здійснення належного відповідній особі суб`єктивного цивільного права...».

Окремої уваги заслуговує підхід Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) до проблематики зловживання правом, який є орієнтиром для національних судів України. Стаття 17 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод прямо забороняє будь-яку діяльність, спрямовану на скасування прав і свобод, гарантованих Конвенцією, або на їх обмеження більшою мірою, ніж це передбачено нею. ЄСПЛ послідовно виходить з того, що права людини не можуть використовуватися як інструмент для знищення прав інших осіб чи підриву демократичного ладу [16]. Такий підхід фактично фіксує на рівні європейських стандартів заборону зловживання правами.

У своїх рішеннях ЄСПЛ неодноразово наголошував, що здійснення гарантованих Конвенцією прав має перебувати у розумних межах і не може розглядатися як щось абсолютне. Свобода вираження поглядів, свобода зібрань, свобода об'єднань та інші права не підлягають захисту, якщо вони використовуються для пропаганди насильства, розпалювання ненависті, підриву основ демократичного ладу. Таким чином, критеріями зловживання правами у практиці ЄСПЛ виступають спрямованість дій на заподіяння істотної шкоди іншим особам або публічному інтересу, а також відверте протиріччя цілям і духу Конвенції.

Зіставлення підходів ЄСПЛ і українських судів дозволяє констатувати поступове зближення правозуміння до поняття «зловживання правом». Національні суди, спираючись на ст. 3 та ст. 13 ЦК України [2], фактично імплементують аналогічну логіку: здійснення цивільних прав підлягає обмеженню у разі, коли особа використовує їх не для реалізації законних інтересів, а для завдання шкоди іншим учасникам правовідносин чи обходу закону. Такий вектор розвитку свідчить про рух української правової системи від формального підходу, властивого «колу Агаркова», до функціонального, ціннісно орієнтованого розуміння права, що відповідає стандартам Конвенції.

Висновки. Зловживання правом, попри закріплення у ст. 41 Конституції України та ст. 13 ЦК України, залишається доктринально недостатньо опрацьованим і неоднозначно сприймається як у науковому середовищі, так і у правозастосовній практиці. Це зумовлює різноплановість рішень у судовій практиці та збереження впливу радянських підходів.

Агарківський формально-догматичний підхід, згідно з яким реалізація суб'єктивного права апріорі є правомірною і не може визнаватися зловживанням, історично справив значний вплив на

радянську та пострадянську цивілістику. У межах цього підходу дії, які сьогодні кваліфікуються як зловживання правом, розглядались як такі, що вчиняються вже поза межами права, а сама проблема зловживання вважалася уявною і такою, що має вирішуватися виключно шляхом зміни законодавчих меж права. Така концепція заперечує необхідність судового розсуду при встановленні меж здійснення суб'єктивних прав.

Аналіз позицій класичної доктрини свідчить про формування протилежного до агарківського розуміння підходу, у межах якого зловживання правом розглядається як особливий різновид неправомірної поведінки, що здійснюється в межах наданого суб'єктивного права, але всупереч його соціальному призначенню та цілям, задля яких це право надано.

Узагальнення доктринальних підходів дає можливість виокремити сукупність базових кваліфікаційних ознак зловживання суб'єктивним правом. До таких ознак, на нашу думку, належать: здійснення поведінки саме в межах наданого суб'єктивного права; використання права не за його призначенням; вольовий характер поведінки особи; завдання або реальна загроза завдання шкоди охоронюваним законом інтересам інших осіб чи суспільства в цілому; порушення принципів справедливості, добросовісності та розумності. Саме поєднання цих ознак відрізняє зловживання правом від формально правомірної, так і від відверто протиправної поведінки.

Судова практика Верховного Суду, зокрема постанова об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 7 грудня 2018 року у справі № 910/7547/17 та постанова від 12 жовтня 2021 року у справі № 311/2121/19, також засвідчує поступове подолання агарківського підходу на рівні правозастосування. Суд прямо кваліфікує фраудаторні правочини як форму зловживання правом власності та пов'язує заборону зловживання правом із порушенням принципу добросовісності, спираючись на загальні засади цивільного законодавства. Таким чином, зловживання правом сприймається як спотворене здійснення суб'єктивного права, що формально відповідає закону, але фактично спрямоване на заподіяння шкоди іншій особі або обхід закону.

Отримані результати дослідження дозволяють окреслити нам окремі напрями можливого вдосконалення законодавчого регулювання. Насамперед, йдеться про доцільність уточнення змісту ч. 3 ст. 13 ЦК України шляхом закріплення орієнтовного переліку кваліфікаційних ознак зловживання правом, що вироблені доктриною та судовою практикою. Йдеться не про створення вичерпного переліку, а про законодавче закріплення ключових орієнтирів для судів, таких як: використання права не за його призначенням; завдання або реальна загроза завдання шкоди іншим особам; очевидне порушення принципу добросовісності.

Крім того, потребує подальшого обговорення питання про доцільність запровадження в окремих сферах приватноправових відносин спеціальних норм, спрямованих на запобігання найбільш поширеним формам зловживання правом. Йдеться, зокрема, про детальніше регулювання фраудаторних правочинів поза межами процедур неплатоспроможності, а також про закріплення окремих заходів зловживання корпоративними правами. Такі кроки сприяли б підвищенню передбачуваності правозастосування та зміцненню довіри до судової системи.

У підсумку можна констатувати, що подальше поглиблення доктринального аналізу та уніфікація судової практики у сфері зловживання суб'єктивним цивільним правом є необхідною умовою підвищення ефективності української правової системи та її гармонізації з європейськими стандартами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. №38. ст. 160. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2025. №39. ст. 163. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
3. Рєзнікова В.В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. 2013. №1 (45). С. 23-35. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/09/Literatura-9.pdf.
4. Стефанчук М.О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав : дис. на канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 202 с. URL: https://stefanchuk.com/wp-content/uploads/2024/03/Stefanchuk-M-dis-kand.pdf.
5. Генюк М. Поняття «зловживання правом» у юридичній доктрині. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №5. С. 187-191. URL: https://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/5/34.pdf.
6. Бровченко Т.І., Миргород В.О. Зловживання цивільними правами. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. 2020. №3. Т.31 (70). С. 51-56. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/3_2020/11.pdf.

7. Греца Я.В. Феномен зловживання правом: «штучна правомірність» чи «прихована протиправність»?. *Науковий вісники Ужгородського Національного університету.* Серія «Право». 2022. Вип. 70. С. 309-312. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/05/50.pdf.
8. Тихомиров Д.О., Харченко Н.П. Зловживання правом як відхилення від правомірної поведінки. *Науковий вісник УжНУ.* Серія «Право». 2016, Вип. 38(1). С. 26-29. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2f158495-5338-438b-8be8-9f9e4ea018f4/content.
9. Хабло О.Ю. Зловживання у сфері кримінального процесу: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / О.Ю. Хабло; Київ. нац. ун-т внутр. справ. К., 2008. 20 с. (укр.). URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20090603000902.
10. Стефанчук М. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: автореф. … дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2006. 21 с. URL: https://stefanchuk.com/wp-content/uploads/2024/03/Stefanchuk-M-dis-kand.pdf.
11. Шапенко Л.О., Степанківська Н.А. Зловживання правом як загроза стабільним суспільним відносинам. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 6. С. 29-32. URL: https://lsej.org.ua/6_2014/7.pdf.
12. Бурменська Н.Л. Поняття та ознаки принципу заборони зловживання правом. *Правова держава.* 2019. № 33. С. 29-35. URL: https://library.krok.edu.ua/media/library/category/disertatsiji-avtoreferati-vidguki/buromenska_2021-disertatsija.pdf.
13. Огляд судової практики Верховного Суду щодо оспорювання фраудаторних правочинів (правочинів, вчинених боржником на шкоду кредитору) у цивільних спорах. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83482786 № 369/11268/16-ц.
14. Постанова КЦС ВП від 21.02.2018 у справі № 379/1256/15-ц. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_14_02_2018_roku_u_spravi_379_1256_15_ts.
15. Постанова ОП КГС ВС від 07 грудня 2018 року у справі № 910/7547/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78484783.
16. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Бабак В.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.2:347.4:340.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.33

СПІВВІДНОШЕННЯ РЕЧОВИХ І ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ЕЛЕМЕНТІВ У ПРАВАХ СУБ'ЄКТІВ ВІДНОСИН ДОВІРЧОЇ ВЛАСНОСТІ

Бевза Д.О.,
аспірант кафедри приватного права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова,
ORCID: 0000-0002-4723-2496

Бевза Д.О. Співвідношення речових і зобов'язальних елементів у правах суб'єктів відносин довірчої власності.

У статті досліджується проблема співвідношення речових та зобов'язальних елементів у правах суб'єктів відносин довірчої власності. Проаналізовано особливості правового статусу засновника довірчої власності, довірчого власника та вигодонабувача крізь призму дуалістичної природи цієї конструкції. На підставі порівняльно-правового аналізу моделей англо-американського трасту, континентальних трастоподібних конструкцій та українського регулювання встановлено відмінності у визначенні титулу на майно, обсягу фідуціарних обов'язків довірчого власника та характеру прав вигодонабувача.

Обґрунтовується, що українська модель довірчої власності формально закріплює за довірчим власником речовий титул, однак зміст здійснення цього права визначається передусім зобов'язальними обмеженнями. Поєднання абсолютного характеру титулу довірчого власника з його функціональною спрямованістю на задоволення інтересів іншої особи формує складну багаторівневу модель правомочностей і обмежень.

Доведено, що формальне визнання за довірчим власником повного речового титулу не усуває необхідності розглядати його повноваження як обмежені цільовим призначенням майна та обов'язком діяти добросовісно, розумно й виключно в інтересах вигодонабувача. Такий підхід дозволяє пояснити особливості розподілу ризиків, відповідальності та меж дискреції довірчого власника.

Зроблено висновок про необхідність закріплення чітких критеріїв допустимого втручання засновника у здійснення титулу, уточнення правового статусу бенефіціара, посилення інструментів контролю за діяльністю довірчого власника та імплементації більш чітких фідуціарних стандартів поведінки з урахуванням міжнародного досвіду. Системне узгодження цих елементів сприятиме підвищенню правової визначеності, прогнозованості правозастосування та ефективності використання довірчої власності як інструменту забезпечення майнових інтересів у цивільному обороті. Результати дослідження можуть бути використані у правотворчій діяльності та при формуванні єдиної практики застосування норм щодо довірчої власності.

Ключові слова: траст, фідуціарні обов'язки, вигодонабувач, довірчий власник, речові права, зобов'язальні відносини, титул власності, забезпечення виконання зобов'язань.

Bevza D.O. Correlation between proprietary and obligatory elements in the rights of participants in trust ownership relations.

The article examines the problem of correlation between proprietary and obligatory elements in the rights of participants in trust ownership relations. The legal status of the settlor, the trustee and the beneficiary is analysed through the prism of the dual legal nature of this construction. Based on a comparative study of the Anglo-American trust, continental trust-like mechanisms and Ukrainian regulation, the paper identifies differences in the determination of title to property, the scope of fiduciary duties of the trustee and the legal character of the beneficiary's rights.

It is substantiated that the Ukrainian model of trust ownership formally vests a proprietary title in the trustee, while the manner in which this right is exercised is primarily defined by obligatory limitations. The combination of the absolute nature of the trustee's title with its functional orientation towards satisfying the interests of another person results in a complex, multi-layered system of powers and restrictions.

It is demonstrated that the formal recognition of the trustee's full proprietary title does not eliminate the need to regard his or her powers as limited by the designated purpose of the property and by the duty to act in good faith, reasonably, and exclusively in the interests of the beneficiary. Such an approach makes it possible to explain the specific allocation of risks and liability, as well as the limits of the trustee's discretion.

The study concludes that it is necessary to establish clear criteria for the permissible intervention of the settlor in the exercise of title, to clarify the legal status of the beneficiary, to strengthen the mechanisms for supervising the trustee's activities, and to implement more precise fiduciary standards of conduct, taking into account international experience. The systematic alignment of these elements will contribute to greater legal certainty, predictability of law enforcement, and the effective use of trust ownership as an instrument for securing proprietary interests in civil circulation. The findings may be used in legislative development and in shaping a consistent practice of applying the rules governing trust ownership.

Key words: trust, fiduciary duties, beneficiary, trustee, property rights, law of obligations, title to property, security for the performance of obligations.

Постановка проблеми. Інститут довірчої власності належить до числа дискусійних правових конструкцій сучасної цивілістики. Його поява у правопорядках країн континентальної правової сім'ї супроводжується необхідністю поєднання класичної концепції єдиного та неподільного права власності з механізмами, що передбачають передачу титулу одній особі в інтересах іншої. Внаслідок цього в межах довірчої власності формується складний комплекс правомочностей, у якому переплітаються речові та зобов'язальні елементи.

Для українського права проблема набуває особливої актуальності. Сучасна редакція цивільного законодавства чітко окреслила функціональну подвійність права довірчої власності: з одного боку – як особливого різновиду речового права, а з іншого – як способу забезпечення виконання зобов'язань. Така подвійність зумовила появу нових правових моделей її застосування та актуалізувала необхідність їх доктринального переосмислення.

Такі моделі зумовлюють концентрацію титулу лише в однієї особи, а також своєрідний комплекс прав та обов'язків в суб'єктів правовідносин довірчої власності, розуміння яких слугує базисом ефективного функціонування механізму. Привабливість інституту відповідає рівню обізнаності потенційних учасників правовідносин у його складових та розуміння того, що необхідно робити, що можна робити та від чого варто утриматися.

З огляду на це, дослідження співвідношення речових і зобов'язальних елементів у правах суб'єктів відносин довірчої власності має не лише доктринальне, а й прикладне значення, зокрема для вдосконалення законодавства та формування єдиної практики.

Метою дослідження є встановлення особливостей співвідношення речових і зобов'язальних елементів у правах суб'єктів відносин довірчої власності.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правової природи довірчої власності широко представлена у світовій правничій літературі. В англо-американській доктрині вона традиційно розглядається крізь призму поділу legal та equitable title і аналізу фідуціарних обов'язків довірчого власника. Європейська наука, натомість, зосереджується на можливості інтеграції трастоподібних механізмів у систему неподільного права власності, що відображено у працях, присвячених Treuhand, fiducie та іншим функціональним аналогам трасту.

Українська цивілістика також активно досліджує питання подвійної природи довірчої власності, однак серед учених відсутня єдність щодо того, чи має переважати речовий, чи зобов'язальний елемент у характеристиці правового статусу суб'єктів правовідносин. Окремі аспекти цього інституту стали предметом наукових дискусій у працях провідних вчених-цивілістів, зокрема А. Албу, В. Борисової, Г. Буяджи, О. Дзери, Н. Кузнєцової, Р. Майданика, К. Некіт, І. Спасибо-Фатєєвої, Г. Уразової та ін. Разом із тим більшість наукових досліджень зосереджені або на аналізі довірчої власності як самостійного правового явища, або на класичній конструкції переходу права власності, що унеможливлює формування цілісної концепції щодо співвідношення речових і зобов'язальних елементів у правах суб'єктів відносин довірчої власності. Саме ця невизначеність зумовлює потребу подальшого комплексного та порівняльного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Інститут довірчої власності історично не був характерним для романо-германської правової сім'ї, в межах якої розвивалася українська цивілістика. Його походження зумовлене передусім англо-американською правовою сім'єю, де модель трасту утвердилася як самостійна правова конструкція для організації та управління майном. Однак з часом на теренах Європи почали з'являтися різноманітні трастоподібні конструкції та відповідне нормативно-правове регулювання.

У праві англо-американської правової сім'ї класична конструкція «trust» ґрунтується на тристоронніх відносинах:

settlor (засновник) – особа, яка встановлює траст і передає майно довірчому власнику;

trustee (довірчий власник) – той, хто формально володіє майном трасту та відповідає за управління ним;

beneficiary (вигодонабувач) – особа, на користь якої майно утримується та розподіляється [1].

В англо-американському праві довірчий власник (trustee) має визначальні фідуціарні обов'язки – це обов'язок добросовісно, лояльно та без конфлікту інтересів управляти майном для вигодонабувачів [2, p. 247]. Ці обов'язки сформовані та підтримуються через прецедентне право та equity (справедливість), а порушення їх може призвести до відповідальності, зокрема зобов'язання повернення прибутку.

Класичні англійські прецеденти такі як, наприклад, Keech v Sandford підкреслюють суворий обов'язок loyalty – довірчий власник не може отримувати особисту вигоду з трастового майна, що підкріплює концепцію крайнього пріоритету інтересів beneficiary [3, p. 200].

Трастова конструкція охоплює подвійне право власності:

Legal title (юридичний титул) належить trustee, який формально володіє та контролює майно;

Equitable (beneficial) title (справедливий/вигодонабувацький титул) належить beneficiary, який має право на доходи і вигоди від майна [4, p. 62].

В країнах англо-американської правової сім'ї особливу роль відіграє судовий контроль у захисті прав суб'єктів trust. Суд справедливості може скасувати рішення trustee, що суперечить інтересам beneficiary, і навіть змінити trustee, якщо останній порушує обов'язки.

На відміну від англо-американської моделі, континентальна правова сім'я історично не мала класичного trust-інституту. Континентальне право традиційно дотримується принципу унітарності права власності. Натомість там сформувалися інститути-аналоги, які функціонально вирішують подібні задачі – наприклад, Treuhand (Німеччина), fiducie (Франція), trust (Сан-Марино) та трастоподібні конструкції в багатьох інших країнах.

Treuhand – це договірна конструкція, за якою майно передається довірчому управителю (Treuhänder), але його повноваження визначаються зобов'язальними відносинами із засновником (Treugeber). Treuhänder може формально набути титул власника, але його повноваження суворо обмежені договором, а вигодонабувач не має окремого речового титулу.

Інститут fiducie дозволяє передати майно довірчому власнику (fiduciaire) для досягнення визначеної мети на користь вигодонабувача. Виникає окрема майнова маса, але не створюється подвійний титул власності, fiduciaire виступає титульним власником з цільовим обмеженням [5, p. 17–24].

Закон про трасти Сан-Марино запровадив концепцію, яка чітко визначає, що «траст існує, коли особа володіє активами на користь одного або кількох вигодонабувачів, або для певної мети». Але цей траст став дещо особливим з огляду на таке:

– той факт, що засновник також обіймає посаду довіреної особи або залишає за собою деякі права чи повноваження, не суперечить існуванню трасту;

– засновник та довірена особа можуть бути вигодонабувачами трасту, але довірена особа не може бути єдиним вигодонабувачем трасту;

– визначення вигодонабувачів, або критерії, які дозволяють їх ідентифікувати, або ідентифікацію особи, яка має повноваження їх призначати;

– визначення захисника, який зобов'язаний забезпечити дотримання положень, що містяться в документі трасту, або критерії, які дозволяють його ідентифікувати [6, p. 83–84].

Окрему увагу ще слід приділити правовому регулюванню, яке стосується не виключно одного правопорядку. Так, «Принципи, визначення і модельні правила європейського приватного права» (Принципи європейського приватного права, DCFR) у ст. X. – 1:201 регламентують траст як правову категорію та визначають, що «це правовідношення, в якому довірчий власник зобов'язаний управляти або розпоряджатися одним або більше активами (трастовим фондом) згідно з умовами, які регулюють це правовідношення (умови трасту) в інтересах вигодонабувача або для досягнення суспільно корисних цілей» [7].

В свою чергу, Гаазька конвенція про право, що застосовується до трастів та їх визнання 1985 року містить уніфіковане визначення трасту, яке використовується для міжнародної колізійної роботи та визнання правовідносин: «майно створює особа (settlor), яке передано під контроль довірчому власнику (trustee) для вигоди бенефіціара або для певної цілі; активи утворюють окремий фонд, відокремлений від майна trustee; trustee має право й обов'язок управляти, використовувати або розпоряджатися активами відповідно до умов trust» [8]. Основні цілі конвенції зводяться до визначення права, що повинне застосовуватися до трасту, а також механізму визнання іноземного трасту у державах-учасницях.

З урахуванням положень DCFR та Гаазької конвенції, траст постає як самостійна правова модель із чітко визначеним суб'єктним складом, у якій:

– засновник довірчої власності ініціює та формує правовідношення;

– довірчий власник здійснює контроль і управління активами на фідуціарних засадах;

– вигодонабувач (або мета) є центром трасту, що визначає межі та спрямованість повноважень довірчого власника.

У системах загального права beneficiary має розвинений інструментарій контролю за trustee, включаючи право на інформацію, судовий перегляд дискреційних рішень та вимогу усунення trustee. У континентальних моделях, включно з національним регулюванням довірчої власності, вигодонабувач часто позбавлений прямих речових засобів впливу на майно. Такий підхід зменшує ефективність захисту.

В українському законодавстві довірча власність все ж знаходить своє вираження в першу чергу як речове право. Традиційний підхід до розуміння права власності зводиться до своєрідної тріади: володіння, користування та розпорядження, і право довірчої власності містить ту ж тріаду, хоча і здійснення якої обмежене інтересами вигодонабувача або засновника. Така модель зближує довірчу власність з іншими речовими правами, а ланцюг їх взаємодії побудований за принципом поєднання декількох дрібніших складових в одному широкоохоплюючому понятті: право власності, речові права на чуже майно та право довірчої власності є речовими правами.

Однак через значний проміжок часу та практичної стагнації даної моделі у 2019 році шляхом внесення змін було сформовано в законодавстві право довірчої власності ще як спосіб забезпечення виконання зобов'язання.

Водночас, українськими дослідниками звертається увага на передчасності законодавчого запровадження інституту довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язання. Зокрема, К. Некіт наголошує на необхідності закріплення у ЦК України поняття права довірчої власності та, виходячи з визнання останнього різновидом права власності, – на закріпленні за довірчим власником правомочностей володіння, користування й розпорядження майном, що мало б передувати запровадженню довірчої власності як способу забезпечення [9, с. 79]. В цьому підході закладений сенс необхідності розуміння основ такої категорії як «довірча власність» та нелогічності впровадження нового після простою існуючого.

Відповідно до частини другої статті 597^1 Цивільного кодексу України «право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язань слід розуміти як різновид права власності на майно, за яким кредитор, який отримав майно у довірчу власність (довірчий власник), не має права самостійно відчужувати таке майно, крім як для звернення стягнення на нього, а також викупу його для суспільних потреб у порядку, встановленому законом» [10].

У сфері кредитних та забезпечувальних відносин довірча власність часто використовується як «квазізаставний» механізм. Тут її функція є суто гарантійною: майно виступає економічним забезпеченням боргу, а довірчий власник фактично утримує титул як інструмент примусу до виконання.

Речові правовідносини зазвичай є самостійними і не припиняються автоматично з припиненням якогось зобов'язання, тоді як забезпечувальні правовідносини мають акцесорний характер і «слідують» за основним боргом. Довірча власність перебуває на межі між речовим і зобов'язальним правом, поєднуючи ознаки обох і водночас не вписуючись повністю в жодну з класичних категорій. Її використання як забезпечувального механізму підсилює цю дуалістичність і породжує концептуальну суперечність: абсолютне речове право за формою та відносне зобов'язальне право за функцією.

Тому правова природа довірчої власності безпосередньо визначає структуру суб'єктного складу відповідних правовідносин, оскільки саме від розуміння цього інституту – як речово-правової чи зобов'язальної конструкції – залежить, хто саме визнається носієм прав, обов'язків і юридично значущого інтересу.

Якщо довірча власність розглядається як речове право, тоді центральною фігурою стає довірчий власник як титульний носій права власності. У такій моделі саме він виступає повноцінним учасником речових правовідносин із третіми особами, оскільки його право має абсолютний характер і підлягає захисту erga omnes. Відповідно, коло учасників правовідносин розширюється за рахунок третіх осіб, які повинні визнавати речовий титул довірчого власника, тоді як засновник і вигодонабувач набувають більше статусу осіб, чиї інтереси опосередковуються через обмеження змісту цього титулу.

У випадках, де право довірчої власності використовується як спосіб забезпечення виконання зобов'язань і кредитор одночасно виступає довірчим власником, правова природа конструкції набуває зобов'язального характеру. Кредитор, отримуючи право власності на майно як довірчий власник, формально набуває титулу, але цей титул існує як забезпечення виконання конкретного зобов'язання, а не як самостійне право.

В такому випадку фактично бачимо тільки двох суб'єктів. Довірчий власник як кредитор, який набуває титул власності на майно, але титул обмежений ціллю – забезпеченням виконання боргового зобов'язання та засновник як первинний власник майна або боржник, що передає майно для забезпечувальних цілей, який у певних випадках може зберігати окремі права щодо умов використання майна, його повернення тощо.

Колізії між речовою та зобов'язальною природою довірчої власності в українському праві проявляються в тому, що право довірчої власності формально є речовим правом, а функціонально – забезпечувальним зобов'язанням, але основа інститут полягає в тому, що за змістом – це обмежена, цільова, похідна форма власності.

Говорячи більш деталізовано про кожного із суб'єктів правовідносин довірчої власності не варто зосереджувати увагу на обсязі прав та обов'язків кожного з них окремо, а доцільно окреслювати правовий статус таких суб'єктів на основі кореспондуючих елементів.

Засновник довірчої власності. Це особа, яка передає своє майно у довірчу власність. Наукові дослідження наголошують, що роль засновника має подвійний характер: він не лише формує речове право довірчого власника, але й визначає цільовий режим функціонування майна в майбутньому [11, с. 17, 19].

К. Некіт, В. Шершенкова та С. Волошина у своєму дослідженні підкреслюють, що встановлення правовідносин довірчої власності відбувається саме через волевиявлення засновника, який може бути як фізичною, так і юридичною особою, яка передає майно у довірчу власність. Як правило, це власник майна, а також опікуни або органи опіки та піклування, які діють в інтересах власників майна (наприклад, неповнолітніх, недієздатних або обмежено дієздатних чи визнаних безвісно відсутніми осіб).

Щоб дати довірчому власнику можливість діяти на свій розсуд, засновник, після визначення цілей управління та набрання чинності договором, за яким виділене майно передається у довірчу власність, не має права давати довірчому власнику будь-які вказівки або іншим чином втручатися в діяльність останнього [12, p. 10, 12].

Засновник, передаючи майно, формально втрачає титул власності, але зберігає немайнові та похідні майнові права, пов'язані з цільовим обмеженням права власності довірчого власника. Аналізуючи право довірчої власності прослідковується, що воно за своєю правовою природою є речовим правом з цільовим обтяженням, що виникає саме шляхом передачі майна засновника. Таким чином, засновник має право визначати умови цільового використання, що є суттєвим елементом договору.

Довірчий власник. Це особа, якій передано майно у довірчу власність, і яка набуває право власності з цільовим обтяженням відповідно до конструкції цього інституту. Практика Верховного Суду підкреслює, що довірчий власник здійснює право власності лише для досягнення визначеної мети, яка обтяжує право довірчої власності в інтересах визначених осіб (встановлених договором) [13].

К. Некіт, В. Шершенкова та С. Волошина зауважують, що довірчий власник повинен бути підприємцем – фізичною або юридичною особою – і він здійснює володіння, користування та розпорядження майном в межах, встановлених договором і законом [12, p. 11].

У науковому порівняльному аналізі цього інституту зазначається, що право довірчої власності має специфіку у порівнянні з класичними правами власника, оскільки воно поєднує елементи управління майном та цільових обмежень. Це означає, що довірчий власник не має свободи розпоряджатися майном поза межами цілей, встановлених засновником [11, с. 19].

Юридична природа фідуціарних обов'язків розглядається в літературі як основа для правового режиму довірчої власності. Дослідження Г. Уразової розкриває, що fiduciary duty (фідуціарний обов'язок) має глибоке коріння в цивільних правовідносинах та передбачає належну поведінку сторони, яка управляє чужим майном, з урахуванням принципів добросовісності та лояльності [14].

Це підтверджує, що довірчий власник має діяти так, щоб досягти цілей договору, не порушуючи інтересів засновника чи вигодонабувача, і брати на себе обов'язки щодо забезпечення таких цілей у межах закону [15, с. 54–55]. Виконуючи свої обов'язки, довірчий власник повинен піклуватися про майно та, перш за все, забезпечувати його збереження.

Специфічною особливістю права довірчої власності як особливого виду речового права є те, що довірчий власник здійснює належні йому повноваження на свій розсуд, але з обмеженнями, встановленими засновником, і лише в інтересах засновника або особи, вказаної ним. Довірчий власник має зобов'язання передати вигодонабувачу всі вигоди та доходи, отримані від майна, переданого в управління [12, p. 12].

Вигодонабувач. Це особа, в інтересах якої майно передано у довірчу власність, і яка має право вимоги на отримання вигод від здійснення довірчим власником своїх прав. Це може бути як засновник, так і третя особа, вказана ним, а саме будь-яка фізична, юридична особа або навіть держава [12, p. 11–12]. Виняток встановлено лише щодо довірчого власника, який не може бути вигодонабувачем за тим самим договором (ч. 3 ст. 1033 Цивільного кодексу України) [10].

Вигодонабувач має майнові вимоги щодо отримання вигод, що виникають із договору довірчої власності, і ці права реалізуються у межах умов, визначених засновником та законом.

Хоча законодавство України не деталізує механізми контролю вигодонабувача за діяльністю довірчого власника, принцип свободи договору доводить, що цей елемент може бути закріплений

саме договором, що підсилює роль вигодонабувача у правовідносинах. Це узгоджується з загальними підходами у праві довірчої власності щодо контролю за дотриманням цільового направлення.

У забезпечувальній конструкції кардинально інша ситуація і основна відмінність правового статусу засновника полягає в тому, що:

– засновник є боржником за основним зобов'язанням або третьою особою, яка передає майно як засіб гарантії виконання певного зобов'язання. Довірча власність як спосіб забезпечення виникає саме за кредитним договором або договором позики;

– на відміну від «класичної» фідуціарної моделі, де засновник передає майно з метою управління та задоволення інтересів вигодонабувача, у забезпечувальній моделі основною метою передачі є гарантування виконання боргових зобов'язань;

– боржник (засновник) не лише передає майно, а зобов'язаний спочатку розглянути можливість іншого способу забезпечення, перш ніж використовувати довірчу власність [10].

Довірчий власник у забезпечувальній моделі – це кредитор, який одночасно набуває титул власності на майно, але лише для забезпечення боргу.

Довірчий власник хоча і має право власності на майно боржника, але воно обмежене умовами забезпечення: він не може вільно відчужувати майно, окрім випадків звернення стягнення або викупу для суспільних потреб у порядку, встановленому законом. Кредитор, який набув статусу довірчого власника, вправі реалізувати своє забезпечувальне право шляхом звернення стягнення безпосередньо на передане в довірчу власність майно, включаючи при цьому не лише основну суму боргу, а й проценти, неустойку, завдані збитки та витрати, пов'язані з утриманням майна.

У моделі, де довірча власність використовується для забезпечення виконання зобов'язань, вигодонабувач не виділяється як окрема самостійна категорія, як це характерно для традиційного трасту (де бенефіціар має право на вигоди від майна). Натомість основний вигодонабувач у забезпечувальній конструкції є фактично кредитором (довірчим власником), який забезпечує свої вимоги.

Висновки. Право довірчої власності у національному контексті є гібридним інститутом: формально воно має характер речового права власності, але його здійснення підпорядковується цілям, що робить його спорідненим із зобов'язальними правовідносинами. Це підтверджується позицією Верховного Суду, який зазначив, що довірчий власник має речове право власності, обмежене цільовим характером здійснення у інтересах визначених осіб.

Проте право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язання не відповідає суті класичного розуміння довірчої власності як такої. Тому механізм, який дозволяє поєднання в одній особі довірчого власника та вигодонабувача, а також немає чітко визначеної цільової спрямованості для подальших дій з управління майном довірчим власником не може пойменовуватися «правом довірчої власності».

Говорячи про правовий статус кожного із суб'єктів відносин довірчої власності уникнути поєднання речових та зобов'язальних елементів не вбачається можливим. Тому баланс інтересів засновника, довірчого власника і вигодонабувача є фундаментальною вимогою для ефективного функціонування довірчої власності.

В цьому контексті та з метою «приведення механізму довірчої власності в рух» необхідно розширювати правові можливості суб'єктів, в тому числі за рахунок вже відомого досвіду інших країн:

– імплементація фідуціарних стандартів поведінки (довірчому власнику слід розуміти власну роль і особливий статус, що дозволяє використовувати чуже майно як своє та повністю усвідомлювати наслідки та відповідальність за вчинені дії);

– розширення інструментів судового контролю (скасування судом рішень довірчого власника, що суперечить інтересам вигодонабувача, або можливість заміни довірчого власника, якщо останній порушує взяті на себе обов'язки);

– уточнення правового статусу вигодонабувача (надання комплексу можливостей контролю за діями довірчого власника: запитування інформації, судовий контроль тощо, у поєднанні із забороною надмірного втручання);

– врегулювання питань відповідальності та прозорості управління.

Таким чином, українська конструкція довірчої власності поєднує елементи речового та зобов'язального підходів, що зумовлює її змішаний, інколи внутрішньо суперечливий характер, а тому потребує подальшого доктринального опрацювання на шляху до дієвого інституту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Recognition of Trusts Act 1987 : UK Public General Acts. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1987/14 (дата звернення: 03.02.2026).
2. Islam Carl. Breach of fiduciary duty claims and the quiet fiduciary thesis. Trusts & Trustees, Vol. 25, No. 2, March 2019, pp. 237–265. DOI : https://doi.org/10.1093/tandt/tty192.

URL: https://academic.oup.com/tandt/ article/25/2/237/5298696?guestAccessKey=376538b6-2774-4531-a56b-5a651ac12653 (дата звернення: 05.02.2026).
3. Pawlowski Mark. The Modern Application of the Rule in Keech v Sandford. Trusts & Trustees, Vol. 28, No. 3, April 2022, pp. 200–205. DOI: https://doi.org/10.1093/tandt/ttab115. URL: https://www.studocu.com/en-gb/document/cardiff-university/tort-30/keech-v-sandford-mark-pawlowski-article/124746060 (дата звернення: 05.02.2026).
4. Zhang Chi. Re-exploring the nature of dual ownership in English trusts: a Scottish law perspective. Trusts & Trustees, Vol. 29, No. 1, February 2023, pp. 62–78. DOI: https://doi.org/10.1093/tandt/ttac113. URL: https://academic.oup.com/tandt/article/29/1/62/6825432 (дата звернення: 06.02.2026).
5. Gelter Martin and Helleringer Geneviève. Fiduciary Principles in European Civil Law Systems. ECGI Working Paper Series in Law. № 392/2018. 34 p. URL: https://www.ecgi.global/sites/default/files/working_papers/documents/finalgelterhelleringer_0.pdf (дата звернення: 06.02.2026).
6. Vicari Andrea. Country reports: San Marino. The Columbia Journal of European Law Online. 2012. Vol 18, 2. pp. 81–92. URL: https://uniset.ca/microstates2/18ColumJEurLOnline_iss2.pdf (дата звернення: 06.02.2026).
7. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). 2009. URL: https://sakig.pl/wp-content/uploads/2019/01/dfcr.pdf (дата звернення: 09.02.2026).
8. Convention of 1 July 1985 on the Law Applicable to Trusts and on their Recognition. URL: https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/full-text/?cid=59 (дата звернення: 09.02.2026).
9. Некіт К.Г. Довірча власність як спосіб забезпечення виконання зобов'язань: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства. *Часопис цивілістики*. 2016. № 21. С. 78–81. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/43b7727d-2857-49ae-a12f-14f5ba2fc4b7/content (дата звернення: 02.02.2026).
10. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 02.02.2026).
11. Албу А.А. Довірча власність за законодавством України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства*. 2021. № 56. С. 13–23. URL: https://journals.pnu.edu.ua/index.php/apiclu/article/view/5590/5916 (дата звернення: 02.02.2026).
12. Nekit K., Shershenkova V., Voloshyna S. Fiduciary ownership in ukrainian legislation. *Amazonia Investiga*. 2019. Vol. 8 Núm. 24: pp. 6–13. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d95cb3be-7183-4035-bcea-25ff50336b53/content (дата звернення: 02.02.2026).
13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05 червня 2019 року у справі № 755/12638/15 (провадження № 14-167цс19). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82308714 (дата звернення: 02.02.2026).
14. Urazova H. Legal Nature of Fiduciary Duty in Civil Law of Ukraine. Teisė. 2022, Vol. 124. DOI: https://doi.org/10.15388/Teise.2022.124.21. URL: https://www.journals.vu.lt/teise/en/article/download/29464/28516 (дата звернення: 06.02.2026).
15. Уразова Г. Доктрина фідуціарних обов'язків у корпоративному праві крізь призму фідуціарних правовідносин і принципи справедливості, добросовісності, розумності та лояльності. *Проблеми законності*. 2022. № 158. С. 47–62. DOI: https://doi.org/10.21564/2414-990X.158.262242. URL: https://plaw.nlu.edu.ua/article/view/ 262242 (дата звернення: 02.02.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Бевза Д.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.1, 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.34

ВІД "ПАЦІЄНТООРІЄНТОВАНОСТІ" ДО "ЛЮДИНООРІЄНТОВАНОСТІ": ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Блащук Т.В.,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Інститут права імені І. Малиновського
Національного університету «Острозька академія»,
експерт Центру досконалості ім. Жана Моне програми Еразмус+
«Хаб європейських рішень»
Національного університету «Острозька академія»
ORCID: 0000-0002-0605-1920

Блащук Т.В. Від "пацієнтоорієнтованості" до "людиноорієнтованості": еволюція понять і термінів у науковому дискурсі України та Європейського Союзу.

Стаття присвячена понятійно-термінологічному та правовому аналізу «людиноорієнтованості» у сфері охорони здоров'я та громадського здоров'я. Автором зазначено, що в українському та європейському дискурсі термін «людиноорієнтованість» часто вживається разом із суміжними термінами «пацієнт-орієнтована медична допомога» (patient-centred care), «людиноорієнтована медична допомога» (person-centred care) і «людиноорієнтовані системи охорони здоров'я» (people-centred health systems), однак їх зміст не є тотожним, а межі застосування залишаються розмитими. На підставі аналізу наукових джерел автором обґрунтовано, що пацієнтоорієнтованість переважно стосується досвіду людини в ситуації хвороби та клінічного рішення, тоді як людиноорієнтованість охоплює також профілактику, зміцнення здоров'я, організацію системи та публічне врядування. У статті запропоновано розглядати людиноорієнтованість як нормативний стандарт регулювання, який поєднує вимоги поваги до гідності, участі людини в ухваленні рішень, справедливості та недискримінації, а також задає межі державного втручання у цілях громадського здоров'я. Автором уточнено три взаємодоповнювальні підходи до людиноорієнтованості, а саме клінічний, організаційно-управлінський і політико-управлінський, та показано, що для практичної реалізації ключовими є критерії підзвітності, вимірюваності якості й пропорційності втручань. Аргументовано, що дефіцит усталеного визначення й індикаторів ускладнює імплементацію концепції в реформах, а отже потребує термінологічного розмежування і закріплення критеріїв оцінки на рівні політик і практик. «Людиноцентричність» тлумачиться як ціннісна основа і орієнтир на "служіння людині", тоді як «людиноорієнтованість» розглядається як прикладний принцип побудови та реалізації системи, тобто як відповідь на питання, як саме мають бути організовані процеси й послуги, щоб вони відповідали потребам, правам і цінностям людей. Практичне значення полягає у формуванні рамки для оцінки «людиноорієнтованого» регулювання в Україні, а також у підготовці підґрунтя для використання терміна «людиноорієнтованість» у нормотворчості та правозастосуванні.

Ключові слова: охорона здоров'я, громадське здоров'я, врядування, людиноорієнтованість, пацієнтоорієнтованість, орієнтована на людину допомога, системи охорони здоров'я орієнтовані на людину, гідність людини, участь у прийнятті рішень, справедливість, недискримінація, підзвітність, критерії якості, пропорційність державного втручання.

Blaschuk T.V. From "patient-oriented" to "human-oriented": the evolution of concepts and terms in scientific discourse in Ukraine and the European Union.

The article is devoted to the conceptual, terminological, and legal analysis of "people-centeredness" in the field of healthcare and public health. The author notes that in Ukrainian and European discourse, the term "people-centeredness" is often used in conjunction with related terms such as "patient-centered care," "person-centered care," and "people-centered health systems," but their meanings are not identical, and the boundaries of their application remain blurred. Based on an analysis of scientific sources, the author argues that patient-centredness mainly concerns a person's experience in a situation of illness and clinical decision-making, while person-centredness also covers prevention, health promotion, system organisation and public governance. The article proposes to consider human-centeredness as a normative standard of regulation that combines the requirements of respect for

dignity, human participation in decision-making, fairness, and non-discrimination, and also sets limits on state intervention for public health purposes. The author clarifies three complementary approaches to human-centeredness, namely clinical, organizational-managerial, and political-managerial, and shows that the criteria of accountability, measurability of quality, and proportionality of interventions are key to practical implementation. It is argued that the lack of an established definition and indicators complicates the implementation of the concept in reforms and therefore requires terminological differentiation and the establishment of evaluation criteria at the level of policies and practices. "Human-centeredness" is interpreted as a value-based foundation and a focus on "serving people," while "human-orientedness" is seen as an applied principle for building and implementing a system, i.e., as an answer to the question of how processes and services should be organized to meet people's needs, rights, and values. The practical significance lies in forming a framework for assessing "people-oriented" regulation in Ukraine, as well as in preparing the groundwork for using the term "people-oriented" in lawmaking and law enforcement.

Key words: health care; public health; governance; person-centredness; patient-centred care; person-centred care; people-centred health systems; human dignity; participation in decision-making; justice; non-discrimination; accountability; quality criteria; proportionality of state intervention.

Постановка проблеми. У науковій літературі відсутній єдиний підхід до визначення людиноорієнтованості у сфері охорони здоров'я та громадського здоров'я, а сам термін часто використовується як узагальнювальний для позначення різних, хоча й близьких, явищ, що породжує термінологічну невизначеність та ускладнює правову концептуалізацію. Проблема посилюється тим, що людиноорієнтованість не може зводитися до стандартів сервісу чи комунікації, оскільки в правовому вимірі вона має визначати межі державної влади, позитивні обов'язки держави щодо доступності, якості й недискримінації, а також легітимність інструментів впливу на поведінку населення у цілях громадського здоров'я.

Метою дослідження є уточнення змісту терміна «людиноорієнтованість» і його співвідношення з суміжними поняттями, а також обґрунтування використання людиноорієнтованості як нормативного стандарту правового регулювання охорони здоров'я та громадського здоров'я, включно з визначенням релевантних підходів і орієнтирів для критеріїв оцінки та меж державного втручання.

Стан опрацювання проблематики. В українській науковій літературі зміст «пацієнт-орієнтованої медичної допомоги» розкривається у праці Д. Дячука та інших, а також у дослідженні О. Ткаленко та інших. У дослідженнях, що проведені зарубіжними науковцями, зокрема, А. Коултер і Дж. Олдхемом, а також Е. Нолте та іншими наголошується, що людиноорієнтований підхід потребує не лише етичних декларацій, а й інституційних механізмів. Проте, вони підкреслюють брак усталеного визначення. Частина досліджень демонструє множинність термінів і складність узгодження їх змісту, що видно у Е. Форсгрен та інших, Л. Бру-Луни та інших і Н. Екман та інших. Перенесення людиноорієнтованості на рівень громадського здоров'я в європейських підходах пов'язується з правами людини, легітимністю державних рішень і перевіркою втручань на необхідність та пропорційність, що узагальнюється у Д. Паттерсона.

Виклад основного матеріалу.У науковій літературі не має єдиного підходу щодо людиноорієнтованості у сфері охорони здоров'я та громадського здоров'я. Як правило, термін «людиноорієнтованість» використовують у зв'язці і для позначення схожих явищ, як от: «пацієнт-орієнтована медична допомога» (patient-centred care), «людиноорієнтована медична допомога» (person-centred care) та «людиноорієнтовані системи охорони здоров'я» (people-centred health systems).

Поряд з терміном «людиноорієнтованість» часто вживається також термін «людиноцентричність». Такі терміно-поняття часто видаються близькими за змістом, адже обидва підкреслюють пріоритет людини. Проте між ними існують важливі семантичні та функціональні відмінності. Для повного розуміння варто проаналізувати етимологію цих термінів, історію їх появи в науці та практиці, а також їх застосування у сфері охорони здоров'я. Це дозволить визначити, який із них доцільніше вживати, зокрема в контексті регулювання охорони здоров'я і громадського здоров'я в Україні.

Термін *«людиноцентричний»* походить від поєднання слів, що в перекладі означають «людина» та «центр». В українській мові він є калькою з латинських та англійських відповідників ("homo/anthropo-" та "centric"). Натомість «людиноорієнтований» термінологічно означає «орієнтований на людину», тобто спрямований, налаштований на потреби та інтереси людини. Він виник як переклад понять "people-oriented", "person-centred", де англійською «centered» слід перекласти як «зосереджений». Інакше можна сказати про підхід, що орієнтований на людину (person) або населення (people). Семантично «орієнтований на людину» означає, що процеси, послуги чи системи адаптовані під потреби, права і цінності людей. Це поняття більш прикладне: воно описує методи

і практики, коли при плануванні та реалізації чогось слід зважати на людину як споживача таких послуг (дій, допомоги). Функціонально людиноорієнтований підхід це методологія або стандарт роботи, що забезпечує врахування людського чинника у всіх процесах.

Таким чином, людиноорієнтований підхід має виражений прагматично-правовий аспект, відтак, він перетворюється на стандарти якості, критерії оцінки роботи систем з точки зору інтересів людини. Людиноцентричний же підхід залишається більше ціннісною рамкою, яка задає напрям (служіння людині, пріоритет її цінностей) без конкретизації механізмів. Інакше можна сказати, що «людиноцентризм» це мета, а «людиноорієнтованість» це принцип побудови і реалізації, те як саме має працювати система (бути орієнтованою на людину).

У медицині та системі охорони здоров'я історично закріпилися поняття, що розкривають еволюцію поглядів на роль пацієнта. Спочатку започаткували *«пацієнтоорієнтований»* підхід (*patient-centered care*), який змінив стару патерналістську модель. Так, Дмитро Дячук та інші у статті «Запровадження пацієнт-орієнтованого підходу та удосконалення організації медичної допомоги на сучасному етапі (огляд літератури)» (2023), аналізуючи пацієнт-орієнтований підхід, описують його як перехід від патерналістської біомедичної моделі до партнерства, участі людини в прийнятті рішень, належної інформованості та поваги до індивідуальних цінностей і потреб. [1, с. 68]. На особливості використання пацієнт-орієнтованого підходу військовими лікарями вказують О.М. Ткаленко, І.М. Ткачук, А.К. Соколюк у своєму дослідженні «Сучасні аспекти пацієнт-орієнтованого підходу під час амбулаторного прийому: участь військових лікарів» (2024) [2, с.190].

Відтак, у системі прийняття рішень щодо процесу лікування у 90-х роках минулого століття відбувся перехід від моделі організації надання медичної допомоги, у якій лікар «знає як» лікувати пацієнта і самостійно приймає рішення до пацієнторієнтованої моделі.

Проте, широке впровадження такої моделі породило подальшу дискусію. Чи включає поняття «пацієнторієнтованість» ширші, загальні виміри, які не зводяться лише до досвіду людини як хворого? І яким чином цю концепцію узгодити з профілактикою та зміцненням здоров'я, де головна мета полягає в тому, щоб підтримати людей так, аби вони взагалі не переходили в статус пацієнтів? Відтак, відбувся подальший перехід до концепції «людиноорієнтованості».

Цей підхід охоплює і широкий популяційний рівень (рівень громадського здоров'я), і рівень окремої людини в клінічній практиці, включаючи стратегії та політики зі спільною метою: поставити осіб, їхні сім'ї та громади в центр уваги й надати їм змогу відігравати більш визначальну та спрямовуючу роль як у власному догляді, так і у формуванні системи, що надає їм послуги.

Людиноорієнтовані системи охорони здоров'я (people-centred health systems) слід розглядати з трьох комплементарних підходів. Перший підхід є клінічним: орієнтованість на людину в такому разі це модель взаємодії лікаря і пацієнта, що зміщує фокус із патерналізму на партнерство, спільне ухвалення рішень і врахування цінностей та потреб людини. Другий підхід є організаційно-управлінським: орієнтованість на людину у такому підході це наявні у закладі охорони здоров'я комунікація та сервіси, що стають механізмом досягнення результатів лікування і довіри. Третій підхід є політико-управлінським: орієнтованість на людину пов'язується із побудовою системи, тобто з правилами та інституціями, які забезпечують справедливий доступ, підзвітність і узгодження первинної медичної допомоги з потребами громад, що прямо корелюється з потребами громадського здоров'я та межами легітимного державного втручання.

Європейська наукова традиція зазвичай більш чітко розводить клінічний і системний рівні людиноорієнтованості. Анджела Коултер та Джон Олдхем у своїй статті «Людиноорієнтована допомога: що це і як до цього дійти?» (2016) [3], зазначають, що людиноорієнтована медична допомога (person-centred care) має працювати одночасно на рівні консультації, сервісу і системи, а не обмежуватися комунікаційними стандартами, і вимагає культурної зміни та осмисленого залучення пацієнтів до переосмислення послуг і навчання.

Людиноорієнтованість, разом з тим, не зводиться до сервісу, чи стандартів комунікації, а має функціонувати як стандарт регулювання, що визначає межі державної влади, зміст позитивних обов'язків держави щодо доступності, якості й недискримінації, а також легітимні інструменти впливу на поведінку населення у цілях громадського здоров'я.

Таким чином, у європейських дослідженнях акцентується на загальному визнанні концепції **«людиноорієнтованості»**, проте вказується на складність її практичного впровадження через брак конкретних інструментів. Еллен Нолте, Шеррі Меркур і Андерс Анелл наголошують, що людиноорієнтовані системи охорони здоров'я (person-centred health systems) є широко підтримуваною ідеєю, проте без усталеного визначення та з істотними варіаціями в тому, що саме вважають «людиноорієнтованістю» у практичних реформах [4, с. 1].

Емма Форсгрен та інші у статті «Людиноорієнтована медична допомога як еволюційне поле досліджень: огляд досліджень» (2025) [5] прямо підкреслює множинність близьких термінів (person-,

patient-, people-centred тощо) і те, що однакові слова інколи позначають різні конструкції, що є критично важливим для правової концептуалізації та побудови критеріїв оцінки.

Ллуна Марія Бру-Луна та інші у своєму дослідженні «Інструмент оцінювання людиноорієнтованої медичної допомоги з фокусом на якість: систематичний огляд психометричних властивостей» (2024) [6] вказує на те, що людиноорієнтованість у ЄС-дискурсі часто переводиться у вимірювані показники якості, що корисно для побудови юридично значущих критеріїв людиноорієнтованості.

Саме тому в європейських дослідженнях суттєвий пласт присвячений перетворенню людиноорієнтованості на критерії оцінки та індикатори якості, які мають значення і для правового регулювання. Ніна Екман разом з іншими співавторами пропонують підхід до вимірюваності через «спостережувані індикатори» людиноорієнтованої медичної допомоги (person-centred care), групуючи їх навколо трьох фаз партнерства: ініціювання, спільна робота та гарантування (зокрема, через прозору документацію й перевірку правильності фіксації цілей і поглядів пацієнта), що добре узгоджується з юридичною вимогою підзвітності й доказовості дотримання прав у процесі надання допомоги [7].

Окремо варто вказати, що перенесення людиноорієнтованості з клінічного рівня на рівень громадського здоров'я в європейській дискусії зазвичай відбувається через правову конструкцію допустимості втручань, особливо коли йдеться про обмеження прав в інтересах здоров'я населення. У таких роботах, людиноорієнтованість проявляється як вимога, щоб кожен інструмент державного впливу був виправданий легітимною метою, був необхідним і пропорційним, а також не створював дискримінаційних ефектів, що з'єднує права людини зі справедливістю та недискримінацією як практичними умовами легітимності політик охорони здоров'я та громадського здоров'я. Ця точка зору детально представлена у дослідженні Девіда Паттерсона «Підходи, засновані на правах людини, та право на здоров'я: систематичний огляд літератури» (2024) [8].

У контексті регулювання охорони здоров'я і громадського здоров'я в Україні для підкреслення стандарту регулювання, що ставить людину в основу системи охорони здоров'я, оптимально вживати поняття людиноорієнтованості. Такий підхід є більш конкретним, зрозумілим і відповідає міжнародній термінології (people-centred health policy), що сприяє правильному фокусуванню реформ на інтересах і правах людини.

Висновки. Проведений огляд підтверджує, що людиноорієнтованість є ширшою категорією, ніж пацієнтоорієнтованість, оскільки виходить за межі клінічного контакту «лікар–пацієнт» і охоплює також профілактику, зміцнення здоров'я та організацію системи на рівні державної політики у сфері охорони здоров'я та громадського здоров'я. Пацієнтоорієнтованість у вузькому значенні, як правило, фокусується на досвіді людини в ситуації захворювання та на якості клінічних рішень і комунікації, тоді як людиноорієнтованість фіксує правову і ціннісну домінанту людини як носія гідності та прав, незалежно від того, чи має вона статус пацієнта. Саме тому для позначення концепції функціонування охорони здоров'я та громадського здоров'я, спрямованої на дотримання прав людини, повагу до гідності, реальну участь особи в прийнятті рішень і підзвітність інституцій, доцільно використовувати термін «людиноорієнтованість» як щодо надання медичної допомоги, так і щодо формування та реалізації державних рішень. У контексті регулювання охорони здоров'я людиноорієнтованість має працювати як стандарт якості регулювання, який зобов'язує державу забезпечувати доступність і належну якість допомоги, запобігати дискримінації та мінімізувати нерівності, а у сфері громадського здоров'я, додатково, обґрунтовувати кожне втручання через легітимну мету, необхідність і пропорційність, не допускаючи надмірного обмеження прав та стигматизації вразливих груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дячук, Д.Д., Г.З. Мороз, І.М. Гідзинська, і А.М. Кравченко. Запровадження пацієнт-орієнтованого підходу та удосконалення організації медичної допомоги на сучасному етапі (огляд літератури). *Клінічна та профілактична медицина*. 2023. Т. 1, № 23. С. 67–77. DOI: https://doi.org/10.31612/2616-4868.1(23).2023.10.
2. Ткаленко О.М., Ткачук І.М., Соколюк А.К., Сучасні аспекти пацієнт-орієнтованого підходу під час амбулаторного прийому: участь військових лікарів. *Здобутки клінічної і експериментальної медицини.* 2024. № 1, с. 189–190. DOI: https://doi.org/10.11603/1811-2471.2024.v.i1.14439.
3. Анджела Коултер та Джон Олдхем «Людиноорієнтована допомога: що це і як до цього дійти?» (2016). *Future Hospital Journal*. 3(2). С. 114–116. DOI: 10.7861/futurehosp.3-2-114.
4. Еллен Нолте, Шеррі Меркур і Андерс Анелл «Людина в центрі систем охорони здоров'я: вступ» (2020), у: Норт Дж. Досягнення систем охорони здоров'я, орієнтованих на людину: докази, стратегії та виклики. Нолте Е., Меркур С., Анелл А., ред. Видавництво Кембриджського університету; 2020, с. 1–18, DOI: https://doi.org/10.1017/9781108855464.

5. Форсгрен Е., Фельдтусен К., Валльстрем С., Тунстрем Л., Куллман Л., Савацкі Р., Олен Й. Людиноорієнтована медична допомога як еволюційне поле досліджень: огляд досліджень. *Frontiers in Health Services.* 2025. doi: 10.3389/frhs.2025.1534178. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC12006168.
6. Бру-Луна, Л.М., Марті-Вілар, М., Меріно-Сото, К. та ін. Інструмент оцінки медичної допомоги, орієнтований на людину, з акцентом на якість охорони здоров'я: систематичний огляд психометричних властивостей. *BMC Psychol.* 12, 217 (2024). DOI: https://doi.org/10.1186/s40359-024-01716-7.
7. Ekman N, Moons P, Taft C, Boström E, Fors A. Observable indicators of person-centred care: an interview study with patients, relatives and professionals. *BMJ Open*. 2022 Apr 20;12(4):e059308. DOI: 10.1136/bmjopen-2021-059308.
8. Patterson, David. Human Rights-based Approaches and the Right to Health: A Systematic Literature Review. *Journal of Human Rights Practice*. 2024. 16(9). DOI:10.1093/jhuman/huad063.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Блащук Т.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.626
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.35

ПРАВОВІ РЕЖИМИ МАЙНА В СІМЕЙНИХ ВІДНОСИНАХ ЗА ПРОЄКТОМ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Боднар Т.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-7066-453X

Боднар Т.В. Правові режими майна в сімейних відносинах за проєктом Цивільного кодексу України.

У статті досліджуються положення Книги шостої проєкту Цивільного кодексу України, що покликані регулювати майнові відносини в сімейних відносинах. З'ясовуються особливості правового режиму майна подружжя, а також майна батьків і дітей.

На основі аналізу поняття юридичного режиму майна в сімейних відносинах, як системи норм, та зіставлення його із застосованим у юридичній літературі та в чинному законодавстві поняттям правового режиму, як певного порядку, робиться висновок щодо заміни в Книзі шостій терміну «юридичний режим» терміном «правовий режим» і пропонується авторське визначення останнього. Виходячи з цього, сформульовано назву та зміст статті Книги шостої щодо правових режимів майна в сімейних відносинах.

Зазначається на позитивні зміни, що стосуються особистого майна подружжя і піддається критиці розуміння спільності майна подружжя, яким охоплюються наявність спільного майна подружжя та особистого майна кожного з подружжя. У зв'язку з цим пропонується нова назва та зміст статті щодо правових режимів спільності і роздільності майна подружжя.

Попри позитивну оцінку врегулювання в оновленому ЦК України правового режиму частки в статутному капіталі корпоративного товариства, зазначається на потребу уточнення в частині регулювання права подружжя на частку не лише в статутному капіталі товариства, а й на частку в складеному капіталі повного і командитного товариств та фермерського господарства, а також права подружжя на пай у підприємницькому кооперативі.

Окрему увагу приділено характеристиці правового режиму роздільності майна батьків і дітей та змінам, що стосуються майна, набутого в результаті спільної праці та за спільні грошові кошти членів сім'ї, зокрема батьками і дітьми.

Звертається увага на те, що майнові відносини в сімейних відносинах регулюються не лише положеннями Книги шостої щодо встановлення правових режимів майна подружжя (законом і договором) та батьків і дітей, але і нормами щодо утримання одного з подружжя (у тому числі на умовах, визначених шлюбним договором) та щодо утримання дитини.

Крім того, регулювання майнових відносин подружжя, батьків та дітей здійснюється низкою норм інших книг проєкту ЦК України.

Ключові слова: майно, сімейні відносини, правовий режим майна подружжя, право подружжя на частку, особисте майно, роздільність майна батьків і дітей.

Bodnar T.V. Legal regimes of property in family relations under the draft Civil Code of Ukraine.

The article examines the provisions of Book Six of the draft Civil Code of Ukraine, which are designed to regulate property relations in family relations. The features of the legal regime of marital property, as well as the property of parents and children, are clarified.

Based on the analysis of the concept of the legal regime of property in family relations, as a system of norms, and comparing it with the concept of the legal regime as a certain order used in legal literature and in current legislation, a conclusion is made regarding the replacement of the term "legal regime" in Book Six with the term "legal regime" and the author's definition of the latter is proposed. Based on this, the title and content of the article of Book Six on the legal regimes of property in family relations are formulated.

Positive changes related to the personal property of spouses are noted and the understanding of the community of marital property, which includes the presence of joint property of spouses and the

personal property of each spouse, is criticized. In this regard, a new title and content of the article on the legal regimes of community and separation of marital property are proposed.

Despite the positive assessment of the regulation in the updated Civil Code of Ukraine of the legal regime of a share in the authorized capital of a corporate company, it is noted that there is a need for clarification in terms of regulating the right of spouses to a share not only in the authorized capital of the company, but also to a share in the composed capital of general and limited partnerships and farms, as well as the right of spouses to a share in an entrepreneurial cooperative.

Special attention is paid to the characteristics of the legal regime of separation of property of parents and children and changes related to property acquired as a result of joint work and with joint funds of family members, in particular by parents and children.

Attention is drawn to the fact that property relations in family relations are regulated not only by the provisions of Book Six on establishing the legal regimes of the property of spouses (by law and contract) and parents and children, but also by the norms on the maintenance of one of the spouses (including on the terms specified in the marriage contract) and on the maintenance of the child.

In addition, the regulation of property relations of spouses, parents and children is carried out by a number of norms of other books of the draft Civil Code of Ukraine.

Key words: property, family relations, legal regime of the property of spouses, the right of spouses to a share, personal property, separation of the property of parents and children.

Постановка проблеми. У процесі рекодифікації цивільного законодавства України регулювання майнових відносин у Книзі шостій «Право сімейне» (далі – Книга шоста) проєкту Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного [1] (далі – проєкт ЦК України) зазнало істотних змін, що торкнулися не лише структурної організації статтей Книги шостої, але сутності багатьох положень стосовно правового режиму майна в сімейних відносинах.

Ці нововведення, що зумовлені не лише оновленням цивільного законодавства, як законодавства, покликаного регулювати цивільні (приватні) відносини, але і включенням до оновленого ЦК України як його окремої книги норм сімейного законодавства, яке нині більшою частиною представлене в Сімейному кодексі України, потребують поглибленого наукового дослідження.

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей правового режиму майна в сімейних відносинах, виявленні суперечностей та прогалин в правовому регулюванні майнових відносин подружжя, батьків та дітей, а також внесення пропозицій, спрямованих на удосконалення зазначеного правового регулювання.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми окремих аспектів майнових відносин в сімейних відносинах, включаючи правовий режим майна та окремих його видів, розглядалися в працях Т.О. Ариванюк, Т.В. Боднар, К.М. Глиняної, О.В. Дзери, І.В. Жилінкової, О.І. Сафончик та інших українських науковців, проте юридичні режими майна в сімейних відносинах відповідно до проєкту ЦК України наразі не були предметом дослідження.

Виклад основного матеріалу. Перш, ніж розглянути і проаналізувати нові положення Книги шостої, що стосуються правового режиму майна в сімейних відносинах, висловимо кілька загальних суджень та оцінок запропонованих нововведень.

Перш за все, привертає до себе увагу застосування в назві і низці статтей Розділу ІІІ Книги шостої терміну «юридичний режим», який має замінити більш звичний, вживаний в законодавстві та спеціальній літературі термін «правовий режим» і, очевидно є проявом тенденції заміни в тексті ЦК України терміну «правовий» на «юридичний» (ми не маємо на увазі нормативно-правовий або правовий акт чи правовідносини, в назвах яких вживається визначення «правовий»), що, на наш погляд, ставить під сумнів передбачену п. 2 ч. 3 ст. 65 Закону України «Про правотворчу діяльність» [2] можливість застосування судом аналогії права для подолання правової прогалини у випадках, передбачених законом. Разом з тим, в статтях інших книг проєкту ЦК України, в яких йдеться про майно, термін «юридичний режим» не вживається.

Попри застосування в назві Розділу ІІІ Книги шостої конструкцію «Юридичні режими майна в сімейних відносинах», визначення поняття юридичного режиму міститься лише ст. 1578 щодо юридичного режиму подружжя, хоч в зазначеному Розділі йдеться також про юридичний режим майна батьків і дітей (Глава 104), визначення якого в Книзі шостій відсутнє.

Визначення поняття режиму відсутнє і в Главі 97 Книги шостої, в якій йдеться про режим окремого проживання подружжя, у разі встановлення якого на майно, набуте дружиною та чоловіком, не поширюють юридичний режим спільності майна подружжя, якщо іншого не встановлено договором (ч. 1 ст. 1505).

Частина 1 ст. 1578 визначає юридичний режим майна подружжя як систему норм, встановлених законом або договором, що обумовлені укладенням шлюбу або його припиненням та регулюють майнові відносини подружжя між собою та з третіми особами.

З подібним визначенням важко погодитися, виходячи, передусім, з безпідставного, на наш погляд, ототожнення понять режиму і системи норм.

Сучасний словник іншомовних слів [3, с. 586] пропонує розуміти термін «режим» (від франц. regime) систему правил, заходів, які необхідні для якоїсь мети, а Великий енциклопедичний юридичний словник пояснює режим як встановлений національним законодавством і нормами міжнародного права особливий або окремий порядок регулювання суспільних відносин [4, с. 789].

Прикладом саме такого розуміння поняття правового режиму можуть бути закони України «Про правовий режим воєнного стану» [5], «Про правовий режим надзвичайного стану» [6], «Про правовий режим майна у Збройних Силах України» [7], в перших статтях кожного з яких визначається поняття відповідно воєнного стану, надзвичайного стану та військового майна – об'єктів, стосовно яких встановлюється певний правовий режим.

Згідно з ч. 2 ст. 4 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [8] правовий режим тимчасово окупованої території передбачає *особливий порядок* (курсив наш. – авт.) забезпечення прав і свобод громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території.

Відтак, вважаємо, що і в Розділі III Книги шостої термін «юридичний режим» доцільно замінити загальноприйнятим терміном «правовий режим».

Якщо виходити з визначення поняття норми права як загальнообов'язкового формально визначеного правила поведінки, що регулює суспільні відносини, яке охороняється і забезпечується державою (ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правотворчу діяльність» [9]), то логічно припустити, що визначення в Книзі шостій юридичного режиму майна як системи норм стосується лише закону, оскільки зміст договору (шлюбного, про управління спільним майном подружжя) складають його умови, але не норми.

Виходячи з цього, пропонуємо, по-перше, викласти назву Розділу III Книги шостої в такій редакції: «Правові режими майна в сімейних відносинах», по-друге, включити до Книги шостої окрему статтю, в якій: а) сформулювати загальне визначення поняття правового режиму майна в сімейних відносинах; б) визначити види правових режимів майна в сімейних відносинах. Запропонована стаття могла б виглядати таким чином:

«Стаття … Правові режими майна в сімейних відносинах

1. Правовий режим майна в сімейних відносинах – це встановлений законом або договором обумовлений укладенням шлюбу або його припиненням порядок регулювання майнових відносин подружжя між собою та з іншими особами.

2. Залежно від належності майна в сімейних відносинах діють такі правові режими майна:

а) режим спільності майна подружжя;

б) режим роздільності майна подружжя;

в) режим роздільності майна батьків і дітей».

Як зазначала І.В. Жилінкова, режим спільності майна подружжя передбачає об'єднання майна подружжя (повністю чи певної частини) в єдину майнову масу та встановлення низки спеціальних правил по його володінню, користуванню та розпорядженню [10, с. 88].

Стаття 1584 встановлює презумпцію *спільності майна подружжя*, згідно з якою вважається, що кожна річ (майно), набута за час шлюбу, належить до спільного майна подружжя. Майно належить до спільного майна подружжя, навіть якщо один з подружжя не мав самостійного доходу.

Подружжя має рівні права на володіння, користування і розпоряджання спільним майном і здійснює управління ним за взаємною згодою, якщо іншого не встановлено домовленістю між ними.

Натомість, ст. 1585 визначає види майна, які є *особистим майном кожного з подружжя*. Нова редакція цієї статті відмовилась від конструкції «особиста приватна власність дружини, чоловіка», яка вживається в ст. 57 чинного СК України, оскільки таке право власності не передбачене ні Конституцією України, ні ЦК України. Разом з тим, включення до змісту юридичного режиму спільності майна подружжя спільного майна подружжя та особистого майна кожного з подружжя викликає заперечення, оскільки різниця в майнових об'єктах, їх видах та призначенні, джерелах та способах набуття майна у власність зумовлює різні правові режими – спільності і роздільності майна.

Так, згідно з ч. 1 ст. 1599 той із подружжя, кому належить особисте майно, визначає режим володіння та користування таким майном з урахуванням інтересів сім'ї та найкращих інтересів дитини.

Очевидно, що кожен з подружжя має можливість спільно володіти і користуватися окремими видами особистого майна іншого з подружжя, проте розпорядитися ним може лише той з подружжя, якому це майно належить на праві приватної власності.

Виходячи з цього, видається необґрунтованим положення ч. 2 ст. 1579 «Юридичний режим спільності майна подружжя», в якій цим поняттям охоплюються наявність спільного майна подружжя та особистого майна кожного з подружжя.

Розуміючи, що в основу такого об'єднання спільного майна подружжя та особистого майна кожного з подружжя покладено концепт спільного набуття (придбання), закріплений в Принципі 4:34 Принципів Європейського сімейного права, що регулюють майнові відносини між подружжям [11], згідно з яким спільне набуття – це режим спільності власності подружжя, що включає спільну власність та особисту власність, все ж пропонуємо закріпити в ст. 1579 два правових режими – спільності і роздільності майна подружжя, виклавши її в такій редакції:

«**Стаття 1579. Правові режими спільності і роздільності майна подружжя**

1. Правовий режимом спільності майна передбачає наявність спільного майна подружжя.

2. Правовий режим спільності майна подружжя починає діяти з моменту укладення шлюбу, якщо іншого не встановлює договір між подружжям або закон.

3. Набуття подружжям майна у спільну часткову власність не змінює правового режиму спільності майна.

4. Правовий режим роздільності майна подружжя передбачає наявність особистого майна кожного з подружжя».

Безумовно, позитивне значення матиме врегулювання в оновленому ЦК України правового режиму частки в статутному капіталі корпоративного товариства (ст. 1587) з погляду права подружжя на зазначену частку, тим більше, що тривалий час правова природа частки в статутному капіталі товариств є предметом дискусії серед українських науковців.

Загалом можна погодитися з А. Смітюхом, який ще в 2015 році запропонував розуміти корпоративну частку (корпоративний пай) як субститут переданого у власність господарського товариства корпоративного вкладу і оборотоздатний об'єкт прав, право власності на який реєструється у Єдиному державному реєстрі юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців, або посвідчується акцією. На його думку, яка підтримана іншими науковцями в частині визнання частки особливим видом майна [12, с. 98 ; 13, с. 42], таке визначення повністю розкриває сутність корпоративної частки (корпоративного паю) як особливого виду майна і об'єкту прав sui generis – оборотоздатного субстрату корпоративних прав [14, с. 93].

Непослідовністю і спірністю висновків характеризується і судова практика [15], що зумовлено, на наш погляд, тим, що ні ЦК України, ні закони України «Про господарські товариства» [15] та «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [16], ні нормативно-правові акти про кооперацію [17; 18] не визначають чітко і однозначно правового режиму частки в статутному (складеному) капіталі товариства чи паю в кооперативі з погляду права на них як на майно в сімейних відносинах.

Разом з тим і редакція ст.1587 потребує уточнення в частині регулювання права подружжя на частку не лише в статутному капіталі, а й на частку в складеному капіталі повного і командитного товариств та фермерського господарства, а також права на пай у підприємницькому кооперативі. Ці упущення доцільно усунути в процесі опрацювання проєкту ЦК України.

Положеннями Глави 104 Книги шостої передбачено *правовий режим роздільності майна батьків і дітей*, який означає, що: по-перше, батьки і діти, зокрема ті, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна (ч. 1 ст. 1617); по-друге, майно, придбане батьками або одним із них для забезпечення розвитку, навчання та виховання дитини (одяг, інші речі індивідуального користування, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо), є власністю дитини (ч. 1 ст. 1618); по-третє, аліменти, одержані на дитину, є власністю дитини (ч. 1 ст.1622).

Відмовившись від включення до Глави 104 норми, встановленої ст. 175 СК України щодо права спільної сумісної власності батьків і дітей, ч. 1 якої встановлює, що майно, набуте батьками і дітьми за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить їм на праві спільної сумісної власності, проєкт ЦК України в ч. 4 ст. 469 передбачає, що майно, набуте в результаті спільної праці та за спільні грошові кошти членів сім'ї, є їхньою спільною сумісною власністю, якщо іншого не встановлює договір, що його укладено письмово.

Оскільки членами сім'ї є, зокрема, батьки і діти (ч. 3 ст. 1472 Книги шостої), то майно, набуте в результаті спільної праці та за спільні грошові кошти батьків і дітей, за загальним правилом є їхньою спільною сумісною власністю. Інше, що може бути встановлене договором: набуте майно є спільною частковою власністю (наприклад, залежно від розміру внеску батьків і дітей).

Питання постає лише щодо наявності у дітей права на укладення договору.

Висновки. Майнові відносини в сімейних відносинах регулюються не лише положеннями Книги шостої щодо встановлення правових режимів майна подружжя (законом і договором) та батьків і дітей, але і нормами щодо утримання одного з подружжя (у тому числі на умовах, визначених шлюбним договором) та щодо утримання дитини.

Деякі особливості регулювання майнових відносин в сімейних відносинах передбачені в інших книгах проєкту ЦК України і стосуються, зокрема, відповідальності фізичної особи-підприємця, яка перебуває в шлюбі (ч. 2 ст. 61 проєкту ЦК України); майна, набутого подружжям за час шлюбу та набутого в результаті спільної праці та за спільні грошові кошти членів сім'ї (ч.ч. 3, 4 ст. 469 проєкту ЦК України; майна фермерського господарства (ст.ст. 467, 468 проєкту ЦК України); майна, яке може бути предметом спадкового договору з участю подружжя (ст. 990 проєкту ЦК України). Щоправда, стосовно останнього виду майна в ч. 1 ст. 990 проєкту ЦК України слова «майно, яке є особистою власністю» доцільно замінити словами «особисте майно», завдяки чому це положення ст. 990 буде узгоджено з термінологією ст. 1585.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проект Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного). Реєстраційний № 14394 від 22.01.2026. URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/62569acc-fca4-457a-9967-3ec17bf75b18.
2. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20?find=1&text=аналог+#Text.
3. Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис слів і словосполучень / Уклали: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. К. Довіра, 2006. 789 с. С. 586.
4. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. К. Юридична думка, 2012. 1020 с.
5. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text
6. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000 № 1550-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14/ed20140316#Text.
7. Про правовий режим майна у Збройних Силах України: Закон України від 21.09.1999 № 1075-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1075-14#Text.
8. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text.
9. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#n110.
10. Жилінкова І. Правовий режим спільності майна подружжя. *Вісник Академії правових наук України.* 1999. № 3. С. 88-94.
11. Principles of European Family Law regarding Property Relations between Spouses. Commission on European Family Law. URL: http://ceflonline.net/wp-content/uploads/Principles-PRS-English1.pdf.
12. Оцел В. Поняття та правова природа частки в статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю. Jurnalul juridic national: Teorie si practicá. 2016. № 5. С. 95-99. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/5/23.pdf.
13. Кухарєв О.Є. Правовий режим частки у статутному (складеному) капіталі господарського товариства у сфері інвестиційної діяльності. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2023. Том 34 (73) № 4. С. 41-45. DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.4/05.
14. Смітюх А. Щодо правової природи частки у статутному капіталі господарського товариства. Правова держава. 2015. № 19. С. 89-94. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/44421-Текст%20статті-88709-1-10-20150615.pdf.
15. Простибоженко О., Насирова В. Бізнес під ударом. Поділ між подружжям частки в статутному капіталі господарського товариства. *Юридична Газета.* URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/civilne-pravo/biznes-pid-udarom-podil-mizh-podruzhzhyam-chastki-v-statutnomu-kapitali-gospodarskogo-tovaristva.html.
16. Про господарські товариства: Закон України від 19.09.1991 № 1576-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text.
17. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06.02.2018 № 2275-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text

18. Про кооперацію: Закон України від 10.07.2003 № 1087-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1087-15#Text.
19. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 21.07.2020 № 819-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 2.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Боднар Т.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.36

ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВРЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МЕДИЧНИХ ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Булеца С.Б.,
докторка юридичних наук,
професорка, завідувачка кафедри
цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-9216-0033

Булеца С.Б. Проблеми та шляхи врегулювання цивільно-правової відповідальності медичних закладів охорони здоров'я.

Стаття присвячена аналізу правових аспектів та практичних складнощів та шляхів врегулювання залучення закладів охорони здоров'я до цивільно-правової відповідальності в Україні. В статті зазначається, що згідно зі ст. 1172 Цивільного кодексу України, суб'єктом відповідальності перед пацієнтом є саме заклад охорони здоров'я (роботодавець), а не окремий медичний працівник (лікар). Хоча медична заклад має право регресного позову до винного працівника, це є внутрішніми відносинами, які не стосуються потерпілого пацієнта. На практиці складність полягає у важкості доведення складу цивільного правопорушення, а саме причинно-наслідкового зв'язку між діями лікарів та шкодою через загальні протоколи лікування та проблеми кваліфікації вини, зокрема труднощі у розмежуванні об'єктивних ускладнень від професійної недбалості, а також наявність формалізму у розгляді скарг пацієнтів державними органами та відсутність чітких методики визначення розміру моральної шкоди.

Вирішення проблеми притягнення закладів охорони здоров'я до цивільно-правової відповідальності можна б вирішити шляхом удосконалення судово-медичних експертиз (СМЕ), чия об'єктивність викликає сумніви через відомчу залежність або низьку кваліфікацію експертів та запровадження страхування професійної відповідальності медичних працівників та розвиток медіації як позасудового способу вирішення спорів для прискорення відшкодування шкоди.

Головним кроком має бути запровадження ефективного страхування професійної відповідальності для закладів охорони здоров'я та медичних працівників, як це було зроблено в Італії. Це забезпечить фінансові гарантії компенсації постраждалим пацієнтам, зніме значне фінансове навантаження з закладів охорони здоров'я та сприятиме підвищенню довіри до системи охорони здоров'я. Тільки такий комплексний підхід створить міцну основу для справедливої та ефективної системи цивільно-правової відповідальності в галузі медицини та системний підхід захистить права пацієнтів і водночас створить умови для якісної та безпечної роботи медичних працівників у закладах охорони здоров'я, тим самим допомагаючи уникнути відповідальності для закладів охорони здоров'я.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, заклад охорони здоров'я, відшкодування шкоди, медична помилка, причинно-наслідковий зв'язок, клінічні протоколи, судово-медична експертиза, страхування відповідальності, медіація , права пацієнта, лікар, вина.

Buletsa S.B. Problems and ways of regulating civil legal liability of healthcare institutions.

The article is devoted to the analysis of legal aspects and practical difficulties and ways of regulating the civil liability of healthcare institutions in Ukraine. The article notes that, according to Article 1172 of the Civil Code of Ukraine, the subject of liability to the patient is the healthcare institution (employer), not the individual medical worker (doctor). Although the healthcare institution has the right to bring a recourse claim against the guilty employee, this is an internal matter that does not concern the injured patient. In practice, the difficulty lies in the difficulty of proving the elements of a civil offence, namely the causal link between the actions of doctors and the harm caused by general treatment protocols and problems of qualifying fault, in particular the difficulty in distinguishing between objective complications from professional negligence, as well as the formalism in the consideration of patient complaints by state authorities and the lack of clear methods for determining the amount of moral damage.

The problem of bringing healthcare institutions to civil liability could be by improving forensic medical examinations (FME), whose objectivity is questionable due to departmental dependence or low qualifications of experts, and by introducing professional liability insurance for medical workers and

developing mediation as an out-of-court means of dispute resolution to accelerate compensation for damages.

The main step should be the introduction of effective professional liability insurance for healthcare institutions and medical professionals, as has been done in Italy. This will provide financial guarantees for compensation to injured patients, remove a significant financial burden from healthcare institutions, and help increase trust in the healthcare system. Only such a comprehensive approach will create a solid foundation for a fair and effective civil liability system in the field of medicine. Only a systematic approach will protect the rights of patients and at the same time create conditions for the high-quality and safe work of medical professionals in healthcare institutions, thereby helping to avoid liability for healthcare institutions.

Key words: civil liability, healthcare institution, compensation for damages, medical error, causality, clinical protocols, forensic medical examination, liability insurance, mediation, patient rights, doctor, fault.

Актуальність теми. Питання цивільно-правової відповідальності закладів охорони здоров'я існувало завжди, однак завжди науковці приділяють меншу увагу медичним закладам ніж пацієнтам. Пацієнти звертаючись за медичною допомогою мають намір отримати високоякісне діагностування, лікування з використанням новітніх медичних технологій, однак ризики несприятливих наслідків зростають за характером та ступенем хвороби, ставленням медичних працівників до власних обов'язків та їх професійні навики. Відповідальність медичних закладів не обмежується лише лікуванням; вона також охоплює різноманітні допоміжні послуги, такі як діагностика, профілактика, реабілітація та післягоспітальний догляд. Пацієнти зазнають тяжких та незворотних наслідків, якщо не дотримуються належних стандартів, діагноз поставлено неправильно або медичне обладнання та ліки використовуються неправильно і це тягне необхідність точного визначення ступеня та виду відповідальності, пов'язаної з наданням медичної допомоги.

Цивільна відповідальності медичних закладів охорони здоров'я в Україні є надзвичайно важливою, постійно зростає та настає за розголошення лікарської таємниці, надання неякісних медичних послуг, неповагу до пацієнта тощо. Необхідно враховувати, що система охорони здоров'я все ще реформується, а це означає, що заклади охорони здоров'я несуть більшу відповідальність за якість медичних послуг. Це пояснюється тим, що акцент зміщується на пацієнтоорієнтований підхід та дотримання міжнародних стандартів. Зміни спрямовані на підвищення автономії закладів охорони здоров'я, децентралізацію управління та створення нових фінансових моделей, що порушує питання відповідальності. Велике значення набув також процес гармонізації законодавства та створення спільних стандартів.

Пацієнти стають більш обізнаними щодо закону та своїх прав, зростає кількість скарг на погану медичну допомогу, що призводить до судових позовів. Незважаючи на значний прогрес у медичній галузі, помилки та недбалість трапляються, коли люди отримують медичну допомогу. У таких випадках пацієнт може не тільки постраждати, але й померти, тягне притягнення медичного закладу до відповідальності. Чинне законодавство, що регулює цивільну відповідальність медичних закладів охорони здоров'я, має прогалини, суперечності та нечіткі формулювання. Це ускладнює їхнє практичне застосування та ускладнює як захист прав пацієнтів, так і створення належної системи управління ризиками медичними закладами.

Отже, сучасній цивільно-правовій доктрині потрібне повне вивчення питання цивільної-правової відповідальності медичних закладів охорони, пошук ефективних шляхів їх вирішення та розробка корисних пропозицій щодо вдосконалення законодавства та його застосування. Це допоможе покращити медичну допомогу, захистити права пацієнтів та зміцнити довіру до системи охорони здоров'я України.

Метою даної статті є правове дослідження теоретичних та практичних проблем, що виникають при реалізації цивільно-правової відповідальності медичних закладів охорони здоров'я в Україні, та розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства для забезпечення ефективного захисту прав пацієнтів та підвищення якості медичних послуг.

В Україні значний внесок у дослідження цієї проблематики зробили такі вчені та юристи: Н. Болотіна, Р. Стефанчук, С. Стеценко, Ю. Вовк, І. Сенюта, Р. Гревцова, Б. Логвиненко, Р. Майданик, М. Шевців тощо.

Виклад основного матеріалу. Згідно з чинним законодавством України суб'єктами цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану медичними працівниками під час виконання ними своїх трудових обов'язків, є саме заклади охорони здоров'я. До юридичної відповідальності за професійні правопорушення можуть притягуватися і юридичні особи – медичні заклади й безпосередньо фізичні особи, котрі займаються медичною практикою. Закладом охорони здоров'я –

є юридична особа будь-якої форми власності та організаційно-правової форми або її відокремлений підрозділ, що забезпечує медичне обслуговування населення на основі відповідної ліцензії та професійної діяльності медичних (фармацевтичних) працівників і фахівців з реабілітації (ст. 3 Основ законодавства України про охорону здоров'я). [1] Двома основними характеристиками медичних закладів охорони здоров'я є наявність ліцензії та професійної діяльності медичних працівників, що перебувають із таким закладом у трудових (службових) відносинах. Зазначу, що кадрова забезпеченість та професіоналізм є основою якості медичної допомоги та має забезпечити актуальність медичних знань. Потрібне також чітке регламентування та контроль за системою безперервного професійного розвитку (БПР) [2] медичних працівників. БПР це безперервний процес навчання та вдосконалення професійних компетентностей працівників сфери охорони здоров'я, що дає їм змогу підтримувати або підвищувати рівень професійної діяльності відповідно до потреб сфери охорони здоров'я. БПР має бути спрямоване на реальне оновлення знань та навичок, включаючи обов'язкові іспити або оцінку компетенцій, щоб запобігти використанню застарілих методики лікування, щоб зменшити ризик ятрогенних ускладнень. Окрім цього, заклади охорони здоров'я мають проходити акредитацію, якій підлягають всі заклади охорони здоров'я незалежно від форми власності.

Настання кожного виду юридичної відповідальності медичних працівників має певні правові передумови та особливості. [3] Стаття 80 Основ законодавства України про охорону здоров'я передбачає, що особи, винні у порушенні законодавства про охорону здоров'я, несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законодавством. Однак, слід враховувати положення частини 3 статті 34 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», відповідно до якої, лікар не несе відповідальності за здоров'я особи в разі відмови останньої від медичних приписів або порушення пацієнтом встановленого для нього режиму. [1] Стаття 1172 Цивільного кодексу України [4] «Відшкодування юридичною або фізичною особою шкоди, завданої їхнім працівником чи іншою особою» передбачає, що юридична або фізична особа відшкодовує шкоду, завдану їхнім працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків. Це означає, що роботодавець (медичний заклад) несе відповідальність за дії своїх працівників, які призвели до майнової чи моральної шкоди пацієнту. Пацієнт або його представник звертається з вимогою про відшкодування шкоди безпосередньо до медичного закладу, а не до окремого лікаря чи іншого медичного працівника. Медичний заклад, у свою чергу, має право регресного позову до свого працівника, який винен у завданні шкоди, якщо така вина буде доведена в установленому законом порядку. Проте це внутрішні відносини між роботодавцем та працівником і не стосуються пацієнта. Також, згідно з п. 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» № 4 від 31.03.1995 [5] за моральну (немайнову) шкоду, заподіяну працівником під час виконання трудових обов'язків, відповідальність несе організація, з якою цей працівник перебуває у трудових відносинах, а останній відповідає перед нею в порядку регресу, якщо спеціальною нормою закону не встановлено інше. Іншими словами, не дивлячись на те, що правопорушення вчиняється лікарем (медичним працівником), до цивільно-правової відповідальності притягується медичний заклад, з якою лікаря (медичного працівника) пов'язують трудові (службові) відносини. Шкода має бути завдана працівником саме під час виконання ним своїх безпосередніх трудових чи службових обов'язків. Головною умовою для пред'явлення претензій до лікаря є доведення його вини (у формі недбалості чи необережності) в установленому законом порядку. Спочатку медичний заклад відшкодовує майнову чи моральну шкоду потерпілому пацієнту, і лише після цього отримує право вимагати компенсацію від винного працівника. Хоча усталеним є правило, що медичні заклади як суб'єкти цивільно-правової відповідальності відповідають за шкоду, завдану їхніми працівниками під час виконання трудових обов'язків, на практиці реалізація цього принципу стикається з низкою суттєвих проблем, що потребують комплексного врегулювання. Відповідальність за шкоду, заподіяну здоров`ю пацієнта або його смерть наступає за наявності наступних умов: протиправності дій (бездіяльності) медичного закладу (лікарів, медичного персоналу); наявності шкоди (здоров'ю, життю); причинний зв'язок між протиправним діянням і шкодою; вина медичного закладу. вина медичного закладу охорони здоров'я полягає у винній поведінці лікарів (медичних працівників) цього закладу, що виражається в неналежному виконанні своїх службових обов'язків щодо надання медичної допомоги (послуги). Коли медична послуга надається на підставі договору, виконавець (надавач) послуги (суб'єкт підприємницької діяльності) відповідає перед пацієнтом незалежно від вини, за винятком випадку неможливості виконання внаслідок непереборної сили. [6, с. 246] Однією з найбільш складних є проблема доведення причинно-наслідкового зв'язку між діями медиків та завданою шкодою. Для притягнення закладу до відповідальності необхідно беззаперечно встановити, що погіршення здоров'я, інвалідність чи смерть пацієнта стали прямим наслідком

неправомірних дій або бездіяльності медичних працівників. Для врегулювання цієї проблеми критично важливою є стандартизація медичних процедур та протоколів лікування. Існуючі стандарти часто є застарілими, надто загальними або не охоплюють усіх нюансів надання медичної допомоги, що значно ускладнює оцінку відповідності дій медиків належному рівню. Необхідна регулярна актуалізація та деталізація клінічних протоколів, заснованих на принципах доказової медицини, які мають бути обов'язковими до виконання. 28 квітня 2017 набув чинності Наказ МОЗ України № 1422 від 29 грудня 2016 р., [7] який дозволяє українським лікарям використовувати у своїй роботі міжнародні клінічні протоколи. Наприклад, якщо протокол лікування певного захворювання передбачає обов'язкове проведення специфічного діагностичного дослідження, а медики його не виконали, що призвело до погіршення стану пацієнта, це значно спрощує доведення порушення стандарту та причинно-наслідкового зв'язку. Наступна проблема – це складність кваліфікації вини медичних працівників. Вина (недбалість, необережність) є обов'язковою умовою відповідальності, але часто важко відрізнити об'єктивні ускладнення, що не залежать від лікаря, від тих, що виникли через його професійну недбалість. Для уникнення звинувачення лікарів в злочинній недбалості чи визначення їх вини, необхідно дати чітке визначення «належного рівня медичної допомоги», оскільки відсутність єдиного та зрозумілого визначення, що саме є «належним» у кожній конкретній ситуації, дозволяє двоякі трактування. Належне лікування це право кожного громадянина на своєчасну, якісну та безпечну медичну допомогу, що ґрунтується на стандартах клінічної практики та охоплює діагностику, лікування і догляд. Потрібно розробити методичні рекомендації та критерії оцінки «належної та якісної» медичної допомоги, що базуватимуться на доказовій медицині. Приміром, якщо визначено, що лікування інсульту має включати певну діагностику протягом перших 3-6 годин, то необґрунтована затримка може бути кваліфікована як неналежне надання допомоги. Також важливими є механізми внутрішнього контролю якості в медичних закладах. Часто такі системи є формальними, що не дозволяє своєчасно виявляти помилки. Необхідне законодавче закріплення вимог до системи управління якістю, обов'язкове створення комісій з контролю якості, протоколів розбору складних випадків та ятрогенних ускладнень.

Розмір компенсації моральної шкоди також є проблемним аспектом. Суди часто визначають її, керуючись внутрішнім переконанням, без чітких методики, що призводить до нерівномірності рішень. Необхідно розробити методичні рекомендації для судів щодо оцінки розміру моральної шкоди, які б враховували ступінь тяжкості наслідків, тривалість страждань, індивідуальні особливості потерпілого та практику Європейського суду з прав людини. Це не стандартизація сум, а прозорість критеріїв. Наприклад, при визначенні розміру моральної шкоди має враховуватися не тільки факт інвалідності, а й те, наскільки вона змінила спосіб життя потерпілого (втрата можливості працювати за фахом, займатися хобі, потреба у сторонньому догляді), його вік, наявність утриманців тощо. Суми відшкодування майнової та особливо компенсація моральної шкоди як і раніше смішні, проте їх складно доводити у площині причинно-наслідкового зв'язку. Вважаємо, що досить суттєвою проблемою є те, що ні комерційні організації, ні державні чи комунальні підприємства не вважають за потрібне взагалі без суду пропонувати потерпілим компромісне рішення, бо впевнені в тому що справа буде тривати довго і відшкодування в гіршому випадку буде незначне або взагалі не буде призначене. Проблемою також є, що в більшості медичних справах свідками виступають медичні працівники, які були пов'язані трудовими відносинами із відповідачем, або навіть є товаришами з медичним працівником.

Необхідно враховувати, що цивільна відповідальність медичного закладу не звільняє самого лікаря від ризику бути залученим до відшкодування шкоди, що й актуалізує необхідність введення в Україні добровільного страхування його професійної відповідальності. Страхування професійної відповідальності згідно Закону України «Про страхування» [8] передбачено проводити в обов'язковій формі, але тільки за переліком професій, визначених Кабінетом Міністрів України, в перелік яких не входить медичний працівник, тобто страхування може проводиться у добровільній формі. Законом передбачено особисте страхування медичних і фармацевтичних працівників на випадок інфікування вірусом імунодефіциту людини при виконанні ними службових обов'язків та страхування медичних та інших працівників державних і комунальних закладів охорони здоров'я та державних наукових установ (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України), на випадок захворювання на інфекційні хвороби, пов'язаного з виконанням ними професійних обов'язків в умовах підвищеного ризику зараження збудниками інфекційних хвороби. Особливість страхування професійної відповідальності полягає у тому, що страховик зобов'язується згідно з договором страхування виплатити страхувальнику компенсацію за позовом третьої сторони за шкоду, заподіяну їй страхувальником через недбалість або помилку при виконанні ним своїх професійних обов'язків. Страхування професійної відповідальності медичного працівника - це один з найбільш надійних методів захисту майнових інтересів страхувальника

і надійний спосіб мінімізації витрат на відшкодування збитків третім особам. Даний вид страхування забезпечує виплату відшкодування за шкоду, нанесену третім особам, який страхувальник зобов'язаний відшкодувати згідно закону внаслідок його необережних дій чи допущених помилок. В Україні потрібно ввести обов'язкове страхування відповідальності медичного працівника. Запровадження ефективного обов'язкового страхування з чітко визначеними страховими сумами гарантуватиме виплати пацієнтам та знизить навантаження на медичні заклади. Наприклад, якщо лікар застрахований, страховий поліс може покрити суму відшкодування повністю або частково. Це знижує фінансове навантаження на лікарню та гарантує, що заклад не залишиться зі збитками після виплати компенсації пацієнту. Таким чином, без впровадження страхування відповідальності медичного працівника ситуація в Україні не зміниться. [10, с. 16-20]

Вважаю, що необхідно також забезпечити ефективну роботу відомчого контролю та регіональних органів охорони здоров'я, оскільки розгляд скарг пацієнтів органами охорони здоров'я часто має формальний характер, не завжди є об'єктивним, тому потрібно забезпечити прозорість та об'єктивність розгляду скарг на рівні Міністерства охорони здоров'я та департаментів охорони здоров'я. Можливість залучення громадськості або незалежних експертів до таких розглядів. Наприклад, **с**творення незалежних комісій при МОЗ або обласних департаментів охорони здоров'я – структурний підрозділ обласних державних адміністрацій [9] (у період воєнного стану – обласних військово-цивільних адміністрацій), які б розслідували складні випадки, надавали неупереджені висновки та рекомендації, що могло б стати основою для подальших дій пацієнта або для добровільного відшкодування з боку закладу.

Не менш важливою при визначенні відповідальності закладів охорони здоров'я є проблема процедури проведення судово-медичних експертиз (СМЕ). Їхня якість та об'єктивність часто викликають сумніви через недостатню кваліфікацію експертів, застаріле обладнання або відомчу залежність, що може призводити до необґрунтованих висновків. Потрібно підвищити кваліфікацію судових медичних експертів, впровадити систему їх сертифікації та відповідальності. Доцільним є створення незалежних експертних установ та чітких регламентів для проведення комісійних та комплексних СМЕ із залученням вузьких спеціалістів, а у складних випадках – міжнародних експертів. Якісний висновок СМЕ є вирішальним, наприклад, коли потрібно встановити, чи стало ускладнення після операції передбачуваним ризиком, чи наслідком недбалості хірурга. Отже, лише забезпечивши незалежність, кваліфікацію та технічне оснащення судово-медичної експертизи, ми зможемо перетворити її на надійний інструмент встановлення істини у медико-правових спорах. Від цього, зокрема, залежить і справедливе розмежування між передбачуваним хірургічним ризиком і дійсною лікарською недбалістю.

Проте, ефективний захист прав пацієнтів потребує не лише якісної експертизи, а й функціональних механізмів досудового врегулювання. Недосконалість процедури розгляду скарг та досудового врегулювання спорів змушує пацієнтів одразу звертатися до суду. Потрібна ефективна робота відомчого контролю та регіональних органів охорони здоров'я. Розгляд скарг не повинен бути формальним; необхідно забезпечити його прозорість, об'єктивність та, за потреби, залучення незалежних експертів чи громадськості. Це може стати основою для добровільного відшкодування шкоди з боку закладу. Державна система правосуддя, є основним способом захисту прав пацієнтів. Судові процеси тривалі, дорогі та емоційно виснажливі. Судовий орган не може задовольнити інтереси обох сторін конфлікту одночасно. Тому необхідно застосовувати процедуру медіації, яка надає сторонам конфлікту, якими є пацієнт і медичний працівник (або заклад охорони здоров'я) конфіденційну платформу для пояснення, обміну та уточнення інформації, відновлення стосунків і довіри. Медіатори не диктують результати, вони допомагають обом сторонам зрозуміти свої мотиви та прояснити події та обставини, що призвели до інциденту. Вони допомагають сторонам розробляти та оцінювати нові варіанти вирішення наявних проблем, адаптуючи рішення до конкретних потреб обох сторін та розширюючи можливі результати за межі лінійних обмежень судового процесу. Але треба мати на увазі, що висновки, отримані під час медіації, не мають обов'язкової сили, якщо сторони не досягнуть угоди. [11, с. 90] Популяризація медіації дозволить пацієнтам та медичним закладам знаходити компромісні рішення за участю незалежного посередника, уникаючи судової тяганини. Наприклад, пацієнт, якому була завдана шкода, може звернутися до медіатора. Угода, досягнута за результатами медіації, може включати положення щодо матеріальної, моральної компенсацій, повернення коштів пацієнту та ліквідації лікарської помилки. Існує висока вірогідність виконання домовленостей сторонами, оскільки угода є консенсусом учасників конфлікту. [12, с. 44] Під час медіації сторони можуть домовитися про компенсацію, вибачення, проведення додаткового лікування, що дозволить уникнути тривалого судового процесу та збереже ресурси. Медіатори використовують кілька ефективних методів вирішення конфліктів. Методи медіації можуть бути інтегровані в клінічну допомогу, щоб допомогти молодшому медичному персоналу

розпізнати проблему та задовольнити фактичні потреби пацієнтів, сімей та колег, запобігти ескалації конфлікту, заощадити час та ресурси за рахунок правильного вирішення проблеми. Ці методи можуть бути інтегровані у повсякденну клінічну практику. [13, с. 48]

В такій сфері як охорона здоров'я спори виникають як з приводу надання медичної допомоги, так і з приводу порушенням права на ознайомлення з медичною документацією (конфіденційними відомостями щодо стану здоров'я) і розпорядження конфіденційною інформацією щодо стану здоров'я. [14, с. 229]

Висновки*.* Для забезпечення ефективної та справедливої системи цивільно- правової відповідальності медичних закладів охорони здоров'я необхідно вдосконалити нормативно-правову базу, реформувати експертну діяльність, впровадити ефективні механізми контролю, розвивати альтернативні методи вирішення спорів та гарантії фінансового покриття шкоди, завдяки їм можна забезпечити належний захист прав пацієнтів та створити умови для якісної та безпечної роботи медичних працівників.

В Україні майже відсутнє детальне та ефективне правове регулювання процедур відшкодування шкоди і притягнення до відповідальності медичних закладів охорони здоров'я та лікарів (медичних працівників) за шкоду, заподіяну ними життю та (або) здоров'ю пацієнта. Для забезпечення ефективного функціонування системи цивільно-правової відповідальності медичних закладів охорони здоров'я необхідне комплексне врегулювання, що охоплює кілька ключових напрямків.

По-перше, критичним є удосконалення нормативно-правової бази. Це передбачає розробку та імплементацію чіткіших стандартів медичних процедур, впровадження оновлених клінічних протоколів лікування та об'єктивних критеріїв оцінки якості надання медичної допомоги, що дозволить мінімізувати двоякі трактування та спростити доведення причинно-наслідкового зв'язку у спірних ситуаціях.

По-друге, не менш важливою є реформа експертної діяльності. Для забезпечення об'єктивності та достовірності судово-медичних експертиз необхідно гарантувати повну незалежність експертних установ та підвищити кваліфікацію експертів. Це допоможе уникнути упереджених висновків та забезпечить справедливу оцінку обставин справи.

По-третє, необхідно впровадження ефективних внутрішніх механізмів контролю в медичних закладах через розбір медичних випадків консиліумом лікарів.

По-четверте, необхідно запроваджувати альтернативні методи вирішення спорів, зокрема, через інститут медіації. Це дозволить розвантажити судову систему, прискорити процес відшкодування шкоди пацієнтам та досягти компромісних рішень без тривалих та обтяжливих судових процесів для обох сторін.

І, нарешті, по-п'яте, головним кроком має стати впровадження дієвого страхування професійної відповідальності медичних закладів охорони здоров'я та медичних працівників, як це зроблено в Італії. Це забезпечить фінансові гарантії для відшкодування шкоди потерпілим пацієнтам, зніме значне фінансове навантаження з медичних закладів та сприятиме підвищенню довіри до системи охорони здоров'я в цілому. Тільки такий комплексний підхід створить міцну основу для справедливої та ефективної системи цивільно-правової відповідальності у сфері медицини. Тільки системний підхід дозволить захистити права пацієнтів та одночасно створити умови для якісної та безпечної роботи медичних працівників в закладах охорони здоров'я, щоб сприяти уникненню відповідальності медичних закладів охорони здоров'я України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Основи законодавства України про охорону здоров'я: закон України від 19.11.1992 No 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text.
2. Про затвердження Положення про систему безперервного професійного розвитку працівників сфери охорони здоров'я: постанова КМУ від 14 липня 2021 року була ухвалена постанова № 725, яка набрала чинності з 1 січня 2022 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/725-2021-%D0%BF#Text.
3. Шевців М.Б. Загальні аспекти юридичної відповідальності медичних працівників за законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету,* 2024 Серія ПРАВО. Випуск 85: частина 1. С.146-152 DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.19.
4. Цивільний кодекс України. Кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
5. Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» №4 від 31.03.1995 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text.

6. Скриннікова К.О. Окремі аспекти цивільно-правової відповідальності лікарів(медичних працівників). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2023 Серія ПРАВО. Випуск 79: частина 1. С.237-248 DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.41.
7. Про внесення змін до наказу Міністерства охорони здоров'я України від 28 вересня 2012 року № 751 Наказ МОЗ України № 1422 від 29 грудня 2016 URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0530-17#Text.
8. Про страхування: Закон України від 18.11.2021 № 1909-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20?find=1&text=%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%BC+%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%B9#w1_1.
9. Про затвердження Типового положення про структурний підрозділ місцевої державної адміністрації: постанова КМУ №887 від 26 вересня 2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/887-2012-%D0%BF#Text.
10. Булеца С.Б. Страхування відповідальності медичного працівника на прикладі Італії. С. 16-20. Роль і значення Основ законодавства України про охорону здоров'я для системи охорони здоров'я і забезпечення прав людини: збірник наукових статей. Упорядники: І.Я. Сенюта, Х.Я. Терешко. Львів: ЛОБФ «Медицина і право». 2022. 114 с.
11. Краснікова О.В. Медіація у медичній сфері як різновид бізнес-медіації. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 9. 2023. С. 88-91 DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/20.
12. Токарєва К.С. Медіація у спорах щодо охорони здоров'я. *Наше право.* № 4, 2020. С. 39-46. Губанова О. В. Роль та місце медіації у вирішенні медичних спорів (конфліктів). *Полтавський правовий часопис*. № 1 (2022). С. 40-50. URL: https://plr.nlu.edu.ua/article/view/287732.
13. Ходєєва Н.В. Медіація в медицині: додержання принципу конфіденційності. *Проблеми цивільного права та процесу*. Вінниця, 2024. С. 228-231. URL: https://dspace.univd.edu.ua/entities/publication/a5532a6e-f85a-4ee9-89f0-e55d08cc9311.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Булеца С.Б., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.77:351
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.37

ПРАВО SUI GENERIS І РЕЖИМ ВІДКРИТОСТІ ІНФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО СЕКТОРУ: МЕЖІ ОХОРОНИ НЕОРИГІНАЛЬНИХ БАЗ ДАНИХ

Вишневський В.О.,
аспірант Київського університету права НАНУ
ORCID: 0009-0004-2429-571X

Вишневський В.О. Право sui generis і режим відкритості інформації державного сектору: межі охорони неоригінальних баз даних.

У статті досліджено колізію між охороною неоригінальних баз даних правом *sui generis* у праві Європейського Союзу та правовим режимом відкритих даних і повторного використання інформації державного сектору, а також значення цієї колізії для застосування права особливого роду у законодавстві України. Методологічну основу дослідження становлять формально-юридичний, порівняльно-правовий, системно-структурний і телеологічний методи, а також аналіз практики Суду справедливості ЄС і національних судів держав — членів ЄС. Простежено еволюцію європейського регулювання від моделі мінімальної гармонізації до режиму відкритих даних. Уточнено значення вимог щодо машинозчитуваного формату, масового завантаження та доступу через інтерфейси прикладного програмування як складових правового режиму повторного використання інформації державного сектору. У світлі Директиви 96/9/ЄС, практики Суду справедливості ЄС і європейської доктрини обґрунтовано, що поширення права *sui generis* на бази даних, формування або ведення яких зумовлене виконанням публічних завдань, не завжди відповідає інвестиційній природі цієї охорони. Такий ризик зберігається і в разі передання ведення бази даних приватному суб'єктові, оскільки за таких умов охорона може фактично поширюватися на компіляцію даних у цілому, а не лише на окремі результати технічного опрацювання чи перевірки її вмісту. Узагальнення судової практики окремих держав — членів ЄС дало змогу виокремити підходи до правової кваліфікації таких баз даних в умовах державного фінансування, делегованої моделі ведення реєстрів, а також договірних і технічних обмежень доступу до інформації. Щодо українського законодавства оцінено модель, закріплену в частині четвертій статті 21 Закону України «Про авторське право і суміжні права». Встановлено, що її ефективність знижують обмежений обсяг законодавчого винятку, невизначеність критеріїв значного внеску та відсутність чітких підходів до баз даних, створення або ведення яких пов'язане з виконанням публічних завдань, у тому числі в делегованих моделях. На цій основі запропоновано уточнити конструкцію права особливого роду в національному законодавстві для узгодження охорони баз даних із правовим режимом відкритості публічної інформації.

Ключові слова: право *sui generis*; база даних; інформація державного сектору; органи державного сектору; відкриті дані; публічна інформація; повторне використання; значний внесок; значні інвестиції.

Vyshnevskyi V.O. The sui generis right and the openness regime of public sector information: the limits of protection for non-original databases.

The article examines the conflict between the protection of non-original databases by the sui generis right under European Union law and the legal regime of open data and the re-use of public sector information, as well as the implications of that conflict for the application of the right of a special kind under Ukrainian legislation. The methodological framework of the study combines formal legal, comparative legal, systemic-structural, and teleological methods, as well as an analysis of the case law of the Court of Justice of the European Union and the national courts of the Member States. The article traces the evolution of European regulation from a model of minimum harmonisation to the open data regime and clarifies the significance of the requirements of machine-readable format, bulk download, and access through application programming interfaces as components of the legal regime governing the re-use of public sector information. In the light of Directive 96/9/EC, the case law of the Court of Justice of the European Union, and European legal scholarship, it is argued that extending the sui generis right to databases whose creation or maintenance is determined by the performance of public tasks does not always correspond to the investment-based nature of that protection. This risk persists where the maintenance of a database is entrusted to a private entity, since in such

circumstances protection may in fact extend to the data compilation as a whole rather than merely to specific results of technical processing or verification of its contents. A synthesis of the case law of selected Member States makes it possible to identify approaches to the legal classification of such databases in situations involving public funding, delegated models of register management, as well as contractual and technical restrictions on access to information. As regards Ukrainian legislation, the article assesses the model laid down in Part Four of Article 21 of the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights". It is established that the effectiveness of this model is reduced by the limited scope of the statutory exception, the uncertainty of the criteria for determining a substantial contribution, and the absence of clear approaches to databases whose creation or maintenance is connected with the performance of public tasks, including in delegated models. On this basis, the article proposes clarifying the structure of the right of a special kind in national legislation in order to align database protection with the legal regime of openness of public information.

Key words: sui generis right; database; public sector information; public sector bodies; open data; public information; re-use; substantial contribution; substantial investment.

Постановка проблеми. Розвиток економіки даних посилює потребу в доступі до великих інформаційних масивів, що в межах регуляторної політики Європейського Союзу зумовлює колізію між охороною неоригінальних баз даних правом *sui generis* та режимом відкритості інформації державного сектору. Стаття 7 Директиви 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних» передбачає надання розробнику бази даних права *sui generis* за умови, що для одержання, перевірки чи представлення її вмісту здійснено якісно та/чи кількісно значні інвестиції [1]. Право *sui generis* дає змогу розробнику бази даних запобігати витягненню та/або повторному використанню всього вмісту бази даних або значної її частини у якісному чи кількісному вимірі [1, ст. 7]. Метою цього механізму є захист ресурсів, вкладених у створення та функціонування бази даних, від недобросовісного комерційного використання та забезпечення окупності відповідних витрат. Водночас як зазначає Е. Деркле, поширення цього інституту на органи державного сектору створює ризик встановлення виключного контролю над даними, сформованими за кошти платників податків, і фактичного повторного стягнення плати за їх використання [2, с. 143].

У сфері доступу до публічної інформації правове регулювання, навпаки, ґрунтується на презумпції відкритості та повторного використання інформації державного сектору. Зокрема, стаття 3 Директиви (ЄС) 2019/1024 Європейського Парламенту та Ради «Про відкриті дані та повторне використання інформації державного сектору» закріплює засади відкритості та повторного використання такої інформації, а стаття 5 встановлює вимогу щодо її доступності в машинозчитуваному форматі, придатному для автоматизованої обробки [3]. Колізія між зазначеними режимами проявляється під час формування та ведення реєстрів, які здійснюють органи державного сектору, державні та комунальні підприємства, а в окремих випадках – приватні суб'єкти, яким передано відповідні функції. Така діяльність відбувається в межах нормативно визначених повноважень і, як правило, фінансується за рахунок бюджетних коштів або адміністративних зборів. За відсутності автономного підприємницького ризику відповідні суб'єкти можуть посилатися на статус виробника бази даних для обмеження автоматизованої обробки та повторного використання відкритих даних шляхом запровадження технічних лімітів доступу або спеціальних умов користування. За таких умов право *sui generis* може використовуватися для послаблення або обходу вимог відкритості. Це зумовлює потребу з'ясувати підстави виникнення цього права щодо баз даних, пов'язаних із виконанням публічних завдань, а також межі його здійснення у сфері відкритих даних. Окремого з'ясування потребує критерій відмежування приватної інвестиції від адміністративних витрат держави.

Метою дослідження є з'ясування підстав виникнення та меж здійснення права особливого роду (*sui generis*) щодо баз даних, створення, формування або ведення яких здійснюють суб'єкти владних повноважень, а також визначення критеріїв співвідношення цього права з режимом відкритості та повторного використання публічної інформації.

Стан опрацювання проблематики. У зарубіжній правовій доктрині проблематика економіки даних значною мірою зосереджена на колізії між правом *sui generis* та режимом відкритості інформації державного сектору. Зокрема, мету інвестиційної охорони та вплив бюджетного фінансування на статус виробника бази даних досліджувала Е. Деркле (E. Derclaye) [2]. Ризики перетворення виключних прав на перешкоду для повторного використання інформації державного сектору аналізували М. ван Еехуд (M. van Eechoud) [4] і Д. Бюйс (D. Buijs) [5]. На ринковій спрямованості Директиви 96/9/ЄС і проблемі підміни критерію значних інвестицій механізмом адміністративного відшкодування витрат наголошувала С. Сганга (C. Sganga) [6]. Збереження фактичного контролю над даними через ліцензійні умови та технічні ліміти досліджували С. Бенаму (Y. Benhamou) і М. Дюлон де Роне (M. Dulong de Rosnay) [7], тоді як колізію між обов'язком відкритості та приват-

ноправовими моделями контролю аналізували П. Де Філіппі (P. De Filippi) і Л. Морель (L. Maurel) [8]. Отже, у європейській правовій доктрині переважає підхід, за якого основну увагу приділено відмежуванню приватної інвестиції від виконання публічної функції.

В українській правовій науці питання охорони баз даних та імплементації європейських стандартів також посідають помітне місце. Загальні засади правового режиму баз даних як об'єктів права особливого роду та розпорядження майновими правами досліджував С. Литвин [9], а цивільно-правові засоби їх охорони – О. Хавронюк [10]. Специфіку права особливого роду з огляду на вимоги Директиви 96/9/ЄС розглядала Х. Кметик-Подубінська [11], тоді як гармонізацію відповідних норм у контексті євроінтеграції аналізував В. Лопатнюк [12]. Оновлення національного законодавства у зв'язку з ухваленням Закону України «Про авторське право і суміжні права» висвітлювали В Дмитришин [13] і Л. Тарасенко спільно з Х. Тарасенко [14]. Еволюцію судової практики щодо захисту прав на бази даних в Україні та ЄС аналізував Б. Дзиба [15]. Загалом вітчизняна доктрина переважно зосереджена на оновленні національного регулювання охорони баз даних у контексті його зближення з європейськими стандартами.

Водночас в українській правовій науці недостатньо опрацьованими залишаються питання меж застосування винятку, передбаченого частиною четвертою статті 21 Закону України «Про авторське право і суміжні права», а також його співвідношення з режимом доступу до публічної інформації. Насамперед потребує окремого дослідження застосування цього винятку до реєстрів та інших баз даних, які створюють або ведуть суб'єкти владних повноважень, а в окремих випадках – особи, що виконують делеговані повноваження. Не менш важливим є визначення меж між об'єктами, які підлягають охороні правом особливого роду, і тими базами даних, щодо яких така охорона має бути виключена, а також оцінка того, чи є чинна редакція законодавчого винятку достатньою для розв'язання цих питань. У цьому контексті особливий інтерес становить європейський досвід, у межах якого зазначена проблематика розглядається крізь призму інвестиційної природи права *sui generis*, впливу бюджетного фінансування на статус виробника бази даних і відмежування інвестицій від звичайного покриття адміністративних витрат. Для українського правозастосування ця проблематика набуває додаткової актуальності з огляду на відсутність усталеної судової практики, що зумовлює потребу у виробленні доктринальних критеріїв для оцінки як самого законодавчого винятку, так і меж допустимого застосування права особливого роду до відповідних баз даних.

Виклад основного тексту. Еволюція законодавства Європейського Союзу у сфері повторного використання інформації державного сектору відображає перехід від рамкової мінімальної гармонізації до нормативно посиленої політики відкритих даних. Зокрема, Директива 2003/98/ЄС прямо не встановлювала обов'язку дозволяти вторинне використання документів і залишала відповідне рішення в межах компетенції держави або органу державного сектору [17, преамбула, п. 9]. Натомість Директива (ЄС) 2019/1024 поєднує режим повторного використання з політикою відкритих даних і рекомендує державам-членам сприяти створенню даних на основі принципу «відкритих за задумом і за замовчуванням» щодо документів, які підпадають під сферу її дії [3, преамбула, п. 15]. За визначенням, повторне використання охоплює використання документів у комерційних або некомерційних цілях, відмінних від початкової мети в межах державного завдання, для виконання якого такі документи були створені. Водночас обмін документами між органами державного сектору не вважається повторним використанням, якщо він здійснюється виключно в межах виконання їхніх державних завдань [3, ст. 2]. Практична дія цього підходу забезпечується техніко-правовими вимогами, які перетворюють спосіб надання документів на елемент правового режиму повторного використання.

У первинній редакції Директива 2003/98/ЄС передбачала надання документів у будь-якому наявному форматі чи мовою, а також, за можливості, електронними засобами [17, ст. 5]. Подальший розвиток цього підходу відбувся в Директиві 2013/37/ЄС, яка закріпила вимогу надання документів у машинозчитуваних форматах разом із метаданими за наявності відповідних можливостей [18, ст. 5]. Чинна Директива (ЄС) 2019/1024 деталізувала цей стандарт і передбачає, що документи мають надаватися, де це можливо і доцільно, у відкритих, машинозчитуваних, доступних форматах разом із метаданими, за умов, що дають змогу їх знаходити та повторно використовувати [3, ст. 5]. Окремим об'єктом регулювання Директива визначає динамічні дані як документи у цифровій формі, що часто оновлюються або оновлюються в режимі реального часу. Такі дані повинні надаватися для повторного використання негайно після збирання через інтерфейс прикладного програмування, а у відповідних випадках – шляхом масового завантаження [3, ст. 2, 5]. Спеціальні вимоги встановлено і для наборів даних високої цінності, які мають надаватися безоплатно, у машинозчитуваному форматі, через інтерфейс прикладного програмування, якщо це доречно, а також у формі масового завантаження [3, ст. 2, 14]. Таким чином, технічні стандарти доступності інтегровано в правовий режим інформації державного сектору як обов'язкову умову реалізації права на її повторне використання.

У режимі відкритих даних розширення вимог до доступності може створювати напруження з охороною баз даних правом особливого роду, оскільки надання доступу через інтерфейс прикладного програмування (API) та шляхом масового завантаження істотно спрощує вилучення і повторне використання вмісту відповідних баз даних. Такі технічні рішення дають змогу автоматизовано копіювати весь вміст бази даних або значну її частину в якісному чи кількісному вимірі. Крім того, машинний доступ може зумовлювати кумулятивний ефект унаслідок систематичного вилучення навіть незначних частин компіляції. Якщо за суб'єктом, який веде відповідну базу даних, визнається статус виробника бази даних і наявність інвестицій, здатних обґрунтувати надання охорони, право особливого роду потенційно може використовуватися для обмеження або припинення таких способів доступу, зокрема через умови користування чи шляхом звернення за судовою забороною. Унаслідок цього приватноправові засоби контролю можуть послаблювати або нівелювати виконання вимог відкритості, а оцінка колізії переноситься з рівня нормативних приписів на рівень технічної організації доступу, від якої залежить фактична можливість повторного використання документів державного сектору.

Колізія між зазначеними режимами додатково посилюється тим, що державні реєстри функціонують у режимі природної монополії, а суб'єкти владних повноважень формують їх не в умовах підприємницького ризику, а для виконання покладених на них функцій. Оскільки такі бази даних виникають не як результат підприємницької ініціативи, застосування до них права особливого роду потенційно не узгоджується з метою запровадження цього режиму, яка полягає у захисті приватних інвестицій. Як зазначає М. ван Еехуд, хоча Директива 96/9/ЄС формально не розрізняє приватні та публічні бази даних, бази даних державного сектору переважно є результатом діяльності, що здійснюється в межах виконання владних повноважень, а тому логіка інвестиційної охорони не може бути застосована до них повною мірою [4, с. 377]. За таких умов вирішального значення набуває розмежування адміністративних витрат держави та приватної економічної інвестиції як підстав виникнення правової охорони.

Ця колізія має також конкурентний вимір, оскільки режим повторного використання інформації державного сектору від самого початку спрямований на запобігання монополізації доступу. Первинно це виявлялося в забороні виключних угод, здатних створювати необґрунтовані переваги для окремих повторних користувачів і, відповідно, монополізувати ринок [17, преамбула, п. 20; ст. 11]. У сфері державних реєстрів загроза такої монополізації пов'язана насамперед із використанням суб'єктами владних повноважень прав інтелектуальної власності. У цьому аспекті Директива (ЄС) 2019/1024 не заперечує можливості належності відповідних прав органам державного сектору, однак не допускає їх здійснення у спосіб, що обмежує або перешкоджає повторному використанню документів понад межі, встановлені цією Директивою [3, преамбула, п. 60; ст. 1, п. 6]. Найвиразніше це простежується у правовому режимі наборів даних високої цінності, для яких вимога безоплатного надання поєднується з обов'язком забезпечити доступ через інтерфейс прикладного програмування, а за потреби — і шляхом масового завантаження [3, ст. 14]. Така модель усуває перешкоди на етапі надання доступу, проте не розв'язує питання про підстави виникнення права особливого роду щодо відповідних баз даних.

Межі ефективності цього механізму особливо помітні в моделях, за яких технічне або операційне ведення державного реєстру передано приватному суб'єктові чи концесіонеру. У такій ситуації потенційним носієм права особливого роду стає не орган державного сектору, а приватний виконавець, унаслідок чого конфлікт набуває іншого виміру. За таких умов сама лише заборона органам влади використовувати статус виробника бази даних для блокування повторного використання інформації не усуває питання про підстави виникнення цього права у суб'єктів, які ведуть відповідну базу даних на підставі делегування. Якщо право особливого роду формально визнається за таким суб'єктом, воно може використовуватися як інструмент договірного та технічного обмеження доступу до відповідної компіляції. Унаслідок цього ризик монополізації інформації державного сектору зберігається навіть за наявності нормативно встановленого обов'язку відкритості.

У зв'язку з цим вирішального значення набуває питання про те, які саме вкладення можуть враховуватися як значні інвестиції для цілей статті 7 Директиви 96/9/ЄС. Ця норма пов'язує виникнення права особливого роду не з будь-якими витратами на базу даних, а лише з інвестиціями в одержання, перевірку чи представлення її вмісту. Проте сама Директива не конкретизує, які саме дії та витрати охоплюються цим критерієм. Відповідне тлумачення було сформоване в практиці Суду справедливості ЄС, зокрема у справах *The British Horseracing Board* [19] і *Fixtures Marketing* [20]. У цих рішеннях Суд відмежував інвестиції у створення даних, що є побічним результатом основної діяльності, від інвестицій, безпосередньо спрямованих на одержання, перевірку чи представлення вмісту бази даних. Відповідно до цього підходу фінансові та організаційні ресурси, спрямовані на самостійне створення даних або на здійснення діяльності, у межах якої такі дані виникають, не

можуть розглядатися як значні інвестиції в одержання, перевірку чи представлення вмісту бази даних [19; 20]. Для державних реєстрів це означає, що виконання адміністративного обов'язку щодо ведення обліку саме по собі не утворює підстав для виникнення права особливого роду. Отже, суб'єкт владних повноважень має довести наявність автономних вкладень, безпосередньо спрямованих на одержання, перевірку чи представлення вмісту бази даних. Витрати, понесені у зв'язку зі здійсненням владних повноважень, не слід ототожнювати з інвестиціями як передумовою виникнення такого права.

Разом із тим, застосування критерію значної інвестиції не усуває ризику виникнення права особливого роду в ситуаціях, коли орган державного сектору або суб'єкт, якому передано ведення реєстру, доводить наявність автономних вкладень, безпосередньо спрямованих на перевірку чи подання вмісту бази даних. У таких випадках формальне дотримання умов надання правової охорони може перетворюватися на підставу для встановлення фактичного контролю над доступом до інформації та її повторним використанням, навіть якщо первинне формування відповідної бази даних відбувалося виключно у зв'язку зі здійсненням владних повноважень або виконанням делегованих повноважень. Ця загроза поширюється і на питання обчислення строку охорони динамічних баз даних. Відповідно до частини третьої статті 10 Директиви 96/9/ЄС новий строк охорони пов'язується не з будь-яким оновленням, а лише з такою значною зміною вмісту бази даних у якісному чи кількісному вимірі, яка дає підстави розглядати її як результат значного нового інвестування. Оскільки внесення записів до державних реєстрів у багатьох випадках є звичайним результатом адміністративної процедури, саме по собі таке оновлення не повинно кваліфікуватися як значна нова інвестиція. Отже, питання про новий строк охорони в таких ситуаціях має вирішуватися з урахуванням того, чи є відповідні зміни наслідком автономних вкладень в одержання, перевірку чи представлення вмісту бази даних, чи лише похідним результатом здійснення владних повноважень або виконання делегованих повноважень.

Додаткове значення для конкретизації критерію автономної інвестиції має підхід Суду справедливості ЄС до розмежування економічної діяльності та здійснення владних повноважень, сформульований у справі «*Compass-Datenbank GmbH v Republik Österreich*» [21]. Відповідно до цієї позиції формування державного реєстру на основі обов'язку третіх осіб розкривати інформацію є формою здійснення владних повноважень і не має економічного характеру [21, абз. 40]. За таких умов технічне підтримання бази даних і забезпечення доступу до неї залишаються функціонально пов'язаними зі здійсненням владних повноважень і тому не набувають самостійної ринкової природи [21, абз. 41]. Так само стягнення нормативно встановленої плати за доступ не змінює правової кваліфікації відповідної діяльності, оскільки в такому разі відсутні механізми конкурентного ціноутворення [21, абз. 39, 42]. Отже, фінансова модель ведення реєстру сама по собі не перетворює здійснення владних повноважень на економічну діяльність і не дає підстав автоматично прирівнювати витрати на виконання таких повноважень до автономної комерційної інвестиції у базу даних.

У межах цього ж рішення Суд поширив наведену логіку і на здійснення прав інтелектуальної власності, зазначивши, що саме по собі використання суб'єктом владних повноважень майнових прав не наділяє його статусом учасника ринкових відносин. Зокрема, використання права *sui generis* для заборони вилучення або повторного використання вмісту бази даних Суд визнав невіддільним від здійснення владних повноважень, а тому таким, що не дає підстав кваліфікувати відповідну поведінку як економічну діяльність [21, абз. 47–49, 51]. З огляду на це можна дійти висновку, що мета інвестиційної охорони не повною мірою узгоджується з природою державних реєстрів, які функціонують насамперед як інструмент адміністративного управління, а не як конкурентний ринковий продукт. Відповідно, організаційна чи технічна складність ведення бази даних сама по собі не є достатньою для обґрунтування виникнення права особливого роду за відсутності автономної інвестиції.

Кваліфікація ведення державного реєстру як неекономічної діяльності дає змогу змістовно конкретизувати критерій автономної інвестиції для цілей статті 7 Директиви 96/9/ЄС. За відсутності підприємницької ініціативи та комерційного ризику виконання дій, пов'язаних зі здійсненням владних повноважень, саме по собі не повинно розглядатися як підстава для виникнення права особливого роду на відповідну базу даних. Такий самий підхід доцільно застосовувати і в тих випадках, коли відповідну діяльність здійснює не безпосередньо суб'єкт владних повноважень, а інший суб'єкт у межах виконання делегованих повноважень, якщо формування або ведення бази даних не пов'язане з автономним підприємницьким ризиком. За протилежного підходу цей правовий інститут, покликаний захищати приватні інвестиції, може використовуватися для поширення охорони на компіляції, сформовані внаслідок здійснення владних або делегованих повноважень. За таких умов вирішального значення набувають походження бази даних і наявність автономного

інвестиційного ризику як критерії, що дають змогу відмежувати приватну інвестицію від адміністративної діяльності та запобігти монополізації баз даних, формування яких пов'язане зі здійсненням владних або делегованих повноважень.

Однак саме в делегованих моделях ведення офіційних баз даних найбільш виразно виявляється, що обмеження здійснення права особливого роду на стадії його реалізації не усуває питання про підстави виникнення такого права. Це питання розглядала апеляційна інстанція у справі щодо офіційних тендерних оголошень, публікацію яких федеральна земля Саксонія доручила приватному видавцеві на умовах ексклюзивного доступу [22, абз. 10, 17]. Вирішуючи спір стосовно несанкціонованого повторного використання цих документів іншим виданням, Вищий земельний суд Дрездена відхилив доводи про неприпустимість обмеження доступу до офіційних оголошень. Натомість суд визнав за позивачем статус виробника бази даних, констатував наявність значних інвестицій і кваліфікував дії конкурента як порушення права особливого роду [22, абз. 13–18, 20–23]. Водночас суд відмовився застосувати до баз даних за аналогією виняток щодо «офіційних творів» (нім. *amtliche Werke*), який виводить офіційні тексти з-під охорони [22, абз. 35]. Таку позицію суд обґрунтував тим, що національні винятки з права особливого роду є вичерпними в межах імплементації статті 9 Директиви 96/9/ЄС і не допускають розширювального тлумачення [22, абз. 35, 38–39]. Отже, передання ведення офіційної бази даних приватному суб'єктові може створювати підстави для визнання за ним права особливого роду, якщо саме його діяльність розглядається як така, що забезпечує формування або ведення відповідної бази даних.

Натомість Федеральний верховний суд Німеччини під час касаційного перегляду виходив із того, що відсутність прямої норми про обмеження охорони «офіційних» баз даних становить непередбачену законодавчу прогалину (нім. *planwidrige Regelungslücke*). Такий підхід дав підстави застосувати за аналогією виняток для «офіційних творів» до баз даних, охоронюваних правом особливого роду [23, абз. 17]. Оскільки сумісність такого тлумачення з Директивою 96/9/ЄС викликала сумніви, касаційна інстанція зупинила провадження та звернулася до Суду справедливості ЄС із преюдиційним запитом щодо допустимості виключення офіційної бази даних з-під правової охорони в суспільних інтересах, а також щодо наслідків передання ведення відповідної бази даних приватному суб'єктові [23, абз. 7]. Проте через відкликання касаційної скарги остаточного з'ясування цього питання в межах преюдиційного розгляду не відбулося, тож рішення вищої судової інстанції досі відсутнє [24, с. 14].

Оскільки на наднаціональному рівні не було надано роз'яснення щодо допустимості поширення винятку для «офіційних творів» на бази даних, охоронювані правом особливого роду, подальша німецька судова практика виходила з неприпустимості застосування цього винятку за аналогією до таких компіляцій. Зокрема, Земельний суд Мюнхена I у рішенні від 23 березня 2018 року підтвердив охорону правом особливого роду муніципальної бази даних нормативної вартості земель [25]. Суд відхилив доводи про виключення цієї бази даних з-під охорони за аналогією до «офіційних творів», оскільки відповідна компіляція не містить нормативних приписів і виконує допоміжну оціночну функцію [25, абз. 61–67]. Така аргументація свідчить про тенденцію відокремлювати походження інформації від правової природи її компіляції. Вирішальним для надання охорони стало визнання наявності значних інвестицій у формування цієї бази даних, яке суд пов'язав зі складною аналітичною обробкою ринкових показників [25, абз. 47–53]. У межах цього підходу оцінка масштабу витрат ризикує підміняти перевірку автономного комерційного ризику, а сам факт вкладень – розглядатися як достатня підстава для охорони. За такого підходу охорона правом особливого роду потенційно може поширюватися і на бази даних, створені для потреб державного управління, а виробником бази даних може визнаватися безпосередньо суб'єкт владних повноважень.

Поряд із питанням про допустимість аналогічного застосування винятку щодо «офіційних творів» на окрему увагу заслуговує інша лінія німецької судової практики, у межах якої акцент зміщено на оцінку економічної природи інвестицій в умовах державного фінансування. Зокрема, у рішенні від 25 березня 2010 року щодо баз даних системи справляння автодорожнього мита Федеральний верховний суд Німеччини зазначив, що повна компенсація витрат приватного підрядника державним замовником сама по собі не виключає виникнення права особливого роду [26, абз. 26–27]. Такий підхід фактично допускає визнання значної інвестиції і за відсутності підприємницького ризику, коли повне відшкодування витрат не перешкоджає наданню охорони правом особливого роду. У ширшому вимірі це послаблює значення підприємницького ризику як передумови виникнення права особливого роду і відкриває можливість поширення такої логіки не лише на приватних підрядників у межах делегованої моделі ведення відповідної бази даних, а й на ситуації, у яких формування та ведення бази даних фінансується за рахунок публічних коштів. У результаті інститут *sui generis* ризикує зміщуватися від охорони приватної інвестиції до охорони витрат, компенсацію яких забезпечує держава.

Французька судова практика висвітлює інший аспект цієї колізії, оскільки в таких спорах потенційним суб'єктом права *sui generis* є безпосередньо орган державного сектору, а не приватний суб'єкт, якому передано ведення відповідної бази даних. Первинно національні суди спиралися на підходи публічного права і розглядали офіційні бази даних як майновий актив держави. Унаслідок цього критерій значної інвестиції фактично пов'язувався з цільовими бюджетними витратами на цифрову організацію відповідної бази даних. Такий підхід створював формальну підставу для застосування права *sui generis* з метою обмеження безоплатного повторного використання інформації державного сектору, зокрема в комерційних цілях.

Ця проблематика стала предметом розгляду в серії французьких судових спорів за участю компанії *Notrefamille.com*. Зокрема, Адміністративний трибунал Пуатьє в рішенні від 31 січня 2013 року визнав департамент В'єнна виробником бази даних у розумінні статті L. 342-1 Кодексу інтелектуальної власності Франції. Вирішуючи спір, суд виходив із того, що існування адміністративного режиму повторного використання не позбавляє орган місцевого самоврядування права застосовувати механізми права особливого роду для обмеження вилучення та комерційного використання відповідних даних. За результатами розгляду справи суд відхилив позовні вимоги компанії та визнав правомірною відмову органу місцевого самоврядування в наданні дозволу на комерційне використання даних [27, п. 6–7].

Під час апеляційного перегляду Адміністративний апеляційний суд Бордо в рішенні від 26 лютого 2015 року підтримав кваліфікацію департаменту як виробника бази даних. Суд підтвердив його право забороняти вилучення або повторне використання всього вмісту відповідної бази даних чи її значної частини, попри офіційний характер цих документів [28, п. 9]. Така позиція засвідчувала пріоритет охорони правом особливого роду над вимогою відкритості й створювала передумови для повторного стягнення плати за відомості, сформовані за рахунок державного фінансування.

Оскарження нормативних підстав охорони в порядку конституційного контролю не змінило підходу правозастосовної практики. Державна рада Франції в рішенні від 14 вересня 2015 року відмовила в передачі пріоритетного питання конституційності щодо статті L. 342-1 Кодексу інтелектуальної власності Франції. Суд обґрунтував це тим, що оспорювана норма лише відтворює точні й безумовні приписи Директиви 96/9/ЄС [29, абз. 2–4]. За відсутності загрози національній конституційній ідентичності подальший аналіз змістився до питання про межі здійснення виключного майнового права органами державного сектору.

Паралельно з розвитком судової практики французький законодавець нормативно закріпив подібний підхід. Зокрема, Закон Франції від 7 жовтня 2016 року «Про цифрову республіку» доповнив Кодекс відносин між адміністрацією та громадськістю (CRPA) статтею L. 321-3. Ця норма встановила, що статус органу державного сектору як виробника бази даних не може перешкоджати повторному використанню оприлюднених ним даних [31, ст. 11]. Таке правило діє за умови дотримання прав третіх осіб і безпосередньо обмежує здійснення майнових прав, передбачених статтями L. 342-1 і L. 342-2 Кодексу інтелектуальної власності Франції [31, ст. 11]. Водночас зазначена вимога не поширюється на бази даних, які адміністративні органи створюють або отримують під час здійснення діяльності промислового чи комерційного характеру в умовах конкуренції [31, ст. 11]. На рівні права ЄС подібний підхід було відображено в Директиві 2013/37/ЄС, яка поширила режим повторного використання на документи, що перебувають у володінні бібліотек, музеїв та архівів [18, преамбула, п. 14–15; ст. 3]. Отже, і на національному, і на наднаціональному рівнях простежується посилення режиму відкритості та повторного використання інформації державного сектору, хоча конкретні нормативні механізми такого посилення залишаються різними.

Зміна підходу у французькій судовій практиці відбулася після ухвалення рішення Державної ради від 8 лютого 2017 року. Суд констатував, що органи державного сектору, на які поширюється режим відкритості, не можуть посилатися на право виробника бази даних для заборони вилучення або повторного використання інформації [30, п. 3]. Цей висновок ґрунтувався на системному тлумаченні Закону Франції від 17 липня 1978 року «Про різні заходи щодо покращення відносин між адміністрацією та громадськістю», який регулював спірні правовідносини. Відповідно до пункту «c» статті 10 цього Закону режим вільного повторного використання не поширювався на інформацію в документах, права інтелектуальної власності на які належать третім особам. Водночас Державна рада виходила з того, що адміністративні органи не охоплюються категорією третіх осіб у цьому контексті [30, п. 3]. Як наслідок, відповідний виняток із режиму відкритості на державні установи не поширюється. Отже, вони не можуть використовувати власне право виробника бази даних, зокрема право, передбачене статтею L. 342-1 Кодексу інтелектуальної власності, як інструмент заборони вилучення або повторного використання публічної інформації, якщо така інформація підлягає поширенню згідно з чинним законодавством [30, п. 3].

Практичний доступ до даних державного сектору нерідко залежить не лише від нормативного режиму їх відкритості, а й від умов користування сервісом і технічних обмежень. Зокрема, машинний доступ через інтерфейси прикладного програмування (API) може надаватися за правилами, що встановлюють ліміти запитів, забороняють збереження локальних копій бази даних або обмежують створення похідних сервісів. Унаслідок цього межі повторного використання даних фактично визначаються не тільки приписами режиму відкритості, а й умовами доступу до відповідного ресурсу. Як зазначають П. Де Філіппі та Л. Морель, навіть у режимі відкритих даних такі умови здатні відтворювати обмежувальний ефект, який у приватноправовій площині зазвичай пов'язують зі здійсненням виключних майнових прав, і тим самим звужувати можливості повторного використання порівняно з обсягом, що випливає з режиму відкритості [8, с. 10–11]. Для зниження цих ризиків Я. Бенаму та М. Дюлон де Роне вважають доцільним застосування стандартних публічних ліцензій як типових умов повторного використання, що дає змогу мінімізувати індивідуальні обмеження та уніфікувати практику доступу [7, с. 2].

Технічні умови доступу як елемент виконання обов'язку відкритості стали предметом розгляду Державної ради Франції у спорі щодо фактичного перешкоджання масовому вилученню відомостей з офіційного реєстру. Обставини справи полягали в тому, що доступ до Національного реєстру адвокатів забезпечувався через пошуковий інтерфейс, однак масове завантаження всього вмісту бази даних блокувалося програмними обмеженнями. Вирішуючи справу, суд зазначив, що виконання обов'язку відкритості нерозривно пов'язане з технічною придатністю бази даних до автоматизованої обробки, та зобов'язав оприлюднити інформацію у відкритому машинозчитуваному форматі [32, п. 19–20]. Суд відхилив доводи відповідача про необхідність застосування обмежувальних заходів для захисту персональних даних і кваліфікував відповідний реєстр як адміністративний документ, ведення якого є необхідним для виконання публічних завдань [32, п. 1, 18]. Отже, реалізація режиму повторного використання потребує не лише формального надання доступу, а й технічної придатності реєстру до автоматизованого вилучення та подальшої обробки даних.

Наведені доктринальні підходи та судова практика свідчать, що в країнах ЄС узгодження охорони правом особливого роду з режимом повторного використання даних державного сектору й далі має фрагментарний характер. Унаслідок цього подібні конфлікти вирішуються по-різному залежно від організаційної моделі реєстру та первинної правової кваліфікації, яку обирає суд, що знижує передбачуваність режиму доступу до офіційних даних і їх повторного використання. Водночас практика Суду справедливості ЄС не усуває цієї невизначеності й залишає підстави для різного тлумачення можливості визнання органу державного сектору виробником бази даних. Зокрема, у справі «*Compass-Datenbank GmbH v Republik Österreich*» Суд, аналізуючи критерії економічної діяльності, констатував, що суб'єкт владних повноважень застосовує правові механізми для заборони вилучення та повторного використання вмісту бази даних виключно в межах здійснення владних повноважень. Такий підхід не дає підстав кваліфікувати адміністративний орган як учасника ринкових відносин [21, абз. 47–49]. Натомість у справі «*Freistaat Bayern v. Verlag Esterbauer GmbH*» Суд розтлумачив поняття «бази даних» щодо топографічних карт федеральної землі Баварія та кваліфікував вилучені відомості як незалежні матеріали. При цьому питання про можливість визнання органу державного сектору виробником бази даних Суд свідомо залишив поза межами окремого аналізу [33, абз. 28]. Оскільки в жодній із цих справ статус органу державного сектору як виробника бази даних не був предметом преюдиційного розгляду, у праві ЄС зберігається невизначеність щодо підстав, за яких державний орган, державне підприємство або приватний суб'єкт, якому передано ведення відповідної бази даних, можуть визнаватися її виробниками. Це зумовлює потребу у виробленні єдиного наднаціонального підходу, який визначав би умови такого визнання та забезпечував би системне узгодження положень Директиви 96/9/ЄС з імперативними вимогами європейського законодавства про відкриті дані.

Показовим у цьому контексті є преюдиційний запит Апеляційного суду Арнема-Леувардена у справі за позовом асоціації VVZBI проти Торгової палати Нідерландів (KVK) [34]. У ньому апеляційна інстанція розглядає колізію між правом особливого роду (*sui generis*) та обов'язком відкритості даних державного сектору крізь призму сумісності такої охорони з фінансовою моделлю функціонування публічного реєстру. Зокрема, перед Судом справедливості ЄС порушено питання про те, чи може адміністратор торговельного реєстру, який здійснює визначені законом повноваження та фінансується за рахунок обов'язкових платежів, визнаватися виробником бази даних у розумінні статті 7 Директиви 96/9/ЄС, якщо держава гарантує покриття можливого фінансового дефіциту [34, п. 1.1, 9.4]. Таке формулювання зміщує акцент з організаційної моделі реєстру на наявність автономного підприємницького ризику як передумови виникнення права особливого роду. Саме на цьому критерії ґрунтується правова позиція асоціації VVZBI, згідно з якою гарантоване державою

покриття бюджетного дефіциту ставить під сумнів можливість розглядати адміністратора реєстру як незалежного інвестора, що несе ризик втрати власних вкладень [34, п. 3.1].

Важливо, що у провадженні не ставиться під сумнів сам факт вилучення та повторного використання всієї бази даних або її істотної частини [34, п. 2.3]. Отже, спір стосується не самого вилучення, а наявності передумов для надання охорони та правомірності посилання на право особливого роду. За таких умов правовий конфлікт зводиться до питання про те, чи не суперечить визнання адміністратора виробником бази даних меті Директиви 96/9/ЄС, оскільки цей режим покликаний захищати результати приватних інвестицій від недобросовісного привласнення, а не забезпечувати стабільність надходжень суб'єкта, який функціонує в умовах природної монополії та фінансується адміністративними зборами. Тому посилання Торгової палати Нідерландів на потребу захисту власних фінансових надходжень від комерційного використання інформації державного сектору приватними суб'єктами саме по собі не усуває необхідності оцінити наявність підприємницького ризику [34, п. 2.4, 2.8]. За таких обставин відповідні витрати мають оцінюватися крізь призму відшкодування адміністративних витрат у публічному секторі, а не за моделлю повернення інвестицій у конкурентному середовищі.

Окремим аспектом спору є межі здійснення права особливого роду з урахуванням вимог Директиви (ЄС) 2019/1024. У матеріалах провадження зазначено, що Торгова палата Нідерландів у своїх умовах доступу до даних передбачила заборону на передання відомостей третім особам. Відповідач обґрунтовував це потребою забезпечити правову визначеність з огляду на ризик обігу неактуальних витягів у неофіційних системах, а також прагненням захистити власні фінансові інтереси, оскільки комерційне використання інформації державного сектору зменшує попит на платні адміністративні послуги [34, п. 2.4, 2.8]. Такий підхід безпосередньо виявляє нормативну колізію між охороною за статтею 7 Директиви 96/9/ЄС і правовим режимом повторного використання, встановленим Директивою (ЄС) 2019/1024 [3, ст. 1, п. 6]. Водночас посилання на ризик обігу неактуальної інформації виходить за межі правової природи інституту *sui generis*, оскільки це право спрямоване передусім на охорону економічних інвестицій, а не на забезпечення достовірності даних для третіх осіб. Відповідно, за позицією позивача, використання статусу виробника бази даних як засобу підміни адміністративного контролю за якістю реєстру може свідчити про здійснення права особливого роду поза його цільовим призначенням [34, п. 3.2].

У ширшому методологічному вимірі спір у цій справі зводиться до розмежування виникнення та здійснення права особливого роду (*sui generis*). У межах такого розмежування можна виокремити два концептуальні підходи. За першим із них відсутність автономного підприємницького ризику, як правило, унеможливлює визнання органу державного сектору виробником бази даних у розумінні статті 7 Директиви 96/9/ЄС. У такому разі колізія усувається вже на стадії виникнення цього права. За другим підходом право *sui generis* може формально визнаватися, однак на стадії його здійснення межі такого права істотно звужуються в частині доступу та повторного використання через механізми відкритості. Застосування цієї моделі не усуває можливості виникнення фактичних бар'єрів для масового вилучення та повторного використання, зумовлених договірними умовами і технічними параметрами доступу. З огляду на це не виключено, що Суд справедливості ЄС обмежиться вузьким тлумаченням, прив'язаним до обставин цієї справи, що залишить відкритим питання вироблення універсального стандарту. Незалежно від остаточної правової позиції Суду, сам факт винесення цього спору на наднаціональний рівень засвідчує недостатність фрагментарних національних підходів і потребу в системному узгодженні режиму права особливого роду з концепцією відкритих даних та повторного використання інформації державного сектору.

Українське законодавство закріплює інший спосіб подолання колізії між охороною баз даних правом особливого роду та режимом відкритості публічної інформації. Якщо в праві ЄС така колізія наразі переважно розв'язується шляхом визначення меж здійснення відповідного права, то національне законодавство встановлює обмеження вже на стадії його виникнення. Нормативною основою такого підходу є частина четверта статті 21 Закону України «Про авторське право і суміжні права», згідно з якою право особливого роду (*sui generis*) не надається виробнику бази даних, створеної для систематизації даних, що є публічною інформацією відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації» [16]. За відсутності усталеної судової практики цю норму слід розуміти як таку, що вимагає насамперед оцінки підстав виникнення права особливого роду та виключає його надання щодо таких баз даних навіть за наявності у виробника значного внеску в отримання, перевірку чи подання вмісту бази даних.

Для застосування цього винятку необхідно встановити низку юридично значущих обставин. Насамперед слід з'ясувати, чи створено відповідну базу даних для систематизації відомостей, що є публічною інформацією у розумінні статті 1 Закону України «Про доступ до публічної інформації», тобто інформації, яка була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних

повноважень своїх обов'язків або яка перебуває у володінні суб'єктів владних повноважень чи інших розпорядників публічної інформації [35, ст. 1]. Далі належить оцінити, чи є суб'єкт, який формує або веде таку базу даних, розпорядником інформації, у тому числі коли йдеться про особу, яка виконує делеговані повноваження суб'єкта владних повноважень щодо інформації, пов'язаної з виконанням її обов'язків [35, ст. 13]. Сам по собі обмежений обсяг обов'язків такої особи у сфері доступу до інформації не змінює публічно-правової природи відповідних відомостей. Додаткове значення для такої кваліфікації мають положення статті 10-1 Закону України «Про доступ до публічної інформації» та постанови Кабінету Міністрів України № 835, які визначають вимоги до оприлюднення наборів даних у формі відкритих даних, їх оновлення, машиночитаного формату та доступу через інтерфейс прикладного програмування [35, ст. 10-1; 36]. Водночас наявність відповідного реєстру, бази даних або набору даних у переліку наборів даних, що підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних, є додатковим аргументом на користь висновку про його належність до публічної інформації у формі відкритих даних, однак відсутність у такому переліку сама по собі не виключає такого статусу. Вирішальне значення для кваліфікації має цільове призначення відповідної бази даних, оскільки саме воно дає змогу відмежувати систематизацію публічної інформації у зв'язку зі здійсненням владних повноважень або виконанням делегованих повноважень від створення бази даних як результату приватної комерційної діяльності. Отже, для формування майбутньої практики кваліфікація відповідної бази даних має здійснюватися з урахуванням походження відомостей, їх правового режиму та цільового призначення, а не формального найменування реєстру чи способу його програмно-технічної реалізації.

Саме такий підхід до кваліфікації дає підстави розглядати законодавчий виняток із виникнення права особливого роду як такий, що узгоджується з приписами Закону України «Про доступ до публічної інформації». Стаття 10-1 цього Закону виходить із того, що публічна інформація у формі відкритих даних має бути доступною для її подальшого вільного використання та поширення, а також придатною для автоматизованого оброблення електронними засобами [35, ст. 10-1]. Відповідно, виключення з охорони правом особливого роду баз даних, створених для систематизації такої інформації, узгоджується із загальною логікою законодавства про відкриті дані, яке покладає на розпорядників не лише обов'язок оприлюднювати й оновлювати відповідні набори, а й обов'язок забезпечувати можливість їх подальшого вільного використання [35, ст. 10-1; 36]. Отже, національна модель поєднує нормативне виключення виникнення права особливого роду щодо таких баз даних із позитивними обов'язками розпорядників забезпечувати придатність публічної інформації до її вільного подальшого використання.

Разом із тим формальна узгодженість такої моделі з режимом відкритих даних ще не виключає ризику фактичного звуження можливостей подальшого використання публічної інформації шляхом зміни її юридичної кваліфікації та встановлення спеціальних умов доступу. Зокрема, для виведення відповідної бази даних за межі дії винятку, передбаченого частиною четвертою статті 21 Закону України «Про авторське право і суміжні права», суб'єкти, які ведуть реєстр, можуть намагатися кваліфікувати її не як базу даних, створену для систематизації публічної інформації, а як інформаційний сервіс або аналітичний продукт, доступ до якого регулюється окремими правилами користування. У практичній площині таке звуження може реалізовуватися через організаційні й технічні умови надання даних, зокрема шляхом встановлення лімітів на автоматизовані запити через інтерфейс прикладного програмування, запровадження платних рівнів доступу або інших обмежень, які фактично ускладнюють доступ до даних, їх масове завантаження та подальше використання. Застосування таких практик потребує окремої правової оцінки з погляду їх сумісності з режимом відкритих даних, насамперед щодо забезпечення вільного і безоплатного доступу, можливості автоматизованого оброблення та пропорційності відповідних технічних обмежень.

Окремого уточнення потребує застосування законодавчого винятку до компіляцій, у яких публічна інформація поєднується з інформацією з обмеженим доступом. З огляду на приписи Закону України «Про доступ до публічної інформації» обмеженню підлягає інформація, а не документ, тоді як публічна інформація, що містить персональні дані, може оприлюднюватися у формі відкритих даних за умови їх знеособлення або за наявності згоди суб'єкта персональних даних [35, ст. 6, 10-1]. Це дає підстави вважати, що сама по собі наявність у базі даних відомостей з обмеженим доступом не повинна автоматично зумовлювати виведення всього її вмісту за межі режиму відкритості. Водночас стаття 21 Закону України «Про авторське право і суміжні права» прямо не визначає, яким чином виняток щодо виникнення права особливого роду має застосовуватися до таких змішаних компіляцій. За таких умов практичного значення набуває структурне відокремлення відкритої частини вмісту бази даних від інформації, доступ до якої обмежено законом.

Водночас питання про повноту національної законодавчої моделі права особливого роду залишається відкритим. Частина четверта статті 21 Закону України «Про авторське право і суміж-

ні права» встановлює виняток лише щодо баз даних, створених для систематизації даних, що є публічною інформацією у розумінні профільного закону [16]. Це дає підстави вважати, що чинне регулювання не охоплює вичерпно всіх випадків, коли база даних створюється, формується або ведеться на підставі закону, підзаконного нормативно-правового акта чи іншого обов'язкового акта. Ідеться насамперед про бази даних, що спрямовані на задоволення потреб загального інтересу, фінансуються за рахунок публічних коштів, адміністративних зборів чи інших обов'язкових платежів або перебувають під домінуючим впливом держави чи територіальної громади, але не зводяться повністю до систематизації даних, що є публічною інформацією. Саме щодо таких баз даних, зокрема в делегованих моделях їх ведення, залишається відкритим питання про статус виробника бази даних, а відтак зберігається ризик виведення їх за межі законодавчого винятку.

Не менш дискусійною є і специфіка застосування критерію значного внеску. У цьому контексті слід враховувати, що стаття 7 Директиви 96/9/ЄС пов'язує виникнення права *sui generis* з наявністю значних інвестицій в одержання, перевірку чи представлення вмісту бази даних, тоді як Закон України «Про авторське право і суміжні права» оперує категорією якісно та/або кількісно значного внеску [1, ст. 7; 16]. Така відмінність у законодавчій техніці не відображає належною мірою інвестиційний характер відповідного критерію та не встановлює спеціальних орієнтирів для відмежування витрат, понесених у межах діяльності суб'єктів публічного сектору, від інвестиції, яка могла б обґрунтовувати виникнення права особливого роду. Крім того, національне законодавство прямо не закріплює, що створення даних саме по собі не є вкладенням в їх отримання у значенні інвестиційної охорони баз даних. Це створює ризик ототожнення витрат на формування вмісту бази даних у процесі здійснення владних повноважень із значним внеском, достатнім для виникнення права особливого роду.

Окремою проблемою є відсутність у статті 21 Закону України «Про авторське право і суміжні права» спеціальних критеріїв для оцінки баз даних, вміст яких формується та оновлюється у процесі діяльності суб'єктів державного сектору. З урахуванням підходів, вироблених у праві ЄС, у таких випадках вирішальне значення має не сам факт послідовного формування чи подальшого оновлення вмісту бази даних, а те, чи є відповідні дії самостійним результатом вкладення в отримання, перевірку чи подання її вмісту, чи лише похідним результатом основної діяльності відповідного суб'єкта. У національному законодавстві цей критерій прямо не закріплено, що створює додаткову невизначеність під час вирішення питання про виникнення права особливого роду щодо реєстрів та інших баз даних, створення або ведення яких пов'язане із задоволенням потреб загального інтересу. Саме тому на рівні правозастосування може поставати питання, чи не будуть формування або оновлення таких баз даних помилково ототожнюватися зі значним внеском, достатнім для виникнення права особливого роду.

З огляду на викладене вдосконалення національного регулювання доцільно пов'язувати з подальшим уточненням конструкції права особливого роду у статті 21 Закону України «Про авторське право і суміжні права». Одним із можливих напрямів такого уточнення могло б бути поширення законодавчого винятку не лише на бази даних, створені для систематизації даних, що є публічною інформацією, а й на інші бази даних, створення, формування або ведення яких прямо передбачено законом, підзаконним нормативно-правовим актом чи іншим обов'язковим актом, здійснюється для задоволення потреб загального інтересу, що не мають промислового чи комерційного характеру, та забезпечується органами державного сектору, юридичними особами публічного права, державними чи комунальними підприємствами або іншими суб'єктами, які діють під домінуючим впливом держави чи територіальної громади або виконують делеговані повноваження.

Водночас доцільно нормативно конкретизувати, що створення даних саме по собі не становить значного внеску в їх отримання, а витрати на отримання, перевірку чи подання вмісту таких баз даних не повинні самі по собі визнаватися значним внеском лише з огляду на факт їх понесення, якщо відповідна діяльність здійснюється на виконання встановлених законом функцій, завдань чи повноважень, фінансується за рахунок бюджетних коштів, адміністративних зборів або інших обов'язкових платежів і не пов'язана з автономним підприємницьким ризиком.

Окремого уточнення потребує також питання про статус виробника бази даних у випадках, коли її технічне або операційне ведення передається приватному виконавцеві. Зокрема, доцільно закріпити, що саме по собі передання приватному підрядникові функцій з технічного чи операційного ведення бази даних, створення або функціонування якої зумовлене законом чи іншим обов'язковим актом і забезпечується в межах публічного фінансування або виконання делегованих повноважень, не зумовлює набуття ним статусу виробника бази даних. Такий підхід дав би змогу послідовніше узгодити режим права особливого роду з правовою природою баз даних, створення або ведення яких зумовлене задоволенням потреб загального інтересу, а не здійсненням автономної інвестиційної діяльності.

Висновки. Колізія між охороною неоригінальних баз даних правом особливого роду (*sui generis*) та режимом відкритості й повторного використання інформації державного сектору має розв'язуватися насамперед на рівні підстав виникнення цього права, а не лише через обмеження його здійснення. Охорона, побудована на критерії інвестиції, не повинна поширюватися на бази даних, створення, формування чи ведення яких здійснюється у зв'язку з реалізацією владних повноважень, забезпечується за рахунок публічного фінансування або обов'язкових платежів і не пов'язане з автономним підприємницьким ризиком. Українська законодавча модель, яка виключає виникнення права особливого роду щодо баз даних, створених для систематизації публічної інформації, має самостійне регулятивне значення, однак чинна редакція частини четвертої статті 21 Закону України «Про авторське право і суміжні права» не охоплює всіх випадків, у яких така колізія виникає на практиці. У зв'язку з цим подальше уточнення національного регулювання доцільно пов'язувати з чіткішим визначенням критеріїв виникнення права особливого роду, зокрема з урахуванням джерел фінансування відповідної бази даних, відсутності автономного підприємницького ризику, а також особливостей правової оцінки баз даних, технічне чи операційне ведення яких передано приватним виконавцям або пов'язане з виконанням делегованих повноважень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Директива 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних»: Директива; Європарламент від 11.03.1996 № 96/9/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_241 (дата звернення: 03.03.2026).
2. Derclaye, Estelle, Does the Directive on the Re-Use of Public Sector Information Affect the State's Database Sui Generis Right? (September 1, 2008). KNOWLEDGE RIGHTS - LEGAL, SOCIETAL AND RELATED TECHNOLOGICAL ASPECTS, J. Gaster, E. Schweighofer & P. Sint, eds., Austrian Computer Society, pp. 137-169, 2008, Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=1316115.
3. Директива (ЄС) 2019/1024 Європейського Парламенту і Ради від 20 червня 2019 року про відкриті дані та повторне використання інформації державного сектору: Директива; Європарламент від 20.06.2019 № 2019/1024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/984_036-19 (дата звернення: 03.03.2026).
4. van Eechoud M. A Serpent Eating Its Tail: The Database Directive Meets the Open Data Directive. *IIC - International Review of Intellectual Property and Competition Law*. 2021. Vol. 52, № 4. P. 375–378. DOI: https://doi.org/10.1007/s40319-021-01049-7.
5. van Eechoud M., Buijs D. Van databankindustrie naar data-economie: 25 jaar Databankenwet. Auteursrecht. 2024. № 2. P. 67–76. URL: https://www.ivir.nl/publications/van-databankindustrie-naar-data-economie-25-jaar-databankenwet/auteursrecht_2024_2/.
6. Sganga C. Sui Generis Protection of Non-creative Databases. *The Cambridge Handbook of Investment-based Intellectual Property* / ed. by E. Bonadio, P. Goold. Cambridge: Cambridge University Press, 2023. P. 27–46. DOI: https://doi.org/10.1017/9781108989527.005.
7. Benhamou Y., Dulong de Rosnay M. Open Licensing and Data Trust for Personal and Non-Personal Data: A Blueprint to Support the Commons and Privacy. *IIC - International Review of Intellectual Property and Competition Law*. 2025. Vol. 56. P. 1553–1589. DOI: https://doi.org/10.1007/s40319-025-01636-y.
8. Primavera De Filippi, Lionel Maurel, The paradoxes of open data and how to get rid of it? Analysing the interplay between open data and sui-generis rights on databases, *International Journal of Law and Information Technology*, Volume 23, Issue 1, Spring 2015, Pages 1–22, DOI: https://doi.org/10.1093/ijlit/eau008.
9. Литвин С.Й. Правовий режим компіляції даних (бази даних) як об'єкта цивільного права: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03; Наук.-дослід. ін-т інтелектуал. власності Нац. акад. прав. наук України. Київ, 2011. 202 с.
10. Хавронюк О.О. Цивільно-правовий захист баз даних: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03; Хмельниц. ун-т упр. та права ім. Леоніда Юзькова. Хмельницький, 2021. 250 с.
11. Кметик-Подубінська Х. І. Sui generis як особливе право розробників за Директивою 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних». Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, ІТ та Інтернет права: матеріали Восьмої всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 15 трав. 2024 р.). Львів, 2024. С. 81–84. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/05/Zbirnyk_8_Lviv_IPconference.pdf.
12. Лопатнюк В.А. Правова охорона баз даних за законодавством України та правом ЄС: дис. … д-ра філософії : 081 «Право» / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2025. 217 с.

13. Дмитришин В.С. Права особливого роду (sui generis) в авторському праві України. *Юридичні науки: проблеми та перспективи* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 27–28 січня 2023 р.). Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2023. С. 41–44. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-292-3-11.
14. Тарасенко Л.Л., Тарасенко Х.Ю. Оновлення законодавства України у сфері авторського права та його адаптація до стандартів ЄС. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 3. С. 312–318. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.49.
15. Дзиба Б. Судова практика захисту авторських прав на бази даних: Україна та ЄС. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2026. № 2 (130). С. 30–34. DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2195/2025/2.130-5.
16. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX . URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2811-20 (дата звернення: 03.03.2026).
17. Директива Європейського Парламенту і Ради 2003/98/ЄС від 17 листопада 2003 року про вторинне використання інформації публічного сектора: Директива; Європарламент від 17.11.2003 № 2003/98/ЄС . URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/984_001-03 (дата звернення: 03.03.2026).
18. Директива 2013/37/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 26 червня 2013 року про внесення змін до Директиви 2003/98/ЄС про повторне використання інформації державного сектору: Директива; Європарламент від 26.06.2013 № 2013/37/EU // Official Journal of the European Union. 2013. L 175. P. 1–8. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32013L0037 (дата звернення: 03.03.2026).
19. Рішення Суду справедливості ЄС (Велика палата) від 09 листопада 2004 р. у справі № C-203/02 «The British Horseracing Board Ltd and Others v. William Hill Organization Ltd». *European Court Reports*. 2004. I-10415. ECLI:EU:C:2004:695. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62002CJ0203 (дата звернення: 03.03.2026).
20. Рішення Суду справедливості ЄС (Велика палата) від 09 листопада 2004 р. у справі № C-338/02 «Fixtures Marketing Ltd v. Svenska Spel AB». *European Court Reports*. 2004. I-10497. ECLI:EU:C:2004:696. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62002CJ0338 (дата звернення: 03.03.2026).
21. Рішення Суду справедливості ЄС від 12 липня 2012 р. у справі № C-138/11 «Compass-Datenbank GmbH проти Республіки Австрія». *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62011CJ0138 (дата звернення: 03.03.2026).
22. Рішення Вищого земельного суду Дрездена від 18 липня 2000 р. у справі № 14 U 1153/00 «Sächsischer Ausschreibungsdienst v. [Beklagte]». *openJur*. 2011. 120138. URL: https://openjur.de/u/198595.html (дата звернення: 04.03.2026).
23. Ухвала Федерального верховного суду Німеччини від 28 вересня 2006 р. у справі № I ZR 261/03 «Sächsischer Ausschreibungsdienst (Informationsassistent)». Entscheidungen des Bundesgerichtshofes in Zivilsachen. URL: https://www.bundesgerichtshof.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/Zivilsenate/I_ZS/2003/I_ZR_261-03.pdf?__blob=publicationFile&v=1 (дата звернення: 04.03.2026).
24. Veröffentlichung von Petitionen auf Internetplattformen : Ausarbeitung WD 10-3000-001/21 / Wissenschaftliche Dienste, Deutscher Bundestag. Berlin, 2021. 19 S. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/840010/WD-10-001-21-pdf.pdf (дата звернення: 04.03.2026).
25. Рішення Земельного суду Мюнхена I (37-ма цивільна палата) від 23 березня 2018 р. у справі № 37 O 2194/17 «Landeshauptstadt München v. [Beklagte]». *openJur*. 2018. 9531. URL: https://openjur.de/u/973966.html (дата звернення: 04.03.2026).
26. Рішення Федерального верховного суду Німеччини від 25 березня 2010 р. у справі № I ZR 47/08 «Autobahnmaut». *Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht (GRUR)*. 2010. 1004. URL: https://www.bundesgerichtshof.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/ Zivilsenate/I_ZS/2008/I_ZR__47-08.pdf?__blob=publicationFile&v=1 (дата звернення: 04.03.2026).
27. Рішення Адміністративного трибуналу Пуатьє (2-га палата, Франція) від 31 січня 2013 р. у справі № 1002347 «SA Notrefamille.com проти Департаменту В'єнна» (Notrefamille.com v. Département de la Vienne). URL: https://www.legalis.net/jurisprudences/ tribunal-administratif-de-poitiers-2eme-chambre-jugement-du-31-janvier-2013/ (дата звернення: 04.03.2026).
28. Постанова Адміністративного апеляційного суду Бордо (4-та палата, Франція) від 26 лютого 2015 р. у справі «Notrefamille.com проти Департаменту В'єнна» (Notrefamille.com v. Département de la Vienne). URL: https://www.legifrance.gouv.fr/ceta/id/CETATEXT000030310335?init=true&page=1&query=Notrefamille&searchField=ALL&tab_selection=all (дата звернення: 05.03.2026).

29. Рішення Державної ради Франції (10-та та 9-та палати) від 14 вересня 2015 р. щодо відмови у передачі пріоритетного питання конституційності (QPC) у справі «Notrefamille.com». *Legifrance*. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/ceta/id/CETATEXT 000031173256?init=true&page=1&query=Notrefamille&searchField=ALL&tab_selection=all (дата звернення: 05.03.2026).
30. Рішення Державної ради Франції (10-та та 9-та об'єднані палати) від 8 лютого 2017 р. у справі «Notrefamille.com проти Департаменту В'єнна» (Notrefamille.com v. Département de la Vienne). *Legifrance*. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/ceta/id/CETATEXT 000034017890?init=true&page=1&query=Notrefamille&searchField=ALL&tab_selection=all (дата звернення: 05.03.2026).
31. Loi № 2016-1321 du 7 octobre 2016 pour une République numérique [Закон Франції «Про цифрову республіку» від 7 жовтня 2016 р. № 2016-1321]. *Journal officiel de la République française*. 2016. 8 oct. (Texte 1). URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/16380 (дата звернення: 05.03.2026).
32. Рішення Державної ради Франції (10-та та 9-та об'єднані палати) від 27 вересня 2022 р. у справі «Ouvre-boîte проти Національної ради адвокатів» (Ouvre-boîte v. Conseil National des Barreaux). URL: https://www.legifrance.gouv.fr/ceta/id/ CETATEXT000046337802 (дата звернення: 05.03.2026).
33. Рішення Суду справедливості ЄС (Друга палата) від 29 жовтня 2015 р. у справі № C-490/14 «Freistaat Bayern v. Verlag Esterbauer GmbH». *Digital reports (Court Reports – general)*. ECLI:EU:C:2015:735. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62014CJ0490 (дата звернення: 05.03.2026).
34. Рішення Апеляційного суду Арнема-Леувардена (Нідерланди) від 20 січня 2026 р. у справі № 200.310.152 «VVZBI v. KVK». *Rechtspraak.nl*. ECLI:NL:GHARL:2026:313. URL: https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id= ECLI:NL:GHARL:2026:313 (дата звернення: 05.03.2026).
35. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI . URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2939-17 (дата звернення: 05.03.2026).
36. Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних : Постанова Кабінету Міністрів України; Положення, Перелік, Порядок від 21.10.2015 № 835 . URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/835-2015-%D0%BF (дата звернення: 03.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Вишневський В.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.91
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.38

ПРАВА БАТЬКІВ НА ВИКОРИСТАННЯ ДОХОДУ ВІД МАЙНА ДИТИНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄС ТА УКРАЇНИ

Галаш А.А.,
аспірант,
Хмельницький університет управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0009-0004-8792-6048
e-mail: andriigalash@gmail.com

Галаш А.А. Права батьків на використання доходу від майна дитини: порівняльний аналіз законодавства держав-членів ЄС та України.

Стаття присвячена порівняльному аналізу правового регулювання використання доходів від майна дитини батьками в Україні та державах-членах Європейського Союзу. Актуальність дослідження зумовлена різницею у підходах до визначення обсягу батьківських повноважень щодо управління майном дитини та рівня гарантій захисту її майнових інтересів у законодавстві України та держав-членів ЄС. Метою дослідження є виявлення ключових проблем національного правового регулювання використання доходів від майна дитини батьками та формування рекомендацій щодо його вдосконалення з урахуванням європейських стандартів. У роботі здійснено порівняльний аналіз правового регулювання управління майном дитини та договірного врегулювання батьківських прав і обов'язків у законодавстві окремих європейських держав. Встановлено, що в державах ЄС по-різному визначають межі та форми договірного регулювання батьківських прав і обов'язків, а також управління майном і утримання дитини. Водночас спільною рисою є поєднання автономії батьків у врегулюванні сімейних відносин із обов'язковими гарантіями судового чи адміністративного контролю та безумовним пріоритетом найкращих інтересів дитини. Обґрунтовано, що управління майном дитини має розглядатися як елемент батьківської відповідальності, а не як прояв права власності батьків. Показано, що європейська модель ґрунтується на визнанні доходів від майна дитини її власністю та допускає їх субсидіарне використання батьками лише за умови відсутності шкоди інтересам дитини. Доведено доцільність імплементації в українське законодавство підходів CEFL, зокрема принципу найкращих інтересів дитини, критеріїв добросовісності управління майном та правил усунення батьків від представництва у разі конфлікту інтересів. Зроблено висновок, що європеїзація відповідних приватноправових норм сприятиме підвищенню рівня захисту майнових прав дітей в Україні. Цінність дослідження полягає у комплексному осмисленні використання доходів від майна дитини крізь призму інституту батьківської відповідальності з урахуванням сучасних європейських тенденцій приватного права. Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх використання під час удосконалення сімейного та цивільного законодавства України, зокрема в процесі рекодифікації Цивільного кодексу України, а також у правозастосовній діяльності судів і органів опіки та піклування при вирішенні спорів щодо управління майном дитини та використання доходів від нього.

Ключові слова: батьки, діти, найкращі інтереси дитини, майно, право власності, дохід, управління майном.

Galash A.A. Parents' rights to use income from the child's property: a comparative analysis of the legislation of the EU member states and Ukraine.

The article is devoted to a comparative analysis of the legal regulation of the use of income from the child's property by parents in Ukraine and the Member States of the European Union. The relevance of the study is due to the difference in approaches to determining the scope of parental authority to manage the child's property and the level of guarantees for the protection of its property interests in the legislation of Ukraine and EU Member States. The purpose of the study is to identify key problems of the national legal regulation of the use of income from the child's property by parents and to formulate recommendations for its improvement, taking into account European standards. A comparative analysis of the legal regulation of the management of the child's property and the contractual regulation of parental rights and obligations in the legislation of individual European states has been carried out. It has been established that the EU states define the boundaries and forms of contractual regulation of parental rights and obligations, as well as the management of property and child support in different ways. At the same time, a common feature is the combination of parental autonomy in regulating family relations with mandatory guarantees of judicial or administrative control and the unconditional priority of the best interests of the child. It is substantiated

that the management of a child's property should be considered as an element of parental responsibility, and not as a manifestation of the parents' property rights. It is shown that the European model is based on the recognition of income from the child's property as its property and allows their subsidiary use by parents only if there is no harm to the interests of the child. The feasibility of implementing CEFL approaches into Ukrainian legislation, in particular the principle of the best interests of the child, criteria for good faith management of property and rules for removing parents from representation in the event of a conflict of interests, is proven. It is concluded that the Europeanization of the relevant private law norms will contribute to increasing the level of protection of children's property rights in Ukraine. The value of the study lies in a comprehensive understanding of the use of income from the child's property through the prism of the institution of parental responsibility, taking into account modern European trends in private law. The practical significance of the results obtained lies in the possibility of their use in improving the family and civil legislation of Ukraine, in particular in the process of recodification of the Civil Code of Ukraine, as well as in the law enforcement activities of courts and guardianship and trusteeship bodies in resolving disputes regarding the management of a child's property and the use of income from it.

Key words: parents, children, best interests of the child, property, ownership, income, property management.

Постановка проблеми. Необхідність дослідження проблемних аспектів здійснення прав батьків на використання доходу від майна дитини полягає у необхідності досягнення балансу між обов'язком батьків забезпечувати належне утримання та виховання дитини і гарантіями захисту її майнових прав та економічних інтересів. У сучасному сімейному праві доходи від майна дитини формально належать самій дитині, однак на практиці саме батьки здійснюють управління цим майном і нерідко використовують отримані доходи. Відсутність чітких меж і критеріїв допустимого використання таких доходів створює ризики зловживань та порушення принципу найкращих інтересів дитини. В умовах економічної нестабільності та воєнних викликів в Україні питання використання доходів від майна дитини батьками часто набуває практичного значення для забезпечення базових потреб сім'ї, що, водночас, може вступати в конфлікт із майновими правами та інтересами самої дитини.

Порівняльний аналіз законодавства держав-членів ЄС та України є актуальним з огляду на різні підходи до правового режиму майна дитини і обсягу повноважень батьків щодо управління ним. У національному законодавстві держав-членів ЄС простежується тенденція до посиленого судового та адміністративного контролю за використанням доходів від майна дитини, чіткішого закріплення обов'язку батьків діяти виключно в інтересах дитини та запровадження механізмів підзвітності. В Україні ж відповідне регулювання залишається фрагментарним і не завжди забезпечує ефективний захист прав дитини, що зумовлює актуальність даного дослідження та потреби розробки рекомендацій для усунення прогалин.

Мета дослідження: на основі компаративного аналізу прав батьків на використання доходу від майна дитини виявити ключові проблеми та розробити рекомендації для європеїзації приватноправових норм у даній сфері.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти та особливості здійснення майнових прав батьками та дітьми досліджували такі вчені як В.І. Борисова, В.А. Ватрас, І.В. Жилінкова, В.Я. Калакура, В.О. Кожевникова, Л.В. Красицька, М.В. Менджул, О.С. Простибоженко, З.В. Ромовська, О.І. Сафончик, В.І. Труба. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, В.М. Чернега, Г.В. Чурпіта та інші). Водночас у них не достатньо уваги приділено саме питанню використання батьками доходу від майна дитини.

Виклад основного матеріалу. Питання розмежування майнових прав батьків і дітей посідає важливе місце у системі сімейних правовідносин, оскільки безпосередньо пов'язане із забезпеченням майнової автономії дитини та захистом її найкращих інтересів. Законодавство України виходить із принципу самостійності права власності батьків і дітей, навіть у разі їх спільного проживання. Разом із тим закон чітко закріплює перелік об'єктів, які визнаються власністю дитини незалежно від джерела їх придбання. До них належить майно, набуте для забезпечення розвитку, виховання та навчання дитини, зокрема речі особистого користування, навчальні та культурні предмети. Окремо врегульовано правовий режим майна, набутого батьками та дітьми за рахунок спільної праці або спільних коштів, яке перебуває у спільній сумісній власності. У такому разі дитина має право на виділ своєї частки в натурі або на отримання відповідної компенсації, виходячи з презумпції рівності часток співвласників.

Управління майном малолітньої дитини здійснюється батьками як її законними представниками без необхідності спеціального уповноваження, однак виключно в інтересах дитини та з обов'язком забезпечення збереження і належного використання такого майна. Законодавець встановлює суттєві обмеження щодо розпорядження майном дитини, зокрема заборону на його відчуження, поділ, обтяження або дарування без попереднього дозволу органу опіки та піклування. Додаткові гарантії захи-

сту майнових і житлових прав дитини забезпечуються через контрольні повноваження органів опіки та персональну відповідальність посадових осіб за надання відповідних дозволів.

Особливу увагу закон приділяє режиму доходів від майна дитини. Доходи, отримані від використання майна малолітньої дитини, можуть використовуватися батьками лише у чітко визначених цілях (для її виховання, утримання інших дітей або задоволення невідкладних потреб сім'ї). Неповнолітня дитина, залежно від рівня цивільної дієздатності, має право самостійно розпоряджатися доходами від власного майна (статті 177 та 178 СК України) [1].

Давидова І.В. та Павлова В.Г. зауважують, що законодавство виходить із того, що дитина є самостійним суб'єктом права власності щодо майна, набутого спеціально для задоволення її потреб або отриманого внаслідок власних правомірних дій, зокрема у результаті реалізації особистих немайнових прав на результати інтелектуальної чи творчої діяльності. Неповнолітні особи можуть мати власний заробіток чи інші доходи та розпоряджатися ними у межах, визначених законом. При цьому речі, що належать дитині, не включаються до складу майна подружжя при його поділі незалежно від того, ким із батьків і за які кошти вони були передані дитині. Окрему категорію становить майно, призначене для розвитку, навчання та виховання дитини. Визначення належності конкретного майна до цієї категорії здійснюється з урахуванням його функціонального призначення та конкретних обставин справи, оскільки закон не встановлює вичерпного переліку відповідних об'єктів. Поряд із цим допускається передання дитині в користування речей, що перебувають у власності батьків і використовуються як спільні сімейні, за умови забезпечення мінімальних побутових потреб та врахування віку і рівня розвитку дитини [2, с. 113].

Щодо судової практики, то в Україні частіше спори виникають щодо утримання дітей, виконання аліментних зобов'язань. Водночас у контексті нашого дослідження важливим є судове рішення, в якому Касаційний цивільний суд Верховного Суду зауважив, що передача батьком нерухомості дитині або високий дохід дитини не може автоматично звільняти батька від обов'язку сплачувати аліменти, якщо відсутні належні підстави для такого звільнення згідно з нормами СКУ (у тому числі договір припинення права на аліменти або рішення суду) [3].

Комісія з європейського сімейного права (далі - CEFL), заснована ще у 2001 році, напрацювала на основі аналіз законодавства держав-членів ЄС та практики його застосування ключові принципи, серед яких і Принципи батьківської відповідальності [4]. Детальний аналіз вказаних принципів дозволив виокремити ключові узагальненні CEFL підходи до батьківської відповідальності щодо управління майном дитини та використання доходів від такого майна. Варто зауважити, що при наданні визначення батьківської відповідальності Комісія з європейського сімейного права акцентує увагу, що «батьківська відповідальність охоплює сукупність прав і обов'язків, спрямованих на забезпечення добробуту дитини, зокрема управління її майном та юридичне представництво», зокрема питання управління майном є ключовим у інституті батьківської відповідальності. Окремо принцип 3.3. зауважує на найкращих інтересах дитини, що повинні дотримуватися та враховуватися завжди, зокрема і він є базовим для оцінки правомірності використання доходів від майна дитини. Розробники проекту оновленого ЦК України, який проходить процес рекодифікації із врахуванням принципів CEFL запроваджують інститут батьківської відповідальності, містять більш розширене визначення із акцентом на найкращі інтереси дитини, гарантування належного розвитку та виховання (ст. 1535) [5].

Отже, управління майном дитини є складовою батьківської відповідальності, аж ніяк не правомочністю у рамках права власності батьків.

Комісія з європейського сімейного права у принципі 3:22 «Управління майном дитини» містить критерії добросовісності дій батьків при управлінні майном дитини, зокрема «належна обачність та сумлінність», а також «тільки з метою збереження, а за можливості - збільшення вартості такого майна». Крім того, CEFL допускає, що «доходи, отримані від майна дитини, які не є необхідними для належного управління цим майном або для утримання та освіти дитини, у разі необхідності можуть бути використані для потреб сім'ї». При цьому, принцип 3:23, не допускають управлінню заробітком дитини, «якщо дитина є достатньо зрілою, щоб самостійно приймати рішення». Таким чином, загальним європейським підходом є визнання права власності на доходи від майна дитини за дитиною, можливість виняткового субсидіарного використання доходу батьками та тільки при умові, що це не шкодить інтересам дитини. Більше того, принцип 3:24, передбачає, що у тих випадках, коли батьки мають конфлікт інтересів з дитиною, вони не можуть бути її представниками [4].

Крім того, важливо дослідити національне законодавство окремих держав-членів ЄС. Так, французьке цивільне законодавство виходить із концепції «administration légale», згідно з якою батьки як носії батьківської влади є «законними адміністраторами майна неповнолітньої дитини». Відповідно до ст. 382 Цивільного кодексу Франції, батьки здійснюють управління майном дитини та представляють її інтереси, зокрема у спадкових і договірних відносинах. Закон допускає використання доходів від майна дитини (проценти, дивіденди, орендна плата) для її утримання та виховання, однак розпорядження самим майном або значні правочини потребують згоди обох батьків чи дозволу суду [6].

У німецькому цивільному праві батьківська влада («elterliche Sorge») охоплює як особисту опіку, так і управління майном дитини (BGB § 1626). Батьки зобов'язані управляти майном дитини в її інтересах і зберігати його, а значні угоди щодо майна потребують судового дозволу (BGB §§ 1643–1644). Доходи від майна можуть використовуватися на утримання дитини, однак батьки не набувають права власності на такі доходи та несуть фідуціарний обов'язок добросовісного управління. Такий підхід підкреслює пріоритет захисту економічних інтересів неповнолітнього над автономією батьків. (Bürgerliches Gesetzbuch §§ 1626, 1643–1644) [7].

Італія, Іспанія та інші континентальні правові системи ЄС переважно дотримуються уніфікованого підходу «управління в інтересах дитини». У Італії та Іспанії закріплено принцип, що «батьки здійснюють administración або amministrazione майна дитини як законні представники», але доходи від такого майна можуть використовуватися виключно для її утримання та виховання. При цьому відчуження майна, укладення кредитних договорів або прийняття спадщини потребує судового дозволу або участі органів опіки (наприклад, ст. 154, ст. 164 Código Civil de España [8]; ст. 320–321 Codice Civile Italiano [9]).

У законодавстві Естонія, зокрема у положеннях Закону про сімейне право 2009 р., визначено правовий режим управління майном дитини та використання доходів, отриманих від нього. Відповідно до § 132 зазначеного акта, доходи, одержані від майна дитини, насамперед спрямовуються на покриття витрат, пов'язаних із утриманням та збереженням цього майна, а також на забезпечення належного утримання самої дитини. Лише за умови відсутності таких потреб або після їх повного задоволення допускається використання залишку коштів батьками (для власного утримання або для забезпечення неповнолітніх братів і сестер дитини, які проживають спільно з нею). Положення §§ 127–133 закріплюють загальне право батьків здійснювати управління майном дитини та розпоряджатися доходами від нього, однак таке управління має здійснюватися виключно з урахуванням найкращих інтересів дитини [10]. Отже, естонське законодавство встановлює чітку послідовність і пріоритетність використання доходів від майна дитини, поєднуючи батьківські управлінські повноваження з імперативною вимогою забезпечення майнових прав та добробуту неповнолітньої особи.

Цивільне законодавство Чеської Республіки врегульовує можливість укладення низки договорів за участю матері, батька та/або дитини. Зокрема, «Občanský zákoník» передбачає такі правочини: угоду про встановлення батьківства (§ 779), угоду щодо здійснення взаємних батьківських прав і обов'язків (§ 876), угоду про визначення порядку спілкування з дитиною того з батьків, хто проживає окремо (§ 891), угоду про управління майном дитини (§ 897), угоду про здійснення батьківських прав та обов'язків після розірвання шлюбу (§ 906), а також угоду про сплату аліментів (§ 921). Законодавець не встановлює спеціальних вимог щодо форми чи істотних умов таких договорів, залишаючи їх визначення на розсуд сторін. Польське сімейне законодавство демонструє більш вузький підхід до договірного регулювання батьківських правовідносин [11]. «Kodeks rodzinny i opiekuńczy» передбачає, декларацію подружжя про прізвище дитини (ст. 88), договір між розлученими батьками щодо здійснення батьківської відповідальності та підтримання контактів з дитиною відповідно до її найкращих інтересів (ст. 107), а також договір про визначення порядку контактів між батьками і дитиною (ст. 113-1). Останні два договори підлягають поданню до суду з питань опіки та піклування, який уповноважений або затвердити погоджені умови, або визначити власний порядок реалізації батьківських прав, включно з можливістю обмеження контактів чи зміни розміру і способу сплати аліментів [12].

Натомість Сімейний кодекс Республіки Болгарія допускає можливість врегулювання у шлюбному договорі питання утримання дитини після розірвання шлюбу (ст. 38). Крім того, відповідно до ст. 51 цього Кодексу, у разі розірвання шлюбу за взаємною згодою подружжя зобов'язані подати до суду угоду, що охоплює питання місця проживання дітей, здійснення батьківських прав, особистих відносин з дитиною, аліментів, користування сімейним житлом, утримання подружжя, прізвища та інших наслідків розлучення. Така угода підлягає обов'язковому судовому контролю з точки зору забезпечення найкращих інтересів дитини; у разі виявлення недоліків суд надає строк для їх усунення [13]. Угорський цивільний кодекс («Polgári Törvénykönyv») у ст. 4:217 регламентує можливість укладення угоди між батьками щодо утримання дитини. Батько або мати, які проживають окремо від дитини, можуть виконувати аліментні зобов'язання шляхом надання утримання в натурі або одноразової виплати, за умови визначення строку сплати та погодження угоди органом опіки і піклування чи судом. При цьому суд зберігає право присудити аліменти незалежно від домовленості сторін, якщо цього вимагають найкращі інтереси дитини або необхідність запобігання істотній шкоді. Крім того, ст. 4:204 передбачає можливість укладення договорів про утримання інших осіб, які мають право на аліменти, зокрема непрацездатних батьків, стороною яких можуть виступати їхні повнолітні діти [14].

Порівняльний аналіз показує, що в державах-членах ЄС домінує модель обмеженої управлінської автономії батьків, за якої доходи від майна дитини можуть використовуватися батьками лише в інтер-

есах дитини, тоді як саме майно перебуває під підвищеним судовим та адміністративним контролем. Такий підхід відображає європейські стандарти захисту прав дитини, закріплені, зокрема, у Конвенції ООН про права дитини та національних цивільних кодексах, і має бути основою для вдосконалення законодавства України щодо управління майном неповнолітніх.

Висновки. Отож, європейські принципи розглядають майнові права дитини як самостійний і пріоритетний об'єкт правового захисту, а батьки є виключно управителями такого майна. Доходи від майна дитини визнаються такими, що належать дитині, а їх використання батьками допускається лише як виняток, за критерієм необхідності та з урахуванням найкращих інтересів дитини.

З врахуванням європейських принципів на нашу думку варто ст. 1620 проєкту ЦК України доповнити новою частиною такого змісту: «Батьки не можуть бути представниками дитини у тих випадках, коли при управлінні майном дитини виникає конфлікт інтересів між батьками та дитиною».

Частину першу статті 1621 проєкту ЦК України ми пропонуємо викласти у такій редакції: «1. Дохід, одержаний від використання майна малолітньої дитини, батьки використовують на потреби дитини, покриття витрат на управління таким майном, а також у разі необхідності мають право використовувати дохід на виховання та утримання інших дітей та на невідкладні потреби сім'ї».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#n867.
2. Давидова І.В., Павлова В.Г. Забезпечення права батьків і дітей на майно. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 112-115. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/24.
3. КЦС ВС наголосив на обов'язку батька утримувати малолітню дитину незалежно від надання їй добровільно матеріальної допомоги. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/prescentr/news/951717.
4. Principles of European family law regarding parental responsibilities. URL: https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Principles-PR-English.pdf.
5. Проект Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного). URL: https://itd.rada.gov.ua/d7319f3e-5f0b-467e-b9a2-f5fd8990dd6f.
6. Code civil de France. URL: https://www.fd.ulisboa.pt/wp-content/uploads/2014/12/Codigo-Civil-Frances-French-Civil-Code-english-version.pdf.
7. Bürgerliches Gesetzbuch. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb.
8. Código Civil de España. URL: https://www.mjusticia.gob.es/es/AreaTematica/DocumentacionPublicaciones/InstListDownload/Codigo_Civil.PDF.
9. Codice Civile Italiano. URL: https://www.gazzettaufficiale.it/anteprima/ codici/codiceCivile.
10. Family Law Act, 18.11.2009. URL: https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/ 527122016004/consolide/current
11. Obcansky zakonik, 3.02.2012. URL: http://obcanskyzakonik.justice.cz/ images/pdf/novy-obcansky-zakonik-rj.pdf
12. Kodeks rodzinny i opiekuńczy. URL: https://lexlege.pl/kodeks-rodzin ny-i-opiekunczy
13. Bulgarian Family Code. Адвокатска кантора Кристина Кенарова & Партньори. URL: https://kenarova.com/law/Family%20Code.pdf
14. Hungarian Civil Code. URL: https://tdziegler.files.wordpress.com/ 2014/06/civil_code.pdf

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Галаш А.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.157.1(4)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.39

ФОРМУВАННЯ ЦИВІЛЬНОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ У ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ, ФРАНЦІЇ ТА ІТАЛІЇ

Качурінер В.Л.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри морського та міжнародного права
Міжнародного університету
ORCID: 0000-0003-2553-5071

Качурінер В.Л. Формування цивільної дієздатності неповнолітніх у праві Європейського Союзу: досвід Німеччини, Франції та Італії.

Стаття присвячена порівняльно-правовому аналізу формування та розвитку інституту цивільної дієздатності неповнолітніх у праві Німеччини, Франції та Італії в контексті європейського правового поля.

Дослідження базується на нормах національних цивільних кодексів, Конвенції ООН про права дитини 1989 року та статті 24 Хартії основних прав ЄС, які визначають спільні принципи: вік повноліття 18 років, обмежена дієздатність неповнолітніх, обов'язкова згода законних представників для значних правочинів та пріоритет найкращих інтересів дитини.

Особлива увага приділяється національним механізмам емансипації, судовому контролю та визнанню правочинів дійсними або недійсними, а також судовій практиці, що ілюструє захист неповнолітнього від несприятливих зобов'язань.

Розглянуто специфіку застосування цих норм у сучасних умовах цифровізації, міграційних процесів та молодіжного підприємництва, що породжує колізії, ризики недійсності угод та труднощі транскордонного визнання через недостатню гармонізацію на рівні ЄС.

У статті наголошується на необхідності посилення транскордонного визнання емансипації, запровадження автоматизованих перевірок дієздатності в цифровому середовищі та розробки рекомендацій щодо цифрової дієздатності неповнолітніх для забезпечення стабільності цивільного обороту в межах внутрішнього ринку ЄС.

Зарубіжний досвід є цінним для України в контексті євроінтеграції: Цивільний кодекс України (статті 31–35, 203, 221–222) містить аналогічні механізми, але потребує адаптації до цифрових реалій, посилення контролю та врахування принципу найкращих інтересів дитини як основного критерію при визнанні правочинів недійсними. Це особливо актуально в умовах післявоєнної відбудови, коли зростає кількість сімейних бізнесів, молодіжного підприємництва та транскордонних інвестицій.

Зроблено висновок про стійку тенденцію до балансу між посиленням захисту вразливих осіб та розширенням автономії неповнолітніх пропорційно віку та зрілості. Перспективи подальшої гармонізації в ЄС пов'язані з м'яким правом (рекомендації, найкращі практики), а для національних систем – з адаптацією до цифрових викликів та транскордонних відносин.

Ключові слова: цивільна дієздатність, неповнолітні, порівняльне правознавство, ЄС, міжнародні договори, цифровізація, правочини, цивільне право, цивільне законодавство.

Kachuriner V.L. The formation of civil capacity of minors in the law of the European Union: experience of Germany, France, and Italy.

The article is dedicated to a comparative legal analysis of the formation and development of the institution of civil capacity of minors in the law of Germany, France, and Italy within the context of the European legal framework.

The study is based on the provisions of national civil codes, the United Nations Convention on the Rights of the Child of 1989, and Article 24 of the Charter of Fundamental Rights of the European Union, which establish common principles: the age of majority is 18 years, minors have limited capacity, significant transactions require the consent of legal representatives, and the priority of the best interests of the child.

Particular attention is paid to national mechanisms of emancipation, judicial control, and the recognition of transactions as valid or invalid, as well as judicial practice that illustrates the protection of minors from disadvantageous obligations.

The article emphasizes the need to strengthen cross-border recognition of emancipation, introduce automated capacity checks in the digital environment, and develop recommendations on the digital capacity of minors to ensure the stability of civil turnover within the EU internal market.

The foreign experience is valuable for Ukraine in the context of European integration: the Civil Code of Ukraine contains similar mechanisms but requires adaptation to digital realities, strengthened control, and consideration of the principle of the best interests of the child as the primary criterion for declaring transactions invalid. This is particularly relevant in the context of post-war reconstruction, when the number of family businesses, youth entrepreneurship, and cross-border investments is increasing.

The conclusion is drawn about a steady trend toward balancing the strengthening of protection for vulnerable persons with the expansion of minors' autonomy in proportion to their age and maturity. Prospects for further harmonization in the EU are associated with soft law (recommendations, best practices), while for national systems – with adaptation to digital challenges and cross-border relations.

Key words: civil capacity, minors, comparative law, EU, international treaties, digitalization, transactions, civil law, civil legislation.

Постановка проблеми. Інститут цивільної дієздатності неповнолітніх є одним із ключових елементів сучасного цивільного права, що забезпечує баланс між захистом вразливих осіб та свободою цивільного обороту. У праві Європейського Союзу формування цього інституту відбувається під впливом гармонізації національних законодавств, норм міжнародного права (зокрема Конвенції ООН про права дитини 1989 року [1]) та принципів захисту прав людини, закріплених у Хартії основних прав ЄС [2].

У країнах-членах ЄС, таких як Німеччина, Франція та Італія, регулювання дієздатності неповнолітніх має спільні риси (вік повноліття 18 років, обмежена дієздатність від 14-16 років, обов'язкова згода законних представників для значних правочинів), але водночас демонструє суттєві національні відмінності в обсязі прав неповнолітніх, механізмах емансипації, судовому контролі та визнанні правочинів дійсними. Ці відмінності ускладнюють транскордонні цивільно-правові відносини, сімейні та комерційні операції за участю неповнолітніх, а також гармонізацію права в межах внутрішнього ринку ЄС.

У сучасних умовах зростання цифровізації (онлайн-правочини, смарт-контракти, електронна комерція), міграційних процесів та активізації молодіжного підприємництва проблема набуває особливої актуальності: неповнолітні дедалі частіше стають учасниками складних правових відносин без достатнього правового захисту чи чітких механізмів перевірки їхньої дієздатності. Водночас недостатня уніфікація норм на рівні ЄС породжує колізії, ризики недійсності правочинів та труднощі у визнанні рішень національних судів в інших країнах-членах.

Таким чином, існує потреба в комплексному порівняльно-правовому аналізі формування інституту цивільної дієздатності неповнолітніх у праві Німеччини, Франції та Італії, виявленні спільних тенденцій та національних особливостей, а також оцінці перспектив гармонізації цих норм у правовому полі Європейського Союзу.

Мета статті – провести порівняльно-правовий аналіз формування та розвитку інституту цивільної дієздатності неповнолітніх у праві Німеччини, Франції та Італії, визначити ключові принципи, механізми обмеження та розширення дієздатності, виявити вплив європейського права на національні системи та запропонувати напрями подальшої гармонізації в рамках ЄС.

Стан опрацювання проблематики. Питання цивільної дієздатності неповнолітніх та її формування в національному праві країн ЄС є предметом тривалих досліджень у цивільному, сімейному та порівняльному праві. У європейській доктрині значну увагу приділено аналізу норм Bürgerliches Gesetzbuch (Німеччина), Code civil (Франція) та Codice civile (Італія), а також їх взаємодії з Конвенцією ООН про права дитини, Європейською конвенцією з прав людини та Хартії основних прав ЄС.

Серед зарубіжних дослідників, які суттєво вплинули на розуміння проблеми, можна виділити: H. Coing, D. Medicus, P. Schlechtriem, F. Terré, P. Simler, Y. Lequette, P. Rescigno, C.M. Bianca, G. Alpa, а також авторів порівняльних праць – K. Zweigert, H. Kötz, M. Rheinstein, J.M. Smits. Вони аналізували еволюцію інституту дієздатності, механізми емансипації, судовий контроль та колізійні питання в транскордонних відносинах.

В українській науці питання цивільної дієздатності неповнолітніх досліджувалися переважно в національному контексті – праці Р.А. Майданика, Н.С. Кузнєцової, О.В. Дзери. Водночас спеціальних комплексних досліджень, присвячених саме формуванню інституту дієздатності неповнолітніх у праві Німеччини, Франції та Італії з акцентом на європейську гармонізацію, в українській юридичній літературі бракує, що підтверджує наукову новизну та актуальність пропонованого аналізу.

Виклад основного матеріалу. Інститут цивільної дієздатності неповнолітніх є одним із фундаментальних елементів цивільного права, що забезпечує захист вразливих осіб від несприятли-

вих правових наслідків та водночас дозволяє поступове набуття досвіду самостійного вчинення правочинів. У праві Європейського Союзу формування цього інституту відбувається під впливом національних цивільних кодексів країн-членів, норм міжнародного права (зокрема Конвенції ООН про права дитини 1989 року) [1] та принципів захисту прав людини, закріплених у Хартії основних прав ЄС (ст. 24) [2].

У країнах-членах ЄС, зокрема Німеччині, Франції та Італії, регулювання дієздатності неповнолітніх демонструє спільні риси: вік повноліття встановлено на рівні 18 років, неповнолітні мають обмежену дієздатність, а значні правочини вимагають згоди законних представників. Водночас національні системи відрізняються деталями механізмів емансипації, судового контролю та визнання правочинів дійсними. Ці відмінності ускладнюють транскордонні цивільно-правові відносини, сімейні та комерційні операції за участю неповнолітніх, а також процес гармонізації права в межах внутрішнього ринку ЄС.

У сучасних умовах зростання цифровізації (онлайн-правочини, смарт-контракти, електронна комерція), міграційних процесів та активізації молодіжного підприємництва проблема набуває особливої актуальності: неповнолітні дедалі частіше стають учасниками складних правових відносин без достатнього захисту чи чітких механізмів перевірки їхньої дієздатності. Недостатня уніфікація норм на рівні ЄС породжує колізії, ризики недійсності правочинів та труднощі у визнанні рішень національних судів в інших країнах-членах.

У Німеччині інститут цивільної дієздатності (Geschäftsfähigkeit) регулюється §§ 104–113 Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). Діти до 7 років є повністю недієздатними (§ 104 BGB), їхні правочини є абсолютно недійсними [3]. Від 7 до 18 років неповнолітні мають обмежену дієздатність (§ 106 BGB): вони можуть вчиняти правочини, що приносять лише юридичну вигоду, або дрібні побутові операції з кишеньковими грошима (§ 110 BGB – «Taschengeldparagraph»). Для інших правочинів потрібна попередня згода або наступне схвалення законних представників (§ 107 BGB). Емансипація можлива лише в окремих випадках (наприклад, через шлюб до 16 років за винятком), але повна дієздатність настає з 18 років (§ 2 BGB) [4].

Судова практика Німеччини послідовно підкреслює пріоритет захисту інтересів неповнолітнього (Kindeswohl) при оцінці правочинів, укладених без згоди законних представників. Такі правочини вважаються schwebend unwirksam (тимчасово недійсними) відповідно до §§ 107-108 BGB. Вони набувають дійсності лише після схвалення батьків або піклувальника, а за відсутності схвалення можуть бути визнані недійсними з моменту вчинення (ex tunc), якщо угода завдає шкоди інтересам дитини.

Класичним прикладом є рішення Bundesgerichtshof від 25 листопада 2004 року (справа V ZB 13/04, BGHZ 161, 170), у якому суд розглядав безоплатну передачу земельної ділянки з будинком у співвласність неповнолітнім дітям. Незважаючи на наявність обтяжень (іпотека, право нісьбрауху матері, право на повернення), BGH визнав речовий акт передачі права власності (Auflassung) лише юридично вигідним (§ 107 BGB), тому він не потребував додаткового схвалення. Водночас суд наголосив, що при наявності реальних ризиків для інтересів дитини (наприклад, особистої відповідальності чи значних витрат) правочин залишається schwebend unwirksam і може бути остаточно визнаний недійсним [5].

Аналогічний підхід підтверджується в рішенні BGH від 28 квітня 2022 року (справа V ZB 4/21), де йшлося про придбання неповнолітнім часткової власності (Miteigentum) на нерухомість. Суд відмовив у реєстрації без згоди представників, оскільки угода містила потенційні правові недоліки (особиста відповідальність за борги за § 566 BGB), що суперечить інтересам дитини. Це рішення підкреслює необхідність цілісної оцінки (Gesamtbetrachtung) правових наслідків для неповнолітнього [6].

Таким чином, німецька судова практика послідовно застосовує принцип schwebend unwirksam як інструмент захисту неповнолітнього від несприятливих зобов'язань. Суд оцінює не лише формальну вигоду, а й потенційну шкоду інтересам дитини (Kindeswohl), дозволяючи визнати правочин недійсним з моменту вчинення, якщо він створює ризики або обтяження.

У Франції дієздатність неповнолітніх регулюється Code civil (статті 388–413) [7]. Повноліття настає з 18 років (ст. 388). Неповнолітні мають обмежену дієздатність: вони можуть вчиняти дрібні побутові правочини, але для значних потрібна згода батьків або адміністратора (ст. 389–389-7). Стаття 388-1 надає неповнолітньому здатному до розсуду (capable de discernement) право бути почутим у будь-якій процедурі, що стосується його, що посилює захист інтересів дитини.

Емансипація можлива з 16 років за рішенням суду або автоматично через шлюб (ст. 413-1–413-8) [8]. Правочини без згоди є оспорюваними, а суд враховує найкращі інтереси дитини (intérêt supérieur de l'enfant), що відповідає Конвенції ООН про права дитини.

Судова практика Франції щодо дієздатності неповнолітніх базується на положеннях Code civil (статті 388–413), де акцент робиться на discernement (здатність до розсуду) дитини та intérêt

supérieur de l'enfant (найкращі інтереси дитини). Правочини неповнолітніх без згоди батьків або адміністратора вважаються оспорюваними (nullité relative), а суд може визнати їх недійсними, якщо вони шкодять інтересам неповнолітнього. Ключовим є рішення Cour de cassation, Chambre civile 1, від 14 січня 2009 року (pourvoi n° 07-16.451), у якому суд розглядав можливість спадкоємців посилатися на недієздатність неповнолітнього для скасування договору, укладеного з їхнім попередником. Суд постановив, що спадкоємці, як правонаступники дієздатної особи, не можуть опиратися на недієздатність неповнолітнього (mineur), оскільки nullité захищає саме неповнолітнього, а не контрагента. Угода визнана дійсною, але рішення підкреслює, що недієздатність неповнолітнього робить правочини оспорюваними виключно на його користь, дозволяючи визнати їх недійсними з моменту укладення, якщо вони шкодять його інтересам [9].

В Італії Codice civile (ст. 2) встановлює повноліття з 18 років. Неповнолітні мають обмежену дієздатність: вони можуть вчиняти дрібні правочини, але для значних потрібна згода батьків або піклувальника (ст. 320, 371). Емансипація (emancipazione) можлива через шлюб з 16 років або за рішенням суду (ст. 394), що надає обмежену здатність до звичайної адміністрації [10]. Правочини без згоди є annullabili (скасовуваними), а судовий контроль спрямований на захист інтересів неповнолітнього.

У всіх трьох країнах вік повноліття – 18 років, обмежена дієздатність від 7–14 років, обов'язкова згода представників для значних правочинів. Спільним є вплив Конвенції ООН про права дитини (ратифікована всіма країнами ЄС), що вимагає врахування найкращих інтересів дитини (ст. 3) та права дитини бути почутою (ст. 12) [1; 11].

Відмінності: Німеччина – жорсткіша система з чітким поділом на повну недієздатність до 7 років; Франція – сильний акцент на discernement та слухання дитини; Італія – гнучкіша емансипація через шлюб. Право ЄС (Хартія основних прав, ст. 24) не гармонізує безпосередньо цивільну дієздатність, але впливає через принципи найкращих інтересів дитини та свободи пересування [2].

Висновки. Проведене порівняльно-правове дослідження формування та розвитку інституту цивільної дієздатності неповнолітніх у праві Німеччини, Франції та Італії дозволяє зробити низку узагальнень щодо спільних тенденцій, національних особливостей та впливу європейського правового поля на цю сферу.

У всіх трьох країнах-членах Європейського Союзу інститут цивільної дієздатності неповнолітніх базується на єдиному принципі: повна дієздатність настає з досягненням 18 років, а до цього віку дієздатність є обмеженою або відсутньою. Німеччина (§§ 104-113 BGB) демонструє найбільш жорстку та структуровану систему: чітке розмежування на повну недієздатність до 7 років, обмежену дієздатність від 7 до 18 років із «Taschengeldparagraph» (§ 110 BGB) як винятком для дрібних операцій, та обов'язкову попередню або наступну згоду законних представників для всіх значних правочинів. Франція (статті 388–413 Code civil) акцентує увагу на здатності дитини до розсуду (discernement) та її праві бути почутою в будь-якій процедурі, що стосується її інтересів (ст. 388-1), що відображає сильний вплив принципів Конвенції ООН про права дитини. Італія (статті 2, 320, 371, 394 Codice civile) пропонує найбільш гнучкий підхід до емансипації (emancipazione), яка може настати через шлюб з 16 років або за рішенням суду, дозволяючи неповнолітньому здійснювати звичайну адміністрацію майном.

Спільними для трьох систем є: обов'язкова участь законних представників (батьків, піклувальників) у значних правочинах; можливість оскарження або визнання недійсними правочинів, укладених без належної згоди (schwebend unwirksam у Німеччині, оспорювані у Франції та Італії); пріоритет найкращих інтересів дитини (intérêt supérieur de l'enfant, Kindeswohl, interesse del minore) як основного критерію судового контролю; вплив міжнародних стандартів, зокрема Конвенції ООН про права дитини (ратифікована всіма країнами ЄС) та статті 24 Хартії основних прав ЄС, які вимагають врахування думки дитини, здатної до розсуду, та захисту її прав у всіх діях, що її стосуються.

У контексті сучасних викликів – цифровізації цивільного обороту, зростання електронної комерції, смарт-контрактів, міграції сімей та молодіжного підприємництва – національні системи стикаються з новими ризиками: неповнолітні дедалі частіше укладають онлайн-угоди без фізичної присутності представників, що ускладнює перевірку дієздатності та згоди. У Німеччині та Франції суди вже розглядають випадки недійсності цифрових правочинів неповнолітніх, у Італії – питання емансипації для цифрових активів. Перспективним напрямом є розробка на рівні ЄС рекомендацій або рамкових принципів щодо цифрової дієздатності неповнолітніх, зокрема автоматизованих перевірок віку в онлайн-платформах, транскордонного визнання емансипації та уніфікації правил для правочинів з елементами іноземного елемента.

Для України зарубіжний досвід Німеччини, Франції та Італії є цінним у контексті євроінтеграції та гармонізації цивільного законодавства. Цивільний кодекс України (статті 31–35, 203, 221–222) вже містить аналогічні механізми: неповна дієздатність від 14 років, обов'язкова згода представників

для значних правочинів, емансипація через шлюб або рішення суду. Однак українське регулювання потребує посилення: запровадження обов'язкових цифрових перевірок дієздатності в реєстрах, чіткіших правил для онлайн-правочинів, а також врахування принципу «найкращих інтересів дитини» як основного критерію при визнанні правочинів недійсними. Це особливо актуально в умовах післявоєнної відбудови, коли зростає кількість сімейних бізнесів, молодіжного підприємництва та транскордонних інвестицій.

Отже, порівняльний аналіз свідчить про стійку тенденцію до посилення захисту неповнолітніх при одночасному розширенні їхньої автономії пропорційно віку та зрілості. Подальша гармонізація в ЄС можлива через м'яке право, а для національних систем – через адаптацію до цифрових реалій та транскордонних відносин. Це дозволить забезпечити ефективний захист прав неповнолітніх у сучасному глобалізованому правовому просторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 03.02.2026).
2. Charter of Fundamental Rights of the European Union (2012/C 326/02). *Official Journal.* C 326, 26.10.2012. P. 391-407.
3. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB): vom 18. August 1896 (BGBl. I S. 195). Zuletzt geändert durch Artikel 1 G v. 28.10.2024 I Nr. 314. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/ (дата звернення: 03.02.2026).
4. Medicus D. Allgemeiner Teil des BGB: ein Lehrbuch. 11. Auf. Heidelberg: C.F. Müller, 2016. 546 s. URL: https://d-nb.info/1081276762/04 (дата звернення: 03.02.2026).
5. Bundesgerichtshof. Urteil vom 25.11.2004 – V ZB 13/04 (BGHZ 161, 170). URL: https://lorenz.userweb.mwn.de/urteile/vzb13_04.htm (дата звернення: 03.02.2026).
6. Bundesgerichtshof. Beschluss vom 28.04.2022 – V ZB 4/21. URL: https://dejure.org/dienste/vernetzung/rechtsprechung?Gericht=BGH&Datum=28.04.2022&Aktenzeichen=V%20ZB%204%2F21 (дата звернення: 03.02.2026).
7. Code civil (France). Version en vigueur au 03 février 2026. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721/ (дата звернення: 03.02.2026).
8. Terré F., Simler P., Lequette Y. Droit civil: Les personnes. Les incapacités. Paris: Dalloz, 2018. 2036 p. URL: https://redoc-bibliotheque.enm.justice.fr/Default/doc/ SYRACUSE/91887/droit-civil-les-obligations-francois-terre-philippe-simler-yves-lequette-francois-chenede?_lg=fr-FR (дата звернення: 03.02.2026).
9. Cour de cassation, Chambre civile 1, 14 janvier 2009, pourvoi n° 07-16.451. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000020107847 (дата звернення: 03.02.2026).
10. Codice Civile 2023. URL: https://www.brocardi.it/codice-civile/ (дата звернення: 03.02.2026).
11. United Nations Convention on the Rights of the Child : impact on EU Member States. Brussels: European Parliament, 2025. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2025/779203/EPRS_BRI(2025)779203_EN.pdf (дата звернення: 03.02.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 3.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Качурінер В.Л., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.782/.787:341.9]:341.384:341.63
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.40

АРБІТРАЖ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНИЙ СПОСІБ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У СФЕРІ МИСТЕЦТВА ТА КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

Криволапов Б.М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного приватного права
Навчально-наукового Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-5933-7850

Криволапов Б.М. Арбітраж як альтернативний спосіб вирішення спорів у сфері мистецтва та культурних цінностей.

Арбітраж дедалі частіше розглядається як ефективний інструмент вирішення спорів, предметом яких є твори мистецтва та інші культурні цінності. Актуальність дослідження зумовлена тим, що традиційні судові провадження у цій сфері відзначаються значною тривалістю, складністю та високими витратами, що нерідко перешкоджає своєчасному захисту прав власників та інституцій. Практика розгляду справ щодо реституції та права власності на культурні об'єкти, включно з спорами, пов'язаними з втратами періоду Другої світової війни, підтверджує необхідність пошуку більш гнучких і спеціалізованих механізмів, здатних враховувати історичний та етичний контекст.

Метою статті є виявлення особливостей арбітражного розгляду спорів цієї категорії та оцінка його переваг і недоліків у порівнянні з традиційним судовим процесом. У роботі враховано доктринальні підходи, наукові позиції та концепції, а також міжнародно-правові та європейські акти, що передбачають можливість застосування арбітражних процедур за умови згоди сторін. Серед ключових переваг арбітражу виокремлюються процесуальна гнучкість, конфіденційність, можливість призначення арбітрів із фаховими знаннями у сфері мистецтва, а також транскордонне визнання й виконання рішень відповідно до положень Нью-Йоркської конвенції 1958 року. На прикладі справи *Maria Altmann v. Republic of Austria* показано, що арбітраж здатний забезпечити більш оперативне та ефективне вирішення спору порівняно з багаторічними судовими процесами. Водночас існують проблемні аспекти: необхідність взаємної згоди сторін, відсутність гарантії істотного скорочення витрат, а також ризик обмеженої апеляційної перевірки рішень. Окремий розділ присвячено діяльності спеціалізованих арбітражних інститутів, зокрема Арбітражного суду у сфері мистецтва (CAfA) та Арбітражної палати Венеції, яка розробила спеціальний регламент для вирішення спорів у сфері мистецтва.

Зроблено висновок, що формування таких інституцій відображає загальну тенденцію створення більш професійних і ефективних механізмів врегулювання спорів у сфері мистецтва й культурної спадщини, забезпечуючи баланс між інтересами сторін та захистом суспільно значущих культурних цінностей.

Ключові слова: арбітраж у сфері мистецтва, культурні цінності, альтернативне вирішення спорів, реституція творів мистецтва.

Kryvolapov B.M. Arbitration as an alternative method of dispute resolution in the field of art and cultural property.

Arbitration is increasingly recognized as an effective mechanism for resolving disputes involving works of art and other cultural assets. The relevance of this research stems from the fact that traditional litigation in this area is often lengthy, complex, and financially burdensome, which in many cases prevents timely protection of the rights of owners, museums, and cultural institutions. Numerous cases concerning restitution and ownership of cultural property, including disputes related to losses during the Second World War, demonstrate the urgent need for more flexible and specialized procedures capable of addressing historical, ethical, and transnational dimensions.

The purpose of this article is to identify the specific features of arbitration in art-related disputes and to analyze its advantages and disadvantages compared to conventional court proceedings. The discussion takes into account doctrinal approaches, scholarly opinions, and conceptual frameworks, as well as international and European legal instruments that allow arbitration procedures when parties consent. Among the key advantages of arbitration are procedural flexibility, confidentiality, the possibility of appointing arbitrators with expertise in art law, and the cross-border recognition and enforcement of arbitral awards under the 1958 New York Convention. The case of *Maria Altmann v. Republic of Austria*

illustrates that arbitration can, in certain circumstances, provide a more efficient and timely resolution than protracted litigation. Nevertheless, problematic aspects remain, such as the requirement of mutual consent, the absence of guaranteed reduction in costs or duration, and limited opportunities for appeal. A separate section is devoted to the activities of specialized arbitration institutions, notably the Court of Arbitration for Art (CAfA) and the Venice Chamber of Arbitration, which has adopted a specific set of rules for art-related disputes. In conclusion, the establishment of such institutions reflects a broader trend in the creation of more professional and effective mechanisms for resolving disputes in the field of art and cultural heritage, ensuring both the protection of private interests and the safeguarding of cultural objects of universal significance.

Key words: art arbitration, cultural property, alternative dispute resolution, restitution of artworks.

Постановка проблеми. У сучасних умовах альтернативні способи вирішення спорів, предметом яких є твори мистецтва, набувають особливої актуальності. Відомо, що такі спори часто відзначаються значною складністю й можуть тривати протягом багатьох років, а іноді й десятиліть. Наприклад, суперечка щодо картини Егона Шіле «Портрет Валлі», конфіскованої нацистами й згодом включеної до колекції Музею Леопольда (Відень), тривала дванадцять років (1997–2010) [15]. Судова справа *Cassirer v. Thyssen-Bornemisza Collection Foundation*, що стосувалася вимоги про повернення нащадкам сім'ї, яка постраждала від нацистських переслідувань, картини Каміля Пісарро, що перебувала в іспанській державній колекції, тривала шістнадцять років (2006–2022) [4]. Рекордною за тривалістю стала справа *Plough*, пов'язана з підробкою та продажем творів живопису, яка тривала близько ста років (1918–2018) [1]. Слід також зазначити, що справи цієї категорії, як правило, супроводжуються численними експертизами – мистецтвознавчими та технологічними – і потребують від суддів високого рівня професійної компетентності у сфері мистецтва. Усе це свідчить про те, що альтернативні методи вирішення спорів, предметом яких є культурні цінності, формують актуальний напрям наукових досліджень і потребують подальшого теоретичного осмислення та практичного опрацювання.

Мета цього дослідження полягає в аналізі специфіки арбітражного розгляду спорів, пов'язаних із культурними цінностями, а також у систематизації й оцінці його основних переваг і обмежень.

Стан опрацювання проблематики. Теоретико-методологічні засади цієї статті ґрунтуються на працях провідних науковців, зокрема Евелін Кампфенс [3], Теодора Ченга [5], Марії Беатріс Делі [6], Нормана Палмера [9], Марка-Андре Ренольда [12], Ібрагіма Такавута [13], а також інших дослідників.

Виклад основного матеріалу. Звернення до арбітражу як способу вирішення спорів, що стосуються культурних цінностей, має тривалу історію та концептуальне підґрунтя. У міжнародному праві ця ідея знайшла своє відображення, зокрема, у Конвенції УНІДРУА про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності 1995 року. Відповідно до частини другої статті 8 зазначеного документа, сторони спору наділені правом самостійно визначати юрисдикцію для його розгляду, включно з можливістю передати справу на вирішення суду, іншого компетентного органу чи арбітражу [14]. Варто зазначити, що аналогічний підхід закріплений у праві Європейського Союзу. Зокрема, Директива 2014/60/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 15 травня 2014 року, яка регулює питання повернення предметів культури, незаконно вивезених з території держави-члена, та вносить зміни до Регламенту (ЄС) № 1024/2012, містить положення щодо можливості застосування арбітражних процедур. У частині шостій статті 5 цієї Директиви передбачено, що компетентні органи держави-члена, до якої подано запит, можуть насамперед сприяти використанню арбітражу відповідно до національного законодавства цієї держави-члена [8]. При цьому обов'язковою умовою є надання офіційної згоди як державою-членом, що подає запит, так і володільцем або утримувачем відповідних культурних цінностей [8]. Така тенденція закріплення арбітражних процедур у міжнародних та європейських правових актах свідчить про прагнення міжнародної спільноти та Європейського Союзу забезпечити гнучкі та ефективні механізми захисту та врегулювання спорів у сфері охорони культурних цінностей.

Аналізуючи переваги арбітражного розгляду в контексті вирішення спорів, дослідники підкреслюють, що арбітраж, поряд із іншими альтернативними способами врегулювання спорів, характеризується високим ступенем процесуальної гнучкості. У деяких випадках арбітраж забезпечує оперативний розгляд справ порівняно з державним судочинством і часто виявляється доцільнішим [6, с. 139]. Інші автори звертають увагу на важливість конфіденційності арбітражного процесу. Це може сприяти захисту самих творів мистецтва, репутація та цінність яких можуть зазнати втрат унаслідок публічності судового процесу [5, с. 131]. Професор Марія Делі вважає, що можливість призначення арбітрів, які мають не лише юридичну кваліфікацію, а й спеціальні знання у сфері

мистецтва, є суттєвою перевагою та сприяє професійному й комплексному розгляду спорів, що доволі рідко трапляється в судах загальної юрисдикції [6, с. 129]. У деяких наукових працях наводяться статистичні дані, за якими у справах, пов'язаних із реституцією культурних цінностей, втрачених під час Голокосту, з-поміж понад двох десятків об'єктів, повернених у світі, лише незначна частина була реституйована на підставі судових рішень. У більшості випадків реституція здійснювалася шляхом домовленостей сторін або односторонніх рішень компетентних установ [9, с. 360]. Відомий дослідник у цій галузі Евелін Кампфенс зазначає, що такі міжнародні організації, як ЮНЕСКО та ICOM, визнають доцільним використовувати альтернативні процедури вирішення спорів під час розгляду позовів щодо реституції культурних цінностей [3, с. 79]. Професор Делі звертає увагу на те, що арбітражний суд займає нейтральнішу позицію порівняно з національним судом у розгляді державних позовів, що, у свою чергу, дозволяє об'єктивніше оцінювати питання суверенітету та національної культурної політики [6, с. 140].

Нарешті, однією з ключових переваг арбітражного розгляду є той факт, що арбітражні рішення мають механізм транскордонного визнання та виконання на основі Конвенції ООН про визнання та приведення у виконання іноземних арбітражних рішень 1958 року (Нью-Йоркська конвенція).

Показовим прикладом у цьому контексті є справа *Maria Altmann v. Republic of Austria*, присвячена питанням реституції конфіскованих нацистами творів мистецтва. Суперечка стосувалася кількох робіт Густава Клімта, зокрема відомого портрета «Золота Адель», які були конфісковані у 1938 році у Фердинанда Блох-Бауера, єврейського родича позивачки Марії Альтманн. Після закінчення Другої світової війни ці роботи потрапили до колекції австрійської галереї Бельведер, яка заявила про законні підстави для набуття права власності на них, посилаючись на заповідальне розпорядження. Марія Альтманн, натомість, стверджувала, що заповіт було укладено під примусом, і у 2000 році порушила справу в окружному суді США Центрального округу Каліфорнії, попри те, що спірне майно знаходилося в Австрії, а фактичні обставини справи були довоєнними. Спочатку позов було подано до американських судів проти Австрійської Республіки та Австрійської національної галереї, однак згодом сторони погодилися припинити судовий процес і передати спір до арбітражу в Австрії. За результатами арбітражного розгляду у 2006 році було ухвалено рішення про повернення п'яти картин Клімта, конфіскованих нацистами у Фердинанда Блох-Бауера, його племінниці Марії Альтманн як єдиній законній спадкоємиці [7]. Ця справа наочно засвідчує, що у цьому випадку арбітражне провадження продемонструвало більшу ефективність та результативність порівняно із затяжним судовим розглядом.

Незважаючи на низку переваг, які надає арбітраж у спорах щодо культурних цінностей, у науковій літературі також звертається увага на певні проблеми, що можуть виникати у застосуванні цього способу розгляду спорів. Так, професор Ренольд зазначає можливість ситуації, коли одна зі сторін не погоджується на арбітражне провадження, внаслідок чого єдиним способом вирішення конфлікту лишається звернення до судів загальної юрисдикції [12]. Крім того, цей автор наголошує, що арбітраж не завжди є менш витратним та ефективнішим порівняно з традиційним судовим розглядом [12].

Проте порівнюючи переваги арбітражного розгляду щодо спорів про культурні цінності з виявленими недоліками, можна зробити висновок, що загалом домінують його позитивні характеристики. Це, у свою чергу, засвідчує значний потенціал арбітражу як перспективного методу вирішення спорів у цій сфері.

Постійне зростання інтересу до арбітражу як альтернативного механізму вирішення спорів, пов'язаних із культурними цінностями, призвело до формування спеціалізованих арбітражних установ для відповідної категорії справ. Однією з таких інституцій є заснований у 2018 році Мистецький третейський суд CAfA. Ця організація діє як спеціалізований арбітражно-медіаційний центр, спрямований на надання кваліфікованої, конфіденційної та ефективної альтернативи державним судовим процедурам у вирішенні спорів у сфері мистецтва. Особливістю діяльності CAfA є формування складу арбітрів та медіаторів зі спеціалістів із глибокими знаннями та практичним досвідом у сфері мистецтва й мистецького права, що сприяє прийняттю зважених та професійно обґрунтованих рішень [2]. При розгляді спорів щодо автентичності та походження творів мистецтва арбітражний суд має право залучати незалежних експертів, призначених арбітражним складом, що забезпечує об'єктивність процедури та мінімізує ймовірність конфлікту інтересів. Серед суттєвих переваг процедур CAfA — високий рівень конфіденційності, що є принципово важливим для учасників арт-ринку, зацікавлених у запобіганні розголосу конфліктів. Крім того, арбітражне провадження в межах цього інституту вирізняється відносно короткими строками: середня тривалість процедури — близько дев'яти місяців, а регламентом передбачені прискорені механізми розгляду справ, які потребують оперативного вирішення [2].

Створення цього спеціалізованого арбітражного інституту дістало позитивну оцінку як у науковому середовищі, так і серед юристів-практиків. Низка дослідників вважає, що функціонування

такого органу сприятиме розширенню використання арбітражу у вирішенні спорів, пов'язаних із творами мистецтва [13, с. 698]. Інші експерти зазначають, що CAfA має значні переваги з огляду на специфіку конфліктів у сфері мистецтва та культурної спадщини [10]. Також наголошується, що чітко виражена спеціалізація CAfA відіграє важливу роль у формуванні та зміцненні довіри з боку учасників арт-ринку [10]. На думку професора Делі, цей арбітражний суд має значний потенціал, оскільки поєднує обов'язковість і остаточність рішення, які відсутні в медіації, з високим рівнем експертності, конфіденційності та процесуальної гнучкості, що, на відміну від судового розгляду, перетворює його на оптимальний компромісний механізм вирішення спорів [6, с. 146].

Знаковою подією стало також створення у 2021 році спеціалізованої секції з права мистецтва Арбітражної палати Венеції та оприлюднення спеціального Арбітражного регламенту у сфері мистецтва. Документ визначає порядок проведення арбітражних процедур у спорах у сфері мистецтва та культурної спадщини й відображає тенденцію до формування вузькоспеціалізованих інституційних механізмів вирішення спорів на арт-ринку [11]. Регламент охоплює всі види творчої діяльності, передбачає дотримання принципів змагальності та рівності сторін, детально описує процедуру ініціювання арбітражу, порядок комунікації та процесуальні строки, а також містить положення про конфіденційність, що має особливе значення для учасників мистецького ринку [11]. У підсумку документ поєднує класичні принципи арбітражу з інноваційними елементами й є важливим етапом у розвитку міжнародної практики альтернативного вирішення спорів у сфері мистецтва та культурної спадщини.

Таким чином, поява спеціалізованих арбітражних інститутів у сфері мистецтва відображає загальну тенденцію розвитку міжнародного права — пошук гнучких і адаптованих до специфіки галузі механізмів вирішення спорів. Це свідчить про формування нової моделі правового механізму регулювання, яка поєднує інституційну стабільність із вузькою спеціалізацією та забезпечує баланс між ефективністю, професійністю й довірою учасників культурного ринку.

Висновки. Враховуючи вищевикладене, можна сформулювати такі висновки:

• Спеціалізація арбітражних інституцій та арбітрів є ключовим чинником ефективності вирішення мистецьких спорів, оскільки дозволяє враховувати як правові, так і мистецтвознавчі аспекти, що рідко досягається в судах загальної юрисдикції.

• Знаковим етапом формування професійних та ефективних механізмів вирішення спорів, що виникають у сфері мистецтва та культури, є створення спеціалізованого Третейського суду в галузі мистецтва (CAfA), а також інших подібних інституцій.

• Формування спеціалізованих арбітражних інституцій у сфері мистецтва відображає загальну тенденцію, спрямовану на створення альтернативних, професійних та механізмів, що ґрунтуються на довірі, для вирішення складних транскордонних спорів у сфері культурної спадщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bhutoria S., Ghaffari S., Motamedi A. Art Disputes and the Court of Arbitration for Art: Evolution or Revolution? – American Review of International Arbitration – Columbia Law School. URL: https://aria.law.columbia.edu/art-disputes-and-thecourt-of-arbitration-for-art-evolution-or-revolution/ (дата звернення: 06.01.2026).
2. CAfA - Court of Arbitration for Art. *Authentication in art*. URL: https://authenticationinart.org/cafa/ (дата звернення: 07.01.2026).
3. Campfens E. Alternative Dispute Resolution in Restitution Claims and the Binding Expert Opinion Procedure of the Dutch Restitutions Committee. *Art, Cultural Heritage and the Market* / ed. by V. Vadi, H. E. G. S. Schneider. Berlin, Heidelberg, 2014. P. 61–91.
4. Cassirer v. Thyssen-Bornemisza Collection Foundation, No. 20-1566, 596 U.S. (U.S. Sup. Ct. Apr. 21, 2022). URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/596/20-1566/ (дата звернення: 19.02.2026).
5. Cheng T.K. Resolution Alley Arbitration of Art and Cultural Heritage Disputes. *Entertainment, Arts and Sports Law Journal.* 2017. Vol. 28, iss. 3. P. 31–33. URL: https://svamc.org/wp-content/uploads/Arbitration-of-Art-and-Cultural-Heritage-Disputes-NYSBA-EASL-Journal-1.pdf (дата звернення: 01.03.2026).
6. Deli M. B., Proietti V. Art-related disputes and ADR methods. *Revista de Direito Internacional*. 2020. Vol. 17, no. 3. P.126-148 URL: https://doi.org/10.5102/rdi.v17i3.7121 (дата звернення: 03.02.2026).
7. Maria V. Altmann, Francis Gutmann, Trevor Mantle, George Bentley, and Dr. Nelly Auersperg v. The Republic of Austria, Final Arbitral Award, 15 January 2006. URL: https://jusmundi.com/en/document/decision/en-maria-v-altmann-francis-gutmann-trevormantle-and-george-bentley-and-dr-nelly-auersperg-v-the-republic-of-austria-award-sunday15th-january-2006 (дата звернення: 04.02.2026).

8. On the return of cultural objects unlawfully removed from the territory of a Member State and amending Regulation (EU) No 1024/2012 (Recast): Directive of the European Parliament and of the Council of 15.05.2014 no. 2014/60/EU. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32014L0060 (дата звернення: 04.02.2026).
9. Palmer N. Litigation: The Best Remedy? *Witnesses to History A Compendium of Documents and Writings on the Return of Cultural Objects* / ed. by L. V. Prott. Paris, 2009. P. 358–368.
10. Parsons J., Westgaver C. M. d. A New Arbitral Institution for the Art World: The Court of Arbitration for Art – Kluwer Arbitration Blog. URL: https:// arbitrationblog.kluwerarbitration.com/2018/06/17/a-new-arbitral-institution-for-the-art-worldthe-court-of-arbitration-for-art/ (дата звернення: 29.01.2026).
11. Regolamento Arbitrati Arte: regolamento arbitrale. – Venezia : Camera Arbitrale di Venezia, 2021. URL: http://www.camera-arbitrale-venezia.com/supporto/Regolamento Arbitrati_Arte_2021(2).pdf (дата звернення: 29.01.2026).
12. Renold M.-A. Cross-border restitution claims of art looted in armed conflicts and wars and alternatives to court litigations. European Parliament. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/556947/IPOL_STU (2016)556947_EN.pdf (дата звернення: 04.02.2026).
13. Takavut İ. Sanat Eserlerine İlişkin Uyuşmazlıkların Çözümünde Milletlerarası Tahkim ve Sanat Tahkim Mahkemesi. *Public and Private International Law Bulletin*.2021. Vol. 41, no. 2. P. 645–700. URL: https://doi.org/10.26650/ppil.2021.41.2.960766 (дата звернення: 09.02.2026).
14. UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects (1995). URL: https://www.unidroit.org/instruments/cultural-property/1995-convention/ (дата звернення: 29.01.2026).
15. United States v. Portrait of Wally, No. 1:1999cv09946, Document 386 (U.S. District Court for the Southern District of New York). URL: https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/new-york/nysdce/1:1999cv09946/90277/3 (дата звернення: 29.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 1.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Криволапов Б.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.78:82-312.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.41

ПОЗА МЕЖАМИ КАНОНУ: ФАНАТСЬКІ ТВОРИ У СИСТЕМІ АВТОРСЬКОГО ПРАВА

Литвиненко Є.В.,
PhD зі спеціальності 081 «Право»,
асистент кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Навчально-наукового інституту права,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0002-4735-3722

Ткаченко О.А.,
здобувачка магістерського рівня вищої освіти
за спеціальністю D8 «Право»
Навчально-наукового інституту права,
Сумський державний університет
ORCID: 0009-0000-6383-9856

Литвиненко Є.В., Ткаченко О.А. Поза межами канону: фанатські твори у системі авторського права.

У статті проаналізовано феномен фанфікшну як феномен трансформативної творчості, що базується на використанні елементів існуючих творів. Зростання цифрових платформ і комерціалізація фандому загострюють суперечність між правами власників інтелектуальної власності та творчою свободою фанатської спільноти, що вимагає системного правового осмислення. Основну увагу приділено правовій природі фанатських текстів та їхній взаємодії з інститутом похідних творів. Підкреслюється взаємозв'язок інтертекстуальної залежності від первинного твору з самостійним творчим внеском автора, що ускладнює правову кваліфікацію. Розглянуто наукові підходи до визначення фанфікшну як несанкціонованої адаптації або продовження популярних наративів. Проаналізовано історичні передумови та роль цифрових технологій у трансформації культурної комунікації. Встановлено, що розвиток цифрових платформ, форумів та архівів сприяв інституціоналізації фанфікшну як глобального культурного явища, що поєднує текстотворчість, соціальну взаємодію та колективне осмислення наративів. Аналіз правового статусу показав, що фанатські тексти здебільшого є похідними творами, оскільки створюються шляхом творчої переробки персонажів, сюжетних ліній та художніх світів. У межах дослідження також розглянуто ключові доктринальні підходи, що застосовуються у різних правових системах для оцінки правомірності використання елементів твору без згоди правовласника. Зокрема, проаналізовано доктрину fair use у праві Сполучених Штатів, а також систему «винятків і обмежень», передбачених правом Європейського Союзу. Визначено, що правова оцінка фанфікшну здебільшого здійснюється через загальні інститути авторського права.

Зроблено висновок про необхідність подальшого теоретичного осмислення меж допустимого використання елементів творів у фанатській творчості та пошуку балансу між охороною прав правовласників і свободою творчої інтерпретації у цифровому середовищі. Вважається, що вироблення більш гнучких підходів до правової оцінки трансформативних практик може сприяти адаптації авторського права до реалій сучасної мережевої культури та забезпечити гармонійне співіснування інтересів авторів, користувачів і культурних спільнот.

Ключові слова: авторське право, фанфікшн, похідний твір, трансформативна творчість, правове регулювання.

Lytvynenko Ye.V., Tkachenko O.A. Beyond the canon: fan works within the framework of copyright law.

The article analyses the phenomenon of fan fiction as a form of transformative creativity based on the use of elements from existing works. The rise of digital platforms and the commercialisation of fandom are exacerbating the conflict between the rights of intellectual property owners and the creative freedom of the fan community, a situation that calls for a systematic legal analysis. Particular attention is paid to the legal nature of fan-created texts and their interaction with the institution of derivative works. The interrelation between intertextual dependence on the original work and the author's independent creative contribution is emphasized, complicating the legal classification of such texts. Various scholarly approaches to defining fanfiction as an unauthorized adaptation or extension of popular narratives are

also considered. The research highlights the historical context and the role of digital technologies in transforming cultural communication. It is established that the development of digital platforms, forums, and archives has facilitated the institutionalization of fanfiction as a global cultural phenomenon, combining textual creativity, social interaction, and collective interpretation of narratives. Legal analysis indicates that fan-created texts are generally considered derivative works, as they involve the creative adaptation of characters, plotlines, and fictional worlds. The study also examines key doctrinal approaches employed in different legal systems to assess the permissibility of using elements of a work without the rights holder's consent. In particular, the doctrine of fair use under United States law and the "exceptions and limitations" framework established by European Union law are analyzed. It is determined that the legal evaluation of fanfiction is primarily conducted through general copyright law principles.

The research concludes with a call for further theoretical reflection on the boundaries of permissible use of copyrighted elements in fan creativity and the pursuit of a balance between the protection of rights holders and the freedom of creative interpretation in digital environments. It is argued that the development of more flexible approaches to the legal assessment of transformative practices may contribute to the adaptation of copyright law to the realities of contemporary networked culture and ensure the harmonious coexistence of the interests of authors, users, and cultural communities.

Key words: copyright, fanfiction, derivative work, transformative creativity, legal regulation.

Постановка проблеми. Попри значне поширення фанфікшну в мережі Інтернет, питання його правового статусу залишається дискусійним і не отримало належного нормативного врегулювання ні у національній, ні у міжнародній системах права інтелектуальної власності. Особливо гострими є питання правової кваліфікації фанфікшну, можливості його віднесення до категорії похідних творів, а також визначення меж правомірного використання охоронюваних результатів творчої діяльності у процесі створення фан-творів. Відсутність чітких правових критеріїв породжує правову невизначеність як для авторів-фанатів, так і для правовласників оригінальних творів, що зумовлює необхідність комплексного дослідження правової природи фанфікшну та меж його створення й поширення відповідно до вимог сучасного авторського права.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та комплексний аналіз правового статусу фанфікшну, його регулювання й пошук концептуальних орієнтирів, здатних забезпечити баланс між захистом виключних прав правовласника першоджерела та свободою творчості.

Стан опрацювання проблематики. Феномен фанфікшну активно досліджується як у зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Зокрема, окремі аспекти фанатської творчості та її взаємозв'язку з соціальними або ж правовими аспектами аналізували G. Fernandez, J. Fathallah, A. Ashok, а також Д. Станко, Л. Рогач та О. Улітіна.

Виклад основного матеріалу. Фанфікшн як культурний і правовий феномен потребує комплексного осмислення - від визначення його природи до аналізу місця в системі авторського права. У науковому дискурсі фанфікшн розглядається як форма трансформативної творчості, що виникає у процесі адаптації та переосмислення існуючих культурних продуктів. G. Fernandez визначає його як творчий процес, у межах якого шанувальники створюють власні історії, використовуючи персонажів або сюжетні елементи оригінального наративу [1]. J. Fathallah, своєю чергою, інтерпретує фанфікшн як несанкціоноване переписування популярних медійних наративів із використанням персонажів, сюжетів і вигаданих світів, що належать правовласникам [2, с. 858], - що є особливо релевантним для його правового аналізу.

Витоки сучасного фанфікшну пов'язують із фанатськими спільнотами навколо серіалу Star Trek у 1960-х роках, однак практика аматорських варіацій художніх творів має значно глибші передумови. Розвиток Інтернету у 1990-2000-х роках спричинив якісний стрибок у масштабах поширення фанатської творчості та сприяв її глобалізації [3, с. 1]. Наочним свідченням цього є діяльність платформи Archive of Our Own (AO3), яка станом на лютий 2026 року об'єднує понад 10,18 млн користувачів і містить близько 16,95 млн творів у понад 77 050 фандомах [4]. Д. Станко та Л. Рогач характеризують фанфікшн у цифровому середовищі як поліфункціональний дискурс, де поєднуються текстотворчість, соціальна взаємодія та метакомунікація [5, с. 113]. При цьому ключовою характеристикою фанфікшну залишається використання персонажів і сюжетних концепцій оригінальних творів як базового конструкту для створення нових наративів, що, попри переважно некомерційний характер фан-творчості, зумовлює її суперечливе становище у системі авторського права.

У межах національного законодавства найбільш релевантною правовою категорією для дослідження фанатських текстів є інститут похідного твору. Відповідно до статті 17 Закону України «Про авторське право і суміжні права» похідним визнається твір, що є результатом творчої переробки іншого твору без завдання шкоди його охороні [6]. Законодавець прямо вказує на можливі форми такої переробки, серед яких є переклад, адаптація, аранжування, кавер-версія та інші подібні тран-

сформації. У цьому сенсі значна частина літературного фанфікшну відповідає ознакам похідного твору, оскільки створюється на основі художніх елементів вже існуючих культурних продуктів.

Водночас правовий режим таких творів побудований на принципі пріоритету прав автора оригінального тексту, оскільки передбачено, що їх створення не повинно порушувати права суб'єкта авторського права на оригінальний твір. Інакше кажучи, навіть за наявності самостійного творчого внеску автор похідної роботи не може вільно використовувати охоронювані елементи чужого літературного продукту без відповідного дозволу правовласника. Саме ця обставина має принципове значення, оскільки у більшості випадків фанатські тексти створюються без отримання дозволу автора, що формально суперечить загальним положенням законодавства про виключний характер майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності.

Разом з тим, визначення того, чи становить конкретний фанфікшн порушення авторського права, значною мірою залежить від характеру використання елементів первинного твору. У цьому аспекті важливе значення має фундаментальний для авторського права принцип розмежування ідей та форми їхнього вираження. Відповідно до статті 7 Закону України «Про авторське право і суміжні права» правова охорона поширюється виключно на форму вираження твору, тоді як ідеї, концепції, принципи, методи, процеси або сюжетні схеми не підлягають авторсько-правовій монополізації [6]. З теоретичної точки зору це означає, що використання загальної наративної моделі або типової сюжетної конструкції саме по собі не може розглядатися як порушення авторського права. Наприклад, створення нового художнього твору на основі поширених літературних архетипів - таких як конфлікт між силами добра і зла - не становить відтворення охоронюваної форми вираження. На практиці ж більшість фанатських текстів не обмежуються використанням абстрактних ідей або універсальних сюжетних мотивів. Натомість вони відтворюють конкретні елементи художнього всесвіту першоджерела, які мають достатній рівень індивідуалізації.

Частина друга статті 7 Закону України «Про авторське право і суміжні права» передбачає, що правова охорона може поширюватися не лише на твір у цілому, а й на його частину за умови, що така частина має самостійний творчий характер і може використовуватися незалежно від усього твору [6]. Відтак, якщо персонаж характеризується достатнім рівнем оригінальності, має впізнавані риси характеру, зовнішності або поведінки, він може розглядатися як самостійний результат творчої діяльності автора. Втім, як вже було зазначено раніше, значна частина фанатських текстів будується саме на подальшому розвитку історій уже відомих персонажів або на пропозиції альтернативних варіантів розвитку їхніх сюжетних ліній. Отже, у таких випадках навіть за умови створення нової фабули або перенесення подій до іншого художнього контексту використання індивідуалізованих персонажів може свідчити про запозичення охоронюваних елементів першоджерела.

Водночас правова оцінка фанфікшну не може обмежуватися виключно аналізом майнових прав, оскільки не менш важливим є аспект особистих немайнових прав автора. Відповідно до статті 439 Цивільного кодексу України автор має право вимагати збереження цілісності твору та заперечувати проти будь-якого його перекручення, спотворення або іншої зміни, здатної завдати шкоди його честі чи репутації [7]. Будь-яке видозмінення сюжету, персонажів чи інших елементів первинного твору під час створення похідного твору без згоди автора може розцінюватися як втручання у цілісність твору та слугувати підставою для вимоги про припинення такого використання.

Разом з тим національне законодавство передбачає можливість використання об'єктів авторського права без дозволу правовласника і безоплатно за умови зазначення імені автора та джерела запозичення. Зокрема, стаття 22 Закону України «Про авторське право і суміжні права» допускає таке використання у формі цитування, а також у наукових, освітніх чи інформаційних цілях, крім того – у межах створення пародій, карикатур, попурі тощо [6]. Водночас сфера застосування зазначених винятків є доволі обмеженою та підлягає вузькому тлумаченню. У контексті фанфікшну можливість застосування таких положень видається дискусійною, оскільки більшість фан-творів створюється не з метою критичного аналізу, наукового коментування чи пародійного переосмислення оригіналу, а як самостійні художні наративи, спрямовані на продовження або розширення вже існуючих сюжетних ліній. Крім того, як зазначає О. Улітіна, навіть у тих випадках, коли у фанфіках використовуються цитати з першоджерела, вони здебільшого не оформлюються належним чином, а також виникають труднощі з обґрунтуванням мети такого цитування [8, с. 13]. За таких обставин лише незначна частина фанатських текстів потенційно може відповідати умовам застосування передбачених законодавством винятків.

У результаті виникає своєрідна правова колізія, за якої результати самостійної творчої діяльності можуть потенційно претендувати на авторсько-правову охорону, однак водночас їх створення і поширення нерідко пов'язане з ризиком порушення виключних прав правовласника оригінального твору. Водночас подібна проблематика не обмежується виключно прогалинами української правової системи. Аналіз зарубіжного законодавства свідчить, що і в інших юрисдикціях відсутній однозначний та універсальний підхід до визначення правового режиму фанфікшну.

Так, у правовій системі Сполучених Штатів Америки релевантною є доктрина fair use, яка передбачає можливість обмеженого використання охоронюваних творів без дозволу правовласника. Базові параметри оцінки допустимого використання оригінальних творів наведені у секції 107 Закону США «Про авторське право» шляхом виділення таких елементів для визначення, чи мало місце добросовісне використання: (1) мета та характер використання, включно з тим, чи є таке використання комерційним або здійснюється з некомерційною освітньою метою; (2) природа твору, охоронюваного авторським правом; (3) кількість і суттєвість використаної частини стосовно охоронюваного авторським правом твору в цілому; (4) вплив використання на потенційний ринок або вартість охоронюваного авторським правом твору [9, с. 78].

Водночас слід зауважити, що у судовій практиці США відсутні справи, предметом яких безпосередньо було б створення або поширення фанфікшну, тому його правова оцінка здійснюється опосередковано – через застосування критеріїв доктрини fair use у справах щодо інших форм використання охоронюваних творів. Релевантним є рішення Апеляційного суду США у справі Authors Guild v. Google (2015), у якій розглядалася правомірність масштабного сканування книжок у межах проєкту Google Books. Суд дійшов висновку, що оцифрування мільйонів книжок з метою створення пошукової системи, яка дозволяє здійснювати пошук у текстах та відображає лише короткі фрагменти результатів, становить трансформативне використання творів та не виступає ринковим замінником оригінальних книжок [10]. Зазначена справа ілюструє, що правомірність використання елементів охоронюваного твору потенційно може визначатися тим, чи має новий результат творчості самостійне функціональне призначення або смислову цінність. На нашу думку, фан-твір може мати більше шансів бути визнаним допустимим у випадках, коли він надає запозиченим елементам нового змісту або інтерпретації, має некомерційний характер та не створює конкуренції оригінальному твору на відповідному ринку. Натомість відтворення ключових елементів первинного твору без істотної творчої трансформації або використання таких елементів у комерційних цілях може підвищувати ймовірність кваліфікації такого використання як порушення авторського права.

На відміну від Сполучених Штатів, правова система Європейського Союзу не містить універсальної доктрини, аналогічної fair use. Регулювання допустимого використання охоронюваних творів здійснюється через систему винятків і обмежень, передбачених Директивою 2001/29/ЄС про гармонізацію окремих аспектів авторського права та суміжних в інформаційному суспільстві. Стаття 2 цієї директиви закріплює виключне право автора дозволяти або забороняти відтворення твору будь-яким способом і в будь-якій формі, повністю або частково, тоді як стаття 5 передбачає вичерпний перелік винятків або обмежень права відтворення, зокрема використання з метою цитування, для наукових досліджень або у формі пародії, карикатури, попурі тощо [11].

Практика Суду Європейського Союзу деталізує критерії оцінки того, коли використання частини твору може становити порушення авторського права.

Так, у справі Infopaq International A/S v Danske Dagblades Forening (C-5/08) було вирішено, що навіть дуже короткий фрагмент тексту може підлягати охороні, якщо він містить елементи творчої оригінальності автора. Зокрема, Суд підкреслив, що слова самі по собі не становлять інтелектуальної творчості автора, однак їхній добір, послідовність та поєднання можуть відображати творчий вибір автора і, відповідно, становити вираження його інтелектуальної діяльності [12]. Подальший розвиток цієї логіки простежується у справі Pelham GmbH v Ralf Hütter (C-476/17), що стосувалася використання короткого звукового семплу з фонограми у новому музичному творі. Суд дійшов висновку, що використання навіть дуже короткого фрагмента фонограми може становити відтворення частини твору, яке підпадає під виключне право правовласника. Водночас Суд наголосив на необхідності забезпечення балансу між правом інтелектуальної власності та свободою мистецького вираження, зазначивши, що використання семплу не становитиме порушення у випадку, якщо він є невпізнаваним для слухача [13]. У контексті тематики нашого дослідження ці рішення мають концептуальне значення, оскільки демонструють, що детермінантою правомірного використання запозичених елементів може бути не лише обсяг використаного матеріалу, але й його творчий характер та впізнаваність. Саме ці критерії дозволяють визначити, чи використання персонажів, елементів художнього світу або інших складових твору потенційно становить відтворення охоронюваної форми, чи лише використання загальної ідеї або сюжетної моделі.

Втім, у правовій системі Європейського Союзу також відсутня сформована судова практика, яка б безпосередньо стосувалася створення або поширення фанфікшну. У наслідок цього правова оцінка фанфікшну в європейській юрисдикції може здійснюватися також переважно опосередковано. Відтак питання допустимості трансформативних фанатських творів залишається відкритим і потребує подальшого доктринального осмислення навіть на міжнародному рівні.

Висновки. Дослідження підтверджує відсутність універсального механізму правового регулювання фанфікшну. У межах національного права фанатські тексти здебільшого можуть розгляда-

тися як похідні твори, створення яких пов'язане з необхідністю дотримання виключних майнових та особистих немайнових прав автора оригінального твору. У США правова оцінка подібних творів здійснюється через доктрину fair use, яка передбачає гнучку систему критеріїв для визначення допустимості використання охоронюваних матеріалів. Натомість у праві Європейського Союзу застосовується система чітко визначених винятків і обмежень авторського права, що значно звужує можливості легітимного використання елементів чужих творів без згоди правовласника. Водночас у жодній із зазначених юрисдикцій не сформовано усталеної судової практики, яка б прямо стосувалася фанфікшну як специфічного культурного явища.

У зв'язку з цим, проблема визначення правового статусу фанатських творів залишається актуальною. Стрімка популяризація трансформативних форм культурного виробництва об'єктивно посилює потребу у виробленні більш чітких підходів до врегулювання таких форм творчості з метою забезпечення належного балансу між охороною прав правовласників та свободою творчого вираження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Fernandez G. A brief overview of the fair use analysis in the fanfiction context. *Cardozo Arts & Entertainment Law Journal (AELJ) Blog*. 2023. URL: https://larc.cardozo.yu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1365&context=aelj-blog.
2. Fathallah J. Digital fanfic in negotiation: LiveJournal, Archive of Our Own, and the affordances of read-write platforms. *Convergence: The International Journal of Research into New Media.* 2020. Vol. 26. № 4. P. 857-873. DOI: 10.1177/1354856518806674.
3. Ashok A. The legal landscape of fan fiction: analysing copyright challenges in fan-generated content. *International Journal for Multidisciplinary Research.* 2024. Vol. 6. № 6. P. 1-7. DOI: https://doi.org/10.36948/ijfmr.2024.v06i06.31628.
4. Archive of Our Own: веб-сайт. URL: https://archiveofourown.org/.
5. Станко Д.В., Рогач Л.В. Фанфікшн як різновид цифрового дискурсу. *Закарпатські філологічні студії.* 2025. Вип. 44, Том 2. С. 111–115. DOI: https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.44.2.19.
6. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text.
7. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/435-15#Text.
8. Улітіна О. Правова природа фанфікшену. Фанфікшен як вид сучасного мистецтва. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2018. № 1. С. 11-15. DOI: https://doi.org/10.33731/12018.155982.
9. Тарасюк А. Правові підстави для використання об'єктів авторського права в машинному навчанні. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2024. № 2. С. 73–83. DOI: https://doi.org/10.33731/22024.305506 .
10. Campbell V. Authors Guild v. Google, Inc., 804 F.3d 202 (S.D.N.Y. Oct. 16, 2015). *DePaul Journal of Art, Technology & Intellectual Property Law.* 2016. Vol. 27. № 1. P. 59–71. URL: https://via.library.depaul.edu/jatip/vol27/iss1/5/.
11. Directive 2001/29/EC of the European Parliament and of the Council of 22 May 2001 on the harmonisation of certain aspects of copyright and related rights in the information society, OJ L 167, 22.6.2001, pp. 10-19. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32001L0029.
12. Judgment of the Court of 16 July 2009 in case C-5/08, Infopaq International A/S v Danske Dagblades Forening, ECLI:EU:C:2009:465. URL: https://infocuria.curia.europa.eu/tabs/document?source=document&docid=77054&doclang=EN .
13. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 29 July 2019 in case C-476/17, Pelham GmbH and Others v Ralf Hütter and Florian Schneider-Esleben, ECLI:EU:C:2019:624. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62017CJ0476.

Дата першого надходження рукопису до видання: 1.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Литвиненко Є.В., Ткаченко О.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.42

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗАСТОСУВАННЯ АВТОРСЬКОГО ПРАВА ДО ОБ'ЄКТІВ, СТВОРЕНИХ ЗА ДОПОМОГОЮ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ІНОЗЕМНИХ КРАЇНАХ

Лоянич А.О.,
аспірант, 3-й курс,
НТУУ «Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»,
факультет соціології і права,
кафедра інтелектуальної власності та приватного права
ORCID: 0009-0005-1885-7373

Лоянич А.О. Порівняльний аналіз застосування авторського права до об'єктів, створених за допомогою штучного інтелекту у іноземних країнах

Статтею розглядається регулювання та правозастосовна практика щодо об'єктів, створених за допомогою великих мовних моделей та генеративних моделей (штучний інтелект), у контексті здатності набувати охорони авторським правом. Проаналізовано визначення поняття твору, як об'єкта авторського права, та підстав для визнання певного об'єкта твором відповідно до законодавства деяких іноземних країн. Встановлено, що однією з ключових умов визначення певного об'єкта твором є його походження від фізичної особи. Досліджено правові позиції урядових органів деяких країн щодо об'єктів, створених за допомогою штучного інтелекту. Встановлено, що вирішального значення для визнання об'єкта, створеного за допомогою штучного інтелекту, твором, а фізичної особи - автором, є наявність творчого внеску фізичної особи у такому об'єкті. Залежно від країни, критерії щодо визначення наявності та достатності творчого внеску фізичної особи в об'єкті, створеному за допомогою штучного інтелекту, можуть відрізнятися і враховувати різний обсяг даних й обставин. Встановлено неоднаковий підхід до визнання запиту (промту) як творчого внеску фізичної особи, зокрема, у Офісу авторського права Сполучених Штатів Америки та Офісу авторського права Японії. Одним з ключових факторів для невизнання запиту (промту) творчим внеском фізичної особи визначається наявність низької передбачуваності та низької контрольованості процесу створення об'єкта штучним інтелектом у відповідь на запит (промт). Іншим фактором є визначення запиту (промту) як ідеї, яка не охороняється авторським правом, а, відповідно, об'єкта - відображенням ідеї, яке не містить творчого внеску фізичної особи, а лише інтерпретації штучного інтелекту, здійсненого шляхом машинного підбору. Проаналізовано підходи щодо визнання творчим внеском фізичної особи здійснення дій щодо повторного подання запитів, зміни запитів та відбору одного чи декількох об'єктів серед інших, створених штучним інтелектом. Здійснення таких дій може бути визнано творчим внеском фізичної особи у деяких юрисдикціях за умови, що такі дії (зокрема, відбір) є результатом творчого рішення фізичної особи. Також, досліджено позиції урядових органів щодо визнання творами об'єктів, створених за допомогою штучного інтелекту, що містять доповнення, зміни, видалення та інші модифікації, у зв'язку з наявністю у таких модифікаціях творчого внеску фізичної особи. Зроблено висновки про неоднаковість підходів щодо визнання творчого внеску фізичної особи у об'єктах, створених за допомогою штучного інтелекту, та про застосування переважно аналогічних підстав для визнання творами таких об'єктів на підставі наявності у них творчого внеску фізичної особи, а не лише на підставі того, що такий об'єкт є результатом інтелектуальної та творчої діяльності фізичної особи.

Ключові слова: штучний інтелект, об`єкт створений за допомогою штучного інтелекту, велика мовна модель, генеративна модель.

Loianych A.O. Comparative analysis of the applicability of copyright to objects created with the assistance of artificial intelligence in foreign countries

The article examines the regulation and law enforcement practice concerning objects created with the assistance of large language models and generative models (artificial intelligence) in the context of their eligibility for copyright protection. The definition of a work as an object of copyright and the grounds for recognizing a particular object as a work under the legislation of certain foreign jurisdictions are analyzed. It is established that one of the key conditions for qualifying an object as a work is its origin from a natural person. The legal positions of governmental authorities in certain countries regarding objects created with the assistance of artificial intelligence are examined. It is determined that the decisive factor for recognizing an object created with the assistance of artificial intelligence as a work, and a natural person as its author, is the

presence of a creative contribution by the natural person in such object. Depending on the country, the criteria for determining the existence and sufficiency of a natural person's creative contribution in an object created with the assistance of artificial intelligence may differ and may take into account varying amounts of data and circumstances. An unequal approach to recognizing a prompt as a creative contribution of a natural person is identified, in particular in the practice of the United States Copyright Office and the Japan Copyright Office. One of the key factors for denying recognition of a prompt as a creative contribution of a natural person is the low predictability and low controllability of the process by which artificial intelligence generates an object in response to a prompt. Another factor is the qualification of a prompt as an idea not protected by copyright, and of the object created with the assistance of artificial intelligence as merely an expression of such idea that does not contain a creative contribution of a natural person, but rather reflects the interpretation of artificial intelligence carried out through machine selection. Approaches to recognizing as a creative contribution the repeated submission of prompts, modification of prompts, and selection of one or more objects from among those generated by artificial intelligence are analyzed. The performance of such actions may be recognized as a creative contribution of a natural person in certain jurisdictions, provided that such actions (including selection) constitute the result of a creative decision by that natural person. The positions of governmental authorities regarding the recognition as works of objects created with the assistance of artificial intelligence that contain additions, alterations, deletions, and other modifications are also examined, in view of the presence of a creative contribution of a natural person embodied in such modifications. Conclusions are drawn as to the divergence of approaches to recognizing the creative contribution of a natural person in objects created with the assistance of artificial intelligence, as well as to the predominantly similar grounds applied for recognizing such objects as works on the basis of the presence of a natural person's creative contribution, rather than solely on the basis that such object is the result of the intellectual and creative activity of a natural person.

Key words: artificial intelligence, object created with the assistance of artificial intelligence, large language model, generative model.

Постановка проблеми. На сьогодні, з огляду на подальший розвиток інструментів, які використовують штучний інтелект, зокрема, великих мовних моделей та генеративних моделей, розвинуті держави перебувають у процесі дослідження, пошуку шляхів та формування практики вирішення юридичних викликів, що постали перед державами та суспільством у зв'язку з застосуванням інструментів, що використовують штучний інтелект. Одним з таких викликів є питання авторського права щодо об'єктів, створених за допомогою штучного інтелекту. В контексті авторського права штучним інтелектом або інструментами, які використовують штучний інтелект, називають великі мовні моделі або генеративні моделі (далі – «штучний інтелект»), що й набули найширшого використання. Так, штучний інтелект здатний створювати об'єкти у різних формах вираження, наприклад, текстовій, візуальній, аудіо-візуальній або аудіо формі.

Відповідно, поширеність та зростаюча кількість використання штучного інтелекту і об'єктів, створених за допомогою штучного інтелекту, у багатьох сферах суспільних правовідносин викликала необхідність звернути увагу на правовий статус таких об'єктів. Питання авторського права щодо об'єктів, створених штучним інтелектом, та об'єктів, що створені за допомогою штучного інтелекту, розглядається вже більше 10 років, але все ще не знайшло остаточного вирішення та відображення у законодавствах та юридичній практиці навіть розвинутих країн.

Так, у 2021 році Офіс інтелектуальної власності Сполученого Королівства підсумував, що «неясно, чи скасування (охорони комп'ютерно-згенерованих творів) сприятиме або перешкоджатиме інноваціям і використанню ШІ (прим. штучного інтелекту) на благо суспільства» [1, с. 30]. У Канаді за результатами здійснення огляду закону про авторське право визнано відсутність ясності щодо авторства творів, згенерованих ШІ [1, с. 30], а в Австралії під час консультацій було висловлено занепокоєння відсутністю чіткості в австралійському законодавстві щодо «обсягу охорони авторського права, якщо така існує, для творів, створених людьми із використанням або за допомогою ШІ» [1, с. 31].

Актуальність теми полягає у відсутності єдиної усталеної та широко застосовної практики щодо визнання об'єктів, створених за допомогою штучного інтелекту, такими, що підлягають або не підлягають охороні авторським правом, та відсутності уніфікованого підходу і критеріїв необхідних для визначення відповідності зазначених об'єктів вимогам до творів, як об'єктів авторського права.

Метою цієї статті є дослідження регулювання та правозастосовної практики щодо об'єктів, створених за допомогою штучного інтелекту, у різних країнах світу, аналіз способів регулювання, підходів щодо вирішення питання охорони авторським правом.

Стан опрацювання проблематики. На сьогодні існують публікації, інформаційні звіти, результати досліджень, у яких відображено питання того регулювання, яке застосовується у різних країнах, та які містять деталізовану інформацію щодо позицій різних учасників суспільних правовідносин з зазначеного питання, а також, висновками, що приймаються урядом відповідної країни.

Виклад основного матеріалу. З 2023 року законодавством України об'єкти, створені штучним інтелектом або з його використанням, а саме - неоригінальні об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою, регулюються правом особливого роду (sui generis), що є однією з можливих відповідей на питання щодо правового статусу об'єктів, створених штучним інтелектом або з його допомогою. Однак, таке регулювання не є таким, що повністю врегульовує всі можливі питання, пов'язані з використанням штучного інтелекту, зокрема, як врахування частки участі фізичної особи у створенні певного об'єкта, і невідповідність понять фактичним умовам функціонування штучного інтелекту, як великих мовних моделей та генеративних моделей. В той же час, таке правове регулювання може мати й недоліки. Наприклад, у позиції Гільдії авторів, яка висловлена під час консультацій, що проводилися Офісом з авторських прав Сполучених Штатів Америки (USCO), а саме, що «якщо «твори, згенеровані ШІ, отримають такий самий захист, як твори, створені людьми», виробники такого матеріалу матимуть «несправедливу перевагу на ринку», що «додатково стимулюватиме поширення контенту, згенерованого ШІ, серед публіки, переповнюючи та розмиваючи ринок до рівня, за якого стимули, закладені в авторському праві, більше не функціонуватимуть належним чином» [1, с. 35].

Таким чином, для подальшого дослідження правового регулювання об'єктів, створених штучним інтелектом або з його допомогою, є необхідним проаналізувати правозастосовну практику, правові позиції та регулювання, які склалися у певних розвинутих країнах і для зазначеного аналізу розглядаються, зокрема, Сполучені Штати Америки (США), Республіка Корея, Японія, Китайська Народна Республіка, та деякі інші країни.

Так, у США питання подання на реєстрацію авторського права на об'єкти, створені за допомогою штучного інтелекту, вже не є потенційним, а більш ніж нагальним, оскільки, щонайменше у 2018 році до USCO було вже подано заявку на реєстрацію авторських прав за таким об'єктом, яка була відхилена, а таке рішення було підтверджено при апеляційному перегляді. Відповідно до відомостей, викладених у заявці на реєстрацію, зазначалося про використання штучного інтелекту для створення такого об'єкту, що й стало підставою для відмови. USCO було зазначено, що на їхнє переконання «усталеною є позиція, що авторське право може охороняти лише матеріал, який є результатом людської творчості», і, що «сам термін «автор», який використовується … в Законі про авторське право, виключає нелюдські суб'єкти» [2, с. 2]. Зазначена позиція, що захищається авторським правом лише твір, який є результатом авторства (works of authorship), підтверджується також й висновками, що викладені у рішенні суду Дев'ятого апеляційного округу (США), а саме, що «книга, яка містить слова, «написані нелюдськими духовними істотами», може підлягати охороні лише за умови наявності «людського відбору та упорядкування одкровень» [2, с. 3]. Відповідно, той об'єкт, що створений без участі людини, який не є результатом людського авторства, не може підлягати захисту авторським правом. Зазначена позиція також мала вираження у Компендіумах, що випускалися USCO у 1973 та 1984, а у виданні 2021 року USCO додатково застерігає, що «не реєструватиме твори, створені машиною або суто механічним процесом, який діє випадково або автоматично без будь-якого творчого внеску чи втручання з боку людини-автора» [2, с. 3].

Аналогічна позиція відображається у Законі Японії про авторське право, відповідно до якого «твір» (як об'єкт авторського права) визначається як «творчо створене вираження думок або почуттів, що належить до літературної, наукової, художньої або музичної сфери», і об'єкти «… автономно згенеровані ШІ, не є «творчо створеним вираженням думок або почуттів» і тому не вважаються «творами» у розумінні авторського права» [3, с. 16]. Подібна позиція описана у Законі Республіки Корея про авторське право відповідно до якого «об'єкт авторського права або твір – це творчий результат, що виражає людські ідеї або емоції», і з цього виходить, що «об'єкт створений механічно генеративним штучним інтелектом, а не людиною, не відповідає визначенню об'єкта авторського права» [4, с. 12]. Законодавством Сінгапуру встановлюється, що твори «повинні бути створені людськими авторами для набуття охорони авторським правом» [5, с. 44], що було підтверджено Апеляційним судом у справі Global Yellow Pages Ltd v Promedia Directories Pte Ltd, у якому зазначено, що для виникнення авторського права на твір «повинно існувати авторське створення, яке перебуває у причинному зв'язку із задіянням людського інтелекту» [5, с. 45].

У свою чергу, Закон Китайської Народної Республіки надає охорону авторам щодо «їхніх літературних, художніх і наукових творів» [5, с. 43], а поняття твору сформульовано як «інтелектуальні досягнення у сферах літератури, мистецтва та науки, що мають оригінальність і можуть бути зафіксовані у певній формі [5, с. 43]. Так, умова належності авторства людині була сформульована Пекінським інтернет-судом у справі Beijing Felin Law Firm v Baidu Corporation (Beijing v Felin), відповідно до якої «твір, створений машиною, може вважатися оригінальним, (прим. але) людське авторство є вирішальним для визначення того, чи підлягає твір охороні авторським правом» [5, с. 43].

Виходячи з зазначених позицій та визначень, постає питання щодо умов, виконання яких є необхідним для застосування авторського права до об'єктів, що створені штучним інтелектом або за

його допомогою, адже, на сьогодні для здійснення творчості можуть застосовуватися комп'ютерні програми, інструменти, що використовують штучний інтелект, але не обов'язково усувають автора від процесу творення, відображення у певному об'єкті / творі результату власної інтелектуальної або творчої діяльності, творчих рішень, тощо. Так, застосування сучасних технологій не має ставати на заваді правовому захисту творів, що є результатом інтелектуальної та творчої діяльності.

З цього приводу USCO у Рекомендаціях щодо реєстрації авторського права: Твори, що містять матеріал, згенерований штучним інтелектом, зазначає, що початковим питанням для визначення відповідності твору є те, чи «є «твір» за своєю суттю результатом людського авторства, а комп'ютер … виступає лише допоміжним інструментом, чи ж традиційні елементи авторства у творі … фактично були сформовані та реалізовані не людиною, а машиною» [2, с. 3]. Так, щодо об'єктів, створених за допомогою штучного інтелекту, має бути з'ясовано, чи не є такий матеріал «результатом «механічного відтворення», чи натомість результатом «власного оригінального ментального задуму автора, якому (автор) надав видимої форми» [2, с. 4], що узгоджується з умовою, що твір має бути таким, який є відображенням творчості автора, а не бути лише втіленням ідеї. Для вирішення ж цього питання необхідним є й дослідження способу використання штучного інтелекту, що може підтверджуватися різними засобами, в тому числі й записами процесу, вхідних даних та проміжних версій твору.

У свою чергу, відповідно до огляду «Загальне розуміння щодо штучного інтелекту та авторського права у Японії» визначення відповідності об'єкта, створеного за допомогою штучного інтелекту, вимогам для правової охорони авторським правом, залежить від того «чи мала особа «творчий намір» та чи здійснила вона «творчий внесок» [3, с. 16]. Корейська Комісія з авторського права у Керівництві з реєстрації авторського права для робіт, створених за допомогою генеративного штучного інтелекту, зазначає, що є твором та підлягає реєстрації той об'єкт, у якому штучний інтелект використано як інструмент, і включає частку з творчим внеском людини.

Виходячи з розуміння процесів функціонування штучного інтелекту, USCO зазначає, що надання запиту (промту) має результат у формі створення об'єкта, у якому відсутній результат людської творчості, а виключно визначаються технологією, що означає відсутність творчого контролю над створенням об'єкта зі сторони користувача штучного інтелекту. Відтак, запит є лише інструкцією або ідеєю, яка закладається, а створюваний об'єкт є відображенням ідеї, а не є результатом творчості людини, й відповідно не може бути об'єктом охорони авторським правом. Корейська Комісія з авторського права висловлює позицію, що надання запиту розглядається виключно як надання ідей або інструкцій, оскільки результат генерується без людського втручання і однакові запити не завжди призводять до однакового результату, а надання запиту малоймовірно може бути визнано творчим внеском [4, с. 19].

Однак, ця позиція USCO не є універсальною і безспірною у всіх випадках, оскільки запити можуть містити достатній рівень деталізації, у якому буде виражена творчість людини, а відображення у об'єкті, створеному за допомогою штучного інтелекту, не буде повною мірою результатом його функціонування. Хоча, навіть у такому випадку, неможливо не зважати на те, що «непередбачуваність процесу перетворення запиту на результат може ускладнювати доведення наявності достатнього контролю і, відповідно, достатньої близькості між «задумом і його реалізацією», про що наголошує Гільдія авторів. Також, на цей аспект звертає увагу Корейська Комісія з авторського права, зазначаючи, що «керованість і передбачуваність є чинниками, що враховуються при відмежуванні творів, створених із використанням генеративного ШІ, від автономно згенерованих результатів під час визначення наявності людського творчого внеску у результаті генеративного ШІ» [4, с. 13].

Так, USCO зазначає, що повторне подання запитів, їх редагування, не впливає на відсутність достатності підстав для визнання авторського права, оскільки витрачений час і зусилля на створення об'єктів шляхом редагування та повторного подання запитів не мають значення, а «авторське право охороняє оригінальне авторство, а не тяжку працю чи піт чола» [1, с. 20], а самі по собі повторні спроби генерації нових об'єктів за запитами, обрання серед численних варіантів, не є творчою складовою, адже не збільшує ступінь контролю над процесом, а лише є свідченням про прийняття одного з варіантів інтерпретації запиту зі сторони штучного інтелекту.

Водночас, відповідно до огляду «Загальне розуміння щодо штучного інтелекту та авторського права у Японії», одним з прикладів чинників, які визначають можливість правової охорони авторським правом щодо об'єктів, створених за допомогою штучного інтелекту, є ступінь «детальності інструкцій (прим. запиту), які конкретно визначають елементи творчого вираження», що більш вірогідно буде визнано творчим внеском [3, с. 17]. Як зазначається, обсяг повторно поданих запитів, кількість спроб генерації штучним інтелектом об'єктів та здійснення відбору не впливають на оцінку творчого внеску, однак «спроби, за умови аналізу згенерованих матеріалів і коригування інструкцій/вхідних даних, можуть бути визнані творчим внеском» [3, с. 17], а певні елементи вибору можуть бути взяті до уваги при оцінці творчого внеску.

Також, у Китайській Народній Республіці Пекінський інтернет-суд виніс рішення у якому було підтверджено твердження, що «відбір понад 150 запитів у поєднанні з подальшими коригуваннями та модифікаціями свідчив про те, що зображення є результатом «інтелектуальних досягнень» автора та відображає його персоналізоване вираження» [1, с. 28].

Враховуючи зазначене, можливо підсумувати, що позиції щодо творчого внеску у заходах щодо створення об'єктів за допомогою штучного інтелекту в частині подання запитів переважно не є такими, що кардинально відрізняються, однак можуть враховувати за певних умов творчий внесок у частині подання деталізованих запитів, відбору об'єктів, подання повторних запитів, зміни запитів, тощо. Підходи, що застосовуються, виходять з того факту, що штучний інтелект переважно здійснює власну інтерпретацію запитів і відображає у результаті власне розуміння запиту чи ідеї, що наведена користувачем. Це, у свою чергу, призводить до низької контрольованості та передбачуваності у процесі створення об'єктів штучним інтелектом, і це не узгоджується з вимогою, за звичайних умов, щодо наявності в об'єкті, створеному за допомогою штучного інтелекту, елементів та відображення творчості користувача. Незважаючи на категоричність висловлену USCO, інші розглянуті юрисдикції передбачають можливості щодо визнання таких форм відображення творчості в об'єктах, створених за допомогою штучного інтелекту. Однак, створення об'єктів за допомогою штучного інтелекту може бути виражено не лише через запити чи відбір, а й через модифікації таких об'єктів та\або використання у складі творів.

Так, держави члени ЄС висловили позицію, що об'єкти, створені за допомогою штучного інтелекту, можуть підлягати охороні авторським правом «за умови, що людський внесок у творчий процес був істотним» [1, с. 29]. USCO, у свою чергу, зазначає, що у випадках, коли певний інструмент, який використовує штучний інтелект, дозволяє здійснювати контроль за відбором, розміщенням, змістом чи використанням певних елементів у об'єкті, оцінка буде здійснюватися у кожному окремому випадку чи «досягли такі модифікації мінімального рівня оригінальності» [1, с. 27], які є необхідними для визнання об'єкта твором і таким, що підлягає охороні авторським правом. Схожа позиція висловлена й Корейською комісією з авторського права, відповідно до якої «спрямування процесу створення до бажаного результату шляхом коригування позицій і додавання візуальних елементів за допомогою таких технік, як inpainting, або шляхом надання ескізу, створеного людиною, є способами забезпечення керованості та передбачуваності» [4, с. 13].

Керівництвом з реєстрації авторського права для робіт, створених за допомогою генеративного штучного інтелекту, зазначається, що творчий внесок у створення об'єкта за допомогою штучного інтелекту може бути визнаний у випадках, зокрема, коли користувачем здійснено додаткову роботу творчого характеру (як то доповнення, модифікація, вилучення) над об'єктом, створеним штучним інтелектом, або коли творчість людини виявляється у відборі, порядкуванні, композиції створеного штучним інтелектом об'єкта. Так, для визнання творчості є достатнім, аби об'єкт «втілював власні унікальні ідеї чи емоції автора» та, «мав ознаки власної інтелектуальної діяльності автора» [4, с. 13]. Звітом Офісу інтелектуальної власності Сінгапуру та Університету менеджменту Сінгапуру відмічається «тенденція до зближення навколо стандарту «інтелектуального створення» або «творчого вибору», із відходом від заснованого на затратах праці підходу «піт чола», характерного для загального права» [5, с. 49], що зокрема знайшло своє втілення у справі IceTV v Nine Network Australia Pty Ltd, у межах якої встановлено, що «для визначення оригінальності необхідний елемент «інтелектуального зусилля», яке має бути «спрямоване на конкретну форму вираження» [5, с. 49]. Схожої ж позиції притримується й Офіс авторського права Японії, який зазначає, що «будь-які доповнення або виправлення, здійснені людиною щодо матеріалів, згенерованих ШІ, які мають характер творчого вираження, як правило, визнаються об'єктами авторського права» [3, с. 17].

Таким чином, об'єкти, створені за допомогою штучного інтелекту, можуть бути визнані творами та охоронятися авторським правом за умови, що такі об'єкти все ще є відображенням творчості користувача штучного інтелекту, а вчинені дії були спрямовані на досягнення конкретної форми відображення, а не лише втіленням ідеї користувача у формі «обраній» штучним інтелектом. Фактично вимоги є такими, що направлені на недопущення визнання творами тих об'єктів, щодо яких не усунуто низьку контрольованість та передбачуваність властиву штучному інтелекту під час інтерпретації, як «нелюдського творчого внеску».

Враховуючи наведене, об'єкти, створені за допомогою штучного інтелекту, за деяких умов можуть бути визнані творами відповідно до авторського права, і поява штучного інтелекту як такого не створила необхідності змінювати підходи щодо визначення певних об'єктів творами. Окрему думку з цього питання також висловлено Жоу Бо, старшим суддею відділу прав інтелектуальної власності Верховного народного суду Китаю, який зазначає, що «у справах, розглянутих судами, продукти, згенеровані із використанням ШІ, за своєю суттю є результатами людської інтелектуаль-

ної діяльності, здійсненої за допомогою ШІ» і підтверджує, що чинних правових підходів достатньо для захисту таких об'єктів [6, с. 5].

Висновки. З огляду на широке та досить стрімке розповсюдження великих мовних і генеративних моделей, а також інструментів, що використовують генеративні моделі, питання щодо правового статусу постало викликом для багатьох та, у першу чергу, розвинутих країн, і це змусило такі країни шукати способи надання відповіді на поставлені питання. Так, досліджуючи регулювання та правозастосовну практику з питань надання охорони авторським правом об'єктам, створеним за допомогою штучного інтелекту, встановлено, що для належної охорони об'єктів, створених за допомогою штучного інтелекту, чинним регулюванням та правозастосовною практикою розглянутих юрисдикцій не впроваджується додаткове правове регулювання, а лише розширюється тлумачення чинних правових норм.

Виявлено, що, переважно, застосовується підхід щодо виокремлення втілення саме творчого внеску фізичної особи при використанні штучного інтелекту у створюваному об'єкті. Так, при використанні штучного інтелекту, інструментів, які використовують штучний інтелект, необхідною умовою для охорони авторським правом є й як оригінальність, тобто, втілення творчості фізичної особи, так і спосіб використання штучного інтелекту, що також підлягає аналізу для визначення чи є певний об'єкт, створений за допомогою штучного інтелекту, твором.

Враховуючи дослідження регулювання та правозастосовну практику інших юрисдикцій, може бути запропоновано використати висловлені висновки для розгляду можливого покращення правового регулювання об'єктів, що створені за допомогою штучного інтелекту, як і в межах авторського права, так і права особливого роду (sui generis), з урахуванням тієї правозастосовної практики, що склалася в Україні. Так, врахування зазначених висновків та підходів може допомогти зменшити ступінь правової невизначеності, що існує на сьогодні в законодавстві в Україні щодо об'єктів, створених за допомогою штучного інтелекту.

У той же час, категорично іншими юрисдикціями, переважно, не відкидається можливість надання прав особливого роду (sui generis) об'єктам, що створені за допомогою штучного інтелекту, коли такі об'єкти не підлягають охороні авторським правом. Однак, така можливість все ще має певні недоліки, зокрема, щодо загрози зменшення цінності людської творчості за можливості створення об'єктів за допомогою штучного інтелекту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Copyright and Artificial Intelligence, part 2: Copyrightability: Report of the Register of Copyrights / United States Copyright Office. 2025. 44 с. URL: https://www.copyright.gov/ai/Copyright-and-Artificial-Intelligence-Part-2-Copyrightability-Report.pdf (дата звернення: 02.02.2026).
2. Copyright Registration Guidance: Works Containing Material Generated by Artificial Intelligence. Rules and regulations. 16190 Federal register, VOL. 88. NO. 51. 2023. 9 с. URL: https://www.copyright.gov/ai/ai_policy_guidance.pdf (дата звернення: 02.02.2026).
3. General Understanding on AI and Copyright in Japan: Overview / Legal Subcommittee under the Copyright Subdivision of the Cultural Council / Japan Copyright Office. 2024. 19 с. URL: https://www.bunka.go.jp/english/policy/copyright/pdf/94055801_01.pdf (дата звернення: 02.02.2026).
4. Guide to Copyright Registration for Generative AI-Assisted Works / Korea Copyright Commission. 2025. 52 с. URL: https://www.copyright.or.kr/eng/doc/etc_pdf/Guide_to_Copyright_Registration_for_Generative_AI-Assisted_Works.pdf (дата звернення: 02.02.2026).
5. When Code Creates: a Landscape report on issues at the intersection of artificial intelligence and intellectual property law / Intellectual property office of Singapore and Singapore management university. 2024. 99 с. URL: https://cdl.smu.edu.sg/sites/cdl.smu.edu.sg/files/2024-12/IPOS-CAIDG_AI_and_IP_Report.pdf (дата звернення: 02.02.2026).
6. Artificial Intelligence and Copyright Protection: Judicial Practice in Chinese Courts / ZHOU Bo Senior Judge of the IPR Division of the Supreme People's Court of China. 5 с. URL: https://www.wipo.int/export/sites/www/about-ip/en/artificial_intelligence/conversation_ip_ai/pdf/ms_china_1_en.pdf (дата звернення: 02.02.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Лоянич А.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.65/.68:336.74:004
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.43

ЦИФРОВІ АКТИВИ ЯК ОБ'ЄКТ СПАДКУВАННЯ: ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА НАПРЯМКИ ЗАКОНОДАВЧОГО РОЗВИТКУ

Парасюк В.М.,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-8195-7597

Федьків І.А.,
здобувач першого
(бакалаврського) рівня вищої освіти
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0009-0000-4537-4450

Парасюк В.М., Федьків І.А. Цифрові активи як об'єкт спадкування: цивільно-правова характеристика та напрямки законодавчого розвитку.

У статті комплексно досліджено цифрові активи як новий об'єкт цивільних прав та окремий елемент спадкової маси в умовах розвитку цифрової економіки. Розкрито зміст і класифікацію цифрових активів, включаючи крипто валюту, токени, облікові записи онлайн-сервісів, цифрові гаманці, контентні бібліотеки, а також інші нематеріальні об'єкти, що існують у цифровій формі та мають економічну або немайнову цінність. Показано, що відсутність уніфікованого законодавчого визначення цифрових активів ускладнює їх правову кваліфікацію та включення до складу спадкового майна відповідно до норм цивільного законодавства України.

Проаналізовано особливості здійснення спадкування цифрових активів, зокрема питання доступу спадкоємців до криптовалютних гаманців, акаунтів у цифрових екосистемах, віртуальних інструментів і персональних кабінетів. Наголошено на проблемах ідентифікації таких активів, встановлення їх належності спадкодавцю, фіксації їх складу та вартості в нотаріальному процесі, а також дотримання вимог конфіденційності та персональних даних. Виокремлено ключові перепони практичного характеру: технічну неможливість відновлення доступу без ключів автентифікації, відсутність процедур взаємодії нотаріусів з цифровими платформами, неврегульованість статусу «цифрової спадкової інструкції» та волевиявлення спадкодавця щодо доступу до його цифрових облікових записів після смерті.

На основі порівняльного аналізу міжнародної практики визначено моделі правового регулювання цифрової спадщини та можливість їх імплементації в українське законодавство. Обґрунтовано необхідність удосконалення положень Цивільного кодексу України шляхом закріплення дефініції цифрових активів, встановлення спеціальних правил їх обліку та передачі у порядку спадкування, регламентації взаємодії з провайдерами цифрових послуг, а також упровадження механізмів доступу спадкоємців до цифрових сховищ за рішенням суду чи нотаріуса.

Запропоновано напрями законодавчого розвитку, спрямовані на формування цілісної системи правового регулювання цифрової спадщини, забезпечення охорони прав та законних інтересів спадкодавця і спадкоємців, підвищення юридичної визначеності та узгодження українського законодавства з міжнародними стандартами у сфері цифрової економіки.

Ключові слова: віртуальні активи, цифрові активи, цивільне право, криптовалюта, цифрова спадщина, цифровий заповіт.

Parasyuk V.M., Fedkiv I.A. Digital assets as an object of inheritance: civil law characteristics and directions of legislative development.

The article comprehensively studies digital assets as a new object of civil rights and a separate element of the inheritance mass in the conditions of the development of the digital economy. The content and classification of digital assets are disclosed, including crypto currency, tokens, online service accounts, digital wallets, content libraries, as well as other intangible objects that exist in digital form and have economic or non-property value. It is shown that the lack of a unified legislative definition of digital assets complicates their legal qualification and inclusion in the composition of hereditary property in accordance with the norms of civil legislation of Ukraine.

The peculiarities of the inheritance of digital assets are analyzed, in particular, the issue of heirs' access to cryptocurrency wallets, accounts in digital ecosystems, virtual tools and personal accounts. The problems of identifying such assets, establishing their belonging to the testator, fixing their composition and value in the notarial process, as well as compliance with confidentiality and personal data requirements are emphasized. Key practical obstacles are identified: the technical impossibility of restoring access without authentication keys, the lack of procedures for interaction between notaries and digital platforms, the lack of regulation of the status of the «digital inheritance instruction» and the testator's will regarding access to his digital accounts after death.

Based on a comparative analysis of international practice, models of legal regulation of digital inheritance and the possibility of their implementation in Ukrainian legislation are identified. The need to improve the provisions of the Civil Code of Ukraine by consolidating the definition of digital assets, establishing special rules for their accounting and transfer in the order of inheritance, regulating interaction with digital service providers, as well as introducing mechanisms for heirs' access to digital storage by decision of a court or notary is substantiated.

The directions of legislative development are proposed, aimed at forming a holistic system of legal regulation of digital heritage, ensuring the protection of the rights and legitimate interests of the testator and heirs, increasing legal certainty and harmonizing Ukrainian legislation with international standards in the field of digital economy.

Key words: virtual assets, digital assets, civil law, cryptocurrency, digital heritage, digital will.

Постановка проблеми. У сучасному світі стрімкий розвиток технологій не залишив осторонь питання успадкування цифрових активів, адже дедалі більше матеріальних та нематеріальних благ людини переноситься у цифровий світ. Досі ніхто не дає чіткого розуміння «цифровий актив» або «віртуальний актив», але загалом під ним розуміють будь-який актив, що існує у цифровій формі, має певну цінність і може бути об'єктом обміну, зберігання або інвестування через електронні засоби, тобто бути об'єктом цивільного обігу. До найпоширеніших цифрових активів можна віднести різноманітні файли, що зберігаються на комп'ютері, смартфоні чи іншому електронному носії, а також матеріали, які користувач розміщує у хмарних сховищах. Це також інформація та дані електронних акаунтів – від електронної пошти до профілів у різних онлайн-сервісах. Сюди належать і придбані цифрові продукти, такі як електронні книги, музика, програми чи інший цифровий контент. Важливою частиною цифрових активів є облікові записи в соціальних мережах із розміщеними там фото, відео та іншими матеріалами. Крім того, до цифрових активів відносять криптовалюти, наприклад **Bitcoin** чи **Ethereum**, а також різновиди цифрових токенів, серед яких і **NFT**, що засвідчують унікальні цифрові об'єкти. Також цифровими активами вважаються токенізовані цінні папери та електронні гроші центральних банків (CBDC), які є новим форматом державної цифрової валюти.

З все більшою появою цифрових активів виникають наступні питання. Як буде здійснюватися успадкування? Яким чином передати спадкоємцю його цифрову спадщину? Як урегулювати на законодавчому рівні спадщину цифрових та віртуальних активів?

У 2022-му Україна посіла третє місце у рейтингу прийняття криптовалюти населенням, за даними ресурсу Chainanalysis, поступившись тільки В'єтнаму і Філіпінам. Також данні стверджують, що у 2022 році понад 6,5 мільйонів українців володіли криптовалютою [1]. Зважаючи на таку статистику в 2022 році Україна має потенціал стати одним зі світових криптохабів, що позитивно вплине на інвестиційний клімат держави, проте за відсутності якісного законодавчого забезпечення інноваційного ринку досягти поставлених цілей буде складно [2, с. 157].

Метою дослідження є комплексний цивільно-правовий аналіз цифрових активів як об'єкта спадкування, визначення їх правової природи та місця у системі об'єктів цивільних прав, а також формування науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення спадкового законодавства України в умовах цифровізації майнових відносин.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика цифрових активів як об'єкта цивільних прав та їх спадкування перебуває на етапі активного формування як у вітчизняній, так і в зарубіжній правовій доктрині. Дослідження охоплюють питання правової природи цифрових активів, їх кваліфікації у системі об'єктів цивільних прав, а також особливості переходу таких активів у порядку спадкування.

У національній науці одним із перших комплексних досліджень безпосередньо проблем спадкування цифрових активів є праця М.О. Ларченка та О.О. Ткач «Юридичне оформлення процесу спадкування цифрових активів» (2024), у якій автори обґрунтовують необхідність нормативного визначення механізму доступу спадкоємців до цифрових облікових записів і криптоактивів, наголошуючи, що «відсутність спеціальної процедури створює істотні труднощі у реалізації спадкових прав» [3].

Безпосередньо питання спадкування криптовалют аналізує І.О. Дзера у статті «Спадкування криптовалют» (2025), де зазначає, що криптовалюта, попри відсутність матеріальної форми, має економічну цінність та може входити до складу спадщини як майнове право. Автор підкреслює, що ключовою проблемою є доведення належності активу спадкодавцю та забезпечення доступу до приватних ключів [4].

Проблему кваліфікації цифрових активів у системі об'єктів цивільних прав ґрунтовно досліджує Н.А. Федосенко у статті «Цифрові активи як об'єкт цивільних прав: спроба кваліфікації в умовах відсутності спеціального правового режиму» (2025). Авторка доводить, що цифрові активи доцільно розглядати як особливий різновид нематеріальних благ майнового характеру, що потребують спеціального законодавчого закріплення. Такий підхід має безпосереднє значення для вирішення питання їх спадкування [5].

М.З. Вовк у публікації «Особливості правового регулювання спадкування цифрових активів та інтелектуальної власності в умовах розвитку блокчейн-технологій» (2024) підкреслює, що розвиток блокчейн-технологій трансформує традиційні уявлення про об'єкти спадкування, а законодавство має враховувати технічні аспекти зберігання та передачі цифрових прав [6].

У зарубіжній доктрині питання модернізації спадкового права в умовах цифровізації ґрунтовно аналізуються у працях Danijel Klasiček та Paweł Szwajdler.

Так, D. Klasiček (2023) розглядає спадкове право XXI століття крізь призму появи нових форм майна та цифрових активів, наголошуючи, що традиційні конструкції, сформовані для матеріальних об'єктів, потребують адаптації до реалій електронної комерції, криптоактивів і цифрової ідентичності. На його думку, збереження принципу універсального правонаступництва має поєднуватися з оновленням процедурних механізмів доступу спадкоємців до цифрових ресурсів [7].

У свою чергу, P. Szwajdler (2023) акцентує увагу на необхідності формування цілісної системи «digital succession», оскільки цифрові активи через свою нематеріальність і технологічну специфіку не можуть ефективно регулюватися виключно традиційними нормами спадкового права. Автор обґрунтовує потребу у закріпленні принципів технологічної нейтральності, правової визначеності та обов'язку цифрових платформ сприяти реалізації спадкових прав [8].

Таким чином, аналіз наукових джерел свідчить, що хоча питання правової природи цифрових активів активно досліджується, проблематика їх спадкування залишається фрагментарно врегульованою та потребує комплексного міжгалузевого підходу. Особливо актуальним є формування узгодженої доктринальної моделі включення цифрових активів до складу спадщини та розроблення спеціальних законодавчих механізмів реалізації спадкових прав у цифровому середовищі.

Виклад основаного матеріалу. Більшість сучасних людей одночасно існують у двох вимірах – фізичному і цифровому. При цьому кожен з нас з кожним днем все глибше занурюється у цифровий світ, де інформація зберігається у цифровому вигляді. При щоденному використанні різноманітних цифрових платформ, соцмереж, електронних фінансів у кожної людини виникає велика кількість так званих цифрових об'єктів. До них можна віднести не лише особисті чи бізнес-профілі в Інтернеті, а також: 1) бази даних; 2) фото; 3) відео; та інші матеріали; 4) цифрові активи, такі, наприклад, як криптовалюта. Все це після біологічної смерті людини перетворюється у коштовний актив – складову цифрової спадщини. Саме тому все більшої актуальності у цивільному законодавстві набуває тема цифрової спадщини, яка хвилює не лише науковців-правників, але й, в першу чергу, самих спадкодавців і спадкоємців, для яких вона може мати не лише духовну, але й матеріальну цінність [9].

В науковій літературі та засобах масової інформації вживається досить багато понять на позначення цифрових активів, зокрема «криптовалюта», «віртуальні активи», «цифрові валюти», «віртуальні валюти», «криптоактиви». Але конкретного визначення, що саме таке «цифрові активи» немає і тому слушною є думка, що концепт цифрового спадкування тільки-но формується.

У 2023 році до Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) була внесена доповнення у вигляді статті 179-1, внаслідок чого виникло нове поняття – «цифрова річ». Відповідно до закону, цифровою річчю є благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність. Цифровою річчю є віртуальні активи, цифровий контент та інші блага, щодо яких застосовуються положення частини першої цієї статті [10].

Для вирішення питань пов'язаних з обігом віртуальних активів в Україні Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про віртуальні активи» від 17 лютого 2022 року № 2074-IX № 2074-IX, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 1 цього Закону, віртуальний актив – нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Але опиратися на це визначення не варто, оскільки закон не набрав чинності [11].

Відсутність чітких визначень поняття «цифрових активів», ідентифікації майна як цифрового активу, правове регулювання цифрових активів законодавством, все це породжує значну проблему у сфері спадкування цифрової власності в українському законодавстві.

Але перш ніж перейти до спадкування цифрових активів, слід визначити, що ж входить до складу цифрової спадщини. Наприклад, Науковець Д. Класічек пропонує розрізняти цифрові активи у складі спадщини за проблемами, що виникають щодо їх спадкування, виділяючи такі категорії: 1) цифрові активи, що зберігаються на електронному пристрої або подібному носії, створені власником пристрою; 2) цифрові облікові записи та їхній вміст, що зберігається на серверах онлайн-платформ; 3) цифрові активи, придбані через онлайн-платформи; 4) криптовалюти. На його думку, цифрові активи, що належать до однієї категорії, можуть однаково розглядатися з точки зору спадкового права [8].

П. Швайдлер пропонує іншу класифікацію. Частково спираючись на поділи, запропоновані вищезгаданими авторами, класифікація вченої ґрунтується на «поведінці» цифрових активів. Відповідно, вона виділяє три групи цифрових активів: 1) цифрові активи, що за своєю природою подібні до речей – вони поводяться як об'єкти у фізичному світі. Хоча ними не можна володіти у традиційному сенсі, власник реалізує щодо них права, подібні до прав власності: може (в цифровому форматі) володіти, користуватися та розпоряджатися; 2) цифрові активи, що за своєю природою подібні до вимог – до них, передусім, належать криптовалюти; 3) цифрові активи, що мають інформаційний характер – ці активи мають переважно особистий характер і включають елементи (наприклад, акаунти в соціальних мережах, електронна пошта тощо), що безпосередньо пов'язані з особистістю померлого [9].

Поняття «спадкування цифрових активів» у ЦК України не конкретизовано. На сьогодні є лише загальне визначення поняття «спадкування» відповідно до ст. 1216 ЦК України, спадкування – це перехід прав і обов'язків від спадкодавця до спадкоємців. Проте загальні положення про спадкування, викладенні в статтях 1216, 1217, 1218 ЦК України поширюються на цифрові активи [10]. Коли ми застосовуємо термін «цифрова спадщина», то нічого не змінюється в плані розуміння, що має відбуватися, тобто це також перехід прав та обов'язків від спадкодавця до спадкоємців, але він повинен відбутися з урахуванням того, що не тільки об'єкт спадкування знаходиться у цифровому середовищі, але й сам об'єкт є специфічним.

О. Калітенко зазначає, що спадкування цифрових активів передбачає кілька етапів. Першим кроком у цифровому спадкуванні є визначення складу цифрових активів – файлів, акаунтів, електронних документів, криптовалют – які підлягатимуть спадкуванню. Список є невичерпним, але має охоплювати ключові категорії. Другим етапом є аналіз законодавства країни, де проживає спадкодавець, щоб з'ясувати, чи дозволяє воно спадкування цифрових активів. Наступний етап – визначення волі спадкодавця: хто отримає доступ, що саме буде передано, які паролі та засоби захисту слід надати тощо. Також важливо обрати спеціалізовані сервіси для управління цифровою спадщиною – деякі платформи (наприклад, Apple) вже дозволяють призначити «цифрового спадкоємця» або автоматично видаляти дані після смерті [12, с. 41].

Для вирішення правових питань щодо цифрової спадщини в цивільному праві, потрібні відповідні зміни в ЦК України та в механізмі регулювання, що визначає права та обов'язки спадкоємців і враховує особливості спадкування окремих об'єктів, зокрема тих, що належать до цифрових.

З цього приводу слушною є думка О. Калітенко, що для уникнення правових проблем варто скласти окремий документ із чіткими вказівками щодо функціонування цифрової спадщини спадкодавця – так званий цифровий заповіт, який потрібно періодично переглядати та оновлювати, аби він залишався актуальним [12, с. 42]. Так званий цифровий заповіт, може включати вказівки щодо доступу до онлайн-акаунтів, цифрових активів, електронних документів та інших ресурсів. Він буде містити усю інформацію про місце зберігання паролів та інших засобів доступу до цифрових активів, що значно спрощує процес складання заповіту для спадкоємців. Отже цифровий заповіт може бути одним із засобів регулювання відносин у сфері спадщини.

Також щодо удосконалення цивільного законодавства, а також для усунення правової невизначеності та з урахуванням притаманних певним об'єктам спадкування особливостей в окремих статтях у кодексі закріплено правило спадкування земельної ділянки; право на одержання сум заробітної плати, пенсії, стипендії, аліментів, інших соціальних виплат, які належали спадкодавцеві; спадкування права на вклад у банку (фінансовій установі); на одержання страхових виплат (відшкодування); на відшкодування збитків, моральної шкоди, сплату неустойки, отримання компенсації тощо. Деякі вчені пропонують на основі аналогії закону внести зміни до ЦК України, доповнивши його статтею 1230-1 «Спадкування права на цифрові речі», що закріплювала б спеціальний порядок набуття у спадщину цифрових активів [7].

Необхідність удосконалення положень ЦК України у частині регулювання цифрових активів зумовлена трансформацією об'єктного складу цивільних правовідносин та розвитком цифрової економіки. Чинна редакція Кодексу не містить легальної дефініції цифрових активів, що породжує неоднозначність їх правової кваліфікації та ускладнює застосування норм спадкового права.

Відповідно до ст. 177 ЦК України об'єктами цивільних прав є речі, гроші, цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуг тощо. Однак цифрові активи прямо не згадуються серед таких об'єктів, що створює прогалину в їх нормативному закріпленні. Водночас спеціальне визначення віртуальних активів міститься у Законі України «Про віртуальні активи», проте зазначений акт не набрав чинності та не врегульовує комплексно питання їх цивільно-правового режиму в контексті спадкування.

З огляду на це доцільним є доповнення ст. 177 ЦК України положенням про цифрові активи як самостійний різновид майна або майнових прав, що існують у цифровій формі та мають економічну цінність. Внести зміни до ст. 190 ЦК України («Майно») із уточненням, що до складу майна можуть входити цифрові активи, у тому числі віртуальні активи, криптоактиви, токени, цифрові права вимоги тощо.

Проблематика спадкування цифрових активів безпосередньо пов'язана зі змістом ст. 1218 ЦК України, яка визначає склад спадщини як сукупність прав та обов'язків, що належали спадкодавцю на момент відкриття спадщини. Формально цифрові активи можуть бути включені до складу спадщини як майнові права, однак відсутність спеціального регулювання порядку їх обліку та передачі фактично ускладнює реалізацію спадкових прав.

У цьому контексті обґрунтованим є: доповнення Книги шостої ЦК України («Спадкове право») окремою статтею (наприклад, ст. 1230-1 «Спадкування цифрових активів»), яка б: визначала цифрові активи як об'єкт спадкування; встановлювала обов'язок осіб, що забезпечують функціонування цифрових платформ або зберігання цифрових активів, надавати спадкоємцям доступ у порядку, передбаченому законом; передбачала можливість визначення спадкодавцем у заповіті порядку доступу до цифрових активів; врегульовувала співвідношення права на приватність та прав спадкоємців.

Окремої уваги потребує питання обліку цифрових активів. На відміну від нерухомого майна або корпоративних прав, вони не завжди підлягають державній реєстрації, що ускладнює їх виявлення нотаріусом під час відкриття спадкової справи. Тому доцільним є законодавче передбачення можливості фіксації інформації про цифрові активи в межах спадкового реєстру або шляхом нотаріального засвідчення відповідних даних.

Висновок. Спадкування цифрових активів об'єктивно пов'язане з комплексом правових і технічних перешкод, зумовлених їх нематеріальною природою, децентралізованим способом обігу та технологічною залежністю від спеціальних засобів доступу (паролів, приватних ключів, облікових записів). Відсутність системного регулювання у ЦК України, фрагментарність нормативних приписів та неузгодженість термінології створюють ситуацію правової невизначеності, що негативно впливає на реалізацію принципу універсального правонаступництва та ускладнює ефективний захист прав спадкоємців.

Сучасний стан правового регулювання не забезпечує належного балансу між правом на приватність спадкодавця, інтересами спадкоємців та публічними інтересами у сфері обігу цифрових активів. Неврегульованими залишаються питання ідентифікації цифрових активів у складі спадщини, підтвердження належності їх спадкодавцю, визначення порядку доступу до цифрових ресурсів, а також співвідношення положень спадкового права з умовами користувацьких договорів цифрових платформ.

Вирішення зазначених проблем можливе лише за умови комплексного реформування цивільного законодавства, що передбачає: закріплення легальної дефініції цифрових активів та уточнення їх місця у системі об'єктів цивільних прав; встановлення спеціальних норм щодо порядку їх обліку та передачі у спадщину; формування самостійного правового інституту цифрової спадщини в межах книги шостої ЦК України; нормативне визнання цифрових заповітів і можливості вираження останньої волі в електронній формі із забезпеченням належних гарантій автентичності та захисту персональних даних.

Системний підхід до врегулювання цифрової спадщини має поєднувати доктринальні напрацювання, порівняльно-правовий аналіз та законодавчу ініціативу. Запровадження чітких, узгоджених і технологічно нейтральних правил сприятиме підвищенню рівня правової визначеності, забезпеченню стабільності цивільного обороту та запобіганню виникненню правового вакууму у сфері спадкування цифрових активів. У перспективі це дозволить адаптувати національну модель спадкового права до викликів цифрової трансформації суспільства та гарантувати належний рівень захисту майнових прав учасників цивільних правовідносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пальчевський І. Як працює ринок криптовалют в Україні. URL: https://finclub.net/ua/analytics/yak-pratsiuie-rynok-kryptovaliut-v-ukraini.html.

2. Ісаєв А.М. Місце віртуальних активів у системі об'єктів цивільних прав. Нетипові об'єкти: зб. ст. / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2022. С. 157–165.
3. Ларченко М.О., Ткач О.О. Юридичне оформлення процесу спадкування цифрових активів. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: Право, публічне управління та адміністрування*. 2024. № 13. DOI: https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-13-01-08. URL: https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2024-13-01-08/2024-13-01-08.
4. Дзера І.О. Спадкування криптовалют. *Нове українське право*. 2025. Вип. 3. С.64-70. DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2025.3.8. URL: https://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/786/720.
5. Федосенко Н.А. Цифрові активи як об'єкт цивільних прав: спроба кваліфікації в умовах відсутності спеціального правового режиму. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. Вип. 3 Ч. 1. С. 335-339. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.50. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/06/52.pdf.
6. Вовк М.З. Особливості правового регулювання спадкування цифрових активів та інтелектуальної власності в умовах розвитку блокчейн-технологій. *Академічні візії*. 2024. Вип. 35. С. 1-10. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.13903131. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1384/1271.
7. Загоруй Л.М., Загоруй І.С. Цифрова спадщина: проблеми формування і перспективи. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2024. № 1(47). С. 71-80. DOI: https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-47-1-71-82. URL: https://journals.snu.edu.ua/index.php/app/article/view/812/803.
8. Klasiček, D. Inheritance Law in the Twenty-First Century: New Circumstances and Challenges. In: Gstrein, O.J., Fröhlich, M., van den Berg, C., Giegerich, T. (eds). Modernising European Legal Education (MELE). Springer. 2023. Vol 10. P. 235–251 DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-40801-4_15. URL: https://link.springer.com/chapter/ 10.1007/978-3-031-40801-4_15.
9. Szwajdler, P. Digital assets and inheritance law: How to create fundamental principles of digital succession system? *International Journal of Law and Information Technology.* 2023. Vol. 31. №2. P. 144–168. DOI: https://doi.org/10.1093/ijlit/eaad014. URL: https://academic.oup.com/ijlit/article-abstract/31/2/144/7248529?redirectedFrom=fulltext.
10. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.
11. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. №2074-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20 (не набрав чинності).
12. Калітенко О. Саморегулювання в сфері цифрового спадкування: окремі аспекти. *Юридичний вісник.* 2023. № 4. С. 38–43. DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2023.5. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v4_2023/5.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 3.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Парасюк В.М., Федьків І.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.44

ЦИФРОВИЙ СЛІД ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ У МЕДІАПРОСТОРІ ЯК ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ЕЛЕМЕНТ ЦИФРОВОЇ СПАДЩИНИ

Тюря Ю.І.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного, господарського та екологічного права
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»,
ORCID: 0000-0001-7732-3535

Тюря Ю.І. Цифровий слід фізичної особи у медіапросторі як об'єкт цивільних прав та елемент цифрової спадщини.

У статті досліджується правова природа цифрового сліду фізичної особи у медіапросторі як об'єкта цивільно-правового регулювання у контексті захисту права на приватність та формування інституту цифрової спадщини. Актуальність дослідження зумовлена безпрецедентними викликами цифровізації суспільних відносин, за яких кожна взаємодія особи з цифровим середовищем формує стійкий цифровий слід, здатний впливати на реалізацію фундаментальних прав людини.

Проаналізовано структуру цифрового сліду через призму активної та пасивної цифрової діяльності, що в сукупності формують інтегрований цифровий портрет особи. Встановлено, що цифровий слід включає як свідомо створений контент (публікації, коментарі, профілі), так і автоматично зібрану інформацію (метадані, геолокацію, історію пошуків, файли cookie).

У роботі окрему увагу приділено дихотомії між необхідністю державного втручання задля безпеки та збереженням приватності. На прикладі системи соціального кредитування КНР розглянуто ризики тотального алгоритмічного профайлінгу та дискримінації. Водночас через призму практики Європейського суду з прав людини (справа Big Brother Watch та інші проти Сполученого Королівства) обґрунтовано тезу, що метадані потребують рівнозначного рівня правового захисту, як і зміст комунікацій, а масове перехоплення даних допустиме тільки за наявності чітко визначених законодавчих критеріїв, ефективного незалежного контролю та зовнішнього нагляду за обробкою цифрових даних.

Розглянуто проблематику цифрової спадщини та постмортальної приватності. На прикладі судової практики Німеччини обґрунтовано застосування конструкції універсального правонаступництва до цифрових активів і контенту облікових записів померлої особи, а також визначено межі балансу між правами спадкоємців і правом на повагу до приватного життя третіх осіб. Проаналізовано модель саморегулювання цифрових платформ на прикладі механізму Digital Legacy компанії Apple як можливий орієнтир для нормативного врегулювання доступу до цифрових активів після смерті власника.

У контексті рекодифікації Цивільного кодексу України доведено, що сучасні законодавчі ініціативи свідчать про поступову інтеграцію цифрового сліду та цифрових активів у систему цивільно-правових категорій. За результатами дослідження сформульовано пропозицію щодо запровадження в національному праві інституту «цифрової волі» як інструменту попереднього волевиявлення особи стосовно управління цифровими активами та даними після смерті.

Ключові слова: цифровий слід, право на приватність, цифрові активи, цифрова спадщина, постмортальна приватність, рекодифікація цивільного законодавства.

Tiuria Yu.I. The digital footprint of an individual in the media space as an object of civil rights and an element of digital inheritance.

The article examines the legal nature of an individual's digital footprint in the media space as an object of civil law regulation in the context of protecting the right to privacy and shaping the institution of digital inheritance. The study's relevance is driven by the unprecedented challenges posed by the digitalization of social relations, in which every person's interaction with the digital environment creates a persistent digital footprint capable of influencing the exercise of fundamental human rights.

The structure of the digital footprint has been analyzed through the lens of active and passive digital activity, which together form an integrated digital portrait of the individual. It has been established that the digital footprint includes both consciously created content (publications, comments, profiles) and automatically collected information (metadata, geolocation, search history, cookies).

In the work, particular attention is paid to the dichotomy between the necessity of state intervention for security purposes and the preservation of privacy. Using the example of the PRC's social credit system, the risks

of total algorithmic profiling and discrimination are examined. At the same time, through the lens of the case law of the European Court of Human Rights (Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom), the thesis is substantiated that metadata require an equivalent level of legal protection as the content of communications, and that mass interception of data is permissible only in the presence of clearly defined legislative criteria, effective independent oversight, and external supervision over the processing of digital data.

The issue of digital inheritance and post-mortem privacy is examined. Using the example of German judicial practice, the application of the concept of universal succession to digital assets and the content of a deceased person's accounts is substantiated, and the boundaries of the balance between the rights of heirs and the right to respect for the private life of third parties are determined. The model of self-regulation by digital platforms is analyzed using Apple's Digital Legacy mechanism as a possible reference point for the normative regulation of access to digital assets after the owner's death.

In the context of the recodification of the Civil Code of Ukraine, it has been demonstrated that current legislative initiatives indicate a gradual integration of the digital footprint and digital assets into the system of civil law categories. Based on the results of the study, a proposal has been formulated to introduce into national law the institution of «digital will» as an instrument for the prior expression of a person's will regarding the management of digital assets and data after death.

Key words: digital footprint, right to privacy, digital assets, digital inheritance, post-mortem privacy, recodification of civil legislation.

Постановка проблеми. В умовах розвитку цифрового суспільства соціальні мережі перестали виконувати виключно комунікаційну функцію, перетворившись на глобальну екосистему, де процеси збирання, поширення, обміну та зберігання персональних даних відбуваються безперервно. Будь-яка активність користувача мережі – від авторського допису до звичайного коментаря чи іншої форми онлайн-взаємодії – формує стійкий цифровий слід, що може супроводжуватися довгостроковими правовими та соціальними наслідками як для приватних осіб, так і для професійних учасників цифрового простору, зокрема лідерів думок (інфлюенсерів) та суб'єктів господарювання. Враховуючи кумулятивний характер цифрового сліду та його здатність зберігатися, відтворюватися й поширюватися незалежно від волі особи, питання забезпечення меж реалізації права на приватність у цифровому середовищі набуває особливої актуальності.

Право на приватність, закріплене у статті 12 Загальної декларації прав людини та статті 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, традиційно розглядається як одна з фундаментальних гарантій людської гідності та особистої свободи в умовах глобалізації й становлення інформаційного суспільства. Водночас стаття 8 Європейської конвенції з прав людини конкретизувала зазначені засади, закріпивши підхід до захисту приватного і сімейного життя через вимоги законності, легітимної мети та пропорційності втручання.

Проте в умовах цифрової трансформації реалізація права на приватність стикається з безпрецедентними викликами – від масового алгоритмічного спостереження та профайлінгу до втрати суб'єктом ефективного контролю над власними персональними даними, зумовивши необхідність доктринального переосмислення класичної концепції невтручання в особисте життя. Поряд з цим особливої актуальності набуває питання правового режиму доступу до інформації про особу, яка зберігається та циркулює у цифровому середовищі, зокрема після її смерті. Як наслідок у наукових дослідженнях дедалі частіше обґрунтовується концепція post-mortem privacy (постмортальної приватності), що спрямована на захист цифрового сліду померлої особи – її облікових записів, даних, метаданих й цифрового контенту – від небажаного доступу третіх осіб, у тому числі спадкоємців. Зазначене об'єктивно породжує колізію між обов'язком захисту гідності й репутації померлої особи і майновими чи інформаційними правами її правонаступників на доступ до відповідних цифрових активів.

Метою статті є дослідження правової природи цифрового сліду фізичної особи у медіапросторі як об'єкта цивільно-правового регулювання, визначення меж допустимого державного втручання у цифровий простір особи з позиції захисту права на приватність та аналіз правового режиму цифрової спадщини в контексті постмортальної приватності.

Стан опрацювання проблематики. Питання правової природи цифрового сліду, цифрової ідентичності та спадкування віртуальних об'єктів у медіапросторі останніми роками привертає дедалі більшу увагу вітчизняних цивілістів, що зумовлено необхідністю адаптації традиційних правових конструкцій до реалій цифрового середовища.

Фундаментальні аспекти цифрової ідентичності як соціального та правового феномену, а також питання захисту особистих немайнових прав людини в мережі Інтернет, зокрема відшкодування моральної шкоди, завданої через соціальні мережі, досліджує С.Б. Булеца. Практичний вимір цифрового сліду – метадані, електронні комунікації, хеш-значення – як джерела доказів у цивільному судочинстві й проблеми його процесуальної верифікації розкриваються у працях М. Жушмана.

Значний масив досліджень присвячено правовому режиму облікових записів (акаунтів) як потенційних об'єктів цивільного обігу і спадкування. О.Є. Кухарєв здійснює комплексний аналіз правової природи акаунта в соціальній мережі, обґрунтовуючи необхідність розмежування самого облікового запису як юридичної конструкції та його вмісту (цифрового контенту). Ю.В. Кривенко досліджує проблематику спадкування акаунтів соціальних мереж як форми віртуальної власності та результатів інтелектуальної діяльності, наголошуючи на прогалинах договірного регулювання відносин між користувачами та платформами.

Концептуальні засади формування категорії «цифрова спадщина», її співвідношення з традиційним спадком і перспективи законодавчого закріплення цифрових речей як об'єктів спадкування ґрунтовно аналізують Л.М. Загоруй та І.С. Загоруй. Своєю чергою, М.З. Вовк вивчає специфіку спадкування цифрових активів та об'єктів інтелектуальної власності в умовах розвитку блокчейн-технологій, зокрема питання збереження доступу, передачі приватних ключів та концепції цифрового заповіту.

Проте питання цифрового сліду фізичної особи у медіапросторі як самостійного об'єкта цивільних прав та ключового елемента цифрової спадщини продовжує привертати увагу дослідників і залишається актуальним напрямом наукових пошуків у сучасній цивілістиці.

Виклад основного матеріалу. Світ дедалі більше цифровізується, і кожна дія користувача в Інтернеті – клік, пошуковий запит чи взаємодія з цифровими сервісами – залишає стійкий слід даних. Сукупність таких даних формує індивідуальну цифрову ідентичність особи, яка набуває вираженого соціально-правового значення, оскільки здатна впливати на репутацію особи, її кар'єру, доступ до фінансових послуг, освітніх можливостей та інших сфер життя. Довгострокові наслідки накопичення такої інформації стають критично помітними в умовах впровадження систем алгоритмічного прийняття рішень, коли інформація про індивіда використовується для профайлінгу, оцінки кредитоспроможності, рекрутингу або соціального скорингу.

У науковій літературі цифровий слід розглядається як масив відомостей про особу, що генерується у процесі використання цифрових технологій [1]. Він охоплює як свідомо створений контент (публікації, коментарі, профілі), так і автоматично зібрану інформацію (історія переглядів, геолокація, метадані, файли cookie тощо).

З огляду на механізм виникнення та характер збирання даних цифровий слід умовно можна поділити на активний і пасивний. Активний цифровий слід охоплює інформацію, створену особою свідомо і цілеспрямовано, зокрема публікації у соціальних мережах, коментарі, репости та лайки в соціальних мережах, заповнення онлайн-форм, реєстрація облікових записів, надсилання електронних листів, повідомлень чи створення контенту (фото, відео, блоги), завантаження контенту або участь у цифрових спільнотах [1]. Відповідно активний цифровий слід є результатом контрольованих дій користувача, який усвідомлює факт фіксації інформації та часто може частково регулювати її видимість (наприклад, через налаштування приватності). Водночас через відсутність контекстуального контролю після публікації, такі дані легко виходять за межі початкової аудиторії та зберігаються невизначений час.

Пасивний цифровий слід формується без прямої участі особи або поза межами усвідомленого контролю. До нього належать, зокрема, файли cookie та трекери, які фіксують поведінку на вебсайтах, дані про геолокацію, історія пошукових запитів, IP-адреси, метадані пристроїв, час перебування на сторінках, патерни переглядів та інші відомості, отримані шляхом автоматизованого спостереження за поведінкою користувачів. Нерідко особа не усвідомлює масштабів або змісту таких даних, що зберігаються та обробляються третіми особами [1]. Пасивний слід формується внаслідок роботи алгоритмів платформ, браузерів, мобільних додатків і мереж, часто без явної згоди користувача або з формальною згодою, прихованою в умовах використання. Він є менш контрольованим і становить значну частину масового збору даних глобальними технологічними корпораціями.

Разом активний і пасивний цифрові сліди створюють інтегрований цифровий портрет індивіда. Активні дані розкривають заявлені інтереси, погляди, соціальні зв'язки та самоідентифікацію, тоді як пасивні – дозволяють реконструювати реальні звички, уподобання, маршрути пересування, споживчі патерни та навіть психоемоційний стан. Важливо враховувати, що цифровий слід не є статичним: він постійно накопичується, комбінується з даними інших джерел і може використовуватися для створення вторинних профілів (наприклад, у системах соціального кредитування чи автоматизованого рекрутингу).

Водночас процес формування цифрового портрета не обмежується виключно віртуальним середовищем, а поширюється й на фізичний простір завдяки інтеграції онлайн-даних з технологіями розпізнавання обличчя та алгоритмічного аналізу поведінки людини. Зокрема, упродовж останніх років технології розпізнавання обличчя та алгоритмічного аналізу поведінки отримали значне поширення, насамперед у великих урбанізованих просторах.

Системи відеоспостереження дедалі частіше виконують не тільки функцію фіксації подій у режимі реального часу, але й забезпечують ідентифікацію осіб, аналіз моделей їхньої поведінки з метою прогнозування потенційних загроз громадському порядку й безпеці у межах здійснення державного чи приватного контролю у публічному просторі.

Показовим прикладом використання даних цифрового сліду в поєднанні з відеофіксацією та алгоритмічним аналізом є система соціальних кредитів Китайської Народної Республіки, започаткована Планом дій щодо створення системи соціальних кредитів (2014 – 2020). Відповідна система передбачає комплексне оцінювання рівня так званої «соціальної довіри» громадян на основі агрегування різнорідних масивів даних, зокрема відомостей про фінансову дисципліну, податкову поведінку, соціальні зв'язки та цифрову активність особи, включаючи її поведінку в мережі Інтернет. Результатом такого оцінювання є формування узагальненого показника соціальної надійності, який фактично використовується як інструмент державного контролю за суспільною поведінкою індивіда та може слугувати правовою підставою для диференціації обсягу прав і свобод особи залежно від присвоєного їй рейтингу [2].

Ключовим функціональним елементом зазначеної системи є механізм диференційованого регуляторного впливу, що передбачає застосування заохочувальних і обмежувальних заходів залежно від результатів оцінювання поведінки суб'єкта. Заохочувальні заходи охоплюють, зокрема, надання пільг, пріоритетного доступу до окремих послуг або фінансових ресурсів, тоді як обмежувальні заходи включають встановлення заборон або обмежень щодо участі у державних закупівлях, отримання кредитів, пересування та реалізації інших прав. Реалізація останніх забезпечується шляхом ведення спеціальних реєстрів осіб і суб'єктів господарювання з негативною оцінкою поведінки (так званих «чорних списків») та застосування механізму спільного міжвідомчого покарання (joint punishment), що передбачає наскрізне (крос-секторальне) впровадження санкцій на підставі системної координації органів державної влади, за якої правопорушення в одній сфері (наприклад, несплата податків чи невиконання судового рішення) автоматично тягне за собою обмеження прав суб'єкта в інших, галузево чи територіально не пов'язаних сферах. На практиці функціонування системи забезпечується інтеграцією державних реєстрів, галузевих баз даних, судових рішень та інформації від приватних платформ [3].

Практика масштабного збору та обробки цифрового сліду громадян актуалізує питання щодо меж допустимого державного втручання у сферу приватного життя, а також щодо належних процесуальних гарантій захисту персональних даних у цифровому середовищі. Оскільки сьогодні цифровий слід особи набуває ознак комплексного інформаційного ресурсу, який використовується не лише для оперативних або управлінських цілей, але й здатний істотно впливати на обсяг реалізації фундаментальних прав людини, включаючи право на приватність, свободу вираження поглядів та контроль над власними цифровими активами.

Правомірність доступу держави до цифрових активів особи, включаючи її комунікації, метадані, поведінкові патерни в мережі Інтернет та інші елементи цифрового сліду, неодноразово ставала предметом судового розгляду у практиці Європейського суду з прав людини у контексті тлумачення права на повагу до приватного і сімейного життя, гарантованого статтею 8 Європейської конвенції з прав людини. Показовою у цьому аспекті є справа «Big Brother Watch та інші проти Сполученого Королівства», що виникла внаслідок оприлюднення інформації про програми масового електронного стеження, які здійснювалися розвідувальними службами США (NSA) та Великої Британії (GCHQ) [4].

Суть спору полягала у з'ясуванні того, чи може масове перехоплення інформації, що становить цифровий профіль особи, вважатися «необхідним у демократичному суспільстві» та чи існують достатні процесуальні запобіжники проти зловживань з боку державних органів при доступі до таких цифрових активів особи.

Велика Палата ЄСПЛ визнала, що в умовах сучасних транскордонних загроз національній безпеці режим масового перехоплення комунікацій сам по собі не суперечить положенням Конвенції, оскільки є необхідним і пропорційним інструментом для виявлення та протидії таким загрозам. Проте, з огляду на надзвичайно високий ризик зловживань і масштабне втручання у приватне життя людини з боку державних органів, такий режим може бути виправданим лише за умови визначених процесуальних гарантій на всіх етапах обробки даних – від надання дозволу на застосування заходів електронного спостереження, первинного збору й автоматизованого відбору інформації до подальшого її використання, визначення строків зберігання та остаточного знищення. Суд дійшов висновку, що національне законодавство не забезпечувало достатнього рівня незалежного державного контролю, відсутні чітко визначені критерії автоматизованого відбору інформації з масиву перехоплених комунікацій (на кшталт, ключові слова, електронні адреси, номери телефонів, IP-адреси, імена користувачів тощо), а також не передбачено ефективного зовнішнього нагляду за їх застосуванням, створювала надмірний ризик свавільного та непропорційного втручання держави у приватне і сімейне життя та свободу вираження поглядів [4].

Окремо Суд наголосив, що метадані, зокрема відомості про час, тривалість, учасників і місце здійснення комунікації, за своїм сукупним змістом здатні відтворювати детальну й цілісну картину приватного життя особи, тобто її цифровий профіль. Тому їх перехоплення, зберігання та аналіз потребують застосування тих самих процесуальних і матеріальних гарантій, що й доступ до змісту повідомлень. Відсутність таких гарантій у режимах масового перехоплення та доступу до інформації, що зберігається провайдерами, зумовила визнання Судом порушення статті 8 Європейської конвенції з прав людини [4].

Отже, висновки Великої Палати мають фундаментальне значення для розбудови правового режиму захисту цифрового сліду фізичної особи. По-перше, ЄСПЛ визнав, що цифровий слід особи, сформований унаслідок збору й обробки даних як державними, так і приватними суб'єктами, не може розглядатися як нейтральний або суто технічний масив інформації. Навпаки, він визнається об'єктом посиленого правового захисту, що потребує комплексного нормативного регулювання та дієвих механізмів нагляду в умовах тотальної цифровізації суспільства. По-друге, оскільки цифрові активи особи продовжують зберігатися у постачальників електронних комунікаційних послуг після її смерті, правовий режим доступу до них – чи то з боку держави, чи то з боку правонаступників – повинен відповідати аналогічним вимогам щодо законності, легітимної мети та необхідності у демократичному суспільстві, що застосовуються до втручання у приватне життя за життя особи.

Подальше дослідження правової природи цифрового сліду зумовлює необхідність аналізу його правового статусу після смерті фізичної особи. Накопичення цифрових активів – облікових записів у соціальних мережах, сервісів електронної пошти, хмарних архівів, цифрових фінансових інструментів – трансформує цифровий слід у самостійний об'єкт правового регулювання, який виходить за межі традиційного розуміння приватного життя і набуває спадкового виміру як елемент цифрової спадщини.

У такому контексті виникає колізія між інтересами спадкоємців щодо доступу до цифрових активів та збереження економічної й інформаційної цінності спадщини, з одного боку, і правом на повагу до приватного життя, таємницю кореспонденції та цифровою приватністю як самої померлої особи, так і третіх осіб (кореспондентів), які брали участь у цифровій взаємодії, – з іншого. Вагоме значення для вироблення певних підходів у сфері цифрової спадщини має судова практика Німеччини, зокрема рішення Федерального суду Німеччини у справі BGH III ZR 183/17 (2018), у якому цифровий обліковий запис і пов'язаний з ним контент були віднесені до складу спадкового майна та охоплені режимом універсального правонаступництва відповідно до ч. 1 ст. 1922 Цивільного кодексу Німеччини (у разі смерті фізичної особи її майно як єдина сукупність прав і обов'язків, що становлять спадщину, переходить у порядку спадкування до однієї або кількох осіб – спадкоємців) [5].

Суд обґрунтував свою позицію тим, що цифрові комунікації за правовою природою не відрізняються від традиційних форм особистої кореспонденції – приватних листів чи щоденників, – а відтак мають успадковуватися нарівні з іншими майновими та особистими немайновими правами померлого. Федеральний верховний суд Німеччини спростував аргументи провайдера про наявність правових перешкод для доступу спадкоємців до змісту електронних комунікацій, які нібито випливають з режиму таємниці телекомунікацій, встановленого Законом про телекомунікації, а також з положень Загального регламенту про захист даних (GDPR). Зокрема, пунктом 27 преамбули GDPR визначено, що регламент не застосовується до захисту персональних даних померлих осіб, а отже його дія припиняється зі смертю суб'єкта даних [6]. Щодо таємниці телекомунікацій Суд зазначив, що хоча Закон про телекомунікації (Telekommunikationsgesetz, TKG) встановлює загальний обов'язок провайдерів забезпечувати конфіденційність комунікацій, проте цей нормативний акт не містить спеціальних положень, які б виключали або суттєво обмежували доступ спадкоємців до цифрових активів померлого користувача. Єдине положення TKG, що згадує спадкоємців (§ 91 абз. 8), стосується виключно адміністративного порядку повернення розподілених радіочастот у разі смерті користувача, якщо спадкоємець не бажає продовжувати їх використання, і не регулює доступ до змісту комунікацій [7]. Суд визнав потребу узгодження права спадкоємців на доступ до цифрових активів з правом на повагу до приватного життя третіх осіб – кореспондентів померлого, чиї повідомлення можуть міститися в обліковому записі, однак наголосив, що такий баланс не може досягатися шляхом повного позбавлення спадкоємців доступу до цифрової спадщини. Захист інтересів третіх осіб має забезпечуватися через застосування загальних цивільно-правових механізмів, зокрема норм про охорону честі, гідності, ділової репутації та конфіденційної інформації [8].

Ефективну модель унормування доступу до цифрових активів після смерті користувача запроваджено компанією Apple через функцію «Цифрова спадщина» (Digital Legacy), яка дає змогу за життя визначити до п'яти довірених осіб для доступу до даних iCloud після смерті власника. Такий доступ охоплює особистий контент (фото, повідомлення, нотатки, файли, резервні копії), водночас виключаючи платіжну інформацію, паролі, дані Keychain та придбаний контент, і надається за процедурою верифікації з використанням унікального ключа доступу та свідоцтва про смерть. Apple

створює для спадкоємця тимчасовий спеціальний обліковий запис строком до трьох років, після чого дані підлягають видаленню, зберігаючи при цьому розмежування між доступом до хмарних сервісів і фізичним доступом до пристрою [9]. Отже, такий механізм, попри його приватноправову природу, фактично виконує функцію технічного регулятора балансу між правом спадкоємців на доступ до цифрової спадщини і правом власника на посмертну приватність, демонструючи можливість поєднання договірного регулювання з технологічними засобами захисту персональних даних.

Наразі у межах рекодифікації Цивільного кодексу України, зокрема через законопроєкти № 14056 та № 14057 від 21.09.2025 змінюється підхід до розуміння цифрових активів як суто технічного чи інформаційного ресурсу.

Зокрема законопроєктом № 14056 вводиться у цивільно-правовий обіг категорія «цифрової речі» (стаття 177^5 ЦК України у запропонованій редакції) як нематеріального блага, що створюється, існує та обертається виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність. До таких об'єктів віднесено, зокрема, облікові записи в цифрових системах, цифровий контент і бази даних, віртуальні активи, а також доменні імена. Унаслідок цього цифровий слід особи перестає розглядатися виключно як сукупність розрізнених даних і набуває ознак самостійного об'єкта цивільних прав, здатного входити до складу майнової маси, бути предметом правочинів та спадкування [10].

Паралельно законопроєкт № 14057 спрямований на оновлення регулювання особистих немайнових прав та формування комплексної концепції цифрової приватності. Уперше на законодавчому рівні пропонується закріплення поняття «цифрового сліду» як складової права на приватність у цифровому середовищі (стаття 306^3 у запропонованій редакції). Зміст такого права охоплює, зокрема, метадані, історію пошукових запитів, дані геолокації та інші відомості, що виникають у процесі цифрової активності особи. Важливою новелою є також виокремлення права на цифровий образ – обліковий запис, профіль або інший елемент цифрової ідентичності, що має на меті запобігання крадіжці ідентичності, створенню підроблених облікових записів та несанкціонованому використанню персоналізованих цифрових репрезентацій (стаття 294^6 у запропонованій редакції). Важливим є те, що відповідні гарантії поширюються не лише на фізичних, а й на юридичних осіб, що відповідає реаліям сучасного цифрового обігу та практиці використання цифрових інструментів у господарській діяльності [11].

Для забезпечення ефективності зазначених прав законопроєкти передбачають низку інструментів правового захисту цифрового сліду, які корелюють із європейськими стандартами захисту персональних даних. Серед них – право на забуття як можливість вимагати вилучення неактуальної, недостовірної або неправомірно поширеної інформації; заборона використання штучно згенерованих зображень або голосу особи без її згоди як відповідь на загрозу поширення діпфейків; право на інформаційний спокій, спрямоване на захист приватного життя в умовах постійної цифрової комунікації; а також гнучкі моделі ідентифікації, що допускають використання цифрового коду або псевдоніма поряд із традиційним ім'ям [12].

Підсумовуючи, можна констатувати, що цифрова активність особи формує стійкий цифровий слід, який безпосередньо впливає на реалізацію фундаментальних прав і свобод людини та потребує не тільки технічних засобів захисту, а й певних правових механізмів регулювання, контролю та відповідальності. У цьому сенсі рекодифікація Цивільного кодексу України демонструє поступову інтеграцію цифрового сліду до системи цивільно-правових категорій та закладає нормативні передумови для комплексного захисту цифрових активів, права на приватності та інституту цифрової спадщини на рівні національного законодавства.

Висновки. Отже, чи залишається право на приватність реальною гарантією людської гідності в умовах тотальної цифровізації, коли кожна взаємодія особи з цифровим середовищем фіксується, аналізується та зберігається невизначений час, водночас формуючи стійкий цифровий слід, здатний впливати на реалізацію фундаментальних прав? Результати дослідження дозволяють дати обережно оптимістичну відповідь: захист приватності можливий, однак лише за певних умов.

По-перше, необхідно переосмислити класичні цивілістичні конструкції (майнові та немайнові права, універсальне правонаступництво, об'єкти цивільних прав, спадкова маса) з урахуванням специфіки цифрових активів як нематеріальних благ, що існують виключно у цифровому середовищі, мають майнову цінність і водночас тісно пов'язані з особистими немайновими правами (таємниця кореспонденції, право на ім'я, честь, гідність, ділова репутація).

По-друге, цифровий слід фізичної особи формується як результат поєднання активної та пасивної цифрової діяльності, становить цілісний цифровий портрет, здатний суттєво впливати на реалізацію фундаментальних прав і свобод людини, зокрема права на приватність, свободу вираження поглядів і доступ до соціально значущих благ. Практика Європейського суду з прав людини підтверджує, що як зміст електронних комунікацій, так і метадані здатні відтворювати детальну картину приватного життя особи, а отже доступ до них, збирання та обробка мають відповідати критеріям законності, легітимної мети та пропорційності незалежно від суб'єкта втручання. Після

смерті фізичної особи її цифровий слід трансформується у складову цифрової спадщини, слугуючи основою для визначення складу цифрових активів та передачі прав доступу до них спадкоємцям у порядку універсального правонаступництва.

По-третє, доцільним є впровадження в національне цивільне законодавство інституту «цифрової волі» як спеціального правового механізму розпорядження цифровими активами та цифровим слідом на випадок смерті особи. За аналогією з моделлю Digital Legacy компанії Apple цифрова воля має надавати власнику можливість за життя визначити коло осіб, уповноважених на доступ до його цифрових активів після смерті, обсяг такого доступу (повний або обмежений), а також порядок подальшої обробки, збереження чи видалення відповідних цифрових даних.

По-четверте, приватність у цифровому середовищі еволюціонує від традиційного права на невтручання в особисте життя в комплексне право на контроль над власним цифровим слідом, що включає право на цифровий образ, право на забуття, право на інформаційний спокій, захист від несанкціонованого використання персоналізованих цифрових репрезентацій (діпфейків, deepfake), а також право на посмертний захист гідності та репутації (post-mortem privacy).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Що таке цифровий слід і як його мінімізувати: ProIT. URL: https://proit.ua/shcho-takie-tsifrovii-slid-i-iak-iogho-minimizuvati/.
2. Planning Outline for the Construction of a Social Credit System (2014-2020): China Copyright and Media. URL: https://chinacopyrightandmedia.wordpress.com/2014/06/14/ planning-outline-for-the-construction-of-a-social-credit-system-2014-2020/.
3. Китайське попередження – як працює соціальний рейтинг на основі Big Data: Blog Imena.UA. URL: https://www.imena.ua/blog/big-data-big-brother-china/.
4. CASE OF BIG BROTHER WATCH AND OTHERS v. THE UNITED KINGDOMURL: HUDOC – European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-210077.
5. German Civil Code (BGB) on January 1, 1900: Das Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz und das Bundesamt für Justiz. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/.
6. General Data Protection Regulation (27 April 2016): EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng.
7. Telekommunikationsgesetz (TKG) 23.06.2021: Das Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz und das Bundesamt für Justiz. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/tkg_2021/BJNR185810021.html.
8. German Federal Court of Justice: Facebook must grant heirs full access to a deceased person's account (Update 2020): Ihde & Partner. URL: https://ihde.de/en/german-federal-court-of-justice-facebook-must-grant-heirs-full-access-to-a-deceased-persons-account-update-2020/.
9. «Цифрова спадщина» Apple – нова функція, яка дозволяє заповідати свої дані на iPhone близьким людям: iSpace. URL: https://ispace.ua/blog/tsifrova-spadshhina-apple-nova-funktsiya-yaka-dozvolyaye-zapovidati-svoyi-dani-na-iphone-blizkim-lyudyam/.
10. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої № 14056 від 21.09.2025: Верховна Рада України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/CardByRn?regNum=14056&conv=9.
11. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги другої № 14057 від 21.09.2025: Верховна Рада України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57355.
12. В Україні оновлять Цивільний кодекс: деталі законопроєктів: ЮРЛІГА. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/239213_v-ukran-onovlyat-tsivlniy-kodeks-detal-zakonoproktv?&_ga=2.167108606.175481634.1768062894-1104389210.1644165567#_gl=1*1xo3m7n*_gcl_au*Mjk0NjUxMzY0LjE3Njc4MDY1NjA.

Дата першого надходження рукопису до видання: 2.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Тюря Ю.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.764(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.45

ЗАСАДИ СТРАХУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АУДИТОРА

Файєр О.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин,
ННІ «Каразінський інститут міжнародних відносин та туристичного бізнесу»
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0003-3193-3826

Чернишова Л.О.,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин,
ННІ «Каразінський інститут міжнародних відносин та туристичного бізнесу»
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-3589-9154

Файєр О.А., Чернишова Л.О. Засади страхування професійної відповідальності аудитора.

Актуальність дослідження зумовлена різними суспільно-правовими чинниками. В умовах реформування економіки України та гармонізації національного законодавства з правовими нормами Європейського Союзу зростає значення страхування професійної відповідальності аудитора як інструменту забезпечення достовірності фінансової звітності та довіри користувачів до фінансової інформації. Посилення вимог Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» та Закону України «Про страхування», підвищення ролі громадського нагляду зумовлюють необхідність глибшого дослідження правових аспектів страхування професійної відповідальності аудиторів. Дослідження страхування професійної відповідальності аудитора спрямоване на вдосконалення механізмів надання аудиторських послуг, регулювання аудиторської діяльності та зміцнення довіри фізичних та юридичних осіб до результатів професійної діяльності аудиторів.

Джерельною базою дослідження є національне законодавство України, дослідження і порівняння якого потребує використання таких методів дослідження як: діалектичний, логіко-юридичний, системно-структурний, метод прогнозування і порівняльного правознавства.

У статті, по-перше, зроблено висновок про те, що страхування професійної відповідальності аудитора **–** це вид страхування відповідальності, що має за мету захистити права та інтереси фізичних та юридичних осіб – клієнтів аудиторів та аудиторських фірм – від невиконання або неналежного виконання ними своїх професійних обов'язків при наданні аудиторських послуг (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати особами, які здійснюють професійну діяльність, страхових платежів та доходів від розміщення коштів цих фондів.

По-друге, підкреслено, що мета страхування професійної відповідальності аудитора полягає як у захисті прав та інтересів осіб, яким може бути завдана шкода, так і самих страхувальників, які надають аудиторські послуги та запропоновано, внести зміни до чинного законодавства України щодо страхування саме професійної відповідальності аудитора.

Ключові слова: страхування професійної відповідальності, аудитор, договір страхування професійної відповідальності аудитора.

Faiier O.A., Chernyshova L.O. Grounds of auditor professional liability insurance.

The relevance of this study is determined by various socio-legal factors. In the context of economic reform in Ukraine and the harmonization of national legislation with European Union standards, the importance of auditor professional liability insurance as a tool for ensuring the reliability of financial statements and user confidence in financial information is increasing. Tightening requirements of the Audit of Financial Statements and Audit Activity Act of Ukraine and Insurance Act of Ukraine along with the increasing role of public oversight, necessitate a more in-depth study of the legal aspects of auditor professional liability insurance. This study of auditor professional liability insurance aims to improve mechanisms for the provision of audit services, regulate auditing activities, and strengthen the confidence of individuals and legal entities in the results of auditors' professional activities.

The research base is Ukrainian national legislation, the study and comparison of which requires the use of the following research methods: dialectical, logical-legal, systemic-structural, forecasting, and comparative law. Particular attention should be paid to the analysis of case law examples.

The article firstly concludes that auditor professional liability insurance is a type of liability insurance designed to protect the rights and interests of individuals and business entities – clients of auditors and audit firms – from failure to perform or improper performance of their professional obligations when providing audit services (insured events), determined by the payment of insurance premiums by individuals engaged in professional activities and the income from the placement of these funds.

Secondly, it is emphasized that the purpose of auditor professional liability insurance is to protect the rights and interests of individuals who may suffer harm, as well as the insureds themselves, who provide audit services. Amendments to valid Ukrainian legislation specifically on auditor professional liability insurance are proposed.

Key words: professional liability insurance, auditor, auditor's professional liability insurance contract.

Постановка проблеми. Одним із важливих показників стану економіки держави є розвиток страхової галузі, що забезпечує надійні гарантії відновлення порушених прав та інтересів фізичних і юридичних осіб на випадок втрат, спричинених різноманітними обставинами. Страхування професійної відповідальності аудиторів має забезпечити захист інтересів суб'єктів господарювання (фізичних та юридичних осіб) та/або третіх осіб і гарантувати відшкодування шкоди, завданої аудитором або аудиторською фірмою при здійсненні ними професійної аудиторської діяльності.

В умовах посилення вимог до професійної діяльності аудиторів зростає потреба в науковому обґрунтуванні та пошуку дієвих механізмів захисту прав і інтересів клієнтів аудиторів та аудиторських фірм через страхування професійної відповідальності аудитора. Інтеграційні процеси та імплементація норм міжнародного права у сфері регулювання аудиторської діяльності та страхування професійної відповідальності аудиторів актуалізують необхідність чіткого визначення засад страхування професійної відповідальності аудитора.

Стан опрацювання проблематики. Питання, які досліджуються в наукових роботах щодо страхування суб'єктів аудиторської діяльності та їх відповідальності перед третіми особами вимагають додаткового опрацювання. Наприклад, Р.В. Кобко, Т.А. Слюніна, Т.С. Лихачова аналізують в своїх дослідженнях норми законодавства іноземних держав щодо відповідальності аудиторів, страхування такого виду відповідальності, звертають увагу на той факт, що в багатьох розвинутих країнах світу багато уваги приділяється саме страхуванню професійної відповідальності аудиторів (Сполучені Штати Америки, Велика Британія, Швеція, інші) [1; 5]. Р.В. Кобко в своїх наукових роботах окремо досліджує норми чинного законодавства України та проєкти нормативно-правових документів у зазначеній сфері страхування, розкриває суть договору страхування відповідальності аудитора, приділяє увагу договорам страхування відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності, який провадить обов'язковий аудит фінансової звітності, перед третіми особами [1].

Отже, сучасні наукові дослідження пояснюють суть страхування відповідальності аудитора перед третіми особами, досліджують досвід іноземних держав в нормативному закріпленні страхування професійної відповідальності аудитора, торкаються питань імплементації певних положень до національного законодавства України з питань страхування відповідальності аудитора, але не визначають самого поняття страхування професійної відповідальності аудитора, не наголошують на важливості і необхідності застосування поняття «професійна відповідальність аудитора» в цьому виді страхування і його закріплення на законодавчому рівні.

На нашу думку, саме страхування професійної відповідальності аудитора є інструментом забезпечення захисту прав і інтересів фізичних і юридичних осіб – клієнтів аудиторів та аудиторських фірм, і зазначені питання потребують подальшого дослідження.

Метою статті є формування комплексного підходу до розуміння поняття та особливостей страхування професійної відповідальності аудитора.

Виклад основного матеріалу. Страхування професійної відповідальності аудиторів здійснюється з метою забезпечення відшкодування шкоди, завданої правам і інтересам суб'єкта господарювання. В розвинених державах світу страхування професійної відповідальності аудитора є обов'язковим у зв'язку із наявністю вірогідності настання фінансових втрат не тільки у клієнтів аудитора, а й у третіх осіб – контрагентів, клієнтів суб'єкта господарювання, в якому здійснюється аудит. Для подальшого розуміння цього питання можна звернутись до норм законодавства інших країн з питань страхування професійної відповідальності аудиторів. Відповідно до чинного страхового законодавства Швеції, аудитори та аудиторські організації повинні укладати угоду про страхування або залишати в Комісії з питань аудиторської діяльності заставу під зобов'язання відшкодування збитків, які аудитор або аудиторська організація можуть понести в ході своєї ді-

яльності. Виключення з цієї вимоги може бути здійснено Комісією з питань аудиторської діяльності лише при наявності особливих обставин [1]. Звернувшись до досвіду Сполучених Штатів Америки, можна бачити інше рішення компенсації витрат, пов'язаних з ризиками аудиторської діяльності, замість того, щоб страхувати ризики, пов'язані з професійною діяльністю аудитора, американські аудиторські компанії створюють компенсаційні фонди, які формуються аудиторами і аудиторськими компаніями самостійно з урахуванням екологічних, енергетичних витрат і сукупних витрат [5].

Конституція України, ухвалена 28 червня 1996 року, встановила загальні норми правового регулювання фінансової політики, однією із складових якої є забезпечення розвитку страхової справи [2]. Чинне законодавство України, враховуючи положення пункту 13 частини 1 статті 4 Закону України «Про страхування» та згідно із частиною другої статті 43 Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність», зобов'язує суб'єктів аудиторської діяльності, які провадять обов'язковий аудит фінансової звітності, мати договір страхування відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності перед третіми особами, укладений у порядку та на умовах, встановлених Національним банком України, за погодженням з Органом суспільного нагляду за аудиторською діяльністю [3; 4].

Проте, на сьогоднішній день існує багато прогалин в чинному законодавстві України щодо питань страхування професійної відповідальності аудитора. Слід дійти висновку, що норми щодо страхування професійної відповідальності аудитора не мають системного характеру, єдиних підходів до визначення напрямків страхування, відповідальність яких має бути застрахована, не визначають порядку та умов здійснення страхування професійної відповідальності аудитора, не достатньо визначені вимоги щодо укладення договорів страхування професійної відповідальності аудитора, переліку страхових випадків та умов виплат страхового відшкодування у разі настання страхового випадку.

Для надання пропозицій щодо подальшого усунення зазначених недоліків, підлягає з'ясуванню питання чому страхуванню має підлягати саме професійна відповідальність аудитора або аудиторської фірми.

Професійна відповідальність аудитора, є неминучим наслідком завдання шкоди суб'єктам господарювання та/або третім особам. Професійні помилки осіб, які надають аудиторські здатні завдати суттєву шкоду фінансовому стану та діловій репутації суб'єктів господарювання та/або третім особам, оскільки, ці особи виконують свої професійні обов'язки за наявності обставин, які є ризикованими. Зміст професійної відповідальності аудитора, який є особою, що здійснює професійну діяльність, полягає в застосування до фізичної (аудитора) або юридичної (аудиторської фірми) особи, яка здійснює аудиторську діяльність, має сертифікат Аудиторської палати України та внесена до Реєстру аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності, у випадку завдання нею шкоди суб'єктам господарювання та/або третім особам при невиконанні або неналежному виконанні своїх професійних обов'язків, заходів державного примусу у вигляді стягнень, направлених на відновлення порушених прав та інтересів суб'єкта господарювання та/або третьої особи [6].

Страхування професійної відповідальності взагалі, і аудитора зокрема, належить до різновидів страхування відповідальності як окремого сегмента страхового ринку.

На нашу думку, така належність обумовлюється особливостями цього виду страхування, які проявляються в умовах страхування, оцінки ризиків, а також процедур андерайтингу. Зокрема, на відміну від інших видів страхування відповідальності, в тому числі відповідальності перед третіми особами, страхування професійної відповідальності пов'язане з підвищеним рівнем невизначеності щодо моменту настання страхового випадку та обсягу можливих збитків. Страхування професійної відповідальності аудитора обумовлюється значним часовим розривом між моментом допущення професійної помилки страхувальником – аудитором або аудиторською фірмою, фактом заподіяння шкоди третім особам – клієнтам аудитора або аудиторської фірми, моментом її фактичного виявлення та остаточним визначенням розміру збитків. Така часово-просторова розірваність страхового випадку істотно ускладнює як процес оцінки ризику, так і формування страхових резервів.

Ще однією характерною рисою страхування професійної відповідальності аудитора є переважання досудових способів врегулювання претензій. Така практика обумовлена прагненням страхувальників – аудиторів та аудиторських фірм – уникнути публічного розголошення фактів професійних помилок і, як наслідок, мінімізувати репутаційні втрати. Водночас подібний підхід нерідко суперечить інтересам страховиків, що надають послуги із страхування відповідальності як третіх осіб, так і страхування професійної відповідальності, які, як правило, віддають перевагу судовому розгляду спорів, оскільки це дозволяє більш обґрунтовано оцінити обсяг відповідальності та, в окремих випадках, зменшити розмір страхових виплат. У результаті формується обмежений страховий ринок, який характеризується високими тарифами та жорсткими умовами страхування.

Отже, страхування професійної відповідальності аудитора **–** це вид страхування відповідальності, що має за мету захистити права та інтереси фізичних та юридичних осіб – клієнтів аудиторів та аудиторських фірм та третіх осіб – від невиконання або неналежного виконання ними своїх професійних обов'язків при наданні аудиторських послуг (страхових випадків), визначених договором страхування професійної відповідальності аудитора або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати особами, які здійснюють професійну діяльність (аудитором або аудиторською фірмою), страхових платежів та доходів від розміщення коштів цих фондів та інших доходів страховика, отриманих згідно із законодавством.

Виходячи з цього визначення ознаками страхування професійної відповідальності аудитора є:

1) сукупність відносин, в яких беруть участь страховик, який має ліцензію на здійснення страхування професійної відповідальності аудитора і страхувальник – особа, яка здійснює професійну аудиторську діяльність – аудитор або аудиторська фірма, та завжди присутня третя особа, на користь якої здійснюється цей вид страхування, а саме: вигодонабувач – особа, яка є споживачем аудиторських послуг та/або особа, життю, здоров'ю та/або майну, якої була завдана шкода внаслідок невиконання або неналежного виконання страхувальником своїх професійних обов'язків (аудиторської діяльності);

2) вказані відносини завжди виникають з приводу відносин захисту страхових інтересів фізичних та юридичних осіб – клієнтів страхувальника – аудитора або аудиторської фірми – від невиконання або неналежного виконання особами, які здійснюють професійну діяльність, своїх професійних обов'язків при наданні аудиторських послуг (страхових випадків);

3) страхові випадки, повинні бути визначені договором страхування професійної відповідальності аудитора або чинним законодавством;

4) виплата страховиками страхового відшкодування здійснюється за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати особами, які здійснюють професійну діяльність (страхувальниками – аудиторами або аудиторськими фірмами) страхових премій (страхових платежів, страхових внесків) та доходів від розміщення коштів цих фондів та інших доходів страховика, отриманих згідно із законодавством.

Виділивши ознаки страхування професійної відповідальності аудитора, ми дійшли висновку, що цей вид страхування переслідує основну мету – захистити інтереси споживачів професійних аудиторських послуг на випадок завдання їм шкоди особами, які здійснюють професійну діяльність – аудиторами або аудиторськими фірмами – внаслідок невиконання або неналежного виконання ними своїх професійних обов'язків при наданні аудиторських послуг, тобто допущення ними професійних помилок.

Проте з іншого боку страхування професійної відповідальності аудитора захищає права та інтереси самого страхувальника – особи, яка здійснює професійну діяльність – аудитора або аудиторської фірми, у зв'язку із необхідністю відшкодувати, завдану третім особам, шкоду внаслідок невиконання або неналежного виконання своїх професійних обов'язків із надання аудиторських послуг.

Висновки. Отже, страхування професійної відповідальності аудитора **–** це вид страхування відповідальності, що має за мету захистити права та інтереси фізичних та юридичних осіб – клієнтів аудиторів та аудиторських фірм та третіх осіб – від невиконання або неналежного виконання ними своїх професійних обов'язків при наданні аудиторських послуг (страхових випадків), визначених договором страхування професійної відповідальності аудитора або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати особами, які здійснюють професійну діяльність (аудитором або аудиторською фірмою), страхових платежів та доходів від розміщення коштів цих фондів та інших доходів страховика, отриманих згідно із законодавством.

Метою страхування професійної відповідальності аудитора є не тільки захист прав та інтересів осіб, яким може бути завдана шкода, тобто клієнту аудитора або аудиторської фірми, а й захист прав та інтересів самого аудитора або аудиторської фірми, оскільки, зазначені особи, що здійснюють професійну аудиторську діяльність (страхувальники), намагаючись захистити свої права та інтереси, зберегти свої грошові резерви та ділову репутацію вдаються до страхування своєї професійної відповідальності та укладають договір страхування професійної відповідальності аудитора.

З урахуванням практики законодавства іноземних держав та вимог сучасного українського суспільства, а саме: фізичних та юридичних осіб – клієнтів аудиторів та аудиторських фірм, доцільно впровадити зміни до чинного законодавства України з питань здійснення аудиторської діяльності щодо обов'язкового страхування саме професійної відповідальності аудитора.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кобко Р.В. Удосконалення механізму страхування відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності перед третіми особами. *Господарське право і господарський процес*, № 3. 2023. DOI 10.32782/2663-5666.2023.3.5. https://pp-law.in.ua/archive/3_2023/5.pdf.
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
3. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність: Закон України від 21.12.2017 р. № 2258-VIII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19#Text.
4. Про страхування: Закон України від 18.11.2021 р. № 1909-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#n2320 .
5. Слюніна Т.Л., Лихачова Т.С. Особливості страхування професійної відповідальності аудиторів в Україні та в зарубіжних країнах. *International Electronic Scientific Journal "Science Online". Економічні науки*. 2020. https://nauka-online.com/wp-content/uploads/2020/07/Clyunina-Lihachova.pdf.
6. Файєр О.А. Поняття та умови настання професійної відповідальності аудитора. *Аналітично-порівняльне правознавство*, Том 1 № 1 (2026). 2026. С. 346-350. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.54.

Дата першого надходження рукопису до видання: 4.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Файєр О.А., Чернишова Л.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.63
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.46

ГЕНЕЗА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ

Федурцьо Н.П.,
аспірантка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-5535-1225

Федурцьо Н.П. Генеза цивільно-правового регулювання захисту прав дітей в Україні.

У статті проаналізовано розвиток законодавчого регулювання захисту прав дітей на українських землях від історичних періодів до сучасного етапу, зокрема в умовах незалежності держави та воєнних викликів. Розглянуто процес формування правових засад охорони дитинства, починаючи з ранніх правових пам'яток, серед яких «Руська правда», Галицький цивільний кодекс та Загальне цивільне уложення Австрійської імперії 1811 року. У цих актах визначалися основні положення щодо правового становища дітей у сім'ї, встановлювалися обов'язки батьків щодо їх утримання, виховання та навчання, а також окреслювалися окремі аспекти правового статусу дитини. Значну увагу приділено радянському періоду, коли питання охорони материнства і дитинства набули нормативного закріплення через ухвалення відповідних декретів та актів цивільного законодавства.

У роботі також розглянуто вплив міжнародно-правових актів на формування правового статусу дитини в Україні. Зокрема, проаналізовано значення Загальної декларації прав людини 1948 року та Декларації прав дитини 1959 року, які стали основою формування міжнародних стандартів у сфері забезпечення рівності прав, соціального захисту, доступу до освіти та медичної допомоги для всіх дітей, у тому числі дітей з особливими потребами. Окремо висвітлено базові положення Декларації прав дитини, серед яких право на ім'я та громадянство, можливість здобуття освіти, право на соціальне забезпечення, а також гарантії захисту від дискримінації, насильства й експлуатації.

Особливе місце у дослідженні відведено аналізу розвитку національного законодавства після здобуття Україною незалежності. Розглянуто значення Конституції України, Сімейного кодексу України та Закону України «Про охорону дитинства», які закріпили основні гарантії прав дітей, зокрема право на захист від насильства та експлуатації, пріоритет сімейного виховання, доступ до освіти й медичних послуг. Крім того, ці нормативно-правові акти визначили механізми державної підтримки дітей-сиріт, дітей з інвалідністю та дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах.

У статті обґрунтовується, що в умовах сучасних воєнних викликів особливої актуальності набуває посилення системи гарантій прав дітей, які постраждали внаслідок збройного конфлікту або були змушені покинути місце проживання. Підкреслюється необхідність забезпечення їх безпеки, доступу до освіти, медичної та психологічної допомоги. Окремо наголошується на важливості реалізації державних і громадських ініціатив, спрямованих на підтримку сімей, розвиток програм раннього дитячого розвитку та сприяння соціальній інтеграції дітей, а також на подальшій гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері захисту прав дитини.

Ключові слова: батьки, права дітей, захист прав, неповнолітні особи, міжнародні конвенції.

Fedurtso N.P. Civil law regulation of the protection of children's rights in Ukraine.

The article analyzes the development of legislative regulation of the protection of children's rights in Ukrainian lands from historical periods to the present stage, in particular in the conditions of state independence and military challenges. The process of forming the legal principles of childhood protection is considered, starting with early legal monuments, including «Ruska Pravda», the Galician Civil Code and the General Civil Code of the Austrian Empire of 1811. These acts defined the main provisions on the legal status of children in the family, established the responsibilities of parents for their maintenance, upbringing and education, and also outlined certain aspects of the legal status of the child. Considerable attention is paid to the Soviet period, when the issues of motherhood and childhood protection were normatively consolidated through the adoption of relevant decrees and acts of civil legislation.

The work also considers the influence of international legal acts on the formation of the legal status of the child in Ukraine. In particular, the significance of the Universal Declaration of Human Rights of 1948 and the Declaration of the Rights of the Child of 1959, which became the basis for the formation of international standards in the field of ensuring equal rights, social protection, access to education and

medical care for all children, including children with special needs, is analyzed. The basic provisions of the Declaration of the Rights of the Child are separately highlighted, including the right to a name and nationality, the opportunity to receive education, the right to social security, as well as guarantees of protection from discrimination, violence and exploitation.

A special place in the study is devoted to the analysis of the development of national legislation after Ukraine gained independence. The significance of the Constitution of Ukraine, the Family Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On the Protection of Childhood", which enshrined the basic guarantees of children's rights, in particular the right to protection from violence and exploitation, the priority of family upbringing, access to education and medical services, is considered. In addition, these regulatory legal acts have defined mechanisms for state support for orphans, children with disabilities and children in difficult life circumstances.

The article argues that in the context of modern military challenges, strengthening the system of guarantees for the rights of children who have suffered as a result of armed conflict or were forced to leave their place of residence is of particular relevance. The need to ensure their safety, access to education, medical and psychological care is emphasized. The importance of implementing state and public initiatives aimed at supporting families, developing early childhood development programs and promoting the social integration of children, as well as further harmonizing national legislation with international standards in the field of child rights protection is emphasized.

Key words: parents, children's rights, protection of rights, minors, international conventions.

Постановка проблеми. Актуальність вивчення генези правового регулювання захисту прав дітей зумовлюється зростанням сучасних викликів, що виникають у періоди воєнних конфліктів, а також новими ризиками, пов'язаними з розвитком цифрових технологій і цифрового середовища. За таких умов особливої ваги набуває звернення до історичного розвитку правового регулювання у цій сфері, адже аналіз еволюції законодавчих підходів до забезпечення прав дитини дає можливість простежити основні тенденції формування відповідних правових механізмів та вдосконалити сучасну систему гарантій їх реалізації. Попри наявність значної кількості міжнародних і національних нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення прав і свобод дитини, питання їх повноцінного та ефективного застосування на практиці й надалі залишається актуальним. В Україні система правового регулювання у сфері захисту прав дітей формувалася під впливом різноманітних історичних, політичних та соціальних процесів, що зумовило певну фрагментарність і недостатню узгодженість окремих правових норм. У зв'язку з цим важливим є ґрунтовне дослідження становлення правового регулювання захисту прав дітей, яке дозволяє визначити основні етапи його розвитку, проаналізувати вплив міжнародних стандартів та національного законодавства, а також окреслити ключові проблеми й можливі напрями подальшого вдосконалення правових механізмів забезпечення прав дитини.

Метою дослідження є історико-правовий аналіз цивільно-правових засад захисту прав дітей із врахуванням національних традицій та міжнародних стандартів.

Стан наукової розробки. У доктрині цивільного та сімейного права засади регулювання захисту прав дітей досліджували Т.В. Боднар, В.І. Борисова, С.Б. Булеца, В.А. Ватрас, О.В. Дзера, І.В. Жилінкова, В.Я. Калакура, Н.С. Кузнєцова, М.В. Менджул, З.В. Ромовська, О.І. Сафончик, Р.О. Стефанчук, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, С.І. Шимон, О.А. Явор та інші. Проте концептуальних досліджень у сфері захисту прав дитини не було проведено достатньо.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення прав дитини та їх дотримання є однією з важливих умов стабільного розвитку демократичного суспільства та правової держави. Рівень гарантій прав і свобод неповнолітніх слугує показником ефективності правової системи, адже діти належать до особливо вразливих соціальних груп, які потребують посиленого захисту з боку держави та суспільства. Для глибшого розуміння сучасних механізмів захисту прав дітей необхідно звернутися до історичного розвитку цих засад.

Одним із важливих етапів у формуванні нормативної бази правового регулювання суспільних відносин на українських землях стало прийняття видатного збірника законів «Руська правда», створеного за часів правління Ярослава Мудрого. Цей документ має особливе значення для вивчення становлення правового захисту дітей, оскільки саме в ньому вперше закріплено положення, що стосуються прав і обов'язків дітей у сім'ї та суспільстві. Включення таких норм стало початком формування системи правових механізмів для охорони інтересів неповнолітніх у тогочасному суспільстві [1].

Зокрема, «Руська правда» містила норми, які регулювали питання спадкування та передбачали певні гарантії для дітей при розподілі майна після смерті батьків. Для Київської Русі закріплення таких правил можна вважати важливим кроком у напрямі правового захисту соціально вразливих

груп населення, зокрема дітей. Це свідчило про поступове усвідомлення необхідності законодавчого врегулювання питань, пов'язаних із захистом інтересів неповнолітніх.

Разом із тим, аналіз інших письмових джерел того часу показує, що правовий статус дітей залишався обмеженим. Поза межами спадкових правовідносин їхні права та можливості значною мірою визначалися звичаями, традиціями та авторитетом батьків або громади. Фактично діти цього періоду ще не розглядалися як самостійні суб'єкти права, а їхнє правове становище було тісно пов'язане з роллю родини та становищем дорослих чоловіків. [2]. Разом із тим саме поява перших правових норм у «Руській правді» стала важливим кроком у розвитку подальшої системи правового захисту прав дитини.

Після національно-визвольної війни середини XVII століття під проводом Богдана Хмельницького розпочався процес формування Козацько-Гетьманської держави. У цей період були ухвалені численні нормативно-правові акти, що регулювали різні сфери суспільного життя, зокрема питання соціального захисту населення. У межах цих документів поступово почали формуватися перші правові підходи до захисту прав і інтересів дітей. Зокрема, у «Пактах і Конституціях законів та вольностей Війська Запорізького» 1710 року закріплювалися положення, які фактично визнавали дітей окремою категорією суб'єктів права на освіту. Згідно з цими нормами, діти мали можливість здобувати знання в православних церквах, що свідчить про усвідомлення значущості освіти для молодого покоління та про перші спроби створення інституційних механізмів для реалізації цього права. Крім того, у документах передбачалося звільнення осиротілих дітей від сплати податків, що демонструвало турботу про соціальний захист найуразливіших категорій [3].

Подальший розвиток правового регулювання відображено в кодифікованому документі «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року. У ньому містилися положення, які враховували вік особи при здійсненні правосуддя: зокрема, неповноліття визнавалося фактором, що міг пом'якшувати відповідальність. Ці норми свідчать про поступове формування у правовій системі розуміння особливого статусу дитини та потреби у додатковому захисті її прав [4].

Наприкінці XIX та на початку XX століття мав місце значний вплив імперського права на суспільні та соціальні процеси на українських землях. Питання, пов'язані з дитинством, регулювалися нормами Зводу законів, які визначали правовий статус дітей та їхнє місце в системі сімейних і цивільних відносин. Згідно з цими положеннями, діти до 14 років фактично не мали цивільної дієздатності; особи віком від 14 до 17 років відносилися до категорії малолітніх і користувалися лише обмеженим обсягом прав, тоді як особи від 17 до 20 років визнавалися неповнолітніми. Водночас законодавство закріплювало базові права дітей, серед яких право на життя, виховання батьками, спільне проживання з ними та навчання у православній вірі.

Разом із тим батьківська влада мала надзвичайно широкі межі. Відповідно до статті 164 тому X Зводу законів, влада у сім'ї належала батькові та поширювалася на дітей незалежно від їхнього віку чи статі, і припинялася лише у разі його смерті або позбавлення батьківських прав. Батьки мали право застосовувати дисциплінарні заходи до дітей і, у разі необхідності, звертатися за рішенням про поміщення дитини під опіку. Одночасно на батьків покладалися обов'язки щодо утримання, одягання, виховання дітей у дусі моральності та чесності, а також забезпечення їхнього соціального майбутнього, зокрема шляхом організації шлюбів дочок [5].

У Галицькому цивільному кодексі 1797 року містилися положення, що регулювали правовий статус дітей та їхнє місце у сімейних відносинах. Зокрема, серед умов для укладення шлюбу визначалося досягнення повноліття: діти та неповнолітні не мали права вступати в шлюб без відповідного дозволу. Для осіб молодше 24 років необхідною умовою укладення шлюбу була згода батьків або суду, що підкреслювало значну роль батьківської влади та обмежену самостійність молоді. Кодекс також визначав правове значення народження дітей у шлюбі. Згідно з положеннями глави IV, діти, народжені у законному шлюбі, разом із батьками утворювали сім'ю як окрему соціальну спільноту, у межах якої виникали нові права та обов'язки її членів. Це демонструвало увагу законодавця до сімейних відносин як основи виховання та розвитку дитини. Особлива увага приділялася обов'язкам батьків щодо дітей. Вони мали забезпечувати належні умови життя та розвитку дитини, дбати про харчування, одяг, здоров'я та безпеку. Крім того, батьки повинні були сприяти духовному та фізичному розвитку дітей, опікуватися їхнім вихованням та навчанням, включно з релігійною освітою та здобуттям корисних знань, необхідних для майбутнього життя та добробуту. Такі положення свідчать про поступове формування у законодавстві уявлення про відповідальність батьків за належне виховання та розвиток дітей [6, с. 93].

У Загальному цивільному уложенні Австрійської імперії 1811 року значну увагу приділено регулюванню правового статусу дітей та визначенню взаємних прав і обов'язків між батьками і дітьми. У главі III «Про взаємні права батьків і дітей» зазначалося, що підставою виникнення таких правовідносин є народження дитини у шлюбі. Також закріплювалася презумпція законного походження:

діти, народжені не раніше ніж через 180 днів після укладення шлюбу або не пізніше ніж через 300 днів після його припинення чи смерті чоловіка, вважалися законними. Закон покладав на батьків обов'язок спільного виховання дітей та створення умов для їхнього розвитку. Вони зобов'язані були дбати про життя та здоров'я дітей, забезпечувати їх матеріальне утримання, сприяти фізичному і духовному розвитку, а також надавати освіту, включно з релігійною та практичною підготовкою, необхідною для подальшого благополуччя. Основне матеріальне забезпечення покладалося на батька. Окремі норми регламентували проживання та виховання дітей після розлучення. Передбачалося, що малолітні залишаються з матір'ю: хлопчики до чотирьох років, дівчатка – до семи, після чого питання подальшого проживання вирішував суд. Якщо батько не мав коштів для утримання дітей, цей обов'язок переходив на матір, а у випадку сирітства – на родичів по обох лініях.

Цивільне законодавство також визначало певні права дітей у сім'ї. Діти отримували прізвище батька та належали до його роду і соціального стану. Батьки могли вимагати повернення дітей, які залишили сім'ю, та застосовувати виховні заходи у разі порушення порядку. Діти, народжені поза шлюбом, мали право на матеріальне забезпечення від батьків, але основне право на виховання і проживання залишалося за матір'ю. Межі батьківської влади визначалися законодавством: вона припинялася після досягнення дитиною 24 років або за рішенням суду. Передбачалися також альтернативні такі форми виховання як усиновлення та передача дитини іншій особі на виховання. Таке оформлювалося через договір, затверджений судом, а опікуни зобов'язані були утримувати дитину без права вимагати відшкодування витрат, хоча закон допускав можливість винагороди для сумлінних опікунів у визначених межах [7].

Наступним етапом у розвитку правового регулювання захисту дитинства в Україні став радянський період. У цей час було ухвалено низку нормативно-правових актів, які істотно змінили шлюбно-сімейні відносини та підходи до виховання дітей. Зокрема, декрети «Про розірвання шлюбу», «Про громадянський шлюб, дітей та ведення актів громадянського стану», а також Цивільний кодекс визначали нові правила укладення та розірвання шлюбу, закріплювали правовий статус дітей та окремі аспекти їх виховання і утримання. Водночас державна політика була тісно пов'язана з поширенням комуністичної ідеології, що впливало на сімейну сферу. Значна увага приділялася соціалізації виховання дітей і підвищенню ролі держави у цій сфері. Таким чином, у радянський період сформувалася система правового регулювання, в межах якої питання дитинства та материнства розглядалися як важливий елемент соціальної політики держави.

У подальші роки правове регулювання материнства і дитинства в Україні отримало подальший розвиток і вдосконалення, спираючись на положення міжнародних актів. Важливим кроком у цьому напрямі стало прийняття Загальної декларації прав людини ООН у 1948 році, яка закріпила принцип рівності всіх людей перед законом і право на соціальний захист. Вперше в історії міжнародного права були встановлені загальні гарантії рівності та захисту прав людини, які поширювалися також на жінок і дітей. Декларація стала основою для формування правового статусу дітей не лише в межах національного законодавства, але й на міжнародному рівні, забезпечуючи їхні права та свободи у соціальній, економічній та культурній сферах [8].

Наступним значним кроком у розвитку міжнародного правового захисту дітей стала Декларація прав дитини ООН 1959 року, яка враховувала фізичну та психічну незрілість дитини і визначала обов'язок суспільства забезпечити їй щасливе і безпечне дитинство. Основною метою документа було гарантувати дітям користування правами та свободами для їхнього особистого розвитку та блага суспільства, а також залучити до цього процесу батьків, державні органи та громадські організації. У Декларації були закріплені ключові принципи, що мали служити орієнтиром для держав: заборона дискримінації, надання спеціального захисту та створення сприятливих умов для розвитку, право на ім'я та громадянство, доступ до соціального забезпечення, освіти та особлива опіка над дітьми з особливими потребами [9].

Документ також визначав конкретні гарантії розвитку та захисту дітей: право на любов і розуміння, обов'язкову освіту, пріоритет у наданні допомоги, захист від насильства, жорстокості та експлуатації, заборону будь-якої форми дискримінації, а також виховання у дусі толерантності, миру та взаєморозуміння між народами. Таким чином, з другої половини XX століття правовий статус дітей у міжнародному праві набув комплексного і системного оформлення, а національні законодавства були змушені гармонізувати свої підходи із загальноприйнятими стандартами захисту дитинства.

Після проголошення незалежності України у 1991 році формування національної системи правового захисту дітей стало одним із пріоритетів державної політики. Суспільно-політичні зміни потребували створення законодавчих механізмів, що гарантували б дотримання прав дітей відповідно до міжнародних стандартів і принципів, визначених у Конвенції ООН про права дитини 1989 року, яку Україна ратифікувала того ж року [10].

Першим кроком стало ухвалення Конституції України у 1996 році, де закріплювалися права дітей на захист від насильства, зловживань та експлуатації, на сім'ю, освіту, охорону здоров'я та належні умови життя. Ці положення заклали основу для створення національної системи правового забезпечення дитинства.

Важливе місце у законодавстві посіли спеціальні нормативні акти, серед яких Сімейний кодекс України (2002 р.), Закон «Про охорону дитинства» (2001 р.), а також численні підзаконні акти, що визначають порядок соціального забезпечення, опіки та піклування, правову охорону дітей-сиріт, дітей з інвалідністю та дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Законодавство передбачає пріоритет сімейних форм виховання, заходи протидії насильству, доступ до освіти та охорону здоров'я, а також державний контроль за дотриманням прав дітей.

У цей період чимало вчених з цивільного та сімейного права досліджували питання захисту прав дітей, їх праці стали основою для подальшого удосконалення законодавства. Так, С.Б. Булеца досліджувала проблеми захисту прав трансгендерних дітей та дійшла висновку, що: «трансгендерні діти мають право визначити самостійно, до якої статі вони належать, без примусу, без обмеження віку, оскільки вітчизняне законодавство дає право неповнолітнім від 14 років самостійно ухвалювати рішення стосовно свого здоров'я. Однак дітей-трансгендерів не питають про їхнє бачення, відчуття своєї статті, а ухвалюють рішення за них їхні батьки, опікуни, піклувальники до досягнення ними 14 років» [11, с. 24].

М.В. Менджул зауважує,що станом на кінець липня 2024 року, за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, в Європі перебувало понад 6,1 млн українських біженців, з яких у Словаччині на листопад 2023 року налічувалося понад 109 тисяч осіб, а до 10 листопада 2024 року їхня кількість зросла до 128 616, українських біженців прийняли також у Румунії (162 180 осіб), Польщі (957 505 осіб) та Угорщині (61 609 осіб) та інші європейські держави. Переважну частину біженців становлять жінки, діти, люди похилого віку та особи з особливими потребами. Водночас серед українських дітей-переселенців спостерігаються схожі проблеми як у дітей-ВПО у громадах Західної України, зокрема неповне охоплення офлайн-освітою, питання відновлення українських документів, возз'єднання з членами родини та підтримання контактів із розлученими батьками або іншими родичами, що потребує координації зусиль України та сусідніх держав для забезпечення дотримання інтересів дитини [12, с. 107-108].

О. Сафончик звертає увагу на важливість захисту прав дітей на житло під час війни та зауважує, що застарілість Житлового кодексу України та його невідповідність конституційним засадам створює необхідність термінового впровадження сучасного житлового законодавства, що гарантуватиме комплексний захист житлових прав дітей у мирний та надзвичайний періоди із чітким розподілом відповідальності між державними, громадськими та міжнародними інституціями [13, с. 164].

Висновки. Історичний розвиток цивільно-правових засад регулювання захисту прав дітей характеризується поступовим переходом від обмеженого визнання прав дитини в межах родини до формування комплексної системи національних і міжнародних гарантій, спрямованих на комплексний захист інтересів дитини як самостійного суб'єкта права, в якому виділити слід такі основні етапи:

1. Давньоруський період, під час якого відбулося становлення перших правових норм (XI–XIII ст.). Цей етап пов'язаний із формуванням перших писаних норм, що регулювали суспільні відносини на території Київської Русі. Важливим джерелом права стала «Руська правда», у якій були закріплені окремі положення, що стосувалися правового становища дітей, насамперед щодо спадкування, що забезпечували дітям певні гарантії при розподілі майна після смерті батьків.

2. Період козацько-гетьманської державності (XVII – середина XVIII ст.), під час якого у «Пактах і Конституціях законів та вольностей Війська Запорізького» 1710 року простежуються перші підходи до визнання права дітей на освіту, зокрема можливості здобувати знання при православних церквах. Крім того, законодавство передбачало окремі соціальні гарантії для сиріт, наприклад звільнення від податків.

3. Імперський період розвитку сімейного законодавства у складі цивільного (кінець XVIII – початок XX ст.). У цей час правове регулювання на українських землях значною мірою визначалося законодавством імперій, у складі яких вони перебували. Були визначені вікові межі цивільної дієздатності дітей та їхній статус у сім'ї. Разом із тим батьківська влада залишалася дуже широкою і фактично підпорядковувала дитину авторитету батька.

4. Радянський період державного регулювання захисту прав дітей (1917–1991 рр.), під час якого держава почала відігравати значно активнішу роль у питаннях виховання та соціального забезпечення дітей. Поряд із закріпленням певних соціальних гарантій значна увага приділялася колективним формам виховання та ідеологічному впливу на молоде покоління. Таким чином, захист прав дітей розглядався передусім як складова соціальної політики держави.

5. Сучасний етап розвитку національної системи захисту прав дітей в Україні (з 1991 р. та дотепер), під час якого важливим кроком стало прийняття Конституції України 1996 року, яка закріпила основні гарантії захисту дитинства. Подальший розвиток законодавства відбувся із прийняттям спеціальних нормативно-правових актів, зокрема Сімейного кодексу України та Закону «Про охорону дитинства». Сучасне законодавство спрямоване на забезпечення комплексного захисту прав дітей, включаючи право на сім'ю, освіту, медичну допомогу, соціальне забезпечення та захист від насильства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В.Д. Гончаренка. 2-ге вид. перероб. і допов. Київ: Ін Юре, 2000. Т. 1: З найдавніших часів до початку XX ст. 472 с.
2. Кудрявцева О.М. Генезис і перспективи утвердження та захисту конституційних прав і свобод дитини в Україні. *Наше право*. 2015. № 2. С. 28-34. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nashp_2015_2_7.
3. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. Підтверджені 5 квітня 1710 року від Різдва Христового. URL: https://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html.
4. Бухтіярова І.Г. Адміністративно-правові засади захисту дитинства та материнства в Україні: монографія. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 212 с.
5. Ясь О.В. Звід законів російської імперії / Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zvid_zakoniv_Ros_imp.
6. Володимир Ватрас. Зміст та види джерел сімейного права, що діяло на українських землях, які входили до складу Австро-Угорської імперії. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 3 (19). С. 91-96. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/765.
7. Савуляк Р.В. Австрійське загальне цивільне уложення 1811 р.: кодифікаційні роботи, структура, загальна характеристика та значення. URL: https://www.lex-line.com.ua/?language=ru&go=full_article&id=3516.
8. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
9. Декларація прав дитини від 20.11.1959. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text.
10. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
11. Булеца С.Б. Проблеми реалізації прав неповнолітніх і трансгендерних дітей при отриманні медичної допомоги. *Медичне право*. №1 (25). 2020. С.17-28. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/be96f235-b642-412d-bd92-3673ff92123f/content.
12. Менджул М. Проблеми захисту прав дітей-переселенців в Україні та сусідніх державах членах-ЄС. Міжнародний науковий вісник: збірник наукових праць / редкол.: В.І. Андрейко (голова). Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2025. Вип. 2 (30): Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Українські біженці у вторинних містах регіону Центрально-Східної Європи та України: виклики та сприяння інклюзії та згуртованості громади» (м. Ужгород, 19 грудня 2024 р.). С. 106-108. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/207c4548-7704-4804-94db-65e5aa3520be/content.
13. Сафончик О. Цивільно-правовий захист житлових прав дітей в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник.* 2025. № 4. С. 157-166. URL: https://yurvisnyk.in.ua/v4_2025/18.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 2.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Федурцьо Н.П., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.991:955
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.47

РОЛЬ ВЕРХОВНОГО СУДУ У РЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБОЮ ПРАВА НА КАСАЦІЙНИЙ ПЕРЕГЛЯД СУДОВОГО РІШЕННЯ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

Фурса С.Я.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного та приватного права,
Київський університет права
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-3023-5287

Фурса Є.І.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного та приватного права,
Київський університет права
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0001-9496-1256

Фурса С.Я., Фурса Є.І. Роль Верховного Суду у реалізації особою права на касаційний перегляд судового рішення: проблемні аспекти.

У даній статті автори проаналізувати проблеми, які виникають під час реалізації особою її права на касаційний перегляд судових рішень. Акцент зроблено на процедурі допуску касаційної скарги та її розгляду Верховним Судом. Автори зробили науковий аналіз праць вчених, які досліджували дану проблематику та висловили свої обґрунтовані думки щодо суперечності норм ЦПК України, які регламентують право на касаційне оскарження особами справ, які розглядалися у порядку спрощеного позовного провадження, віднесення певних категорій справ до малозначних, справ незначної складності. Щодо касаційних фільтрів, які передбачені у ЦПК України, то останні не вирішили проблем, які мають місце у касаційному провадженні, а навпаки поглибили їх, оскільки перешкоджають особам реалізації їх конституційного права на доступ до правосуддя. Запропоновано істотно вдосконалити процедуру касаційного перегляду судових рішень та привести її у відповідність до конституційних засад. Автори проаналізували винятки, які передбаченні ЦПК України для певних категорій справ та за наявності певних умов можливості оскарження судових рішень по таких справах. Довели, що неконкретною термінологією, багатозначним розумінням певних законодавчих термінів, застосуванням оціночних суджень, які різними судами сприймаються та тлумачаться неоднаково обмежується, гарантоване Конституцією України, право особи на касаційне оскарження. Такі положення ЦПК України суперечить принципу правової визначеності, тому вчені мають прикласти максимум зусиль для оновлення ЦПК України. Насамперед слід захищати права людини, а не вважати квінтесенцією судової діяльності вироблення "єдиної судової практики". При розгляді справ слід брати до уваги реальні вимоги та інтереси учасників справи, сприяти перегляду правових позицій Верховного Суду і тим самим відкривати доступ до касаційного провадження тим скаргам, де позиції цього Суду ставляться під сумнів. Але нині складається парадоксальна ситуація, коли помилкові рішення судів і правові позиції Верховного Суду стають «зразком» для вирішення подібних справ іншими судами, а це дестабілізує, у певній мірі, застосування норм законодавства. Авторами обґрунтовано, що право на касаційне оскарження рішення суду має узгоджуватися зі ст. 3 Конституції України та, з урахуванням положень цієї норми, має бути відтворене в ЦПК України.

Ключові слова: право на касаційне оскарження, забезпечення права на касаційне оскарження, касаційний перегляд, касаційні фільтри, доступ до правосуддя, єдність судової практики, правова визначеність, апеляційне провадження, малозначна справа, процесуальна економія, правотворчість суду, правова інтерпретація, прецедентна практика, верховенство права.

Fursa S.Y., Fursa Ye.I. The role of the Supreme Court in the exercise by a person right to cassation review of a court decision: problematic aspects

In this article, the authors analyze the problems that arise when a person exercises his right to cassation review of court decisions. The emphasis is on the procedure for admitting a cassation appeal and its consideration by the Supreme Court. The authors made a scientific analysis of the works of

scientists who studied this issue and expressed their well-founded opinions on the contradictions of the norms of the Code of Civil Procedure of Ukraine, which regulate the right to cassation appeal by individuals of cases that were considered in the simplified claim proceedings, the classification of certain categories of cases as minor, cases of minor complexity. As for the cassation filters provided for in the Code of Civil Procedure of Ukraine, the latter did not solve the problems that occur in cassation proceedings, but on the contrary, they deepened them, since they prevent individuals from exercising their constitutional right to access justice. It is proposed to significantly improve the procedure for cassation review of court decisions and bring it into line with constitutional principles. The authors analyzed the exceptions provided for by the Code of Civil Procedure for certain categories of cases and, under certain conditions, the possibility of appealing court decisions in such cases. They proved that the right of a person to a cassation appeal guaranteed by the Constitution of Ukraine is not limited by specific terminology, ambiguous understanding of certain legislative terms, or the use of value judgments that are perceived and interpreted differently by different courts. Such provisions of the Code of Civil Procedure of Ukraine contradict the principle of certainty, therefore, scientists should make every effort to update the Code of Civil Procedure of Ukraine. First of all, human rights should be protected, and not the development of a "unified judicial practice" should be considered the quintessence of judicial activity. When considering cases, the real requirements and interests of the participants in the case should be taken into account, the legal positions of the Supreme Court should be reviewed, and thus access to cassation proceedings should be opened to those complaints where the positions of this Court are questioned. But now a paradoxical situation is developing, when erroneous court decisions and legal positions of the Supreme Court become a "model" for resolving similar cases by other courts, and this destabilizes to a certain extent the application of the norms of the law. The authors substantiate that the right to cassation appeal of a court decision should be consistent with Article 3 of the Constitution of Ukraine and, taking into account the provisions of this norm, should be recreated in the Code of Civil Procedure of Ukraine.

Key words: right to cassation appeal, ensuring the right to cassation appeal, cassation review, cassation filters, access to justice, unity of judicial practice, legal certainty, appellate proceedings, minor case, procedural economy, law-making of the court, legal interpretation, case law, rule of law.

Постановка проблеми зумовлена великою кількістю звернень українських громадян до Європейського суду по правах людини, які невдоволенні судовими рішеннями як судів першої, апеляційної, так касаційної інстанцій. Зокрема, з істотним скорочення судової процедури розгляду справ у спрощених провадженням, де особа не може належно реалізувати гарантоване їй право на справедливий суд, оскільки у зв'язку із численними процесуальними фільтрами вона позбавлена права на достатнє висловлення своїх доводів, міркувань, а також на касаційне оскарження рішень.

Мета дослідження зводиться до аналізу законодавства та судової практики розгляду малозначних справ, справ незначної складності, які розглядаються судами першої інстанції у порядку спрощеного позовного провадження, а потім, у разі незадоволення такими рішеннями, особа позбавлена можливості оскаржити їх у касаційній інстанції. На шляху реалізації нею права на справедливий суд, вона натикається на процесуальні, зокрема, касаційні фільтри, які передбачені Цивільним процесуальним кодексом України[1] (далі- ЦПК України) та на правові позиції Верховного Суду (далі - ВС) на яких базуються рішення судів нижчих інстанцій. Автори вважають необхідним проаналізувати також, передбачені у ЦПК України, винятки щодо можливості оскарження певних рішень у касаційному провадженні та висловити аргументовані думки щодо вдосконалення законодавства та підходів до застосування судами оціночних категорій при ухваленні рішень, базуючись на правових позиціях Верховного Суду , а не на законі.

Стан опрацювання проблематики. Питання касаційного перегляду судових рішень, його сутності, мети та проблемних аспектів, зокрема, які стосуються процесуальних фільтрів присвячували свої роботи такі українські вчені як Навроцька Ю.В. [2] та ін. Ситников О. акцент робить на тому як запровадження касаційних фільтрів обмежує доступ до справедливості [3]. Існують праці суддів ВС, які присвячені аналізу дискусійних аспектів касаційних фільтрів у господарському процесі [4]. Але дані наукові праці не вичерпали себе, тому автори як вчені поставили перед собою завдання у цій науковій статті привернути увагу інших вчених, практиків на ті проблеми, які мають місце при оскарженні судових рішень у касаційній інстанції, та тих касаційних фільтрах, які обмежують право на справедливе правосуддя та винятках щодо допуску касаційних скарг до розгляду ВС.

Виклад основного матеріалу. Для формування сучасного сприйняття ролі суду касаційної інстанції у цивільному судочинстві варто звернути увагу на те правове значення, на якому провідні фахівці зосереджують увагу, зокрема, на діяльності судів різних інстанцій в Україні. Так, пошуки науковцями відповіді на питання, а що ж уявляє собою судова влада [5], перетворилися на кон-

статацію існування поняття «судова влада», яке використовується з різним правовим значенням. Так, можна зрозуміти істориків, які використовують цей термін у своїх наукових дослідженнях без істотного аналізу його правового значення [6]. Але правники не повинні застосовувати цей термін без розкриття його змісту, тому важко погодитися з тим, що офіційний сайт отримав назву «Судова влада» і відповідний його підрозділ «Судова влада» вміщує перелік органів, які, фактично, ототожнюються із судовою владою, а саме: Верховний Суд, Вища рада правосуддя; суди; Рада суддів України; Етична рада; Вища кваліфікаційна дисциплінарна комісія суддів України; Громадська рада міжнародних експертів; Державна судова адміністрація України; Національна школа суддів України; служба судової охорони; вищі органи суддівського самоврядування [7]. З наведеного вище переліку різних органів, які віднесені до судової влади, можна зробити висновок про те, що всі вони наділені державою владою…Однак, навряд чи з таким висновком можна погодитися, якщо уважно і системно аналізувати положення Конституції України, де у ст. 6 встановлено, що органи судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України, але у Розділі VIII вже відбувається заміщення цього поняття на термін «правосуддя» і застосовується термін «судоустрій» [8]. Тому коротку відповідь на питання, а що ж уявляє собою судова влада, можна знайти в п. 9 ч. 2 ст. 129 Конституції України, в якій встановлена обов'язковість судового рішення. Це елемент владних повноважень судів, які вправі і повинні ухвалювати рішення, а після набрання останніми законної сили, вони стають обов'язковими до виконання. Очевидно, що в такому випадку й має ставитися питання про те, що такі рішення повинні ухвалюватися відповідно до встановленої для них юрисдикції.

Але не вписується у повноваження судів України така ініціатива як організація конференції, коли Верховний Суд виступає співорганізатором міжнародної конференції «Роль судової влади у подоланні викликів війни» [9]. В даному випадку питання не стоїть про те, що судді всіх рівнів обмежені в праві на участь у відповідній конференції, оскільки наукова діяльність безсумнівно сприяє підвищенню кваліфікації, але діяльність судової гілки влади має зводитися до основного її спрямування – вирішувати будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення, а у передбачених законом випадках розглядати також інші справи (ст.124 Конституції України).

Коли ж судді приймають Кодекс суддівської етики, затверджений рішенням XX чергового з'їзду суддів України від 18 вересня 2024 року [10],а потім Рада суддів України затверджує коментар до цього Кодексу [11], то, на думку авторів, таке навантаження на суддів є зайвим. Це можна пояснити тим, що Рада суддів немає повноважень затверджувати коментар, тому що, як правило, науково-практичні коментарі пишуть науковці, практики та, як зазначається у даній публікації, до його підготовки навіть залучались громадські організації. Будь-які коментарі не є обов'язковими до виконання суддями хоча б тому, що вони не мають властивостей нормативного акту.

Комусь наведена преамбула може здатися зайвою, але такий науковий аналіз важливий для сприйняття права особи на касаційне оскарження, яке гарантоване їй Конституцією України, проте є обмеженим у галузевих нормативних актах, яким зокрема, й є Цивільний процесуальний кодекс України.

У цьому зв'язку проаналізуємо п. 1 ч. 1 разом з п. 2 ч. 3 ст. 389 ЦПК України, де передбачається, з одного боку:

що учасники справи, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, мають право оскаржити у касаційному порядку: рішення суду першої інстанції після апеляційного перегляду справи та постанову суду апеляційної інстанції, крім судових рішень, визначених у частині третій цієї статті,

а, з іншого боку:

судові рішення у малозначних справах та у справах з ціною позову, що не перевищує двохсот п'ятдесяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

З наведених норм ЦПК України випливає, що судові рішення, якими порушуються права особи, не можуть бути оскаржені в касаційному порядку, якщо ціна позову не перевищує двохсот п'ятдесяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Але таке обмеження права на касаційне оскарження суперечить ст. 3 Конституції України, в якій однозначно встановлено, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Звернемо також увагу і на той аспект, що будь-яких обмежень у цій нормі щодо ціни відповідного права не встановлено. Навпаки у ч. 4 ст. 12 Конституції України додатково передбачено, що усі суб'єкти права власності рівні перед законом. Тому обмеження в захисті права власності за ціною позову слід розцінювати як дискримінацію. До наведеного можна додати й інші норми Конституції України, зокрема, статті 21 та 24, в яких гарантується рівність прав людей.

Отже, обмеження права на касаційне оскарження рішення суду, які передбаченні у ст. 389 ЦПК України слід розцінювати як такі, що суперечать Конституції України.

Тепер проаналізуємо, які ж винятки встановлені у п. 2 ч. 3 ст. 389 ЦПК України, тобто, за яких умов вони реалізуються та прокоментуємо їх.

Так, у п.п. а) п.2 ч.3ст. 389 ЦПК України *йдеться про те, що якщо касаційна скарга стосується питання права, яке має фундаментальне значення для формування єдиної правозастосовчої практики.* Цей виняток слід сприймати як складний юридичний факт, оскільки він базується на оціночному понятті «фундаментальне значення», яке застосовується у ЦПК України без розкриття його змісту. Цей законодавчий термін навіть не можна порівняти з такими поняттями як "доктринальне", "концептуальне" значення, які застосовуються у правовій науці. Тому згідно принципу правової визначеності норм законодавства, воно не повинно застосовуватися щодо обмеження права на касаційне провадження, оскільки будь-яке порушення права особи на захист власних прав у суді є неконституційним і цей виняток має розцінюватися як загальне правило, про що зазначалося раніше. Більше того, правові позиції Верховного Суду України лише окремими суддями узагальнюються у тематичних збірниках, але навіть фахівці не зобов'язані аналізувати судову практику через те, що вона має сприйматися нижче положень закону і може використовуватися тими суб'єктами, які застосовують її у своїй діяльності.

В практиці одного з авторів мав місце випадок, коли у правову позицію Верховного Суду зі застосування наслідків недотримання нотаріального посвідчення договору оренди нерухомості строком в три роки, яку цей суд кваліфікував, посилаючись на ч. 1 ст. 220 ЦК України, скаржником та його представником було запропоновано внести зміни та вирішити справу на підставі ч. 2 ст. 220 та ч. 3 ст. 261 ЦК України. Але, не зважаючи на це, касаційна скарга не була прийнята судом до розгляду лише з формальних міркувань.

Отже, у ЦПК для касаційного оскарження рішень у малозначних справах передбачено застосовувати виняток (п.п.а) п.2 ч.3 ст.389 ЦПК України) лише у випадку, коли *касаційна скарга стосується питання права, яке має фундаментальне значення для формування єдиної правозастосовчої практики.* Однак, на думку авторів, такий підхід «штовхає» осіб на звернення до касаційного суду, а вирішення питання про допустимість касаційної скарги залежатиме від питань права, які матимуть фундаментальне значення. Але ж фундаментальними для судової практики є питання, які вирішуються судами по різному. Тому суддям апеляційної інстанції слід робити узагальнення судової практики. На підставі таких узагальнень та їх аналізу Верховний Суд має формувати свої правові позиції і рекомендувати судам нижчих інстанцій законні обґрунтовані способи вирішення певних категорій справ. Але замість цього пропонується «спиратися» на п. 5 ч. 2 ст. 394 ЦПК і брати за основу ту правову позицію, яку Верховний Суд вже формулював у своїй постанові, зокрема, висновок щодо питання застосування норми права у подібних правовідносинах, про які йдеться у касаційній скарзі. І такий висновок суд апеляційної інстанції взяв за основу і переглянув судове рішення відповідно до нього. Звернемо увагу на те, що у цій нормі має місце застереження - "*крім випадку наявності постанови Верховного Суду про відступлення від такого висновку або коли Верховний Суд вважатиме за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах"*. З наведеного мав би випливати висновок про те, що касаційні скарги підлягають розгляду Верховним Судом у тих випадках, коли в них доводиться неправильність правової позиції Верховного Суду або неможливість її застосування до конкретної справи, але суд апеляційної інстанції саме на таку позицію ВС зробив посилання. Автори вважають, що такий підхід не слід маскувати за терміном «фундаментальне значення», а його необхідно перетворити на обов'язкову умову перегляду касаційної скарги. Опоненти такого висновку можуть послатися на те, що з метою зловживання правом скаржники будуть формувати свої касаційні скарги так, щоб рішення суду, які оскаржуються обов'язкового переглядалися касаційною інстанцією. Дійсно, така небезпека існує, але при цьому слід також зважувати настання певних негативних наслідків для правової системи України, коли правові позиції Верховного Суду міститимуть помилкове тлумачення норм законодавства або застосовуватимуться до всіх подібних справ, які мають вирішуватися по іншому. Такі фактори викликають недовіру до судової гілки влади, а це шлях до правового нігілізму…Слід також враховувати, що розгляд касаційної скарги не призводить до зупинення дії судового рішення, яке оскаржується, якщо це питання не було вирішено судом у порядку абз. 2 ч. 8 ст. 394 ЦПК України. Але у переважній більшості випадків зловживання правом на подання касаційної скарги має метою не «процесуальну гру» з опонентом, а переслідує цілком зрозумілі матеріальні цілі. Коли ж справа малозначна і , не зважаючи на це, особа подає касаційну скаргу, то стає очевидним, що кваліфікація справи як малозначної є неправильною або для особи така справа має принципове значення, яке вимірюється не тільки грошима. До такого висновку можна дійти й шляхом аналізу ставки судового збору, який збільшується вдвічі по відношенню до ставки судового збору при зверненні до суду першої інстанції (п.7 ч.2 ст.4 Закону) [12]. Загалом важко повірити в те, що особа буде боротися за удосконалення судової практики так само як і в те, що її

дії будуть спрямовані лише на продовження зловживання правом без реальної перспективи виграти справу. Дійсно, існують окремі випадки, коли незначна частина адвокатів радить продовжувати «безперспективну боротьбу» в касаційній інстанції, оскільки отримують за це гонорари.

Щодо п.п.б) п. 2 ч. 3 ст. 389 ЦПК України, де передбачений виняток, що, *якщо особа, яка подає касаційну скаргу, відповідно до цього Кодексу позбавлена можливості спростувати обставини, встановлені оскарженим судовим рішенням, при розгляді іншої справи.* Парадокс цього винятку полягає в тому, що особа, яка не брала участі у справі, якщо суд вирішив питання про її права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, не повинна виправдовуватися і спростовувати обставини, які були встановлені за її вимушеної відсутності. Тому вважаємо доцільним розглянути такі дві ситуації:

- коли особа не була належно повідомлена про розгляд справи, то їй законом гарантується право на перегляд заочного рішення суду (частини 3, 4 ст. 284 ЦПК України);

- якщо ж особа не була залучена до участі в справі і щодо її прав та обов'язків було ухвалене рішення, то їй законом гарантується право на апеляційне (ст.352 ЦПК України) та касаційне (ст.389 ЦПК України) оскарження рішення суду.

Щодо п.п.в) п.2 ч. 3 ст. 389 ЦПК України, то виняток передбачає, *якщо справа становить значний суспільний інтерес або має виняткове значення для учасника справи, який подає касаційну скаргу.*

В цьому підпункті даної норми вживається також і як у п.п.а) оціночне судження. І термін «суспільний інтерес» також потребує його тлумачення. Так, оприлюднення в медіа інформації про справу, яка слухалась судом вже може пов'язуватися з інтересом до такої справи. Однак, медіа можуть фіксувати кількість громадян, які переглянули таку інформацію, а також поставили лайки. Щодо телебачення та радіо, то ними не у всіх випадках фіксується кількість споживачів, які використовують їхню інформацію. Отже, на момент звернення скаржника до касаційного суду він повинен підтвердити належними доказами, що справа по якій він оскаржує рішення становить "суспільний інтерес", не говорячи вже про "значний суспільний інтерес" до такої справи. У зв'язку з цим, можна лише припускати, що одного повідомлення в медіа не достатньо для того, щоб стверджувати про наявність "значного суспільного інтересу". Наприклад, в мережі Інтернет можна побачити відеозаписи адвокатів з судового розгляду конкретних справ, у яких вони беруть участь. Такі відеозаписи, потенційно, можуть слугувати доказами суспільного інтересу, якщо буде підтверджено, що такий відеозапис проглянула значна кількість осіб. Може виникнути й питання про те, а скільки конкретно осіб має переглянути такий відеозапис, щоб в касаційній інстанції не виникало сумнівів у "значному суспільному інтересі" до конкретної справи. Вважаємо, що перегляд такого відеозапису хоча б трьома особами свідчить про суспільний інтерес до нього, оскільки в силу ментальності українців досить часто важлива інформація передається "з вуст в вуста" і все місто знає про відповідні події, дії або стан.

Щодо *виняткового значення питання для учасника справи*, який подає касаційну скаргу, то і в цьому положенні п.п. в) даної норми можна також знайти підставу для дискусії. У цьому зв'язку виникає питання, а як слід розуміти "виняткове значення питання" для особи (учасника справи)? Так, одні громадяни можуть програти в азартні ігри величезні гроші, розбити автомобіль, який коштує десятки тисяч доларів і спокійно до цього віднестись. Але вони не можуть спокійно сприйняти образу на їх адресу, а інша людина може покінчити життя самогубством через втрату стабільного доходу та неможливості сплатити комунальні послуги тощо. Тому для кожної конкретної людини "виняткове значення" матимуть певні обставини, які можуть сприйматися нею по різному, але одне очевидно, що правопорушення з боку суду жодний учасник справи, як правило, не сприймає спокійно. Це пов'язано, насамперед, з тим, що особи очікують від суд справедливого та законного рішення, а тому ними важко сприймаються випадки, коли суди ухвалюють несправедливі рішення по відношенню до них. Особливо це питання, на нашу думку, актуалізується після закінчення війни, коли військові повернуться до дому і вони будуть прагнути саме справедливості, тому для них вона матиме виняткове значення.

Щодо п.п.г) п.2 ч. 3 ст.389 ЦПК України, де йдеться про виняток, якщо *суд першої інстанції відніс справу до категорії малозначних помилково,* то його коментувати складно, оскільки впровадження принципу пропорційності в цивільне судочинство України відбувалося за європейськими рекомендаціями: переходити на двоінстанційну систему цивільного судочинства. Але перед запровадженням таких рекомендацій до організації системи судів і відображення їх в українському законодавстві, розробникам таких новел в України слід було звернути увагу на величезну кількість звернень українських громадян до Європейського суд з прав людини та передбачити термін такого переходу, зокрема, встановити якусь межу щодо зменшення кількості звернень до ЄСПЛ. Інакше виходить, що «проблемні» справи і, відповідно, права людей, які не знайшли судового захисту в

Україні «перейшли» до юрисдикції ЄСПЛ. Але це не призвело до процесуальної економії, а навпаки збільшило витрати часу, зусиль та коштів. Так, хоча б формально, розгляд касаційної скарги відбувається, а лише потім особа звертається до ЄСПЛ і цей суд задовольняє вимоги. А це означає, що згідно п.2 ч.3 ст.423 ЦПК України рішення має переглядатися у зв'язку з виключними обставинами, тому наша держава втрачає авторитет на міжнародній арені.

Не будемо наводити багато аргументів, які свідчать про нераціональність сучасної моделі цивільного судочинства, оскільки з цього питання вченими було висловлено багато думок у їх працях [13].

Проблемність поділу справ на складні та прості (малозначні, справи незначної складності) обумовлюється тим, що на стадії написання позовної заяви треба визначитись у якому провадженні вона має розглядатися і про це зазначити у ній. Але наперед неможливо передбачити, а як до такої заяви та позовних вимог, які викладені у ній і їх розміру віднесеться відповідач. Так, адвокату здається, що він правильно написав заяву, виклав у ній всі обставини і надав необхідні докази на їх підтвердження, але несподіванки для нього та його клієнта починаються лише з моменту отримання відзиву відповідача на позовну заяву, де може бути все поставлено «з ніг на голову».

Так, автори брали участь у одній судовій справа, спір у якій виник із трудових відносин. Суд відніс цю справу до малозначних і її розгляд мав здійснюватися у спрощеному позовному провадженні. Після отримання відзиву відповідача, позивачем до суду була направлена відповідь на відзив (ст.175 ЦПК України). Але, не зважаючи на отримання такої відповіді, суд ухвалив рішення не очікуючи заперечень відповідача (ст. 180 ЦПК України). Тому процес доказування і доведення у цій справ значно скоротився і фактично перетворився на формальність, так як доводи відзиву відповідача на позовну заяву лягли в основу рішення суду без будь-якого реагування на доводи позивача. Тому, на думку авторів, констатація Верховним Судом помилкової кваліфікації справи як малозначної має призводити до скасування рішення суду першої та апеляційної інстанцій, оскільки порушуються конституційні принципи цивільного судочинства – змагальності та захисту прав людини. Встановлюючи малозначність справи суд знецінює права людини, але при цьому судова влада вважає, що для реального захисту таких прав достатньою є спрощена (скорочена) процедура судового розгляду, але це суперечить ст. 3 Конституції України.

Висновки. Наведені у статті авторські висновки, зокрема, і про касаційні фільтри, які передбачені у ЦПК України, останні не вирішили проблем, які мають місце у касаційному провадженні, а навпаки вони спонукають до перегляду регламентації права на касаційне оскарження, передбаченого ЦПК України, зокрема, особливо у контексті тих рішень, які не підлягають касаційному оскарженню по окремих категоріях справ тощо. Потребує істотного вдосконалення процедура касаційного перегляду судових рішень і приведення її у відповідність до конституційних засад нашої держави замість встановлення зайвих касаційних фільтрів. Автори вважають, що державою її громадянам має бути гарантована та забезпечена доступність до касаційної інстанції як елементу правосуддя. При цьому, як, аргументували автори, не можна у цивільному процесуальному законодавстві України застосовувати не конкретну термінологію, оскільки багатозначне розумінням певних понять, оціночних категорій, їх сутності та різними підходами судів до їх інтерпретації та тлумачення обмежується гарантоване Конституцією України право особи на касаційне оскарження. Такі положення ЦПК України суперечить принципу правової визначеності, якому мають відповідати його норми. Тому на даному етапі вчені та практики спільно мають прикласти максимум своїх знань та зусиль для оновлення процесуального законодавства, включаючи ЦПК України. Слід ставити питання щодо вдосконалення ЦПК України більш широко і повернути цивільне судочинство обличчям до людини, а не до вироблення "єдиної судової практики". Необхідно брати до уваги реальні вимоги та інтереси учасників справи, сприяти перегляду правових позицій Верховного Суду і на цій підставі відкрити доступ до касаційного провадження всіх скарг, де позиції цього Суду ставляться під сумнів. Парадокс полягає в тому, що в сучасних доктринах пропагуються правотворчість суду та прецедентне право, хоча значна частина касаційних скарг обмежена в доступі до касаційного перегляду.

Отже, помилкові рішення судів і правові позиції Верховного Суду стають «зразком» для вирішення подібних справ іншими судами, а це їх стабілізує та надає їм важливішого значення ніж нормам законодавства.

Тому автори вважають, що право на касаційне оскарження рішення суду має узгоджуватися зі ст. 3 Конституції України, де проголошено: «Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави" Отже, це конституційне положення має бути відтворене в ЦПК України, норми якого мають базуватися на засаді верховенства права, шляхом створення гарантій забезпечення права особи на касаційне оскарження судових рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.
2. Навроцька Ю.В. Касаційні фільтри в цивільних справах : ефективність, проблеми законодавчого регулювання та перспективи вдосконалення. В кн. Цивільний процес: теорія і практика. Концепції вчених із удосконалення законодавства про цивільне судочинство / за заг. ред. доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України С.Я. Фурси, доктора юридичних наук, професора С.С. Бичкової. Київ, Алерта, 2023. С.607-621.
3. Ситников О. Зловживаючи формалізмом або Як запровадження касаційних фільтрів обмежує доступ до справедливості. *Закон і бізнес*. 12.02-18.02.2022. URL: https://zib.com.ua/ua/150567- yak_zaprovadzhennya_kasaciynih_filtriv_obmezhue_dostup_do_sp.html.
4. Міщенко І. Дискусійні аспекти касаційних фільтрів в господарському процесі. Київ, 18.02.2021 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/18_02_21_Mishchenko_filtr.pdf.
5. Махніцький О.І. Судова влада: сутність, зміст та поняття. Актуальні проблеми держави і права. 2013. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d163ac1c-689a-4766-a1f8-9891676d697c/content.
6. Шевчук А.В. Судова влада та суспільство правобережної України наприкінці XVIII– першій третині XIX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ, 2022. URL: https://eprints.zu.edu.ua/36216/10%D0%.
7. Судова влада. URL: https://court.gov.ua/press/news/1981666.
8. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D1%87#n4761.
9. Міжнародна конференція «Роль судової влади у подоланні викликів війни». URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/international-judicial-conference-the-role-of-the-judiciary-in-overcoming-the-challenges-of-war-.
10. Кодекс суддівської етики, затверджений рішенням XX чергового з'їзду суддів України від 18 вересня 2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-24#Text.
11. Рада суддів України затвердила коментар до Кодексу суддівської етики. URL: https://court.gov.ua/press/news/1981666.
12. Про судовий збір. Закон України від 8 липня 2011 року № 3674-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text.
13. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Верховенство права та інші принципи у виконавчому процесі України: актуальні питання (у контексті аналізу Проекту Закону про примусове виконання рішень № 5660) .*Право України.* 2021. №.10. С. 177-191. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322ю2025.90.1.45; Фурса С.Я., Фурса Є.І., Регушевський Е.Є. Конституція України та механізм забезпечення її дієвості (на прикладі захисту прав людини у конституційному та цивільному судочинстві) *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія " Право". 2025. № 90. частина. С. 342-348. DOI https://doi.org/10.24144/ 2307-3322ю2025.90.1.45.

Дата першого надходження рукопису до видання: 1.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Фурса С.Я., Фурса Є.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.6
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.48

ПРАВОВА ПРИРОДА NFT ЯК ОБ'ЄКТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Чудик С.,
студентка 2 курсу факультету права
Українського католицького університету
ORCID: 0009-0003-4799-8365

Тарасенко Х.Ю.,
докторка філософії в галузі права,
старша викладачка кафедри права
факультету права
Українського католицького університету,
адвокатка
ORCID: 0000-0001-9960-0169

Чудик С., Тарасенко Х. Правова природа NFT як об'єкту цивільних прав.

Наукова стаття присвячена комплексному дослідженню правової природи невзаємозамінних токенів (NFT) як об'єктів цивільних прав України. Актуальність дослідження зумовлена стрімким розвитком NFT-ринку, відсутністю спеціального законодавчого регулювання та необхідністю адаптації українського цивільного законодавства до викликів цифрової економіки. У роботі проаналізовано технічну природу NFT як передумову правової кваліфікації. Досліджено функціонування блокчейн-технології як розподіленого реєстру, процес мінтингу, роль смарт-контрактів у автоматизації виконання умов та відмінності між стандартами ERC-721 і ERC-1155. Обґрунтовано критичну тезу: NFT є не самим цифровим об'єктом, а цифровим сертифікатом автентичності, який засвідчує право власності на токен як цифрову річ. Визначено місце NFT у системі об'єктів цивільних прав України. Доведено неможливість кваліфікації NFT як речі у класичному розумінні або цінного паперу через відсутність зобов'язань емітента та абсолютну унікальність (невзаємозамінність) токенів або ж їх обмежену взаємозамінність виключно в межах однієї серії (регульованої єдиним смарт-контрактом). Найбільш точною кваліфікацією визнано поєднання концепцій «цифрової речі» (ст. 179[1] ЦК України) та «забезпеченого віртуального активу» за Законом України «Про віртуальні активи» (не набрав чинності), адже він відповідає ознакам нематеріального блага, є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражений сукупністю даних в електронній формі. Встановлено, що смарт-контракт може розглядатися як цивільно-правовий договір стосовно NFT-токена.

Окремий акцент зроблено на принциповому розмежуванні права власності на NFT та авторського права на твір. Встановлено, що придбання токена не має наслідком автоматичного переходу майнових авторських прав. Для передачі таких прав необхідне укладення окремого договору у письмовій формі з дотриманням вимог законодавства про авторське право. Проаналізовано міжнародний досвід регулювання NFT, зокрема положення Регламенту MiCA Європейського Союзу. Запропоновано розглядати систему блокчейн-реєстрації як підтвердження факту створення твору та виникнення авторських прав. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення українського законодавства у сфері регулювання NFT.

Ключові слова: NFT, авторське право, блокчейн, майнові права, токен.

Chudyk S., Tarasenko Kh.Yu. The legal nature of NFT as an object of civil rights.

The scientific article is devoted to a comprehensive study of the legal nature of non-fungible tokens (NFTs) as objects of civil rights under the legislation of Ukraine. The relevance of the research is obusloved by the rapid development of the NFT market, the absence of specific legislative regulation, and the necessity of adapting Ukrainian civil legislation to the challenges of the digital economy.

The paper analyzes the technical nature of NFTs as a prerequisite for their proper legal qualification. It examines the functioning of blockchain technology as a distributed ledger, the minting process, the role of smart contracts in automating the performance of contractual terms, and the distinctions between the ERC-721 and ERC-1155 standards. The article substantiates a critical thesis: an NFT does not constitute the digital object itself but rather represents a digital certificate of authenticity confirming ownership of the token as a digital asset.

The position of NFTs within the system of objects of civil rights of Ukraine is determined. The study demonstrates the impossibility of qualifying NFTs as "things" in the classical sense or as securities, due

to the absence of issuer obligations and the absolute uniqueness (non-fungibility) of tokens, or their limited fungibility exclusively within a single series governed by a unified smart contract. The most accurate legal qualification is recognized as a combination of the concepts of a "digital thing" (Article 179¹ of the Civil Code of Ukraine) and a "secured virtual asset" within the meaning of the Law of Ukraine "On Virtual Assets" (not yet in force), as NFTs meet the criteria of an intangible asset, constitute objects of civil rights, possess economic value, and are expressed as a set of data in electronic form. It is further established that a smart contract may be regarded as a civil law agreement in relation to an NFT token.

Particular emphasis is placed on the fundamental distinction between ownership of an NFT and copyright in the underlying work. It is established that the acquisition of a token does not automatically entail the transfer of economic copyright. The transfer of such rights requires the conclusion of a separate written agreement in compliance with copyright legislation. The article also analyzes international regulatory approaches to NFTs, in particular the provisions of the Markets in Crypto-Assets Regulation (MiCA) of the European Union. It is proposed to consider blockchain-based registration systems as evidence of the fact of creation of a work and the emergence of copyright. Finally, proposals are formulated for improving Ukrainian legislation in the field of NFT regulation.

Key words: NFT, copyright, blockchain, property rights, token.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток технології блокчейн та поява невзаємозамінних токенів (NFT) поставили перед правовою наукою та практикою низку принципово нових питань. NFT як цифрові активи, що засвідчують унікальність та майнове право на певні об'єкти, набули масового поширення з 2021 року, проте їх правова природа залишається предметом дискусій як у міжнародному, так і в українському правовому полі.

Актуальність дослідження зумовлена кількома чинниками. По-перше, відсутністю спеціального законодавчого регулювання NFT в Україні та невизначеністю їх місця у системі об'єктів цивільних прав. По-друге, практичними проблемами, що виникають при обігу NFT, зокрема щодо співвідношення права власності на токен та авторського права на пов'язаний твір. По-третє, необхідністю адаптації українського цивільного законодавства до викликів цифрової економіки та забезпечення правової визначеності для учасників NFT-ринку.

Метою цього наукового дослідження є комплексний аналіз правового режиму NFT-токенів у цивільному праві України через призму чинного законодавства, доктринальних підходів та міжнародного досвіду.

Стан опрацювання проблематики. Природа та особливості правового регулювання обігу NFT є предметом сучасних вітчизняних та зарубіжних наукових досліджень науковців та практиків фінансової сфери. Зокрема, це питання досліджували: Buterin V., Floreskul S., Loseva V., Цибань А., Смірнов І., Мурач Д., Сімсон О. та інші.

Виклад основного матеріалу. NFT (non-fungible token, невзаємозамінний токен) являє собою унікальний криптографічно захищений токен на блокчейні, який засвідчує право на певний цифровий або фізичний об'єкт. На відміну від взаємозамінних токенів, зокрема, криптовалют, кожен NFT є абсолютно унікальним та неподільним, що й визначає його сутність як невзаємозамінного активу [1]. Технологічною основою функціонування NFT є блокчейн – розподілена база даних, в якій записи про транзакції одночасно зберігаються на тисячах незалежних комп'ютерів (вузлів) у мережі. Така архітектура забезпечує три ключові властивості: децентралізацію (відсутність єдиного центру контролю), незмінність записів (неможливість ретроспективної зміни даних) та публічну верифікованість (можливість перевірки будь-яким учасником мережі). Найпоширенішою платформою для створення та обігу NFT є Ethereum, хоча активно використовуються також Solana, Binance Smart Chain та інші блокчейн-екосистеми [9; 14]. Важливим в аспекті дослідження правової природи NFT є те, що він не є самим цифровим об'єктом. Цифровий файл - зображення, відео чи аудіозапис - зазвичай зберігається поза блокчейном, на децентралізованих сховищах (IPFS) або централізованих серверах. У блокчейн записуються лише метадані токена: його унікальний ідентифікатор, посилання на файл, відомості про власника та автора [1; 9]. NFT виконує функцію не носія контенту, а цифрового сертифіката автентичності та права власності на токен як цифрову річ.

Процес створення NFT отримав назву мінтинг (від англ. minting - карбування монет). Технічно мінтинг полягає у перетворенні цифрового файлу на запис у блокчейні шляхом створення унікального ідентифікатора, завантаження метаданих та налаштування відповідного смарт-контракту [1]. Смарт-контракт являє собою програмний код, розміщений безпосередньо у блокчейні, який автоматично виконує заздалегідь визначені дії при настанні певних умов без участі посередників. У контексті NFT смарт-контракти забезпечують автоматичну передачу прав при купівлі-продажу

токена, визначають умови його подальшого обігу та можуть програмувати виплату авторських відрахувань (роялті) при кожному наступному перепродажі.

На сьогодні у екосистемі Ethereum існують два основні технічні стандарти NFT: ERC-721 та ERC-1155. Стандарт ERC-721 забезпечує абсолютну унікальність кожного токена – окремий смарт-контракт створюється для кожного NFT, що підвищує рівень безпеки, проте збільшує вартість транзакцій. Стандарт ERC-1155 дозволяє створювати серії токенів в одному контракті, що знижує витрати на комісію приблизно на 90% та підтримує часткову взаємозамінність у межах однієї серії [1]. Вибір технічного стандарту має не лише економічне, а й правове значення: він впливає на кваліфікацію токенів при застосуванні регулювання MiCA в Європейському Союзі, оскільки серії NFT за стандартом ERC-1155 можуть за певних умов розглядатися не як унікальні, а як взаємозамінні активи [2].

Сфери практичного застосування NFT є надзвичайно різноманітними. У галузі цифрового мистецтва NFT дозволяють художникам монетизувати свої твори шляхом їх продажу як унікальних цифрових об'єктів. В ігровій індустрії NFT використовуються для токенізації внутрішньоігрових предметів, у сфері метавсесвітів токени засвідчують право власності на віртуальну нерухомість та інші елементи цифрової ідентичності [1; 9]. Відтак, NFT ідеально підходять не тільки для геймарту, а для предметів мистецтва, рідкісних предметів і предметів колекціонування [18].

Визначення місця NFT-токена у системі об'єктів цивільних прав є ключовим питанням цього дослідження, оскільки від правильної кваліфікації залежить увесь подальший правовий режим таких токенів: порядок набуття прав на них, умови їх обороту, способи захисту та оподаткування їх як активу.

Відповідно до ст. 177 ЦК України об'єктами цивільних прав є речі, гроші, цінні папери, цифрові речі, майнові права, роботи та послуги, результати інтелектуальної діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага. Частина друга цієї статті прямо передбачає, що об'єкти цивільних прав можуть існувати у матеріальному світі та/або цифровому середовищі [15]. Ця норма відкриває можливість для включення NFT до системи об'єктів цивільних прав України, однак питання про те, до якої саме категорії вони належать, потребує окремого аналізу.

Серед науковців і практиків тривають дискусії щодо можливості поширення на NFT правового режиму цінного паперу. Відповідно до ст. 194 ЦК України цінний папір посвідчує грошове або інше майнове право, визначає взаємовідносини емітента та особи, яка має права на нього, передбачає виконання зобов'язань за ним, а також можливість передачі прав на нього [15]. При ближчому аналізі кваліфікація NFT як цінного паперу є неможливою з кількох підстав. По-перше, NFT не передбачає жодних зобов'язань з боку емітента щодо його погашення або виплати дивідендів. По-друге, кожен NFT є абсолютно унікальним, тоді як цінні папери одного випуску є взаємозамінними. По-третє, форма існування цінного паперу встановлюється законом, тоді як NFT функціонує на основі алгоритмів блокчейну. Як справедливо зазначається у доктрині, зміст NFT-токена не відповідає змісту поняття цінного паперу, оскільки невзаємозамінний токен не передбачає можливості звернення до «емітента» з вимогою про його погашення або отримання «дивідендів» за його тримання [9]. Втім, відзначаємо схожість правового режиму NFT та цінного паперу в тому контексті, що смарт-контракти можуть програмувати виплату авторських відрахувань (роялті) при кожному наступному перепродажі токена.

В оновленій редакції ЦК законодавець запровадив категорію «цифрова річ» (ст. 179[1] ЦК), яка є значно більш релевантною для кваліфікації NFT у поєднанні з поняттям «забезпечений віртуальний актив» відповідно до Закону України «Про віртуальні активи» № 2074-IX (далі – Закону).

Закон був прийнятий Верховною Радою України 17 лютого 2022 року. Водночас, відповідно до Розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Закон набирає чинності з дня набрання чинності законом про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування операцій з віртуальними активами. Станом на сьогодні зазначені зміни до Податкового кодексу не прийняті, отже – Закон чинності не набрав [17]. Це є одним із проявів правової невизначеності у сфері регулювання NFT в Україні. Незважаючи на це, Закон має важливе доктринальне значення, оскільки визначає концептуальні підходи законодавця до правового режиму цифрових активів.

Відповідно до ст. 1 Закону віртуальний актив – це нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав [17]. Це визначення цілком охоплює NFT-токен як явище: він є нематеріальним, виражений у електронній формі, має вартість та може посвідчувати майнові права на пов'язаний об'єкт, якщо це передбачено умовами смарт-контракту та додаткових договорів.

У ст. 4 Закону розмежовано два види віртуальних активів: незабезпечені та забезпечені. Незабезпечені віртуальні активи майнових прав не посвідчують. Забезпечені віртуальні активи посвід-

чують майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав [17]. Ця класифікація має вагоме значення для розуміння правової природи NFT. Оскільки NFT-токен, як правило, пов'язаний з певним цифровим або фізичним об'єктом і засвідчує право його власника майнове право на цей об'єкт, він за своєю природою є забезпеченим віртуальним активом.

Відповідно до ст. 6 Закону право власності на віртуальний актив набувається за фактом його створення, вчинення та виконання правочину щодо нього, на підставі норм закону або рішення суду. Воно засвідчується володінням ключа такого віртуального активу. Зміст права власності на віртуальний актив включає право володіти ним, користуватися та розпоряджатися ним на свій розсуд [17]. Ця норма надає власнику NFT повноцінний цивільно-правовий захист, що наближує правовий режим NFT до режиму об'єктів речових прав.

Попри концептуальну відповідність NFT поняттю забезпеченого віртуального активу, Закон не містить жодної спеціальної норми, присвяченої саме невзаємозамінним токенам. Це породжує правову невизначеність: визначення «нематеріальне благо, що має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі» є достатнім для розуміння сутності криптовалюти, проте певною мірою недостатнім для розуміння такого явища, як NFT-токен, з огляду на його посвідчувальну функцію та нерозривний зв'язок з іншим об'єктом [9].

Суттєвою проблемою є також ч. 7 ст. 4 Закону, яка встановлює, що віртуальні активи не є засобом платежу на території України та не можуть бути предметом обміну на майно (товари), роботи (послуги) [17]. Аналіз цієї норми дає підстави стверджувати, що це положення значно звужує сферу практичного застосування NFT в Україні: зокрема, особа не зможе законно обміняти свій NFT на нерухомість або будь-які послуги. Втім, вважаємо, що цей підхід є дискусійним. Безумовно, NFT не може вважатись засобом платежу. Але він цілком міг би бути предметом договору міни (ч. 5 ст. 715 ЦК України) або інших договорів про передання майна у власність, якщо його не розглядати як аналог для розрахунку грошовими коштами (засобу платежу).

Стаття 179[1] ЦК України встановлює: цифровою річчю є благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність; цифровою річчю є віртуальні активи, цифровий контент та інші блага. До цифрових речей застосовуються положення ЦК про речі, якщо інше не встановлено ЦК, законом або не випливає із сутності цифрової речі [15]. Запровадження цієї категорії є важливим з двох причин. По-перше, воно прямо включає віртуальні активи, а отже, – і NFT, до системи об'єктів цивільних прав як окремий різновид речей. По-друге, поширення на цифрові речі режиму речових прав відкриває можливість застосування до NFT таких інститутів цивільного права, як право власності, речово-правові способи захисту, правила про спільну власність, успадкування тощо.

Водночас, кваліфікація NFT виключно як цифрової речі є неповною з огляду на його специфічну посвідчувальну функцію. NFT-токен виконує функцію правовстановлюючого документа – він виступає своєрідним «сертифікатом», що посвідчує суб'єктивне право на інший об'єкт цивільних прав, а тому не може розглядатися як самостійний незабезпечений віртуальний актив [9]. Економічна вартість NFT залежить виключно від об'єкта, який він посвідчує: без такого поєднання токен як набір літер та цифр не становить жодної самостійної цінності. Поєднання ознак цифрової речі (ст. 179[1] ЦК) та забезпеченого віртуального активу (ст. 1, 4 ЗУ «Про віртуальні активи») дає найбільш точну характеристику правової природи NFT.

Окреме питання становить правова природа смарт-контрактів, які є невід'ємним елементом функціонування NFT. Смарт-контракт – це програмний код, розміщений у блокчейні, що автоматично виконує заздалегідь визначені дії при настанні певних умов без участі посередників. У сфері NFT смарт-контракти виконують декілька функцій: фіксують факт створення токена та первісного власника; автоматично забезпечують передачу прав при кожній транзакції; визначають умови обороту токена; можуть передбачати автоматичне нарахування роялті на користь автора при кожному наступному перепродажі [1; 9]. Відповідно до ч. 1 ст. 202 ЦК України правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [15]. Смарт-контракт, в основі якого лежить правочин, що вчиняється через мережу Інтернет, повністю відповідає цьому визначенню: він спрямований на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків стосовно NFT та пов'язаного з ним об'єкта. Відповідно до ч. 4 ст. 202 ЦК дво- чи багатостороннім правочином є погоджена дія двох або більше сторін [15], що також відповідає природі смарт-контракту, який передбачає взаємодію продавця та покупця NFT.

Відповідно до ст. 205 ЦК правочин може вчинятися усно або у письмовій (електронній) формі. У ст. 207 ЦК визначено, що правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо його зміст зафіксований в одному або кількох документах, у тому числі електронних, або якщо воля сторін виражена за допомогою електронного або іншого технічного засобу зв'язку [15].

Відповідно до ст. 207 ЦК правочин вважається вчиненим у письмовій формі, якщо він підписаний його стороною (сторонами), причому для ідентифікації використовується електронний під-

пис [15]. Більшість смарт-контрактів у сфері NFT не передбачають накладення кваліфікованих електронних підписів сторін у розумінні українського законодавства. Втім, укладення такого договору за допомогою електронних засобів можна вважати дотриманням письмової форми правочину. Смарт-контракт може бути підставою виникнення договірного зобов'язання стосовно самого NFT-токена, однак для передачі майнових прав інтелектуальної власності на пов'язаний твір необхідним є укладення окремого договору у належній письмовій або електронній формі з електронним підписом [9].

Одним із дискусійних питань у сфері створення та обігу NFT є хибне уявлення про те, що придбання токена автоматично означає набуття авторського права на пов'язаний з ним цифровий твір. Це непорозуміння має серйозні правові наслідки, і його усунення є першочерговим завданням як для законодавця, так і для практикуючих юристів.

Принципова відповідь на це питання закладена безпосередньо у законодавстві України. Стаття 419 ЦК України прямо встановлює: право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать одне від одного; перехід права власності на річ не означає переходу права на об'єкт права інтелектуальної власності [15]. Ця норма у поєднанні з ч. 1 ст. 10 Закону України «Про авторське право і суміжні права», яка встановлює, що відчуження матеріального, електронного (цифрового) об'єкта, в якому втілено (зафіксовано) твір, не означає передання (відчуження) майнових прав на твір і навпаки [16], формує чітке правило: набуття прав NFT та набуття авторських прав на твір є принципово різними правовими явищами.

Розмежування набуває конкретного змісту через аналіз ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права», яка визначає зміст майнових прав на твір. Суб'єкт авторського права має право використовувати твір будь-яким способом, а також виключне право дозволяти або забороняти використання твору іншими особами. До способів використання відносяться: відтворення, розповсюдження примірників, публічне виконання та показ, інтерактивне надання доступу публіці, переробка тощо [16]. Жодного з цих прав покупець NFT не набуває автоматично – він отримує лише право власності на сам токен як цифрову річ у розумінні ст. 179¹ ЦК України.

Відповідно до ст. 440 ЦК України майнові права на твір належать його авторові, якщо інше не встановлено договором чи законом [15]. Тобто всі перелічені правомочності залишаються у автора доти, доки він не передав їх за належно оформленим договором. У доктрині ця ситуація описується через розмежування трьох рівнів прав: право на сам NFT-токен (цифрова річ), право на доступ до пов'язаного цифрового файлу та авторське право на твір, зображення якого міститься у файлі [1; 9]. Кожен рівень є самостійним об'єктом цивільних прав, і перехід прав на один рівень не тягне автоматичного переходу прав на інший.

На практиці це означає, наприклад, що власник NFT на цифрове зображення не може без дозволу автора друкувати його на футболках, використовувати у рекламі або публічно демонструвати на виставках - всі ці дії є способами використання твору у розумінні ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права» і потребують окремого дозволу. Виняток становлять лише випадки вільного використання, вичерпний перелік яких встановлений ст. ст. 22–28 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [16].

Додатковий вимір цього розмежування пов'язаний з особистими немайновими правами автора, які відповідно до ст. 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права» та ст. 423 ЦК України є невідчужуваними і не можуть бути передані іншим особам на підставі жодного із правочинів [15; 16]. Навіть у разі повного відчуження майнових прав автор зберігає право на авторство, право на ім'я та право на цілісність твору. Будь-яке спотворення чи зміна NFT-твору без згоди автора є порушенням його особистих немайнових прав незалежно від того, хто є власником токена.

З'ясувавши, що набуття права на NFT не є підставою для автоматичного переходу авторських прав на твір, необхідно визначити, за яких умов і у якому порядку такий перехід може відбутися відповідно до законодавства України. Ключовою є ст. 48 Закону України «Про авторське право і суміжні права», яка встановлює загальні вимоги до правочинів щодо розпоряджання майновими правами. Відповідно до ч. 2 цієї статті такі правочини вчиняються у письмовій (електронній) формі, крім договору про використання твору в періодичних виданнях [16]. У договорі мають бути визначені: відомості, що дозволяють ідентифікувати об'єкт; обсяг майнових прав, що передаються; розмір чи спосіб визначення винагороди або зазначення про безвідплатний характер договору. У свою чергу ст. 1107 ЦК України прямо вказує, що правочин щодо розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності, укладений із недодержанням письмової (електронної) форми, є нікчемним [15]. У Закону України «Про авторське право і суміжні права» визначає порядок передання (відчуження) майнових прав: суб'єкт авторського права може передати їх повністю або частково, на всі або окремі способи використання, на всі держави або певну територію [16]. При цьому права в обсязі, не передбаченому у договорі, вважаються такими, що не передані. Принцип

тлумачення на користь автора закріплений також ст. 1108 ЦК України, яка вказує, що ліцензіат не має права використовувати об'єкт права інтелектуальної власності в іншій сфері, ніж визначено ліцензією [15].

Для операцій з NFT це породжує практичну проблему. Більшість угод з купівлі-продажу NFT укладаються через смарт-контракти на іноземних платформах (OpenSea, Rarible тощо), які не передбачають укладення жодного окремого договору щодо авторських прав. Навіть якщо смарт-контракт містить певні умови використання, предметом цього договору не охоплюється перехід майнових прав інтелектуальної власності на пов'язаний об'єкт. Отже, набуття NFT на будь-якій стандартній платформі без укладення окремого авторського договору не надає покупцю жодних майнових авторських прав.

Разом із тим законодавство передбачає три механізми, які можуть супроводжувати операції з NFT. Першим є договір про передання (відчуження) майнових прав, укладений за ст. 49 Закону України «Про авторське право і суміжні права» та ст. 1113 ЦК України, яка передбачає, що майнові права переходять до набувача з моменту укладення договору, якщо інше не встановлено договором або законом [15; 16]. Другим є ліцензійний договір за ст. 50 Закону України «Про авторське право і суміжні права», що надає обмежений дозвіл на використання твору визначеним способом на певній території та протягом певного строку [16]. Обидва варіанти потребують оформлення у належній письмовій (електронній) формі з електронним підписом, що є головним практичним викликом для NFT-ринку.

Третім механізмом є публічна ліцензія (ст. 51 Закону України «Про авторське право і суміжні права»), яка видається шляхом оприлюднення умов разом з наданням можливості дистанційного ознайомлення з об'єктом [16]. Деякі автори NFT-проєктів використовують ліцензії типу Creative Commons або власні умови, опубліковані разом із NFT, що технічно відповідає конструкції публічної ліцензії. Однак публічна ліцензія є невиключною за визначенням (ч. 4 ст. 51 ЗУ про АП), а отже, не може забезпечити покупцю ексклюзивних прав на твір [16].

Окремо слід звернути увагу на право слідування - невідчужуване право автора на отримання частки від кожного наступного перепродажу оригіналу художнього твору (ст. 30 Закону України «Про авторське право і суміжні права», ст. 448 ЦК України) [15; 16]. Механізм роялті у смарт-контрактах, що автоматично перераховує відсоток від кожного перепродажу NFT на гаманець автора, є технологічним еквівалентом права слідування. Однак між ними є правова різниця: право слідування є невідчужуваним і гарантованим законом, тоді як роялті у смарт-контракті залежать виключно від технічних налаштувань і фактично легко обходяться шляхом продажу поза платформою.

Несанкціонований мінтинг - тобто створення NFT на основі чужого твору без дозволу правовласника - є однією з найгостріших практичних проблем NFT-ринку. За даними 2022 року, 80% колекцій, створених через інструмент безкоштовного мінтингу на платформі OpenSea, були визнані плагіатом або спамом [4]. Відповідно до ст. 53 Закону України «Про авторське право і суміжні права»порушенням майнових авторських прав є використання об'єкта авторського права без дозволу суб'єкта таких прав, якщо такі дії не підпадають під передбачені законом випадки вільного використання [16]. Процес мінтингу передбачає щонайменше відтворення твору (копіювання цифрового файлу) та, як правило, інтерактивне надання доступу до нього через платформу, що відповідає п. 1 і п. 7 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [16]. Таким чином, несанкціонований мінтинг є порушенням одразу кількох майнових правомочностей автора. Якщо ж несанкціонований NFT супроводжується зазначенням імені іншого «автора» або псевдоніма – він підпадає під визначення плагіату як опублікування твору під іменем особи, яка не є його автором (п. 1 ч. 2 ст. Закону України «Про авторське право і суміжні права») [16].

Міжнародна судова практика підтверджує цей підхід. Справа Hermès International v. Rothschild (США, 2023) встановила прецедент відповідальності за несанкціоноване використання торговельної марки при мінтингу NFT: суд визнав, що серія «MetaBirkins» порушувала права Hermès, оскільки покупці могли сприйняти ці токени як пов'язані з офіційним брендом [9]. Китайський суд у справі Shenzhen Qice v. Bigverse (2022) визнав, що розміщення NFT із зображенням чужого твору без дозволу правовласника є порушенням авторського права навіть у цифровому середовищі [10].

Відповідно до ст. 9 Закону України «Про авторське право і суміжні права» авторське право виникає внаслідок факту створення твору і не потребує жодної реєстрації (принцип «без формальностей») [16]. Презумпція авторства – за відсутності доказів іншого автором вважається фізична особа, ім'я якої зазначено в оригіналі або копії твору – ускладнює захист у цифровому середовищі, де ідентифікація автора часто неможлива або складна.

Способи захисту авторського права визначені ст. 55 Закону України «Про авторське право і суміжні права» і включають вимоги про визнання права, відшкодування збитків, виплату ком-

пенсації від 2 до 200 прожиткових мінімумів або фіксованої подвоєної/потроєної суми ліцензійної винагороди, а також припинення порушення [16]. На практиці, однак, захист авторського права від несанкціонованого мінтингу в Україні стикається зі значними труднощами: транскордонний характер більшості NFT-платформ, анонімність учасників блокчейн-транзакцій та відсутність ефективних механізмів взаємодії із зарубіжними платформами суттєво ускладнюють як встановлення порушника, так і виконання судового рішення. Попри переважно негативний контекст, NFT-технологія має значний позитивний потенціал у сфері захисту авторських прав – як інструмент підтвердження авторства та фіксації провенансу твору. Відповідно до ст. 9 Закону України «Про авторське право і суміжні права» реєстрація авторського права не є обов'язковою, однак суб'єкт авторського права може зареєструвати своє право у відповідному державному реєстрі для засвідчення факту і дати опублікування, підтвердження авторства тощо [16]. Державну реєстрацію здійснює НОІВ з видачею відповідного свідоцтва. Водночас традиційна система реєстрації є паперовою, повільною і недостатньо пристосованою до потреб цифрового середовища. NFT-технологія дозволяє вирішити цю проблему через автоматизовану фіксацію факту і часу створення об'єкта на незмінному публічному реєстрі (блокчейні). NFT може виступати охоронним цифровим документом – своєрідними «метаданими», пов'язаними з цифровим файлом твору, або способом технічного захисту об'єкта авторського права від посягань [12]. Успішні приклади таких рішень уже існують: платформи Ascribe та Binded дозволяють авторам реєструвати цифрові твори у блокчейні як доказ авторства; сервіс WIPO PROOF генерував цифровий відбиток будь-якого файлу з прив'язкою до часу і криптографічним підтвердженням.

Для України пропонується наступна модель: НОІВ як державний орган, відповідальний за реєстрацію авторських прав, міг би запровадити систему «NFT-реєстрації», аналогічну системі WIPO PROOF, інтегрувавши блокчейн-технологію у чинний реєстр свідоцтв про авторське право [12]. Це відповідало б повноваженням НОІВ, визначеним ст. 4 Закону України «Про авторське право і суміжні права», зокрема веденню в електронній формі Державного реєстру свідоцтв про реєстрацію авторського права [16]. Така система забезпечила б: незмінний цифровий запис часу і факту створення твору; унікальний ідентифікатор кожного об'єкта авторського права; публічну верифікацію авторства; автоматичне підтвердження провенансу при кожній транзакції з NFT. Реалізація цієї моделі вимагає внесення змін до Закону України «Про авторське право і суміжні права» щодо визнання NFT-запису у реєстрі НОІВ як підтвердження авторства поряд із традиційним свідоцтвом. Водночас слід враховувати, що NFT сам по собі не вирішує проблему встановлення достовірності авторства: токен лише фіксує факт, що певна особа у певний момент здійснила мінтинг певного файлу, але не підтверджує, що саме ця особа є творцем твору. Тому ефективна система реєстрації повинна поєднувати NFT-фіксацію з верифікацією особи заявника через систему електронної ідентифікації (наприклад, через КЕП або систему BankID).

Для повного розуміння перспектив правового регулювання NFT в Україні необхідно проаналізувати міжнародний досвід та виклики, з якими стикаються інші юрисдикції. Європейський Союз у 2023 році прийняв Регламент MiCA (Markets in Crypto-Assets), який встановлює комплексну систему регулювання криптоактивів. Водночас NFT отримали певне винятковое ставлення: відповідно до ст. 2(3) MiCA унікальні та неподільні криптоактиви виключаються зі сфери застосування регламенту [2]. Це означає, що справжні NFT, які є абсолютно унікальними, не підпадають під ліцензійні вимоги MiCA. Однак регламент містить застереження: якщо серія NFT або колекція за економічними характеристиками є взаємозамінною, вона може кваліфікуватися як звичайні криптоактиви і підпадати під повне регулювання.

У США NFT регулюються переважно через призму існуючого законодавства про цінні папери та захист інтелектуальної власності. Комісія з цінних паперів та бірж (SEC) застосовує Тест Хауї (Howey Test) для визначення, чи є NFT інвестиційним контрактом. Якщо NFT продається з обіцянками прибутку від зусиль третіх осіб, він може кваліфікуватися як цінний папір і підлягати відповідному регулюванню. Водночас більшість NFT, що представляють колекційні предмети або цифрове мистецтво, не проходять цей тест і залишаються поза регулюванням SEC [9].

Сполучене Королівство у 2022 році у справі Osbourne v. Persons Unknown визнало NFT об'єктом права власності, що підлягає судовому захисту, включаючи можливість накладення арешту [3]. Комісія з права Великобританії у 2021 році підтвердила, що смарт-контракти є юридично обов'язковими договорами у рамках існуючого законодавства про контракти. Це є важливим прецедентом для визнання правової сили автоматизованих угод у блокчейні.

Для України ключовими викликами є: відсутність чинності Закону через неприйняття змін до Податкового кодексу; відсутність спеціального регулювання NFT навіть у рамках прийнятого, але нечинного закону; правова невизначеність щодо оподаткування операцій з NFT; складність верифікації учасників транзакцій та виявлення порушень авторського права на децентралізованих

платформах; домінування іноземних платформ та відсутність ефективних механізмів правозастосування.

Водночас існують і позитивні передумови для розвитку NFT-ринку в Україні: запровадження концепції «цифрової речі» у ЦК України створює правову основу для визнання NFT об'єктами цивільних прав; прийнята концепція віртуальних активів у нечинному законі формує доктринальну базу для подальшого регулювання; розвинена IT-індустрія та високий рівень цифрової грамотності населення створюють передумови для активного використання NFT.

Ключовими напрямами вдосконалення законодавства мають стати: внесення змін до Податкового кодексу для забезпечення набрання чинності Закону; доповнення цього Закону окремими нормами про NFT з урахуванням їх специфіки як забезпечених віртуальних активів; розробка механізму верифікації авторства при реєстрації NFT через НОІВ; створення правових підстав для співпраці з іноземними платформами щодо захисту авторських прав українських авторів; запровадження преференційного податкового режиму для стимулювання розвитку NFT-індустрії в Україні.

Висновки. За наслідками проведеного дослідження доходимо висновку, що NFT є складним техніко-правовим феноменом, що поєднує криптографічний захист, незмінність записів у розподіленому реєстрі та програмовану логіку смарт-контрактів. NFT не є річчю у класичному розумінні ст. 179 ЦК та не може кваліфікуватися як цінний папір за ст. 194 ЦК через відсутність зобов'язань емітента та абсолютну унікальність кожного токена. На NFT-токен може проширюватись правовий режим цифрової речі у розумінні ст. 179[1] ЦК України у поєднанні з поняттям «забезпечений віртуальний актив» відповідно до Закону України «Про віртуальні активи». NFT може вважатись крипто-активом у разі, серія NFT або колекція за економічними характеристиками є внутрішньо взаємозамінною. NFT не може вважатись засобом платежу. Але він цілком міг би бути предметом договору міни (ч. 5 ст. 715 ЦК України) або інших договорів про передання майна у власність (в розумінні його як майна). Смарт-контракт може бути підставою виникнення договірного зобов'язання стосовно самого NFT-токена, однак для передачі майнових прав інтелектуальної власності на пов'язаний твір необхідним є укладення окремого договору у належній письмовій або електронній формі з електронним підписом. Несанкціонований мінтинг є порушенням майнових авторських прав за ст. 53 Закону України «Про авторське право і суміжні права», оскільки включає відтворення та інтерактивне надання доступу до твору без дозволу автора. NFT має значний потенціал як інструмент підтвердження авторства та фіксації провенансу твору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Floreskul S., Loseva V. Legal Aspects of Launching NFT Projects in Ukraine. URL: https://avitar.legal/blog/legal-aspects-of-launching-nft-projects-in-ukraine (дата звернення: 04.03.2026).
2. Buterin V. Regulation of Non-Fungible Tokens Under the EU Law. URL: https://eu.ci/regulation-of-non-fungible-tokens-under-the-eu-law/ (дата звернення: 04.03.2026).
3. Barnes. Yu. Legal Issues Surrounding NFTs. 2024. URL: https://www.barnes-law.co.uk/blogs-and-articles/legal-issues-surrounding-nfts (дата звернення: 04.03.2026).
4. Manav G. NFTs and Copyright Law. 2025. URL: https://csriprnusrl.wordpress.com/2025/07/04/nfts-and-copyright-law (дата звернення: 04.03.2026).
5. NFT Projects Legal Practice. Finance Business Service. URL: https://fbs-tax.com/en/legal-practice/nft-projects/ (дата звернення: 04.03.2026).
6. NFT Issuance Legal Structuring. URL: https://www.legalnodes.com/article/nft-issuance-legal-structuring (дата звернення: 04.03.2026).
7. What is an NFT and How Do These Affect Artists. URL: https://www.dacs.org.uk/advice/articles/what-is-an-nft (дата звернення: 04.03.2026).
8. NFT Legal Framework. URL: https://cryptomap.io/categories-of-crypto-businesses/nft/ (дата звернення: 04.03.2026).
9. Цибань А. Окремі аспекти правової природи nft-токенів як віртуальних активів (благ). Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 1. С. 150-152. https://lsej.org.ua/1_2023/33.pdf (дата звернення: 04.03.2026).
10. Смірнов І. Правове регулювання NFT в Україні. 2023. URL: https://biz.ligazakon.net/ (дата звернення: 04.03.2026).
11. Спадкування NFT та криптовалюти. 2023. URL: https://bakhmachandpartners.com/ua/nas-zapytuiut/spadkuvannya-nft-ta-kriptovalyuti-pravova-priroda (дата звернення: 04.03.2026).
12. Мурач Д. Non-fungible token (NFT). Виклики та перспективи для інтелектуальної власності. Цивілістична платформа. 2025. № 1 (4). С. 209-215. URL: https://clp.org.ua/wp-content/uploads/2025/03/zhurnal.-4-j-vypusk.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

13. Лисенко Є.Є., Чиж В.О., Катькалов М.С. Фінансово-правове регулювання невзаємозамінних токенів. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 11. С. 94-96. URL: https://www.lsej.org.ua/11_2021/21.pdf (дата звернення: 04.03.2026).
14. Що таке NFT? Binance. URL: https://www.binance.com/uk-UA/square/post/348882 (дата звернення: 04.03.2026).
15. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 04.03.2026).
16. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 1 грудня 2022 року № 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20 (дата звернення: 04.03.2026).
17. Про віртуальні активи: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2074-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20 (дата звернення: 04.03.2026).
18. Ольга Сімпсон. Цифрове мистецтво, блокчейнізація та NFT: юридичний розбір. 2022. URL: https://ilti.com.ua/czifrove-mistecztvo,-blokchejnizacziya-ta-nft-yuridichnij-rozbir (дата звернення 04.02.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 4.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Чудик С., Тарасенко Х., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.82:948:96
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.49

ШЛЮБНИЙ ДОГОВІР В УКРАЇНІ ТА НІМЕЧЧИНІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Шкрібляк К.П.
кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії Служби безпеки України,
приватний нотаріус
Київського міського нотаріального округу
ORCID: 0000-0001-5486-788X

Шкрібляк К.П. Шлюбний договір в Україні та Німеччині: порівняльно-правовий аналіз.

Статтю присвячено порівняльно-правовому аналізу шлюбного договору в Україні та Німеччині з акцентом на його зміст, межі договірного регулювання, порядок нотаріального посвідчення, участь перекладача та представника, а також захист прав подружжя і третіх осіб. Актуальність дослідження зумовлена, з одного боку, зростанням кількості правочинів за участю громадян України, які перебувають за кордоном у зв'язку з війною, а з іншого – євроінтеграційним курсом України та необхідністю врахування європейського досвіду у сфері сімейно-правового регулювання.

Проаналізовано підходи українських науковців щодо допустимих умов шлюбного договору, доцільності створення спеціального реєстру шлюбних договорів, можливості укладення такого договору через представника, а також співвідношення принципу свободи договору та законодавчих обмежень щодо його змісту. Окрему увагу приділено питанням захисту інтересів третіх осіб у разі внесення змін до шлюбного договору, особливостям посвідчення договорів з іноземним елементом, ролі перекладача та необхідності двомовного оформлення договору. Обґрунтовано, що в умовах зростання транскордонних сімейних правовідносин українська нотаріальна практика потребує вдосконалення як у частині законодавчого регулювання, так і в частині методики правового консультування сторін. Авторкою наголошено, шо важливого значення набуває роль нотаріуса в процедурі посвідчення шлюбного договору. Нотаріус не може зводити свою функцію лише до формального засвідчення підписів або реєстрації волевиявлення сторін. Обов'язок роз'яснення правових наслідків правочину передбачає активну правопросвітницьку й превентивну функцію нотаріуса.

Зроблено висновок про необхідність подальшого нормативного й доктринального опрацювання змістовних меж шлюбного договору, процедур його посвідчення та механізмів врахування іноземного правопорядку. Додатково акцентовано, що порівняльний аналіз дає можливість виокремити не лише відмінності у нормативній техніці, а й спільні підходи до забезпечення балансу приватної автономії сторін, добросовісності договірного регулювання та судового контролю за недопущенням істотної диспропорції в майновому становищі подружжя.

Ключові слова: шлюбний договір, нотаріальне посвідчення, порівняльно-правовий аналіз, іноземний елемент, майнові права подружжя, аліментні зобов'язання, представництво, криптоактиви.

Shkribliak K.P. Marriage contract in Ukraine and Germany: comparative legal analysis.

The article is devoted to a comparative legal analysis of the marriage contract in Ukraine and Germany, with a focus on its content, limits of contractual regulation, notarization procedure, participation of an interpreter and a representative, as well as protection of the rights of spouses and third parties. The relevance of the study is due to the increase in the number of transactions involving Ukrainian citizens staying abroad due to the war and Ukraine's European integration course, which requires taking into account European experience in the field of family law regulation. The article analyzes the approaches of Ukrainian scholars regarding the permissible terms of a marriage contract, the expediency of creating a special register of marriage contracts, the possibility of concluding such a contract through a representative, and the correlation between the principle of freedom of contract and statutory restrictions on its content. Particular attention is paid to the protection of third parties' interests when amending a marriage contract, the specifics of certifying contracts with a foreign element, the role of an interpreter, and the need for bilingual drafting. It is substantiated that, under the conditions of increasing cross-border family legal relations, Ukrainian notarial practice requires further improvement both in terms of legislation and in terms of legal counselling methodology for the parties. The author stated that the role of a notary is crucial in the procedures for concluding any contract. A notary cannot limit their function to merely formally confirming notifications or restoring a

person's will. The obligation clarifies the legal issues of a legal entity before the assets of the notary's legal protection and preventive functions.

The author concludes that further regulatory and doctrinal elaboration is needed regarding the substantive limits of the marriage contract, the procedures for its notarization, and the mechanisms for taking foreign legal orders into account. The comparative perspective also makes it possible to identify common approaches to balancing private autonomy, good faith in contractual regulation, and judicial control aimed at preventing substantial disproportions in the spouses' property position.

Key words: marriage contract, notarization, comparative legal analysis, foreign element, spouses' property rights, maintenance obligations, representation, crypto assets.

Постановка проблеми. Актуальність теми зумовлена двома взаємопов'язаними чинниками. По-перше, значна кількість громадян України внаслідок повномасштабної війни перебуває на території держав Європи, що об'єктивно збільшує кількість сімейних правовідносин з іноземним елементом. По-друге, курс України на інтеграцію до Європейського Союзу актуалізує потребу в осмисленні європейських моделей договірного врегулювання шлюбних відносин та можливостей їх адаптації до українського правопорядку. У цьому контексті особливого значення набуває питання змісту шлюбного договору, меж договірної свободи подружжя, порядку нотаріального посвідчення договорів за участю іноземців, а також їх подальшого використання в іншій державі.

Стан наукової розробки проблеми. Проблематика шлюбного договору висвітлювалася у працях із міжнародного приватного права, сімейного права та порівняльного правознавства [1–4]. У вітчизняній науці значна увага приділялася загальним питанням правової природи шлюбного договору, його змісту та місцю в системі сімейно-правових договорів, а також окремим аспектам зарубіжного досвіду [5–10]. Водночас порівняльний аналіз українського та німецького регулювання, особливо в контексті нотаріальної практики та посвідчення договорів з іноземним елементом, потребує подальшого опрацювання.

Метою статті є узагальнення наукових і практичних підходів до правового регулювання шлюбного договору в Україні та Німеччині, виявлення колізійних і дискусійних питань, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення українського законодавства та нотаріальної практики.

Виклад основного матеріалу. У сучасній доктрині шлюбний договір розглядається як інструмент індивідуалізації майнового режиму подружжя та врегулювання пов'язаних із ним майнових прав і обов'язків. Узагальнення зарубіжного досвіду свідчить, що в багатьох правопорядках предметом такого договору є насамперед майнові права та обов'язки подружжя, порядок розподілу майна, взаємне утримання, а також інші наслідки припинення шлюбу [8, с. 38–41].

У вітчизняній науці висловлено низку пропозицій щодо розширення змісту шлюбного договору, створення окремого реєстру шлюбних договорів, допущення представництва при його укладенні та можливості врегулювання в ньому додаткових питань, пов'язаних із сімейним життям [9, с. 84]. Окремі з таких ідей заслуговують на увагу, однак потребують критичної оцінки з урахуванням природи шлюбного договору, функцій нотаріуса та необхідності захисту прав третіх осіб.

Так, дискусійним є питання про допустимість внесення змін до шлюбного договору після виникнення зобов'язань перед третіми особами. Враховуючи функціональне значення шлюбного договору для визначення майнового режиму подружжя, а також можливий вплив його умов на інтереси кредиторів, доцільно виходити з того, що зміни до такого договору не повинні погіршувати становище третіх осіб. У цьому аспекті заслуговує на підтримку підхід, за яким у разі виникнення відповідних зобов'язань зміни до шлюбного договору, що погіршують умови виконання обов'язків перед третіми особами, не повинні мати для них юридичної сили.

Неоднозначною є й пропозиція щодо ведення реєстру шлюбних договорів органами державної реєстрації актів цивільного стану. Оскільки шлюбний договір посвідчується нотаріально, логічним видається пов'язувати функцію обліку таких договорів саме з нотаріальною системою. Такий підхід узгоджується і з чинною моделлю функціонування інших реєстрів, ведення яких забезпечується в межах нотаріальної діяльності.

Окремого аналізу потребує питання змістовних меж шлюбного договору. В українському праві законодавець досить обережно підходить до можливості включення до нього положень, що стосуються особистих немайнових відносин подружжя та прав дитини. Водночас надмірно жорсткі заборони у цій сфері можуть суперечити загальній ідеї свободи договору. Разом із тим твердження про можливість «обходу» законодавчих обмежень шляхом зміни назви договору або включення до нього елементів інших домовленостей не може вважатися прийнятним для науково-практичного дискурсу. Більш коректним є висновок про необхідність чіткого законодавчого визначення допустимих меж комплексного договірного регулювання сімейних відносин із урахуванням принципу найкращих інтересів дитини та заборони погіршення її правового становища.

Значну науково-практичну складність становить і питання посвідчення шлюбного договору через представника. З одного боку, така можливість може бути затребуваною в умовах перебування одного з майбутнього подружжя або подружжя за кордоном. З іншого боку, сама природа шлюбного договору як акта, що відображає узгоджену особисто-майнову волю сторін, вимагає особливої уважності до обсягу представницьких повноважень. За таких умов нотаріус не може обмежитися загальним посиланням на наявність довіреності; повноваження представника мають бути спеціальними, чітко окресленими й такими, що дозволяють встановити волю довірителя щодо істотних умов договору. Відтак питання представництва при укладенні шлюбного договору потребує окремої законодавчої регламентації, зокрема щодо змісту довіреності та меж дискреції представника.

Німецький підхід до шлюбного договору демонструє ширше охоплення майнових наслідків шлюбу, включаючи режим майна, утримання після розлучення, пенсійні аспекти та спадкові наслідки [11–14]. Це означає, що шлюбний договір з німецьким елементом не може оцінюватися виключно крізь призму українського сімейного законодавства. Для українського нотаріуса це створює додаткове навантаження, оскільки належне роз'яснення правових наслідків договору в подібних випадках потребує врахування іноземного правопорядку. Саме тому при посвідченні таких договорів доцільною є взаємодія з фахівцями відповідної іноземної юрисдикції, насамперед адвокатами, які практикують у Німеччині та обізнані з місцевим сімейним, спадковим і пенсійним законодавством.

Питання вибору права, що підлягає застосуванню до шлюбного договору, нерозривно пов'язане з місцем проживання подружжя, місцем знаходження їх основних активів та очікуваною територією дії договору. За таких умов визначальним критерієм має бути не вартість нотаріального посвідчення, а юридична ефективність договору й можливість його належного використання в державі, з якою правовідношення має найбільш тісний зв'язок.

З аналізу німецьких матеріалів випливає, що шлюбний договір не повинен суперечити основним засадам шлюбу, порушувати закон чи моральні засади, а також завдавати шкоди третім особам, зокрема дітям [11]. Такий підхід кореспондує з необхідністю перевірки не лише формальної законності умов договору, а й їх змістовної справедливості. У цьому сенсі заслуговує на увагу і питання встановлення строку дії шлюбного договору. Формальна можливість визначення загального строку дії договору, передбачена українським законодавством, не завжди узгоджується з правовою природою шлюбу як тривалого сімейного союзу. Тому умова про строк має оцінюватися з позиції її функціонального призначення та відсутності суперечності сутності шлюбного договору.

У правозастосувальній площині особливу увагу слід приділяти посвідченню шлюбних договорів за участю іноземців. У таких випадках вирішального значення набуває належне забезпечення розуміння сторонами змісту договору. Якщо одна зі сторін не володіє українською мовою, участь перекладача повинна бути не формальністю, а процесуально значущим елементом нотаріального провадження. Видається доцільним не лише відображати дані перекладача у посвідчувальному написі, а й законодавчо деталізувати вимоги до підтвердження його кваліфікації, а також передбачати можливість двомовного оформлення шлюбного договору. Такий підхід підвищує гарантії усвідомленого волевиявлення сторін і полегшує подальше використання документа за кордоном після його належної консульської або апостильної легалізації.

Окремим проблемним блоком є визначення складу дошлюбного та спільного майна в умовах сучасної економіки. Якщо щодо нерухомості, транспортних засобів чи банківських рахунків наявні відносно зрозумілі механізми підтвердження права власності й часу набуття активу, то щодо готівкових коштів, творів мистецтва або цифрових активів така ідентифікація є значно складнішою. Це актуалізує питання про доцільність детального опису в шлюбному договорі складу дошлюбного майна та джерел його походження, якщо сторони бажають надалі уникнути спорів щодо правового режиму придбаних за ці кошти речей.

У цьому контексті окремої уваги потребують криптоактиви. Їх висока волатильність, різноманітність правових режимів у різних юрисдикціях і складність підтвердження вартості та належності конкретній особі зумовлюють особливі труднощі під час формування змісту шлюбного договору. Тому нотаріус, з'ясовуючи питання про майновий стан сторін, має принаймні роз'яснити ризики, пов'язані з фіксацією такого активу в договорі, а також доцільність належного документування моменту його набуття, обсягу та оціночної вартості.

Нарешті, важливого значення набуває роль нотаріуса в процедурі посвідчення шлюбного договору. Нотаріус не може зводити свою функцію лише до формального засвідчення підписів або реєстрації волевиявлення сторін. Обов'язок роз'яснення правових наслідків правочину передбачає активну правопросвітницьку й превентивну функцію нотаріуса. Водночас межі такого роз'яснення потребують обережності, оскільки нотаріус не повинен підміняти волю сторін власною оцінкою доцільності їх домовленостей. У цій площині необхідне подальше фахове обговорення стандартів нотаріального консультування, особливо в ситуаціях, коли одна зі сторін потенційно опиняється в істотно менш вигідному майновому становищі.

Окремо слід звернути увагу на співвідношення шлюбного договору з процедурами визнання і виконання правочинів за кордоном. Для сторін, які проживають у різних державах або мають майно в кількох юрисдикціях, значення має не лише належне посвідчення договору в державі його укладення, а й можливість практичного використання такого документа під час розірвання шлюбу, спадкування, виконання аліментних обов'язків або вирішення спорів щодо режиму майна в іншій країні. Саме тому ще на етапі підготовки проєкту договору необхідно оцінювати, чи не суперечать його умови імперативним нормам іноземного права, чи не потребуватиме документ апостилювання або консульської легалізації, а також чи буде зрозумілим його зміст для іноземних органів, суду, адвоката або нотаріуса. У практичному вимірі це означає, що формула «договір дійсний в Україні» не завжди гарантує його однакову ефективність у Німеччині, якщо зміст прав та обов'язків сторін сформульований з урахуванням лише українських законодавчих конструкцій.

Крім того, у контексті подальшого розвитку українського сімейного права доцільно посилити методичні стандарти нотаріального консультування під час посвідчення шлюбних договорів. Ідеться не про втручання нотаріуса у свободу розсуду сторін, а про належне інформування кожного з майбутнього подружжя чи подружжя щодо правових наслідків обраної моделі майнового режиму, ризиків включення складних активів, можливого впливу договору на права кредиторів, а також про необхідність узгодження змісту договору з іншими правочинами сторін. У випадках, коли одна зі сторін перебуває у вразливішому економічному становищі або не володіє мовою документа, підвищується значення ретельної перевірки усвідомленості та добровільності волевиявлення.

Такий підхід відповідає превентивній функції нотаріату і водночас сприяє зменшенню кількості майбутніх судових спорів щодо дійсності чи справедливості умов шлюбного договору.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави для таких висновків. По-перше, інститут шлюбного договору в умовах зростання транскордонних сімейних відносин набуває для України особливого практичного значення. По-друге, порівняння українського та німецького підходів свідчить про потребу подальшого вдосконалення національного законодавства в частині визначення допустимого змісту шлюбного договору, порядку внесення до нього змін, обліку таких договорів і можливості їх укладення через представника. По-третє, посвідчення шлюбних договорів з іноземним елементом потребує посилення вимог до мовного забезпечення нотаріального провадження, участі перекладача та належного врахування іноземного правопорядку. По-четверте, потребують додаткового дослідження питання фіксації у шлюбному договорі сучасних активів, зокрема криптоактивів, а також стандарти роз'яснювальної діяльності нотаріуса при посвідченні договорів, що можуть істотно впливати на майновий баланс сторін. Отже, подальший розвиток цього інституту має відбуватися одночасно на нормативному, доктринальному та практичному рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міжнародне приватне право. Загальна частина: підручник / за ред. А.С. Довгерта і В.І. Кисіля. Київ: Алерта, 2012. 376 с.
2. Вайцеховська О.Р., Руденко О.В. Міжнародне приватне право. Особлива частина: навч. посіб. Харків: Право, 2023. 520 с.
3. Vatras V., Stefanchuk M., Maliuha L., Oksaniuk O., Sydorenko D. Applied Dimensions of the Implementation of Family Law Rights by Subjects of Domestic Relations. Janus.net, e-journal of international relations. Thematic Dossier-Rule of Law, Human Rights, and Institutional Transformation in Times of Global and National Challenges, Vol. 16, № 2, TD3, March 2026, pp. 8-29. URL: https://janusnet-ojs.autonoma.pt/index.php/janus/article/view/284.
4. Олійник О.С. Шлюбний договір: порівняльно-правовий аналіз різних правових систем: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Івано-Франківськ, 2009. 112 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0409U003641.
5. Ганько Ю. Особливості укладення шлюбного договору у Франції. Літописець: збірник наукових праць VII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції (до річниці прийняття Загальної декларації прав людини)». Житомир, 2019. Вип. 15. С. 45-48.
6. Фурса Є.Є. Шлюбний договір: досвід Франції, Данії, Мексики та його значення і діяльність консула із його посвідчення. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Recent advances in scientific world» (6-8 серпня 2022 р., м. Монтерей, Мексика). Monterrey: Mendez Editores, 2022. С. 83-92. URL: https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/1073.
7. Довгерт А. Міжнародне приватне право: зміна концепції. Київ: Алерта, 2024. 256 с.
8. Радченко Л. Шлюбний договір в іноземних правопорядках: окремі засади правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 38-41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2017_9_8.

9. Соболєв В.П. Шлюбний договір: зарубіжний досвід і перспективи його запозичення в законодавство України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 84. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-6/21.
10. Сафончик О.І. Шлюбний договір і ІТ: проблемні питання застосування. URL: https://hdl.handle.net/11300/16972.
11. Шлюбний контракт в Німеччині. АО «Бахмач та партнери». URL: https://bakhmachandpartners.com/ua/simeine-pravo/shlyubnij-kontrakt-v-nimechchini.
12. Шлюбний договір. Німецький центр «Аренс і Шварц». URL: https://ahrens.kiev.ua/%D1%88%D0%BB%D1%8E%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%B4%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%80-%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D1%88%D0%BB%D1%8E%D0%B1-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0-%D0%9D%D1%96%D0%BC%D0%B5%D1%87%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B0-410-ua.html.
13. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). § 1353. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/__1353.html.
14. Ehevertrag Muster: Beispiel zum Download. URL: https://www.rechtsanwalt-bartels.de/dierechtsgebiete/familienrecht/ehevertrag/muster-ehevertrag.html.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Шкрібляк К.П., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.54
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.50

АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Борцевич П.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри економіко-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-0921-0779

Борцевич П.С. Аспекти правового регулювання державної підтримки малого та середнього підприємництва в сучасних умовах.

Стаття присвячена дослідженню сучасних аспектів правового регулювання державної підтримки малого та середнього підприємництва. В статті наголошується на тому, що в умовах сьогодення питання розвитку підприємництва є вкрай актуальним для забезпечення економічної стабільності держави. Для України ця проблема є особливо значущою, адже, з одного боку, країна перебуває у процесі євроінтеграційних перетворень і прагне адаптувати національне законодавство та політику до європейських стандартів, а з іншого – змушена протистояти викликам воєнного стану, які суттєво ускладнюють умови ведення бізнесу.

В статті досліджено підходи до сучасного розуміння малого та середнього підприємництва. В статті наголошується на тому, що низкою прийнятих в останні роки нормативних актів докладно визначено напрямки та шляхи державної підтримки малого та середнього підприємництва.

Важливим аспектом державного регулювання підприємництва є створення системи державної підтримки, що сприяє поліпшенню у всіх сферах соціально-економічного життя. Це можливо лише за умови забезпечення конкурентоспроможності, створення сприятливого клімату та раціональної підтримки з боку держави, а також ефективного використання ринкових механізмів.

У висновках наголошується на тому, що мале та середнє підприємництво є ключовим елементом ринкової економіки, який поєднує індивідуальну ініціативу підприємців із ризиком та прагненням до прибутку. Мале та середнє підприємництво сприяє формуванню конкурентного середовища, забезпечує зайнятість населення та залучення різноманітних ресурсів, водночас стимулюючи інноваційний розвиток економіки. Малі та середні підприємства підвищують гнучкість ринкових механізмів, задовольняють локальні потреби споживачів і підтримують діяльність великих компаній, беручи на себе виробництво дрібносерійної або спеціалізованої продукції.

Поряд з позитивними законодавчими змінами сучасне законодавство також містить низку прогалин щодо забезпечення цілісної структури державної підтримки малого та середнього підприємництва.

Ключові слова: мале та середнє підприємництво, державна підтримка, економічна стабільність, правове регулювання, ринкова економіка.

Bortsevych P.S. Aspects of legal regulation of state support for small and medium-sized businesses in modern conditions.

The article is devoted to the study of modern aspects of legal regulation of state support for small and medium-sized businesses. The article emphasizes that in today's conditions the issue of entrepreneurship development is extremely relevant for ensuring the economic stability of the state. For Ukraine, this problem is especially significant, because, on the one hand, the country is in the process of European integration transformations and seeks to adapt national legislation and policy to European standards, and on the other hand, it is forced to confront the challenges of martial law, which significantly complicate the conditions for doing business.

The article examines approaches to the modern understanding of small and medium-sized enterprises. The article emphasizes that a number of regulatory acts adopted in recent years have defined in detail the directions and ways of state support for small and medium-sized enterprises.

An important aspect of state regulation of entrepreneurship is the creation of a system of state support that contributes to improvements in all areas of socio-economic life. This is possible only if competitiveness is ensured, a favorable climate is created, rational support from the state is provided, and market mechanisms are effectively used.

The conclusions emphasize that small and medium-sized enterprises are a key element of a market economy, combining the individual initiative of entrepreneurs with risk and the desire for profit. Small and medium-sized enterprises contribute to the formation of a competitive environment, ensure employment of the population and the attraction of various resources, while stimulating the innovative development of the economy. Small and medium-sized enterprises increase the flexibility of market mechanisms, satisfy local consumer needs and support the activities of large companies, taking on the production of small-scale or specialized products.

Along with positive legislative changes, modern legislation also contains a number of gaps in ensuring a holistic structure of state support for small and medium-sized businesses.

Key words: small and medium-sized businesses, state support, economic stability, legal regulation, market economy.

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації національної економіки малого та середнього підприємництва відіграє ключову роль у забезпеченні стійкого зростання, формуванні конкурентного середовища та розвитку інноваційного потенціалу країни. Саме підприємницький сектор виступає важливим чинником зайнятості населення, створення нових робочих місць та наповнення державного і місцевих бюджетів. Водночас його розвиток вимагає цілеспрямованої державної підтримки, адже мале та середнє підприємництво характеризується обмеженими фінансовими та організаційними ресурсами, що ускладнює його адаптацію до швидкозмінних умов внутрішнього й зовнішнього середовища.

Стан опрацювання проблематики. питання державної підтримки малого та середнього підприємництва були предметом дослідження багатьох вчених, зокрема Гриценко Л.Л., Денисенко М.П., Дехтяр Н. А., Дикань В.Л., Задорожнюк Н.О., Забедюк М.С., Мешко Н.П., Назаренко І.Л., Обруч Г.В., Пронько Л.М., Ситник О.Ю., Фурман І.В. та інші. Проте, зважаючи на сучасні виклики, що стоять перед Україною та динаміку зміни ситуації, питання правового регулювання державної підтримки малого та середнього підприємництва залишається актуальним.

Метою статті є визначення сучасних аспектів правового регулювання державної підтримки малого та середнього підприємництва.

Виклад основного матеріалу. Підприємництво, як економічна категорія – це певний вид господарювання, де основним суб'єктом є підприємець, який раціонально комбінує фактори виробництва, на власний ризик та на інноваційній основі організовує та управляє виробництвом з метою отримання підприємницького доходу або іншої вигоди для власника

Поняття «підприємництво» формувалося протягом багатьох років, проте, й досі не може бути повністю сформованим через те, що воно розвивається та продовжує розвиватися в сучасному світі. Деякі вчені-економісти давали визначення підприємництву через поняття «підприємець», як центральну постать цієї діяльності [1, с. 211].

В ході еволюції категорії «підприємництво» сформувалися чотири концептуальні підходи до його визначення.

Перший підхід визначає підприємництво як діяльність, яка ототожнюється з ризиком і фінансовою відповідальністю, а також характеризується наявністю у підприємця власності на засоби виробництва. Тобто підприємцем може бути лише власник засобів праці.

В другому підході попереднє уявлення щодо підприємництва доповнюється роллю організатора, яку має виконувати підприємець. Тобто власність на засоби виробництва доповнюється наявними у людини організаційними здібностями. Отже, однієї власності недостатньо.

Третій підхід до осмислення підприємництва виділяє такі функції, як розвиток власності, орієнтованої на зростання капіталу і одержання прибутку. Отже, такий підхід передбачає формування мети діяльності, а саме – отримання економічної вигоди для власника.

Четвертий підхід визначає підприємництво як специфічний вид організаційно-управлінської діяльності, орієнтованої на нововведення. Удосконалення є передумовою успішної підприємницької діяльності. Отже, діяльність повинна містити елемент новизни, щоб мати успіх на ринку і бути конкурентоспроможною [2].

Таким чином, підприємництво є одним із різновидів творчої, пошукової, ризикової соціальної діяльності, що в більшості країнах світу вважається найпрестижнішим видом діяльності. Підприємництву властивий індивідуальний характер і високий ступінь стимулювання співробітників. Досвід економічно розвинених країн свідчить про те, що підприємництво є базою національної економіки, а ефективна підприємницька освіта громадян – фундаментом економічного розвитку демократичного суспільства.

Підприємництво – це діяльність, пов'язана з вкладенням коштів з метою отримання прибутку на основі поєднання особистого зиску із суспільною вигодою, філософією якої є вільний індивідуалізм, що передбачає забезпечення власного процвітання за рахунок власних зусиль без шкоди інтересам суспільства. Його основними рисами є ініціативність і самостійність, систематичність, діяльність на власний ризик і прагнення до прибутковості; додатково виділяють творчий та інноваційний характер, самостійну юридичну відповідальність і соціальну відповідальність. Ініціатива проявляється через винахідливість та прийняття власних рішень, систематичність – у повторності регулярних дій, ризик – у персональній відповідальності за можливі позитивні чи негативні наслідки, прибутковість – у досягненні доходу від реалізації товарів і послуг, а творчий та інноваційний характер – у впровадженні нових продуктів, технологій та організаційних рішень, що підвищують ефективність ведення власної справи [3].

Підприємництво як вид діяльності не існує у вакуумі: воно реалізується через конкретні економічні структури, серед яких вирізняють малі, середні та великі підприємства, кожне з яких виконує певну функцію в національній економіці. Розуміння сутності малого та середнього підприємництва є особливо важливим, оскільки ці підприємства формують основу конкурентного середовища, сприяють соціально-економічному розвитку та забезпечують гнучкість економіки у відповідь на зміни ринкової кон'юнктури [4, с. 281].

Сутність малого підприємництва можна розглядати через чотири основні концептуальні підходи:

Мале підприємництво як сектор економіки – у цьому підході його визначають як окрему частину національної економіки, що охоплює сукупність дрібних підприємств, які функціонують у різних галузях та регіонах. Тут акцент робиться на структурну роль малих підприємств у формуванні ринку, зайнятості населення та розвитку локальної економіки.

Мале підприємництво як вид економічної діяльності – цей підхід підкреслює самостійну підприємницьку активність індивідів або груп, спрямовану на отримання прибутку через організацію виробництва, надання послуг або реалізацію товарів. В центрі уваги – практична діяльність підприємця та його здатність поєднувати ресурси, ризики і можливості для досягнення економічного ефекту.

Мале підприємництво як система економічних відносин – розглядає його як сукупність взаємозв'язків між підприємцями, споживачами, державою та іншими суб'єктами ринку, що формує конкурентне середовище, сприяє розвитку бізнес-культури та стимулює інновації. Тут підкреслюється соціально-економічний вимір підприємництва та його роль у підтримці ефективного ринку.

Мале підприємництво як сектор економіки та вид економічної діяльності одночасно – комплексний підхід, що поєднує структурний та функціональний аспекти. Він враховує і місце малого бізнесу у загальній економіці, і характер його діяльності, що дозволяє всебічно оцінити його внесок у розвиток ринку, зайнятість населення та соціально-економічну стабільність держави [5, с. 147].

Суб'єктами малого підприємництва в Україні є, зокрема, юридичні особи, які відповідають визначеним критеріям щодо чисельності персоналу та фінансових показників. Зокрема, середня кількість працівників таких підприємств за звітний період (календарний рік) не повинна перевищувати 50 осіб, а річний дохід від будь-якої діяльності не може перевищувати суму, еквівалентну 10 млн євро. Раніше ці критерії визначалися як не більше 50 працівників та річний дохід до 70 млн грн.

Дотримання цих обмежень дозволяє віднести підприємство до категорії малого бізнесу та забезпечує йому доступ до спеціальних пільг і державної підтримки. Юридичні особи малого підприємництва здатні організовувати виробництво, надавати послуги або реалізовувати товари, водночас зберігаючи економічну самостійність, ефективно використовувати ресурси та приймати управлінські рішення. Така структура діяльності сприяє гнучкості та конкурентоспроможності малого бізнесу на ринку, одночасно забезпечуючи створення робочих місць та підтримку економічного розвитку на локальному та національному рівнях [6, с. 143].

Суб'єктами середнього підприємництва в Україні є підприємства, які відповідають встановленим критеріям щодо чисельності персоналу та фінансових показників. Зокрема, середня чисельність працівників таких підприємств коливається від 50 до 250 осіб, а річний дохід від будь-яких видів діяльності становить від 10 до 50 млн євро.

Слід підкреслити, що напрями державної підтримки підприємництва повинні враховувати специфіку галузі економіки. Різні сектори – сільське господарство, промисловість, машинобудування,

торгівля та інші – мають власні потреби та особливості розвитку, що потребує диференційованого підходу до стимулювання бізнесу. Успішна державна політика передбачає створення умов, які дозволяють підприємцям у кожній галузі ефективно реалізовувати свої проекти, впроваджувати інновації та забезпечувати конкурентоспроможність на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Важливим критерієм при визначенні напрямів підтримки є також розмір підприємства – мікропідприємства, малі, середні та великі. Наприклад, сучасні програми державної підтримки в Україні здебільшого орієнтовані на розвиток мікро- та малого бізнесу, що стимулює активність у цій сфері. Водночас така політика може мати побічний ефект у вигляді відносного скорочення частки середніх і великих підприємств, що потребує збалансованого підходу та системного регулювання для забезпечення сталого розвитку всіх секторів економіки [7, с. 1176].

Нормативно-правове забезпечення розвитку малого та середнього підприємництва в Україні є результатом тривалого процесу становлення національної правової системи, спрямованої на формування сучасної ринкової економіки. Першим кроком у формуванні законодавства став Закон України «Про підприємництво» від 7 лютого 1991 року, який закріпив основні засади підприємницької діяльності та державного регулювання у цій сфері. У тому ж році було ухвалено Закон України «Про підприємства в Україні», що визначив організаційно-правові форми господарювання та порядок їхньої діяльності. Ці акти заклали основу для розвитку малого та середнього підприємництва як нового сектору економіки. Важливим доповненням стало затвердження у 1993 році першої Програми державної підтримки підприємництва [8].

Суттєвим етапом стало ухвалення Конституції України 1996 року, яка заклала фундаментальні засади розвитку підприємництва та гарантії державної підтримки малого й середнього бізнесу. У ній закріплено принципи свободи підприємницької діяльності, недоторканності права власності та рівності всіх суб'єктів господарювання перед законом. Зокрема, стаття 42 Конституції гарантує кожному право на підприємницьку діяльність, що не заборонена законом, а також покладає на державу обов'язок забезпечувати захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Конституційні норми стали базою для подальшого розвитку спеціального законодавства у сфері малого та середнього підприємництва, визначивши стратегічний вектор державної політики у напрямі сприяння економічній активності громадян і створення правових умов для формування конкурентоспроможного ринку.

У цей же період уряд схвалив Концепцію державної політики розвитку малого підприємництва (1996 р.) та Державну програму розвитку малого підприємництва в Україні на 1997-1998 роки. Важливою правовою новацією став Указ Президента України від 3 липня 1998 року «Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва», який запровадив єдиний податок і дав потужний поштовх розвитку малого бізнесу [9, с. 145].

У 1999-2001 роках було ухвалено низку законів і указів, серед яких особливе значення мали Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» (2000 р.) та Закон України «Про захист економічної конкуренції» (2001 р.), що забезпечували більш прозорі правила ведення бізнесу. Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» визначив чіткий порядок отримання ліцензій та перелік видів діяльності, що підлягали ліцензуванню. Це стало важливим кроком у напрямі дерегуляції та подолання хаотичного контролю, оскільки до того часу порядок ліцензування був непрозорим і часто створював корупційні ризики. Закон встановив єдині правила для всіх підприємців і гарантував рівність доступу до здійснення ліцензованих видів діяльності [10, с. 17].

Вагомим кроком у розвитку нормативно-правової бази для малого та середнього підприємництва стало ухвалення Господарського кодексу України від 16 січня 2003 року. Цей документ комплексно врегулював відносини у сфері господарювання, визначив засади здійснення підприємницької діяльності, принципи функціонування ринкової економіки, а також закріпив правовий статус суб'єктів господарювання, у тому числі малого та середнього бізнесу. Значення Господарського кодексу полягало в тому, що він створював цілісну систему норм, які регулювали господарські відносини між підприємцями, державою та іншими суб'єктами права, а також визначав механізми державного регулювання й підтримки підприємництва [11, с. 54].

У наступні роки нормативна база продовжувала вдосконалюватися. Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» (2003 р.) значно спростив процедуру створення бізнесу. Водночас прийняття Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва» (2012 р.) визначило основні правові та організаційні засади державної політики у сфері малого та середнього підприємництва, закріпивши принципи підтримки підприємництва на національному та місцевому рівнях.

У 2020-х роках розвиток нормативно-правової бази був орієнтований на європейську інтеграцію, цифровізацію та відновлення економіки в умовах війни. Було прийнято оновлений Закон Украа-

їни «Про публічні закупівлі», яким розширено доступ малого та середнього підприємництва до участі у державних тендерах, а також Закон України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» (2021 р.), що сприяв розвитку інноваційного бізнесу. Окремі урядові програми, як-от «єРобота» (2022 р.), передбачали надання грантів для започаткування власної справи [12, с. 56].

Таким чином, історія нормативно-правового забезпечення МСП в Україні відображає еволюцію від базових законів початку 1990-х років до сучасних реформ, що інтегрують європейські стандарти та враховують виклики війни. Сучасна модель спрямована на підтримку підприємців через спрощення регуляторних процедур, фінансову допомогу, розширення доступу до ринків і стимулювання цифрових рішень.

Станом на сьогодні в Україні сформовано розгалужену систему нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання підприємницької діяльності та забезпечення державної підтримки малого й середнього бізнесу. Незважаючи на скасування у 2025 році Господарського кодексу України, його норми щодо підтримки підприємництва зберегли своє значення, оскільки були інтегровані у Цивільний кодекс та спеціальне економічне законодавство. У минулому саме Госпрським кодексом України (ст. 10, 16, 48) закріплено було основи державної політики у сфері розвитку підприємництва, визначав механізми його захисту та гарантії сприяння конкуренції.

Центральним актом сучасного законодавства є Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні», що визначає поняття малого і середнього підприємництва, напрями та інструменти державної допомоги. Закон передбачає доступ підприємців до фінансових ресурсів, інноваційних програм, бізнес-інкубаторів, а також участь у державних та регіональних програмах підтримки. Особлива увага приділяється питанням інтеграції у європейський економічний простір та розвитку експорту.

Основні аспекти Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» включають:

Мета та принципи – сприяння розвитку малого і середнього підприємництва, підвищення їх конкурентоспроможності, інтеграція в європейський економічний простір.

Фінансова підтримка – пільгове кредитування, гранти, компенсації витрат на розвиток бізнесу та інновацій.

Консультаційна та інформаційна допомога – навчання підприємців, консультації з ведення бізнесу, правові та податкові поради.

Розвиток інновацій та технологій – підтримка інноваційних проєктів, участь у програмах розвитку технологій та модернізації виробництва.

Підтримка експорту – сприяння виходу на міжнародні ринки, участь у виставках, ярмарках та сертифікація продукції.

Інфраструктурна підтримка – створення та розвиток бізнес-інкубаторів, технопарків, центрів підтримки підприємництва [13].

Окремі галузі отримали спеціальне регулювання. Зокрема, Законом України «Про державну підтримку суднобудівної промисловості України» запроваджено податкові та митні стимули для стратегічно важливих підприємств, тоді як Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» спрямований на фінансову та організаційну допомогу малим фермерським і аграрним підприємствам. Це свідчить про орієнтацію законодавця не лише на універсальні механізми, але й на галузеві пріоритети.

Особливе значення має Закон України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання», прийнятий у рамках виконання зобов'язань перед Європейським Союзом. Ним регламентовано порядок надання державної допомоги бізнесу, забезпечує прозорість, запобігає надмірному втручанню держави в конкуренцію, що відповідає європейській моделі регулювання. Наприклад, закон дозволяє підприємству отримати компенсацію частини витрат на модернізацію обладнання або впровадження інноваційних технологій без надання переваги окремим учасникам ринку, що стимулює розвиток малого та середнього підприємництва і водночас підтримує чесну конкуренцію [14].

Практичні механізми реалізації державної підтримки деталізовані у підзаконних актах, зокрема у Порядку надання фінансової державної підтримки суб'єктам мікропідприємництва та малого підприємництва. Документ визначає процедури отримання фінансування, критерії відбору заявників, умови використання коштів, що підвищує прозорість і результативність програм.

У сучасних умовах, особливо в період воєнного стану, система нормативно-правового забезпечення малого і середнього підприємництва в Україні постійно вдосконалюється та адаптується до нових викликів. Зокрема, запроваджено програму «єРобота», яка надає гранти фізичним особам-підприємцям для започаткування власної справи, що дозволяє створювати нові робочі місця та підтримує молодих підприємців. Впроваджено механізм пільгового кредитування «5–7–9%», який

передбачає доступ до дешевих кредитних ресурсів для малого та середнього бізнесу на інвестиційні та оборотні потреби. Додатково діють законодавчі стимули для релокації бізнесу з тимчасово небезпечних регіонів, що допомагає зберегти підприємства та робочі місця, а також програми підтримки експортерів, які включають компенсацію частини витрат на сертифікацію продукції, участь у міжнародних виставках та логістичну підтримку. Такі заходи дозволяють малому і середньому підприємництву не лише виживати в умовах кризи, а й розвивати конкурентоспроможність на внутрішньому та міжнародному ринках.

Висновки. Узагальнюючи підходи до визначення малого та середнього підприємництва, а також нормативне забезпечення його державної підтримки, необхідно зазначити, що мале та середнє підприємництво є ключовим елементом ринкової економіки, який поєднує індивідуальну ініціативу підприємців із ризиком та прагненням до прибутку. Мале та середнє підприємництво сприяє формуванню конкурентного середовища, забезпечує зайнятість населення та залучення різноманітних ресурсів, водночас стимулюючи інноваційний розвиток економіки. Малі та середні підприємства підвищують гнучкість ринкових механізмів, задовольняють локальні потреби споживачів і підтримують діяльність великих компаній, беручи на себе виробництво дрібносерійної або спеціалізованої продукції.

Держава виступає ключовим інститутом, який забезпечує створення сприятливих умов для розвитку підприємництва, підвищення конкурентоспроможності малих і середніх підприємств, стимулювання інноваційної діяльності та соціальної стабільності.

Нормативно-правове забезпечення розвитку малого та середнього підприємництва в Україні є складною та багаторівневою системою, яка формувалася від початку 1990-х років і постійно змінюється відповідно до економічних та соціально-політичних викликів. Основу становлять базові закони, що закріплюють принципи свободи підприємницької діяльності, спрощену систему оподаткування, правила ліцензування та конкурентної політики, а також сучасні акти, спрямовані на цифровізацію, європейську інтеграцію та підтримку бізнесу в умовах війни. Серед ключових документів – Конституція України, Господарський та Цивільний кодекси, Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва», а також спеціальні галузеві закони й урядові програми. Водночас нормативно-правова база має низку недоліків: відсутність цілісної стратегії розвитку малого та середнього підприємництва, часті зміни законодавства, складні бюрократичні процедури, обмежений доступ до фінансування та недостатня ефективність механізмів підтримки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антонюк Д.А., Бухаріна Л.М. Онищенко О.А., Шишкін В.О. Підприємництво в сучасних умовах розвитку України. Запоріжжя, 2018. 428 с.
2. Кміть В.М., Падура А.В. Державна підтримка суб'єктів малого підприємництва. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. № 7. С. 14-17. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/306ff7db-d475-4908-884f-e48900cc6cb9/content.
3. Збарський В.К., Остапчук А.Д. Мале підприємництво – ефективна форма господарювання. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Економіка. 2017. Вип. 1(2). С. 203-209. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/295ab76f-e223-48dc-83ca-d4f1f7b4f931/content.
4. Красноносова О.М., Пономаренко Є.В., Харченко Р.В. Теорія та практика вибору перспективних напрямів розвитку малого бізнесу в Україні та світі. *Бізнес інформ.* 2021. № 11. С. 281–286. DOI: https://doi.org/10.32983/2222-4459-2021-11-281-286.
5. Донець О.Б. Кредитування малого і середнього бізнесу: дис. … канд. екон. наук: спец. 08.00.08. «Гроші, фінанси і кредит»; Університет Державної фіскальної служби України, Ірпінь, 2017. 259 с.
6. Васильченко М.І. Удосконалення управління бізнес-процесами в секторі малого і середнього підприємництва. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2019. No 3 (20). С. 143-147. URL: https://easterneurope-ebm.in.ua/journal/20_2019/23.pdf.
7. Лашин П.М. Методи та форми державної підтримки розвитку малого та середнього підприємництва. *Суспільство та національні інтереси*. 2024. № 4(4). С. 1176-1188. DOI: https://doi.org/10.52058/3041-1572-2024-4(4)-1176-1188.
8. Стрельбіцька Н.Є., Редько Т.В. Мале та середнє підприємництво як фактор соціально-економічного зростання ЄС. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Вип. 7, ч. 3. 2016. С. 118-122. URL: http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/7_3_2016ua/32.pdf.
9. Сментина С.В. Економіка та організація підприємницької діяльності. Київ: ФОП Гуляєва В.М., 2019. 320 с.

10. Фролова В.Ю. Актуальні проблеми діяльності суб'єктів малого підприємництва в Україні. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2017. № 1(37). С. 16–34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vbumb_2017_1_5.
11. Томнюк Т.Л. Напрями підвищення ефективності державного регулювання підприємницької діяльності в Україні. Економічний дискурс. *Міжнародний науковий журнал*. 2016. Випуск 4. С. 53–61. URL: https://sophus.at.ua/ED_2016_4/tomnjuk_tetjana_naprjami_pidvishhennja_efektivnost.pdf.
12. Федотова Ю.В. Державне регулювання діяльності суб'єктів малого бізнесу: конспект лекцій для студентів 3 курсу денної і заочної форм навчання спеціальностей 241 – Готельно-ресторанна справа, 193 – Геодезія і землеустрій, 073 – Менеджмент; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О.М. Бекетова. Харків: ХНУМГ ім. О.М. Бекетова, 2021. 132 с.
13. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2013, № 3, ст. 23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17#Text.
14. Про державну допомогу суб'єктам господарювання. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2014, № 34, ст.1173. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1555-18#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Борцевич П.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.51

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМИ ПРАВОЧИНІВ БОРЖНИКА У СПРАВАХ ПРО НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

Дорошенко Г.Г.,
здобувач ступеня вищої освіти доктора філософії
Державного податкового університету
ORCID: 0009-0003-2529-9352
e-mail: gen.doroshenko@gmail.com

Дорошенко Г.Г. Теоретико-правові засади дослідження визнання недійсними правочинів боржника у справах про неплатоспроможність фізичної особи.

У статті досліджено теоретико-правові засади визнання недійсними правочинів боржника у справах про неплатоспроможність фізичної особи. Проаналізовано правову природу правочинів боржника, вчинених до відкриття та під час провадження у справі про неплатоспроможність, а також їх вплив на баланс інтересів боржника та кредиторів. Особливу увагу приділено правовим наслідкам таких правочинів для формування ліквідаційної маси та можливості задоволення вимог кредиторів.

Розкрито співвідношення загальних положень цивільного законодавства щодо недійсності правочинів і спеціальних норм Кодексу України з процедур банкрутства, які передбачають особливий порядок оспорювання правочинів боржника. Визначено основні критерії та підстави визнання правочинів боржника недійсними, зокрема з урахуванням принципів добросовісності, справедливості, розумності та пропорційності. Окрему увагу приділено аналізу правочинів, що можуть мати ознаки фраудаторних, а також правочинів, укладених із заінтересованими або пов'язаними особами.

Обґрунтовано значення інституту оспорювання правочинів боржника як важливого механізму захисту прав кредиторів, відновлення ліквідаційної маси та забезпечення ефективності процедур неплатоспроможності фізичних осіб. Розглянуто роль арбітражного керуючого та кредиторів у процесі виявлення і оскарження правочинів, які можуть порушувати баланс інтересів учасників провадження.

Досліджено наукові підходи та пропозиції вітчизняних і зарубіжних правознавців щодо вдосконалення механізмів виявлення недобросовісних правочинів. Також проаналізовано окремі елементи зарубіжного досвіду правового регулювання оспорювання правочинів боржника у процедурах неплатоспроможності фізичних осіб, що може бути використано для подальшого вдосконалення національного законодавства.

Зроблено висновок, що з упровадженням процедури неплатоспроможності боржника – фізичної особи в Україні значно зросла кількість судових спорів, пов'язаних із оскарженням правочинів боржників. У статті запропоновано окремі юридичні підходи та правові конструкції, спрямовані на запобігання зловживанню боржниками своїми правами під час процедур банкрутства, а також на підвищення ефективності захисту прав кредиторів і забезпечення стабільності цивільного обороту.

Ключові слова: неплатоспроможність фізичної особи, боржник, правочин, недійсність правочину, оспорювання правочинів, захист прав кредиторів, Кодекс України з процедур банкрутства.

Doroshchenko H.H. Theoretical and legal foundations for investigating the invalidity of debtor's transactions in cases of natural person insolvency.

The article examines the theoretical and legal foundations for declaring the debtor's transactions invalid in cases of insolvency of an individual. The legal nature of transactions performed by a debtor both before the opening of insolvency proceedings and during such proceedings is analyzed, as well as their impact on maintaining the balance of interests between the debtor and creditors. Particular attention is paid to the legal consequences of such transactions for the formation of the insolvency estate and the possibility of satisfying creditors' claims.

The correlation between the general provisions of civil legislation on the invalidity of transactions and the special rules established by the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures is revealed. These special provisions provide a specific mechanism for challenging debtor's transactions within insolvency

proceedings. The main criteria and grounds for declaring debtor's transactions invalid are identified, taking into account the principles of good faith, fairness, reasonableness, and proportionality. Special attention is given to transactions that may possess features of fraudulent conveyances, as well as transactions concluded with interested or related parties.

The study substantiates the significance of the institution of challenging debtor's transactions as an important legal mechanism for protecting creditors' rights, restoring the insolvency estate, and ensuring the effectiveness of personal insolvency procedures. The role of insolvency practitioners and creditors in identifying and contesting transactions that may violate the balance of interests among the participants in insolvency proceedings is also analyzed.

The article examines scholarly approaches and proposals of Ukrainian and foreign legal scholars regarding the improvement of mechanisms for detecting unfair or abusive transactions. In addition, certain aspects of foreign legal regulation concerning the challenging of debtor's transactions in personal insolvency proceedings are analyzed, which may be useful for further development and improvement of national legislation.

It is concluded that the introduction of the personal insolvency procedure in Ukraine has significantly increased the number of court disputes related to challenging debtor's transactions. The article proposes several legal approaches and conceptual frameworks aimed at preventing abuse of rights by debtors during bankruptcy procedures, improving the protection of creditors' rights, and ensuring the stability and predictability of civil circulation.

Key words: insolvency of a natural person, debtor, transaction, invalidity of transaction, challenging transactions, protection of creditors' rights, Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures.

Постановка проблеми. Запровадження в Україні інституту неплатоспроможності фізичних осіб стало важливим кроком у напрямі гуманізації приватноправових відносин та адаптації національного законодавства до європейських стандартів. Водночас, практична реалізація процедур неплатоспроможності виявила низку проблем, пов'язаних із вчиненням боржниками правочинів, спрямованих на виведення активів або штучне зменшення майнової маси. Такі дії негативно впливають на рівень задоволення вимог кредиторів та підривають довіру до механізмів банкрутства. Окрім цього, з початком повномасштабного вторгнення питання банкрутства фізичних осіб стає важливим аспектом життєдіяльності багатьох людей в Україні. Даний механізм дозволяє відновити економічну життєздатність багатьох українців, що, в свою чергу, безпосередньо впливає на економіку країни. У цьому контексті особливого значення набуває інститут визнання недійсними правочинів боржника, який покликаний запобігати зловживанням правом і забезпечувати справедливість процедур неплатоспроможності.

Метою статті є комплексне теоретико-правове дослідження інституту визнання недійсними правочинів боржника у справах про неплатоспроможність фізичної особи та визначення його значення для забезпечення балансу інтересів учасників провадження.

Стан опрацювання проблематики. Проблематиці недійсності правочинів у цивільному праві присвячені праці таких науковців, як Г.В. Самойленко О.О. Степанов, та інші. Окремі аспекти оспорювання правочинів у процедурах банкрутства досліджувалися Ю.О. Сушицькою, І.А. Світлишиною. Водночас питання визнання недійсними правочинів саме боржника-фізичної особи у справах про неплатоспроможність залишаються недостатньо розробленими, що зумовлює актуальність подальших наукових досліджень у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Правочини боржника у справах про неплатоспроможність фізичної особи мають особливу правову природу, оскільки вчиняються в умовах фінансової неспроможності та безпосередньо впливають на обсяг майнової маси, з якої задовольняються вимоги кредиторів. Загальні положення Цивільного кодексу України визначають правочин як дію особи, спрямовану на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Водночас у процедурах неплатоспроможності правочини боржника набувають спеціального значення, оскільки можуть використовуватися як інструмент зловживання правом.

Кодекс України з процедур банкрутства передбачає спеціальні підстави для визнання правочинів боржника недійсними. Йдеться, зокрема, про правочини, вчинені з метою завдання шкоди кредиторам, правочини з пов'язаними особами, а також правочини, внаслідок яких боржник отримав явно менше майнового еквівалента. Такі положення спрямовані на реалізацію принципу справедливості та забезпечення рівності кредиторів та захисту їх прав.

У статті 42 Кодексу України з процедур банкрутства зазначається, що оспорювання правочинів, вчинених боржником після відкриття провадження у справі про банкрутство або протягом трьох років, що передували відкриттю провадження, відбувається за заявою арбітражного керуючого або кредитора з таких підстав:

– боржник виконав майнові зобов'язання раніше встановленого строку;
– боржник до відкриття провадження у справі про банкрутство взяв на себе зобов'язання, внаслідок чого він став неплатоспроможним або виконання його грошових зобов'язань перед іншими кредиторами повністю або частково стало неможливим;
– боржник здійснив відчуження або придбав майно за цінами, відповідно нижчими або вищими від ринкових, за умови що в момент прийняття зобов'язання або внаслідок його виконання майна боржника було (стало) недостатньо для задоволення вимог кредиторів;
– боржник оплатив іншій особі або прийняв майно в рахунок виконання грошових вимог у день, коли сума вимог кредиторів до боржника перевищувала вартість майна;
– боржник узяв на себе заставні зобов'язання для забезпечення виконання грошових вимог;
– боржник безоплатно здійснив відчуження майна, взяв на себе зобов'язання без відповідних майнових дій іншої сторони, відмовився від власних майнових вимог;
– боржник уклав договір із заінтересованою особою;
– боржник уклав договір дарування [1].

Найпоширенішими підставами визнання правочинів боржника недійсними, зазвичай, є укладання договорів дарування та договорів із заінтересованими особами, а також правочинів щодо відчуження майна за нижчими від ринкових цінами.

Саме тому важливим теоретичним аспектом є співвідношення загальноцивільних та спеціальних «банкрутних» підстав недійсності правочинів. На відміну від класичних підстав недійсності, передбачених цивільним законодавством (порушення форми, волі, змісту правочину), у справах про неплатоспроможність ключове значення має саме економічний та функціональний критерій – вплив правочину на майновий стан боржника та можливість задоволення вимог кредиторів.

Окремої уваги заслуговує принцип добросовісності, який є базовим для оцінки поведінки боржника. Вчинення правочинів напередодні відкриття провадження у справі про неплатоспроможність або після його відкриття нерідко свідчить про недобросовісну поведінку боржника. Звичайно, такий правочин може бути й маркером виключно добросовісності боржника, який активними діями намагається або намагався відновити свою платоспроможність самостійно. Саме тому суди при вирішенні питання про визнання таких правочинів недійсними повинні оцінювати не лише формальну відповідність закону, а й реальну мету та наслідки правочину.

Наприклад, факт укладення боржником договору із заінтересованою особою (як спеціальна підстава оскарження правочину) сам по собі не свідчить про недобросовісність боржника та не вказує на бажання зменшити ліквідаційну масу. Якщо угода в своєму кінцевому результаті передбачала отримання боржником реальних коштів і вартість майна відповідала ринковим цінам, то в даному випадку заінтересована особа ніяким чином не відрізняється від будь-яких третіх осіб.

У судовій практиці правочини, що укладені боржником та направлені на виведення активів, приховування майна чи заподіяння шкоди кредиторам, отримали назву фраудаторних [2].

Варто погодитись з науковцями, що відсутність чіткого законодавчого визначення фраудаторних правочинів, формальна законність правочину у момент його укладення, складність доведення умислу боржника, використання афілійованих (заінтересованих) осіб для виведення майна посилюють необхідність дослідження підстав визнання таких правочинів недійсними в теоретичному та правозастосовчому аспектах [3].

Інститут оспорювання правочинів боржника виконує подвійну функцію: з одного боку, він слугує засобом захисту прав та інтересів кредиторів, а з іншого – сприяє формуванню належної правової культури та дисципліни боржників. Його ефективність значною мірою залежить від узгодженості судової практики та чіткості законодавчих приписів.

Практика визнання недійсними правочинів боржника у межах справи про банкрутство є універсальним засобом захисту у відносинах неплатоспроможності та частиною єдиного механізму правового регулювання відносин неплатоспроможності, що спрямована на дотримання балансу інтересів не лише осіб які беруть участь у справі про банкрутство, а й осіб, залучених у справу про банкрутство, наприклад, контрагентів боржника [4].

Важливим аспектом дослідження інституту оспорювання правочинів боржника є визначення критеріїв, за якими суд може встановити факт спрямованості правочину на порушення прав кредиторів. У науковій літературі зазначається, що такими критеріями можуть бути економічна необґрунтованість правочину, істотне відхилення ціни правочину від ринкової вартості майна, а також наявність зв'язків між сторонами правочину. У більшості випадків сукупність саме цих обставин дозволяє суду зробити висновок про недобросовісність поведінки боржника та про спрямованість правочину на зменшення ліквідаційної маси.

Особливе значення має встановлення фактичного економічного результату правочину. Якщо внаслідок укладення правочину майновий стан боржника погіршився або він позбувся активів, які

могли бути використані для задоволення вимог кредиторів, такий правочин може бути кваліфікований як такий, що порушує принцип рівності кредиторів. Водночас необхідно враховувати, що не кожне зменшення майнової маси боржника є підставою для визнання правочину недійсним. У господарському та цивільному обороті природним є здійснення різноманітних операцій, спрямованих на підтримання фінансової стабільності, погашення зобов'язань або отримання доходу.

Саме тому при розгляді відповідних спорів суди повинні оцінювати правочини боржника з урахуванням принципу пропорційності. Даний принцип передбачає необхідність встановлення балансу між інтересами кредиторів та правом боржника вільно розпоряджатися своїм майном. Втручання у цивільно-правові відносини шляхом визнання правочину недійсним повинно бути виправданим та обґрунтованим, а також спрямованим на досягнення законної мети – забезпечення справедливого розподілу майнових активів між кредиторами.

Окремо законодавець передбачив можливість закриття провадження у справі у разі, якщо буде виявлено, що майно членів сім'ї боржника було придбано за кошти боржника та/або зареєстровано на іншого члена сім'ї з метою ухилення боржника від погашення боргу перед кредиторами (п. 2 ч. 7 ст. 123 КУзПБ).

Слушно погодитись з Кабенюк Ю. стосовно того, що у випадку виявлення придбання майна членів сім'ї боржника за його кошти або ж його реєстрацію на іншого члена сім'ї, справа про неплатоспроможність не повинна закриватися, позаяк фізична особа уже перебуває у спеціальному правовому режимі інституту неплатоспроможності, і тому має бути використаний саме його інструментарій задля визначення подальшої юридичної долі боргових зобов'язань. Водночас наявні підстави свідчать про недобросовісну поведінку боржника, який вчинив відповідні дії з метою штучно [5].

Важливим є також питання розподілу доказового навантаження між сторонами спору. Зазвичай ініціатором оспорювання правочину виступає арбітражний керуючий або кредитор. Саме на них покладається обов'язок доведення обставин, які свідчать про наявність підстав для визнання правочину недійсним. Водночас боржник або інша сторона правочину має право довести, що укладений правочин мав реальний економічний зміст, був спрямований на досягнення законної мети та не завдав шкоди інтересам кредиторів.

Важливу роль у таких справах відіграє арбітражний керуючий, який здійснює аналіз фінансового стану боржника та перевіряє правочини, вчинені ним протягом певного періоду до відкриття провадження у справі про неплатоспроможність. Саме арбітражний керуючий володіє необхідними інструментами для виявлення потенційно фраудаторних правочинів, зокрема шляхом аналізу фінансової документації, банківських операцій та інших відомостей про майновий стан боржника. Ефективність діяльності арбітражного керуючого безпосередньо впливає на рівень захисту прав кредиторів та результативність процедур неплатоспроможності.

Окремої уваги потребує питання часових меж оспорювання правочинів боржника. Законодавство встановлює так званий «підозрілий період», протягом якого правочини можуть бути перевірені та оскаржені у судовому порядку. Такий період має важливе значення, оскільки саме напередодні відкриття провадження у справі про неплатоспроможність боржники найчастіше здійснюють дії, спрямовані на приховування або відчуження майна.

Встановлення трирічного строку для оспорювання правочинів боржника є компромісом між необхідністю захисту прав кредиторів та принципом стабільності цивільного обороту. З одного боку, цей строк дозволяє виявити більшість недобросовісних правочинів, що були вчинені з метою виведення активів. З іншого боку, надмірне розширення такого періоду могло б призвести до правової невизначеності та негативно вплинути на стабільність майнових відносин.

Вищезазначене твердження слід розгянути через призму позиції Великої Палати Верховного Суду, викладеної у постанові від 03.07.2019 у справі №369/11268/16-ц. Суд зазначив, що не виключається визнання договору недійсним, направленого на уникнення звернення стягнення на майно боржника, на підставі загальних засад цивільного законодавства (пункт 6 статті 3 ЦК України) та недопустимості зловживання правом (частина третя статті 13 ЦК України) [6].

В такому правозастосовчому контексті слід більше детально аналізувати кожен випадок окремо аби не допустити непотрібного зловживання правами сторін та ігнорування спеціальних норм, встановлених КУзПБ. У теоретичному аспекті значний інтерес становить співвідношення інституту оспорювання правочинів у процедурах банкрутства із загальними механізмами захисту прав кредиторів, що передбачені цивільним законодавством. У цивільному праві існує інститут так званого «пауліанського позову», який дозволяє кредитору оскаржувати правочини боржника, що завдають шкоди його майновим інтересам. За своєю правовою природою механізм оспорювання правочинів у процедурах банкрутства має певну схожість із пауліанським позовом, однак відрізняється ширшим колом підстав та спеціальним процесуальним порядком.

Тому, доцільно погодитись з думкою науковців, що через критерій максимально можливого справедливого задоволення вимог кредиторів може спотворюватись сама ідея відносин неплатоспроможності у справах про банкрутство [7].

Особливістю процедур неплатоспроможності є те, що оспорювання правочинів здійснюється не в інтересах окремого кредитора, а в інтересах усієї сукупності кредиторів. У результаті визнання правочину недійсним відповідне майно або грошові кошти повертаються до ліквідаційної маси та використовуються для пропорційного задоволення вимог усіх кредиторів. Такий підхід забезпечує реалізацію принципу справедливості та рівності учасників провадження.

Саме тому, наразі, застосування різного спектру юридичних інструментів, які рознесені по різним категоріям, є необхідним важелем процесу. Під час розгляду відокремлених проваджень у справі про банкрутство часто виникає чимало процесуальних питань, вирішення яких має важливе практичне значення. Це і процедура розгляду таких проваджень (під час чого застосовуються одночасно норми КУзПБ та ГПК України), і коло учасників відокремлених проваджень, процедура апеляційного та касаційного оскарження [8].

Важливим напрямом дослідження є також аналіз зарубіжного досвіду правового регулювання оспорювання правочинів боржника у процедурах неплатоспроможності фізичних осіб. У більшості країн Європейського Союзу існують спеціальні правові механізми, спрямовані на запобігання виведенню активів боржниками. Наприклад, законодавство багатьох держав передбачає можливість визнання недійсними правочинів, укладених із пов'язаними особами або здійснених безоплатно протягом певного періоду до відкриття процедури банкрутства.

Зарубіжна практика також демонструє важливість використання презумпцій недобросовісності у випадках, коли правочини укладаються між пов'язаними особами або мають очевидно невигідний економічний характер. Наявність таких презумпцій значно спрощує процес доказування у суді та сприяє більш ефективному захисту прав кредиторів.

Разом із тим важливо забезпечити баланс між захистом прав кредиторів та необхідністю збереження можливості для боржника відновити свою платоспроможність. Процедура неплатоспроможності фізичної особи спрямована не лише на задоволення вимог кредиторів, але й на надання боржнику можливості почати економічну діяльність з «чистого аркуша». Саме тому законодавство повинно передбачати такі механізми оспорювання правочинів, які б не створювали надмірного тиску на боржника та не обмежували його права більше, ніж це необхідно для досягнення законної мети.

На сучасному етапі розвитку законодавства України можна виділити декілька основних проблем, пов'язаних із застосуванням інституту визнання недійсними правочинів боржника у справах про неплатоспроможність фізичних осіб. По-перше, відсутність чітких критеріїв визначення фраудаторних правочинів призводить до різного тлумачення відповідних норм судами. По-друге, складність доказування недобросовісності боржника та наявності умислу на заподіяння шкоди кредиторам ускладнює практичну реалізацію цього інституту. По-третє, недостатній рівень інформаційної прозорості щодо майнового стану боржника може перешкоджати виявленню правочинів, спрямованих на приховування активів.

З огляду на зазначене доцільним є вдосконалення законодавчого регулювання у цій сфері. Зокрема, можна запропонувати законодавче закріплення поняття фраудаторного правочину, визначення чітких критеріїв його встановлення, а також розширення інструментів доступу арбітражних керуючих до інформації про активи боржника. Крім того, важливим напрямом удосконалення є формування сталої судової практики, яка б забезпечувала однакове застосування норм законодавства.

Висновки. Інститут визнання недійсними правочинів боржника у справах про неплатоспроможність фізичної особи є важливим елементом правового механізму захисту інтересів кредиторів та забезпечення ефективності процедур банкрутства. Його основною метою є запобігання зловживанням з боку боржника, відновлення майнової маси та забезпечення справедливого розподілу активів між кредиторами.

Водночас, застосування цього інституту повинно здійснюватися з урахуванням принципів добросовісності, справедливості та пропорційності. Визнання правочину недійсним має бути обґрунтованим та спрямованим на досягнення законної мети – захист прав кредиторів без необґрунтованого обмеження прав боржника.

Подальший розвиток правового регулювання у цій сфері має бути спрямований на вдосконалення механізмів виявлення фраудаторних правочинів, підвищення ефективності діяльності арбітражних керуючих та формування єдиної судової практики. Це сприятиме підвищенню довіри до процедур неплатоспроможності фізичних осіб та забезпеченню стабільності цивільного обороту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18.10.2018 №2597-VIII: станом на 26.12.2025. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text.
2. Дяченко С.В., Динюк А.А. Фраудаторні угоди в господарському судочинстві. Судова практика. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2023. Вип. 3 (12). С. 151–159. URL: https://dpu.edu.ua/images/2023/Photo_dlya_novyn_2023/Kafedra% 20pryvatnogo%20prava/Ur.%20casopis%20312%202023.pdf.
3. Райчева С. І. Майнові спори щодо недійсності правочинів боржника у відокремленому провадженні у справах про банкрутство. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* Том 1 № 3. 2025. С. 454 – 463. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/333305/322226.
4. Жуков С. Проблемні питання визнання недійсними правочинів боржника у справі про банкрутство. «Юрліга». 2019. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/834531.
5. Кабенок Ю. Визнання правочинів недійсними у процедурі неплатоспроможності фізичної особи. *Електронне наукове видання «Право України».* 2022 URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2022_7-s4.pdf.
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду по справі №369/11268/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83482786.
7. Нецька Л.С., Зарудний Н.В. Проблемні питання визнання недійсними правочинів під час провадження у справах про банкрутство. Юридичний вісник 3 (76). 2025. URL: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://jrnl.nau.edu.ua/index.php/UV/article/download/20531/27586&ved=2ahUKEwj5sd__q5qTAxUpU1UIHR5mPfUQFnoECBwQAQ&usg=AOvVaw1oSnyat5ECp9G62He20Z5E.
8. Дутка В.В. Процесуальні особливості розгляду справ про банкрутство. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 176-178. URL: http://lsej.org.ua/10_2023/41.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 3.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Дорошенко Г.Г., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.9(346+347)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.52

ЗУСТРІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯК ГАРАНТІЯ СПРАВЕДЛИВОГО РОЗГЛЯДУ СПРАВИ В ЦИВІЛЬНОМУ ТА ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

Івасин О.Р.,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент.
доцент кафедри міжнародного, цивільного
та комерційного права,
Державний торговельно-економічний університет
ORCID: 0000-0002-5329-7093

Івасин О.Р. Зустрічне забезпечення як гарантія справедливого розгляду справи в цивільному та господарському судочинстві.

У статті автор розкриває питання зустрічного забезпечення як механізму, що сприяє захисту прав відповідача від зловживань, які можуть виникати у разі забезпечення позову в цивільній або господарській справі.

Практика застосування забезпечення позову в цивільних та господарських справах є поширеною та має чітке й повне нормативно-правове регулювання. Під час подання позовів трапляються окремі випадки приховування позивачами повної інформації щодо діяльності відповідача та його поведінки при виконанні зобов'язань, що створює можливості для застосування механізмів забезпечення позову на різних стадіях процесу без достатніх правових підстав. Водночас зустрічне забезпечення, хоча й має нормативне регулювання як у ЦПК, так і в ГПК України, проте не набуло такого широкого застосування на практиці.

У статті також розкривається зміст зустрічного забезпечення. Автор аналізує процесуальний порядок вирішення питання про забезпечення позову з одночасним застосуванням зустрічного забезпечення як інструменту стримування та дотримання принципу рівності в процесуальному законодавстві.

Зустрічне забезпечення не може існувати без забезпечення позову як самостійний інструмент, оскільки є його наслідком, а не першопричиною. Водночас скасування забезпечення позову може зумовити скасування зустрічного забезпечення, що, своєю чергою, створює ризик втрати відповідачем належного захисту від безпідставного забезпечення позову.

Стаття розкриває зміст зустрічного забезпечення як з точки зору процесуального регулювання, так і з точки зору практичного застосування цього механізму в цивільних та господарських справах.

Автор пропонує власне розуміння поняття «зустрічне забезпечення» та аналізує судову практику, що може бути корисним як для науковців, так і для практиків у сфері цивільного та господарського судочинства.

На думку автора, зустрічне забезпечення має бути обов'язковою умовою застосування забезпечення позову як гарантія захисту від потенційного порушення прав відповідача. Відповідний обов'язок доцільно передбачити як механізм стримування зловживань.

Ключові слова*:* забезпечення позову; зустрічне забезпечення; ефективний захист прав; забезпечення виконання судового рішення.

Ivasyn O.R. Counter-security as a guarantee of a fair trial in civil and commercial proceedings.

The article explores counter-security as a mechanism designed to protect the defendant's rights against potential abuses arising from the application of interim measures in civil and commercial proceedings.

While the practice of granting interim measures in civil and commercial cases is widespread and supported by comprehensive statutory regulation, certain instances occur where plaintiffs withhold full information regarding the defendant's activities and contractual performance. This creates opportunities for the unjustified application of interim measures at various stages of the process. Conversely, although counter-security is regulated by both the Civil Procedure Code and the Commercial Procedure Code of Ukraine, it has not yet achieved extensive practical application.

The author further elaborates on the legal nature of counter-security, analyzing the procedural framework for resolving interim relief in conjunction with counter-security as an instrument of restraint and a means of upholding the principle of procedural equality.

The study emphasizes that counter-security is derivative in nature; it cannot function as a standalone instrument and exists only as a consequence of interim measures. However, the revocation of interim measures may trigger the cancellation of counter-security, potentially depriving the defendant of adequate protection against unfounded claims.

The article examines counter-security from both procedural and practical perspectives within civil and commercial litigation. The author proposes an original definition of "counter-security" and provides an analysis of judicial practice, offering valuable insights for both legal scholars and practitioners. The author concludes that counter-security should be a mandatory condition for granting interim measures to serve as a robust guarantee against the violation of the defendant's rights and a deterrent against procedural bad faith.

Key words: securing a claim; counter-security; effective protection of rights; enforcement of court decisions; interim measures.

Постановка проблеми. Завдання господарського та цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ст. 2 ГПК України, ст. 2 ЦПК України)

Звертаючись з позовом, особа розраховує на досягнення результату, а саме захисту прав та інтересів та відновлення порушення.

Зустрічне забезпечення є одним із дієвих механізмів захисту прав відповідача при застосуванні відносно нього негативних заходів у вигляді забезпечення позову, оскільки не тільки відповідач може допускати зловживання чи порушення. В свою чергу зустрічне забезпечення є неврегульованим до кінця процесуальним механізмом, оскільки присутня свобода вибору суду в частині застосування чи незастосування такого зустрічного забезпечення у кожній конкретній ситуації.

Метою дослідження є аналіз зустрічного забезпечення як зворотної сторони забезпечення позову, а також вивчення як наукового, так і практичного застосування в цивільних та господарських справах.

Стан опрацювання проблематики. Питанню зустрічного забезпечення свої дослідження присвячували науковці та практики, зокрема Н. Алєксєєва, А. Бойчук, Н. Іванюта, В. Комаров, І. Кравченко, А. Коцюруба, М. Курило, Д. Луспеник, О. Маліневський, Л. Островська, М. Рожкова, С. Стасюк, О. Шурин та інші.

Н. Алексеєва визначає поняття зустрічного забезпечення особливим інститутом судового права, спрямованим на забезпечення певного балансу інтересів сторін та нейтралізацією негативних наслідків, які можуть виникнути внаслідок вжиття судом заходів забезпечення позову, а також забезпечення права на позов, який має на меті захистити відповідачів від недобросовісної поведінки позивачів у процесі та гарантує відшкодування можливих збитків відповідачам [1]. Д. Луспеник підтримує бачення визначення поняття зустрічного забезпечення та зазначає, що зустрічне забезпечення є гарантією від можливих збитків, яких зазнає відповідач [2].

А. Коцюруба наводить досить повне визначення, де зазначає, що зустрічне забезпечення – це особливий інститут цивільного судочинства (субінститут інституту забезпечення позову), спрямований на збереження процесуальної рівності сторін і попередження настання або гарантоване відшкодування можливих для відповідача збитків повністю чи частково [3].

Одним із своєрідних запобіжників від зловживання позивачем своїми процесуальними правами на забезпечення позову є інституту зустрічного забезпечення, який передбачає право суду вимагати від особи, яка звернулася із заявою про забезпечення позову, забезпечити відшкодування можливих збитків відповідача, що можуть бути спричинені забезпеченням позову. Зустрічне забезпечення можна розглядати як засіб дотримання певного балансу прав та інтересів сторін судового процесу, запроваджений процесуальним законодавством з метою забезпечення принципу процесуальної рівності та спрямований на уникнення потенційної шкоди, що може бути завдана відповідачеві в результаті застосування господарським судом заходів до забезпечення позову [4].

На відміну від забезпечення позову, яке застосовується як гарантія задоволення законних вимог позивача та виконання судового рішення та вживається судом виключно за заявою учасника справи, зустрічне забезпечення має на меті зберегти певний баланс сторін та мінімізувати можливі негативні наслідки, які можуть виникнути в результаті застосування судом забезпечувальних заходів, і може застосовуватися судом за власною ініціативою. Окрім того, зустрічне забезпечення позову застосовується тільки у випадку забезпечення позову [5].

М. Курило та І Кравченко основною проблемою в темі зустрічного забезпечення називають складність визначення та доведення конкретного розміру збитків, яких може зазнати відповідач у зв'язку із вжиттям заходів забезпечення позову [6, с. 83]. І така точка зору є абсолютно слушною.

Виклад основного матеріалу. Європейський суд з прав людини у своєму рішенні в справі «Каіч та інші проти Хорватії» *(рішення від 17 липня 2008 року)* вказав, що для Конвенції було б неприйнятно, якби стаття 13 декларувала право на ефективний засіб захисту, але без його практичного застосування. Таким чином, обов'язковим є практичне застосування ефективного механізму захисту, тобто, реальне виконання ухваленого судового рішення. Протилежний підхід суперечитиме принципу верховенства права.

Відповідно до Стаття 129^{-1} Конституції України суд ухвалює рішення іменем України. Судове рішення є обов'язковим до виконання.

На жаль, невиконання рішення є однією з негативних тенденцій, які присутні в Україні, особливо в умовах воєнної агресії з боку російської федерації.

Невиконання судових рішень залишається хронічною проблемою української системи правосуддя, на що неодноразово звертали увагу Рада Європи та Європейський суд з прав людини [7].

Законодавство передбачає можливість створення гарантій для виконання судових рішень.

Відповідно до ч. 2 ст. 136 ГПК України (ч. 2 ст. 150 ЦПК України) забезпечення позову допускається як до пред'явлення позову, так і на будь-якій стадії розгляду справи, якщо невжиття таких заходів може істотно ускладнити чи унеможливити виконання рішення суду або ефективний захист, або поновлення порушених чи оспорюваних прав або інтересів позивача, за захистом яких він звернувся або має намір звернутися до суду, а також з інших підстав, визначених законом.

ГПК та ЦПК України передбачає різноманітні форми забезпечення виконання судових рішень. Однією з форм забезпечення виконання судового рішення можна вважати забезпечення позову.

Під забезпеченням позову слід розуміти вжиття судом заходів щодо охорони матеріально-правових інтересів позивача, які гарантують реальне виконання судового рішення, прийнятого за його позовом. Інститут забезпечення позову спрямований проти несумлінних дій відповідача, який може приховати майно, розтратити його, продати, знецінити [8, п. 14].

Умовою застосування заходів до забезпечення позову є достатньо обґрунтоване припущення, що невжиття таких заходів може істотно ускладнити чи унеможливити виконання рішення суду або ефективний захист або поновлення порушених чи оспорюваних прав або інтересів позивача, що має бути підтверджено доказами наявності фактичних обставин, з якими пов`язується застосування певного заходу до забезпечення позову. Адекватність заходу до забезпечення позову, що застосовується господарським судом, визначається його відповідністю вимогам, на забезпечення яких він вживається. Оцінка такої відповідності здійснюється господарським судом, зокрема, з урахуванням співвідношення прав (інтересу), про захист яких просить заявник, з вартістю майна, на яке вимагається накладення арешту, або майнових наслідків заборони відповідачу вчиняти певні дії. Суд зазначає, що обранням належного, відповідно до предмета спору, заходу до забезпечення позову дотримується принцип співвіднесення виду заходу до забезпечення позову із заявленими позивачем вимогами, чим врешті досягаються: збалансованість інтересів сторін та інших учасників судового процесу під час вирішення спору, фактичне виконання судового рішення в разі задоволення позову та як наслідок ефективний захист або поновлення порушених чи оспорюваних прав або інтересів позивача без порушення або безпідставного обмеження при цьому прав та охоронюваних інтересів інших учасників провадження у справі або осіб, що не є учасниками цього судового процесу [8, пп. 18-20].

Реалізація заходів зустрічного забезпечення є правом суду, а не його обов'язком, за виключенням випадків, передбачених частиною третьою статті 154 ЦПК України, в якій зазначено, що суд зобов'язаний застосовувати зустрічне забезпечення, якщо позивач не має зареєстрованого в установленому законом порядку місця проживання (перебування) чи місцезнаходження на території України та майна, що знаходиться на території України, в розмірі, достатньому для відшкодування можливих збитків відповідача, які можуть бути спричинені забезпеченням позову, у випадку відмови у позові; або суду надані докази того, що майновий стан позивача або його дії щодо відчуження майна чи інші дії можуть ускладнити або зробити неможливим виконання рішення суду про відшкодування збитків відповідача, які можуть бути спричинені забезпеченням позову, у випадку відмови у позові. Відповідно до частини четвертої статті 154 ЦПК України зустрічне забезпечення, як правило, здійснюється шляхом внесення на депозитний рахунок суду грошових коштів у розмірі, визначеному судом. Якщо позивач з поважних причин не має можливості внести відповідну суму, зустрічне забезпечення також може бути здійснено шляхом: надання гарантії банку, поруки або іншого фінансового забезпечення на визначену судом суму та від погодженої судом особи, щодо фінансової спроможності якої суд не має сумнівів; вчинення інших визначених судом дій для усунення потенційних збитків та інших ризиків відповідача, пов'язаних із забезпеченням позову. Розмір зустрічного забезпечення визначається судом з урахуванням обставин справи. Заходи зустрічного забезпечення позову мають бути співмірними із заходами забезпечення позову, засто-

сованими судом, та розміром збитків, яких може зазнати відповідач у зв'язку із забезпеченням позову (частина п'ята статті 154 ЦПК України) [9].

Метою вжиття заходів щодо забезпечення позову є уникнення можливого порушення у майбутньому прав та охоронюваних законом інтересів позивача та уникнення будь-яких труднощів при виконанні судового рішення у випадку задоволення позову [10, п. 4.4.].

Метою зустрічного забезпечення є співмірне вжиття судом заходів, спрямованих на забезпечення відшкодування можливих збитків відповідача відповідно до статті 146 ГПК України, які можуть бути спричинені забезпеченням позову. Інститут зустрічного забезпечення спрямований на реалізацію таких основних засад господарського судочинства як рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом та пропорційність, адже забезпечення позову певною мірою обтяжує відповідача і у випадку незадоволення вимог позивача зустрічне забезпечення гарантує можливість відшкодувати збитки [10, п. 4.6].

Ні Господарський, ні Цивільний процесуальний закони не містять чітких вимог щодо змісту і форми клопотання про зустрічне забезпечення, а тому до заяви про зустрічне забезпечення застосовуються положення статей 169, 170 ГПК та 182, 183 ЦПК України як до заяви, клопотання, заперечення з процесуальних питань.

Відповідно до ч. 5 ст. 139 ГПК, ч. 6 ст. 151 ЦПК України особа, яка звернулася до суду із заявою про забезпечення позову, повинна подати разом із заявою доказ сплати судового збору у встановлених порядку і розмірі. В свою чергу, вимоги ч. 5 ст. 139 ГПК, ч. 6 ст. 151 ЦПК України не застосовуються до клопотання про зустрічне забезпечення, оскільки умови та порядок застосування цих заяв є відмінними.

В свою чергу, відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 139 ГПК, п. 6 ч. 1 ст. 151 ЦПК України передбачено, що заява про забезпечення позову подається в письмовій формі, підписується заявником і повинна містити пропозиції заявника щодо зустрічного забезпечення. Зазначене також свідчить про те, що суд може вирішити питання застосування зустрічного забезпечення в ухвалі про забезпечення позову, тобто без відповідного клопотання відповідача і сплати судового збору.

Відповідно до ч. 7 ст. 140 ГПК та ч. 10 ст. 153 ЦПК України суд, встановивши, що заяву про забезпечення позову подано без додержання вимог статті 139 ГПК України та ст. 151 ЦПК України, повертає її заявнику, про що постановляє ухвалу.

Законодавець передбачив певний важіль стримування, оскільки передбачив обов'язок у заявника заяви про забезпечення позову подати пропозиції до зустрічного забезпечення позову, що дає можливість у головуючого стримувати безпідставні клопотання про забезпечення позову.

Зустрічне забезпечення є певним балансом між співмірністю забезпечення позову, запобігання зловживанням процесуальними правами недобросовісної сторони й врахуванням інтересів відповідача та можливе виключно у випадку забезпечення позову [10, п. 4.20].

З іншого боку суди застосовують ч. 7 ст. 140 ГПК та ч. 10 ст. 153 ЦПК України в частині повернення заяви про забезпечення доказів з підстав відсутності пропозицій до зустрічного забезпечення на власний розсуд, що виключає реалізацію принципу рівності учасників у справі, оскільки в одних справах заява про забезпечення позову при відсутності пропозицій до зустрічного забезпечення повертається, а в інших випадках задовольняється.

Така свобода вибору часто призводить до зловживання з боку судів та несвоєчасного прийняття рішень по забезпеченню позову, а також до надмірних втрат з боку осіб, на які покладаються додаткові обов'язки на підставі ухвали про забезпечення позову.

Висновки. Вважаємо, що зустрічне забезпечення має бути обов'язковою умовою подання заяви про забезпечення позову як гарантія захисту потенційного порушення прав відповідача у справі. Саме позивач, формуючи заяву про забезпечення позову, має своїми діями (пропозицією про зустрічне забезпечення позову) забезпечувати недопущення зловживання процесуальними правами. Тільки в такому випадку у суду, при розгляді питання про забезпечення позову, при наявності пропозиції про зустрічне забезпечення не допустити подальшого порушення прав усіх учасників у справі.

Для практичного втілення зазначених висновків було б доцільно розглянути пропозиції щодо внесення змін до ГПК та ЦПК України, а саме:

1) пункт 8 статті 153 ЦПК України викласти в такі редакції:

«8. В ухвалі про забезпечення позову суд зазначає вид забезпечення позову і підстави його обрання та визначає вид та/або розмір зустрічного забезпечення. Суд може також зазначити порядок виконання ухвали про забезпечення позову».

2) перше речення пункт 6 статті 140 ГПК України викласти в такі редакції:

«6. Про забезпечення позову або про відмову у забезпеченні позову суд постановляє ухвалу. В ухвалі про забезпечення позову суд зазначає вид забезпечення позову і підстави його обрання та

визначає вид та/або розмір зустрічного забезпечення. Суд може також зазначити порядок виконання ухвали про забезпечення позову».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексєєва Н.С. Зустрічне забезпечення як засіб захисту інтересів відповідача у цивільному процесі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 3. С.42-46. URL: https://apnl.dnu.in.ua/3_2017/12.pdf.
2. Луспеник Д.Д. Зустрічне забезпечення – новела цивільного процесу. *Судово-юридична газета.* 2017. № 12. URL: https://sud.ua/ru/news/publication/107640-zustrichne-zabezpechennya-novela-tsivilnogo-protsesu.
3. Коцюруба А.І. Зустрічне забезпечення як один із способів захисту прав та інтересів відповідача в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2020. Вип. 60. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/02/11.pdf.
4. Стасюк С. Інститут забезпечення позову: проблемні питання та ризики. 2024. *Судово-юридична газета.* 2024. URL: https://sud.ua/uk/news/blog/302679-institut-zabezpechennya-pozovu-problemni-pitannya-ta-riziki.
5. Постанова Касаційного господарського суду Верховного суду від 28.07.2023, справа № 911/2797/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112484301.
6. Курило М.П., Кравченко І.О. Зустрічне забезпечення в цивільному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. №9. URL: http://lsej.org.ua/9_2024/20.pdf.
7. Ягунов Д. Умисне невиконання судових рішень (статистика злочинності, 2025 рік). *Prison Reform and Prevention of Torture.* URL: https://www.cpt-echr.com/2025-jud-ex/.
8. Постанова Касаційного господарського суду Верховного суду від 11.01.2023, справа № 915/1567/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108360182.
9. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного суду від 10.04.2019, справа № 753/2380/18-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81288258.
10. Постанова Касаційного господарського суду Верховного суду від 28.07.2023, справа № 911/2797/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112484301.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Івасин О.Р., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.5:346.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.53

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОМПЛЕКСНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОСЛУГИ З ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ В ГРОМАДАХ МІСТ УКРАЇНИ

Кірін Р.С.,
доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
ім. В.К. Мамутова НАН України»
ORCID: 0000-0003-0089-4086

Кірін Р.С. Правове забезпечення комплексної соціальної послуги з формування життєстійкості в громадах міст України

Стаття присвячена аналізу окремих аспектів правового забезпечення комплексної соціальної послуги з формування життєстійкості в громадах міст України. Проведено порівняльний аналіз понять «соціальна послуга», «соціальна послуга загальнонаціонального значення» та «комплексна соціальна послуга з формування життєстійкості» за змістом їх спрямування.

Аргументовано, що життєстійкість міської громади має базуватися на сукупності факторів, які забезпечують стабільність її життєдіяльності та охоплюють такі види стійкості як – особистісна, часова, кризова, екологічна, структурна, соціальна, економічна, ресурсна, громадянська, безпекова, інфраструктурна, цифрова, суспільна, адміністративна, волонтерська, психологічна.

У статті обґрунтовано, що «життєстійкість міста» («міська резільєнтність») є базовою категорією, до якої питання стійкості міської громади відносяться безпосередньо. З позиції автора резільєнтність міста спирається на три ключові складові: стійкість міського управління; стійкість міської інфраструктури; стійкість міського населення. Виявлено, що основна спрямованість ініціатив і стандартів ЄС із забезпечення економічної безпеки та стійкості впродовж 2026 та наступних років для європейських міст націлена на такі сфери - кліматична стійкість, соціальна стійкість, управлінська та цифрова стійкість, політична стійкість.

Встановлено, що інститут законодавства про соціальні послуги у наразі формально не визначений у юридичній класифікації, хоча сукупність нормативно-правових актів та їх окремих частин, які регулюють цю сферу суспільних відносин, свідчить про те, що він не тільки стрімко формується й розвивається, а має чіткі міжгалузеві ознаки. Останні проявляються в наявності приписів, що регулюють вказані відносини в межах актів соціального, оборонного законодавства та законодавства про охорону здоров'я. Систематизовано законодавство України у сфері комплексної соціальної послуги з формування життєстійкості в громадах міст України. Запропоновано визначення додаткових видів стійкості, що характеризують стан членів міської громади.

Ключові слова: життєстійкість, комплексна соціальна послуга, громада міста, складні життєві обставини, психічне здоров'я, систематизація.

Kirin R.S. Legal support for comprehensive social services aimed at building resilience in Ukrainian communities.

The article is devoted to the analysis of certain aspects of legal support for comprehensive social services aimed at building resilience in communities in Ukrainian cities. A comparative analysis of the concepts of "social service," "social service of national importance," and "comprehensive social service aimed at building resilience" is conducted based on their content.

It is argued that the resilience of an urban community should be based on a combination of factors that ensure the stability of its life and cover such types of resilience as personal, temporal, crisis, environmental, structural, social, economic, resource, civic, security, infrastructure, digital, social, administrative, volunteer, and psychological.

The article argues that "urban resilience" is a basic category directly related to the issue of urban community sustainability. From the author's point of view, urban resilience is based on three key components: sustainability of urban governance; sustainability of urban infrastructure; sustainability of the urban population. It has been found that the main focus of EU initiatives and standards for ensuring economic security and sustainability in 2026 and beyond for European cities is on the following areas – climate sustainability, social sustainability, administrative and digital sustainability, political sustainability.

It has been established that the institution of social services legislation is not currently formally defined in legal classification, although the set of regulatory acts and their individual parts governing

this sphere of social relations indicates that it is not only rapidly forming and developing, but also has clear inter-sectoral characteristics. The latter are manifested in the existence of provisions regulating these relations within the framework of social, defense, and health care legislation. Ukrainian legislation in the field of comprehensive social services for building resilience in Ukrainian communities has been systematized. Additional types of resilience characterizing the state of urban community members have been proposed.

Key words: resilience, comprehensive social service, city community, difficult life circumstances, mental health, systematization.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія з 24.02.2022 р. стала викликом не тільки для України, а й для всього світу. Війна призвела до незліченної кількості людських втрат та руйнувань цілих населених пунктів, величезної кількості поранених і найбільш масового із часів Другої світової війни переміщення населення як всередині нашої держави, так і в інших країнах [1]. Аналіз щорічних даних Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні [2] дозволив систематизувати статистику щодо жертв російсько-української війни серед цивільних осіб у табличному форматі (таблиця 1). З цих даних випливає, що станом на 31.12.2025 р. кількість загиблих складає 13607 осіб (у тому числі: дорослих – 11292, дітей – 2315), поранених всього 39258 (у тому числі: дорослих – 30953, дітей – 8305). Варто зазначити, що це верифіковані дані ООН, і реальна кількість жертв може бути значно вищою, особливо на окупованих територіях або в зонах бойових дій, де доступ для моніторингу обмежений або взагалі неможливий. Приховування та складність підрахунку жертв російсько-української війни зумовлені високою інтенсивністю бойових дій, окупацією територій та інформаційними війнами, коли країни-агресор маніпулює даними про цивільні жертви. Наразі ООН підтверджує понад 14 тис. загиблих цивільних.

Таблиця 1

Жертви російсько-української війни серед цивільних осіб
(за даними Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні)

Цивільне населення	***Роки війни***			
	2022	***2023***	***2024***	***2025***
загиблих всього:	7 031	1974	2088	2514
дорослих	6581	1460	1419	1832
дітей	450	514	669	682
поранених всього:	11 327	6651	9138	12142
дорослих	10459	5490	7305	7699
дітей	868	1161	1833	4443

Ще до повномасштабної стадії війни Рада національної безпеки і оборони України констатувала, що реальність, яка формується в умовах стрімкого розвитку сучасних технологій, змінює традиційні уявлення про загрози як такі, що зумовлені причинами переважно природного, техногенного, соціального або воєнного характеру. Новітні методи створення конфліктів і кризових ситуацій потребують розуміння природи їх виникнення на основі системного аналізу та оцінювання ризиків для найбільш важливих сфер життєдіяльності суспільства і держави, зокрема, економічної, енергетичної, інформаційної, кібернетичної, екологічної, продовольчої, охорони здоров'я, освіти та культури [3].

Концепцію забезпечення національної системи стійкості передбачалося реалізувати протягом 2021-2025 рр., тобто наразі формально цей строк вичерпано, але затверджений Кабінетом Міністрів України (далі – КМУ) План заходів з її реалізації [4] свідчить про те, що далеко не все із запланованого вдалося виконати. Крім того, зазначений План містить низку й досі актуальних для формування життєстійкості в громадах міст України завдань. Остання розглядається наразі як комплексна соціальна послуга (далі – КСП).

Відтак, **мета дослідження** полягає у проведенні аналізу правового забезпечення КСП з формування життєстійкості в громадах міст України.

Для досягнення поставленої мети передбачено: – надати загальну характеристику КСП з формування життєстійкості в громадах міст України; – провести аналіз ініціатив і стандартів Європейського Союзу (далі – ЄС), спрямованих на забезпечення економічної безпеки та стійкості; – представити результати систематизації нормативно-правових актів (далі – НПА) України у сфері КСП з формування життєстійкості.

Стан опрацювання проблематики. Обрана для дослідження тема, в силу своєї актуальності як для країни в цілому, так і для окремих міських громад, обумовила значну зацікавленість вчених з різних галузей знань. В їх доробках розглядалися різні аспекти, пов'язані із запровадженням КСП з формування життєстійкості, як то: – механізм управління комунальним майном як фактор активізації СП життєстійкості в умовах децентралізації та війни [5]; – аналіз реалізації пілотного проєкту із запровадження СП з формування життєстійкості у територіальних громадах (далі – ТГ) [6]; – СП та організаційно-правові форми їх надання [7]; – актуальні проблеми соціальної роботи та соціального забезпечення у воєнний та повоєнний часи [8]; – надавачі СП як суб'єкти системи надання СП в Україні [9]; – гарантування гідного рівня життя особи як принцип права соціального забезпечення [10] та багато інших. Крім того, зазначу, що певні питання стійкості міських громад в аспекті правового забезпечення комплексної резильєнтності міст України [11], а також відкритості, цифровізації та резільєнтності об'єктів урбаністичного права [12] розглядалися у попередніх публікаціях.

Водночас слід зазначити, що проблематика систематизації НПА у сфері КСП з формування життєстійкості не була предметом окремого дослідження, що робить її достатньо важливим науково-практичним напрямом.

Виклад основного матеріалу. ***Загальна характеристика соціальної послуги з формування життєстійкості в громадах міст України.*** Чинний Закон України «Про соціальні послуги» (далі – закон про СП) [13], поділяючи СП за типами, зазначає, що КСП складаються з сукупності заходів, об'єднаних єдиною метою, у межах яких формується індивідуальний набір таких заходів залежно від потреб отримувача СП (далі – ОСП), який передбачає постійну та систематичну взаємодію фахівців з ОСП. При цьому складовою КСП можуть бути прості СП, що складаються з одного/декількох заходів, які необхідно здійснити для надання таких послуг, та не передбачають постійної та систематичної взаємодії фахівців з ОСП.

За спрямування СП поділяються на:

а) соціальну профілактику - запобігання виникненню складних життєвих обставин (далі – СЖО) та/або потраплянню особи/сім'ї в такі обставини;

б) соціальну підтримку - сприяння подоланню особою/сім'єю СЖО;

в) соціальне обслуговування - мінімізацію для особи/сім'ї негативних наслідків СЖО, підтримку їх життєдіяльності, соціального статусу та включення у громаду.

Цікаво, що згадка про СП із формування життєстійкості у вказаному законі зустрічається лише один раз і з'явилася вона у редакції закону № 4332-IX від 26.03.2025 р. відносно того, що таку послугу надавачі державної/комунальної власності, незалежно від доходу ОСП, надають за рахунок бюджетних коштів. Більше того у Класифікаторі СП (наказ Міністерства соціальної політики України (зараз - Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України, далі – Мінсоцполітики) від 23.06.2020 р. № 429) подібна послуга взагалі не розглядається.

Якщо ж порівнювати зміст понять «соціальна послуга», «соціальна послуга загальнонаціонального значення» та «комплексна соціальна послуга з формування життєстійкості», то результати можна подати у такому табличному вигляді (таблиця 2).

Таблиця 2

Співвідношення понять «соціальна послуга», «соціальна послуга загальнонаціонального значення» та «комплексна соціальна послуга з формування життєстійкості»

Вид послуги	***Спрямування послуги***
соціальна послуга – дії, спрямовані на:	– профілактику СЖО; – подолання СЖО або мінімізацію їх негативних наслідків для осіб/сімей, які в них перебувають.
соціальна послуга загальнонаціонального значення – унікальна комплексна та доступна соціальна послуга високої якості, яка надається із специфічною метою на всій території України за результатами проведення експериментальних проєктів (далі – ЕП) та спрямована на:	– задоволення загальнодержавного суспільного інтересу, що полягає у: а) підтримці окремих категорій громадян, які перебувають у СЖО; б) подоланні наслідків СЖО.

комплексна соціальна послуга з формування життєстійкості – комплекс заходів, визначених Порядком реалізації ЕП з організації надання КСП з формування життєстійкості в ТГ, що спрямовані на:	– зміцнення соціальної і психологічної стійкості та адаптивності особи/сім'ї/групи осіб, які проживають на території ТГ, для подолання життєвих труднощів, формування навичок позитивного батьківства для підвищення здатності доглядати, виховувати дитину в сім'ї; – розвиток мотивації та спроможності ТГ для організації волонтерської допомоги, активного включення громадян в життя ТГ; – зміцнення соціальної згуртованості у ТГ.

Що стосується власне терміну «життєстійкість», то відносно міста та/або міського населення його асоціюють із поняттями «hardiness», «endurance» (витривалість, стійкість) та «resilience» (резільєнтність, життєстійкість, життєздатність). У першому випадку переважно йдеться про психологічний стан особистості, здатність психіки певної особи адаптуватися до складних життєвих ситуацій, стресу та змін, зберігаючи психологічну цілісність, здоров'я та ефективність. В такому аспекті стійкість базується на трьох компонентах: 1) інтересі до життя; 2) вірі у власну здатність впливати на події; 3) сприйнятті змін як досвіду.

Водночас, термін «резільєнтність», як психологічна життєстійкість, може поширюватися на різні соціальні системи, в тому числі й такі, як місто, міське середовище, міська громада. Тож, міську життєстійкість слід розглядати як здатність міських техно-, антропо- та екосистем, а також жителів міста ефективно функціонувати, адаптуватися і відновлюватися в умовах стресу міського середовища. Подібна властивість міської громади має базуватися на сукупності факторів, які забезпечують стабільність її життєдіяльності, стійкість до забруднення, обмеженого простору, високої температури, мілітарного впливу та кліматичних та/або психологічних змін:

особистісна стійкість – суб'єктивне визнання об'єктивних загальнолюдських цінностей, корисне мислення, правомірні діяння, співпраця, взяття відповідальності, збереження оптимізму, управління емоціями;

часова стійкість – розвиток стійкості не є чимось усталеним, це динамічний процес, який, має формуватися й розвиватися у часі та реагувати як на зовнішні так і на внутрішні виклики;

кризова стійкість – формування незламності, адаптування до стресу, знаходження ресурсів у СЖО;

екологічна стійкість – здатність протистояти, адаптуватися екологічним і кліматичним стресам мешканцями, урбоекологічними об'єктами (рослинний, тваринний світ, зелена інфраструктура);

структурна стійкість – балансування у міських районах мікрокліматичними зонами, що забезпечуватиме зниження впливу кліматичних піків;

соціальна стійкість - добробут мешканців через взаємодопомогу, довіру та ефективні соціальні послуги, забезпечення демографічної стабільності, соціального захисту та безпеки, соціального капіталу, соціальної адаптації та розвитку;

економічна стійкість – протистояння кризам (війна, пандемії), адаптація до змін, забезпечення сталого розвитку і якісних послуг для мешканців, диверсифікації бізнесу, партнерства влади та підприємців, безпекового та інвестиційного середовища;

ресурсна стійкість - забезпечення життєдіяльності, розвитку, ефективного управління людськими, фінансовими, інфраструктурними та природними ресурсами, стабілізації населення;

громадянська стійкість – збереження національної ідентичності, соціальної структури та її функціональності, поєднання свідомого громадянства, волонтерства та інтеграції в громаду;

безпекова стійкість – здатність міської громади, систем життєзабезпечення та органів управління не лише протистояти загрозам, а й швидко відновлюватися та адаптуватися до нових умов і стандартів ЄС щодо захисту цивільного населення громад [14];

інфраструктурна стійкість - забезпечення критичних послуг (водо-, тепло-, електропостачання) в умовах криз – впровадження малої генерації, використання альтернативних джерел енергії, модернізація об'єктів, що піддаються ризикам;

цифрова стійкість – захищеність міських систем управління від кібератак та розвиток сервісів для оперативного інформування населення про загрози;

суспільна стійкість - безбар'єрність та інклюзивність, створення середовища, доступного для всіх груп населення, включаючи людей з інвалідністю та літніх людей, що є критичним під час евакуації чи перебування в укриттях;

адміністративна стійкість – здатність органів місцевого самоврядування (далі – ОМС) та міських служб функціонувати, адаптуватися та швидко відновлюватися після криз, забезпечуючи критичні

послуги, резервність інфраструктури, гнучке управління ризиками, залучення громади та ефективне планування;

волонтерська стійкість – здатність місцевої спільноти самоорганізовуватися, оперативно реагувати на кризові ситуації та долати їх завдяки безкорисливій, добровільній діяльності мешканців, забезпечувати соціальну підтримку, розвиток лідерства, взаємодопомогу та стабільність, особливо в умовах воєнного стану;

психологічна стійкість – наявність програм психологічної підтримки, ментального здоров'я та розвиток культури безпеки серед громадян, облаштування центрів життєстійкості, що надають безкоштовну психосоціальну підтримку для формування цієї навички.

Отже, «життєстійкість міста» («резільєнтність») є базовою категорією, до якої питання стійкості міської громади відносяться безпосередньо. З позиції автора резільєнтність міста спирається на три ключові складові: 1) стійкість міського управління; 2) стійкість міської інфраструктури; 3) стійкість міського населення. Саме остання складова, як уявляється, може і має бути забезпечена органами міського управління для захисту, тобто збереження стійкості населення міста. Лише «стійкі» мешканці забезпечуватимуть та/або братимуть участь у забезпеченні стійкості управління та інфраструктури міста. І навпаки – лише стійке місто та суб'єкти його управління можуть забезпечити стійкість населення міста. Ці процеси взаємопов'язані.

Наприклад, психологічна стійкість у міському середовищі, як сукупність рис особистості (відданість, контроль, готовність до викликів), дозволяють його мешканцям жити й діяти в умовах стресу, високої щільності населення та викликів міського життя. Вона діє як буфер, перетворюючи міські стресові фактори на можливості для зростання, покращуючи психічне здоров'я та підвищуючи стійкість. В свою чергу, висока життєстійкість корелює з кращим психічним здоров'ям, зменшенням тривожності, поліпшенням результатів роботи та сприяє вищому задоволенню життям. Тим самим стійка, витривала громада міста буде використовувати міське середовище, а не просто терпіти його. Цей психологічний ресурс має вирішальне значення для адаптації до швидкого темпу і часто вимогливого характеру сучасного міського життя особливо в умовах воєнного стану.

Крім того, як зазначає А. Кузишин [15], міська стійкість буває: а) реактивною, коли місто проводить заходи під час катастроф - як, наприклад, повеней - для порятунку життя та майна; б) проактивною, коли місто готується до можливої повені, будуючи додаткові водовідвідні споруди та впроваджуючи, до прикладу, концепцію «міста-губки»; в) рефлексивною, коли ведеться моніторинг уже застосованих заходів для запобігання катастрофам з покращеннями та розробкою нових моделей подолання можливих криз та їх наслідків.

Таким чином, СП з формування життєстійкості є одним із ключових інструментів підтримки людей у громадах під час війни та тривалих криз. Ця послуга не разова допомога, а постійна система підтримки, що допомагає людям справлятися з викликами, відновлювати внутрішні ресурси та зміцнювати здатність впоратися зі стресовими ситуаціями. Система працює через Центри життєстійкості - відкриті та безпечні простори в громадах, де люди можуть отримати допомогу у зручний для себе час. Послуги надають соціальні менеджери та фахівці соціальної сфери і доступні вони як індивідуально, так і для сімей та груп [16]. Тож, міська резільєнтність – це, у тому числі й навичка, яку можна та потрібно розвивати і на регіональному і на місцевому рівнях заради майбутнього України [17].

Наприклад, Всесвітня організація охорони здоров'я (далі - ВООЗ, World Health Organization, WHO) досліджує різні аспекти громадського здоров'я, багато з яких мають особливе значення для міст. У 2001 р. ВООЗ визначила здорове місто як таке, що постійно створює та покращує своє фізичне та соціальне середовище і розширює ресурси громади, дозволяючи людям підтримувати один одного у виконанні всіх життєвих функцій і досягненні свого повного потенціалу. ВООЗ визначила 11 ключових характеристик здорового міста [18]: – чисте, безпечне та якісне фізичне середовище, включаючи хороше житло; – стабільна та стійка екосистема в довгостроковій перспективі; – сильна, підтримуюча та не експлуататорська спільнота; – високий рівень участі громадськості та контролю над рішеннями, що впливають на їхнє життя, здоров'я та добробут; – задоволення основних потреб, таких як їжа, вода, житло, дохід, безпека та робота, для всіх мешканців; – доступ до різноманітних вражень та ресурсів, що сприяють взаємодії та спілкуванню; - динамічна та інноваційна міська економіка; – заохочення зв'язку з минулим, а також з культурною та біологічною спадщиною мешканців міста та інших спільнот; – міський розвиток, що відповідає цим характеристикам та підсилює їх; – доступ до належних послуг у сфері охорони здоров'я та медичного обслуговування для всіх; – високий рівень здоров'я, що характеризується позитивним самопочуттям та низьким рівнем захворюваності.

Тож, до наведених вище видів міської стійкості, в аспекті взаємозв'язку ланки «здорове місто – стійке місто», слід додати й такі як: – демократична стійкість; – трудова стійкість; – продовольча

стійкість; – медична стійкість; – культурна стійкість; – біологічна стійкість.

Важливим етапом у розвитку інституту СП з формування життєстійкості в громадах міст України стало прийняття постанови КМУ про запуск нового ЕП з організації надання КСП з формування життєстійкості в громадах [19]. Проєкт розрахований на перше півріччя 2026 р. і передбачає: – активнішу роль ОМС у забезпеченні стабільності СП; – посилення функцій Національної соціальної сервісної служби (постанова КМУ від 26.08.2020 р. № 783); – чітке закріплення ролі Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю як замовника послуги (наказ Мінсоцполітики від 14.04.2011 № 129, у редакції наказу Мінсоцполітики від 10.09.2025 № 442-Н); – розвиток міжвідомчої співпраці з освітніми, реабілітаційними, правничими та іншими службами. У разі позитивних результатів ЕП з надання цієї КСП вона буде віднесена до СП загальнонаціонального значення.

Аналіз ініціатив і стандартів ЄС, спрямованих на забезпечення економічної безпеки та стійкості. Сучасна політика ЄС щодо сталого розвитку міст зосереджена на підвищенні якості життя, екологічного здоров'я та економічної стійкості міст за допомогою інтегрованих стратегій, спрямованих на досягнення кліматичної нейтральності, зменшення забруднення та впровадження принципів циркулярної економіки. Такі ключові документи, як Нова Лейпцизька хартія (*New Leipzig Charter*) та Програма ЄС для міст (*EU Agenda for Cities, 2021-2027/2028-2034),* сприяють сталому, інклюзивному та екологічному розвитку міст за допомогою фінансування в рамках політики згуртування. При цьому ключовими напрямами та ініціативами ЄС щодо економічної безпеки та стійкості міст є наступні:

Європейська міська ініціатива (*European Urban Initiative, далі - EUI*) – підтримує інноваційні, легко тиражовані рішення для міських викликів, зосереджуючись на озелененні та цифровій трансформації;

Угода та нагороди «Зелене місто» (*Green City Accord & Awards*) – такі ініціативи, як нагороди «Зелена столиця» та «Зелений листок», заохочують міста до поліпшення якості повітря, води та управління відходами;

Фінансування політики згуртування – щонайменше 8% ресурсів Європейського фонду регіонального розвитку (ЄФРР, European Regional Development Fund, ERDF) виділяється на сталий розвиток міст;

Міська програма (порядок денний) для ЄС (*Урбаністичний порядок денний, Urban Agenda for the EU*) – посилює співпрацю між містами, державами-членами та Комісією для вирішення таких тематичних питань, як якість повітря, житло та бідність.

Основна їх спрямованість полягає у забезпеченні стійкості впродовж 2026 та наступних років для європейських міст у таких сферах: – кліматична стійкість – вуглецева нейтральність («net-zero»), реалізація стратегій, що відповідають Європейській зеленій угоді, включаючи зелену інфраструктуру та сталу мобільність; – соціальна стійкість – суспільна інклюзія, подолання міської нерівності та підвищення якості життя, особливо в районах з нижчим соціально-економічним статусом; – управлінська та цифрова стійкість – вдосконалення механізмів функціонування ОМС та використання цифрових інструментів для покращення управління містами; – самоврядна стійкість - політична рамка на 2021–2027 рр. та заплановані ініціативи на 2028–2034 рр. наголошують на «місцевому» підході («place-based», «за місцем розташування»), що дозволяє містам визначати власні стратегії розвитку.

Окрім цього, К. Войтовський, на основі аналізу текстів низки політичних рішень і документів, виявив такі ключові тренди і тенденції у сфері зміцнення безпеки і стійкості [20]: – перехід від ситуативних заходів реагування на виклики, загрози та ризики до системної підготовки та стратегічного передбачення; інституціоналізація стратегічного планування і формування стратегій стійкості; - посилення міжнародної, міжсекторальної та міжгалузевої співпраці для зміцнення стійкості, реалізація проактивного підходу до забезпечення національної та колективної безпеки і стійкості; - захист критично важливих об'єктів та інфраструктури у сферах енергетики, транспорту, постачання продовольства та води, а також цифрових мереж і фінансів; – загальносуспільний (*whole-of-society*) підхід до зміцнення громадської, місцевої та організаційної стійкості й підготовленості, що передбачає посилення стійкості громад, готовності системи охорони здоров'я, залучення громадянського суспільства тощо; - посилення уваги до освіти та підготовки кадрів – започаткування і розвиток навчальних програм, курсів з питань стійкості, розвиток відповідних спроможностей; – прийняття у 2025 р. низки ключових документів, спрямованих на посилення безпеки й стійкості (Робоча програма Єврокомісії на 2025 р. (*European Commission Work Programme 2025*); Європейська стратегія внутрішньої безпеки (*European Internal Security Strategy*), Стратегія стійкості водних ресурсів (водної стійкості) для Європи (*European Water Resilience Strategy*), Європейський океанський (океанічний) пакт (*European Ocean Pact*), Звіт про стратегічне прогнозування 2025: Стійкість 2.0 (*Strategic Foresight Report 2025: Resilience 2.0*), Висновки Європейської Ради від 23.10.2025 р.

(*European Council conclusions, 23 October 2025*), Керівні принципи щодо підвищення стійкості критично важливих об'єктів (*Commission Guidelines on the resilience of critical entities*), Комунікація Єврокомісії щодо Європейського щита демократії (*European Democracy Shield: Empowering Strong and Resilient Democracies*), Пакет «Цифровий омнібус» (*EU Digital Omnibus*), Комунікація Єврокомісії про посилення економічної безпеки Європи (*Strengthening EU economic security*).Усі зазначені документи наголошують на необхідності посилення міжсекторальної та міжгалузевої співпраці для зміцнення стійкості.

Також слід відмітити, що вперше в історії України два міста стануть учасниками програм Центру міської трансформації Давосу (*Davos Baukultur Alliance*) - ініціативи, що працює в межах Економічного форуму в Давосі та забезпечує доступ до найкращих світових практик, експертів, технологій і, що важливо, до нових інвестицій у відновлення міст України. Українські міські громади зможуть долучитися до програм: – *Pioneering Places* – спільна робота міст над реальними урбаністичними викликами разом з експертами Давосу; – *Investing in Quality* – фокус на якісні послуги, інфраструктуру, управління та людський капітал [21].

Таким чином, сучасна європейська урбаністична політика все більше набуває ознак не лише технічного, а й політичного інструменту, яким Україна має шанс користуватися як активний учасник трансформуючи їх у механізмах повоєнного відновлення і розвитку міст. Аналіз нового міського порядку денного для ЄС, спрямованого на інтегроване управління містом, свідчить про актуальну можливість використати європейський досвід українськими міськими громадами в умовах воєнного стану щодо: – повоєнної стійкості – формування політики відбудови міст, яка буде зорієнтована не лише на фізичне відновлення старої міської інфраструктури, а на сталість, створення нового, якіснішого міського середовища, здатного протистояти майбутнім кризам, шляхом використання механізмів резервності, гнучкості, соціальної адаптивності, екологічних та енергоефективних рішень і технологій; – партисипативної стійкості – запровадження механізмів участі громад у плануванні міського простору через громадські слухання, петиції, бюджет участі, місцеві ініціативи та органи самоорганізації населення; – євроінтергаційної стійкості – використання сукупності європейських інструментів від загальноєвропейської програми територіального співробітництва URBACT [22] до EUI для залучення інвестицій і знань через мережі планування дій (*Action Planning Network*), передачі знань (*Transfer network*), передачі інновацій (*Innovative transfer network*).

Систематизація нормативно-правових актів України у сфері КСП з формування життєстійкості. За парламентською юридичною класифікацією підгалузь законодавства у сфері соціальної захищеності населення відноситься до галузі законодавства з питань соціального забезпечення та соціального страхування (соціального законодавства). При цьому інститут соціальних послуг у зазначеній підгалузі наразі формально ще не визначений, хоча сукупність НПА та їх окремих частин, які регулюють цю сферу однорідних суспільних відносин, свідчить про те, що цей інститут законодавства не тільки стрімко формується й розвивається, а має чіткі міжгалузеві ознаки. Зокрема, блок НПА, що регулює відносини із забезпечення психічної життєстійкості [23], відноситься до підгалузі лікувально-профілактичної допомоги населенню, що охоплюється галуззю законодавства про охорону здоров'я. Інший блок, яким регулюються відносини цивільного захисту населення, належить, згідно з тією ж класифікацією, до підгалузі з цивільної оборони та оборонних громадських організацій, яка в свою чергу є складовою законодавства про оборону (оборонного законодавства) [24].

Тож, інститут КСП з формування життєстійкості слід розглядати як міжгалузеву сукупність НПА та окремих приписів, які регулюють групу однорідних суспільних відносин, що виникають з приводу соціального, психічного та цивільного захисту ТГ в цілому та окремих її мешканців. При цьому, слід диференціювати категорії «стійкість громади (колективна)», «стійкість члена громади (особиста)», «стійкість ОМС (управлінська)», «стійкість території (територіальна)» та «стійкість ресурсів громади (власна ресурсна)». Проведена робота із систематизації НПА України у сфері КСП з формування життєстійкості представлена в таблиці (таблиця 3).

Таблиця 3

Система законодавства України у сфері комплексної соціальної послуги з формування життєстійкості в громадах міст України

НПА	***Зміст відносин, що регулюються***
Законодавчий рівень	
закон про СП [13]	- основні організаційні та правові засади надання СП, спрямованих на профілактику СЖО, подолання або мінімізацію їх негативних наслідків
Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю»	- запобігання, мінімізація негативних наслідків та подолання СЖО сімей, дітей та молоді, посилення їхньої здатності до реалізації власного життєвого потенціалу
Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»	- створення належних умов для життєзабезпечення ветеранів війни
Кодекс цивільного захисту України	- захист населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій, пожеж та інших небезпечних подій
Закон України «Про систему охорони психічного здоров'я в Україні» [23]	- профілактика або лікування психічних розладів, подолання СЖО, вирішення інших проблем, що стосуються психічного здоров'я, збереження і відновлення психічних функцій, працездатності та соціальної активності людини
перший (урядовий) підзаконний рівень	
постанова КМУ від 03.03.2020 № 177	- Типове положення про бюджетний (комунальний) заклад «Центр надання соціальних послуг»
постанова КМУ від 06.10.2021 № 1035	- державний контроль/моніторинг за дотриманням вимог законодавства під час надання соціальної підтримки, СП та за дотриманням прав дітей
постанова КМУ від 07.03.2022 № 220	- надання гуманітарної та іншої допомоги цивільному населенню в умовах воєнного стану в Україні
постанова КМУ від 30.12.2022 № 1475	- соціальний захист громадян, які потрапили у СЖО
постанова КМУ від 30.03.2023 № 301	- узгодження дій центральних та місцевих ОВВ, ОМС з питань впровадження Всеукраїнської програми психічного здоров'я
постанова КМУ від 09.05.2023 № 470	- координаційні центри підтримки цивільного населення
постанова КМУ від 03.10.2023 № 1049	- механізм реалізації ЕП із запровадження КСП з формування життєстійкості
постанова КМУ від 22.12.2023 № 1352	- порядок використання коштів державного бюджету на розвиток системи СП
постанова КМУ від 23.01.2024 р. № 83	- організація діяльності та забезпечення функціонування центрів життєстійкості
розпорядження КМУ від 21.06.2024 № 572-р.	- план заходів на 2024-2026 рр. з реалізації Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні
постанова КМУ від 17.01.2025 № 40	- спільний з ЮНІСЕФ проєкт стосовно надання фінансової допомоги у вигляді малих грантів для СП сім'ям з дітьми та дітям та/або послуги раннього втручання
постанова КМУ від 19.11.2025 № 1505	- реалізація ЕП з організації надання КСП з формування життєстійкості в ТГ
постанова КМУ від 14.01.2026 № 64	- порядок організації надання СП
проєкт постанови КМУ	- Перелік СП загальнонаціонального значення
другий (відомчий) підзаконний рівень	
наказ Міністерства внутрішніх справ України від 09.07.2018 № 579	- вимоги щодо утримання, облаштування та експлуатації об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту

наказ Мінсоцполітики від 23.06.2020 № 429	- Класифікатор СП України
наказ Мінсоцполітики від 23.12.2020 р. № 847	- Типовий договір про надання СП
наказ Мінсоцполітики від 31.07.2023 № 263-Н	- положення про структурні підрозділи з питань соціального захисту населення місцевих державних адміністрацій та організації діяльності ТГ у сферах соціального захисту населення та захисту прав дітей
наказ Мінсоцполітики від 13.10.2023 № 390-Н в редакції наказу від 20.01.2025 № 22-Н	- примірні форми документів та звітності для реалізації ЕП із запровадження КСП з формування життєстійкості
наказ Мінсоцполітики від 19.03.2025 № 138-Н	- перелік ТГ, районів у місті Києві, які братимуть участь в ЕП із запровадження КСП з формування життєстійкості
наказ Мінсоцполітики від 26.11.2025 № 191	- примірні форми документів та звітності для реалізації ЕП з організації надання КСП з формування життєстійкості в ТГ

Нарешті, зазначу, що аналіз сучасного поняття терміну «КСП з формування життєстійкості» дав підстави виокремити ще два види стійкості, що характеризують стан членів міської ТГ, як то:

родинна стійкість – здатність сім'ї як системи разом долати кризові ситуації, адаптуватися до нових умов, підтримувати одне одного та зберігати ментальне здоров'я під час стресу чи випробувань на основі взаємодопомоги, гнучкості, колективної турботи та спільного подолання труднощів для збереження цілісності родини;

життєва стійкість – здатність особистості ефективно долати стреси, адаптуватися до СЖО, травм та негараздів, швидко відновлюватися після них і продовжувати розвиватися, заснована на її комплексних психологічних ресурсах, що включають залученість, контроль, готовність до ризику та віру в себе.

Висновки. В підсумку проведеного дослідження можна зробити наступні узагальнення.

Проведено порівняльний аналіз понять «соціальна послуга», «соціальна послуга загальнонаціонального значення» та «комплексна соціальна послуга з формування життєстійкості» за змістом їх спрямування. Проведено розмежування термінів «hardiness», «endurance» та «resilience». У першому випадку переважно йдеться про психологічний стан особистості. Водночас, термін «резільєнтність», в розумінні життєстійкості, може поширюватися на різні соціальні системи, в тому числі й такі, як місто, міське середовище, міська громада. Тож, міську життєстійкість слід розглядати як здатність міських техно-, антропо- та екосистем, а також жителів міста ефективно функціонувати, адаптуватися і відновлюватися в умовах стресу міського середовища.

Аргументовано, що життєстійкість міської громади має базуватися на сукупності факторів, які забезпечують стабільність її життєдіяльності, стійкість до забруднення, обмеженого простору, високої температури, мілітарного впливу та кліматичних та/або психологічних змін, та охоплюють такі види стійкості як: – особистісна; – часова; – кризова; – екологічна; – структурна; – соціальна; – економічна; – ресурсна; – громадянська; – безпекова; – інфраструктурна; – цифрова; – суспільна; – адміністративна; – волонтерська; – психологічна.

Обґрунтовано, що «життєстійкість міста» («міська резільєнтність») є базовою категорією, до якої питання стійкості міської громади відносяться безпосередньо. З позиції автора резільєнтність міста спирається на три ключові складові: - стійкість міського управління; - стійкість міської інфраструктури; - стійкість міського населення. Саме остання складова, як уявляється, може і має бути забезпечена органами міського управління для захисту, тобто збереження стійкості населення міста. Лише «стійкі» мешканці забезпечуватимуть та/або братимуть участь у забезпеченні стійкості управління та інфраструктури міста. І навпаки – лише стійке місто та суб'єкти його управління можуть забезпечити стійкість населення міста. Ці процеси взаємопов'язані.

Виявлено, що основна спрямованість ініціатив і стандартів ЄС із забезпечення економічної безпеки та стійкості впродовж 2026 та наступних років для європейських міст націлена на такі сфери: – кліматична стійкість; – соціальна стійкість; – управлінська та цифрова стійкість; – політична стійкість. Аналіз нового міського порядку денного для ЄС, спрямованого на інтегроване управління містом, свідчить про актуальну можливість використати європейський досвід українськими міськими громадами в умовах воєнного стану щодо таких видів стійкості як: – повоєнна; – партисипативна; – євроінтергаційна.

Встановлено, що інститут законодавства про соціальні послуги у наразі формально не визначений у юридичній класифікації, хоча сукупність нормативно-правових актів та їх окремих частин,

які регулюють цю сферу суспільних відносин, свідчить про те, що він не тільки стрімко формується й розвивається, а має чіткі міжгалузеві ознаки. Останні проявляються в наявності приписів, що регулюють вказані відносини в межах актів соціального, оборонного законодавства та законодавства про охорону здоров'я.

Систематизовано законодавство України у сфері комплексної соціальної послуги з формування життєстійкості в громадах міст України, представлене рівнями: а) законодавчим (соціальні послуги, соціальна робота з сім'ями, дітьми та молоддю, соціальний захист ветеранів війни, цивільний захист, охорона психічного здоров'я); б) урядовим підзаконним (надання соціальних послуг, допомога цивільному населенню, соціальний захист громадян, центри життєстійкості, охорона психічного здоров'я); в) відомчим підзаконним (захисні споруди цивільного захисту, соціальні послуги – класифікатор, договори, структурні підрозділи, примірні форми документів).

Запропоновано два додаткові види стійкості, що характеризують стан членів міської громади, як то: а) родинна стійкість – здатність сім'ї як системи разом долати кризові ситуації, адаптуватися до нових умов, підтримувати одне одного та зберігати ментальне здоров'я під час стресу чи випробувань на основі взаємодопомоги, гнучкості, колективної турботи та спільного подолання труднощів для збереження цілісності родини; б) життєва стійкість - здатність особистості ефективно долати стреси, адаптуватися до СЖО, травм та негараздів, швидко відновлюватися після них і продовжувати розвиватися, заснована на її комплексних психологічних ресурсах, що включають залученість, контроль, готовність до ризику та віру в себе.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рекомендації з розбудови життєстійкості громад. *Міністерство соціальної політики України. Всеукраїнська програма ментального здоров'я «Ти як?».* 2024. 96 с. URL: https://povirusebe.org/sites/default/files/2024-11/rekomendacii12112024.pdf (дата звернення: 12.02.2026).
2. 2025 deadliest year for civilians in Ukraine since 2022, UN human rights monitors find. *Human rights for everyone everywhere.* (12.01.2026). URL: https://ukraine.ohchr.org/en/2025-deadliest-year-for-civilians-in-Ukraine-since-2022-UN-human-rights-monitors-find?utm_source=pressrelease&utm_medium=email&utm_campaign= PoC-Dec2025 (дата звернення: 12.02.2026).
3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості» : Указ Президента України від 27.09.2021 № 479/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021#Text (дата звернення: 12.02.2026).
4. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції забезпечення національної системи стійкості до 2025 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.11.2023 № 1025-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1025-2023-%D1%80#Text (дата звернення: 12.02.2026).
5. Попело О.В., Кураш А.М. Механізм управління комунальним майном як фактор активізації соціальної послуги життєстійкості в умовах децентралізації та війни. *Проблеми економіки.* 2023. №4. С. 198–206. DOI: https://doi.org/10.32983/2222-0712-2023-4-198-206.
6. Єнгаличева І. Аналіз реалізації пілотного проєкту із запровадження соціальної послуги з формування життєстійкості у територіальних громадах. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2024. Вип. 1(12). С. 291-297. DOI: https://doi.org/10.31499/2618-0715.1(12).2024.305414.
7. Синчук С.М. Соціальні послуги та організаційно-правові форми їх надання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО.* 2024. Вип. 84: ч. 2. С. 137-142. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.2.18.
8. Актуальні проблеми соціальної роботи та соціального забезпечення у воєнний та повоєнний часи: колект. монографія / за наук. ред. А. Рижанової; *Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка.* Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2025. 200 с.
9. Гаврилюк Ю.М. Надавачі соціальних послуг як суб'єкти системи надання соціальних послуг в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО.* 2025. Вип. 89: ч. 2. С. 115-121. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.16.
10. Галушко О.І. Гарантування гідного рівня життя особи як принцип права соціального забезпечення: *дис. на здоб. ступ. д-ра філософії з галузі знань 08 Право*. Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Львів, 2025. 210 с.
11. Кірін Р.С. Правове забезпечення комплексної резильєнтності міст України. *Український політико-правовий дискурс.* 2025. № 13. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.16657770.
12. Кірін Р.С. Актуальні проблеми урбаністичного права: відкритість, цифровізація, резільєнтність: монографія / *НАН України. Державна установа «Інститут економіко-правових*

досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України». Київ, Дніпро: Журфонд. 2026. 610 с. DOI: https://doi.org/10.35668/978-617-14-0514-1.
13. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text (дата звернення: 12.02.2026).
14. Кірін Р.С., Пащенко О.А., Хоменко В.Л. Правовий режим підземного паркінгу-укриття в Україні: адаптація до стандартів ЄС. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2026, № 1, ч. 1. С. 405-417. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.62.
15. Кузишин Анна. Міська стійкість: як міста адаптуються до викликів сьогодення. Mistosite. (14.03.2025). URL: https://mistosite.org.ua/articles/miska-stiikist-iak-mista-adaptuiutsia-do-vyklykiv-sohodennia (дата звернення: 17.02.2026).
16. Життєстійкість як основа підтримки громад: державна модель соціальної послуги. *Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України.* (12.12.2025). URL: https://www.kmu.gov.ua/news/zhyttiestiikist-iak-osnova-pidtrymky-hromad-derzhavna-model-sotsialnoi-posluhy (дата звернення: 17.02.2026).
17. Кірін Р.С., Пащенко О.А., Хоменко В.Л. Правові засади національної стійкості: регіональний та місцевий рівні. *Держава та регіони. Серія: Право.* 2025. № 3 (88). С. 6-19. DOI: https://doi.org/10.32782/1813-338X-2025.3.1.
18. Khanam M. Urban Psychology: How do Cities shape Human Psyche and Behaviour? *Medium.* (17.08.2024). URL: https://medium.com/@madiha.arch20/urban-psychology-how-do-cities-shape-human-psyche-and-behaviour-98164aab2304 (дата звернення: 17.02.2026).
19. Деякі питання реалізації експериментального проекту з організації надання комплексної соціальної послуги з формування життєстійкості в територіальних громадах: постанова Кабінету Міністрів України від 19.11.2025 № 1505. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1505-2025-%D0%BF#Text (дата звернення: 17.02.2026).
20. Войтовський К. Основні тенденції у сфері зміцнення безпеки і стійкості в провідних демократичних державах та альянсах світу у 2025 році. *Національний інститут стратегічних досліджень.* (29.01.2026). URL: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/osnovni-tendentsiyi-u-sferi-zmitsnennya-bezpeky-i-stiykosti-v-providnykh (дата звернення: 17.02.2026).
21. Два українські міста вперше долучаються до програм Центру міської трансформації Давосу. *Delo.ua.* (25.01.2026). URL: https://delo.ua/news/dva-ukrayinski-mista-vperse-dolucayutsya-do-program-centru-miskoyi-transformaciyi-davosu-458928/ (дата звернення: 17.02.2026).
22. Угода про фінансування програми URBACT IV CCI 2021TC16FFIR001: міжнародний договір від 10.06.2025 (Угоду ратифіковано законом № 4413-IX від 01.05.2025). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9a1_001-25#Text (дата звернення: 17.02.2026).
23. Про систему охорони психічного здоров'я в Україні: Закон України від 15.01.2025 № 4223-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4223-20#Text (дата звернення: 17.02.2026).
24. Кірін Р.С. Цифровізація цивільного захисту міського населення в умовах воєнного стану: правові аспекти. *Український політико-правовий дискурс.* 2026. № 19. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.18469582

Дата першого надходження рукопису до видання: 1.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Кірін Р.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.138.4:331.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.54

ВЕТЕРАНСЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ЯК ІНСТИТУТ ПРИВАТНОГО ПРАВА ТА ІНСТРУМЕНТ ЕКОНОМІЧНОЇ РЕІНТЕГРАЦІЇ

Кметик Х.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу
факультету права та міжнародних відносин
Державного університету «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0003-3707-7733

Дибань М.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу
факультету права та міжнародних відносин
Державного університету «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0003-2449-0166

Кметик Х.В., Дибань М.П. Ветеранське підприємництво як інститут приватного права та інструмент економічної реінтеграції.

У статті комплексно проаналізовано ветеранське підприємництво як самостійний правовий інститут приватного права та важливий механізм економічної реінтеграції ветеранів в Україні. Досліджено правовий статус суб'єктів ветеранського підприємництва, їхні права та обов'язки, умови набуття та припинення цього статусу, а також механізми державної підтримки, включно з участю у державних і муніципальних програмах, отриманням субсидій та грантів, доступом до пільгового кредитування та спеціалізованих процедур публічних закупівель. Розглянуто нормативно-правове регулювання в Україні, зокрема Закон України «Про ветеранське підприємництво» № 4563-IX, який вперше офіційно закріпив критерії визначення суб'єкта ветеранського підприємництва та ввів спеціальний правовий режим підтримки, поєднуючи приватно-правові та соціальні аспекти. Проаналізовано відмінності ветеранського підприємництва від соціального підприємництва з точки зору правової природи, мети діяльності, суб'єктного складу та механізмів державної підтримки. Висвітлено національні та міжнародні моделі, зокрема досвід Великої Британії та Ізраїлю, які демонструють комплексні підходи до підтримки ветеранів через поєднання державних, приватних і громадських ресурсів, включно з фінансовими, освітніми, менторськими та інноваційними інструментами. Окремо розглянуто роль волонтерських та громадських ініціатив, що сприяють створенню сталих умов для розвитку ветеранського підприємництва. Підкреслено міждисциплінарний характер дослідження та його значення для формування державної політики, соціальної інтеграції ветеранів і економічного розвитку. Сформульовано висновки про перспективність ветеранського підприємництва для забезпечення економічної самореалізації ветеранів, їх соціальної інтеграції та активізації приватно-правових економічних відносин. Визначено, що подальший розвиток цього інституту потребує вдосконалення законодавчої бази, розширення інституційної підтримки, адаптації міжнародного досвіду та активної координації між державою, громадськими організаціями і приватним сектором.

Ключові слова: ветеран; ветеранське підприємництво; волонтерська діяльність; міжнародний досвід; правове регулювання; правовий статус ветеранів; професійна діяльність; соціальна підтримка; соціальна політика; соціальне підприємництво; соціальний захист; соціально-вразливі групи населення.

Kmetyk Kh.V., Dyban M.P. Veteran entrepreneurship as a private law institution and a tool for economic reintegration.

The article provides a comprehensive analysis of veteran entrepreneurship as an independent legal institute of private law and an important mechanism for the economic reintegration of veterans in Ukraine. It researches the legal status of subjects of veteran entrepreneurship, their rights and obligations, the conditions for obtaining and terminating this status, as well as state support mechanisms, including participation in national and municipal programs, receiving subsidies and grants, access to preferential lending, and specialized public procurement procedures. The legal regulation in Ukraine is analysed,

in particular the Law of Ukraine "On Veteran Entrepreneurship" N 4563-IX, which for the first time officially consolidated the criteria for defining the subjects of veteran entrepreneurship and introduced a special legal support regime, combining the private-law and social aspects. The differences between veteran entrepreneurship and social entrepreneurship are examined in terms of legal nature, purpose of activity, composition of subjects, and mechanisms of state support. National and international models are highlighted, including the experience of the United Kingdom and Israel, which demonstrate comprehensive approaches to supporting veterans through the combination of state, private, and civil resources, including financial, educational, mentoring, and innovative tools. The role of volunteer and civic initiatives, which contribute to creating sustainable conditions for the development of veteran entrepreneurship, is separately researched. The interdisciplinary nature of the study and its significance for shaping public policy, social integration of veterans, and economic development are emphasized. Conclusions are drawn regarding the prospects of veteran entrepreneurship for ensuring the economic self-realization of veterans, their social integration, and the activation of private-law economic relations. It is determined that further development of this institution requires the improvement of the legislative framework, expansion of institutional support, adaptation of international experience, and active coordination among the state, public organizations, and the private sector.

Key words: veteran; veteran entrepreneurship; volunteer activity; international experience; legal regulation; legal status of veterans; professional activity; social support; social policy; social entrepreneurship; social protection; socially vulnerable groups of the population.

Постановка проблеми. Унаслідок збройної агресії російської федерації питання економічної реінтеграції ветеранів набуло особливої соціально-економічної та правової значущості для України. За офіційними даними, озвученими Міністром у справах ветеранів України Наталією Калміковою, станом на 2 грудня 2025 року в Україні налічувалося близько 1,5 мільйона ветеранів і ветеранок [1]. Через тривалість війни та масштаби мобілізацій чисельність ветеранів має стійку тенденцію до зростання. За експертними оцінками, після завершення війни загальна кількість ветеранів разом із членами їхніх сімей може сягнути 5–6 мільйонів осіб [2].

За даними Українського ветеранського фонду майже 77% демобілізованих військових розглядають підприємництво як бажаний шлях самореалізації або вже мають власну справу, вони вважають підприємництво прийнятним способом забезпечення власної економічної незалежності [3]. Водночас, майже 40% захисників прогнозують можливі труднощі з працевлаштуванням у цивільному секторі, зумовлені недостатньою адаптованістю професійних навичок до умов мирного часу, наслідками психологічних травм та загальною економічною нестабільністю. За таких обставин ветеранське підприємництво постає як перспективний механізм одночасного розв'язання двох взаємопов'язаних завдань – забезпечення самозайнятості ветеранів і реагування на актуальні потреби суспільства [4].

Метою дослідження є комплексне дослідження ветеранського підприємництва в Україні, поєднуючи правові, соціальні та економічні аспекти, а також враховуючи міжнародний досвід для формування ефективних моделей підтримки ветеранів.

Стан опрацювання проблематики. Станом на сьогодні проблематика ветеранського підприємництва в Україні досліджена лише частково. Більшість наукових робіт присвячена економічним аспектам, зокрема аналізу механізмів фінансової підтримки ветеранів, оцінці ефективності грантових програм, моделюванню бізнес-стратегій та інноваційних стартапів. Натомість правові та соціальні аспекти ветеранського підприємництва залишаються менш розвиненими у науковій літературі. Серед науковців, які досліджували дане питання, можна виокремити таких науковців, як: І. Селіванова, Я. Петруненко, Д. Злобін, Р. Осадчук, А. Колісник, Л. Гурак. Однак поки що відсутні системні дослідження правових, соціальних та інституційних аспектів ветеранського підприємництва в Україні, що робить актуальним подальше дослідження теми з точки зору права, соціальної політики та державної підтримки.

Виклад основного матеріалу. Першим комплексним актом українського законодавства, що закріпив правовий статус ветеранів війни та систему державних гарантій для їх соціального захисту в нормативно-правовому полі незалежної України, став Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» № 3551-XII від 22 жовтня 1993 року (набрав чинності 1 січня 1994 року) [5]. Даний Закон має для нашої країни важливе соціально-правове значення, оскільки він забезпечує правову основу для реалізації державних соціальних гарантій ветеранів, сприяє їх соціальній інтеграції у мирне життя, а також формує державну політику соціального захисту ветеранів як окремої категорії населення. Незважаючи на те, що Закон було розроблено з урахуванням конституційних принципів соціального захисту та соціальної справедливості і він зазнає постійних змін відповідно до трансформацій соціально-політичного середовища, розширю-

ючи обсяг прав ветеранів та удосконалюючи систему соціальної підтримки, його концептуальний фокус залишається переважно зорієнтованим на механізми пільг і соціальних виплат. Однак такі інструменти не забезпечують повноцінної реалізації економічних прав ветеранів і не створюють належних умов для їх інтеграції у сферу приватно-правових економічних відносин. У цьому контексті сучасна ветеранська політика дедалі більше орієнтується на активні механізми, зокрема, професійну підготовку, сприяння зайнятості та розвиток ветеранського підприємництва як форми реалізації свободи підприємницької діяльності й економічної самореалізації ветеранів [4].

В Україні поняття «ветеранське підприємництво» вперше було офіційно введено до національного правового поля 31 липня 2025 року – саме тоді Верховна Рада України прийняла Закон України «Про ветеранське підприємництво» № 4563-IX (далі – Закон) та затвердила визначення цього терміну на законодавчому рівні, надаючи ветеранським підприємствам особливого статусу з метою забезпечення економічної незалежності ветеранів війни шляхом створення можливостей для самореалізації, забезпечення економічних потреб та залучення ветеранської спільноти до сталого економічного розвитку держави. Закон набере чинності лише 26 лютого 2026 року – цей перехідний період необхідний для того, щоб держава встигла підготувати і прийняти усі необхідні підзаконні нормативні акти.

Згідно статті 1 Закону, ветеранське підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність або незалежна професійна діяльність, що здійснюється суб'єктами ветеранського підприємництва, які відповідають критеріям, визначеним статтею 2 Закону, з метою досягнення економічних і соціальних результатів, у тому числі одержання прибутку [6].

Ключовим нововведенням, передбаченим Законом, є запровадження спеціального правового статусу суб'єкта ветеранського підприємництва. Надання такого статусу має суттєве юридичне значення, оскільки дозволяє ідентифікувати ветеранів як окрему категорію суб'єктів господарювання та створює нормативні передумови для застосування до них спеціальних механізмів державної підтримки, не порушуючи загальних засад приватно-правового регулювання підприємницької діяльності.

Так, стаття 2 Закону визначає, що суб'єктами ветеранського підприємництва можуть бути:

1) ветеран війни – особа, визначена пунктами 19–25 частини першої статті 6 та пунктами 11–16 частини другої статті 7 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», – яка у встановленому законом порядку зареєстрована як фізичні особа-підприємець;

2) ветеран війни, який здійснює незалежну професійну діяльність, зокрема, провадить наукову, літературну, артистичну, художню, освітню або викладацьку діяльність, а також діяльність лікаря, приватного нотаріуса, приватного виконавця, адвоката, арбітражного керуючого (розпорядника майна, керуючого санацією, ліквідатора), аудитора, бухгалтера, оцінювача, інженера чи архітектора, або займається релігійною, науковою, освітньою або іншою подібною діяльністю, якщо не перебуває у трудових відносинах, не зареєстрована як фізична особа-підприємець, використовує найману працю не більше чотирьох осіб і перебуває на податковому обліку як самозайнята особа;

3) юридична особа приватного права незалежно від її організаційно-правової форми, зареєстрована на території України відповідно до вимог законодавства, у якій ветеран війни самостійно та/або спільно з іншими ветеранами війни є кінцевим бенефіціарним власником (вигодоодержувачем). Така юридична особа визнається суб'єктом ветеранського підприємництва за умови відповідності хоча б одному з таких критеріїв: ветеран війни особисто та/або разом з іншими ветеранами війни володіє корпоративними правами у розмірі 100% сформованого статутного капіталу юридичної особи; або всі члени (учасники) такої юридичної особи є ветеранами війни. До таких суб'єктів можуть належати, зокрема, товариства з обмеженою відповідальністю, акціонерні товариства, а також громадські організації, які відповідно до закону мають право створювати підприємства чи здійснювати іншу оплачувану діяльність.

Водночас, суб'єктом ветеранського підприємництва не може бути юридична чи фізична особа, якщо: порушено вимоги щодо розкриття інформації про кінцевих бенефіціарних власників або структуру власності; серед засновників, учасників, кінцевих бенефіціарних власників або осіб, що здійснюють вирішальний вплив на діяльність, є держава, юридичні або фізичні особи, пов'язані з державою, визнаною Верховною Радою України державою-агресором, або з державами, включеними Міжнародною групою з протидії відмиванню брудних грошей (FATF, Financial Action Task Force on Money Laundering) до переліку таких, що не співпрацюють у сфері протидії відмиванню доходів; юридична особа зареєстрована на території або відповідно до законодавства іноземної держави; до юридичної особи застосовано санкції відповідно до законодавства України або міжнародні санкції, або вона є пов'язаною з такою особою; юридична особа перебуває у процесі припинення, крім перетворення; фізична особа-підприємець або особа, що здійснює незалежну професійну діяль-

ність, не є громадянином України (крім випадків, передбачених законом) або позбавлена статусу ветерана війни.

Важливим є те, що статус суб'єкта ветеранського підприємництва не є автоматичним і набувається лише на підставі встановленого порядку. Він надається строком на п'ять років з дня набуття такого статусу. Іноземці або особи без громадянства, які брали безпосередню участь у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України у складі Збройних Сил України або інших утворених відповідно до законів України військових формувань, зокрема, в антитерористичній операції та заходах із забезпечення національної безпеки й оборони, також можуть набувати цього статусу за умови наявності у них відповідного статусу учасника бойових дій або особи з інвалідністю внаслідок війни та законних підстав для постійного перебування на території України впродовж останніх п'яти років.

Особа набуває статусу суб'єкта ветеранського підприємництва з дня внесення Міністерством у справах ветеранів відомостей про її облік до Єдиного державного реєстру ветеранів війни (ЄДРВВ). При цьому формується відповідний витяг, який надається разом з унікальним електронним ідентифікатором. Кабінет Міністрів України в подальшому визначатиме порядок набуття, позбавлення та припинення цього статусу, строки та процедуру розгляду відповідних заяв, а також ведення обліку таких осіб.

Слід підкреслити, що право на набуття статусу суб'єкта ветеранського підприємництва поширюється на фізичних та юридичних осіб незалежно від моменту їх створення, заснування чи державної реєстрації – як до, так і після набрання чинності Закону України «Про ветеранське підприємництво», за умови дотримання критеріїв, установлених ст. 2 Закону. Водночас, Міністерство у справах ветеранів наділене повноваженнями не лише щодо надання, а також щодо позбавлення чи припинення такого статусу.

Законодавець вибудовує вичерпний і формалізований перелік підстав припинення або позбавлення статусу суб'єкта ветеранського підприємництва, що спрямований на забезпечення правової визначеності, запобігання зловживанням та збереження цільового характеру державної підтримки ветеранського підприємництва. До таких підстав, зокрема, належать:

1) подання самим суб'єктом ветеранського підприємництва заяви про добровільне припинення відповідного статусу;

2) встановлення уповноваженим органом факту невідповідності суб'єкта критеріям, визначеним ст. 2 Закону, на підставі інформації, отриманої від державних органів, органів місцевого самоврядування, державних реєстрів, баз даних та інформаційних систем, за умови, що така невідповідність не була усунута протягом семи робочих днів з моменту направлення суб'єкту відповідного повідомлення. Наприклад, це може бути ситуація, коли товариство з обмеженою відповідальністю після набуття статусу суб'єкта ветеранського підприємництва втрачає відповідність встановленим законом вимогам, зокрема, у зв'язку з тим, що один із її учасників не має статусу ветерана війни. У даному випадку Закон надає суб'єкту семиденний строк для усунення порушення, що може бути реалізовано, наприклад, шляхом відчуження частки такого учасника та входження до складу учасників особи, яка має статус ветерана. Лише у разі невжиття відповідних заходів у встановлений строк можливе позбавлення або припинення статусу суб'єкта ветеранського підприємництва.

3) набрання законної сили рішенням суду, яким встановлено факт невідповідності такого суб'єкта критеріям, визначеним ст. 2 Закону (наприклад, у разі встановлення судом наявності у особи громадянства держави-агресора);

4) виявлення уповноваженим органом факту подання заяви про набуття статусу суб'єкта ветеранського підприємництва та/або документів, що її супроводжують, які містять недостовірні відомості (наприклад, приховування факту подвійного громадянства);

5) набрання законної сили судовим рішенням, яким встановлено факт подання суб'єктом ветеранського підприємництва заяви та/або доданих до неї документів з недостовірною інформацією;

6) вчинення суб'єктом ветеранського підприємництва двох порушень умов та/або вимог щодо надання чи використання державної підтримки, отриманої відповідно до Закону або в межах державних цільових чи інших програм, затверджених на його виконання;

7) надходження до уповноваженого органу повідомлення від самого суб'єкта ветеранського підприємництва про його невідповідність критеріям, визначеним ст. 2 Закону;

8) закінчення строку, на який відповідно до ст. 2 Закону надається статус суб'єкта ветеранського підприємництва;

9) смерть ветерана війни – у випадках, коли статус суб'єкта ветеранського підприємництва був наданий фізичній особі-підприємцю або особі, яка провадила незалежну професійну діяльність.

У разі позбавлення уповноваженим органом статусу суб'єкта ветеранського підприємництва з підстав невідповідності встановленим критеріям або у зв'язку з допущенням порушень, відповідна

особа набуває право повторно звернутися із заявою про набуття (поновлення) такого статусу не раніше ніж після спливу одного календарного року з дня ухвалення рішення про його позбавлення.

Стаття 7 Закону встановлює правові наслідки позбавлення або припинення статусу суб'єкта ветеранського підприємництва, які полягають у втраті таким суб'єктом права на отримання державної підтримки, пільг та інших форм сприяння, передбачених цим Законом і відповідними державними програмами. Водночас, позбавлення або припинення статусу не тягне автоматичного припинення підприємницької чи незалежної професійної діяльності як такої, а лише означає виключення суб'єкта з кола спеціальних учасників правовідносин у сфері ветеранського підприємництва та припинення застосування до нього спеціального правового режиму підтримки [6].

Закон запроваджує спеціальний правовий режим економічної підтримки ветеранського підприємництва, який передбачає застосування до суб'єктів ветеранського підприємництва комплексу преференційних заходів. До них, зокрема, належать участь у державних і муніципальних програмах підтримки, отримання субсидій та грантів, доступ до пільгових умов кредитування, а також участь у спеціалізованих процедурах публічних закупівель. Крім того, органи місцевого самоврядування наділені повноваженнями впроваджувати зазначений режим на рівні відповідних територіальних громад шляхом прийняття рішень, адаптованих до особливостей соціально-економічного розвитку та потреб місцевих громад.

Розглядаючи дане питання, на нашу думку, варто зауважити, що нині у публікаціях, особливо аналітичних та економічних, нерідко ототожнюються поняття соціального та ветеранського підприємництва. Однак з точки зору права таке ототожнення є некоректним, оскільки ці явища є суміжними, проте різними за правовою природою інститутами. Перше визначається соціальною спрямованістю підприємницької діяльності, тоді як друге визначається особливим правовим статусом суб'єкта такої діяльності та може мати ознаки соціального підприємництва. Крім того, на відміну від соціального підприємництва, яке в Україні залишається доктринальною та програмною категорією, ветеранське підприємництво отримало нормативне закріплення на рівні закону, що зумовлює різний підхід до їх правового регулювання та державної підтримки.

Науковці з Національного інституту стратегічних досліджень визначають соціальне підприємництво як бізнес, спрямований насамперед на соціальні цілі, прибутки якого використовуються переважно на саморозвиток, громадські справи чи розв'язання соціальних проблем [4].

Паралельно в Україні динамічно розвивається волонтерська діяльність, яка відіграє ключову роль у підтримці соціально-вразливих груп населення, а також у розв'язанні актуальних проблем місцевих громад. Проте волонтерська діяльність, на відміну від підприємницької діяльності, не орієнтоване на отримання прибутку та не створює сталих фінансових ресурсів, які могли б бути реінвестовані у подальше вирішення соціальних проблем [3].

Зобразимо наочно основні критерії відмінності даних понять:

Критерій	**Соціальне підприємництво**	**Ветеранське підприємництво**
Правова природа	Переважно соціально-економічне явище, що частково врегульоване підзаконними актами та програмами	Спеціальний правовий режим підприємницької діяльності ветеранів, закріплений на законодавчому рівні
Мета діяльності	Розв'язання соціальних проблем, створення суспільної користі	Економічна самореалізація ветеранів та їх соціальна інтеграція
Суб'єкти	Будь-які фізичні або юридичні особи, що здійснюють соціально орієнтований бізнес	Ветерани війни, члени їх сімей (у визначених законом випадках)
Критерій «соціальності»	Визначається метою та спрямуванням діяльності	Визначається статусом особи-підприємця
Нормативне визначення	Єдине законодавче визначення відсутнє (де-факто, а не де-юре)	Офіційно закріплене у законодавстві України
Зв'язок із соціальним захистом	Опосередкований	Безпосередній і системний
Форма підтримки	Гранти, програми, донорська допомога	Державна підтримка як складова політики щодо ветеранів
Галузь права	Міжгалузевий феномен (економіка та соціальна політика)	Приватне право у поєднанні з правом соціального захисту

Таким чином, лише у 2025 році відбулася офіційна інституціоналізація ветеранського підприємництва в українському праві – крок, який вже давно був зроблений у праві багатьох інших країн світу. Наведемо, зокрема, приклад Великої Британії та Ізраїлю, в яких ветеранське підприємництво є ефективним інструментом економічної реінтеграції, що реалізується через різні правові та соціально-економічні підходи.

У Великій Британії підтримка ветеранів війни посідає системне місце в державній соціальній політиці та реалізується із залученням широкого кола публічних і приватних суб'єктів. Чисельність британських ветеранів є відносно незначною – близько 2 млн осіб, що становить орієнтовно 3% від загальної чисельності населення. Водночас, британська модель характеризується високим рівнем інституційної спроможності ветеранських громадських організацій, а також розвиненою практикою державно-приватного та громадсько-приватного партнерства у сфері соціального захисту ветеранів. Показовим прикладом такого підходу є діяльність X-Forces Enterprise (XFE) – соціального підприємства, створеного у правовій формі Community Interest Company (CIC), яке за підтримки держави здійснює комплексні заходи з розвитку ветеранського підприємництва. Зокрема, XFE забезпечує надання освітніх програм, менторського супроводу, а також сприяє доступу ветеранів і членів їхніх сімей до пільгових фінансових інструментів з метою започаткування та розвитку власної підприємницької діяльності. Функціонування цієї організації демонструє ефективну модель поєднання публічного фінансування з експертним потенціалом приватного сектору у підтримці стартапів, ініційованих ветеранами.

Подальшої інституціоналізації ветеранської політики у Великій Британії було досягнуто у 2023 році шляхом створення Офісу у справах ветеранів (Office for Veterans' Affairs), а також запровадження програми Op PROSPER, спрямованої на сприяння працевлаштуванню ветеранів, включно з підтримкою їх підприємницьких ініціатив.

Особливістю британської моделі є Армійський ковенант (Armed Forces Covenant), який функціонує як форма суспільного договору між державою, органами місцевого самоврядування, бізнесом і громадянським суспільством. У межах цього інституту суб'єкти приватного сектору та місцеві громади добровільно беруть на себе зобов'язання щодо підтримки ветеранів, що на практиці реалізується через надання преференцій при працевлаштуванні, участі у спеціальних програмах розвитку або доступу до додаткових соціальних сервісів.

Ізраїльська модель реінтеграції військовослужбовців формується з урахуванням специфіки загального військового обов'язку, внаслідок чого переважна більшість населення проходить службу в Армії оборони Ізраїлю (ЦАХАЛ). За таких умов статус ветерана має масовий характер, а державна політика у цій сфері зосереджується насамперед на медичній, соціальній та професійній реабілітації поранених військовослужбовців, а також на підтримці соціально-вразливих груп населення, зокрема, іммігрантів, відомих як «самотні солдати».

У площині підприємницької діяльності Ізраїль активно стимулює цей процес через систему фінансових та інституційних інструментів. Зокрема, кожен демобілізований військовослужбовець отримує так званий «пакет демобілізованого», що передбачає виплату цільової грошової суми, яку можна використати для здобуття освіти або започаткування власної справи. Окрім того, уряд фінансує спеціалізовані акселераційні програми для ветеранів. Так, у 2024 році, після чергової хвилі мобілізації, Управління інновацій Ізраїлю спільно з Міністерством оборони ініціювали програму обсягом 10 млн шекелів, спрямовану на розвиток технологічного підприємництва серед резервістів і звільнених зі служби військовослужбовців. У межах цієї програми передбачено проведення навчальних курсів і надання грантів на запуск стартапів у сфері високих технологій, що має сприяти ефективному використанню командного та інженерного досвіду ветеранів у цивільній економіці.

Поряд із державними інституціями важливу роль у підтримці ветеранського підприємництва в Ізраїлі відіграють громадські організації та благодійні фонди [4].

Для України британський досвід цікавий насамперед тим, що він є непересічним прикладом побудови сталих партнерств між державою, бізнесом і громадянським суспільством у підтримці ветеранського підприємництва. Ізраїльський досвід, у свою чергу, демонструє нам потенціал військових інновацій як джерела економічного розвитку та можливості залучення ветеранів з технічними навичками до створення продуктів у сферах дронів, кібербезпеки та інформаційних технологій.

Висновки:

1. Ветеранське підприємництво в Україні є новим, але надзвичайно перспективним механізмом економічної реінтеграції ветеранів, що поєднує правові, соціальні та економічні аспекти їх самореалізації.

2. Незважаючи на наявність загальної нормативно-правової бази щодо соціального захисту ветеранів, до 2025 року відсутнє було системне законодавче регулювання ветеранського підприємництва, що ускладнювало застосування спеціальних механізмів державної підтримки.

3. Закон України «Про ветеранське підприємництво» № 4563-IX від 31.07.2025 року вперше закріпив на законодавчому рівні правовий статус суб'єкта ветеранського підприємництва, встановив критерії його визначення та ввів спеціальний правовий режим підтримки ветеранів.

4. Порівняльний аналіз міжнародного досвіду показує ефективність комплексних моделей підтримки ветеранів у Великій Британії та Ізраїлі, що поєднують державну, приватну та громадську підтримку, а також стимулюють підприємницьку активність через фінансові та освітні інструменти.

5. Ветеранське підприємництво відрізняється від соціального підприємництва правовим статусом суб'єкта, спрямованістю на економічну самореалізацію та інтеграцію ветеранів у приватно-правові економічні відносини, водночас може мати соціальну спрямованість.

6. Подальший розвиток ветеранського підприємництва в Україні потребує вдосконалення інституційної підтримки, адаптації міжнародних практик, розширення фінансових та освітніх програм і посилення координації між державою, громадськими організаціями та приватним сектором.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ветеранів в Україні стає більше: як зміниться їх кількість після завершення війни. РБК-Україна. 02.12.2025. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/veteraniv-ukrayini-stae-bilshe-k-zminitsya-1764664391.html (дата звернення: 08.02.2026).
2. Кількість ветеранів зросте до 5-6 мільйонів осіб — Мінветеранів. Korrespondent.net. 27.05.2024. URL: https://ua.korrespondent.net/ukraine/4689822-kilkist-veteraniv-zroste-do-5-6-milioniv-osib-minveteraniv (дата звернення: 08.02.2026).
3. Селіванова І.А. Легальне поняття ветеранського підприємництва в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення. Актуальні проблеми економіко-правового регулювання екологічних відносин в сучасних умовах: зб. наук. пр. за матеріалами круглого столу, м. Харків, 18 верес. 2025 р.; Інновації та сталий розвиток у економіко-правових дослідженнях та стратегія їх реалізації: зб. наук. пр. панельної дискусії, 2 верес. 2025 р. в рамках IX Харків. Міжнар. юрид. форуму / за ред. С.В. Глібка, В.Л. Бредіхіної; НДІ ПЗІР НАПрН України. Харків: НДІ ПЗІР НАПрН України, 2025. С. 155–161.
4. Петруненко Я.В., Злобін Д.Л. Соціальне підприємництво як інструмент економічної реінтеграції ветеранів: український та міжнародний досвід. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. Серія ПРАВО. 2025. Випуск 88. Частина 4. URL: https://visnyk-jurisuzhnu.com/wp-content/uploads/2025/05/32-3.pdf (дата звернення: 08.02.2026).
5. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993 р. № 3551-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text (дата звернення: 08.02.2026).
6. Про ветеранське підприємництво: Закон України від 31.07.2025 р. № 4563-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4563-20#Text (дата звернення: 08.02.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 08.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Кметик Х.В., Дибань М.П., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.91(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.55

ЗАХИСТ ПРАВ ТА БАЛАНСУВАННЯ ІНТЕРЕСІВ КРЕДИТОРІВ У ПРОЦЕДУРІ РОЗПОРЯДЖЕННЯ МАЙНОМ БОРЖНИКА В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Коваленко М.М.,
аспірант Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України
ORCID: 0009-0006-0519-6315

Коваленко М.М. Захист прав та балансування інтересів кредиторів у процедурі розпорядження майном боржника в умовах європейської інтеграції.

Європейська інтеграція України вимагає гармонізації інституту судового банкрутства з нормами Європейського Союзу. У вказаному процесі належне місце відводиться судовій процедурі розпорядження майном боржника, яка зосереджена на справедливій рівновазі – балансі між захистом прав кредиторів на повернення боргів та збереженням активів боржника для його фінансового оздоровлення. Досвід Європейського Союзу дозволить напрацювати шляхи виходу з кризового стану, у якому перебуває боржник на початку судового банкрутства під час процедури розпорядження майном боржника та забезпечити максимальне задоволення вимог кредиторів упродовж наступних судових процедур.

Стаття присвячена аналізу правових механізмів захисту прав кредиторів та пошуку оптимальних правових засобів балансування їх інтересів у процедурі розпорядження майном боржника з урахуванням європейського досвіду.

У дослідженні визначено проблемні питання забезпечення прав кредиторів та окреслено можливі шляхи для їх вирішення. Здійснено спробу охопити ключові аспекти позитивного впливу євроінтеграційних процесів на захист прав кредиторів та розширення їх процесуальних прав, оптимізації строків судової процедури та запобігання її затягуванню, боротьбі з фіктивною кредиторською заборгованістю, покращенням механізмів оскарження сумнівних угод боржника, посиленням правової відповідальності осіб винних у доведенні боржника до банкрутства.

Проаналізовано питання гармонізації національного законодавства про банкрутство з положеннями Директиви ЄС 2019/1023. Наведено рекомендації щодо використання європейської моделі, для досягнення балансу інтересів учасників процедури розпорядження майном боржника. Для досягнення балансу інтересів у процедурі розпорядження майном боржника, запропоновано зосередитися на таких правових засобах як залучення та захист нового фінансування (кредитування) боржника, а також рівного ставлення до кредиторів та дотримання правила «найкращих інтересів кредиторів».

Ключові слова: банкрутство, розпорядження майном боржника, кредитори, баланс інтересів, європейська інтеграція, мораторій, Директива ЄС 2019/1023.

Kovalenko M.M. Protecting the rights and balancing the interests of creditors in the procedure for disposing of a debtor's property in the context of European integration.

Ukraine's European integration requires harmonization of the institution of judicial bankruptcy with European Union standards. In this process, due importance is given to the judicial procedure for disposing of the debtor's property, which focuses on a fair balance between protecting creditors' rights to debt recovery and preserving the debtor's assets for its financial recovery. The experience of the European Union will allow us to develop ways out of the crisis situation in which the debtor finds itself at the beginning of judicial bankruptcy during the procedure for disposing of the debtor's property and to ensure maximum satisfaction of creditors' claims during subsequent judicial proceedings.

The article is devoted to the analysis of legal mechanisms for protecting creditors' rights and the search for optimal legal means of balancing their interests in the procedure for disposing of the debtor's property, taking into account European experience.

The study identifies problematic issues in ensuring creditors' rights and outlines possible ways to resolve them. An attempt has been made to cover the key aspects of the positive impact of European integration processes on the protection of creditors' rights and the expansion of their procedural rights, the optimization of court proceedings and the prevention of their prolongation, combating fictitious

creditor debt, improving mechanisms for appealing questionable debtor agreements, and strengthening the legal liability of persons guilty of driving the debtor into bankruptcy.

The issue of harmonizing national bankruptcy legislation with the provisions of EU Directive 2019/1023 has been analyzed. Recommendations are provided on the use of the European model to achieve a balance of interests among participants in the procedure for disposing of the debtor's property. To achieve a balance of interests in the procedure for disposing of the debtor's property, it is proposed to focus on such legal means as attracting and protecting new financing (lending) for the debtor, as well as equal treatment of creditors and compliance with the rule of "best interests of creditors".

Key words: bankruptcy, disposal of debtor's property, creditors, balance of interests, European integration, moratorium, EU Directive 2019/1023.

Постановка проблеми. Захист прав кредиторів у процедурі розпорядження майном в Україні полягає у необхідності пошуку балансу між забезпеченням інтересів кредиторів та складнощами виконання боржником власних зобов'язань через воєнний стан, що вимагає адаптації до європейських стандартів у рамках інтеграції до європейської правової сім'ї. Основні труднощі пов'язані з втратою доступу до активів, недостатньою прозорістю судової процедури, затягуванням процесуальних строків, пасивністю кредиторів, необхідністю адаптації вітчизняного законодавства до стандартів ЄС, високими витратами на судові процедури та необхідністю впровадження ефективної цифровізації ускладнюють дотриманням прав та забезпечення інтересів кредиторів.

Мета дослідження: комплексний аналіз правових механізмів забезпечення прав кредиторів та надання пропозицій щодо балансування інтересів сторін у процедурі розпорядження майном боржника з урахуванням правових стандартів Європейського Союзу.

Стан опрацювання проблематики. Різні правові аспекти та особливості судових процедур банкрутства є темами досліджень вітчизняних науковців, серед яких І.А. Бутирська, О.А. Беляневич, Л.І. Грабован, О.М. Бірюков, О.С. Янюк, О.О. Рубан, І.М. Єпіфанова та ін.

У працях О.М. Бірюкова висвітлено специфіку захисту прав кредиторів у справах з іноземним елементом та питання міжнародного приватного права в контексті неплатоспроможності. О.С. Янюк активно досліджує питання балансування інтересів боржника і кредитора крізь призму строковості судових процедур банкрутства. Роботи Л.І. Грабован присвячені аналізу механізмів захисту прав кредиторів безпосередньо за нормами Кодексу України з процедур банкрутства. О.О. Рубан та І.М. Єпіфанова вивчають окремі аспекти захисту прав кредиторів, зокрема під час процедури розпорядження майном та в умовах економічних криз. Вказані науковці формують сучасну доктрину судового банкрутства. Проте стрімка гармонізація українського законодавства з правом Європейського Союзу створює певний «доктринальний розрив», при якому деякі з усталених доктрин вже не повною мірою охоплюють виклики Директиви (ЄС) 2019/1023.

Акцент на євроінтеграційні процеси та використання стандартів Європейського Союзу є важливим для сучасних юридичних досліджень у сфері захисту прав кредиторів та балансування їх інтересів у процедурі розпорядження майном боржника.

Стан опрацювання проблематики захисту прав та балансування інтересів кредиторів в Україні перебуває на етапі активного розвитку, зумовленого імплементацією європейських стандартів, зокрема, Директиви (ЄС) 2019/1023, та потребує нових ґрунтовних досліджень для адаптації Українського законодавства у сфері судового банкрутства до європейських стандартів.

Виклад основного матеріалу. Реформування процедури розпорядження майном в умовах системної кризи потребує балансування між захистом прав кредиторів та збереженням боржника. Не варто сприймати процедуру розпорядження як «очікування» перед ліквідацією, оскільки її першочергова мета — оздоровлення. Окреслимо основні фактори, що вимагають швидкої адаптації до фактичного стану справ, законодавчих зрушень та змін у судовій практиці. Поза сумнівом, що військовий стан перешкоджає проведенню інвентаризації, оцінці та реалізації майна, заважаючи процедурі розпорядження стати ефективною. Якщо боржник не може надати доступ до майна, яке знищене або знаходиться на окупованій території, процедура розпорядження майном стає формальною, оскільки розпоряджатися фактично нічим. Тоді постає питання щодо захисту прав кредиторів. По-друге балансування інтересів, яке полягає у потребі захистити кредиторів, зберігаючи при цьому життєздатність боржника, ускладнюється ризиком незворотної втрати майна. Європейська інтеграція вимагає підвищення прозорості та швидкості процедур банкрутства відповідно до норм ЄС, тоді як війна створює перешкоди, такі як дефіцит прозорості та затягування строків. Передбачені 170 днів розпорядження майном часто вичерпуються ще до проведення перших зборів кредиторів. Традиційні збори кредиторів у залах засідань втрачають актуальність, через труднощі з кворумом спричинені міграцією кредиторів або фізичною небезпекою. Також під час кризи небагато бажаючих кредитувати суб'єкта господарської діяльності, що знаходиться у процедурі

банкрутства. При цьому дається в знаки відсутність у боржника коштів на поточну діяльність - виплату заробітної плати, охорону майна. У свою чергу, наслідком поступового занепаду боржника та неефективності судової процедури розпорядження майном стають пасивність самих кредиторів та розпорядника майна. За таких обставин рушієм для реформування правових механізмів у процедурі розпорядження майном має стати перехід від філософії «розподілу залишків» до філософії «збереження вартості активів боржника». Якщо ж у процедурі розпорядження майном лише витрачатимуться ресурси боржника, вона втрачає сенс. Такий підхід має захистити інтереси кредиторів та дозволить ефективніше управляти майном боржника.

Європейська інтеграція суттєво посилила захист прав кредиторів у банкрутстві через імплементацію норм Європейського Союзу у Кодекс України з процедур банкрутства, забезпечивши прозорість судового процесу, активну участь кредиторів у розпорядженні майном та впровадження принципів справедливого погашення кредиторських вимог, що відповідає європейським стандартам захисту прав та забезпеченню інтересів кредиторів. Кредитори отримали можливість брати участь у порятунку боржника до настання глибокої неплатоспроможності, що зазвичай гарантує вищі очікування на погашення кредиторських вимог, ніж у ліквідації.

Гармонізація з нормами ЄС у сфері неплатоспроможності є важливою частиною інтеграційного процесу. Виконання умов Ukraine Facility Plan сприяло внесенню законодавчих змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023[1 с. 79]. Тривалий час Директива була основою реформ у сфері неплатоспроможності країн Європейського Союзу.

Нагадаємо, що Європейська інтеграція виступила ключовим каталізатором переходу від «проборжникової» до «прокредиторської» моделі банкрутства. Відповідно до вимог Європейського Союзу та практики Європейського суду з прав людини процедури повинні бути ефективними та швидкими, забезпечуючи повагу до права власності.

Процедура розпорядження майном боржника, як перший етап судового процесу банкрутства, зазнала суттєвих змін під впливом стандартів ЄС. Імплементація європейських норм вимагає прозорого управління активами, що забезпечує їх ґрунтовний облік та запобігає зловживанням зі сторони боржника. Процедура розпорядження майном є ключовим етапом для збереження активів боржника, і саме адаптація до стандартів ЄС робить цей нагляд за боржником більш ефективним і прозорим. Відбулось посилення контролю за активами боржника. Розпорядження почало фокусуватись на пошуку активів боржника та їх захисті від розтрати. Адаптація правових механізмів процедури розпорядження майном боржника до стандартів ЄС робить нагляд за боржником ефективнішим та прозорішим. Набуває актуальності використання електронних систем для оперативного інформування кредиторів про стан майна боржника, що є критично важливим в умовах релокації суб'єктів господарської діяльності та втрати активів через воєнні дії.

Окремої уваги у контексті пошуку активів у процедурі розпорядження майном боржника заслуговує адаптація законодавства про банкрутство до Регламенту (ЄС), захист інтересів іноземних кредиторів та розшук активів боржника за кордоном. У межах заходу проведеного Касаційним господарським судом у складі Верховного Суду спільно з проектом ЄС «Право-Justice» присвяченого обговоренню основних положень, практичного застосування Регламенту (ЄС) 2015/848 учасниками заходу було наголошено, що взаємопов'язаність економік потребує адекватних механізмів правової взаємодії для захисту прав кредиторів і боржників, прозорості процедур банкрутства. Гармонізація законодавства, яке регулює всі бізнес-відносини – це певний напрям розвитку українського законодавства [2].

Одним з найсуттєвіших викликів у процедурі розпорядження майном боржника лишається боротьба з фіктивною кредиторською заборгованістю. Євроінтеграція вимагає жорстких механізмів верифікації кредиторських вимог, щоб реальні кредитори не втрачали голоси у комітеті кредиторів через «дружні» до боржника структури. Впровадження європейських підходів дозволило обмежити право голосу заінтересованих осіб у комітеті кредиторів, запобігаючи маніпуляціям у процедурі розпорядження майном.

Зросла роль кредиторів після отримання реальних інструментів впливу на судову процедуру розпорядження майном, включаючи право контролю за діяльністю розпорядника майна та участь у виборі наступної судової процедури. Мораторій на задоволення вимог кредиторів почав розглядатись не лише як захист боржника, а як інструмент для запобігання розкраданню активів, що відповідає практиці Європейського суду з прав людини у питаннях захисту права власності. Автоматичне введення мораторію стало запобіжником розпорошенню активів окремими кредиторами на шкоду іншим. Як зазначила Хомко С.В. «Законодавцем передбачено інститут мораторію у справі про банкрутство юридичної особи як механізм збереження активів боржника задля їх спрямування під час реалізації щодо боржника передбачених статтею 6 КУзПБ судових процедур на погашення

конкурсної маси боржника та забезпечення справедливого балансу між інтересами кредиторів і боржника, а також максимального погашення пасиву боржника за рахунок його активів» [3].

Позитивний вплив на захист прав кредиторів справляє зростання значення субсидіарної відповідальності та впровадженні європейського підходу до відповідальності керівництва юридичної особи за доведення до банкрутства, Це дозволило кредиторам стягувати борги з контролюючих осіб боржника, якщо його активів недостатньо для задоволення кредиторських вимог.

Європейське законодавство передбачає безумовне дотримання принципів пропорційності та черговості задоволення вимог кредиторів. Безумовним є постійний судовий нагляд та контроль за судовою процедурою розпоряджання, що гарантує законність та захист прав усіх сторін, аналогічно практикам застосовуваним у ЄС. При цьому вимоги ЄС передбачають рівний захист як приватних, так і державних кредиторів. Забезпечення рівного ставлення до приватних і державних кредиторів є фундаментальною вимогою для країн-претендентів на членство в ЄС. Це спрямовано на усунення державних привілеїв та створення справедливого конкурентного кредиторського середовища у процедурі розпорядження майном боржника. На теперішній час у Кодексі України з процедур банкрутства реалізовано принцип рівності**.** Всі кредитори однієї черги повинні отримувати пропорційне задоволення своїх вимог незалежно від їхньої форми власності [4 с. 151].

Також привертає увагу тест «найкращих інтересів кредиторів», який є фундаментальним принципом у міжнародній практиці банкрутства. Тест найкращих інтересів дослівно не вживається у Кодексі України з процедур банкрутства, проте закладений в окремих його положеннях, які стосуються затвердження плану санації під час процедури розпорядження майном боржника. При розробці плану санації розпорядник майна має довести, що умови задоволення вимог кредиторів є кращими, ніж при ліквідації. Крім того, якщо певний клас кредиторів не погодився з планом санації, суд може затвердити його, лише якщо переконається, що цей клас не отримає менше, ніж у процедурі ліквідації. У процедурі розпорядження майном цей тест набуває актуальності на етапі підготовки до підсумкового засідання суду, коли судом розглядаються та оцінюються два сценарії: перехід до санації чи перехід до ліквідації, а також з'ясовується, чи дійсно відповідає інтересам всіх кредиторів запропонований план санації.

Крім того, орієнтуючись на стандарти Директиви (ЄС) 2019/1023 суттєво розширено права кредиторів на повну поінформованість кредиторів та їх активну участь у процедурі розпорядження майном боржника. Кредитори отримали статус активних учасників, які через збори та комітет кредиторів можуть впливати на ключові рішення щодо розпорядження майном боржника та вибору наступної судової процедури банкрутства. Кредитори почали отримувати регулярні звіти розпорядника майна, за потреби можуть ознайомлюватися з матеріалами справи та отримувати відомості щодо фінансового стану боржника. Приймаючи участь у власних зборах/комітеті кредитори долучаються до прийняття рішень про санацію, ліквідацію або продовження процедури розпорядження майном. Через збори або комітет кредиторів погоджуються значні правочини боржника та продаж його істотних активів. При цьому кредитори, які є заінтересованими щодо боржника (пов'язаними з боржником особами), позбавлені права вирішального голосу на зборах. Кредитори отримали право ініціювати позови про визнання недійсними правочинів боржника або клопотати перед судом про вжиття додаткових заходів забезпечення вимог, таких як накладення арешту на майно боржника, заборону боржнику вчиняти певні дії та інші. Контроль кредиторів за діяльністю розпорядника майна стимулює останнього сумлінніше виконувати власні обов'язків, не порушувати процесуальні строки судової процедури та активніше співпрацювати з кредиторами. З цього приводу Верховний Суд вказує, «що порушення строків здійснення судової процедури розпорядження майном боржника зумовлюють затягування розгляду справи про банкрутство, порушення прав кредиторів на своєчасне задоволення кредиторських вимог, збільшення витрат, пов'язаних із здійсненням процедур банкрутства, оскільки має наслідком зростання (нарощування) грошової винагороди та витрат арбітражного керуючого (розпорядника майна), пов'язаних з виконанням ним повноважень у справі» [5]. Перетворюючись на активного учасника процедури розпорядження добросовісні кредитори зацікавлені у збереженні активів боржника для захисту власних інтересів. Це створює додаткові можливості для боржника на відновлення платоспроможності та продовження господарської діяльності.

У світлі євроінтеграційних процесів України не можна оминути увагою питання балансування інтересів учасників процедури розпорядження майном боржника, який є одним з ключових механізмів захисту прав кредиторів. Балансування інтересів боржників, кредиторів та інших зацікавлених сторін є однією з вимог Директиви (ЄС) 2019/1023. Використовуючи європейську модель як допоміжну для досягнення балансу інтересів у процедурі розпорядження майном боржника звернімо увагу на наступне.

Для забезпечення балансу інтересів Господарський суд стає єдиним центром вирішення майнових конфліктів, що гарантує захист прав усіх кредиторів одночасно, а не лише тих, хто подав

окремі позови. При цьому виступаючи незалежним арбітром суд обов'язково враховує бажання боржника зберегти активи та права кредиторів на повернення коштів. При цьому суд має забезпечувати автономію сторін в умовах прозорості судової процедури. Кредитори мають право вирішального голосу через збори та комітет, а судовий контроль гарантує, що жодна домовленість не порушує закон чи права меншості. В судочинстві впроваджено принцип «концентрації спорів», що повністю корелює з європейською концепцією «*vis attractiva concursus»,* яка у європейському праві визначає юрисдикцію судів у справах про банкрутство та відображена у статті 7 Кодексу України з процедур банкрутства. Концепція була остаточно закріплена рішеннями Суду ЄС. Прикладом є справа Seagon vs. Deko Marty Belgium [6]. Однією з фундаментальних є постанова Великої Палати Верховного Суду від 15.06.2021 у справі № 904/5726/19 де суд зазначив, що «розгляд усіх майнових спорів, стороною в яких є боржник, саме в межах справи про банкрутство є імперативним» [7]. У постанові від 15.06.2021 по справі № 922/2416/17 при прийнятті рішення Велика Палата Верховного Суду виходила з того, що якщо стороною спору є фізична особа (не підприємець), але справа стосується майна боржника-юридичної особи, такий спір має розглядатися господарським судом у межах справи про банкрутство» [8]. Також варто навести постанову Касаційного господарського суду Верховного Суду від 01.02.2022 у справі № 922/313/20, якою суд підтвердив повноваження розпорядника майна та кредиторів оскаржувати правочини боржника, вчинені протягом «підозрілого періоду» (3 роки до порушення справи про банкрутство) [9]. Ці позиції Верховного Суду перетворюють господарський суд з арбітра в одному спорі на гаранта стабільності всієї судової процедури. В євроінтеграційному контексті наведені судові рішення забезпечують передбачуваність для іноземних кредиторів, що відповідає вимогам прозорості Директиви (ЄС) 2019/1023. При цьому у контексті забезпечення балансу інтересів у процедурі розпорядження майном унеможливлюються маніпуляції з судовою юрисдикцією, що має на меті виведення активів боржника з-під нагляду кредиторів та розпорядника майна під час банкрутства.

Враховуючи, що на теперішній час Кодекс України з процедур банкрутства притаманний підхід «рішення більшості кредиторів є абсолютним» для рівного ставлення до кредиторів потребують створення умови, які усувають переваги одних кредиторів над іншими. Зазначене досягається автоматизацією процесу формування комітету кредиторів та неухильним дотриманням процесуальних строків судової процедури. Також потребують захисту права кредиторської меншості, яка часто не має можливості щось протиставити великим кредиторам або рішенню більшості. Пропонується використовувати механізм захисту незгодних класів кредиторів, який активно застосовується при реструктуризації та доводить свою ефективність. Згідно з Директивою (ЄС) 2019/1023, жоден незгодний кредитор не повинен опинитися в гіршому становищі в результаті плану реструктуризації, ніж він опинився б у разі ліквідації.

Розпорядник майна діє як незалежний посередник, що забезпечує збереження активів боржника для подальшого задоволення кредиторських вимог. В європейській практиці арбітражний керуючий – це медіатор. Його завдання — не допустити виведення активів, але водночас не заблокувати операційну діяльність боржника, яка є джерелом майбутнього розрахунку. Ефективне балансування за стандартами ЄС вимагає від розпорядника: прозорості, яка полягає в інформування кредиторів про реальний стан активів боржника та об'єктивності шляхом недопущення переваги інтересів пов'язаних із боржником осіб над інтересами незалежних кредиторів. Саме тому від розпорядника у процедурі вимагається ретельний нагляд за діяльністю боржника, проведення детального аудиту його активів та перевірка обґрунтованості вимог кожного кредитора. В українських реаліях постає гостра проблема незалежності розпорядника майна, який часто стає на бік або боржника (що допомагає приховувати активи), або великого кредитора (що веде до рейдерського захоплення). В умовах євроінтеграції статус арбітражного керуючого має трансформуватися у високопрофесійного антикризового менеджера з високим рівнем етичних стандартів. Доцільною виглядає пропозиція щодо запровадження цифрових інструментів звітності, до яких кредиторам має бути забезпечено доступ у реальному часі 24/7, а також посилення відповідальності розпорядника майна за упередженість та лобіювання інтересів окремих осіб.

Також Директива (ЄС) 2019/1023 вимагає, щоб мораторій не був безстроковим та безумовним явищем. При цьому реалізація прав забезпечених кредиторів у процедурі розпорядження майном за Кодексом України з процедур банкрутства ускладнена мораторієм, обмеженням доступу до застави та пріоритетом збереження активів. Забезпечені кредитори не керують заставою, не голосують щодо санації та чекають ліквідації для позачергового задоволення вимог. Виникають ризики знецінення застави. Для кредитора мораторій перетворює актив на капітал, яким він не може скористатись. Кредитор продовжує нести витрати на адміністрування боргу, але не може повернути кошти. Мораторій часто стримує боржника навіть від спроб реструктуризації, оскільки подібний захист дозволяє законно ігнорувати зобов'язання перед кредиторами. Хоча мораторій рятує від негайної втрати майна,

він має й приховані загрози. Майно під мораторієм не можна продати для покриття боргів без згоди кредиторів, а отримати під нього нове фінансування майже неможливо через запис у реєстрах про банкрутство. Поки діє мораторій, зростають витрати на саму процедуру банкрутства (винагорода арбітражного керуючого, судові витрати). Коли мораторій нарешті знімають, боржники нерідко стикаються з великою кількістю виконавчих дій, до яких вони часто не готові з фінансової та правової точки зору. Юридична спільнота та законодавець шукають вихід із цієї ситуації через: адресність та введення критеріїв добросовісності. Якщо боржник має кошти, але прикривається мораторієм — захист має зніматися. Розглядається можливість заміни мораторію реструктуризацією. Перехід від повної заборони стягнення до обов'язкових планів виплат (як це передбачено Кодексом з процедур банкрутства для фізичних осіб). Існує потреба в налагодженні механізму адекватної охорони заставного майна та реалізації можливостей для зняття мораторію на окремі активи, якщо вони не є критичними для відновлення платоспроможності боржника, для уникнення ситуації зі знеціненням застави, яка перебуває під дією мораторію. Чіткі критерії скасування мораторію для окремих кредиторів сприятимуть вирішенню проблеми безпідставного затягування виплат у процедурі розпорядження майном боржника та порушення балансу інтересів кредиторів.

Європейська модель приділяє особливу увагу залученню ресурсів під час процедури розпорядження майном. Надається пріоритет поточним кредиторам, які готові кредитувати боржника під час процедури розпорядження майном для підтримки його життєдіяльності. В умовах процедури розпорядження майном боржник часто опиняється у фінансово складному становищі, при якому старі рахунки заблоковані, нові кредити отримати неможливо, а обігових коштів для виплати зарплат чи здійснення поточних платежів бракує. Європейський та світовий досвід у якості виходу з ситуації пропонує варіант з наданням судом новому поточному кредитору-інвестору першочергового права на виплату перед іншими поточними кредиторами При цьому у разі запозичення вказаного досвіду законодавчого закріплення потребуватиме визначення нового класу кредиторських вимог, які виплачуватимуться раніше за інші, а також наданням розпоряднику майна повноважень укладати підтримуючі кредитні договори за погодженням з комітетом кредиторів та судом. Головна особливість полягає в тому, що подібний кредит матиме пріоритет над усіма іншими незабезпеченими вимогами, а іноді — навіть над вимогами заставних кредиторів. Впровадженню зазначеного може допомогти концепція DIP-financing (Debtor-in-Possession Financing) [10]. При цьому боржник отримує можливість швидкого фінансування власної діяльності та збереження активів без їх знецінення. Для кредиторів збереження бізнесу як цілісного майнового комплексу збільшує шанси на повернення боргів у майбутньому. Кредитор-інвестор отримує гарантії захисту своїх коштів. Для того, щоб подібний механізм запрацював суд має дозволити погашення нових боргів раніше старих. Також дискутується питання стосовно того, що суд може дозволити надати новому кредитору заставу того ж рівня (або вищого), ніж та, яку вже надано заставними кредиторами. Водночас вибір кредитора-інвестора має бути прозорим та справедливим. Розпорядник повинен довести суду, що умови кредитування є ринковими, а залучення коштів здійснюється в інтересах всієї конкурсної маси, а не окремого акціонера. Суд має переконатися, що права заставного кредитора не погіршаться внаслідок появи нового «пріоритетного» інвестора. Повинні бути надані докази того, що після залучення DIP-фінансування вартість забезпечення для старого кредитора залишиться принаймні такою ж, як до нього. Також суд має оцінити, чи намагався розпорядник майна знайти фінансування на менш радикальних умовах (без здійснення пріоритетного кредитування). У кризових умовах наведене можна розглядати як один із засобів вдихнути життя в банкрута, зберегти його потенціал при недостатності коштів та забезпечити задоволення інтересів кредиторів у майбутньому.

Висновки. Підсумовуючи можна зазначити, що захист прав кредиторів у процедурі розпорядження майном забезпечує баланс між інтересами всіх її учасників, гарантуючи прозоре управління активами, фінансову стабільність та запобігання зловживанням у судовому банкрутстві.

Правові механізми захисту прав кредиторів у процедурі розпорядження майном спрямовані на створення передбачуваного середовища, де права кредиторів захищені, інтереси збалансовані, а судова процедура ефективна та справедлива, що відповідає Європейським стандартам у сфері регулювання відносин неплатоспроможності.

Ефективне використання та вдосконалення правових засобів балансування інтересів кредиторів у судовій процедурі розпорядження майном боржника з урахуванням Європейського досвіду не лише пришвидшать адаптацію українського законодавства у сфері банкрутства до стандартів ЄС, але й підвищать привабливість судової процедури, захищаючи права та інтереси кредиторів та надаючи суб'єктам господарської діяльність можливості для оздоровлення замість негайної ліквідації.

Подальше дослідження може допомогти у створенні сприятливого правового середовища **у** судовій процедурі розпорядження майном боржника, яка відповідатиме стандартам ЄС та сприятиме максимальному задоволенню вимог добросовісних кредиторів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. План для Ukraine Facility 2024-2027.380 с. URL: https://surl.li/ycbyzc (дата звернення 1.03.2026).
2. Розуміння норм Регламенту (ЄС) 2015/848 є ключовим для тлумачення положень КУзПБ щодо транскордонного банкрутства. Новини, 18.12.2025. URL: https://www.supreme.court.gov.ua/press/news/1938713 (дата звернення 1.03.2026).
3. Хомко С.В. Мораторій на задоволення вимог кредиторів у справах про неплатоспроможність фізичної особи: функціональне призначення та межі дії. Новини, 22.07.2025. URL: https://surl.li/kilzwm (дата звернення 1.03.2026).
4. Чубар Т.М. Правове регулювання заліку взаємних однорідних вимог у відносинах неплатоспроможності (банкрутства). Київський університет права Національна академія наук України. Дисертація 2018. 241с. URL: https://surl.lt/yfyiqu (дата звернення 1.03.2026).
5. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 14.07.2022 у справі № 925/409/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105981893 (дата звернення 1.03.2026).
6. Laura Carballo Piñeiro. Vis attractiva concursus in the European Union: its development by the European Court of Justice. InDret 3/2010. Barselona. 2010. 29 págs. URL: https://surl.lt/qcibam (дата звернення 1.03.2026).
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15.06.2021 у справі № 904/5726/19. URL: https://surl.li/pwnwsv (дата звернення 1.03.2026).
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15.06.2021 у справі № 922/2416/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98146719 (дата звернення 1.03.2026).
9. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від від 01.02.2022 у справі № 922/313/20. URL: https://surl.li/kolnkm (дата звернення 1.03.2026).
10. Julian S.H. Chung, Gary L. Kaplan. An Overview of Debtor Possession Financing. Lending & Secured Finance 2020. 120-123. URL: https://surl.li/xpunvo (дата звернення 1.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 1.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Коваленко М.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.7:62
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.56

ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЗМІНИ АДМІНІСТРАТОРА ЗА ВИПУСКОМ КОРПОРАТИВНИХ ОБЛІГАЦІЙ

Корчев Ю.Д.,
здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: 0009-0004-5360-9685
e-mail: yuriy.korchev@gmail.com

Корчев Ю.Д. Господарсько-правові особливості зміни адміністратора за випуском корпоративних облігацій.

У статті досліджується правовий механізм заміни адміністратора за випуском облігацій відповідно до Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» та суміжного регулювання НКЦПФР, зокрема в умовах воєнного стану, коли регулятор розширив коло суб'єктів, що можуть виступати адміністраторами, дозволивши це також адвокатським об'єднанням.

Аналізуються підстави припинення повноважень адміністратора, та встановлені законом строки призначення нового адміністратора. Детально розглядається двоетапна процедура фактичної заміни адміністратора, що включає укладення договору про призначення нового адміністратора та обов'язкову реєстрацію відповідних змін до проспекту (рішення про емісію) в НКЦПФР. Наголошується на практичній обтяжливості цієї процедури та ризику послаблення захисту прав облігаціонерів у перехідний період.

Окремо досліджується механізм правонаступництва відповідно до якого у разі реорганізації адміністратора шляхом злиття, поділу, приєднання або перетворення його повноваження автоматично переходять до правонаступника. Обґрунтовується можливість практичного використання цього механізму – зокрема, через приєднання нового адміністратора до чинного - як більш операційно зручної альтернативи загальному порядку заміни, що дозволяє уникнути необхідності скликання зборів власників облігацій та затримок, пов'язаних із реєстраційними процедурами.

Стаття також порушує питання щодо можливості залучення «функціонального» співадміністратора в умовах законодавчого імперативу єдності адміністратора. Обґрунтовується правомірність використання агентського договору або договору доручення як правової основи для делегування функцій адміністратора третій особі без порушення вимог закону. Розмежовуються поняття «зареєстрованого» та «функціонального» адміністратора, аналізуються переваги та ризики відповідної конструкції.

З метою порівняльно-правового аналізу розглядається британська модель регулювання на підставі The Regulated Covered Bonds Regulations 2008 та FCA Handbook, яка передбачає спрощений повідомний порядок зміни адміністратора без попередньої реєстрації змін у регулятора.

Ключові слова: ринок капіталу, НКЦПФР, обіг цінних паперів, корпоративні облігації, забезпечені облігації, адміністратор облігацій, зміна адміністратора за випуском облігацій, правонаступництво, реорганізація, агентський договір.

Korchev Y.D. Legal aspects of changing an asset pool monitor for regulated covered bond.

The article is devoted to the legal mechanism for changing the administrator for bond issues in accordance with the Law of Ukraine 'On Capital Markets and Organised Commodity Markets' and related regulations of the National Securities and Stock Market Commission, in particular during the martial law, when the regulator expanded the circle of entities that can act as administrators, allowing law firms to do so as well.

The grounds for termination of the administrator's powers and the time limits for appointing a new administrator established by law are analysed. The two-stage procedure for the change of the administrator is considered in detail, which includes the conclusion of an agreement on the appointment of a new administrator and the mandatory registration of the relevant changes to the prospectus (decision on the issue) with the NSSMC. The practical burden of this procedure and the risk of weakening the protection of bondholders' rights during the transition period are emphasised.

The mechanism of succession is examined separately, according to which, in the event of the administrator's reorganisation through merger, division, accession or transformation, its powers are automatically transferred to the successor. The possibility of practical use of this mechanism is justified,

in particular, through the accession of a new administrator to the existing one, as a more operationally convenient alternative to the general replacement procedure, which avoids the need to convene a meeting of bondholders and delays associated with registration procedures.

The article also raises the question of the possibility of involving a 'functional' co-administrator in the context of the legislative imperative of administrator unity. It justifies the legitimacy of using an agency agreement as a legal basis for delegating the functions of an administrator to a third party without violating the requirements of the law. It distinguishes between the concepts of a 'registered' and a 'functional' administrator and analyses the advantages and risks of the respective structure.

For the purposes of comparative legal analysis, the UK regulatory model based on The Regulated Covered Bonds Regulations 2008 and the FCA Handbook is considered, which provides for a simplified notification procedure for changing the administrator without prior registration of changes with the regulator.

Key words: capital market, NSSMC, securities trading, corporate bonds, covered bonds, bond issue administrator, change of an asset pool monitor, succession, reorganisation, agent agreement.

Постановка проблеми. Інститут адміністратора за випуском облігацій є порівняно новим для вітчизняного ринку капіталів, проте відіграє ключову роль у забезпеченні захисту прав інвесторів. Адміністратор виступає посередником між емітентом та власниками облігацій, здійснює нагляд за виконанням умов емісії, представляє інтереси облігаціонерів у разі дефолту та виконує інші функції, передбачені законом і проспектом.

Разом із тим у практиці виникають ситуації, коли заміна адміністратора стає необхідністю - внаслідок неналежного виконання ним своїх функцій, ліквідації, настання конфлікту інтересів або реорганізації. Незважаючи на очевидну потребу в ефективному механізмі заміни, чинне законодавство України передбачає доволі ускладнену процедуру, яка вимагає внесення змін до проспекту (рішення про емісію) та їх реєстрації в Національній комісії з цінних паперів та фондового ринку (далі - НКЦПФР). Це об'єктивно уповільнює реагування на несприятливі обставини і може завдати шкоди власникам облігацій.

Стан наукової розробки. Емпіричною базою для написання цієї статті став аналіз законів України та інші нормативно-правові акти ухвалені Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку (надалі – «НКЦПФР», або «Комісія», або «Регулятор») щодо корпоративних облігацій і їх адміністрування. Дослідженню фондового ринку присвячені роботи вітчизняних науковців, серед яких О.В. Гарагонич, І.В. Дем'яненко, Л.М. Поєдинок, Г.В. Решетова, Б. С. Стеценко, О.В. Чернова, В.М. Попко, І.Р. Шпакович та ін.

Втім, варто зауважити, що окреслена нами проблематика й надалі залишається недостатньо вивченою на рівні наукових розробок, що й обумовлює необхідність здійснення її ґрунтовного опрацювання.

Метою представленої наукової статті є науково-практичний аналіз господарсько-правового регулювання заміни адміністратора за випуском облігацій і, за потреби, внесення відповідних змін до рішення про емісію корпоративних облігацій, а також розроблення рекомендацій щодо структурування відносин, зокрема, базуючись на закордонному досвіді.

Виклад основного матеріалу.

Законом України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» (далі – «Закон 3480-IV») [1] деталізовано порядок призначення адміністратора за випуском облігацій. В свою чергу, НКЦПФР, на період дії воєнного стану запровадила певні відступлення від загальних правил і дозволила не тільки фінансовим установам, а й адвокатським об'єднанням виступати в якості адміністратора. [2]

Статті 114-115 Закону 3480-IV визначають підстави припинення повноважень адміністратора та порядок призначення нового. Підставами для припинення повноважень є: відмова адміністратора від призначення; усунення від виконання обов'язків; встановлення невідповідності вимогам закону; ліквідація юридичної особи-адміністратора; скасування реєстрації випуску; рішення зборів власників облігацій у передбачених законом випадках.

Після припинення повноважень адміністратора у зв'язку з будь-якою з перелічених підстав емітент зобов'язаний призначити нового адміністратора. Закон встановлює суворі строки: протягом одного місяця з дати припинення повноважень - якщо для цього не потрібне проведення публічних закупівель, або протягом трьох місяців - якщо таке проведення є обов'язковим (ч. 7 ст. 115 Закону 3480-IV).

Ключовою особливістю процедури заміни є обов'язкове внесення змін до проспекту (рішення про емісію) та реєстрація таких змін відповідно до нормативних актів Комісії [3], [4]. Відповідно до ч. 1 ст. 115 Закону 3480-IV, повноваження адміністратора, за загальним правилом, припиняються

з дати реєстрації змін до проспекту (рішення про емісію). Аналогічно, новий адміністратор набуває повноважень з часу реєстрації проспекту або відповідних змін до нього (ч. 5 ст. 114 Закону 3480-IV).

Таким чином, фактична заміна адміністратора є двоетапним процесом: (1) укладення договору про призначення адміністратора між емітентом та новим адмінстратором; (2) внесення та реєстрація змін до проспекту (рішення про емісію) в НКЦПФР. Обидва етапи є обов'язковими, і жоден з них не може бути пропущений.

Описана процедура є обтяжливою з практичної точки зору. Реєстрація змін до проспекту в НКЦПФР потребує підготовки відповідного пакету документів, дотримання встановлених форм та строків розгляду. З огляду на завантаженість регулятора та процедурні вимоги, цей процес може тривати кілька тижнів. У цей перехідний період захист прав облігаціонерів об'єктивно послаблюється, оскільки фактично відбувається розрив у повноцінному адмініструванні випуску.

Варто також зазначити, що у разі відмови адміністратора від призначення або його усунення особа продовжує виконувати повноваження адміністратора до набуття повноважень новим адміністратором, але не довше трьох місяців (ч. 5 ст. 115 Закону 3480-IV). Це положення є важливою гарантією безперервності адміністрування, однак не вирішує системної проблеми – процедурної складності самої заміни.

На противагу, наприклад в Англії передбачено більш простий спосіб заміни адміністратора. Основний нормативний акт що регулює випуск забезпечених облігацій – The Regulated Covered Bonds Regulations 2008 (далі – «RCBR 2008») [5] – взагалі не унормовує окремого порядку зміни адміністратора.

Для Європейського Союзу та Великобританії є звичайною практикою коли різні регулятори надають роз'яснення у формі відповідей на запитання (Q&A), і вказівки щодо практичної інтерпретації тексту закону – так званий регуляторний 3 Рівень. На Рівні 3 національні наглядові органи, зокрема, відповідають за видання керівних принципів щодо впровадження правил (законів).

Тому, як роз'яснив місцевий регулятор – Financial Conduct Authority – у пункті 3.2.15 FCA Handbook [6] у разі зміни адміністратора емітент повинен повідомити регулятора про призначення нового адміністратора (в термінології RCBR 2008 – «монітора», англійською: «asset pool monitor»), вказавши ім'я нового адміністратора та детальну інформацію про причини зміни.

Тобто, передбачено більш простий порядок - повідомлення, без обов'язку попередньо погоджувати і реєструвати зміни у регулятора.

Окремого розгляду заслуговує механізм правонаступництва, передбачений ч. 6 ст. 115 Закону 3480-IV. Відповідно до цієї норми, у разі припинення адміністратора шляхом злиття, поділу, приєднання або перетворення його повноваження переходять до правонаступника. Принципово важливим є те, що у разі поглинання (приєднання) нового адміністратора до попереднього або злиття двох юридичних осіб, повноваження адміністратора автоматично переходять до юридичної особи-правонаступника без необхідності обрання нового адміністратора зборами власників облігацій, у порядку передбаченим Рішення НКРПФР № 1259 [7] чи укладення нового договору.

З практичної точки зору, це відкриває можливість для структурування заміни адміністратора через реорганізацію, зокрема шляхом приєднання нового адміністратора до чинного. В результаті такого приєднання чинний адміністратор припиняє своє існування як окрема юридична особа, а його правонаступником стає компанія, що поглинула його. Повноваження адміністратора у такому разі переходять до правонаступника в силу закону.

Разом із тим закон встановлює важливу вимогу: при поділі повноваження адміністратора можуть перейти лише до одного правонаступника. Це положення є логічним продовженням принципу єдності адміністратора (за одним випуском може бути призначений лише один адміністратор – ст. 114 Закону 3480-IV) та виключає можливість дроблення функцій адміністратора між декількома правонаступниками.

Незважаючи на автоматизм переходу повноважень, емітент зобов'язаний внести відповідні зміни до проспекту (рішення про емісію) для відображення нового адміністратора. Ця вимога носить, радше, інформаційно-реєстраційний характер: вона не впливає на момент набуття правонаступником повноважень адміністратора, однак є обов'язковою з точки зору регуляторного комплаєнсу.

Порівняно із загальним порядком заміни адміністратора, механізм правонаступництва є більш операційно зручним, оскільки дозволяє уникнути: необхідності обрання нового адміністратора зборами власників облігацій; повторного укладення договору про призначення адміністратора; затримок, пов'язаних із реєстраційними процедурами в НКЦПФР. Водночас цей механізм є більш складним з корпоративної точки зору, оскільки передбачає проведення реорганізації відповідно до вимог корпоративного законодавства України.

Залучення спів-адміністратора

Частина перша статті 114 Закону 3480-IV містить пряму та однозначну норму: «*за випуском облігацій може бути призначений лише один адміністратор*». Ця норма є імперативною і не допускає

відступу від неї за домовленістю сторін. Регулятор притримується такої ж позиції, проте, не відкидає можливості змін цієї концепції у майбутньому.

Обмеження, встановлене законодавцем, має певну обґрунтовану логіку. По-перше, єдність адміністратора унеможливлює виникнення колізій між рішеннями кількох адміністраторів та забезпечує чіткість представництва інтересів власників облігацій. По-друге, встановлення єдиного центру відповідальності полегшує притягнення адміністратора до відповідальності за неналежне виконання обов'язків. По-третє, виключається ризик «роздвоєння» волевиявлення в критичних ситуаціях, зокрема, при дефолті емітента.

Разом із тим потреба в залученні додаткових суб'єктів до адміністрування випуску може виникати з різних практичних причин: необхідність спеціалізованої експертизи в певній сфері; географічні обмеження або бар'єри при транскордонних випусках; розширення операційних можливостей; підготовка до фактичної заміни адміністратора в перехідний період. Таким чином, виникає питання: чи може бути легально структуроване паралельне залучення другого суб'єкта до виконання функцій адміністратора без порушення законодавчого імперативу?

Системний аналіз чинного законодавства дозволяє стверджувати, що залучення «функціонального» співадміністратора є можливим за умови дотримання принципу єдності «зареєстрованого» адміністратора. Правовою основою такого залучення можуть слугувати, наприклад: (1) агентський договір, або (2) договір доручення.

За агентським договором адміністратор доручає агенту здійснювати від імені та за рахунок принципала або від свого імені, але за рахунок принципала певні юридичні та/або фактичні дії. Фактично, при використанні цієї конструкції «зареєстрований» адміністратор залишається єдиним офіційним адміністратором у розумінні закону, тоді як залучений агент виконує окремі функції або всі функції адміністратора від його імені.

Договір доручення передбачає, що повірений зобов'язується вчинити від імені та за рахунок довірителя певні юридичні дії [8]. Ця конструкція є більш вузькою порівняно з агентським договором, оскільки охоплює виключно юридичні (а не фактичні) дії та передбачає дію виключно від імені довірителя.

Обидві конструкції об'єднує те, що «співадміністратор» у правовому сенсі не набуває статусу адміністратора за законом. Він виконує делеговані функції, однак перед власниками облігацій та НКЦПФР відповідальним залишається «зареєстрований» адміністратор. Це є критично важливим з точки зору розмежування відповідальності.

У рамках запропонованої конструкції доцільно розрізняти два суб'єкти: (1) «зареєстрований» адміністратор - особа, яка офіційно призначена адміністратором, зазначена у проспекті (рішенні про емісію) та несе всю повноту відповідальності перед власниками облігацій відповідно до закону; (2) «функціональний» адміністратор (спів-адміністратор) - особа, яка залучається «зареєстрованим» адміністратором на підставі агентського договору або договору доручення для виконання окремих або всіх функцій адміністратора.

Перевагою такої конструкції є те, що вона: (а) не порушує вимогу ч. 1 ст. 114 Закону 3480-IV про єдність адміністратора; (б) не потребує реєстрації змін до проспекту (рішення про емісію) в НКЦПФР; (в) дозволяє оперативно змінювати виконавця функцій адміністратора без тривалих регуляторних процедур; (г) може використовуватися як перехідний механізм при підготовці до формальної заміни адміністратора.

Водночас слід враховувати ризики та обмеження цього підходу. По-перше, «зареєстрований» адміністратор несе повну відповідальність перед власниками облігацій за дії «функціонального/співадміністратора» адміністратора, що вимагає ретельного структурування відповідальності між ними у окремому договорі. По-друге, повноваження співадміністратора обмежені тим обсягом, який делегував йому «зареєстрований» - він не може самостійно реалізовувати права, не передані за договором. По-третє, у відносинах з третіми особами (власниками облігацій, емітентом, НКЦПФР) «зареєстрований» адміністратор зберігає виключне право представництва.

Цікаво також, що законодавець передбачив можливість уповноважити одного або декількох власників облігацій на укладення договору з адміністратором у разі бездіяльності емітента (ч. 6 ст. 114 Закону 3480-IV). Ця норма свідчить про те, що законодавець допускає певну гнучкість у механізмах залучення адміністратора, зберігаючи при цьому принцип єдності.

Аналіз зарубіжного регулювання дозволяє виявити іншу модель адміністрування, яка допускає паралельне функціонування кількох адміністраторів.

Відповідно до reg. 17A(1) RCBR 2008, емітент забезпечених облігацій зобов'язаний призначити адміністратора для кожного пулу активів (англійською: «*asset pool*»), що надається у зв'язку з емітованими ним регульованими забезпеченими облігаціями. Таким чином, якщо емітент надає у забезпечення кілька пулів активів (що забезпечують різні серії або транші облігацій), він зобов'язаний призначити окремого адміністратора для кожного з них.

Отже відмінність стосується принципу «один адміністратор - один випуск» проти «один адміністратор - один пул активів». Українське законодавство прив'язує адміністратора до випуску загалом, коли англійська модель, навпаки, виходить з того, що моніторинг повинен здійснюватися щодо конкретного майнового пулу, а не випуску в цілому. Такий підхід є більш точним з точки зору відповідності об'єкта та суб'єкта управління.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє дійти таких висновків.

По-перше, чинний порядок заміни адміністратора за випуском облігацій є процедурно складним та обтяженим регуляторними вимогами. Обов'язковість внесення та реєстрації змін до проспекту (рішення про емісію) в НКЦПФР створює тимчасовий розрив у повноцінному адмініструванні, що може завдати шкоди власникам облігацій, особливо у кризових ситуаціях.

По-друге, спеціальний механізм правонаступництва при реорганізації адміністратора є більш операційно гнучким, оскільки забезпечує автоматичний перехід повноважень до правонаступника. Однак він є доступним лише у випадках злиття, поділу, приєднання або перетворення, що суттєво обмежує сферу його застосування.

По-третє, законодавча заборона паралельного призначення двох адміністраторів не виключає залучення «функціонального» спів-адміністратора на підставі агентського договору або договору доручення. За такої конструкції «зареєстрований» адміністратор залишається єдиним офіційним адміністратором у розумінні закону, тоді як спів-адміністратор суб'єкт виконує делеговані функції від його імені.

По-четверте, з метою мінімізації ризиків, пов'язаних із заміною адміністратора, учасникам ринку рекомендується: завчасно включати до проспекту (рішення про емісію) детальні положення про порядок і строки заміни адміністратора; структурувати договірні відносини з адміністратором із урахуванням механізмів субделегування; використовувати конструкцію агентського договору для залучення додаткових суб'єктів у перехідний період.

По-п'яте, порівняльно-правовий аналіз із законодавством Англії (The Regulated Covered Bonds Regulations 2008) дозволяє інший підхід - множинність адміністраторів - кожний відповідає за окремий пул активів, переданих в забезпечення за облігаціями. Запровадження елементів цього підходу в Україні для забезпечених облігацій заслуговує на подальшу законодавчу дискусію.

Системне вирішення проблеми потребує законодавчих змін, спрямованих на спрощення та прискорення процедури заміни адміністратора, забезпечення безперервності адміністрування при неплатоспроможності емітента, а також на можливість диференційованого підходу до адміністрування різних пулів активів з одночасним збереженням належного рівня захисту прав власників облігацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3480-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text (дата звернення: 01.03.2026).
2. Щодо вимог до адміністратора за випуском облігацій під час дії воєнного стану в Україні: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 09 лютого 2024 року № 163. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0163863-24#Text (дата звернення: 01.03.2026).
3. Про затвердження Положення про порядок здійснення емісії корпоративних облігацій та їх обігу: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 06 вересня 2024 року, № 28/21/1105/К03. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1414-24#n752 (дата звернення: 01.03.2026).
4. Щодо особливостей внесення емітентами відсоткових/дисконтних корпоративних облігацій змін до рішення про відкрите (публічне) розміщення/рішення про закрите (приватне) розміщення облігацій під час дії воєнного стану: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 26 грудня 2022 року № 1474. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1474863-22#Text (дата звернення: 01.03.2026).
5. The Regulated Covered Bonds Regulations 2008, HM Treasury of the United Kingdom, *HM Government the National Archives*, URL: https://www.legislation.gov.uk/uksi/2008/346/regulation/17A (дата звернення: 01.03.2026).
6. Handbook, *the UK Financial Conduct Authority.* URL: https://handbook.fca.org.uk/handbook/rcb3/rcb3s2 (дата звернення: 01.03.2026).
7. Про затвердження Порядку проведення зборів власників облігацій: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 24 грудня 2021 року, № 1259. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0274-22#Text (дата звернення: 01.03.2026).

8. Цивільний Кодекс України 16 січня 2003 р. *База даних «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 01.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 1.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Корчев Ю.Д., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.5:330.341.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.57

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ МОДЕЛІ ІННОВАЦІЙНОГО ІНВЕСТУВАННЯ В УКРАЇНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРИНЦИПІВ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ[1]

Ніколенко Л.М.,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу господарсько-правових досліджень
проблем економічної безпеки,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0002-3437-6968

Деревянко Б.В.,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу господарсько-правових досліджень
проблем економічної безпеки,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0001-7408-8285

Дутов М.М,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0002-4661-2833

Ніколенко Л.М., Деревянко Б.В., Дутов М.М. Формування правової моделі інноваційного інвестування в Україні крізь призму принципів права Європейського Союзу.

Статтю присвячено дослідженню концептуальних засад формування правової моделі інноваційного інвестування в Україні в умовах інтеграції до правового простору Європейського Союзу. Обґрунтовано, що чинна система нормативного регулювання інноваційної та інвестиційної діяльності характеризується фрагментарністю, відсутністю внутрішньої узгодженості та недостатньою передбачуваністю, що стримує залучення приватного капіталу до інноваційних проєктів і підвищує регуляторні ризики. Доведено, що адаптація законодавства до acquis ЄС не може обмежуватися формальним запозиченням окремих правових конструкцій, а потребує інтеграції принципів права ЄС як методологічної основи трансформації національного регулювання.

Проаналізовано зміст і значення принципів верховенства права, правової визначеності, пропорційності, недискримінації, субсидіарності та інновацій у контексті їх впливу на інституційне та фінансово-правове забезпечення інноваційного інвестування. Встановлено, що зазначені принципи виступають критеріями оцінки якості правового регулювання та формують системну рамку для поєднання стабільності правового середовища з його адаптивністю до технологічних змін.

На основі проведеного аналізу окреслено концептуальні контури оновленої правової моделі інноваційного інвестування, яка передбачає формування цілісної регуляторної архітектури, розвиток інституційної підтримки, впровадження механізмів змішаного фінансування та регуляторних «sandbox»-інструментів. Зроблено висновок, що імплементація принципів права ЄС сприятиме підвищенню довіри інвесторів, зниженню регуляторної невизначеності та забезпеченню сталого економічного розвитку України в процесі європейської інтеграції.

[1] Стаття підготовлена в межах виконання науково-дослідної роботи «Комплексне наукове дослідження інвестиційно-інноваційної детермінанти сталого економічного розвитку України» (договір № БФ/С22–2025 з Міністерством освіти і науки України), що фінансується за рахунок бюджетних коштів, спрямованих на виконання державними науковими установами наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок за результатам державної атестації.

Наукова новизна дослідження полягає в обґрунтуванні принципів права ЄС як не лише орієнтирів гармонізації законодавства, а й методологічних критеріїв оцінки ефективності національного регулювання інноваційного інвестування. Запропонований підхід дозволяє переосмислити трансформацію правового середовища як комплексний процес, спрямований на формування передбачуваної, інституційно спроможної та інноваційно орієнтованої економічної системи.

Ключові слова: інноваційне інвестування, правове регулювання, інновація, принципи права Європейського Союзу, євроінтеграція, верховенство права, інвестиційна діяльність, інноваційна діяльність, гармонізація законодавства.

Nikolenko L.M., Derevyanko B.V., Dutov M.M. Formation of a legal model of innovative investment in ukraine through the prism of the principles of European Union law.

The article is devoted to the study of the conceptual foundations of the formation of a legal model of innovative investment in Ukraine in the context of integration into the legal space of the European Union. It is substantiated that the current system of normative regulation of innovative and investment activity is characterized by fragmentation, lack of internal coherence and insufficient predictability, which restrains the attraction of private capital to innovative projects and increases regulatory risks. It is proved that the adaptation of legislation to the EU acquis cannot be limited to the formal borrowing of certain legal constructions, but requires the integration of the principles of EU law as a methodological basis for the transformation of national regulation.

The content and significance of the principles of the rule of law, legal certainty, proportionality, non-discrimination, subsidiarity and innovation are analyzed in the context of their influence on the institutional and financial-legal support of innovative investment. It is established that the mentioned principles act as criteria for assessing the quality of legal regulation and form a systemic framework for combining the stability of the legal environment with its adaptability to technological changes.

On the basis of the conducted analysis, the conceptual contours of an updated legal model of innovative investment are outlined, which provides for the formation of a coherent regulatory architecture, the development of institutional support, the implementation of blended finance mechanisms and regulatory "sandbox" instruments. It is concluded that the implementation of the principles of EU law will contribute to increasing investor confidence, reducing regulatory uncertainty and ensuring sustainable economic development of Ukraine in the process of European integration.

The scientific novelty of the research consists in substantiating the principles of EU law not only as guidelines for the harmonization of legislation, but also as methodological criteria for assessing the effectiveness of national regulation of innovative investment. The proposed approach makes it possible to rethink the transformation of the legal environment as a comprehensive process aimed at forming a predictable, institutionally capable and innovation-oriented economic system.

Key words: innovative investment, legal regulation, innovation, principles of European Union law, European integration, rule of law, investment activity, innovative activity, harmonization of legislation.

Постановка проблеми. Інноваційний розвиток економіки безпосередньо пов'язаний із формуванням ефективних механізмів інвестування у створення та впровадження нових технологій. У сучасних умовах інноваційне інвестування виступає одним із ключових чинників підвищення конкурентоспроможності національної економіки, забезпечення технологічної модернізації виробництва та формування інноваційної екосистеми держави.

Водночас правове регулювання інноваційного інвестування в Україні характеризується фрагментарністю та відсутністю системного підходу. Попри наявність значної кількості нормативно-правових актів, що регулюють інноваційну та інвестиційну діяльність, відповідні правові положення залишаються розпорошеними, часто неузгодженими між собою та не формують цілісної правової моделі інноваційного інвестування. За таких умов недостатньо визначеними залишаються правові форми залучення приватного капіталу до інноваційних проєктів, а також механізми розподілу інвестиційних ризиків між державою та приватним сектором.

Особливої актуальності зазначена проблема набуває в умовах інтеграції України до європейського правового простору. Адаптація національного законодавства до права Європейського Союзу (далі – ЄС) передбачає не лише формальне наближення окремих нормативних положень до acquis ЄС, а й урахування принципів права ЄС як концептуальних орієнтирів побудови сучасної моделі правового регулювання економічних відносин. Саме принципи права ЄС визначають базові параметри функціонування внутрішнього ринку та виступають методологічною основою формування ефективних механізмів інноваційного інвестування.

З огляду на це актуальним є наукове осмислення концептуальних засад формування системної правової моделі інноваційного інвестування в Україні крізь призму принципів права ЄС.

Стан дослідження. Проблеми правового забезпечення інноваційної діяльності та інвестиційних процесів традиційно перебувають у полі зору вчених. У наукових працях досліджено правову природу інвестицій, договірні механізми фінансування, інструменти державної підтримки інновацій, а також окремі аспекти цифровізації інвестиційних інструментів та розвитку альтернативних форм фінансування. Розробкою питань займалися О. Гавриш, О. Баганець, А. Івченко, К. Бліщук, Г. Третяк, С. Глібко, О. Розгон, Ю. Георгієвський, О. Подра, О. Гончаров, І.Шуміло, О. Шатіло та ін. Разом із тим у науковій літературі недостатньо дослідженими залишаються питання формування цілісної правової моделі інноваційного інвестування в Україні крізь призму принципів права ЄС, що зумовлює необхідність подальшого теоретичного осмислення зазначеної проблематики.

Метою статті є обґрунтування концептуальних засад формування правової моделі інноваційного інвестування в Україні крізь призму принципів права ЄС та визначення напрямів її вдосконалення в умовах інтеграції до європейського правового простору.

Виклад основного матеріалу. Інноваційне інвестування є одним із ключових чинників структурної модернізації економіки та впровадження нових технологій. Нормативну основу регулювання інноваційної діяльності в Україні становить значна кількість актів, серед яких положення Конституції України, Цивільного кодексу України, законів України «Про інноваційну діяльність», «Про інвестиційну діяльність», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» та інші [1, с. 101]. Але не зважаючи на такий масив законодавчих актів, ключовою проблемою залишається відсутність системної правової моделі. У контексті євроінтеграційних процесів така модель повинна формуватися з урахуванням принципів права ЄС, які визначають базові параметри функціонування внутрішнього ринку та виступають методологічними орієнтирами побудови сучасного економіко-правового регулювання [2, с. 3–8].

Принцип верховенства права є наріжним каменем правопорядку ЄС і передбачає, що діяльність усіх суб'єктів як публічних, так і приватних підпорядкована праву [3, с. 39-43]. У первинному праві ЄС цей принцип закріплений у статті 2 Договору про Європейський Союз як одна з фундаментальних цінностей, на яких ґрунтується Союз, поряд із демократією, правами людини та рівністю. Стосовно інноваційного інвестування принцип верховенства права вимагає, насамперед, прозорого та передбачуваного правового середовища, в якому інвестор може заздалегідь оцінити правові наслідки своїх дій. Зазначене є особливо важливим з огляду на тривалі горизонти інноваційних проєктів: інвестор, вкладаючи кошти у дослідно-конструкторські розробки або нову технологію, має бути впевнений, що правові умови його діяльності не зміняться довільно упродовж усього інвестиційного циклу. Натомість нестабільність або непередбачуваність правового регулювання є одним із найбільш вагомих нетарифних чинників, що стримують іноземне та внутрішнє інноваційне інвестування [4, с. 121].

Невід'ємним складником принципу верховенства права є принцип правової визначеності (legal certainty), який охоплює вимоги ясності, несуперечливості та передбачуваності правових норм, заборону їх зворотної дії та захист законних очікувань суб'єктів господарювання. У практиці Суду ЄС підкреслюється, що норми права повинні бути чіткими й такими, що дозволяють особам обґрунтовано прогнозувати правові наслідки своєї діяльності [5]. У сфері інноваційного інвестування принцип правової визначеності має кілька практичних вимірів. По-перше, він передбачає однозначне визначення ключових правових категорій («інновація», «інноваційний продукт», «інноваційний проєкт»), що виключає можливість їх довільного тлумачення. По-друге, він вимагає стабільності податкових та фінансових стимулів для інвесторів, оскільки раптове скасування або погіршення умов без перехідного періоду підриває принцип захисту законних очікувань. По-третє, він зобов'язує законодавця забезпечувати внутрішню узгодженість нормативних актів та усувати колізії між ними. Для інвестора особливо важливою є передбачуваність правового середовища, чіткість процедур доступу до фінансових інструментів та визначеність правового статусу новітніх механізмів, зокрема краудінвестингових платформ чи регуляторних «sandbox». Саме забезпечення правової визначеності формує довіру до державної політики та знижує регуляторні ризики інноваційного інвестування.

Отже, реалізація принципу верховенства права стосовно інноваційного інвестування є не лише умовою євроінтеграції, але й необхідною передумовою формування в Україні інвестиційно привабливого та технологічно розвиненого господарського середовища, що забезпечує формування довіри інвесторів і стабільність довгострокових інноваційних проєктів.

Принцип пропорційності (proportionality), закріплений у статті 5 Договору про ЄС, вимагає, щоб заходи правового регулювання не виходили за межі того, що необхідне для досягнення цілей відповідного законодавства. Стосовно правового регулювання інноваційного інвестування цей принцип має принципове значення: надмірне регуляторне навантаження, зайва бюрократизація

процедур реєстрації та підтримки інноваційних проєктів (особливо у сфері цифрових фінансових інструментів, де надмірна зарегульованість може стримувати розвиток інновацій) безпосередньо підривають привабливість інноваційного інвестування [6]. У контексті права ЄС принцип пропорційності передбачає, зокрема, що процедури участі у конкурсних відборах на фінансування мають відповідати принципам прозорості, недискримінації, рівного ставлення, належного фінансового управління та пропорційності. Цей підхід покладений в основу регулювання програми Horizon Europe – флагманської дослідницької та інноваційної програми ЄС з бюджетом 93,5 млрд євро на 2021–2027 роки [7].

Принцип недискримінації та рівного ставлення є базовим для права ЄС у сфері внутрішнього ринку і передбачає однакові умови для всіх учасників інноваційної та інвестиційної діяльності незалежно від їх національності, форми власності чи місця реєстрації. В Україні цей принцип частково відображено у Законі «Про інвестиційну діяльність», метою якого є забезпечення рівного захисту прав, інтересів та майна суб'єктів інвестиційної діяльності незалежно від форм власності [8]. Водночас Закон «Про режим іноземного інвестування» встановлює національний режим для іноземних інвесторів із певними винятками [9], що в деяких аспектах може суперечити вимогам ЄС. Повноцінна реалізація принципу недискримінації у сфері інноваційного інвестування вимагатиме перегляду цих виключень відповідно до стандартів ЄС у контексті підготовки до членства.

Особливого значення для формування правової моделі інноваційного інвестування в Україні набуває порівняно новий принцип права ЄС – принцип інновацій (Innovation Principle), концепція якого вперше сформульована у 2016 році в документі Єврокомісії щодо покращення регулювання для стимульованих інноваціями інвестицій [10]. Відповідно до нього, при розробці будь-яких законодавчих актів Європейська комісія має оцінювати, чи не матимуть заплановані регуляторні заходи негативного впливу на інновації. Принцип інновацій має бути інтегрований на всіх трьох фазах законодавчого процесу. На думку Європейської комісії, інноваційні компанії, які прагнуть масштабуватися в Європі, стикаються з перешкодами через непослідовне та обмежувальне регулювання. У відповідь на це ЄС планує ухвалення Європейського акту про інновації (European Innovation Act), який запропонує стандартне правове визначення та базові принципи регуляторних «sandbox» [11]. Зазначений підхід може слугувати орієнтиром для розвитку відповідних інструментів в Україні.

Принцип субсидіарності у контексті інноваційного інвестування передбачає розподіл компетенції між наднаціональним (у випадку ЄС) та національним рівнями регулювання з урахуванням ефективності прийняття управлінських рішень на найбільш наближеному до економічних процесів рівні. У праві ЄС цей принцип спрямований на забезпечення оптимального балансу між централізованим регулюванням та автономією держав-членів у тих сферах, де національні або регіональні механізми здатні ефективніше досягати поставлених регуляторних цілей.

Для України принцип субсидіарності трансформується у вимогу належного розмежування між загальнодержавним регулюванням інноваційної діяльності та регіональними механізмами підтримки інновацій, що є особливо актуальним в умовах децентралізації публічного управління. Зокрема, органи місцевого самоврядування та агенції регіонального розвитку мають отримати достатній обсяг нормативно визначених повноважень для формування територіальних інноваційних екосистем, залучення локальних інвесторів і підтримки малого та середнього інноваційного бізнесу на рівні територіальних громад. Такий підхід дозволяє враховувати специфіку економічного потенціалу окремих регіонів, рівень їх технологічного розвитку та наявність локальних інноваційних кластерів.

Водночас реалізація принципу субсидіарності у сфері інноваційного інвестування потребує формування узгодженої багаторівневої моделі регулювання, у межах якої компетенції різних рівнів публічної влади мають бути взаємопов'язані та інституційно скоординовані. Така модель повинна забезпечувати баланс між автономією регіонів у формуванні власної інноваційної політики та необхідністю збереження єдиного правового простору для інвестування. Вказане передбачає створення ефективних механізмів координації між центральними органами державної влади, органами місцевого самоврядування та інституціями розвитку територій, що сприятиме узгодженості державної та регіональної інноваційної політики, підвищенню ефективності використання публічних ресурсів і формуванню сприятливого інституційного середовища для залучення інвестицій у технологічні проєкти.

У цьому контексті принцип субсидіарності виступає важливим методологічним орієнтиром формування національної моделі правового регулювання інноваційного інвестування, яка повинна поєднувати єдині загальнодержавні стандарти інвестиційного середовища з достатнім рівнем регуляторної автономії регіонів.

З урахуванням викладених теоретичних положень та аналізу принципів права ЄС доцільно окреслити концептуальні контури оновленої правової моделі інноваційного інвестування в Україні. Формування правової моделі інноваційного інвестування в Україні має здійснюватися не шляхом фрагментарного оновлення окремих нормативних актів, а через системне переосмислення регу-

ляторної архітектури з урахуванням принципів права ЄС як фундаментальних орієнтирів побудови збалансованої та ефективної моделі.

На основі аналізу принципів права ЄС та виявлених недоліків чинного регулювання можна виокремити ключові структурні елементи оновленої правової моделі інноваційного інвестування в Україні. Першим елементом має стати законодавче ядро – прийняття спеціального Закону України «Про інноваційне інвестування», який системно врегулює відповідні відносини та усуне суперечності чинного законодавства. Другим елементом є інституційна архітектура, що передбачає створення або модернізацію органів державної підтримки за зразком European Innovation Council, який продемонстрував ефективність у мобілізації значних обсягів грантового та приватного фінансування. Третім елементом виступають механізми фінансового стимулювання – пряме фінансування, гарантійні інструменти та blended finance для залучення приватного капіталу. Європейська стратегія підтримки стартапів підтверджує ефективність таких інструментів у поєднанні публічних і приватних ресурсів. Четвертим елементом є посилений режим охорони прав інтелектуальної власності відповідно до стандартів ЄС, що забезпечує захист ключового активу інноваційної діяльності. П'ятим елементом мають стати регуляторні «sandbox»-механізми, які дозволяють тестувати інноваційні рішення в контрольованому правовому середовищі.

Правова модель інноваційного інвестування повинна ґрунтуватися на таких принципових засадах: системності регулювання, активного стимулювання інновацій, захисту законних очікувань інвесторів, відкритості науки та інновацій відповідно до підходів Horizon Europe, а також відповідальності й ефективності правового регулювання. Гармонізація з правом ЄС має здійснюватися у кількох напрямах: удосконалення понятійного апарату з розширенням визначення інноваційного продукту; впровадження оцінки впливу законодавства на інновації відповідно до Innovation Principle ЄС; формування правових механізмів змішаного фінансування та інтеграції інструментів ЄС.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що чинна система правового регулювання інноваційного інвестування в Україні характеризується фрагментарністю, недостатньою узгодженістю нормативних приписів та відсутністю цілісної регуляторної архітектури, здатної забезпечити стабільність і передбачуваність інвестиційного середовища. Такий стан не відповідає вимогам функціонування конкурентної економіки в умовах інтеграції до правового простору ЄС.

Обґрунтовано, що формування сучасної правової моделі інноваційного інвестування має здійснюватися не лише шляхом формальної імплементації acquis ЄС, а передусім через інтеграцію принципів права ЄС як методологічних критеріїв якості національного регулювання. Принципи верховенства права, правової визначеності, пропорційності, недискримінації, субсидіарності та інновацій формують системну рамку, в межах якої забезпечується баланс стабільності правового середовища та його здатності до адаптації в умовах технологічних змін.

Доведено, що імплементація зазначених принципів дозволяє переорієнтувати національне регулювання з декларативної підтримки інновацій на структуровану модель, спрямовану на зниження регуляторних ризиків, посилення довіри інвесторів та створення передумов для сталого економічного розвитку України в контексті європейської інтеграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Повар П.О., Гулак О.В., Гулак Я.Д. Проблеми правового регулювання інноваційної діяльності в Україні крізь призму євроінтеграційних процесів. *Наукові записки. Серія: Право (Scientific Notes. Series: Law)*. 2024. Вип. 17. С. 100-104. DOI: 10.36550/2522-9230-2024-17-100-104.
2. Ніколенко Л.М. Принципи права Європейського Союзу як методологічна основа правового регулювання сталого інвестування. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2025. № 4. С. 3-8. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2025.4.1.
3. Юхимюк О., Дмитрук С. Формування принципу верховенства права Європейського Союзу. *Історико-правовий часопис*. 2018. № 2. С. 39–43. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/16044/1/9.pdf.
4. Врублевська К.М. Місце інноваційного інвестування в господарському праві України. *Економічна теорія та право*. 2017. № 1 (28). С. 119–131. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_etp_2017_1_12.
5. Lenaerts K., Gutman K. To Say What the Law of the EU Is: Methods of Interpretation and the European Court of Justice. Columbia Journal of European Law. 2013. URL: https://www.semanticscholar.org/paper/To-Say-What-the-Law-of-the-EU-is%3A-Methods-of-and-of-Lenaerts-Guti%C3%A9rrez-Fons/d918d125c1c0403b9b3b5d0c0229c00668cda4a1.
6. European Commission. Interim Evaluation of the Horizon Europe Framework Programme for Research and Innovation (2021–2024). 2025. *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52025SC0110.

7. Regulation (EU) 2021/695 of the European Parliament and of the Council of 28 April 2021 establishing Horizon Europe. *Official Journal of the European Union*. 2021. L 170. P. 1–68. *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2021/695/oj/eng.
8. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18.09.1991 р. № 1560-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 47. Ст. 646. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text.
9. Про режим іноземного інвестування: Закон України від 19.03.1996 р. № 93/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 19. Ст. 80. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/96-%D0%B2%D1%80#Text.
10. European Commission. Ensuring EU legislation supports innovation. *Research and Innovation*. URL: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/law-and-regulations/ensuring-eu-legislation-supports-innovation_en.
11. European Commission. Communication on the EU Startup and Scaleup Strategy. COM(2024) 77 final. Brussels, 14.02.2024. URL: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/strategy/strategy-research-and-innovation/jobs-and-economy/eu-startup-and-scaleup-strategy_en

Дата першого надходження рукопису до видання: 4.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Ніколенко Л.М., Деревянко Б.В., Дутов М.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.44
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.58

СПЕЦИФІКА ГОСПОДАРСЬКОГО ДОГОВОРУ В КОНТЕКСТІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Ступник М.В.,
старший викладач кафедри господарського права,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0002-9550-6399
e-mail: maryna.stupnyk@uzhnu.edu.ua

Фурик Б.Ю.,
старший викладач кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0001-4079-9588
e-mail: bohdana.furyk@uzhnu.edu.ua

Ступник М.В., Фурик Б.Ю. Специфіка господарського договору в контексті підприємницької діяльності.

Стаття присвячена комплексному дослідженню правової природи та специфічних ознак господарського договору як правової форми опосередкування економічних відносин між суб'єктами господарювання в умовах сучасної ринкової економіки України. Актуальність дослідження обумовлена втратою чинності Господарським кодексом України 28 серпня 2025 року та переорієнтацією правового регулювання договірних відносин у сфері господарювання на норми Цивільного кодексу України. Зазначені трансформації вимагають переосмислення концептуальних засад господарського договору, його місця в системі права та практики застосування договірних конструкцій суб'єктами підприємницької діяльності.

У статті проаналізовано доктринальні підходи до визначення господарського договору, зокрема дискусійне питання щодо його самостійності як правової категорії чи різновиду цивільно-правового договору. Автори визначають господарський договір як домовленість між суб'єктами господарювання, спрямовану на встановлення, зміну або припинення господарських прав та обов'язків з метою забезпечення економічних та соціальних потреб шляхом здійснення підприємницької діяльності.

Детально розкрито функції господарського договору: юридичного факту, регулятора поведінки сторін та засобу захисту інтересів учасників господарського обороту. Виділено сім специфічних ознак господарського договору: спеціальний суб'єктний склад (суб'єкти господарювання), господарська мета, підприємницький характер діяльності, еквівалентно-оплатний характер, обов'язкова письмова форма, свобода договору з певними обмеженнями, специфіка відповідальності за порушення договірних зобов'язань. Окремо розкрито правову природу господарського договору як міжгалузевого правового інституту, що поєднує ознаки приватноправового та публічно-правового регулювання. Констатовано, що скасування Господарського кодексу України та перехід до регулювання господарських договорів нормами Цивільного кодексу України зумовлює необхідність формування нових доктринальних підходів та практичних інструментів забезпечення специфіки підприємницьких відносин у договірній сфері.

Ключові слова: господарський договір, підприємницька діяльність, суб'єкти господарювання, договірні зобов'язання.

Stupnyk M.V., Furyk B.Y. Specificity of a commercial contract in the context of entrepreneurial activity.

The article is devoted to a comprehensive study of the legal nature and specific features of a commercial contract as a legal form of mediation of economic relations between business entities in the conditions of the modern market economy of Ukraine. The relevance of the study is due to the loss of validity of the Commercial Code of Ukraine on August 28, 2025 and the reorientation of the legal regulation of contractual relations in the field of business to the norms of the Civil Code of Ukraine. These transformations require a rethinking of the conceptual foundations of a commercial contract, its place in the legal system and the practice of applying contractual structures by business entities.

The article analyzes doctrinal approaches to the definition of a commercial contract, in particular the controversial issue of its independence as a legal category or type of civil law contract. The authors define a commercial contract as an agreement between business entities aimed at establishing, changing or

terminating commercial rights and obligations in order to ensure economic and social needs through entrepreneurial activity.

The functions of a commercial contract are disclosed in detail: a legal fact, a regulator of the behavior of the parties and a means of protecting the interests of participants in economic turnover. Seven specific features of a commercial contract are identified: a special subject composition (business entities), an economic purpose, an entrepreneurial nature of activity, an equivalent-paid nature, a mandatory written form, freedom of contract with certain restrictions, the specifics of liability for breach of contractual obligations. The legal nature of a commercial contract as an inter-branch legal institution that combines the features of private law and public law regulation is separately disclosed. It is stated that the abolition of the Commercial Code of Ukraine and the transition to the regulation of commercial contracts by the norms of the Civil Code of Ukraine necessitates the formation of new doctrinal approaches and practical tools to ensure the specifics of business relations in the contractual sphere.

Key words: commercial contract, entrepreneurial activity, business entities, contractual obligations.

Постановка проблеми. Сучасний етап економічного розвитку України характеризується поглибленням ринкових трансформацій та інтеграцією національної економіки у глобальний господарський простір. Реалії ринкової економіки, які визначають сьогодення нашої держави, створюють об'єктивну потребу в прискореному переході до якісно нової, більш ефективної економічної формації. Ця формація має базуватися на цивілізованих ринкових відносинах, які відповідатимуть загальновизнаним міжнародним стандартам та критеріям, апробованим у практиці економічно розвинутих країн світу.

Процес адаптації вітчизняної економіки до європейських та світових стандартів ведення господарської діяльності супроводжується трансформацією правової системи, зокрема інститутів господарського права. У цьому контексті особливої актуальності набуває дослідження сучасних господарських договорів як первинного та найбільш поширеного правового інструменту, що забезпечує юридичне оформлення та регулювання економічних відносин між суб'єктами господарювання.

Господарський договір у ринкових умовах виконує подвійну функцію: по-перше, він слугує засобом правового закріплення взаємних зобов'язань учасників підприємницької діяльності, а по-друге, виступає механізмом саморегулювання економічних відносин, дозволяючи сторонам самостійно визначати умови співпраці в межах, встановлених законодавством. Саме господарські договори опосередковують переважну більшість господарських операцій – від постачання товарів та надання послуг до складних інвестиційних проєктів та міжнародних комерційних угод.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти досліджуваного питання були предметом досліджень низки вчених, зокрема О.А. Беляневич, О.М. Вінник, О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця, В.К. Мамутова, І.Б. Новицького, І.Г. Побірченка, Г.В. Пронської, Н.В. Рабінович, Н.О. Саніахметової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Я.М. Шевченко, Г.Ф. Шершеневича, В.С. Щербини та інших науковців.

Метою статті є формування цілісного уявлення про господарський договір як правовий інститут шляхом розкриття його змісту та систематизації притаманних йому особливих ознак через призму методологічних підходів, розроблених науковцями України та інших країн, які спеціалізуються на проблематиці господарського права.

Виклад основного матеріалу. З переходом до ринкової економіки сфера застосування договірного регулювання відносин значно розширилась, з'явилась значна кількість нормативно-правових актів, що встановлювали порядок укладення, зміни, припинення господарських договорів, межі відповідальності за порушення, невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань. Господарський договір виступає правовою формою взаємовідносин господарюючих суб'єктів між собою, визначає їх майнові обов'язки і направлений на досягнення певного результату ведення господарства [1, с. 115].

Одні вчені намагаються довести загально-цивільну природу господарського, підприємницького (комерційного) договорів, інші намагаються обґрунтувати їх самостійне значення, підкреслюючи низку характерних правових особливостей, що зумовлюються економічним розвитком [2, с. 199].

Із цього приводу В.С. Мілаш зазначає: «Упродовж тривалого часу договір розглядався як інститут цивільного права, а питання про створення загального вчення про договір не порушувалося взагалі або викликало негативне ставлення. Однак сьогодні в більшості науковців немає сумніву, що договір є міжгалузевим досить гнучким правовим засобом, за допомогою якого задовольняються різного роду суспільні потреби. На сучасному етапі низка галузей, підгалузей права (цивільне, сімейне, трудове, господарське, адміністративне, міжнародне тощо) містять у своєму правовому інструментарії означений правовий засіб» [3, с. 37].

В.С. Щербина господарський договір визначає як домовленість суб'єкта господарювання з іншим учасником (учасниками) відносин у сфері господарювання, спрямована на встановлення, зміну або припинення їх прав та обов'язків у сфері господарювання [4, с. 282].

О.А. Беляневич зазначає, що господарський договір є збірним (узагальнюючим) поняттям, до якого відносяться різні договірні типи, що мають схожі принципи нормативної регламентації [5, с. 452].

Н.О. Саніахметова під господарським договором розуміє угоду майнового характеру між суб'єктами господарювання або між суб'єктами господарювання і негосподарюючими суб'єктами – юридичними особами, що встановлює, змінює або припиняє права та обов'язки сторін при здійсненні господарської діяльності. Господарський договір – це регулятор конкретних господарських відносин між суб'єктами господарської діяльності, підстава виникнення господарсько-договірних зобов'язань [6, с. 185–186].

Вважаємо, що господарський договір як невід'ємний самостійний інститут господарського права є настільки самобутнім явищем, наскільки й визначення останнього є незалежним від визначень договорів інших галузей права завдяки особливим, притаманним лише йому ознакам.

Так, першою ознакою господарського договору, яку виділяють усі дослідники цієї конструкції, є мета, на яку спрямоване укладення та виконання господарських договорів, зокрема досягнення суспільно-корисного результату господарювання. Це означає, що основною ціллю, яку переслідують учасники господарсько-договірних відносин, є не лише задоволення власного інтересу, а й задоволення потреб усього суспільства в певних матеріальних і нематеріальних благах. Така конструктивна вимога відповідає конституційній засаді правопорядку у сфері господарювання, яка визначена в ч. 4 ст. 13 Конституції України, – забезпечення державою соціальної спрямованості економіки України.

Таким чином, попит на ринку тих чи інших товарів, зацікавленість населення в певних роботах чи послугах свідчать про те, яку соціальну функцію виконує наразі одиниця господарювання, як ця функція впливає на стан економіки в загальному, який ефект досягається за допомогою визначеної функції, яка перспектива розвитку макро– і мікроекономічних показників та що потрібно для вдосконалення соціально-економічного стану держави в цілому. Крім того, завданням суб'єктів господарських правовідносин є адекватне реагування на зміни, що відбуваються в суспільстві, на появу нових і відмирання старих та неактуальних потреб. Очевидно, що господарські договори як першооснова виникнення господарських зобов'язань відіграють ключову роль у врегулюванні названих процесів, а отже, суспільно-корисний результат, на досягнення якого спрямована вся господарська діяльність, і є основоположною ознакою, яка відрізняє господарські договори від усіх інших видів договірних зв'язків [7, с. 133].

В.С. Мілаш влучно доповнює зазначену позицію тим, що в її монографіях господарський договір (усі його види та різновиди) розглядається як засіб реалізації правової політики у сфері господарювання, що тісно взаємодіє з іншими правовими засобами для реалізації основної мети господарського права – підтримки правового господарського порядку в економічній системі України. Визнання за договором у господарському обороті саме такого значення є необхідною умовою подолання декларативного характеру «врахування» нової природи господарського договірного права в межах вітчизняної правової науки [8].

Логічно й послідовно із зазначеної вище ознаки випливає друга ознака господарських договорів – обмеження договірної свободи. Так, правовий режим господарських договорів зумовлений особливою природою господарських зв'язків, що потребує спеціального регулювання з метою підтримання необхідного балансу між інтересами окремих суб'єктів господарювання, їх об'єднань та інтересами суспільства в цілому. Врахування в господарському договорі інтересів інших, окрім його, сторін, осіб (споживачів, суспільства в цілому) досягається шляхом введення в договірні відносини елементів імперативності, що можуть мати як побічний характер (встановлення розмірів податків, рівня цін і тарифів, закріплення загальних принципів укладання договорів тощо), так і пряму дію (зокрема, коли однією зі сторін у договорі виступає державний орган). Імперативність регулювання договірних зв'язків є різновекторною та зумовлюється завданнями, що стоять перед державою в галузі управління господарською діяльністю: захист прав і законних інтересів слабших суб'єктів господарювання; забезпечення суспільного господарського порядку в країні (захист публічних інтересів).

Водночас конкурентне ринкове середовище потребує надання сторонам договору свободи господарської діяльності, що реалізується через систему загальних дозволів у праві. Однак, в умовах економічної нерівності суб'єктів господарювання економічна та юридична свобода укладення господарських договорів не завжди збігається. Так, монопольне становище, яке займає потенційний договірний контрагент на ринку товарів і послуг, а також інші фактори спонукають економічно слабших суб'єктів господарювання приймати запропоновані їм умови договорів. З метою захисту законних прав та інтересів економічно слабшої сторони за договором необхідним є введення в нормативний порядок укладення господарських договорів елементів імперативності. Це може виявлятися подвійно: як встановленням переліку обов'язкових для укладення договорів, так і фіксуванням у законодавстві пріоритету інтересів слабшої сторони в процесі укладення договору, визначення його змісту, порядку його зміни та розірвання [9, с. 37].

Цю точку зору підтверджує і Ж.А. Білоус, зазначаючи, що особливість правового регулювання господарсько-договірних відносин обумовлена специфікою господарських договорів, які поєднують у

собі приватні та публічні інтереси, що викликає необхідність імперативного впливу на сферу господарсько-договірних відносин. Присутність імперативних норм у регулюванні господарсько-договірних відносин цілком виправдана, оскільки вони сприяють в усуненні негативних наслідків у процесі здійснення господарсько-договірної діяльності, допомагають у формуванні чітких, усталених договірних зобов'язань, становленні договірної практики». Автор відзначає, що «імперативні норми можуть забезпечити дотримання визначеної мети договору, але шляхи формування дій для досягнення цієї мети загалом повинні встановлюватись безпосередньо сторонами» [10, с. 10].

Можливість відступлення від принципу рівності сторін є ще однією ознакою, яка тісно пов'язана з попередньою. Ми погоджуємося з думкою О.А. Беляневич, що передумовою пошуку оптимального регулювання господарських договорів є те, що в умовах ринку автономія суб'єктів господарювання та державне регулювання, приватні й публічні інтереси повинні тісно взаємодіяти [11, с. 4].

Зазначену тезу підтверджує й той факт, що в окремих випадках укладення договору для однієї зі сторін має обов'язковий характер. Так, наприклад, суб'єкти господарювання, які забезпечують споживачів електроенергією, зв'язком, послугами залізничного та інших видів транспорту, а у випадках, передбачених законом, також й інші суб'єкти, зобов'язані укладати договори з усіма споживачами їхньої продукції (послуг) [12, с. 35].

Дуже схожою на зазначену вище є характерна особливість господарського договору, яка йменується як тісний зв'язок із плановим процесом. Законодавством про господарські договори встановлено, що ті з них, які спрямовані на забезпечення пріоритетних потреб України в продукції, роботах та послугах, укладаються на підставі відповідних державних замовлень. Юридичною особливістю в такому разі є те, що зміст господарського договору, який укладається на підставі державного замовлення (державний контракт), обов'язково має відповідати цьому замовленню. У теорії такі договори визначаються як плановані. Відтак планування може бути не лише державним (щодо суб'єктів, які функціонують на державній формі власності, підприємств-монополістів) і комунальним (щодо підприємств та організацій комунальної форми власності), а й внутрішньофірмовим (усередині підприємства як господарської одиниці). Така риса господарських договорів віддзеркалює специфіку господарської діяльності – систематичність, що потребує планування як обов'язкового елемента організації такої діяльності [13, с. 277].

Наступною ознакою досліджуваного феномену є особливий суб'єктний склад господарського договору. Наприклад, Міжнародний комерційний арбітраж особливий суб'єктний склад й обмеження договірної свободи відносить до основних особливостей господарського договору як угоди. Особливістю суб'єктного складу є те, що учасники, які вступають у договірні відносини, що підпорядковуються нормам господарського права, не є характерними для таких же учасників договірних відносин інших галузей права. Частіше за все сторонами в господарському договорі виступають суб'єкти господарювання, проте такі договори можуть укладатися й за участю інших учасників господарських відносин, якими є органи або організації господарського керівництва (наприклад, під час укладення державних контрактів), негосподарських організацій (для задоволення їхніх господарських потреб у продукції, роботах, послугах суб'єктів господарювання), громадян як засновників господарських організацій корпоративного типу (для забезпечення спільної діяльності щодо заснування суб'єктів господарювання) [7, с. 135].

Господарський договір є правовою формою та засобом організації господарських зв'язків, і це є ще однією його ознакою. У процесі виконання такого договору сторони взаємодіють, створюючи, змінюючи та припиняючи відносини між собою. Така взаємодія впливає на опосередкування господарських зв'язків взагалі, на забезпеченні заснованій на взаємній зацікавленості сторін такої організованості, порядку й стабільності в економічному обороті, яких неможливо домогтися за допомогою найжорсткіших адміністративно-правових засобів.

Господарські зв'язки як конкретні економічні відносини потребують особливого правового регулювання. Вони не можуть функціонувати поза правовою формою, без впорядкування та закріплення їх змісту за допомогою юридичних норм, у яких виражена воля держави та інтереси суспільства в цілому. Будучи врегульованими нормами господарського права, такі зв'язки набувають характеру господарсько-договірних. У свою чергу господарські зв'язки, опосередковані договором, набувають форми договірного правовідношення, яке надає їм стабільності та визначеності [7, с. 136].

Слід погодитися з позицією І.І. Бочкової, яка відзначає, що господарський договір є правовою формою взаємовідносин господарюючих суб'єктів між собою, визначає їх майнові обов'язки та направлений на досягнення певного результату ведення господарства. В організації ділових угод головне місце займає класичний договір, який чітко фіксує домовленості й визначає санкції за їх невиконання. Жодних усних домовленостей, не зафіксованих у тексті договору, класичний договір не визнає. Тому під час визначення господарського договору необхідно враховувати й загальні категорії цивільно-правового договору, й особливі ознаки, відображені в господарському законодавстві [14, с. 113].

Останньою ознакою господарського договору є поєднання в ньому майнових та організаційних елементів. Наразі господарські договори характеризуються поєднанням організаційних і майнових елементів. Майновими є звичайні умови договору щодо виготовлення, передачі продукції, надання послуг, їх оплата, тобто безпосередньо те, що зв'язане з майновим інтересом учасників договірних відносин. Організаційні ж елементи стосуються визначення порядку виконання договору, підстав дострокового розірвання договору, порядку розгляду спорів між сторонами, тобто те, що потребує уточнення, організації відносин між сторонами, визначених у відповідних пунктах договору.

Окремо слід виділити не господарюючих суб'єктів-юридичних осіб, які беруть участь у майново-господарських відносинах із метою створення та підтримання своїх матеріально-технічних умов функціонування (господарчого забезпечення своєї діяльності); 2) господарський характер (сфера) діяльності цих суб'єктів – суспільне виробництво, спрямоване на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність [15, с. 21].

Як логічно виходить з вищенаведеного, майновий елемент без організаційного під час участі в договірних відносинах суб'єктів господарського права позбавлений сенсу, а отже, ці два елементи є невід'ємними та взаємопов'язаними.

Втрата чинності Господарським кодексом України 28 серпня 2025 року ознаменувала новий етап у розвитку правового регулювання господарських відносин. Відтепер всі питання договірного регулювання вирішуються на основі Цивільного кодексу України та спеціальних законів, що наближує українську правову систему до європейських стандартів. Закон України № 4196-IX встановлює трирічний перехідний період для адаптації до нових умов [15].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати наступні узагальнюючі висновки. Господарський договір є самостійним правовим інститутом, що має власну правову природу, зумовлену специфікою господарських відносин. Попри дискусійність питання про його співвідношення з цивільно-правовим договором, господарський договір характеризується сукупністю особливих ознак, які в єдності відрізняють його від договорів інших галузей права: спеціальний суб'єктний склад, господарська мета як досягнення суспільно корисного результату, підприємницький характер діяльності, еквівалентно-оплатна основа, обов'язкова письмова форма, обмеження договірної свободи в публічних інтересах та особлива відповідальність у вигляді господарських санкцій. Функціональне призначення господарського договору є триєдиним: він виступає одночасно юридичним фактом, регулятором поведінки сторін та засобом правового захисту учасників господарського обороту. Поєднання майнових та організаційних елементів робить господарський договір універсальним інструментом упорядкування підприємницьких відносин. Скасування Господарського кодексу України і перехід до регулювання договірних відносин у сфері господарювання нормами Цивільного кодексу України не усуває специфіки господарського договору, а лише змінює форму її нормативного закріплення. Подальший розвиток інституту господарського договору потребує гармонізації з європейськими стандартами договірного права, вдосконалення механізмів захисту прав сторін договору, нормативного врегулювання електронних форм господарських правочинів та адаптації до умов цифрової економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Малишко В.М., Бородін Є.В. Поняття господарського договору: доктринальний аспект. *Юридичний вісник*. 2014. № 2 (31) С. 115-118. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2014_2_24.
2. Чернега А.П. До поняття договору у сфері господарських відносин. Часопис *Київського університету права*. 2010. № 2. С. 197–201. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/items/9fbad1d9-e08c-4469-a2e2-8c1791ac9dc5.
3. Мілаш В.С. Про розвиток господарсько-правового регулювання договірних відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 5. С. 36–40.
4. Щербина В.С. Господарське право: підручник. 5-те вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2012. 600 с.
5. Договірне право України. Загальна частина: навч. посібник; за ред. О.В. Дзери. К.: Юрінком Інтер, 2008. 896 с.
6. Господарське право України: навчальний посібник / за заг. ред. Н.О. Саніахметової. Х.: Одіссей, 2005. 608 с.
7. Ступник Я.В., Григаш Д.М. Господарський договір: поняття та особливі ознаки. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 1. С. 132-136. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/79fe0e36-57d1-43be-b86a-ff4b7195272d.
8. Подцерковний О.П. Рецензія на цикл наукових праць Мілаш Вікторії Сергіївни, присвячених актуальним проблемам господарського договірного права в Україні URL: http://onua.edu.ua/index.phpoption=comconte nt&view=article&id=596&Itemid=296&lang=uk.

9. Ніколенко Л.М. Особливості господарського договору як підстави виникнення господарських зобов'язань. *Підприємство, господарство і право*. 2009. № 6. С. 36–39.
10. Білоус Ж.А. Дійсність господарських договорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.04; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2005. 20 с.
11. Беляневич О.А. Господарський договір та способи його укладання: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 1999. 24 с.
12. Мілаш В.С. Нові підходи до визначення договору в господарському праві. *Право України*. 2007. № 9. С. 33–34.
13. Вінник О.М. Господарське право: навч. посібник. 2-ге вид., змін. та доп. К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність». 2008. 766 с.
14. Бочкова І.І. Концепція, ознаки та значення господарського договору за законодавством України. *Форум Права*. 2011. № 2. С. 111–115. URL: https://forumprava.pp.ua/page-5.html.
15. Беляневич О.А. Спеціалізація норм права у сфері регулювання господарських договірних відносин. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2005. Вип 67. С. 19–22.
16. Господарський кодекс України втратив чинність: ключові зміни вже з 28 серпня 2025 року, що і для кого зміниться. Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1869305.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Ступник М.В., Фурик Б.Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.9.
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.59

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОВИХ СТАТУСІВ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ-БОРЖНИКА У ВИКОНАВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ ТА СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО

Холод В.С.,
аспірант кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0005-5556-0632

Холод В.С. Співвідношення правових статусів юридичної особи-боржника у виконавчому провадженні та справі про банкрутство.

Дана стаття присвячена дослідженню питання співвідношення правових статусів юридичної особи-боржника у виконавчому провадженні та боржника у справі про банкрутство. У статті здійснено комплексний аналіз співвідношення вказаних правових статусів з огляду на специфіку визначених проваджень. Разом з тим, досліджено особливості правосуб'єктності юридичної особи-боржника, зокрема її елементи — правоздатність, дієздатність та деліктоздатність. Проаналізовано нормативно-правове регулювання, зокрема положення Закону України «Про виконавче провадження» та Кодексу України з процедур банкрутства, з метою виявлення спільних і відмінних рис правового становища боржника у виконавчому провадженні та у справі про банкрутство. Також було висвітлено питання відмінності процедур відкриття проваджень, зокрема в тій частині, що виконавче провадження, зазвичай відкривається за заявою стягувача, а справа про банкрутство ще й за заявою боржника.

Крім того, було приділено увагу динаміці правового статусу юридичної особи-боржника у справі про банкрутство. Зокрема, визначено, що він трансформується залежно від стадії провадження та характеру процедурних обмежень, що впливають на обсяг майнових прав, управлінських повноважень і процесуальної самостійності. Досліджено три судові процедури у справі про банкрутство, які можуть бути застосовані до юридичної особи-боржника, а саме: розпорядження майном боржника, санація боржника або ліквідація банкрута. Залежно від застосованої судової процедури змінюється і правовий статус юридичної особи-боржника, зокрема в частині меж і обсягу його правосуб'єктності, у тому числі по відношенню до власного майна.

Таким чином, визначено вплив виконавчого провадження та справи про банкрутство на правосуб'єктність юридичних осіб-боржників. В обох випадках, обмеження перш за все стосуються грошових коштів та майна, а в межах справи про банкрутство може бути обмежено і управлінську частину правосуб'єктності юридичної особи-боржника. Відтак, даним дослідженням було вивчено названі правові статусі з огляду на специфіку відповідних проваджень. Водночас, було звернуто увагу на дотичні, між цими статусами, риси.

Ключові слова: юридична особа-боржник, правовий статус, виконавче провадження, банкрутство, неплатоспроможність, правосуб'єктність боржника.

Kholod V.S. Comparison of the legal status of a legal entity-debtor in enforcement proceedings and bankruptcy proceedings.

This article is devoted to researching the comparison of the legal statuses of a legal entity debtor in enforcement proceedings and a debtor in bankruptcy proceedings. The article provides a comprehensive analysis of the relationship between these legal statuses, taking into account the specifics of certain proceedings. At the same time, it examines the peculiarities of the legal personality of a debtor legal entity, in particular its elements – legal capacity, capacity to act, and capacity to commit a tort. The normative and legal regulation, in particular the provisions of the Law of Ukraine 'On Enforcement Proceedings' and the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, is analysed in order to identify the common and distinctive features of the legal status of the debtor in enforcement proceedings and in bankruptcy proceedings. The differences between the procedures for initiating proceedings were also highlighted, in particular in that enforcement proceedings are usually initiated at the request of the creditor, while bankruptcy proceedings are also initiated at the request of the debtor.

In addition, attention was paid to the dynamics of the legal status of a debtor legal entity in bankruptcy proceedings. In particular, it was determined that it transforms depending on the stage of the proceedings and the nature of procedural restrictions that affect the scope of property rights,

management powers, and procedural independence. Three judicial procedures in bankruptcy proceedings that may be applied to a debtor legal entity were examined, namely: disposal of the debtor's property, debtor rehabilitation, or liquidation of the bankrupt entity. Depending on the judicial procedure applied, the legal status of the debtor legal entity changes, in particular in terms of the limits and scope of its legal capacity, including in relation to its own property.

Thus, the impact of enforcement proceedings and bankruptcy proceedings on the legal capacity of debtor legal entities has been determined. In both cases, the restrictions primarily concern funds and property, and within the framework of bankruptcy proceedings, the management part of the legal capacity of the debtor legal entity may also be restricted. Therefore, this study examined the aforementioned legal statuses in light of the specifics of the relevant proceedings. At the same time, attention was drawn to the similarities between these statuses.

Key words: debtor legal entity, legal status, enforcement proceedings, bankruptcy, insolvency, legal capacity of the debtor.

Постановка проблеми. У вітчизняній науці широкого поширення здобули дослідження спрямовані на вивчення процесу примусового виконання рішень та застосування відповідних процедур у справах про банкрутство. Зокрема, значну увагу приділено правовому статусу боржника у виконавчому провадженню та окрему статусу боржника у справі про банкрутство. Натомість, значно менше уваги приділено дослідженню співвідношенню цих правових статусів між собою. Оскільки процедура виконавчого провадження та справи про банкрутство дотичні одне з одним, то дослідження їх спільних і відмінних рис значно посилить розбудову кожного з проваджень. Таким чином, виника потреба у більшому дослідженні названих правових статусів як кожного окремо, так і у взаємозв'язку між собою з огляду на особливості відповідних проваджень.

Метою статті є опрацювання наукових здобутків вітчизняних вчених та профільного законодавства у сфері примусового виконання рішень та справах про банкрутство, а саме в частині вивчення особливостей правових статусів юридичної особи-боржника, з'ясування їх співвідношення між собою з огляду на специфіку кожного з проваджень.

Стан опрацювання проблематики. Правовий статус боржника у виконавчому провадженні був предметом дослідження таких вчених як Вінцславська М.В., Кучер Т.М., Фурса С.Я., Хотинська О.З., Шевчук К.П., Щербак С.В. та інші вчені. В свою чергу, правовий статус юридичної особи-боржника у справі про банкрутство досліджували Гушилик А.Б., Пригуза П.Д., Пригуза А.П., Кабенок Ю.В., Жуков С.В. та багато інший вчених. Водночас, у переважній більшості увага вчених концентрувалась лише або на статусі юридичної особи-боржника у виконавчому провадженні, або у справі про банкрутство. Натомість, співставлення вказаних правових статусів між собою, виявлення спільних і відмінних рис не мало великого обсягу досліджень, що і у обумовлює необхідність даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Правовий статус юридичної особи-боржника визначається відповідно до абз. 2 ч. 2 ст. 15 Закону України «Про виконавче провадження». У наведеній нормі передбачено, що боржником є визначена виконавчим документом фізична або юридична особа, держава, на яких покладається обов'язок щодо виконання рішення [1]. Таким чином, мова йде про суб'єкта на якого покладено обов'язок з виконання рішення суду або іншого, визначеного законом акту, і до якого можуть бути застосовані відповідні заходи державного примусу. Аракелян Р.М. розкривав державний примус як метод державного впливу, направлений на відтворення державної волі зі спонукання осіб до правомірної поведінки [2, с.393].

Хотинська О.З. у своїх працях зауважувала, що саме по собі застосування примусових заходів не може вважатися основоположною ознакою правового статусу боржника у виконавчому провадженні, оскільки як процесуальний суб'єкт він виникає раніше ніж до нього застосовуються такі заходи або не застосовують взагалі у випадку добровільного виконання [3, с. 87]. Натомість, юридична особа-боржник у справі про банкрутство, до моменту набуття такого статусу, вже мала бути піддана примусовим заходам виконання своїх зобов'язань, оскільки у такому провадженні мова йде про суб'єкта неспроможного виконати свої грошові зобов'язання, строк виконання яких настав [7]. Тобто, стану неспроможності боржника виконати свої зобов'язання передує етап застосування до нього державного примусу з метою спонукання ці зобов'язання виконати.

В свою чергу, Вінцславська М.В. розуміла боржника як особу, яка залучається до участі у виконавчому провадженні з метою виконання зобов'язання встановленого чинним виконавчим документом [4, с.9].

Як слушно зазначала Ніколенко Л.О., правовий статус боржника у виконавчому провадженні вирізняється наявністю низки загальних, спільних для обох сторін виконавчого провадження, та спеціальних, виняткових ознак, серед яких провідне місце посідає визначена законодавством су-

купність прав і обов'язків, процесуальні гарантії у виконавчому провадженні, а також особливості деліктоздатності та інші характерні риси [5, с. 76].

З наведених позицій науковців слідує, що юридична особа-боржник є суб'єктом відносно якого існує рішення суду або інший, визначений законом, акт зобов'язуючого характеру і відносно якого, за відповідним виконавчим документом, було відкрито виконавче провадження. Тобто, можна зробити висновок, що перед тим, як набути статусу боржника у виконавчому провадженні, юридична особа мала б бути учасником відповідних зобов'язальних правовідносин.

Разом з тим, якщо юридична особа не виконує покладені на неї зобов'язання добровільно та у межах виконавчого провадження, то, за певний умов, така особа може набути статусу боржника у справі про банкрутство [6, с.65].

У результаті відкриття провадження у справі про банкрутство юридична особа набуває спеціального статусу, визначеного законодавством про банкрутство, — статусу боржника.

Відповідно до частини 1 статті 1 Кодексу України з процедур банкрутства (далі – КУзПБ), банкрутством є визнана господарським судом нездатність боржника, крім страховика або кредитної спілки, відновити свою платоспроможність за допомогою процедури санації та реструктуризації і погасити встановлені у порядку, визначеному цим Кодексом, грошові вимоги кредиторів інакше, ніж через застосування ліквідаційної процедури або процедури погашення боргів боржника, а також віднесення страховика або кредитної спілки відповідно до рішення Національного банку України до категорії неплатоспроможних відповідно до Закону України «Про страхування» або Закону України «Про кредитні спілки», а боржником є юридична особа або фізична особа, у тому числі фізична особа - підприємець, неспроможна виконати свої грошові зобов'язання, строк виконання яких настав [7]. Таким чином, визначальною ознакою боржника у справах про банкрутство є саме неспроможність виконувати грошові зобов'язання, що є відмінним від ознак боржника, як сторони виконавчого провадження. Отже виходить, що як у межах виконавчого провадження, так і у справах про банкрутство законодавець оперує терміном «боржник», однак вкладає у нього різний зміст.

У цьому контексті, Кабенок Ю.В. зауважувала, що вищеописані процеси відрізняються один від одного, зокрема за різновидом інструментаріїв для розгляду справ (ведення провадження), колом учасників та їх правосуб'єктністю, судовими процедурами, застосованими до боржника [8, с. 233].

Пригуза П.Д. та Пригуза А.П. тлумачили поняття боржника у справах про банкрутство як неспроможного суб'єкта підприємницької діяльності юридичної особи або фізичної особи – підприємця, зобов'язаного сплатити гроші на користь кредитора, але який прострочив виконання свого обов'язку на понад три місяці, якщо грошова вимога до нього підтверджена судовим рішенням, що набрало законної сили, та постановою про відкриття виконавчого провадження [9, с. 74]. Імовірно, при визначенні граничних строків прострочення виконання обов'язків, науковці виходили з Методичних рекомендацій щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства затверджених наказом Міністерства економіки України №14 від 19.01.2006 року. У п.3.3 розд.III наведеного нормативно-правового акту визначено ознаки за якими можна визначати стійку фінансову неспроможність юридичної особи [10].

Натомість, Жуков С.В. вказував, що системний аналіз статей 1, 8, 34 та 39 КУзПБ дає підстави стверджувати, що правовими передумовами відкриття провадження у справі про банкрутство є: наявність у боржника грошового зобов'язання перед кредитором, строк виконання якого настав на момент звернення кредитора до суду; відсутність спору про право між кредитором і боржником щодо заявлених вимог; незадоволення боржником у повному обсязі вимог ініціюючого кредитора (кредиторів) до підготовчого судового засідання [11].

З огляду на викладене, Гушилик А.Б. пропонує визначати боржника у справі про банкрутство з позицій матеріального та процесуального права як суб'єкта права, неспроможного виконати свої грошові зобов'язання перед кредиторами, щодо якого в господарському суді розглядається справа про банкрутство або до якого застосовуються заходи досудової санації [12, с. 38].

Отже, визначальними ознаками поняття боржника у справі про банкрутство можна виокремити наявність грошового зобов'язання (заборгованості), безспірний характер такої заборгованості та відкрите провадження у справі про банкрутство.

За думкою Махініча Н.В. безспірність є ознакою відсутності спору з будь-якого приводу, або неможливість оспорити певний факт, явище чи рішення [13, с. 162].

Таким чином, можемо стверджувати, що набуття юридичною особою статусу боржника у виконавчому провадженні може бути передумовою для набуття нею статусу боржника у справі про банкрутство.

Правовий статус юридичної особи-боржника у виконавчому провадженні та справі про банкрутство набувається в порядку окремо визначених процедур відповідно до ЗУ «Про виконавче

провадження» та КУзПБ. Відтак, виконавче провадження відносно юридичної особи-боржника відкривається в порядку пред'явлення виконавчого документа за заявою стягувача про примусове виконання рішення, або прокурора, у разі представництва інтересів громадянина або держави в суді, або якщо виконавчий документ надійшов від суду у випадках, передбачених законом, або якщо виконавчий документ надійшов від суду на підставі ухвали про надання дозволу на примусове виконання рішення іноземного суду (суду іноземної держави, інших компетентних органів іноземної держави, до повноважень яких належить розгляд цивільних чи господарських справ, іноземних чи міжнародних арбітражів) у порядку, встановленому законом, або у разі якщо виконавчий документ надійшов від Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів [1].

Як зазначали науковці А.П. Гаврилішин та В.П. Козирєва, під підставами порушення провадження у справі про банкрутство слід розуміти сукупність юридичних фактів, що свідчать про наявність неплатоспроможності або банкрутства суб'єкта господарювання [14, с. 89].

За думкою Радзивлюк В., матеріально-правовими умовами відкриття провадження у справі про банкрутство є неспроможність боржника виконати грошові зобов'язання перед кредиторами, строк виконання яких настав, а також наявність загрози його неплатоспроможності [15, с. 148].

Варто звернути увагу, якщо виконавче провадження відкривається переважно лише за заявою стягувача, то справа про банкрутство може бути відкрита як за заявою кредитора, так і боржника. Водночас, КУзПБ не містить окремо визначеного переліку підстав для відкриття провадження у справі про банкрутство. Однак, згідно п .43, 48 постанови Касаційного господарського суду у складі Верховного Суд по справі № 910/10468/23 від 21 березня 2024 року зроблено висновок, що порядок відкриття провадження у справі про банкрутство регламентований статтею 39 КУзПБ, згідно частини першої якої перевірка обґрунтованості вимог заявника, а також з`ясування наявності підстав для відкриття провадження у справі про банкрутство здійснюються господарським судом у підготовчому засіданні, яке проводиться в порядку, передбаченому цим Кодексом. Системний аналіз ст.ст. 1, 8, 34, 39 КУзПБ свідчить, що правовими підставами для відкриття провадження у справі про банкрутство є: наявність грошового зобов`язання боржника перед кредитором, строк виконання якого сплив на дату звернення кредитора до суду; відсутність між кредитором та боржником спору про право стосовно заявлених вимог; до підготовчого засідання суду вимоги кредитора (кредиторів) боржником у повному обсязі не задоволені [16].

Як юридична особа-боржник набуває свого процесуального статусу у виконавчому провадженні з моменту відкриття виконавчого провадження, так і у справі про банкрутство з моменту відкриття відповідного судового провадження.

Однак, правовий статус боржника у справі про банкрутство не є однаковим на всіх стадіях процесу банкрутства. Зокрема, обсяг його правосуб'єктності змінюється в залежності від того, яку судову процедуру проходить цей боржник. Відповідно до ч. 1 ст. 6 КУзПБ: щодо боржника - юридичної особи застосовуються такі судові процедури: розпорядження майном боржника, або санація боржника, або ліквідація банкрута. Відтак, підчас застосування процедури розпорядження майном боржник залишається доволі самостійним суб'єктом господарювання, хоча й з деякими обмеженнями. Зокрема, за діяльністю боржника здійснюється тільки нагляд і контроль, а на певні управлінських рішення необхідна згода розпорядника майна. Крім того, зазнає змін і правовий режим майна такого боржника. Зокрема, підчас застосування процедури розпорядження майном боржник обмежується у певних правомочностях відносно власного майна, але все ще не втрачає право власності на нього.

Відповідно до ч. 5 ст. 44 КУзПБ: Протягом процедури розпорядження майном органи управління боржника не мають права приймати рішення про: реорганізацію (злиття, приєднання, поділ, виділення, перетворення) і ліквідацію боржника; створення господарських товариств або участь в інших господарських товариствах; створення філій та представництв; виплату дивідендів; проведення боржником емісії цінних паперів; вихід зі складу учасників боржника юридичної особи, придбання в акціонерів раніше випущених акцій боржника; відчуження або обтяження нерухомого майна боржника, в тому числі його передачу в заставу, внесення зазначеного майна до статутного капіталу іншого підприємства або господарського товариства; надання позик (кредитів), надання поруки, гарантій, а також передачу в довірче управління майна боржника [7].

Вказане хоч і обмежує господарську діяльність боржника, але все ж не унеможливлює її.

В наступному, процедура санації вже має більший вплив на правовий статус і відповідно правосуб'єктність боржника у справі про банкрутство. Відтак, з моменту постановлення ухвали про введення процедури санації: члени виконавчого органу (керівник) боржника звільняються з посади у порядку, визначеному законодавством; управління боржником переходить до керуючого санацією; зупиняються повноваження органів управління боржника - юридичної особи щодо управління

та розпорядження майном боржника, повноваження органів управління передаються керуючому санацією, крім повноважень, передбачених планом санації [7]. Але і в цьому випадку господарська діяльність юридичної особи-боржника не припиняється, чого звісно не можна сказати про застосування процедури ліквідації боржника. У випадку ліквідації боржника суд визнає його банкрутом, господарська діяльність банкрута завершується закінченням технологічного циклу з виготовлення продукції у разі можливості її продажу, крім укладення та виконання договорів, що мають на меті захист майна банкрута або забезпечення його збереження (підтримання) у належному стані, договорів оренди майна, яке тимчасово не використовується, на період до його продажу у процедурі ліквідації тощо [7].

Висновки. Підсумовуючи, правовий статус боржника у справі про банкрутство є динамічним і не залишається однаковим на всіх стадіях провадження, оскільки змінюється залежно від судової процедури, що застосовується до неплатоспроможного суб'єкта підприємницької діяльності. Застосування процедур банкрутства зумовлює обмеження його право- та дієздатності, а також істотну трансформацію правового режиму майна боржника.

Натомість, правовий статус боржника у виконавчому провадженні є відносно сталим, оскільки не налічує окремих стадій як у справі про банкрутство. Динаміка правового статусу боржника у виконавчому провадженні прослідковується лише в порядку його логічного розвитку відповідно до викликів сучасності та генези правовідносин у суспільстві.

Юридичні особи-боржники у виконавчому провадженні, як і у справі про банкрутство, наділені власною правосуб'єктністю, що охоплює правоздатність, дієздатність і деліктоздатність. Правоздатність забезпечує юридичній особі-боржнику можливість бути носієм прав та обов'язків як сторони відповідного провадження. Дієздатність, своєю чергою, означає здатність реалізовувати набуті права та виконувати покладені обов'язки в межах провадження. Деліктоздатність характеризує спроможність юридичної особи-боржника нести цивільно-правову відповідальність, а також відповідальність за правопорушення, вчинені у межах відповідного провадження. У сукупності та взаємозв'язку між собою зазначені елементи правосуб'єктності юридичної особи-боржника формують її правовий статус у системі правовідносин кожного з провадженнь. Наявність такого статусу, а відтак і правосуб'єктності, забезпечує юридичній собі-боржнику можливість брати активну участь як у виконавчому провадженні, так і у справі про банкрутство. Така участь проявляється у реалізації передбачених законом прав боржника, виконанні покладених на нього обов'язків, а також у здійсненні захисту власних майнових інтересів у межах відповідного провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text (дата звернення 01.03.2026).
2. Аракелян Р.М. Поняття державного примусу в теорії права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 391–393. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-1/98 (дата звернення 01.03.2026).
3. Хотинська О. Процесуальне становище сторін виконавчого провадження. *Право України*. 2004. № 3. С. 85–89.
4. Вінцславська М.В. Суб'єкти виконавчого процесу та їх класифікації: проблемні питання. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 3 (11). С. 9–13.
5. Ніколенко Л.О. Правовий статус боржника у виконавчому провадженні. *Цивілістична процесуальна думка: науково-практичний журнал*. Київ. 2018. Вип. 2. С. 75–80. URL: https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3358/CPD%232_18_190121_avt.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення 01.03.2026).
6. Бутирська І.А. Правове становище боржника у справі про банкрутство. *Науковий вісник Чернівецького університету*: Вип. 682: Правознавство. 2013. С. 65–69. URL: https://www.researchgate.net/publication/334470223_Pravove_stanovise_borznika_u_spravi_pro_bankrutstvo (дата звернення 01.03.2026).
7. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18.10.2018 року. № 2597-VIII. Голос України. 2019. №77. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19/ed20251226 (дата звернення 01.03.2026).
8. Кабенок Ю.В. Правове регулювання арбітражного управління в процедурі банкрутства в Україні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.04 / Інститут економіко-правових досліджень НАН України. Київ, 2018. 242 с. URL: https://www.researchgate.net/publication/361902932_Pravove_reguluvanna_arbitraznogo_upravlinna_v_proceduri_bankrutstva_v_Ukraini (дата звернення 01.03.2026).

9. Пригуза П. Д., Пригуза А. П. Науково-практичний коментар Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у редакції з 18 січня 2013 року (доктринальне тлумачення норм права неплатоспроможності та статей 1-21). Херсон: Видавництво «ТДС», 2013. 304 с. URL: http://lib.puet.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3096:2022-07-08-13-44&catid=16&Itemid=39 (дата звернення: 1.03.2026).
10. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства: Наказ Міністерства економіки України. № 14. 2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0014665-06#Text (дата звернення: 01.03.2026).
11. Жуков С.В. Презентація судді-спікера Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду. 2021. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1204033/ (дата звернення: 01.03.2026).
12. Гушилик А.Б. Правовий статус боржника у справі про банкрутство: дис. … д-ра. юрид. наук. Маріуполь, 2021. 205 с. URL: https://dnuvs.in.ua/wp-content/uploads/2021/11/dysertacziya-gushylk.pdf (дата звернення: 01.03.2026).
13. Махиніч Н.В. Теоретико-правовий феномен інституту банкрутства у вітчизняному законодавстві (аспектуальна складова проблематики кредиторського ініціювання). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2018. Вип. 52. Т. 1. С. 161-165. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ eaa9443b-80ce-422b-84a8-eaf08893676d/content (дата звернення: 01.03.2026).
14. Козирєва В.П., Гаврилішин А.П. Підстави порушення справи про банкрутство. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2010. № 4. с. 89 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2010_4_20 (дата звернення 01.03.2026).
15. Радзивілюк В. Іманентні характеристики провадження у справах про банкрутство. *Слово Національної школи суддів України*. С. 148-149. DOI 10.37566/2707-6849-2023-2(43)-9. (дата звернення: 01.03.2026).
16. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 21.03.2024, судова справа №910/10468/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 118002674. (дата звернення: 01.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 3.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Холод В.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.60

БАЛАНС ПРИВАТНИХ І ПУБЛІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ЯК ПРИНЦИП ДОГОВІРНОГО РЕГУЛЮВАННЯ КОРПОРАТИВНИХ ВІДНОСИН

Швидка Т.І.,
докторка юридичних наук, професорка,
доцентка кафедри господарського права,
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
адвокат
ORCID: 0000-0002-6152-2705
e-mail: Raketa7770@gmail.com

Швидка Т.І. Баланс приватних і публічних інтересів як принцип договірного регулювання корпоративних відносин.

Стаття присвячена дослідженню балансу приватних і публічних інтересів у договірному регулюванні корпоративних відносин у контексті сучасної еволюції господарського права. Обґрунтовується, що корпоративні відносини не можуть розглядатися виключно як сфера реалізації приватної автономії учасників, оскільки вони безпосередньо пов'язані з публічними інтересами – забезпеченням стабільності господарського обороту, розвитком конкуренції, захистом прав міноритарних учасників, формуванням інвестиційного середовища та реалізацією економічної політики держави.

Поширення корпоративних договорів як інструменту внутрішнього регулювання актуалізує проблему визначення меж автономії волі сторін і допустимості договірних конструкцій, здатних впливати не лише на внутрішньокорпоративні процеси, а й на функціонування ринку. У зв'язку з цим доводиться, що договірне регулювання у корпоративній сфері має здійснюватися з урахуванням поєднання приватних інтересів учасників та об'єктивно притаманних цим відносинам публічних інтересів.

Запропоновано розглядати баланс приватних і публічних інтересів як самостійний принцип договірного регулювання корпоративних відносин. Встановлено, що він виконує методологічну, регулятивну та оціночну функції: визначає межі договірної автономії, слугує критерієм тлумачення умов корпоративних договорів та орієнтиром для судового і квазісудового контролю за корпоративними домовленостями. Окремо розкрито співвідношення цього принципу з принципами добросовісності, розумності та пропорційності у господарському праві.

Обґрунтовується, що практичне значення зазначеного принципу полягає у формуванні єдиного підходу до оцінки допустимості корпоративних домовленостей у правозастосовній діяльності. Його використання дозволяє уникнути як надмірного втручання держави у сферу приватної автономії, так і зловживання договірною свободою з боку учасників корпорації, що може призводити до викривлення конкурентного середовища або порушення прав інших учасників ринку. Відповідно, баланс приватних і публічних інтересів виступає не лише теоретичною конструкцією, а й інструментом гармонізації корпоративного регулювання, здатним забезпечити узгодженість договірних механізмів із цілями господарського правопорядку.

Ключові слова: корпоративні відносини; корпоративний договір; приватний і публічний інтерес; баланс інтересів; договірне регулювання; принципи господарського права.

Shvydka T.I. The Balance of private and public interests as a principle of contractual regulation of corporate relations.

The article is devoted to the study of the balance between private and public interests in the contractual regulation of corporate relations in the context of the modern evolution of commercial law. It is substantiated that corporate relations cannot be considered solely as a sphere of private autonomy of corporate participants, since they are directly connected with public interests, including ensuring the stability of economic turnover, development of competition, protection of minority shareholders' rights, formation of the investment environment and implementation of the state's economic policy.

The spread of corporate agreements as an instrument of internal regulation actualizes the problem of determining the limits of party autonomy and the admissibility of contractual constructions capable of influencing not only internal corporate processes but also the functioning of the market as a whole. In this regard, it is argued that contractual regulation in the corporate sphere must take into account the combination of private interests of participants and public interests objectively inherent in such relations.

It is proposed to consider the balance of private and public interests as an independent principle of contractual regulation of corporate relations. It is established that this principle performs methodological, regulatory and evaluative functions: it determines the limits of contractual autonomy, serves as a criterion for interpreting the terms of corporate agreements and acts as a guideline for judicial and quasi-judicial control over corporate arrangements. Particular attention is paid to the correlation of this principle with the principles of good faith, reasonableness and proportionality in commercial law.

It is substantiated that the practical significance of this principle lies in the formation of a unified approach to assessing the admissibility of corporate arrangements in law-enforcement practice. Its application allows avoiding both excessive state interference in the sphere of private autonomy and abuse of contractual freedom by corporate participants, which may distort the competitive environment or violate the rights of other market participants. Accordingly, the balance of private and public interests acts not only as a theoretical construct but also as an instrument for harmonizing corporate regulation with the objectives of the commercial legal order.

Key words: corporate relations; corporate agreement; private and public interests; balance of interests; contractual regulation; principles of commercial law.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток корпоративних відносин характеризується розширенням договірних механізмів регулювання, насамперед через активне використання корпоративних договорів як інструментів узгодження інтересів учасників корпорації. Посилення договірної автономії у корпоративній сфері зумовлює необхідність переосмислення меж приватноправового регулювання та допустимості договірних конструкцій, здатних істотно впливати не лише на внутрішньокорпоративні процеси, а й на функціонування ринкового середовища в цілому.

Разом із тим, у науковій доктрині та правозастосовній практиці корпоративні договори нерідко розглядаються переважно крізь призму реалізації приватних інтересів учасників корпорації, що призводить до недооцінки публічної складової корпоративних відносин. Такий підхід не повною мірою враховує вплив договірного регулювання на забезпечення стабільності господарського обороту, розвиток конкуренції, захист прав міноритарних учасників, формування інвестиційного клімату та реалізацію економічної політики держави.

У зв'язку з цим, актуалізується проблема визначення балансу приватних і публічних інтересів у договірному регулюванні корпоративних відносин, а також обґрунтування його ролі як системоутворювального принципу, що має визначати межі договірної автономії, слугувати критерієм правомірності корпоративних договорів і орієнтиром для судового контролю у сфері корпоративного управління.

Метою статті є обґрунтування балансу приватних і публічних інтересів як принципу договірного регулювання корпоративних відносин, визначення його змісту та функціонального призначення у системі господарського права, а також з'ясування його значення для встановлення меж договірної автономії та забезпечення ефективного корпоративного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика співвідношення приватних і публічних інтересів у сфері господарських і корпоративних відносин тривалий час перебуває у центрі уваги вітчизняної господарсько-правової доктрини. У наукових працях зазначена категорія традиційно розглядається крізь призму меж автономії волі суб'єктів господарювання, допустимості диспозитивного регулювання та ролі держави у забезпеченні стабільності економічних процесів.

Загальнотеоретичні підходи до розуміння балансу приватних і публічних інтересів у підприємницькій діяльності сформульовані, зокрема, у працях О.М. Вінник [1], яка розглядає підприємництво як сферу постійної взаємодії приватної ініціативи та публічних економічних інтересів держави, зумовлених необхідністю забезпечення економічної безпеки, розвитку конкуренції та соціальної стабільності.

Окремий напрям наукових досліджень становлять праці, присвячені правовій природі корпоративних правовідносин та договірним формам їх регулювання. Значний внесок у розвиток цієї проблематики зробили О.А. Беляневич, М.М. Сигидин, М.О. Ніколенко, Л.М. Дорошенко, які розглядають корпоративний договір як особливий правовий інструмент координації інтересів учасників господарських товариств, акцентуючи увагу на його організаційно-правовій та господарсько-правовій природі [2, 6, 7, 8, 10].

У працях Ю.М. Жорнокуя та Е.М. Бондарєва зосереджено увагу на співвідношенні імперативних і диспозитивних засад у регулюванні корпоративних правовідносин, зокрема в контексті допустимих меж договірного саморегулювання. Автори підкреслюють, що розширення диспозитивності у корпоративному праві не може мати абсолютного характеру і має здійснюватися з урахуванням публічних інтересів, пов'язаних із захистом прав кредиторів, міноритарних учасників та забезпеченням стабільності корпоративного управління [3, 4].

Водночас, незважаючи на значну кількість наукових праць, проблема балансу приватних і публічних інтересів у договірному регулюванні корпоративних відносин залишається недостатньо розробленою саме у господарсько-правовому вимірі. Більшість досліджень зосереджуються або на цивільно-правовій природі корпоративного договору, або на окремих аспектах співвідношення імперативності та диспозитивності, не розкриваючи його системної ролі як принципу договірного регулювання та інструменту реалізації економічної політики держави.

Зазначене зумовлює необхідність подальшого наукового осмислення корпоративних договорів як інструментів узгодження приватних інтересів учасників господарських товариств із публічними економічними інтересами, що й визначає актуальність обраної теми дослідження.

Виклад основного матеріалу. Корпоративні відносини за своєю правовою природою є складним різновидом господарських відносин, у межах яких поєднуються приватні інтереси учасників корпоративних утворень та публічні інтереси, пов'язані з функціонуванням економіки, стабільністю господарського обороту та реалізацією економічної політики держави. Така подвійна природа корпоративних відносин зумовлює необхідність їх аналізу не лише з позицій приватного права, а й у господарсько-правовому вимірі, що дає змогу враховувати їх вплив на економічні процеси та ринкове середовище в цілому.

Приватний інтерес у корпоративних відносинах пов'язується насамперед із реалізацією корпоративних прав учасників господарських товариств, зокрема прав на участь в управлінні, отримання прибутку, розпорядження корпоративними правами та захист власних економічних очікувань. Саме автономія волі та свобода договірного регулювання дозволяють учасникам корпоративних утворень погоджувати особливості реалізації своїх корпоративних прав відповідно до власних економічних інтересів. У цьому контексті корпоративний договір постає як інструмент, за допомогою якого учасники фіксують узгоджену модель корпоративної поведінки та управління.

Водночас корпоративні відносини не можуть розглядатися виключно як сфера реалізації приватних інтересів. Діяльність господарських товариств має безпосередній вплив на економічні процеси, ринкову стабільність, інвестиційний клімат, зайнятість населення та надходження до бюджету. Саме тому в господарсько-правовій доктрині обґрунтовується наявність у корпоративних відносинах публічного інтересу, який охоплює забезпечення стабільності господарського обороту, захист прав кредиторів, інвесторів і міноритарних учасників, а також запобігання зловживанню корпоративними правами.

З господарсько-правової точки зору публічний інтерес у корпоративних відносинах не зводиться до прямого адміністративного втручання держави у діяльність суб'єктів господарювання. Йдеться насамперед про формування таких правових умов, за яких приватна ініціатива учасників корпоративних утворень реалізується у межах, сумісних із цілями економічного розвитку та економічної безпеки держави. У цьому аспекті корпоративні договори можуть виконувати функцію своєрідних «м'яких» регуляторів, що дають можливість узгоджувати приватні інтереси учасників із публічними економічними інтересами без застосування жорстких імперативних механізмів.

Корпоративні відносини є типовим прикладом правових відносин, у яких приватні та публічні інтереси не протиставляються, а перебувають у стані постійної взаємодії та взаємозумовленості. Реалізація приватних корпоративних інтересів можлива лише за умови стабільного правового та економічного середовища, що, своєю чергою, становить об'єкт публічного інтересу держави. Водночас концентрація управлінських важелів у руках сторін корпоративних договорів зумовлює необхідність дотримання прав та законних інтересів інших учасників корпорації, зокрема міноритарних.

Участь держави у формуванні правового режиму корпоративних відносин зумовлена необхідністю забезпечення балансу між свободою підприємницької діяльності та захистом суспільно значущих економічних цінностей. Такий баланс досягається не шляхом обмеження договірної автономії як такої, а через встановлення господарсько-правових рамок, у межах яких договірне регулювання корпоративних відносин не підриває стабільність господарського обороту та не створює системних економічних ризиків.

Особливість корпоративних відносин полягає також у тому, що рішення, прийняті у межах внутрішньокорпоративного управління, можуть мати наслідки, що виходять за межі конкретного господарського товариства. Корпоративні конфлікти, непрозорі механізми управління або зловживання корпоративними правами здатні негативно впливати на інвестиційний клімат, функціонування ринків та довіру до корпоративного сектору загалом. У цьому контексті договірне регулювання корпоративних відносин набуває публічно значущого виміру.

Саме через договірні інструменти у корпоративній сфері відбувається практична реалізація балансу приватних і публічних інтересів. Вони дозволяють учасникам корпоративних утворень адаптувати загальні нормативні приписи до особливостей конкретної господарської діяльності, водночас забезпечуючи контроль за дотриманням публічних економічних інтересів через визначення меж договірної автономії.

У зв'язку з цим, у науковій доктрині відсутній єдиний підхід до розуміння правової природи корпоративного договору, що зумовлено багатовимірністю корпоративних відносин та поєднанням у них приватних і публічних інтересів. Так, О.М. Вінник розглядає корпоративний договір як домовленість між учасниками корпоративних відносин, спрямовану на визначення особливостей реалізації корпоративних прав, акцентуючи увагу на договірній автономії сторін та приватному інтересі учасників у погодженні моделей корпоративної поведінки [1].

Узагальнюючи наукові підходи, М.М. Сигидин звертає увагу на суб'єктний склад корпоративного договору та можливість участі в ньому не лише носіїв корпоративних прав, а й самої корпорації. На думку дослідника, хоча юридична особа не є власником корпоративних прав, її інтерес в укладенні корпоративного договору є очевидним, оскільки такий договір спрямований на підвищення ефективності діяльності корпорації та досягнення позитивного економічного результату, водночас вимагаючи дотримання прав та законних інтересів інших учасників корпорації, зокрема міноритарних [7, с. 63].

Проблему змісту та предмета корпоративного договору детально аналізує М.О. Ніколенко, який виходить із його організаційно-господарської природи та наголошує, що предмет корпоративного договору охоплює узгоджений порядок реалізації корпоративних та інших прав учасників, а також виконання або утримання від виконання певних дій у процесі організації, управління, контролю, реорганізації чи ліквідації товариства [8, с. 50].

Комплексний підхід до розуміння корпоративного договору пропонують О. Мартинюк та М. Рябченко, які розглядають його як багатогранне правове явище, що одночасно функціонує як інститут господарського права, як правовий інструмент у механізмі корпоративного управління та як локальний акт, спрямований на формування внутрішньої структури корпоративної організації [9, с. 86].

Практичний вимір корпоративних договорів підкреслюють Н.В. Никитченко та О.О. Роженюк, пов'язуючи їх із зменшенням ризиків при об'єднанні капіталів, запобіганням корпоративним конфліктам та підвищенням інвестиційної привабливості господарських товариств [12, с. 64].

Таким чином, корпоративний договір у сучасній науковій доктрині постає не лише як інструмент реалізації приватних інтересів учасників корпоративних відносин, а як складний господарсько-правовий механізм, що впливає на баланс інтересів у корпорації та стабільність економічних процесів загалом.

Договірне регулювання корпоративних відносин ґрунтується на принципі автономії волі учасників, який дозволяє їм самостійно визначати правила здійснення корпоративних прав, порядок корпоративного управління та механізми взаємодії у межах корпоративного утворення. Водночас у господарсько-правовому вимірі автономія волі не є абсолютною та реалізується у межах, визначених публічними економічними інтересами.

Публічні обмеження договірної свободи у корпоративних відносинах спрямовані на запобігання зловживанню корпоративними правами, порушенню прав кредиторів і міноритарних учасників, а також недопущення дестабілізації господарського обороту. Такі обмеження реалізуються через імперативні норми законодавства, принципи добросовісності, розумності та пропорційності, а також через судову практику, яка формує критерії допустимості умов корпоративних договорів.

Корпоративний договір у сучасних умовах розвитку господарських відносин виступає ключовим договірним інструментом, через який реалізується баланс приватних і публічних інтересів у корпоративній сфері. Його значення не обмежується внутрішнім узгодженням позицій учасників корпоративного утворення, а проявляється у впливі на стабільність корпоративного управління, передбачуваність господарської поведінки та функціонування відповідних сегментів ринку.

У господарсько-правовому вимірі корпоративний договір виконує функцію узгодження приватної автономії учасників корпоративних відносин із публічними економічними інтересами держави. Таке узгодження забезпечується шляхом договірного закріплення правил реалізації корпоративних прав, процедур прийняття управлінських рішень, механізмів розподілу корпоративного контролю та врегулювання потенційних конфліктних ситуацій. У результаті формується передбачувана модель корпоративної поведінки, що знижує рівень економічних ризиків та сприяє стабільності господарського обороту.

Порушення балансу приватних і публічних інтересів у корпоративних договорах, як правило, пов'язане з надмірною концентрацією договірної автономії без урахування публічних економічних наслідків. Використання корпоративних договорів для обходу імперативних норм законодавства, обмеження прав міноритарних учасників, створення непрозорих механізмів управління або усунення відповідальності перед кредиторами може мати негативний вплив не лише на конкретне корпоративне утворення, а й на стабільність господарського обороту загалом.

З позицій економічної політики держави корпоративні договори мають розглядатися як інструменти непрямого впливу на економічні процеси. Вони не замінюють нормативні та інституційні ме-

ханізми державного регулювання, проте доповнюють їх, створюючи умови для саморегулювання корпоративного середовища у межах визначених публічних інтересів. Такий підхід відповідає сучасним моделям правового регулювання економіки, орієнтованим на поєднання приватноправових механізмів із господарсько-правовими засобами забезпечення економічної стабільності.

Таким чином, корпоративний договір у господарсько-правовому вимірі постає не лише як засіб приватного врегулювання корпоративних відносин, а як важливий елемент механізму забезпечення балансу приватних і публічних інтересів. Його ефективність залежить від чіткого визначення меж договірної автономії, узгодженості з публічними цілями економічної політики держави та здатності забезпечувати стабільність господарського обороту в умовах динамічних економічних змін.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що корпоративні відносини за своєю правовою природою є комплексними господарськими правовідносинами, у межах яких органічно поєднуються приватні інтереси учасників корпоративних утворень і публічні економічні інтереси держави. Така дуалістична природа корпоративних відносин зумовлює необхідність їх регулювання з урахуванням не лише принципу автономії волі, а й публічно значущих завдань забезпечення стабільності господарського обороту, економічної безпеки та ефективного корпоративного управління.

Обґрунтовано, що корпоративний договір не може розглядатися виключно як інструмент реалізації приватних інтересів учасників господарських товариств. За своїм функціональним призначенням він виступає складним господарсько-правовим механізмом, здатним істотно впливати на розподіл корпоративного контролю, механізми прийняття управлінських рішень та економічну поведінку корпорації загалом. У цьому контексті корпоративний договір набуває публічно значущого виміру, що зумовлює необхідність оцінки його умов з позицій не лише формальної законності, а й їх відповідності публічним економічним інтересам.

Доведено, що принцип автономії волі у договірному регулюванні корпоративних відносин у господарсько-правовому вимірі не є абсолютним. Його реалізація обмежується сукупністю публічних інтересів, спрямованих на захист прав міноритарних учасників і кредиторів, запобігання зловживанню корпоративними правами, забезпечення прозорості корпоративного управління та стабільності господарського обороту. Такі обмеження мають не репресивний, а регулятивний і превентивний характер та спрямовані на узгодження приватних договірних механізмів із цілями економічного розвитку.

У статті обґрунтовано авторський підхід, відповідно до якого баланс приватних і публічних інтересів доцільно розглядати як самостійний принцип договірного регулювання корпоративних відносин. Зазначений принцип визначає межі допустимої договірної автономії, виконує методологічну функцію у формуванні правової політики у сфері корпоративного управління, а також слугує критерієм правомірності та ефективності умов корпоративних договорів у правозастосовній практиці.

Встановлено, що реалізація принципу балансу приватних і публічних інтересів забезпечується через систему господарсько-правових обмежень договірної свободи, зокрема імперативні норми законодавства, принципи добросовісності, розумності та пропорційності, а також механізми судового контролю. Застосування зазначених інструментів спрямоване не на звуження договірної автономії учасників корпоративних відносин, а на її корекцію з урахуванням публічних економічних інтересів та запобігання системним ризикам для господарського правопорядку.

Зроблено висновок, що забезпечення балансу приватних і публічних інтересів у договірному регулюванні корпоративних відносин є ключовою умовою ефективного функціонування корпоративного сектору та стабільності економічних процесів загалом. Розгляд цього балансу як принципу договірного регулювання дозволяє гармонізувати приватноправові та публічно-правові засади корпоративних відносин, підвищити рівень правової визначеності та створити передумови для сталого розвитку господарських товариств у межах сучасної економічної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вінник О.М. Підприємництво як баланс публічних і приватних інтересів: правові аспекти. *Комерційне право*. 2017. № 2. С. 5–20. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/314914 (дата звернення: 07.02.2026).
2. Беляневич О.А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 592 с.
3. Жорнокуй Ю.М. Правове забезпечення корпоративних правовідносин: пріоритет за імперативністю чи диспозитивністю. *Право і безпека.* 2023. № 1 (88). С. 113–122. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1b64655f-3d1c-4891-95db-b798f859f78f/content (дата звернення: 07.02.2026).
4. Бондарєв Е.М. Сторони акціонерного договору. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2019. № 4. URK http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2019_4_6.

5. Бондарєв Е.М. Окремі питання імперативності та диспозитивності регулювання акціонерних правовідносин. *Право і безпека*. 2019. № 3 (74). С. 72–76. DOI: 10.32631/pb.2019.3.10. URL: https://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/article/view/287/226.
6. Сигидин М.М. Корпоративний договір та засновницький договір у підприємницьких товариствах. *Актуальні проблеми правознавства.* 2023. № 4. С. 88–84. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1747 (дата звернення: 07.02.2026).
7. Сигидин М.М. Особливості укладення корпоративного договору. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 3. С. 61–64. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2016/19.pdf (дата звернення: 07.02.2026).
8. Ніколенко М.О. Предмет корпоративних договорів: актуальні господарсько-правові підходи до визначення. *Право та інновації*. 2020. № 1 (29). С. 46–52. URL: https://pti.org.ua/ndipzir/en/article/view/607/540 (дата звернення: 07.02.2026).
9. Мартинюк О., Рябченко М. Корпоративний договір: особливості укладення та виконання в Україні. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. Юридичні науки. 2025. Вип. 2 (74). С. 84–88. URL: https://www.researchgate.net/publication/395289564 (дата звернення: 07.02.2026).
10. Дорошенко Л.М. Договори в корпоративному праві: проблеми теорії та практики: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 542 с.
11. Попов Ю. Корпоративний договір: подальший розвиток у Законі «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю». *Юридична газета online*. № 10 (612). URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/korporativne-pravo-ma/korporativni-dogovori.html (дата звернення: 07.02.2026).
12. Никитченко Н.В., Роженюк О.О. Поняття корпоративного договору та його особливостей. *Ірпінський юридичний часопис*. 2022. № 1 (8). С. 61–69. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/34/32.
13. Яроцький В.Л. Корпоративний договір як різновид правових засобів саморегулювання окремих груп корпоративних відносин. Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (м. Харків, 29 листоп. 2019 р.). Харків, 2019. С. 5–8. URL: https://repository.ndippp.gov.ua/bitstream/handle/765432198/583/Конф_Проблеми%20вдосконалення%20%28пам'яті%20Азімова%29_29-11-19_Надьон_2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 07.02.2026).
14. Васильєва В.В. Правова природа корпоративного договору. *Приватне право і підприємництво*. 2017. Вип. 17. С. 105–108. URL: http://www.ppp-journal.kiev.ua/archive/2017/17/25.pdf (дата звернення: 07.02.2026).
15. Адамович О. Правова природа корпоративного договору. Theoretical and Empirical Scientific Research: Concept and Trends : матеріали VIII International Scientific and Practical Conference. Oxford, UK, 2025. DOI: 10.36074/logos-07.03.2025.019. URL: https://archive.logos-science.com/index.php/conference-proceedings/article/view/2793 (дата звернення: 07.02.2026).
16. Лукач І.П. Парадигма публічних та приватних норм у регулюванні господарських відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 43–46. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/08/9.pdf (дата звернення: 07.02.2026).
17. Рєзнікова В.В., Дорошенко Л.І. Корпоративний договір як ефективний правовий засіб у механізмі корпоративного управління, його сутність і правова природа. *Право України.* 2022. № 4. С. 13–28. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/content-pravoukr-2022-4-pravo_2022_4.pdf (дата звернення: 07.02.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 8.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Швидка Т.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.1+347.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.61

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Щербина В.С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри економічного права
та економічного судочинства
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
ORCID: 0000-0003-4221-0965

Щербина В.С. Організаційно-правові форми суб'єктів господарювання.

У статті з урахуванням скасування Господарського кодексу України та прийняття Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» аналізується правове становище суб'єктів господарювання та піддається критиці законодавче визначення поняття цих суб'єктів як у зазначеному законі, так і в деяких інших нормативно-правових актах. Виходячи з цього, пропонується виключити з кола суб'єктів господарювання (органів та осіб, що здійснюють господарську діяльність) органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадових осіб, а також органи адміністративно-господарського управління та контролю.

Стверджується, що передбачене проєктом Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) обмеження організаційно-юридичних форм юридичних осіб приватного права товариствами та установами залишає поза межами легального визнання окремі громадські формування, а також таких суб'єктів господарювання, як фермерські господарства, дочірні підприємства, кредитні спілки, а тому пропонується положення ч. 1 ст. 93 проєкту ЦК України повернути до редакції ч. 1 ст. 83 ЦК України.

Зазначається занадто стисле цивільно-правове правове регулювання створення та діяльності непідприємницьких товариств як в чинному ЦК України, так і в його проєкті, яке навряд чи можна визнати належним щодо визначення правового становища цих товариств з урахуванням сфер їхньої діяльності, у зв'язку з чим відсутні достатні підстави вважати їх універсальною організаційно-правовою формою юридичних осіб приватного права. Зокрема, йдеться про відсутність в ЦК України і в його проєкті норм щодо правового становища непідприємницького кооперативу.

Підкреслюється також, що заміна Законом України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» терміну «організаційно-правові форми об'єднань підприємств», яка вживалася в назві ст. 120 Господарського кодексу України, назвою «форми об'єднань юридичних осіб» ускладнила розуміння і значно спотворила саму суть поняття господарського об'єднання.

Ключові слова: суб'єкт господарювання, юридичні особи приватного права, товариство, непідприємницьке товариство, установа, організаційно-правова форма.

Shcherbyna V.S. Organizational and legal forms of business entities.

The article, taking into account the repeal of the Commercial Code of Ukraine and the adoption of the Law of Ukraine "On the Peculiarities of Regulation of the Activities of Legal Entities of Certain Organizational and Legal Forms in the Transitional Period and Associations of Legal Entities", analyzes the legal status of business entities and criticizes the legislative definition of the concept of these entities both in the aforementioned law and in some other regulatory legal acts. Based on this, it is proposed to exclude from the circle of business entities (bodies and persons carrying out economic activities) state authorities, local self-government bodies and their officials, as well as bodies of administrative and economic management and control. It is argued that the restriction of organizational and legal forms of private law legal entities by partnerships and institutions provided for by the draft Civil Code of Ukraine (Code of Private Law) leaves certain public formations, as well as such business entities as farms, subsidiaries, credit unions, outside the scope of legal recognition, and therefore the provision of Part 1 of Art. 93 of the draft Civil Code of Ukraine to return to the wording of Part 1 of Art. 83 of the Civil Code of Ukraine.

It is noted that the too concise civil law legal regulation of the creation and activity of non-entrepreneurial associations both in the current Civil Code of Ukraine and in its draft, which can hardly

be considered appropriate in determining the legal status of these associations taking into account the spheres of their activity, in connection with which there are no sufficient grounds to consider them a universal organizational and legal form of legal entities of private law. In particular, it is about the absence in the Civil Code of Ukraine and in its draft of norms on the legal status of a non-entrepreneurial cooperative.

It is also emphasized that the replacement by the Law of Ukraine "On the Peculiarities of Regulation of the Activities of Legal Entities of Certain Organizational and Legal Forms in the Transitional Period and Associations of Legal Entities" of the term "organizational and legal forms of associations of enterprises", which was used in the title of Art. 120 of the Commercial Code of Ukraine, under the title "forms of associations of legal entities" complicated understanding and significantly distorted the very essence of the concept of an economic association.

Key words: business entity, legal entities of private law, partnership, non-entrepreneurial partnership, institution, organizational and legal form.

Постановка проблеми. Одним із видів учасників господарських відносин, що складаються у сфері економіки, є суб'єкти господарювання, ефективність діяльності яких багато в чому залежить від належного законодавчого врегулювання їх правового становища, стабільності та правової визначеності відповідних норм.

Зміни до законодавства, пов'язані з визнанням таким, що втратив чинність, Господарського кодексу України [1], і прийняттям Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [2], а також зміст проєкту Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) [3] потребують нового осмислення понять суб'єктів господарювання та їх організаційно-правових форм, які в умовах відмови законодавця від терміну «підприємство» для позначення суб'єкта права можуть стати замінниками терміну «організаційні форми підприємств».

Метою статті є з'ясування суті та ознак суб'єкта господарювання як юридичної особи приватного права і визначення організаційно-правових форм зазначених суб'єктів з метою їх законодавчого закріплення.

Стан опрацювання проблематики. У науці господарського права правове становище суб'єктів господарювання різних організаційно-правових форм у певних галузях та сферах господарювання досліджувалися К.І. Апанасенко, О.А. Беляневич, О.М. Вінник, О.В. Гарагоничем, С.М. Грудницькою, Р.А. Джабраіловим, О.В, Кологойдою, В.К. Мамутовим, В.Г. Олюхою, В.В. Поєдинок, В.В. Рєзніковою, В.А. Устименком, О.А. Черненко та іншими українськими вченими, проте переважна більшість досліджень цих авторів не стосується нинішнього правового статусу суб'єктів господарювання.

Виклад основного матеріалу. Перш, ніж розглядати організаційно-правові форми суб'єктів господарювання, доцільно з'ясувати, кого слід вважати суб'єктом господарювання, і, виходячи з цього, закріпити в законодавстві визначення поняття суб'єкта господарювання, що дозволить усунути протиріччя, які існують в законодавстві і надасть цьому терміну правової визначеності.

Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» (далі – Закон 4196) визначив суб'єктами господарювання учасників господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законами.

На нашу думку, недолік цього визначення полягає, *по-перше*, у тому, що за відсутності легального визначення поняття «господарські відносини», під яким у ст. 1 скасованого Господарського кодексу України (далі – ГК України) розумілися відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання, визначити склад учасників господарських відносин неможливо; *по-друге*, в безпідставному віднесенні до суб'єктів, які можуть здійснювати господарську діяльність, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, яке сталося завдяки доповненню абз. 3 ч. 1 ст. 2 Закону 4196 словами «крім випадків, передбачених законом» Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо прав інтелектуальної власності на об'єкти, створені у зв'язку з проходженням військової служби» [3] і вкотре проілюструвало практику внесення змін до поточних нормативно-правових актів законами, що за своїм змістом далекі від предмету регулювання цими нормативно-правовими актами.

Слід зазначити, що в деяких нормативно-правових актах господарського законодавства, навіть прийнятих в період дії ГК України, поняття суб'єкта господарювання визначалося інакше,

ніж передбачалося кодексом. Наприклад, відповідно до ст. 1 Закону України «Про метрологію та метрологічну діяльність» [4] суб'єкт господарювання – це зареєстрована в установленому законодавством порядку юридична особа (підприємство, установа, організація) незалежно від організаційно-правової форми і форми власності (далі – підприємства та організації) та фізична особа-підприємець, які провадять діяльність на території України.

Не можна визнати вдалим і визначення значно ширшого за суб'єктним складом і за змістом діяльності поняття суб'єкта господарювання в ч. 1 ст. 1 Закону України «Про захист економічної конкуренції» [5], яке «перейшло» до нього із Закону України «Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності» [6], згідно з яким суб'єкт господарювання – це юридична особа незалежно від організаційно-правової форми та форми власності чи фізична особа, що здійснює діяльність з виробництва, реалізації, придбання товарів, іншу господарську діяльність, у тому числі яка здійснює контроль над іншою юридичною чи фізичною особою; група суб'єктів господарювання, пов'язаних відносинами контролю. Суб'єктами господарювання визнаються також органи державної влади, органи місцевого самоврядування, а також органи адміністративно-господарського управління та контролю в частині їх діяльності з виробництва, реалізації, придбання товарів чи іншої господарської діяльності.

Обидва закони були ухвалені ще до прийняття ГК України, проте, оскільки відповідні зміни в частині визначення поняття суб'єкта господарювання до них не були внесені, дефініція, вжита в ч. 1 ст. 1 Закону України «Про захист економічної конкуренції», продовжує застосовуватися, як і раніше.

Видається, що віднесення до суб'єктів господарювання юридичних осіб публічного права нівелює відмінності між тими юридичними особами, які безпосередньо здійснюють господарську діяльність (юридичними особами приватного права), реалізуючи господарську компетенцію, з одного боку, і органами державної влади, органами місцевого самоврядування, а також органами адміністративно-господарського управління та контролю, які реалізують надані їм організаційно-господарські (владні) повноваження (юридичними особами публічного права), з іншого.

Відтак, суб'єктами господарювання слід визнавати не всіх учасників господарських відносин, а лише тих юридичних осіб приватного права та фізичних осіб-підприємців, які здійснюють господарську діяльність. Для цього доцільно сформулювати і закріпити в законодавстві єдине визначення поняття «господарська діяльність», вилучивши його з Господарського процесуального кодексу України, як нормативно-правового акта процесуального законодавства.

Чи зможуть внести ясність у розуміння поняття суб'єкта господарювання організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права, щодо яких йдеться в ч. 1 ст. 93 проєкту Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) (далі – проєкт ЦК України)?

Вживання в чинних нормативно-правових актах національного законодавства терміну «організаційно-правова форма» має, головним чином, двояке призначення: 1) для розмежування товариств, установ та інших форм юридичних осіб, встановлених законом; 2) для визнання рівноправності груп суб'єктів господарювання незалежно від організаційно-правової форми чи форми власності (як це має місце при визначенні поняття суб'єктів мікропідприємництва, малого та великого підприємництва в ч. 4 ст. 2 Закону 4196).

Поняття організаційно-правової форми (організаційно-юридичної форми відповідно до проєкту ЦК України) юридичних осіб, вжите в ч. 1 ст. 83 Цивільного кодексу України [8] (далі – ЦК України), в інших нормативно-правових актах вживається також для класифікації господарювання (Державний класифікатор «Класифікація організаційно-правових форм господарювання» (КОПФГ) [9]), щодо форм громадських об'єднань (ч. 2 ст. 1 Закону України від «Про громадські об'єднання» [10]).

На наш погляд, не змінила суті організаційно-правових форм об'єднань юридичних осіб (не зважаємо в даному випадку на невдале найменування таких об'єднань. – В.Щ.) заміна терміну «організаційно-правові форми об'єднань підприємств», яка вживалася в назві ст. 120 ГК України, назвою «форми об'єднань юридичних осіб». Вона лише ускладнила розуміння і значно спотворила саму суть поняття господарського об'єднання.

Обмеживши в ч. 1 ст. 93 проєкту ЦК України організаційно-юридичні форми юридичних осіб приватного права товариствами і установами, розробники законопроєкту залишили поза межами цього переліку об'єднання юридичних осіб, фермерські господарства та громадські формування, які мають статус юридичної особи і не підпадають під ознаки установи у розумінні ч. 3 ст. 83 ЦК України. Лише громадське об'єднання (у формі громадської організації чи громадської спілки) зі статусом юридичної особи визнається ч. 5 ст. 1 Закону України «Про громадські об'єднання» товариством, основною метою якого не є одержання прибутку.

Так само згідно з ч. 2 ст. 4 Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» [11] як непідприємницьке товариство створюється об'єднання співвласників багатоквартирного будинку (ОСББ).

Втім, занадто стисле цивільно-правове правове регулювання створення та діяльності непідприємницьких товариств в ст.ст. 85, 86 ЦК України та в ст. 95 (попри деяке її розширення) і в ст. 96 Проєкту ЦК України, яке навряд чи можна визнати належним щодо визначення правового становища цих товариств з урахуванням сфер їхньої діяльності, не дає підстав вважати їх універсальною організаційно-правовою формою юридичних осіб приватного права. Зокрема, йдеться про відсутність в ЦК України і в його проєкті норм щодо правового становища непідприємницького кооперативу.

Пункт 3 ч. 1 ст. 1 Закону України від 15 травня 2003 р № 755-IV «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» [12] (далі – Закон) наводить перелік громадських формувань, до якого входять політичні партії, структурні утворення політичних партій, громадські об'єднання, місцеві осередки громадського об'єднання із статусом юридичної особи, професійні спілки, їх об'єднання, організації профспілки, передбачені статутом профспілки та їх об'єднання, творчі спілки, місцеві осередки творчих спілок, постійно діючі третейські суди, організації роботодавців, їх об'єднання.

При цьому окремі із громадських формувань не мають статусу юридичної особи і реєструються відповідно до ст.ст. 14-16, 25 Закону та Порядку державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи [13].

До переліку форм юридичних осіб, не передбачених ч. 1 ст. 93 проєкту ЦК України, слід додати і дочірні підприємства, заборона створення яких встановлена ч. 1 ст. 13 Закону 4196 попри те, що стосовно них йдеться в ст. 88 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Така заборона може призвести до неможливості створення на території України дочірніх підприємств іноземних материнських компаній, наслідком чого може стати зменшення іноземних інвестицій [14].

Невизначеним в законодавстві залишається і організаційно-правова форма кредитних спілок, оскільки віднесення їх до фінансових установ, не означає, що вони є установами у розумінні ч. 3 ст. 83 ЦК України. Як встановлено п. 65 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» [15], фінансова установа-юридична особа створюється з метою здійснення діяльності з надання фінансових послуг і відповідно до закону надає одну чи декілька фінансових послуг на підставі ліцензії, виданої Регулятором. А якщо взяти до уваги, що фінансові установи згідно з ч. 2 ст. 13 зазначеного Закону здійснюють такі види діяльності з надання фінансових послуг, як: банківська діяльність; діяльність із страхування; діяльність кредитної спілки; діяльність фінансової компанії; діяльність ломбарду; діяльність на ринках капіталу, то важко уявити, що надавачами фінансових послуг є установи, як вони визначені в ЦК України.

Висновки. З урахуванням проведеного дослідження вважаємо, що передбачене проєктом ЦК України обмеження організаційно-юридичних форм юридичних осіб приватного права не охоплює всіх форм юридичних осіб приватного права, не вирішує заявленого в Пояснювальній записці до проєкту Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) [16] завдання модернізації юридичного статусу учасників приватних відносин і породжує правову невизначеність, а тому положення ч. 1 ст. 93 проєкту ЦК України доцільно повернути до редакції ч. 1 ст. 83 ЦК України.

Водночас, потребує уточнення визначення поняття суб'єкта господарювання, зокрема, через такі його ознаки, як «учасник господарських відносин», провадження господарської діяльності та її зміст, що дозволить виключити з кола суб'єктів господарювання (органів та осіб, що здійснюють господарську діяльність) органи державної влади, органи місцевого самоврядування і їх посадових осіб, а також органи адміністративно-господарського управління та контролю. Крім того, завдяки поділу господарської діяльності на підприємницьку (комерційну) і непідприємницьку (некомерційну) непідприємницькі товариства та установи доцільно позбавити права на провадження підприємницької діяльності, оскільки це суперечить їх суті.

Разом з цим, доцільно усунути недоречність у визначенні поняття особистого селянського господарства як господарської діяльності, як це встановлено ч. 1 ст. 1 Закону України «Про особисте селянське господарство» [17].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 09.01.2025 № 4196-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#n12 (дата звернення: 1.03.2026).
2. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text (Втратив чинність 28.08.2025 згідно із Законом № 4196-IX). (дата звернення: 1.03.2026).

3. Проєкт Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного). Реєстраційний № 14394 від 22.01.2026. URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/62569acc-fca4-457a-9967-3ec17bf75b18 (дата звернення: 1.03.2026).
4. Про внесення змін до деяких законів України щодо прав інтелектуальної власності на об'єкти, створені у зв'язку з проходженням військової служби: Закон України від 21.08.2025 № 4585-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4585-20#Text (дата звернення: 1.03.2026).
5. Про метрологію та метрологічну діяльність: Закон України від 05.06.2014 № 1314-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1314-18#Text (дата звернення: 1.03.2026).
6. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11.01.2001 № 2210-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text (дата звернення: 1.03.2026).
7. Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності: Закон України від 18.02.1992 № 2132-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2132-12/ed20020227/find?text=%D1%F3%E1%27%BA% EA%F2+%E3%EE%F1%EF%EE%E4%E0%F0%FE%E2%E0%ED%ED%FF#Text (дата звернення: 1.03.2026).
8. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 1.03.2026).
9. Державний класифікатор України. Класифікація організаційно-правових форм господарювання. URL: https://document.vobu.ua/wp-content/uploads/2021/06/f153165n44.pdf (дата звернення: 1.03.2026).
10. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17?find=1&text=форм#Text (дата звернення: 1.03.2026).
11. Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку: Закон України від 29.11.2001 № 2866-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-14?find=1&text=товариств#w1_1 (дата звернення: 1.03.2026).
12. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 № 755-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15?find=1&text=громад+формуван#Text (дата звернення: 1.03.2026).
13. Про затвердження Порядку державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи: Наказ Міністерства юстиції України від 09.02.2016 № 359/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0200-16#n20 (дата звернення: 1.03.2026).
14. Щербина В.С. Організаційно-правові форми підприємств vs організаційно-правових форм юридичних осіб. *Декодифікація господарського законодавства України: соціально-економічні наслідки та завдання законодавчої діяльності : зб. тез круглого столу* (м. Харків, 10 груд. 2025 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. господар. права. Харків : Право, 2026 р. С. 20-23.
15. Про фінансові послуги та фінансові компанії: Закон України від 14.12.2021 № 1953-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text (дата звернення: 1.03.2026).
16. Пояснювальна записка до проєкту Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного). URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/c6f41aff-3c53-445a-bcf2-e51143cdbcd2 (дата звернення: 1.03.2026)
17. Про особисте селянське господарство: Закон України від 15.05.2003 № 742-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-15#Text (дата звернення: 1.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 2.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Щербина В.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ V. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 347.998: 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.62

УГОДИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВРЕГУЛЮВАННЯ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ СПОРІВ У ПРОЄКТІ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО КОЛЕКТИВНІ ТРУДОВІ СПОРИ»

Бондаренко А.В.,
аспірантка кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0003-7121-4110

Бондаренко А.В. Угоди як інструмент врегулювання колективних трудових спорів у проєкті Закону України «Про колективні трудові спори».

Стаття присвячена дослідженню правового механізму укладення та виконання угод як інструменту вирішення колективних трудових спорів, аналізу положень проєкту Закону України «Про колективні трудові спори» щодо правового регулювання угод, а також визначенню їх місця у системі примирних процедур з урахуванням національного та міжнародного досвіду. У статті досліджено сучасний стан правового регулювання колективних трудових спорів в Україні та визначено, що чинна модель їх вирішення є фрагментарною і потребує системного оновлення. Наголошено, що запровадження угод як інструменту врегулювання колективних трудових спорів створює можливість досягнення компромісу між сторонами соціально-трудових відносин без ескалації конфліктів, сприяє зниженню соціальної напруги, мінімізації економічних втрат і забезпечує реалізацію міжнародних зобов'язань України, передбачених Європейською соціальною хартією (переглянутою 1996 року) та актами Міжнародної організації праці. З урахуванням сучасних викликів, зокрема дії правового режиму воєнного стану та необхідності відновлення післявоєнної економіки, підкреслено зростання потреби у правових механізмах запобігання деструктивним соціально-трудовим конфліктам. Проаналізовано положення проєкту Закону України № 12034 «Про колективні трудові спори», який передбачає модернізацію інституту колективних трудових спорів на основі європейських стандартів соціального діалогу. Серед ключових новацій виділено розмежування спорів про права і спорів про інтереси, визначення послідовності врегулювання спорів, а також запровадження на нормативному рівні нового виду правового документа – угоди про вирішення колективного трудового спору. Така угода розглядається як результат примирної процедури або трудового арбітражу, має письмову форму та є обов'язковою до виконання. Вона може бути примирною (укладеною за результатами переговорів або медіації) або арбітражною (на основі рішення трудового арбітражу). Визначено, що угода про вирішення колективного трудового спору має спеціальне правове призначення – усунення конкретного конфлікту між сторонами трудових відносин. Вона не замінює колективного договору, але функціонує як його процесуальне доповнення. Процедура її укладення відображає поетапний характер врегулювання спору: від переговорів і медіації до арбітражного рішення. Угода фіксує предмет спору, взаємні зобов'язання сторін, строки виконання.

Зроблено висновок, що інституціоналізація угод у сфері колективних трудових спорів має значний потенціал для вдосконалення трудового законодавства України. Такий підхід сприятиме підвищенню ефективності соціального діалогу, скороченню тривалості конфліктів, стабілізації трудових відносин та реалізації конституційного принципу свободи об'єднань. Крім того, впровадження зазначених новел узгоджується з європейськими стандартами врегулювання колективних спорів, зміцнюючи імідж України як держави, що послідовно розвиває правову культуру соціального партнерства.

Ключові слова: трудове законодавство, трудовий спір, колективний трудовий спір, сторони колективного трудового спору, угода про вирішення колективного трудового спору, угода за результатами медіації у трудових спорах, виконання угоди про вирішення колективного трудового спору.

Bondarenko A.V. Agre agreements as an instrument for regulating collective labor disputes in the draft law of Ukraine «On collective labor disputes».

The article is devoted to defining the content and researching the legal mechanism of concluding and implementing agreements as a tool for resolving collective labor disputes, analyzing the provisions of the draft Law of Ukraine "On Collective Labor Disputes" regarding the legal regulation of agreements, as well as determining their place in the system of conciliation procedures taking into account national and international experience. The article examines the current state of legal regulation of collective labor disputes in Ukraine and determines that the current model of their resolution is fragmentary and requires systemic updating. It is emphasized that the introduction of agreements as a tool for resolving collective labor disputes creates the possibility of reaching a compromise between the parties to social and labor relations without escalating conflicts, contributes to reducing social tension, minimizing economic losses, and ensures the implementation of Ukraine's international obligations stipulated by the European Social Charter (revised in 1996) and acts of the International Labor Organization. Taking into account modern challenges, in particular the effect of the martial law legal regime and the need to restore the post-war economy, the growing need for legal mechanisms to prevent destructive social and labor conflicts is emphasized. The provisions of the draft Law of Ukraine No. 12034 "On Collective Labor Disputes" are analyzed, which provides for the modernization of the institution of collective labor disputes based on European standards of social dialogue. Among the key innovations, the distinction between disputes about rights and disputes about interests, the determination of the sequence of dispute resolution, as well as the introduction of a new type of legal document, an agreement on the resolution of a collective labor dispute, are highlighted. Such an agreement is considered the result of a conciliation procedure or labor arbitration, has a written form and is mandatory for execution. It can be conciliation (concluded as a result of negotiations or mediation) or arbitration (based on a labor arbitration decision). It is determined that an agreement on the resolution of a collective labor dispute has a special legal purpose – the elimination of a specific conflict between the parties to labor relations. It does not replace the collective agreement, but functions as its procedural supplement. The procedure for its conclusion reflects the phased nature of the dispute settlement: from negotiations and mediation to the arbitration decision. The agreement fixes the subject of the dispute, the mutual obligations of the parties, the deadlines for implementation, the mechanisms for control and termination of collective actions.

It is concluded that the institutionalization of agreements in the field of collective labor disputes has significant potential for improving the labor legislation of Ukraine. Such an approach will contribute to increasing the effectiveness of social dialogue, reducing the duration of conflicts, stabilizing labor relations and implementing the constitutional principle of freedom of association. In addition, the implementation of the aforementioned novelties is consistent with European standards for the settlement of collective disputes, strengthening the image of Ukraine as a state that consistently develops the legal culture of social partnership.

Key words: labor legislation, labor dispute, collective labor dispute, parties to a collective labor dispute, agreement on the resolution of a collective labor dispute, agreement based on the results of mediation in labor disputes, implementation of an agreement on the resolution of a collective labor dispute.

Постановка проблеми. Колективні трудові спори виступають невід'ємним елементом соціально-трудових відносин у демократичному суспільстві, а ефективні механізми їхнього правового регулювання визначають рівень соціального діалогу, стабільності на ринку праці та забезпечення справедливого балансу між інтересами працівників і роботодавців. В України існуюча модель вирішення колективних трудових спорів, на нашу думку, є фрагментарною. З огляду на це, розроблення проєкту Закону України «Про колективні трудові спори» № 12034 [1] (далі – проєкт Закону № 12034) у якому визначений зміст і механізм застосування угод як окремого інструменту врегулювання відповідних спорів, має важливе значення для оновлення та вдосконалення національної системи трудового законодавства. Використання угод як інструменту вирішення колективних трудових спорів дозволяє досягати компромісів без ескалації конфліктів, мінімізувати соціальні та економічні втрати, а також забезпечити реалізацію міжнародних зобов'язань України, зокрема тих, що випливають із Європейської соціальної хартії (переглянутої 1996 року) та актів, прийнятих Міжнародною організацією праці. Крім того, в умовах дії правового режиму воєнного стану та майбутньої післявоєнної відбудови посилюється потреба в ефективних правових механізмах запобігання деструктивним соціально-трудовим конфліктам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти досліджуваної проблематики знайшли своє відображення у працях вітчизняних науковців, зокрема: В.В. Бонтлаба, В.Я. Бурака, С.В. Венедіктова, Д.В. Гриня, С.І. Запари, Д.Є. Кривенка, М.В. Сокол, О.В. Тищенко, С.М. Черноус,

Л.П. Шумної та інші. Водночас, у наукових дослідженнях акцентується увага на недосконалості чинного законодавства про працю України, яке, до прикладу, не забезпечує чіткого розмежування трудових спорів про право і трудових спорів про інтереси, що ускладнює використання угод як одного із інструментів примирення на практиці. У зв'язку із зазначеним зростає актуальність дослідження положень проєкту Закону України «Про колективні трудові спори», який на нормативному рівні закріплює угоди як окремий інструмент вирішення колективних трудових спорів.

Метою статті є встановлення змісту та дослідження правового механізму укладення та виконання угод як інструменту вирішення колективних трудових спорів, аналіз положень проєкту Закону України «Про колективні трудові спори» щодо правового регулювання угод, а також визначення їх місця у системі примирних процедур з урахуванням національного та міжнародного досвіду.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах соціально-економічних трансформацій в Україні питання забезпечення ефективного діалогу між працівниками та роботодавцями набуває особливої актуальності. Колективні трудові спори є одним із індикаторів соціальної напруги у сфері праці та, водночас, засобом узгодження інтересів сторін соціального партнерства. Правові механізми врегулювання таких спорів є важливим елементом системи трудового права, що сприяє стабільності трудових відносин, зниженню конфліктності й забезпеченню балансу між правами працівників і законними інтересами роботодавців.

Чинна нормативно-правова база сформована Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» значною мірою застаріла, її положення не відповідають а ні сучасним європейським стандартам, а ні практиці соціального діалогу, передбаченою актами Європейського Союзу та Міжнародної організації праці. У зв'язку з цим запропоновано новий проєкт Закону України «Про колективні трудові спори» № 12034 [1], який покликаний системно оновити процедури врегулювання колективних спорів, у тому числі шляхом закріплення на нормативному рівні угоди про вирішення колективного трудового спору як самостійного правового інструменту.

Відповідно до чинного законодавства колективний трудовий спір являє собою розбіжності, що виникають між сторонами соціально-трудових відносин щодо встановлення нових або зміни існуючих умов праці, а також з питань виконання колективних договорів та угод [2]. На відміну від індивідуального трудового спору, який стосується прав конкретного працівника, колективний спір охоплює групові або колективні інтереси трудового колективу (або його представницького органу).

Правовий статус сторін колективних трудових спорів визначається принципам рівноправності, добросовісності та взаємної відповідальності. Із однієї сторони виступає представницький орган працівників (профспілка або інший уповноважений орган), а з іншої – роботодавець або об'єднання роботодавців. Вирішення колективного трудового спору повинно відбуватися виключно правовими способами, що забезпечують пріоритет примирення над конфронтацією.

Слід зазначити, що одним із основних напрямів удосконалення законодавства в сфері вирішення колективних трудових спорів є нормативне закріплення можливості застосування трудової медіації [3, с. 526]. Чинне ж законодавство України передбачає інститут посередництва у вирішенні колективних трудових спорів відповідно до Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» [2], однак з прийняттям у 2021 році Закону України «Про медіацію» [4] з'явився потенціал для використання процедури медіації. Водночас, як слушно наголошує С.М. Черноус, відповідні зміни були внесені лише до Кодексу законів про працю України (доповнення ст. 222-1), що надало можливість застосовувати медіацію у процесі вирішення індивідуальних трудових спорів, разом із цим, Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» змін у зв'язку із запровадженням інституту медіації не зазнав [5, с. 284]. Серед науковців немає єдності стосовно допустимості використання медіації при вирішенні колективних трудових спорів. В окремих дослідженнях стверджується, що медіація не може бути застосована при вирішенні відповідних спорів, оскільки такі спори зачіпають права та законні інтереси третіх осіб або публічні інтереси [6, с. 41]. Однак, на думку С.М. Черноус, оновлення трудового законодавства повинно передбачати також можливість застосування медіації при вирішенні колективних трудових спорів, зокрема, спорів про інтерес, при цьому, вченою зазначено, що відповідна процедура можлива і в спорах про право з дотриманням додаткових правових запобіжників [5, с. 284].

У деяких зарубіжних країнах, таких як Канада, Німеччина, Фінляндія, Франція, Польща, Сполучені Штати Америки, медіація використовується саме при вирішенні колективних трудових спорів, що вказує на її ефективність як способу врегулювання розбіжностей між працівниками та роботодавцями [5, с. 283]. У цьому аспекті важливою є здатність сторін досягати взаємоприйнятного рішення у формі угоди, що базується на компромісі, взаємних поступах і збалансуванні інтересів сторін спору [7, с. 135].

Так, у державах-членах Європейського Союзу укладення угод є центральним елементом вирішення колективного трудового спору. Зокрема, у Франції передбачено на законодавчому рівні

процедуру примирення та укладення колективних договорів, обов'язкових для виконання після реєстрації у Міністерстві праці [8]. Положення поширюються на всіх працівників відповідного підприємства. У випадку конфлікту, коли процедура примирення чи медіації приводить до рішення/домовленості, ця домовленість може бути оформлена як угода, мати юридичну силу, і в деяких випадках бути обов'язковою або підлягати адміністративному затвердженню. Коли сторони досягають угоди в результаті примирення, ця домовленість оформлюється письмово протоколом. Протокол засідання комісії містить перелік пунктів, погоджених сторонами спору, і тих, щодо яких сторони не дійшли згоди.

У Німеччині діє принцип автономії колективних переговорів. Згідно із німецьким законодавством колективні договори, укладені між профспілками та об'єднаннями роботодавцями, мають силу закону для сторін і є обов'язковими до виконання. У разі порушення можливе оскарження у трудових судах [9]. Угода чи домовленість має обов'язкову юридичну силу для сторін, які її підписали або які підпадають під її дію (через членство в організаціях тощо). Якщо внутрішня комісія або примирний орган ухвалює рішення чи угоду, його/її виконання може бути забезпечене через суди, або інші законні засоби.

У Польщі відповідно до Закону «Про вирішення колективних спорів» безпосередньо закріплена можливість завершення спору укладенням письмової угоди за результатами посередництва та арбітражу [10]. Угода має чітко визначати, що саме сторони зобов'язуються зробити, строки, механізми перевірки виконання. Відповідні угоди укладаються у письмовій формі, а їх виконання контролюють органи державної інспекції праці. У разі невиконання угоди працівники можуть поновити спір або оголосити страйк.

Якщо узагальнити, в усіх цих країнах угода чи домовленість, що вирішує колективний трудовий спір, повинна: бути оформлена письмово; вказувати сторони, предмет спору, умови, що сторони беруть на себе; містити строки чи етапи виконання; при невиконанні передбачені санкції або можливість звернення до судів/арбітражу.

Досліджуючи медіацію як явище правової дійсності, слід зазначити, що особливо ефективною вона є при вирішенні спорів про інтерес, що пов'язані із встановленням або зміною умов праці, укладенням чи переглядом колективних договорів тощо. Такі спори, за своєю сутністю, не ґрунтуються на порушенні прав, а відображають різні бачення учасниками трудових відносин умов співпраці у майбутньому. У такому випадку угода, укладена за результатами медіації може виступати ефективним і легітимним інструментом вирішення спору. Водночас у контексті трудових спорів про право, в яких йдеться про реалізацію вже існуючих прав і обов'язків, є підстави для обережного підходу до медіації. С.М. Черноус цілком обґрунтовано підіймає проблему відсутності у чинному законодавстві чітких вимог до змісту угоди, що укладається за результатами медіації, зокрема щодо дотримання трудових гарантій, передбачених Кодексом законів про працю України чи іншими актами трудового законодавства [5, с. 285].

Відтак, проєктом Закону № 12034 запропоновано модернізацію інституту колективних трудових спорів відповідно до європейських практик. Серед ключових новацій: розмежування спорів про права і спорів про інтереси, що відповідає міжнародним стандартам; визначення послідовності врегулювання спорів, від переговорів до медіації та трудового арбітражу; запровадження угоди про вирішення колективного трудового спору як самостійного виду правового документа, укладеного за результатами примирних процедур. Саме угода, на думку авторів законопроєкту, повинна стати ключовим інструментом реалізації досягнутих домовленостей між сторонами, забезпечуючи обов'язковість виконання її умов і запобігаючи подальшому загостренню трудових спорів.

Згідно із положеннями проєкту Закону № 12034 угода про вирішення колективного трудового спору є письмовим документом, укладеним між сторонами за результатами переговорів, медіації або трудового арбітражу, який фіксує узгоджені рішення щодо предмета спору та є обов'язковим до виконання [1]. Такі угоди можуть бути двох видів. По-перше, примирна угода, яка укладена за результатами трудової медіації чи переговорів, відповідно до якої сторони добровільно погоджують взаємні поступки. По-друге, арбітражна угода – рішення, прийняте трудовим арбітражем. Відповідна угода укладається у письмовій формі, а її основний зміст включає: стислий виклад суті колективного спору; встановлені обставини спору, підстави виникнення спору, докази, на підставі яких прийнято рішення; висновок про задоволення кожної із вимог сторони або відмову повністю чи частково; порядок та строки виконання рішення трудового арбітражу.

Варто зазначити, що в новому проєкті Трудового кодексу також передбачені такі положення: «Угода про вирішення колективного трудового спору – письмова угода, укладена за результатами примирної процедури або під час трудового арбітражу, що фіксує домовленості сторін колективного трудового спору і є обов'язковою до виконання. Контроль за виконанням такої угоди здійснюється сторонами спору» [11]. Обидва проєкти сходяться в головному – угода має бути обов'язково

письмовою, є результатом примирних процедур чи арбітражу та має обов'язковий характер для виконання обома сторонами.

На відміну від колективного договору, що врегульовує загальні трудові умови на підприємстві на визначений строк, угода про вирішення колективного трудового спору має вузьке спеціальне призначення (вирішення конкретного спору). Крім того, необхідно зазначити, що угода про вирішення колективного трудового спору не змінює колективний договір, але може стати доповнюючим механізмом для конкретного випадку.

Процедура укладення угод визначена як результат поетапного врегулювання спору. Початковим етапом є переговори, на цьому етапі сторони самостійно обговорюють розбіжності. Сторонами угоди є представники найманих працівників і роботодавець. Правові наслідки укладення угоди полягають у припиненні колективного трудового спору, обов'язковості її виконання для обох сторін. Надалі сторони, залежно від виду колективного трудового спору (спір про права чи спір про інтереси), можуть вирішити його за допомогою трудової медіації чи трудового арбітражу, вже за результатами чого укладається відповідна угода [1].

Фактично, угода про вирішення колективного трудового спору виконує дві основні функції: юридичну та соціальну. Юридичну функцію, як акт локального нормотворення, що встановлює нові або уточнені правила для сторін. Соціальну, як інструмент відновленні довіри між сторонами та запобігання ескалації конфлікту.

Відповідно до ч. 6 ст. 20 проєкту Закону № 12034 укладення угоди про вирішення колективного трудового спору припиняє колективний трудовий спір, про що сторона-ініціатор колективного трудового спору письмово повідомляє Національну службу протягом двох робочих днів після укладення угоди про вирішення колективного трудового спору [1]. Отже, угода набуває статусу юридично обов'язкового документа, що забезпечує стабільність трудових відносин і формує довіру між сторонами соціального діалогу.

На нашу думку, запровадження правового регулювання угод у колективних трудових спорах має важливе практичне і соціально-правове значення, оскільки сприяє зменшенню соціальної напруги, запобігає страйкам, скорочує час вирішення спору, зміцнює культуру соціального діалогу, а також сприяє економії коштів як роботодавців, так і працівників. Крім того, угоди про вирішення колективного трудового спору сприяють реалізації конституційного принципу щодо свободи об'єднань і права на колективні переговори. Вони також відповідають міжнародним зобов'язанням України за Європейською соціальною хартією. Зокрема, Європейською соціальною хартією передбачений обов'язок держав забезпечити ефективні процедури примирення та добровільного арбітражу для вирішення трудових спорів, при цьому, підкреслюється, що відповідні процедури повинні застосовуватись насамперед до спорів про інтерес, які виникають при укладенні або зміні колективних договорів [12].

Висновки. Проведене дослідження наукових розвідок та законодавства про працю щодо визначення поняття та змісту угоди про вирішення колективного трудового спору дозволяє дійти таких висновків:

Проєкт Закону України «Про колективні трудові спори» впроваджує європейську модель соціального діалогу, в якому пріоритет віддається мирному врегулюванню конфліктів через медіацію, переговори та трудовий арбітраж. Проєкт № 12034 відображає ключові положення європейської практики, зокрема впроваджує розмежування спорів про права і про інтереси, закріплює угоду як обов'язковий інструмент вирішення колективного трудового спору, а також передбачає участь незалежної державної установи (НСПП) як гаранта прозорості процесу, що відповідає принципу нейтральності посередника. Укладення угод про вирішення колективного трудового спору сприятиме реалізації принципів верховенства права, правової визначеності та соціального партнерства.

На нашу думку, розробляючи законодавчу модель нового Закону України «Про колективні трудові спори», доцільно при цьому визначити зміст та механізм виконання угоди, з урахуванням принципу недопущення погіршення становища сторін відповідно до чинного законодавства.

У сучасних умовах угоди про вирішення колективного трудового спору можуть стати альтернативою судовому рішенню, зміцнити довіру між сторонами та знизити конфліктність у сфері праці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проєкт Закону України «Про колективні трудові спори» від 16.09.2024 року № 12034. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44879 (дата звернення: 20.02.2026).
2. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 03.03.1998 року № 137/98-ВР. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137/98-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 20.02.2026).

3. Щербина В.І., Соцький. А.М. Трудове право України: Підручник. Чернівці: Технодрук, 2021. 552 с.
4. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 року № 1875-IX. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20 (дата звернення: 20.02.2026).
5. Черноус С.М. Про медіацію як позасудову процедуру вирішення трудових спорів. *Актуальні питання удосконалення законодавства про працю та соціальний захист*: тези доп. та наук. повідомл. учасників XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 6 жовт. 2023 р.) / уклад. О. Г. Середа, О. М. Ярошенко, О. В. Соловйов, І. В. Зіноватна; за ред. О. Г. Середи. Харків, 2023. С. 282-287.
6. Середа О.Г. Медіація (посередництво) як альтернативний спосіб вирішення трудового спору. *Право та інновації.* № 2 (18). 2017. С. 38-45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apir_2017_2_7.
7. Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України: навчальний посібник / Верба-Сидор О.Б., Воробель У.Б., Грабар Н.М., Дутко А.О., Юркевич Ю.М.; за ред. канд. юрид. наук, доц. О.Б. Верби-Сидор. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 416 с.
8. Code du travail. *Legifrance.* 2025. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006072050/ (дата звернення: 20.02.2026).
9. Strunck Chr. (2025) Tarifpolitik/Tarifautonomie. *Bundeszentrale fur politische Bildung.* URL: https://www.bpb.de/kurz-knapp/lexika/handwoerterbuch-politisches-system/202193/tarifpolitik-tarifautonomie/ (дата звернення: 20.02.2026).
10. Informacja o postępowaniu mediacyjnym w sprawach cywilnych i gospodarczych. *Sąd Okręgowyw Piotrkowie Trybunalskim.* 2025. URL: https://piotrkow-tryb.so.gov.pl/mediacja-w-postepowaniu-cywilnym-i-gospodarczym,m,mg,213,214 (дата звернення: 20.02.2026).
11. Проєкт Трудового кодексу України від 15.01.2026 року № 14386. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69516 (дата звернення: 20.02.2026).
12. Дайджест практики Європейського комітету з соціальних прав. *Рада Європи*. 2022. URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/the-digest-of-the-case-law-of-the-european-committee-of-social-rights-is-translated-into-ukrainian (дата звернення: 20.02.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Бондаренко А.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.63

ЗАХИСТ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ ЗМІНИ КЛІМАТУ

Бурка А.В.,
доктор філософії, доцент
доцент кафедри приватного права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-8038-2958

Бурка А.В. Захист трудових прав працівників в умовах зміни клімату.

У статті зазначається, що зміна клімату вже зараз має серйозний вплив на безпеку та здоров'я працівників у всіх регіонах світу, оскільки останні є одними з тих, хто найбільше наражається на виробничі ризики, пов'язані зі зміною клімату, проте часто не мають іншого вибору, як продовжувати працювати, навіть якщо умови є небезпечними.

Акцентується увага на тісному взаємозв'язку між зайнятістю та зміною клімату, оскільки наслідки глобального потепління дедалі більше впливають на ринки праці та змушують змінювати динаміку робочої сили, зокрема через процеси внутрішньої та зовнішньої трудової міграції. Разом з тим, у статті встановлено, що сектори відновлюваної енергетики починають адаптуватися до глобального потепління, розширюватися, потенційно створюючи нові робочі місця.

Виявлено, що посилення хвиль спеки, забруднення та поширення хвороб призводять до зростання витрат на охорону здоров'я працівників. Також наголошується на важливості ролі профспілок під час захисту трудових прав працівників в умовах кліматичних змін.

У статті проаналізовано досвід таких країн як Іспанія, Німеччина, Китай, Катар, Південна Африка щодо захисту прав працівників на фоні кліматичних змін та зазначено, що захист прав працівників (у кліматичному контексті) переважно носить фрагментарний характер.

Зроблено висновки, що: 1) зміна клімату – це не лише екологічна проблема, а й складний економічний виклик, який впливає на світову, місцеву економіки, зайнятість населення, правовий статус та здоров'я працівників; 2) явище зміни клімату (яке охоплює екстремальну спеку, суворі погодні явища, ультрафіолетове випромінювання, забруднення повітря та трансмісивні захворювання) породжує трудову міграцію, порушує існуючі пропорції працевлаштованих та безробітних на ринку праці, призводить до втрат робочих місць чи навіть закриття підприємств; 3) постійні кліматичні зміни, а особливо, високі температури, часто є причинною виробничого травматизму і як наслідок втрати працездатності; 4) через нові кліматичні умови працівники стають більш вразливими, адже ризик втрати роботи, зменшення доходів, втрати працездатності на постійній чи на тимчасовій основі зростає у геометричній прогресії.

Ключові слова: зміна клімату, робочі місця, зайнятість, працівники, захист трудових прав.

Burka A.V. Protecting workers' labor rights in the context of climate change.

The article notes that climate change is already having a serious impact on the safety and health of workers in all regions of the world, as they are among those most exposed to climate-related occupational risks, yet often have no choice but to continue working, even when conditions are hazardous.

It highlights the close link between employment and climate change, as the effects of global warming increasingly impact labor markets and are reshaping labor dynamics, particularly through internal and external labor migration. At the same time, the article finds that renewable energy sectors are beginning to adapt to global warming and expand, potentially creating new jobs, especially in more industrially developed countries.

It has been found that more frequent heat waves, increased pollution, and the spread of diseases lead to rising healthcare costs for workers. The article also highlights the important role of trade unions in protecting workers' labor rights in the context of climate change.

The article analyzes the experience of countries such as Spain, Germany, China, Qatar, and South Africa regarding the protection of workers' rights in the context of climate change and notes that the protection of workers' rights (in a climate context) is largely fragmented.

It has been concluded that: 1) climate change is not only an environmental problem but also a complex economic challenge that affects the global and local economies, employment, the legal status, and the health of workers; 2) the phenomenon of climate change (which includes extreme heat, severe weather events, ultraviolet radiation, air pollution, and vector-borne diseases) drives labor migration,

disrupts existing ratios of employed and unemployed individuals in the labor market, and leads to job losses or even business closures; 3) constant climate change, particularly high temperatures, is often the cause of workplace injuries and, consequently, loss of working capacity; 4) due to new climatic conditions, workers become more vulnerable, as the risk of job loss, reduced income, and permanent or temporary loss of working capacity is increasing exponentially.

Key words: climate change, jobs, employment, workers, protection of labor rights.

Постановка проблеми. Зміни клімату стали результатом індустріалізації, урбанізації та використання викопного палива, що спричинило накопичення парникових газів в атмосфері. Сьогодні зміна клімату – це не лише екологічна проблема, а й питання прав людини та працівників, а точніше захисту прав людини та працівників в умовах кліматичних змін. Вже зараз в усіх регіонах світу можна прослідковувати серйозний вплив змін клімату на безпеку та здоров'я працівників. Така ситуація обумовлена тим, що останні є одними з тих, хто найбільше наражається на виробничі ризики, пов'язані зі зміною клімату, проте часто не мають іншого вибору, як продовжувати працювати, навіть якщо умови є небезпечними. Глобальні заходи захисту безпеки та гігієни праці не встигають за змінами ризиків, пов'язаних зі зміною клімату, що призводить до смертності та захворюваності працівників. Найчастіше мова йде про такі наслідки зміни клімату для здоров'я працівників як: тепловий удар, втома, носова кровотеча, проблеми психічного здоров'я (тривога та депресія), хронічні захворювання, такі як рак та ниркова недостатність, та проблеми репродуктивного здоров'я (безпліддя) [1].

Численні статистичні дані лише в черговий раз підкреслюють рівень та масштаби проблеми. До прикладу, проведений у 2019 році Міжнародною Організацією Праці (далі МОП) аналіз показав, що продовження глобального потепління може спричинити втрати до 3,8% загальної кількості робочих годин до 2030 року, що еквівалентно 136 мільйонам робочих місць із повним робочим днем – та економічним втратам у розмірі 2 400 мільярдів доларів [2]. А за даними 2022 року ці показники вже становили 2,2% загального робочого часу, що еквівалентно 80 мільйонам повних робочих місць [3]. Також за оцінками МОП щонайменше 2,41 мільярда працівників у світі щорічно стикаються з впливом надмірної спеки [4]. Звіт та технічні рекомендації Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі ВООЗ) та Всесвітньої метеорологічної організації (далі ВМО) 2025 року доповнюють висновки нещодавніх звітів МОП, у яких зазначається, що понад 2,4 мільярда працівників у світі піддаються впливу надмірного тепла, що призводить до понад 22,85 мільйона виробничих травм щороку [5].

Такі дані вкотре демонструють вплив кліматичних змін на правовий статус працівників, сферу зайнятості та трудові відносини в цілому та водночас підкреслюють необхідність об'єднання зусиль для розробки та впровадження ефективних заходів щодо пом'якшення наслідків та адаптації для захисту працівників у всьому світі.

Мета статті: дослідити існуючий взаємозв'язок між зміною клімату, зайнятістю населення та правовим становищем працівників на ринку праці.

Стан опрацювання проблематики. Питання впливу кліматичних змін, в тому числі і глобального потепління на трудову міграцію, зайнятість населення, погіршення правового становища працівників і необхідності у зв'язку з цим створення нових механізмів захисту прав працівників, покращення безпеки праці активно досліджується представниками зарубіжної науки. В Україні, на жаль, це питання не є предметом широких досліджень чи дискусій. Серед закордонних науковців можна виділити праці Софії Андерсон, Леві Баррі С., Девіда Дж. Дурі,

Кора Рулофса, Відіастіаніна Ніндрі Сулістя, К'єльстрема Торда, Анубхава Чаудрі, Твісс Шеннон та багатьох інших.

Виклад основного матеріалу. Зайнятість та зміна клімату тісно пов'язані, оскільки наслідки глобального потепління дедалі більше впливають на ринки праці та змушують змінювати динаміку робочої сили. МОП також наголошує на тому, що загрози, пов'язані з кліматичними змінами, є особливо серйозними для тих, хто вже стикається з соціально-економічними проблемами, зокрема жінки, особи з інвалідністю, молодь, корінні та племінні народи, а також трудові мігранти [6].

Оскільки зміна клімату призводить до більш екстремальних погодних явищ, таких як урагани та посухи, багато працівників можуть опинитися під загрозою втрати роботи, особливо у вразливих галузях, таких як сільське господарство, туризм, рибальство. Наслідки можуть спричинити внутрішню та зовнішню трудову міграції. Остання в свою чергу часто зумовлює зниження рівня заробітної плати, так як трудові мігранти у пошуках будь-якої роботи, згідні працювати і за меншу оплату праці, ніж «місцеві» працівники. Така ситуація з однієї сторони вигідна для роботодавців (через зменшення витрат на фонд оплати праці), а з іншої – посилює невдоволення та ворожнечу між категоріями працівників, порушує існуючий баланс на національних ринках праці та може звести нанівець досягнення Цілей сталого розвитку [7]. І навпаки, вжиття заходів для боротьби з

зміною клімату та перехід до циркулярної економіки можуть створити до 2030 року додатково сто мільйонів робочих місць [3].

Натомість, сектори відновлюваної енергетики починають адаптуватися до глобального потепління, розширюватися, потенційно створюючи нові робочі місця, особливо в більш промислово розвинених країнах. Однак менш заможні країни можуть мати труднощі з використанням цих можливостей та стикатися з більшими проблемами зайнятості, а отже, і нести на собі основний тягар втрати робочих місць та міграційного тиску [8].

Згідно зі звітом Світового банку «Робочі місця в умовах зміни клімату: аналітика зі звітів Групи Світового банку про клімат та розвиток країн (CCDR), що охоплюють 93 економіки», інвестиції у підвищення стійкості до зміни клімату можуть принести користь, еквівалентну 150 мільйонам робочих місць до 2050 року.

Також зазначається, що наслідки зміни клімату негативно вплинуть на зайнятість, що потенційно в еквіваленті може дорівнювати втраті 43 мільйонів робочих місць до 2050 року у 49 країнах, і ця цифра зростає до 260 мільйонів, якщо екстраполювати її на всі країни з низьким і середнім рівнем доходу.

Для максимізації створення робочих місць та управління переходами на ринку праці у звіті закликається до цілеспрямованої політики, включаючи інвестування в людський капітал, покращення бізнес-середовища, сприяння перерозподілу працівників та захист вразливих людей і громад [9].

Посилення хвиль спеки, забруднення та поширення хвороб можуть призвести до зростання витрат на охорону здоров'я працівників [10]. ВООЗ зазначає, що збільшення кількості спекотних періодів також призводить до проблем зі здоров'ям у вразливих верствах населення в країнах, що розвиваються, таких як діти, люди похилого віку та малозабезпечені верстви населення. У звіті і технічних рекомендаціях від 2025 року під назвою «Зміна клімату та тепловий стрес на робочому місці», які базуються на п'яти десятиліттях досліджень і доказів, підкреслено, що здоров'я та продуктивність працівників серйозно зазнають впливу підвищення температури. Продуктивність праці падає на 2–3% із підвищенням температури на один градус вище 20°C, а ризики для здоров'я включають тепловий удар, зневоднення, дисфункцію нирок та неврологічні розлади, всі з яких перешкоджають довгостроковому здоров'ю та економічній безпеці [5].

Агентство з охорони навколишнього середовища США визначило п'ять ключових наслідків для здоров'я цих «кліматичних небезпек»: 1) Погіршення здоров'я, пов'язане з теплом – тепловий удар та теплове виснаження є очевидною небезпекою для працівників, які піддаються впливу екстремальної спеки, але втома в результаті роботи за високих температур також є ризиком, оскільки збільшує ймовірність помилок, що на деяких роботах може призвести до травм або смерті; 2) Респіраторні захворювання – якість повітря погіршуватиметься в міру загострення кліматичної кризи: збільшення кількості лісових пожеж та пилу від посух призведе до збільшення кількості забруднювачів повітря. Водночас підвищення температури змінить тривалість весняного та літнього сезонів, що, своєю чергою, загострить таку проблему, як астма, для деяких працівників, які працюють на свіжому повітрі; 3) Вплив на фізичне та психічне здоров'я – для людей на передовій, таких як пожежники та медичні працівники, фізичні та психологічні наслідки екстремальних погодних явищ, ймовірно, будуть важкими; 4) Хвороби – з підвищенням температури збільшується кількість комах, що означає більш небезпечні інфекції від комарів, кліщів та інших комах-переносників хвороб; 5) Вплив, пов'язаний із пестицидами – внаслідок збільшення кількості комах, ймовірно, використовуватиметься більше пестицидів, що вплине на сільськогосподарських працівників, які зазнають впливу токсичних хімікатів [11].

У Звіті про майбутнє робочих місць за 2023 рік технологічний прогрес, цифровізація та зосередженість на сталому розвитку називають основними рушійними силами для найшвидше зростаючих професій. Ефективний перехід до нульових викидів може призвести до створення понад 300 мільйонів нових робочих місць у світі до 2050 року. До них належать посади в секторах відновлюваної енергетики, таких як сонячна та вітрова енергетика, а також стале сільське господарство та лісове господарство. Хоча цей перехід пропонує значний потенціал економічного зростання та створення робочих місць, він також створює труднощі. Працівникам у галузях, що занепадають, знадобиться належне навчання та підтримка для успішного переходу. Інвестиції в навчальні та освітні програми, спрямовані на декарбонізацію та сталий розвиток, матимуть вирішальне значення для підтримки робочої сили [8].

Міжнародна конфедерація профспілок (далі МКП) наголошує на життєво важливій ролі профспілок у боротьбі з тепловим стресом та підкреслює необхідність організованої праці для захисту працівників від цієї небезпеки, спричиненої зміною клімату. Зі зростанням зміни клімату роль профспілок у відстоюванні безпечних умов праці ще ніколи не була такою важливою. Працівники повинні мати право та свободу об'єднуватися, щоб їхні голоси були почуті, їхня безпека була гарантована, а їхнє здоров'я було захищено.

МКП закликає всі уряди та роботодавців взяти на себе зобов'язання щодо вдосконалення політики та практики боротьби з тепловим стресом шляхом соціального діалогу та колективних переговорів. Профспілки повинні бути невід'ємною частиною цих обговорень, щоб забезпечити актуальність та ефективність політики, спрямованої на боротьбу зі швидкозростаючим впливом теплового стресу на працівників [12].

Як приклад підтримки робочої сили в умовах кліматичних змін варто проаналізувати досвід Іспанії. У 2024 році, після руйнівної повені уряд країни запровадив так званий «трудовий щит». Насамперед було введено оплачувану «кліматичну відпустку» тривалістю до чотирьох днів з можливістю продовження, яка застосовується, коли працівники не можуть отримати доступ до свого робочого місця через розпорядження державних органів або серйозні ризики, пов'язані з погодними умовами. Якщо дистанційна робота виявиться неможливою після закінчення цього періоду, існують положення про призупинення контракту або скорочення робочого часу, що підкріплюється заходами захисту доходів.

Також на роботодавців було покладено обов'язок інформувати працівників про стихійні лиха та несприятливі погодні умови відповідно до чинних протоколів інформації та консультацій щодо охорони здоров'я та безпеки. Крім цього у колективних договорах повинні бути включені плани дій, що передбачають конкретні заходи щодо запобігання ризикам стихійних лих та екстремальних погодних явищ. В свою чергу уряд взяв на себе зобов'язання розробити комплексне регулювання захисту працівників від ризиків, пов'язаних зі зміною клімату, протягом дванадцяти місяців, що є безпрецедентним у Європі [4].

Підходи до охорони здоров'я та безпеки праці, що застосовуються в інших країнах, пропонують додаткові варіанти політики для розгляду. Китай зобов'язує встановлювати перерви на відпочинок, проводити заходи щодо охолодження приміщень та надавати субсидії за роботу в умовах високих температур (вище 35°C), тоді як Коста-Рика доповнює стандартні заходи захисту моніторингом здоров'я нирок. Німеччина встановлює обмеження щодо температури в приміщеннях та вимоги до вентиляції, а Катар забороняє роботу на відкритому повітрі, коли температура за вологим термометром перевищує 32,1°C. У Південній Африці роботодавці повинні забезпечувати медичний моніторинг та плани акліматизації, коли тепловий стрес перевищує безпечні пороги [13].

Загалом можна помітити, що захист прав працівників (у кліматичному контексті) переважно носить фрагментарний характер. Існуючі стандарти, рекомендації у сфері охорони праці та техніки безпеки не враховують усі існуючі на сьогоднішній день кліматичні ризики. Хоча розробка надійного правового захисту працівників є життєво важливим компонентом адаптаційних зусиль [4].

Висновки. Враховуючи все вище зазначене, можна зробити висновок, що сьогодні зміна клімату – це не лише екологічна проблема, а й складний економічний виклик, який впливає на світову, місцеву економіки, зайнятість населення, правовий статус та здоров'я працівників.

Явище зміни клімату (яке охоплює екстремальну спеку, суворі погодні явища, ультрафіолетове випромінювання, забруднення повітря та трансмісивні захворювання) породжує трудову міграцію, порушує існуючі пропорції працевлаштованих та безробітних на ринку праці, призводить до втрат робочих місць чи навіть закриття підприємств. Постійні кліматичні зміни, а особливо, високі температури, часто є причинною виробничого травматизму і як наслідок втрати працездатності. Тому можна стверджувати, що через нові кліматичні умови працівники стають більш вразливими, адже ризик втрати роботи, зменшення доходів, втрати працездатності на постійній чи на тимчасовій основі зростає у геометричній прогресії.

Очевидно, що така ситуація має спонукати уряди країн, міжнародні організації об'єднати свої зусилля у напрямку перегляду існуючих стандартів у сфері охорони праці, умов праці та розроблення нових, додаткових гарантій, насамперед, для тих категорій працівників, які найбільше зазнають впливу від кліматичних ризиків (мова йде про працівників сільського господарства, рибної, енергетичної промисловості, туризму, лісового господарства). У цьому контексті доцільно говорити про додаткові види відпусток, підвищену оплату праці, скорочення тривалості робочого дня чи тижня, моніторинг стану здоров'я у вигляді частіших медичних оглядів та збільшення соціального пакету (за рахунок коштів роботодавця чи страхових внесків), використання інноваційних технологій, які зменшують негативний вплив на здоров'я працівників (останні, щоправда, потребуватимуть значних інвестицій). Також варто ще додати, що робота щодо оновлення чи розробки нових стандартів/вимог/рекомендацій повинна проходити у тісній співпраці з роботодавцями, працівниками, профспілками та експертами з охорони здоров'я.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. P. Habibi, G. Moradi, A. Moradi, A. Heydari. The impacts of climate change on occupational heat strain in outdoor workers: a systematic review. Urban Climate, 36 (2021).

2. Working on a warmer planet: The impact of heat stress on labour productivity and decent work. International Labour Office – Geneva, ILO, 2019. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/@publ/documents/publication/wcms_711919.pdf (дата звернення: 01.03.2026).
3. ILO message brief for COP27. Climate action with jobs and a just transition for all. *The International Labour Organization (ILO*: веб-сайт. URL: https://www.ilo.org/resource/climate-action-jobs-and-just-transition-all (дата звернення: 02.03.2026).
4. Climate change adaptation means rights for workers. Marouane Laabbas-el-Guennouni and Kalina Arabadjieva. 2024. *Social Europe*: веб-сайт. URL: https://www.socialeurope.eu/climate-change-adaptation-means-rights-for-workers (дата звернення: 02.03.2026).
5. WHO, WMO issue new report and guidance to protect workers from increasing heat stress. *World Health Organization (WHO*: веб-сайт. URL: https://www.who.int/news/item/22-08-2025-who-wmo-issue-new-report-and-guidance-to-protect-workers-from-increasing-heat-stress (дата звернення: 02.03.2026).
6. Ensuring safety and health at work in a changing climate. Global report. 2024. *The International Labour Organization (ILO)*: веб-сайт. URL: https://www.ilo.org/publications/ ensuring-safety-and-health-work-changing-climate (дата звернення: 02.03.2026).
7. What are the Sustainable Development Goals? *United Nations' lead agency on international development*: веб-сайт. URL: https://www.undp.org/sustainable-development-goals (дата звернення: 02.03.2026).
8. The Future of Jobs Report 2023. *World Economic Forum*: веб-сайт. URL: https://www.weforum.org/publications/the-future-of-jobs-report-2023/ (дата звернення: 02.03.2026).
9. World Bank. 2025. Jobs in a Changing Climate: Insights from World Bank Group Country Climate and Development Reports Covering 93 Economies. URL: http://hdl.handle.net/10986/43941 (дата звернення: 02.03.2026).
10. The Economic Impact of Climate Change on Workers. *Climate Finance Action*: веб-сайт. URL: https://www.climatefinanceaction.org/blog/the-economic-impact-of-climate-change-on-workers (дата звернення: 02.03.2026).
11. 3 ways the climate crisis is impacting jobs and workers. *World Economic Forum*: веб-сайт. URL: https://www.weforum.org/stories/2023/10/climate-crisis-impacting-jobs-workforce/ (дата звернення: 02.03.2026).
12. Workers' fundamental right to organise is crucial in combating heat stress. *The International Trade Union Confederation*: веб-сайт. URL: https://www.ituc-csi.org/Workers-fundamental-right-to-organise-is-crucial-in-combating-heat-stress (дата звернення: 02.03.2026).
13. Workplace Heat Protections Across the Globe. *NRDC (the Natural Resources Defense Council)*: веб-сайт. URL: https://www.nrdc.org/bio/teniope-adewumi-gunn/workplace-heat-protections-across-globe (дата звернення: 02.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 3.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Бурка А.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.64

ОСОБЛИВОСТІ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Вишновецька С.В.,
докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри цивільного права і процесу,
факультет права та міжнародних відносин,
Державний університет «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0001-8482-7942

Вишновецький В.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії держави і права,
конституційного та адміністративного права,
факультет права та міжнародних відносин,
Державний університет «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 000-0002-8322-6683

Вишновецька С.В., Вишновецький В.М. Особливості трудових відносин науково-педагогічних працівників.

В статті аналізуються трудові відносини науково-педагогічних працівників, визначаються їх особливості в умовах вищої освіти нового покоління.

Аналіз законодавства дозволяє стверджувати, що виникають вони на підставі конкурсу, який у трудовому праві розглядається як спосіб установлення професійної компетентності осіб, що виражається в особливому порядку добору найбільш підходящих претендентів на відповідну посаду.

Особливістю трудової функції науково-педагогічних працівників є поєднання в ній наукової й освітньої діяльності, педагогічної етики й етики вченого. Освітня діяльність зумовлює необхідність організації процесу праці в такий спосіб, щоб досягти результату належної якості надання освітніх послуг. Підкреслюється, що визначальною особливістю трудової функції науково-педагогічних працівників, у розумінні її змісту, є забезпечення цією категорією працівників, як учасників освітнього процесу, його якості. Адже якість людського капіталу безпосередньо залежить від рівня професіоналізму науково-педагогічних працівників. Здобувачі освіти мають право на якісні освітні послуги, що гарантується й якісним кадровим забезпеченням, покликаним сформувати в них затребувану суспільством і ринком праці сукупність професійних, загальнокультурних, соціальних і особистісних компетенцій, морально-етичних принципів.

Підкреслюється, що дотримання морально-етичних норм є невід'ємною складовою професійних якостей науково-педагогічних працівників. Оскільки науково-педагогічні працівники здійснюють вплив на формування особистості здобувача освіти, до них висуваються особливі умови, зокрема дотримання академічної доброчесності.

Наголошується на тому, що з розвитком цифрових технологій загострюється проблема дотримання принципів академічної доброчесності, етики поведінки у віртуальному середовищі, свідомого та етичного використання цифрових ресурсів включно із технологіями штучного інтелекту, правил комунікації в різних месенджерах.

Акцентується увага на тому, що в умовах інтеграції науково-педагогічних працівників до світового наукового простору, використання цифрових технологій в освітньому процесі сучасний науково-педагогічний працівник має прагнути до безперервного особистісного й професійного розвитку. Адже професіоналізм і постійне прагнення до самовдосконалення – це якості, які мають бути притаманні кожному науково-педагогічному працівнику.

Піднімається проблема зниження престижу викладацької діяльності, зокрема через неконкурентоспроможні умови й оплату праці та високий рівень бюрократизації професійної діяльності. У контексті збереження ціннісних орієнтирів освіти і науки обгрунтовується необхідність підвищення соціального статусу науково-педагогічного працівника.

Ключові слова: трудові відносини, науково-педагогічні працівники, конкурс, трудовий договір, професійний розвиток, вища освіта, компетентності, моральні якості, академічна доброчесність.

Vyshnovetska S.V., Vyshnovetskyi V.M. Peculiarities of labour relations of academic and teaching staff.

The authors analyse the labour relations of academic and teaching staff and identify their peculiarities within the framework of a new generation of higher education.

The analysis of legislation allows the authors to conclude that such relations arise on the basis of a competitive selection procedure, which in labour law is regarded as a method of establishing the professional competence of individuals. This procedure is expressed in a special mechanism for selecting the most suitable candidates for a particular position.

A distinctive feature of the labour function of academic and teaching staff is the combination of scientific and educational activities, as well as pedagogical ethics and the ethics of a scholar. Educational activity determines the need to organize the labour process in such a way as to achieve an appropriate quality of educational services. It is emphasized that defining the feature of the labour function of academic and teaching staff, in terms of its content, is ensuring the quality of the educational process by this category of the employees as participants in it. Indeed, the quality of human capital directly depends on the level of professionalism of academic and teaching staff. Applicants of higher education have the right to high-quality educational services, which is ensured by high-quality staffing aimed at forming in them a set of professional, general cultural, social, and personal competencies demanded by society and the labour market, as well as moral and ethical principles.

The authors emphasize that compliance with moral and ethical norms is an integral component of the professional qualities of academic and teaching staff. Since academic and teaching staff influence the formation of the personality of applicant of higher education, special requirements are imposed on them, including adherence to the principles of academic integrity.

The article notes that with the development of digital technologies, the problem of compliance with the principles of academic integrity becomes more acute, particularly regarding ethical behaviour in the virtual environment, the conscious and ethical use of digital resources, including artificial intelligence technologies, and adherence to communication rules in various messaging platforms.

Attention is drawn to the fact that in the context of the integration of academic and teaching staff into the global scientific community and the use of digital technologies in the educational process, a modern academic and teaching professional should strive for continuous personal and professional development. Professionalism and a constant desire for self-improvement are qualities that should be inherent in every academic and teaching staff member.

The article also raises the issue of the declining prestige of teaching activities, particularly due to uncompetitive working conditions and remuneration, as well as the high level of bureaucratization of professional activities. In the context of preserving the value orientations of education and science, the necessity of increasing the social status of academic and teaching staff is substantiated.

Key words: labour relations, academic and teaching staff, competition, employment contract, professional development, higher education, competencies, moral qualities, academic integrity.

Постановка проблеми. Курс на активізацію співпраці України та Європейського Союзу у сфері вищої освіти, зокрема щодо покращення якості та підвищення важливості вищої освіти, основний зміст якої визначається стандартами вищої освіти нового покоління, висуває додаткові вимоги до науково-педагогічних працівників. Це зумовлено тим, що першочергову роль у будь-якому суспільстві, в розвитку соціальної і духовної сфер, матеріального виробництва і самореалізації особистості завжди відігравали освіта і наука. Освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави. Наука – це, насамперед, творчість, нерозривно пов'язана з особистістю вченого, його професійними навичками й компетенціями [1, с. 20].

Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки передбачає збільшення кількості проєктів міжнародної освітньо-наукової співпраці, інтеграцію наукових та науково-педагогічних працівників до світового наукового простору, використання цифрових (дистанційних) технологій в освітньому процесі тощо [2]. Якщо говорити про вищу юридичну освіту, то в проєкті Концепції реформи юридичної (правничої) освіти закріплено, що вища юридична (правнича) освіта надається компетентними, сумлінними та доброчесними викладачами [3]. Саме науково-педагогічним працівникам відводиться важлива роль, що повною мірою позначається на їх трудових відносинах. Водночас, як слушно зауважила В.А. Кононенко, «Закон України «Про вищу освіту» в питанні правового регламентування трудових відносин науково-педагогічних працівників містить численні прогалини й колізії» [4, с. 1].

Все це й зумовлює актуальність дослідження особливостей трудових відносин науково-педагогічних працівників, чому, власне, й присвячена ця публікація.

Мета дослідження: на підставі аналізу норм чинного законодавства України визначити особливості трудових відносин науково-педагогічних працівників.

Стан опрацювання проблематики. Загалом трудові відносини різних категорій працівників висвітлювалися в працях цілого ряду вчених. Дослідженню трудової функції працівника як обов'язкової умови трудового договору присвячені праці Г.В. Дігтяренко, Р.І. Коваленка, О.В. Лавріненка. Безпосередньо особливостям прийняття і звільнення з посад науково-педагогічних працівників присвячена дисертаційна робота В.А. Кононенко, а правовому регулюванню атестації педагогічних та науково-педагогічних працівників в Україні – Л.Ф. Купіної.

Водночас підвищена увага до вищої освіти нового покоління спонукає до наукових пошуків удосконалення трудових відносин науково-педагогічних працівників.

Виклад основного матеріалу. Трудові відносини науково-педагогічних працівників виникають на підставі конкурсу, який у трудовому праві розглядається як спосіб установлення професійної компетентності осіб, що виражається в особливому порядку добору найбільш підходящих претендентів на відповідну посаду. В.А. Кононенко визначає конкурс як урегульовану нормами чинного трудового законодавства процедуру відбору науково-педагогічних працівників з метою визначення найбільш підготовленого працівника, який відповідає запитам роботодавця й вимогам вакансії [4, с. 10]. Так, відповідно до ч. 7 ст. 55 Закону України «Про вищу освіту», науково-педагогічні працівники призначаються на посади за результатами конкурсного відбору, порядок проведення якого затверджується вченою радою закладу вищої освіти [5].

Трудова функція будь-якого працівника виступає ядром змісту трудового договору, що трансформується в його суб'єктивні права та обов'язки. Трудова функція – це визначена угодою сторін трудового договору домовленість щодо роду роботи, яку зобов'язується виконувати працівник [6, с. 696]. У КЗпП України трудову функцію визначено як інтегрований, переважно автономний набір трудових дій, що визначається характерним для нього технологічним процесом та передбачає наявність певних компетентностей, необхідних для їх виконання [7]. В Законі України «Про вищу освіту» компетентність визначено як здатність особи успішно соціалізуватися, навчатися, провадити професійну діяльність, яка виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей [5].

Для науково-педагогічного працівника важлива наявність і методологічної компетентності, тобто готовності і здатності до наукового пошуку, особливого типу організації знань і дослідницьких умінь, пов'язаного зі світоглядом, мотиваційною сферою, життєвою позицією, а також набір особистісних якостей [7, с. 21].

Відповідно до ч. 1 ст. 53 Закону України «Про вищу освіту», науково-педагогічні працівники – це особи, які за основним місцем роботи у закладах вищої освіти провадять навчальну, методичну, наукову (науково-технічну, мистецьку) та організаційну діяльність [5]. Як зауважувала В.А. Кононенко, характерною ознакою науково-педагогічної діяльності є наявність виховного компоненту, а також те, що її «провадять особи, які мають… високі моральні якості [4, с. 7]. Наявність високих моральних якостей є законодавчо встановленою вимогою, якій повинні відповідати науково-педагогічні працівники. Так, відповідно до ст. 58 Закону України «Про вищу освіту», науково-педагогічні працівники закладу вищої освіти зобов'язані «дотримуватися норм педагогічної етики, моралі, поважати гідність осіб, які навчаються у закладах вищої освіти, прищеплювати їм любов до України, виховувати їх у дусі українського патріотизму і поваги до Конституції та державних символів України» [5]. До науково-педагогічних працівників висувається вимога доброчесності, тобто дотримання моральних або етичних принципів. Доброчесність характеризує відповідність поведінки особи етичним стандартам. Як зазначає Н. Камінська, «у сучасному словнику з етики поняття «доброчесність» ототожнюється з поняттям «чеснота», де останнє розглядається як «позитивна моральна якість, зумовлена свідомістю та волею людини, яка є узагальненою стійкою характеристикою людини, її способу життя, вчинків; якість, що характеризує готовність і здатність особистості свідомо й неухильно орієнтуватись у своїй діяльності та поведінці на принципи добра і справедливості» [9, с. 34].

Тривалий час у науці трудового права було дискусійним питання щодо оціночної категорії «ділові якості працівника», зокрема, чи ототожнюються вони з професійними якостями, чи обмежуються ними. Нами ділові якості працівника визначались як сукупність професійно-кваліфікаційних і особистісних якостей, необхідних для належного виконання працівником визначеної трудової функції [6, с. 119]. Вважаємо, що моральні якості працівника мають важливе значення, адже робота в колективі передбачає належні міжособистісні відносини і сприятливий психологічний клімат. Водночас вимоги до різних категорій працівників відрізняються залежно від сфери діяльності, до того ж вони повинні бути об'єктивно необхідними для виконання роботи за конкретною спеціальністю, кваліфікацією чи посадою. Дотримання морально-етичних норм є невід'ємною складовою

професійних якостей науково-педагогічного працівника, який «особистим прикладом зобов'язаний… утверджувати повагу до суспільної моралі та суспільних цінностей» (ч. 2 ст. 54 Закону України «Про освіту») [8].

Як свідчать результати анкетування здобувачів вищої освіти щодо задоволеності якістю освітнього процесу, професійні якості оцінюються здобувачами в нерозривній єдності з особистісними якостями викладачів. Здобувачами зазначалось, що «професіоналізм передбачає не лише знання предмету, а й етичну поведінку, повагу до студентів та об'єктивність в оцінюванні». Це також свідчить про те, що будь-який студент сприймає викладача насамперед як особистість [10, с. 23].

До науково-педагогічних працівників висуваються вимоги етичної поведінки, дотримання морально-етичних норм. Особливістю вимог до науково-педагогічних працівників є те, що тут поєднуються фактично два види професійної етики: педагогічна етика й етика вченого, що передбачає серед іншого й розвиток особистості студента, аспіранта через залучення їх до наукових досліджень. І якщо викладач не дотримується морально-етичних норм, яких вимагає від студента, не демонструє повагу до досягнень попередніх поколінь, а також колег-сучасників, то й студент не буде їх дотримуватись.

Для закладів вищої освіти особливу роль відіграє академічна доброчесність, яка має свої особливості, оскільки застосовується виключно в освітній та науковій діяльності та закріплена в законодавстві, що регулює освітній процес. Так, у Законі України «Про вищу освіту» академічну доброчесність визначено як «сукупність етичних принципів та визначених Законом України «Про освіту», цим Законом та іншими законами України правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень» [5]. Сутнісний аспект цієї категорії пов'язаний з дотриманням моральних норм, що ґрунтуються на порядності, взаємоповазі один до одного та справедливості, зокрема, в академічному середовищі та відповідній діяльності [11, с. 25].

Одним із обов'язків науково-педагогічних працівників є обов'язок дотримуватися в освітньому процесі та науковій (творчій) діяльності академічної доброчесності та забезпечувати її дотримання здобувачами вищої освіти. Відповідно до ч. 2 ст. 42 Закону України «Про освіту», «дотримання академічної доброчесності педагогічними, науково-педагогічними та науковими працівниками передбачає:

посилання на джерела інформації у разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей;

дотримання норм законодавства про авторське право і суміжні права;

надання достовірної інформації про методики і результати досліджень, джерела використаної інформації та власну педагогічну (науково-педагогічну, творчу) діяльність;

контроль за дотриманням академічної доброчесності здобувачами освіти;

об'єктивне оцінювання результатів навчання» [8].

Отже, це нормативно закріплені практичні вимоги професійної діяльності, зумовлені впливом науково-педагогічного працівника на формування особистості здобувача освіти.

Керуючи науковою роботою студентів, аспірантів, науково-педагогічний працівник (як науковий керівник) покликаний розвивати в своїх студентах, аспірантах моральні цінності і якості, притаманні справжньому вченому. Насамперед, йдеться про добросовісність (зокрема, врахування наступності у розвитку науки), об'єктивність в оцінці як своїх, так і чужих досягнень (участь у дискусіях не для реалізації своїх амбіцій, а для вирішення нагальних проблем); тактовність і терпимість до іншої думки (повага до опонента, вміння вислухати та зрозуміти його, не перекручуючи протилежну позицію); професіоналізм і постійне прагнення до самовдосконалення (підвищення кваліфікації, оволодіння новими технологіями і методами пізнання, організації праці); поєднання науковості і практичності; активне просвітництво (боротьба з некомпетентністю); організованість і дисциплінованість у всьому; відповідальність за виконання взятих на себе зобов'язань і наслідків своєї діяльності (відкрите визнання помилок) [1, с. 23].

З розвитком цифрових технологій загострюється проблема дотримання принципів академічної доброчесності, етики поведінки у віртуальному середовищі, свідомого та етичного використання цифрових ресурсів включно із технологіями штучного інтелекту, правил комунікації в різних месенджерах.

Визначальною особливістю трудової функції науково-педагогічних працівників, у розумінні її змісту, є забезпечення цією категорією працівників, як учасників освітнього процесу, його якості. Адже якість людського капіталу безпосередньо залежить від рівня професіоналізму науково-педагогічних працівників. Здобувачі освіти мають право на якісні освітні послуги, що гарантується й якісним кадровим забезпеченням, покликаним сформувати в них затребувану суспільством і ринком праці сукупність професійних, загальнокультурних, соціальних і особистісних компетенцій, морально-етичних принципів.

Важливим завданням юридичної освіти є формування високих етичних стандартів у майбутніх юристів. Проблемою є те, що іноді етичні аспекти розглядаються формально або недостатньо глибоко, є нерозуміння того, як застосовувати абстрактні етичні принципи до реальних життєвих та професійних ситуацій. Поглиблює проблему комерціалізація науки і освіти, зміна їхніх функцій, гонитва університетів за кількісними бібліометричними показниками, в якій науково-педагогічні працівники перетворюються на найманих працівників «комерційної освітньої корпорації», коли публікаційна активність вченого, на жаль, не є показником фундаментальності його праць.

Зміна класичних університетських традицій, комерційна складова в наданні освітніх послуг негативно позначається на формуванні ціннісних пріоритетів. У Преамбулі «Бухарестської Декларації з етичних цінностей і принципів вищої освіти в Європейському регіоні» зазначено, що як би не були важливі університети для забезпечення економічного багатства, в глобальній економіці знань вони не можуть розглядатись просто як «фабрики» з виробництва науки, техніки і технічних спеціалістів. У них є ключові інтелектуальні і культурні обов'язки, які більш затребувані суспільством, заснованим на знаннях [12].

Сучасний період яскраво демонструє, як змінюється фокус сучасних університетів, коли йдеться не просто про підготовку кваліфікованих спеціалістів, а затребуваних компаніями, здатних створювати інновації, що приносять прибуток. Тому дуже складно в умовах трансформації ринкової економіки, поширення її механізмів на вищу школу, падіння престижу вченого, науково-педагогічного працівника зберегти ціннісні орієнтири освіти і науки, коли в пріоритеті бізнес.

За порушення академічної доброчесності науково-педагогічними працівниками передбачена академічна відповідальність, однією з форм якої є позбавлення права займати визначені законом посади. Оскільки науково-педагогічні працівники призначаються на посади за результатами конкурсного відбору, то за порушення академічної доброчесності може бути відмовлено у зайнятті певної посади. Водночас додаткові та/або деталізовані види академічної відповідальності за конкретні порушення академічної доброчесності визначаються спеціальними законами та/або внутрішніми положеннями закладу освіти, що мають бути затверджені (погоджені) його основним колегіальним органом управління. Отже, значну роль у забезпеченні академічної доброчесності відіграють локальні нормативні акти. Ними можуть бути кодекси академічної доброчесності, положення про академічну доброчесність, етичні кодекси тощо. Такі акти разом із законодавчими нормами створюють комплексне правове і морально-етичне підгрунтя для формування вимог до науково-педагогічних працівників [13, с. 42].

О.Є. Костюченко слушно акцентувала увагу на тому, що «у підготовці локальних актів закладів вищої освіти у сфері академічної доброчесності не можна виходити за наявні межі права та розширювати чи/або доповнювати перелік негативних наслідків за академічні порушення… Правила дотримання академічної доброчесності в межах конкретного закладу вищої освіти… набувають обов'язкового характеру для суб'єктів, яким адресовано ці правила, тільки після їх ухвалення в установленому порядку» [14, с. 84].

Отже, як під час прийняття таких актів, так і в процесі їх застосування необхідно дотримуватись принципу законності, що передбачає суворе дотримання законодавства, застосування відповідної норми з неухильним дотриманням процедури та в межах повноважень відповідних суб'єктів. Впровадження закладом вищої освіти чіткого механізму дотримання норм трудового, освітнього законодавства та локальних нормативних актів є запорукою підготовки конкурентоспроможного людського капіталу.

Нами вже зверталась увага на те, що, на жаль, складається негативна правозастосовна практика, коли припиняється дія строкового трудового договору, і при цьому конкурс взагалі не проводиться і не оголошується, а науково-педагогічний працівник не знає наміри роботодавця: продовжувати трудові відносини чи припинити трудовий договір у зв'язку із закінченням його строку на підставі п. 2 ст. 36 КЗпП України. Оскільки Законом України «Про вищу освіту» передбачено конкурсний порядок встановлення трудових правовідносин, вважаємо, що одного небажання роботодавця продовжувати трудові відносини з працівником недостатньо. З науково-педагогічним працівником трудові відносини можуть бути припинені у зв'язку із закінченням строку трудового договору (контакту) якщо, він: не виявив бажання брати участь у конкурсі на новий строк або не обраний на новий строк за конкурсом, який було оголошено і проведено [15, с. 40].

Також проблемою залишається зниження престижу викладацької діяльності, зокрема через неконкурентоспроможні умови й оплату праці та високий рівень бюрократизації професійної діяльності.

Висновки. На підставі проведеного аналізу можемо виснувати, що трудові відносини науково-педагогічних працівників наділені рядом особливостей. Насамперед вони виникають на підставі конкурсу. Особливістю трудової функції науково-педагогічних працівників є поєднання в ній наукової й освітньої діяльності, педагогічної етики й етики вченого. Освітня діяльність зумовлює

необхідність організації процесу праці в такий спосіб, щоб досягти результату належної якості надання освітніх послуг. Зайняття науковою діяльністю передбачає наявність крім загальних компетентностей, здатності до наукового пошуку. Оскільки науково-педагогічні працівники здійснюють вплив на формування особистості здобувача освіти, до них висуваються особливі умови, зокрема дотримання академічної доброчесності.

В умовах інтеграції науково-педагогічних працівників до світового наукового простору, використання цифрових технологій в освітньому процесі сучасний науково-педагогічний працівник має прагнути до безперервного особистісного й професійного розвитку. Адже професіоналізм і постійне прагнення до самовдосконалення – це якості, які мають бути притаманні кожному науково-педагогічному працівнику.

Загалом у контексті збереження ціннісних орієнтирів освіти і науки важливим є підвищення соціального статусу науково-педагогічного працівника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вишновецька С.В. Окремі аспекти модернізації підходів до підготовки наукових кадрів у галузі права. *Модернізація підходів до підготовки наукових кадрів у галузі права*: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 2 січня – 12 лютого 2023 року. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2023. С. 20–24. URL. https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi71/0051728.pdf.
2. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 № 286-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text.
3. Концепція реформи юридичної (правничої) освіти: проєкт. URL: https://kompravpol.rada.gov.ua/uploads/documents/34815.pdf.
4. Кононенко В.А. Особливості прийняття і звільнення з посад науково-педагогічних працівників: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2019. 20 с. URL. https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5edd5dcf-022a-42f3-82e0-53a11c1e7b67/content.
5. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1556-18.
6. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 11: Трудове право. Харків: Право, 2018. 776 с.
7. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/322-08.
8. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2145-19.
9. Камінська Н. Доброчесність: соціально-правовий зміст і значення для сучасних реформ. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2 (26). С. 32–41. DOI: 10.33270/02232602.32.
10. Вишновецька С.В., Вишновецький В.М. Дотримання морально-етичних норм як складова трудової функції науково-педагогічного працівника. *Трудові та соціальні права в Україні: європейська інтеграція, воєнний стан, повоєнне відновлення*: матеріали Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Київ, 14 листопада 2025 р.) / за ред. С.М. Черноус, І.С. Сахарук, М.О. Денисюк; уклад. М.О. Денисюк, 2025. С. 22–24. URL. https://drive.google.com/drive/folders/1P-zEsYKf60OW5lPjXR0Fs-AcKIRNRn3S?usp=share_link.
11. Гулак О.В. До питання про нормативне регулювання академічної доброчесності в Україні. *Академічна відповідальність*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 15 квітня 2021 р.). Київ: Київський регіональний центр НАПрН України, 2021 С. 25-26. URL. https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/KRC_conf_aprel_2021___AV.pdf.
12. The Bucharest Declaration on Ethical Values and Principles of Higher Education in the Europe Region (adopted at the International Conference on Ethical and Moral Dimensions for Higher Education and Science in Europe 2-5 September 2004, Bucharest, Romania). URL: https://iqaa.kz/images/doc/Bologna/Bucharest%20Declaration%20(2004).pdf.
13. Вишновецька С.В. Академічна доброчесність як складова трудового комплаєнсу в закладі вищої освіти. *Новітня парадигма трудового права та права соціального забезпечення: наукові горизонти*: тези доп. та наук. повідомл. учасників XV Всеукр. наук.-практ. конф., присвячена пам'яті чл.-кор. НАПрН України, засл. діяча науки і техніки України, д-ра юрид. наук, проф. О.М. Ярошенка (м. Харків, 10 жовт. 2025 р.) / уклад. О.Г. Середа, О.В. Соловйов; за ред. О.Г. Середи. Харків, 2025. С. 40–43. URL. https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12948/1.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

14. Костюченко О.Є. Роль локальних актів у забезпеченні академічної доброчесності в Україні. *Нове українське право*. 2021. № 5. С. 78–87. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2021.5.11.
15. Вишновецька С.В. Конкурс як юридична гарантія забезпечення права на працю науково-педагогічних працівників. *Юридичні гарантії забезпечення прав громадян на працю і соціальний захист*: тези доповідей і наукових повідомлень учасників X Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 9 жовтня 2020 р.); за ред. О. М. Ярошенка. Харків: Право, 2020. С. 36–40. URL. https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7536/%D0%91%D1%83%D1%80%D0%BA%D0%B0%20%D0%90..pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Вишновецька С.В., Вишновецький В.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.22
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.65

ЗМІСТ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ ТА ЗАБОРОНИ ДИСКРИМІНАЦІЇ НА ЕТАПІ НАЙМУ В КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ ПРАЦІ

Войцишена О.В.,
докторка філософії з галузі «Право»,
асистентка кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0004-9044-3012

Войцишена О.В. Зміст реалізації принципу рівності та заборони дискримінації на етапі найму в контексті принципу свободи праці.

Стаття присвячена з'ясування сутнісного змісту реалізації принципу рівності та заборони дискримінації на етапі найму в контексті дії гарантованого в Україні принципу свободи праці. Встановлюється, що дотримання принципу свободи праці наразі є екзистенціальною необхідністю для забезпечення сталого розвитку людства, а також ринкової економіки, адже він уможливлює ефективну реалізацію принципу рівності та заборони дискримінації на етапі найму працівників. Обґрунтовується позиція, згідно якої антискримінаційний контекст основної мети принципу свободи праці на етапі найму працівників загалом полягає в створенні комплексу умов для реального забезпечення можливості особи самостійно визначитися у виборі трудової діяльності, та в результаті цього реалізувати право на працю шляхом отримання доступу до вакантної посади, якій він об'єктивно відповідає, характеризуючись при цьому законними очікуваннями, зумовленими гарантією рівних можливостей у сфері праці та зайнятості. Ця мета досягається за рахунок виконання комплексу андискримінаційних завдань, що випливають з принципу свободи праці. По-перше, виконання вимог принципу свободи праці вимагає запобігання створенню довільних (протиправних) перешкод для реалізації права на працю окремих працездатних осіб (груп таких осіб) шляхом отримання ними доступу до конкретної вакантної посади (тобто, працевлаштування). По-друге, принцип свободи праці передбачає забезпечення використання в процесі найму працівника критеріїв справедливої конкуренції та об'єктивності. По-третє, реалізація принципу свободи праці на етапі найму працівників передбачає стимулювання здійснення добровільного та усвідомленого вибору, враховуючи законні очікування особи, яка реалізує право на працю, від результатів процесу найму. По-четверте, виконання вимог принципу свободи праці на етапі найму передбачає забезпечення інклюзивності сфери праці та зайнятості, яка повинна охоронятися за рахунок наявності та реалізації гарантій правового захисту, а також дієвих правових механізмів відшкодування шкоди, що заподіюється особі її дискримінацією.

Ключові слова: заборона дискримінації, інклюзивне суспільство, найм працівників, принцип рівності, принцип свободи праці, свобода праці, трудове право.

Voytsyshena O.V. Content of implementation of the principle of equality and the prohibition of discrimination at the stage of hiring in the context of the principle of freedom of labor.

The article is devoted to clarifying the essential content (essence) of implementing the principle of equality and the prohibition of discrimination during the employment stage, as a core component of the constitutionally guaranteed principle of freedom of labor in Ukraine. It is substantiated that adherence to the principle of freedom of labor constitutes not only a key element of labor law, but also an existential imperative for ensuring sustainable human development and the effective functioning of a market economy. This principle forms the foundation for the realisation of equality in employment relations and plays a decisive role in neutralising discriminatory barriers to access to work. In this context, the anti-discrimination dimension of the freedom of labor reveals itself primarily through the creation of conditions in which a person is genuinely able to make a voluntary, informed choice regarding their professional path and, consequently, to realise the right to work by obtaining access to a suitable vacancy, supported by legitimate expectations of equal treatment and opportunity. Ensuring such conditions presupposes (impede), first of all, the prevention of arbitrary or unjustified obstacles that may impede access to employment for certain individuals or social groups. At the same time, the implementation of the principle of freedom of labor at the stage of hiring entails

the application of objective and fair selection criteria grounded in professional aptitude, while also respecting the individual's autonomy and the foreseeability of employment outcomes. Importantly, this principle necessitates an inclusive approach to employment, whereby the labor market is open to all individuals on equal terms, irrespective of personal characteristics unrelated to professional capacity. Real inclusion, however, is only achievable if supported by enforceable legal guarantees and remedies designed to effectively protect individuals from discriminatory treatment and to compensate for harm already inflicted. In conclusion, the principle of freedom of labor, when interpreted through the lens of anti-discrimination law, emerges as a structural guarantee for access to decent work and for the construction of an inclusive labor environment in which every individual may assert their right to fair employment on the basis of equality.

Key words: freedom of work, hiring employees, inclusive society, labor law, principle of equality, principle of freedom of work, prohibition of discrimination.

Постановка питання. Праця, як фундаментальний аспект людського буття, виходить за рамки суто економічної категорії, представляючи собою на практиці визначальний фактор самореалізації та соціального життя кожної працездатної особи (також її соціальної ідентичності). Відтак, для практично кожної працездатної людини можливість реалізувати свій трудовий потенціал шляхом реалізації права на працю (найму) являє собою можливість відплатно займатися трудовою діяльністю, за допомогою чого досягається необхідний рівень соціальної безпеки, економічної автономії, а, отже, й її соціально-економічного благополуччя. Так, саме через реалізацію можливості працювати людина отримує необхідні засоби до існування (трудовий дохід), зміцнює свій соціальний статус (насамперед в результаті відповідної участі в суспільному житті), розвиває професійні навички, а також вносить особистий внесок у суспільне виробництво. Окреслені обставини, як вбачається, вказують на те, що відмова роботодавця в цій можливості з причин, не пов'язаних з об'єктивною здатністю виконувати трудову функцію, може бути оцінена в якості дій, що підривають саму можливість особистості добросовісно планувати та будувати своє життя на принципах поваги її людської гідності та самозабезпечення. У зв'язку із цим, слід констатувати, що в умовах триваючої в Україні повномасштабної війни актуалізується потреба дослідження перспектив удосконалення трудо-правового режиму забезпечення реалізації принципу рівності та заборони дискримінації на етапі найму працівників, а щонайперше – в контексті дії принципу свободи праці. Між тим, з огляду на широту цієї проблематики насамперед доцільно з'ясувати особливості реалізації принципу рівності та заборони дискримінації на вказаному етапі взаємодії потенційних працівника і роботодавця в контексті принципу свободи праці.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. У процесі аналізу наявної наукової літератури можемо помітити, що по сьогодні ученими не робилось комплексне дослідження з'ясування зв'язку реалізації принципу рівності та заборони дискримінації на етапі найму, а також принципу свободи праці. При цьому слід констатувати, що окремі аспекти цього питання вже розкривались ученими-юристами, котрі з'ясовували сутнісний зміст та закономірності об'єктивації принципу свободи праці, серед яких А.В. Андрушко, К.Ю. Герман, Т.А. Занфірова, В.В. Китайгородська, Л.Ф. Купіна, Л.О. Остапенко, О.І. Процевський, В.В. Хромей, В.І. Щербина та ін. науковці. Тобто, можемо переконати, що на сьогодні вже існує певний теоретичний фундамент для теоретико-практичного аналізу сутності реалізації принципу рівності та заборони дискримінації (у взаємодії з принципом свободи праці) на етапі найму.

Отже, **метою** цієї статті є з'ясування сутнісного змісту реалізації принципу рівності та заборони дискримінації на етапі найму в контексті дії гарантованого в Україні принципу свободи праці. Для досягнення цієї мети слід виконати такі *завдання*: 1) проаналізувати зв'язок реалізації принципу рівності та заборони дискримінації на етапі найму в сутності принципу свободи праці; 2) уточнити мету принципу свободи праці в контексті вимог реалізації принципу рівності та заборони дискримінації на відповідному етапі; 3) з'ясувати та окреслити основні завдання принципу свободи праці крізь призму вимог реалізації вказаного принципу на етапі найму; 4) узагальнити результати наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. Осмислюючи значимість окресленої проблеми спершу слід зауважити, що реалізації принципу рівності та заборони дискримінації в трудовому праві до моменту та під час укладання трудового договору корелюється із принципом свободи праці, а саме в частинах права на працю та свободи від примусової праці [1, с. 86]. У цьому контексті зазначимо, що в цілому ідея свободи праці глибоко вкорінена в усталеному уявленні про людську свободу та самовизначення, стверджуючи собою, що право людини обирати, працювати їй чи ні, а також характер її зайнятості, є фундаментальним проявом її вільної волі та автономії. Тому, якщо розглядати свободу волі як здатність до усвідомленого вибору та відповідальної дії, то примусова праця чи будь-які

дискримінаційні перешкоди на шляху до працевлаштування можуть розцінюватись в якості таких, що: по-перше, прямо зазіхають на відповідну людську здатність (тобто, робити усвідомлений вибір та відповідальні дії); по-друге, заперечує суб'єктність конкретної працездатної людини (груп людей), зводячи її до простого інструменту (по суті, на цій підставі в римському праві й виникла концепція «*instrumentum vocale*» щодо рабів як об'єкта права, «знаряддя, котре розмовляє»), позбавляючи її статусу повноцінного, автономного суб'єкта. Відповідний контекст проблеми дозволяє розуміти принцип свободи праці як основоположну ідею: по-перше, дотримання якої наразі є екзистенціальною необхідністю для забезпечення сталого розвитку людства, а також ринкової економіки (виходячи з того, що «ідея свободи праці відповідає сучасним ринковим відносинам» [2, с. 5]); по-друге, яка не може об'єктивуватись в умовах, коли задоволення чи ж відмова в задоволенні роботодавцем устремлінь відносно реалізації відповідної свободи ґрунтуватиметься не на об'єктивних критеріях, а на дискримінаційних мотивах роботодавця.

При цьому, осмислюючи зв'язок принципу свободи праці та реалізації принципу рівності і заборони дискримінації в трудовому праві на відповідному етапі взаємодії основних суб'єктів права, відзначимо, що сам принцип свободи праці в ході тривалого періоду свого становлення цілком закономірним чином [3, с. 27] зазнавав значних історико-правових трансформацій [4, с. 79–104; 5]. Особливо виразно ця трансформація спостерігається в переході від радянської інтерпретації цієї «свободи» (відображала колективістську, державно-орієнтовану модель, крізь призму якої праця кожної людини розглядалася як її обов'язок перед державою чи суспільством [див., напр.: 6, с. 77]) до сучасного її тлумачення та безумовного визнання права на працю як фундаментального права людини, що захищається державою та суспільством. Відтак, в означеному контексті слід звернути увагу на те, що на сьогодні ні Основний Закон України, ні КЗпП України в жодному положенні не встановлюють обов'язку працювати (не інакше, як внаслідок виникнення у цьому потреби в межах дії запровадженого особливого публічно-правового режиму, а саме режиму воєнного стану чи особливого стану), як це мало місце за часів існування колишнього СРСР. Навпаки, чинним законодавством наголошується на тому, що кожна працездатна людина має право вільно обирати вид діяльності, серед іншого: займатися підприємницькою діяльністю, обирати так звану «вільну професію» (зокрема, бути актором, психотерапевтом, репетитором, архітектором та ін.), працювати за цивільно-правовими угодами (наприклад, за договором підряду, договором оплатного надання послуг, договором транспортної експедиції чи перевезення, договором зберігання та ін.) чи укладати трудовий договір (контракт) з роботодавцем в рамках найманої праці [7, с. 162; 8, с. 34]. Саме тому в сфері праці та зайнятості (тобто, навіть тоді, коли відносини організовуються й за цивільно-правовими договорами, у рамках платформної економіки тощо), не допускається дискримінаційне ставлення до працівника в контексті реалізації ним права на працю, а тому роботодавець (аналогічна особа, яка надає роботу) повинен усвідомлювати, що кожен працівник повинен забезпечуватись рівними можливостями для набуття та здійснення суб'єктивних трудових прав.

У контексті викладеного справедливою видається позиція провідного юрист-трудовика В.І. Щербини, котрий наголошує на тому, що наразі право на працю не є правом, що лише обумовлює певні (кореспондуючі) обов'язки у роботодавця (також інших працівників), адже також породжує безпосередній обов'язок держави вживати відповідних заходів для забезпечення такого права [9, с. 215]. Отже, можемо дійти логічного висновку, що сам по собі принцип недискримінації та рівності на етапі найму є не простою, формальною законодавчою вимогою, яка має очевидну соціально-правову значимість (оскільки дозволяє працездатній особі перебувати в соціально-захищеному стані) та економічну доцільність, а є невід'ємною та необхідною умовою для ефективної реалізації свободи праці в державі.

Для більш повного осмислення окресленої позиції необхідним вбачається уточнити мету і завдання реалізації принципу рівності та заборони дискримінації на етапі найму в контексті сутності принципу свободи праці. Так, виходячи із основних підходів [див., напр.: 3, с. 413–416; 10, с. 280; 11, с. 60–61] до тлумачення галузевої сутності свободи праці зазначимо, що основна мета принципу свободи праці в контексті забезпечення дії трудо-правового режиму недискримінації на етапі найму працівників в цілому полягає в створенні комплексу умов для реального забезпечення можливості особи самостійно визначитися у виборі трудової діяльності, та в результаті цього реалізувати право на працю шляхом отримання доступу до вакантної посади, якій він об'єктивно відповідає, характеризуючись при цьому законними очікуваннями, зумовленими гарантією рівних можливостей у сфері праці та зайнятості. Таким чином, відповідна мета, по-перше, виражається в тому, щоб створити умови, за яких кожна працездатна людина, незалежно від її особистих характеристик, не пов'язаних з професійними якостями, мала би рівний доступ до усіх доступних в цілому (не лише їй) можливостей працевлаштування (тобто, успіх реалізації права на працю в такому випадку повинен визначатись лише конкурентними перевагами, здібностями і зусиллями, а не

довільними перешкодами в працевлаштуванні). По-друге, відповідна мета вказує на те, що принцип свободи праці прагне запобігти дегуманізації індивіда (унеможливлює інтерпретацію суб'єкта в якості об'єкта), гарантуючи при цьому те, що кожна людина володіє людською гідністю й вже тому її праця завжди повинна бути результатом її вільного вибору, який корелюється із забезпеченням рівних можливостей у сфері праці та зайнятості, а також законними вимогами щодо доступу до вакантної посади. По-третє, мета свободи праці у відповідному контексті полягає в усуненні штучних перепон, які перешкоджають участі певних груп населення в соціально-економічних процесах у державі, що об'єктивуються на ринку праці, тим самим сприяючи культивуванню соціальної справедливості в державі, яка наразі є важливим принципом сучасного трудового права України.

Для досягнення вищевказаної мети принцип свободи праці (в контексті реалізація принципу рівності та заборони дискримінації на етапі найму) ставить перед собою ряд важливих завдань, серед яких:

1) запобігання створенню довільних (протиправних) перешкод для реалізації права на працю окремих працездатних осіб (груп таких осіб) шляхом отримання ними доступу до конкретної вакантної посади (тобто, працевлаштування). В силу цього завдання роботодавці в Україні зобов'язуються своєчасно виявляти та усувати будь-які критерії оцінки особи, котра може бути найнята на посаду, в процесі найму, які не мають прямого відношення до здатності кандидата на посаду виконувати роботу, що передбачається відповідними посадовими обов'язками. У свою чергу держава та інститути громадянського суспільства повинні контролювати сумлінність та доброчесність виконання цієї вимоги роботодавцем, зокрема, здійснюючи комплексний антидискримінаційний аналіз (на предмет прихованої чи явної дискримінації) оголошень про вакансії, форм заяв та прийнятих на локальному рівні процедур здійснення співбесіди тощо;

2) забезпечення використання в процесі найму працівника критеріїв справедливої конкуренції та об'єктивності. Таким чином, принцип свободи праці зобов'язує формувати процес найму таким чином, щоб рішення про прийом на роботу ґрунтувалися виключно на об'єктивній оцінці ділових якостей, кваліфікації та досвіду кандидатів, а не передбачало, зокрема: перебільшення достоїнств одного кандидата та применшення трудових заслуг інших кандидатів; протекцію кандидата роботодавцем або іншими працівниками тощо;

3) стимулювання здійснення добровільного та усвідомленого вибору, враховуючи законні очікування особи, яка реалізує право на працю, від результатів процесу найму. Реалізація відповідного завдання передбачає дію гарантії того, що пропозиція про роботу та її прийняття особою: по-перше, є результатом вільної та інформованої згоди, яка формулюється без будь-якого прямого чи непрямого примусу, обману та маніпуляції; по-друге, породжують законні очікування особи, які можуть бути не досягнуті лише на законних підставах (насамперед, враховуючи об'єктивні дані та факти, а також неупереджену та справедливу їх оцінку, тобто, не на основі суб'єктивних уподобань чи упередженості);

4) забезпечення інклюзивності сфери праці та зайнятості, яка повинна охоронятися наявністю та реалізацією гарантій правового захисту, а також дієвих правових механізмів відшкодування шкоди, що заподіюється особі її дискримінацією. Відповідне комплексне завдання передбачає, що принцип свободи праці сприяє створенню такого ринку праці, який цінує різноманітність, сприяє різноманітності, а тому надає рівні можливості для всіх груп працездатної частини населення, включаючи також соціально вразливі групи працездатних громадян (зокрема, вагітних жінок, осіб з інвалідністю, молоді, осіб передпенсійного віку та ін.). При цьому, антидискримінаційний підхід трудо-правового впливу на відносини у сфері найму в контексті свободи праці вказує на те, що визнання важливості інклюзивності та сприяння їй у кадрово-управлінській діяльності роботодавців не є достатнім для досягнення антидискримінаційної мети засадничої ідеї свободи праці. Тому, визнаючи те, що дискримінація у сфері праці та зайнятості є структурною проблемою, яка залишається властивою сучасному суспільству (не тільки українському, але також має місце в тому числі і в державах-членах ЄС [див., напр.: 12]), державою повинні створюватися і своєчасно, пропорційно і ефективно застосовуватися правові засоби: захисту для тих, хто зіткнувся з дискримінацією на етапі найму; притягнення осіб, які здійснили дискримінаційні дії на етапі найму, до юридичної відповідальності.

Висновки. Підводячи підсумок викладеному зазначимо, що принцип свободи праці, що охоплює як позитивне право на вільний вибір зайнятості, так і негативну свободу від примусової праці, є фундаментальною основою сучасного трудового права України, яка закономірним чином позначається на сутнісному змісті підходів та логіки безпосередньої реалізації принципу рівності та заборони дискримінації на етапі найму працівників. Зокрема, при критичному аналізі суті принципу свободи праці можна виявити його виразну антидискримінаційну властивість, адже така свобода на практиці може бути дійсно досягнутою (її завдання адекватно здійсненими) за умови, що

державою і суспільством (в цілому) та роботодавцем (в рамах конкретних правовідносин) кожній працездатній людині забезпечуватиметься можливість вільно реалізувати право на працю, не стикаючись при цьому з дискримінаційним ставленням (діями і рішеннями, заснованими на довільних характеристиках, які часто носять дегуманізаційний ефект), що є штучними перешкодами в об'єктивації свободи праці на етапі здійснення кадрових процедур набору і відбору кадрів. Саме тому, встановлюючи та оцінюючи антидискримінаційну мету та завдання принципу свободи праці можна виявити помітити зв'язок означеного принципу з принципом рівності та заборони дискримінації на етапі найму працівників. При цьому вказаний зв'язок цих принципів у цілому спостерігається в процесі здійснення усіх кадрових управлінських дій, починаючи з формування вимог до зайняття вакантної посади і публікації оголошення про вакантну посаду, а також завершуючи процесом безпосереднього відбору та прийняття кадрового рішення, на підставі якого кандидату на посаду або відмовляють в укладенні трудового договору, або надають таку можливість, що загалом узгоджується з його законними очікуваннями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гладкий В.В. Конструктивізм нормативних стандартів виникнення трудових правовідносин. *Соціальне право*. 2020. № 4. С. 84-89. doi:10.37440/soclaw.2020.04.16.
2. Остапенко Л.О. Адміністративно-правове регулювання відносин у сфері праці в контексті соціальної політики держави: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2021. 528 с.
3. Герман К.Ю. Принцип свободи трудового договору в системі правових принципів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Т. 2, Вип. 35, Ч. 2. С. 24-28. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/33360.
4. Занфірова Т.А. Свобода праці в трудовому праві України: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2017. 499 с.
5. Китайгородська В.В. Генезис права людини на працю в Україні. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія: Право*. 2018. Вип. 29. С. 157-165. doi:10.5281/zenodo.2640436.
6. Хромей В.В. Інформаційно-правові основи свободи праці як гарантії конституційного права на працю. *Інформація і право*. 2016. № 1 (16). С. 73-78. URL: https://ippi.org.ua/khromei-vv-informatsiino-pravovi-osnovi-svobodi-pratsi-yak-garantii-konstitutsiinogo-prava-na-pratsy.
7. Китайгородська В.В. Поняття та зміст права людини на працю. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Т. 1, Вип. 3 (28). С. 161-165. doi:10.32837/pyuv.v1i3(28).341.
8. Процевський О.І. Заборона примусової праці як складова принципу свободи праці. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія: Право*. 2014. Вип. 22. С. 30-40.
9. Щербина В.І. Трудове право України: підручник. Київ: Істина, 2008. 384 с.
10. Андрушко А.В. Теоретико-правові аспекти свободи праці. *Університетські наукові записки*. 2019. № 3 (71). С. 276-286. doi:10.37491/UNZ.71.22.
11. Купіна Л.Ф. Ефективність норм, що забезпечують реалізацію принципу свободи праці та заборони примусової праці. *Право та державне управління*. 2021. № 1. С. 59-64. doi:10.32840/pdu.2021.1.9.
12. Discrimination in Hiring: The Case for Alignment of the EU AI Act with EU Equality Laws. *Center for Democracy and Technology*, 20.03.2023. URL: https://cdt.org/insights/discrimination-in-hiring-the-case-for-alignment-of-the-eu-ai-act-with-eu-equality-laws/ (дата звернення: 18.10.2024).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Войцишена О.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.66

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РОБОТИ ПОНАД ВСТАНОВЛЕНУ НОРМУ ТРИВАЛОСТІ РОБОЧОГО ЧАСУ: ДОСВІД ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Гнесний Д.С.,
аспірант кафедри трудового права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0006-0525-0318

Гнесний Д.С. Правове регулювання роботи понад встановлену норму тривалості робочого часу: досвід держав-членів Європейського Союзу.

У статті автором проаналізовано зарубіжний досвід правового регулювання роботи понад установлену норму тривалості робочого часу, а також визначено перспективні напрями імплементації успішних зарубіжних практик у трудове законодавство України в умовах євроінтеграційних процесів. Дослідження базується на концептуальних положеннях науки трудового права, що стосуються модернізації інституту робочого часу відповідно до векторів європейської інтеграції й оновлення національного законодавства. У межах цього дослідження особливу увагу було приділено досвіду найближчих європейських сусідів України. Оскільки їх шлях правової трансформації є найбільш релевантним та показовим для України. Зазначено, що застосування зарубіжного досвіду адаптації трудового законодавства до стандартів ЄС дозволить Україні не лише ідентифікувати потенційні переваги реформування інституту робочого часу, а й здійснити превентивний аналіз ризиків. Дослідження практичних складнощів та нормативних прогалин, із якими зіткнулися європейські країни на шляху євроінтеграції, є стратегічно важливим для вироблення ефективного механізму імплементації європейських норм в Україні, мінімізуючи при цьому можливі негативні наслідки для національного ринку праці, що дозволить об'єктивно оцінити ступінь готовності національної правової системи до функціонування в межах європейських стандартів та виявити прогалини, що потребують адаптації. Підсумовуючи результати проведеного дослідження правового регулювання роботи понад установлену норму тривалості робочого часу в окремих зарубіжних країн, автором зроблено висновок, що вітчизняна модель регулювання надурочних робіт потребує концептуального переосмислення в напрямку демократизації та гнучкості. За результатами аналізу досвіду окремих зарубіжних країн запропоновано перспективні напрями модернізації Кодексу законів про працю України. Автор даного дослідження переконаний, що імплементація європейських стандартів дозволить Україні створити компромісну модель, де роботодавець отримає необхідну операційну гнучкість, а працівник – реальні механізми захисту від експлуатації та право на відновлення трудового потенціалу.

Ключові слова: працівник, роботодавець, робочий час, тривалість робочого часу, надурочні роботи, європейські стандарти, зарубіжне законодавство.

Hnesnyi D.S. Legal regulation of work beyond the established norm of working hours: experience of the European Union member states.

In the article, the author analyzes foreign experience in legal regulation of work beyond the established norm of working hours, and also identifies promising directions for implementing successful foreign practices into the labor legislation of Ukraine in the context of European integration processes. The study is based on the conceptual provisions of the science of labor law, which relate to the modernization of the institution of working hours in accordance with the vectors of European integration and the updating of national legislation. Within the framework of this study, special attention was paid to the experience of Ukraine's closest European neighbors. Since their path of legal transformation is the most relevant and indicative for Ukraine. It is noted that the application of foreign experience in adapting labor legislation to EU standards will allow Ukraine not only to identify the potential benefits of reforming the institution of working hours, but also to carry out a preventive analysis of risks. The study of practical difficulties and regulatory gaps that European countries have encountered on the path of European integration is strategically important for developing an effective mechanism for implementing European standards in Ukraine, while minimizing possible negative consequences for the national labor market, which will allow us to objectively assess the degree of readiness of the national legal system to function within the framework of European standards and identify gaps that require adaptation. Summarizing

the results of the study of legal regulation of work beyond the established norm of working hours in certain foreign countries, the author concludes that the domestic model of overtime regulation requires conceptual rethinking in the direction of democratization and flexibility. Based on the results of the analysis of the experience of certain foreign countries, promising directions for modernization of the Labor Code of Ukraine are proposed. The author of this study is convinced that the implementation of European standards will allow Ukraine to create a compromise model where the employer will receive the necessary operational flexibility, and the employee will receive real mechanisms for protection against exploitation and the right to restore labor potential.

Key words: employee, employer, working hours, duration of working hours, overtime work, European standards, foreign legislation.

Постановка проблеми. Актуальність обраної тематики зумовлена не лише потребою модернізації національного законодавства про робочий час, а й стратегічним вектором інтеграції України до європейського правового простору. Відповідно до аналітичного звіту Європейської комісії, що доповнює Висновок щодо заявки України (17.06.2022), Україні необхідно гармонізувати трудове законодавство з нормами ЄС. Зокрема, удосконалити систему охорону праці та техніку безпеки, врегулювати неофіційне працевлаштування та заборгованість із заробітної плати. Крім того, існує потреба в удосконаленні соціального діалогу, а також законодавство України потребує узгодження із законодавством ЄС про недискримінацію у сфері зайнятості [1].

В умовах системної євроінтеграції України фундаментом ефективного правового регулювання трудових відносин виступає гарантування конституційного права громадян на вільне розпорядження своїми здібностями до праці, що, у свою чергу, зумовлює необхідність формування оновленого правового механізму, здатного забезпечити реалізацію цього права. Ключовим елементом такої системи виступає інститут робочого часу, який є не лише мірою праці, а й простором реалізації трудового потенціалу особистості. З огляду на це, актуальності набуває дослідження імплементації позитивного зарубіжного досвіду в національне законодавство. Інноваційний підхід до модернізації регулювання робочого часу дозволить не лише оптимізувати існуючі правові інструменти, а й сприятиме гуманізації державної політики та зміцненню статусу працівника як центрального суб'єкта трудового права в демократичному суспільстві.

Стан опрацювання. Актуальні питання правового регулювання робочого часу працівників в умовах євроінтеграції України висвітлювали у своїх наукових працях у тій чи іншій мірі такі вчені, як В.М. Андріїв, Н.Б. Болотіна, С.Я. Вавженчук, С.В. Венедіктов, В.С. Венедіктов, С.В. Вишновецька, Г.С. Гончарова, Ю.М. Гришина, В.В. Жернаков, М.І. Іншин, В.Л. Костюк, Н.О. Мельничук, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипко, О.І. Процевський, Ю.О. Саєнко, Г.І. Чанишева, С.М. Черноус, В.І. Щербина, О.М. Ярошенко та ін. Попри наявність ґрунтовних наукових праць у цій сфері, динамічне наближення України до членства в ЄС актуалізує необхідність проведення якісного компаративного аналізу правового регулювання робочого часу.

Мета статті полягає в здійсненні правового аналізу зарубіжного досвіду регулювання роботи понад установлену норму тривалості робочого часу, а також у визначенні перспективних напрямів імплементації успішних зарубіжних практик у трудове законодавство України в умовах євроінтеграційних процесів.

Виклад основного матеріалу. У межах цього дослідження особливу увагу приділимо досвіду найближчих європейських сусідів України. На наше переконання, їх шлях правової трансформації є найбільш релевантним та показовим для України. Зіставлення сучасного стану регулювання робочого часу дозволить не лише запозичити успішні практики адаптації трудового законодавства до вимог ЄС, а й уникнути типових помилок на етапі гармонізації національних норм із європейськими директивами. Застосування зарубіжного досвіду адаптації трудового законодавства до стандартів ЄС дозволить Україні не лише ідентифікувати потенційні переваги реформування інституту робочого часу, а й здійснити превентивний аналіз ризиків. Дослідження практичних складнощів та нормативних прогалин, із якими зіткнулися європейські країни на шляху євроінтеграції, є стратегічно важливим для вироблення ефективного механізму імплементації європейських норм в Україні, мінімізуючи при цьому можливі негативні наслідки для національного ринку праці, дозволить об'єктивно оцінити ступінь готовності національної правової системи до функціонування в межах європейських стандартів та виявити прогалини, що потребують адаптації.

Ключовим міжнародно-правовим актом, що регулює питання організації робочого часу і часу відпочинку в Європейському Союзі є Директива 2003/88/ЄС про деякі аспекти організації робочого часу від 04.11.2003, якою зокрема передбачено мінімальні стандарти в сфері організації робочого часу. Директива закріплює максимальну тривалість робочого часу, мінімальну тривалість щоденного, щотижневого відпочинку, необхідність надання перерв протягом робочого дня, тривалість мі-

німальної щорічної оплачуваної відпустки, а також регламентує деякі питання організації нічної та позмінної праці [2]. Також серед основних правових актів Європейського Союзу, які закріплюють стандарти робочого часу, слід указати й Хартію основоположних прав ЄС, яка в ст. 31 закріплює право кожного працівника на здорові, безпечні та гідні умови праці, що повинні встановлювати максимальну кількість робочих годин, мінімальну норму щоденного та щотижневого відпочинку, а також щорічну оплачувану відпустку [3].

Згідно ст. 6 Директиви 2003/88/ЄС середня тривалість робочого часу впродовж кожного семиденного періоду, включаючи надурочні години, не повинна перевищувати 48 годин при обліковому періоді не більше 4 місяців. Щоправда, держави-члени можуть не застосовувати ці граничні терміни, якщо працівник добровільно погодився на такі умови праці. Відступ від стандарту тривалості робочого часу за погодженням із працівниками відомий як «opt-out» (концепція відмови) [4]. У разі відсутності згоди роботодавець не може вимагати від працівників виконувати роботу більше 48 годин на тиждень. Правило «opt-out» дозволяє коригувати тривалість робочого часу з огляду на інтереси працівника та вид необхідної роботи. Наприклад, не всі робочі місця, де робочий тиждень довший за 48 годин, є небезпечними для працівника Зрештою, самі працівники можуть мати різні пріоритети та прагнути відмовитися від 48-мигодинного робочого тижня в обмін на вигоду, запропоновану роботодавцем. У цій ситуації гарантія полягає у можливості скористатися цим правом або відмовитися від нього [5, с. 104]. Загалом аналіз зарубіжної практики свідчить, що середня тривалість робочого часу в країнах Заходу є об'єктом багаторівневого регулювання – від загальнодержавних законів до галузевих і локальних колективних договорів. При цьому в низці держав саме колективно-договірне регулювання відіграє першочергову роль у встановленні стандартів праці.

Окремо зупинимося на питанні про роботи понад установлену норму тривалості робочого часу, зокрема про надурочні роботи. Фундаментальним принципом у більшості розвинених правових систем є добровільність надурочних робіт. Залучення працівника до роботи понад встановлену норму, як правило, потребує його згоди, за винятком чітко визначених законодавством екстремальних чи суспільно важливих випадків. Такий підхід корелює з міжнародними актами про права людини, де будь-яка примусова праця є неприпустимою, та підкреслює суб'єктність працівника у трудових правовідносинах. Так, згідно зі ст. 143 Трудового кодексу Болгарії [6], визначальною ознакою понаднормової роботи є ініціатива роботодавця – вона здійснюється за його розпорядженням або пропозицією за умови відсутності заперечень з боку працівника. Своєю чергою, Трудовий кодекс Угорщини [7] застосовує ширший підхід, класифікуючи як понаднормову не лише роботу понад встановлену щоденну норму, а й виконання трудових обов'язків у вихідні та святкові дні.

Попри термінологічні відмінності, у законодавстві більшості зарубіжних країн закладено фундаментальний принцип: понаднормові роботи є екстраординарним заходом, що допускається лише у виняткових випадках. Це корелює з міжнародними стандартами, які розглядають надурочні роботи не як постійний інструмент інтенсифікації виробництва, а як вимушений виняток із загального правила про обмеження робочого часу. Так, у Польщі [8] надурочні роботи розглядаються як винятковий інструмент, допустимий переважно у випадках рятувальних робіт, ліквідації аварій або за умови виникнення непередбачуваних критичних потреб роботодавця.

Характерною рисою цих правових систем є встановлення річних лімітів: у Болгарії та Польщі – 150 годин, в Угорщині – 144 години. Проте суттєвою відмінністю від вітчизняної практики є допуск законодавцем певної гнучкості через механізми соціального діалогу. Зокрема, в Угорщині та Польщі базові ліміти можуть бути збільшені (до 200 год і більше) шляхом закріплення відповідних положень у колективних договорах або локальних актах. У цьому контексті ми спостерігаємо трансформацію класичного принципу *in favorem*: законодавець дозволяє певне відхилення у бік погіршення положення працівника (*in peius*) щодо обсягу надурочного часу в обмін на гнучкість бізнес-процесів, за умови дотримання граничної межі в 48 годин на тиждень. Така модель компенсації надурочних робіт через підвищену оплату праці в поєднанні з жорсткими суб'єктивними заборонами для певних категорій працівників створює динамічний баланс між економічною ефективністю та соціальним захистом.

Отже, порівнюючи з вітчизняним законодавством (ст. 65 КЗпП України [9]) бачимо суттєві відмінності в методології нормування надурочних робіт. Якщо, приміром польське законодавство, імплементуючи Директиву 2003/88/ЄС від 04.11.2003 про деякі аспекти організації робочого часу, встановлює, що сумарна щотижнева тривалість робочого часу (включно з понаднормовими) не повинна перевищувати в середньому 48 годин протягом розрахункового періоду, то український законодавець обмежує надурочні роботи лімітом у 120 годин на рік та 4 години протягом двох днів поспіль, що є менш гнучким інструментом у контексті сучасних потреб ринку праці.

Тобто польське регулювання характеризується більшою адаптивністю: відмовою від жорсткої фіксації 8-годинного робочого дня на користь гнучких графіків та встановленням граничної межі

навантаження (48 годин), яка є ключовою гарантією проти професійного вигорання та перевтоми працівника. Такий підхід виглядає більш лояльним до працівника в аспекті збереження його психофізіологічного стану, забезпечуючи при цьому бізнесу необхідну операційну свободу.

Досліджуючи зарубіжний досвід, варто звернути увагу також на специфіку регулювання надурочної праці у Франції, де замість грошової компенсації широко практикується надання додаткового часу для відпочинку. З погляду працівника, такий підхід є менш привабливим, оскільки пряма фінансова винагорода створює певний «буфер безпеки» на випадок потенційних простоїв. Більше того, французька система дозволяє роботодавцю маневрувати: встановлювати 44-годинний робочий тиждень протягом певного періоду, компенсуючи його подальшим зменшенням навантаження для збереження середньорічного балансу (39 годин). Така гнучкість, на думку науковців [10], фактично закріплює пріоритет інтересів роботодавця у визначенні структури робочого часу. Ми поділяємо думку, що компенсація надурочних виключно у формі відпустки не завжди є актуальною. Оптимальним механізмом вбачається надання працівникові права вибору між грошовою виплатою та додатковим часом для відпочинку.

Окремої уваги заслуговує жорстка норма французького права, яка дозволяє звільнення працівника за відмову від надурочної роботи [10]. Вважаємо, що такий підхід є надмірним. Законодавчо мають бути чітко визначені лише специфічні сфери (наприклад, критична інфраструктура, медицина, оборона), де відмова від надурочної праці є неприпустимою. Поширення ж цієї норми на всі трудові відносини створює ризики порушення фундаментальних прав людини та нівелює принцип добровільності праці.

Як бачимо, Польща, Угорщина, Болгарія дотримуються Директиви 2003/88/ЄС (яка встановлює максимум 48 годин роботи на тиждень разом із надурочними та мінімум 11 годин відпочинку на добу). Водночас французька система дозволяє роботодавцю маневрувати: встановлювати 44-годинний робочий тиждень протягом певного періоду, компенсуючи його подальшим зменшенням навантаження для збереження середньорічного балансу (39 годин).

З урахуванням проведеного аналізу можемо зробити певні висновки:

– європейський досвід (Польща, Угорщина) демонструє перехід від жорсткого державного нормування до децентралізації. Це дозволяє підприємствам адаптуватися до ринку, не порушуючи загальний ліміт у 48 робочих годин на тиждень (згідно з Директивою 2003/88/ЄС);

– найбільш прогресивним підходом є надання працівникові права вибору між подвійною оплатою та додатковим часом відпочинку, що сприяє гуманізації праці та збереженню здоров'я;

– допускається певне погіршення умов (збільшення годин) у колективних договорах порівняно із законом, що є компромісом між соціальними гарантіями та економічною доцільністю *(принцип «in Peius»)*;

– система RTT *(Réduction du temps de travail)* (Франція) – надання додаткових днів відпочинку замість грошей.

Висновки. Підсумовуючи результати проведеного дослідження правового регулювання роботи понад встановлену норму тривалості робочого часу в окремих зарубіжних країн, можемо зробити висновок, що вітчизняна модель регулювання надурочних робіт потребує концептуального переосмислення в напрямку демократизації та гнучкості. За результатами аналізу досвіду зарубіжних країн пропонуються такі перспективні напрями модернізації КЗпП України:

по-перше, відхід від жорсткого обмеження «4 години протягом двох днів», що є технічно складним для обліку та обмежує маневреність підприємств. Водночас пропонуємо впровадити європейський стандарт «середньої тривалості робочого тижня» (не більше 48 годин) із розрахунковим періодом (від 4 місяців до 1 року). Це дозволить балансувати пікові навантаження без порушення прав працівників;

по-друге, гнучкість через колективно-договірне регулювання (принцип in peius). Зокрема, досвід Польщі та Угорщини доводить ефективність передачі повноважень щодо встановлення річних лімітів (понад базові 120-150 годин) на рівень колективних договорів. Це дозволить галузям із сезонним або специфічним циклом (агросектор, IT, логістика) легально збільшувати обсяг надурочних робіт за умови погодження з профспілками та підвищеної оплати;

по-третє, диференціація форм компенсації. Зокрема, спираючись на досвід Франції та Польщі, необхідно закріпити законодавче право працівника на вибір між грошовою компенсацією (у подвійному розмірі) та наданням додаткового часу для відпочинку (пропорційно або у коефіцієнті 1:1,5). Такий підхід забезпечить реалізацію концепції *Work-Life Balance* та гуманізацію праці;

по-четверте, обмеження «права на звільнення». Так, для запобігання зловживанням (як у французькій моделі) в українському законодавстві має бути чітко прописано, що відмова від надурочної роботи не може бути підставою для звільнення, за винятком критичних галузей (оборона, енергетика, медицина, в умовах надзвичайних ситуацій).

Переконані імплементація цих стандартів дозволить Україні створити компромісну модель, де роботодавець отримує необхідну операційну гнучкість, а працівник – реальні механізми захисту від експлуатації та право на відновлення трудового потенціалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стандарти ЄС при регулюванні робочого часу та часу відпочинку. URL: https://jurfem.com.ua/standarty-yees-robochyy-chas-vidpochynok.
2. Директива 2003/88/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 04.11.2003 про деякі аспекти організації робочого часу. *Офіційний вісник Європейського Союзу* L 299/9. 2003. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/wcms_749612.pdf.
3. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU00303.
4. Муравйов В.І., Смирнова К.В., Влялько І.В. Європейське право: право Європейського Союзу: у 4-х кн. ІнЮре, 2015. Книга друга: Матеріальне право Європейського Союзу. 456 с. URL: https://jurkniga.ua/yevropeyske-pravo-pravo-yevropeyskogo-soyuzu-u-trokh-knigakh-kniga-druga-materialne-pravo-yevropeyskogo-soyuzu/?srsltid=AfmBOoqyUy25Mff935s9V_nWIu_pMM37v1jbGRk26YwB7GZjPNzLN8fc#description.
5. Рим О.М. 5 Правове регулювання робочого часу в Європейському Союзі. *Право і суспільство.* 2020. № 3. С. 102–109 https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.3.1.
6. Bulgaria: Labour Code 1986. *Promulgated State Gazette*, No. 26 and No. 27, 1986, as subsequently amended up to 18.05.2012 (SG No. 38). URL: https://www.ecoi.net/en/file/local/1344947/1226_1278314436_4c2dae732.pdf.
7. Трудовий Кодекс Угорщини від 2012. URL: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200001.tv.
8. Кодекс праці Польщі від 26.06.1974. URL: https://poland-consult.com/uk/robota/kodeks-pracy.html.
9. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text.
10. Трудове право: підручник / [М.І. Іншин, В.І. Щербина, Д.І. Сіроха та ін.]; за ред. М.І. Іншина, В.І. Щербини. Харків: НікаНова, 2012. 560 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Гнесний Д.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.67

ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ПРИНЦИПІВ ТРУДОВОГО ПРАВА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Зеленський В.М.,
доктор юридичних наук,
старший викладач кафедри приватного права
та соціального забезпечення
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0009-0008-8783-7925

Зеленський В.М. Доктринальні підходи до розуміння сутності принципів трудового права: теоретико-правовий аналіз.

Стаття присвячена комплексному аналізу доктринальних підходів до розуміння сутності принципів трудового права в контексті реформування трудового законодавства України та його адаптації до європейських стандартів. Принципи трудового права виступають фундаментальними положеннями, що визначають зміст і спрямованість правового регулювання трудових відносин, забезпечуючи узгодженість норм та інститутів трудового права. В умовах трансформації сфери праці, поширення нестандартних форм зайнятості та цифровізації економіки особливої актуальності набуває теоретичне осмислення сутності та ролі принципів трудового права.

Мета статті полягає у здійсненні комплексного аналізу доктринальних підходів до розуміння сутності принципів трудового права, виявленні спільних та відмінних рис у поглядах науковців на природу та зміст принципів трудового права, а також окресленні перспектив подальшого розвитку теорії принципів у контексті реформування трудового законодавства України.

Наукова новизна полягає у комплексному компаративному аналізі різних доктринальних підходів до розуміння сутності принципів трудового права з виявленням їх спільних і відмінних рис, обґрунтуванні багатовимірної природи принципів (нормативний, аксіологічний, соціологічний виміри), систематизації функцій принципів у сучасній правовій системі, виявленні проблемних аспектів застосування принципів в умовах трансформації сфери праці.

Принципи трудового права є багатовимірною правовою категорією, що поєднує філософсько-правовий, нормативний, онтологічний та аксіологічний виміри. У сучасній українській доктрині сформувалася множинність підходів до їх розуміння, що відображає складність і багатоаспектність цього явища. Принципи виконують системоутворюючу роль у механізмі правового регулювання трудових відносин, забезпечуючи зв'язок між теоретичним і практичним вимірами трудового права. В умовах реформування трудового законодавства необхідне теоретичне переосмислення концепції принципів з урахуванням викликів цифровізації та нестандартних форм зайнятості.

Ключові слова: принципи трудового права, доктринальні підходи, правові принципи, трудові відносини, правове регулювання, реформування трудового законодавства.

Zelenskyi V.M. Doctrinal approaches to understanding the essence of the principles of labor law: theoretical and legal analysis.

The article is devoted to a comprehensive analysis of doctrinal approaches to understanding the essence of the principles of labor law in the context of reforming Ukraine's labor legislation and its adaptation to European standards. The principles of labor law serve as fundamental provisions that determine the content and direction of legal regulation of labor relations, ensuring the coherence of norms and institutions of labor law. In the conditions of transformation of the labor sphere, the spread of non-standard forms of employment, and the digitalization of the economy, theoretical reflection on the essence and role of labor law principles acquires particular relevance.

The purpose of the article is to conduct a comprehensive analysis of doctrinal approaches to understanding the essence of labor law principles, to identify common and distinctive features in scholars' views on the nature and content of these principles, as well as to outline prospects for the further development of the theory of principles in the context of reforming Ukraine's labor legislation.

The scientific novelty lies in a comprehensive comparative analysis of various doctrinal approaches to understanding the essence of labor law principles, with the identification of their common and distinctive features; substantiation of the multidimensional nature of principles (normative, axiological,

and sociological dimensions); systematization of the functions of principles within the modern legal system; and identification of problematic aspects of applying principles under conditions of labor sphere transformation.

The principles of labor law represent a multidimensional legal category that combines philosophical-legal, normative, and axiological dimensions. Contemporary Ukrainian doctrine has developed a plurality of approaches to their understanding, reflecting the complexity and multifaceted nature of this phenomenon. The principles perform a system-forming role in the mechanism of legal regulation of labor relations, ensuring the connection between the theoretical and practical dimensions of labor law. In the context of labor law reform, a theoretical rethinking of the concept of principles is necessary, taking into account the challenges of digitalization and non-standard forms of employment.

Key words: principles of labor law, doctrinal approaches, legal principles, labor relations, legal regulation, labor law reform.

Постановка проблеми. Принципи трудового права є фундаментальними положеннями, що визначають зміст і спрямованість правового регулювання трудових відносин. Вони виступають своєрідними «правовими орієнтирами», які забезпечують узгодженість норм та інститутів трудового права. У сучасній доктрині існує кілька підходів до розуміння їх сутності, що відображають різні методологічні та аксіологічні засади.

В умовах реформування трудового законодавства України та його адаптації до європейських стандартів особливої актуальності набуває теоретичне осмислення сутності принципів трудового права. Це зумовлює необхідність глибокого дослідження доктринальних підходів до їх розуміння, що дозволить сформувати сучасне концептуальне бачення ролі принципів у системі трудового права.

Метою статті є комплексний аналіз доктринальних підходів до розуміння сутності принципів трудового права, виявлення спільних та відмінних рис у поглядах науковців на природу та зміст принципів трудового права, а також окреслення перспектив подальшого розвитку теорії принципів у контексті реформування трудового законодавства України.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика доктринальних підходів до розуміння сутності принципів трудового права перебуває на перетині загальної теорії права та галузевої науки трудового права, що зумовлює її міждисциплінарний характер. У вітчизняній загальнотеоретичній науці вагомий внесок у дослідження природи правових принципів зробили А. Колодій, який розробив концептуальну базу щодо генези, поняття, класифікації та реалізації принципів права та М. Козюбра, котрий дослідив методологічні підходи до розуміння їхньої природи в умовах глобалізаційних трансформацій. У сфері трудового права проблематику принципів досліджували: Н. Болотіна, П. Пилипенко, В. Єрьоменко, І. Жигалкін, В. Мельник, Н. Солонинка та інші. Попри значну кількість досліджень, у науці трудового права й досі відсутній єдиний підхід до визначення поняття та системи принципів трудового права, що підтверджується дискусійним характером відповідних положень у законопроєктах Трудового кодексу України. Це свідчить про актуальність і незавершеність наукової дискусії з досліджуваної проблематики.

Виклад основного матеріалу. Дослідження єдності та диференціації принципів трудового права неможливе без ґрунтовного аналізу самої категорії «принцип». Етимологія цього терміну має глибокі філософські та правові корені. Як зазначає А. Колодій, термін «принцип» походить від латинського *principium* — «початок, основа», що означає найзагальніші, вихідні положення, правила, які визначають природу і соціальну сутність явища [1, с. 43]. У античній філософії принципи розглядалися як первинні елементи буття: Цицерон перекладав *principium* із грецького *ἀρχή* («першооснова»), а Аристотель систематизував їх у практичних сферах, таких як етика та політика [2]. В англійській мові термін з'явився у XIV ст. як «джерело, правило поведінки, аксіома» [3].

Сучасна правова доктрина пропонує кілька рівнів розуміння цієї категорії. Ейрік Бйорге (*Eirik Bjorge*) стверджує, що «загальні принципи права» охоплюють як засади, запозичені з національних систем (наприклад, *res judicata*), так і принципи, сформовані в міжнародному правопорядку (принцип суверенної рівності, міркування гуманності) [4, с. 846].

Особливої уваги заслуговує підхід професора М. Козюбри, який наголошує на недержавному походженні принципів, розглядаючи їх як продукт людської комунікації, що має онтологічну та аксіологічну природу. [5]. Це корелюється з думкою А. Колодія, який стверджує, що принципи є первинними стосовно юридичного права, оскільки вони пов'язують зміст права із соціальними основами суспільства – економічними, політичними та ідеологічними процесами. [6, с. 21]. Звідси випливає відповідь на питання про співвідношення права та його принципів. Не право (у його загальносоціальному значенні) визначає свої принципи, а навпаки, принципи права визначають сутність права, і, отже, вони є первинними стосовно юридичного права [7, с. 52].

У вітчизняній науці (зокрема, у працях П. Пилипенка) проведено важливу межу між «принципами права» та «правовими принципами»:

– принципи права мають об'єктивний, загальносоціальний характер. Вони існують незалежно від їхньої формалізації в нормах, становлячи саму сутність правового регулювання.

– правові принципи є вторинними та похідними; вони формуються в межах юридичного права і можуть бути закріплені в законодавстві (хоча їх відсутність у тексті закону не свідчить про їх неіснування) [7, с. 56]. Таке розмежування дозволяє стверджувати, що ефективність системи трудового права залежить насамперед від її відповідності фундаментальним принципам права, а не лише від кількості задекларованих норм.

У сучасній українській правничій науці простежується різноманітність підходів до розуміння категорії «принципи права». На думку П. Пилипенка, принципами права є такі вихідні ідеї (засади), які визначають сферу його дії, порядок встановлення прав та обов'язків суб'єктів, гарантії захисту їх прав та законних інтересів [7, с. 282]. Цей підхід акцентує на системоутворюючій та регулятивній функції принципів.

О. Петришин наголошує на стабільності принципів, розглядаючи їх як обов'язкові вимоги у процесі нормотворчості, що забезпечують сталість та послідовність правового регулювання [8, с. 193]. Такий погляд підкреслює нормативно-орієнтуючу роль принципів у правотворчому процесі.

Своєю чергою, І. Геєць пропонує інший підхід, визначаючи принципи через категорію «вимога». Така інтерпретація надає їм активного функціонального навантаження, перетворюючи їх із декларативних положень на дієві регулятивні орієнтири [9, с. 11]. Це підкреслює практичний вимір принципів, їх здатність безпосередньо впливати на правозастосовну практику.

У правничій доктрині існують різні підходи до визначення поняття принципів. Одні вчені розглядають їх як основні ідеї, закріплені в законодавстві, інші – як керівні засади правозастосування, треті – як вимоги, що надає принципам активного функціонального навантаження.

Отже, принципи права сприймаються як багатогранне явище, що реально впливає на те, як створюється й застосовується право – і саме цим пояснюється науковий інтерес до цієї теми як у загальній теорії права, так і в галузевих науках. Показово, що попри очевидні розбіжності у підходах, дослідники одностайні в одному, що принципи права визначають сутність правової системи та задають вектор її розвитку. Якщо говорити конкретно про трудове право, то значення принципів тут важко переоцінити. Вони виконують своєрідну інтегративну функцію – поєднують те, що напрацювала правнича наука, з реальною практикою правового регулювання. Не випадково М. Іншин звертає увагу на те, що саме принципи забезпечують зв'язок між трудовим правом як науковою дисципліною та як галуззю права, дозволяють простежити його генезис й історичну еволюцію, а також слугують інструментом розвитку й кодифікації трудового законодавства [10, с. 35]. Це підкреслює інтегративну функцію принципів, які об'єднують теоретичний та практичний виміри трудового права.

Разом із тим, звертаючись до доктрини трудового права, доводиться констатувати, що єдності поглядів тут немає. У науці сформувалося кілька концептуальних підходів до визначення поняття принципів трудового права, і кожен із них висвітлює цей феномен під власним кутом зору, акцентуючи різні його аспекти. Це, з одного боку, свідчить про складність і глибину досліджуваного явища, а з іншого – спонукає до подальшого наукового пошуку.

Політико-правовий підхід представлений у працях В. Кучера, який визначає принципи як основні керівні положення, що виражають головні напрями політики держави в галузі правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних із застосуванням та організацією праці людей [11, с. 36]. Цей підхід підкреслює публічно-правовий вимір принципів та їх зв'язок з державною політикою у сфері праці.

Нормативно-регулятивний підхід відображений у працях В. Єрьоменка, який визначає принципи як основні засади та обґрунтовує різне розуміння принципів у правотворчості та правозастосуванні. У правотворчості, на його думку, слід відмовитись від позначення як принципів конкретних правових норм. У правозастосуванні необхідно враховувати, що: 1) до відносин, які є предметом трудового права, застосовується принцип верховенства права, що має найвищу юридичну силу, в тому числі порівняно з нормами трудового права, що формулюються в Конституції України; 2) принципи переважно вміщують у собі нормативний регулятор і декларацію, межа між якими поступово змінюється на користь нормативного регулятора; 3) принципи, крім закріплених у Конституції України, не можуть застосовуватись усупереч конкретним законодавчим положенням [12, с. 127]. Такий підхід має важливе практичне значення для правильного застосування принципів у різних сферах правової діяльності.

Системно-аксіологічний підхід запропонований І. Жигалкіним, який критикує ототожнення принципів із «засадами» та пропонує розуміти їх як об'єктивно зумовлені характером і змістом

соціально-трудових відносин, закріплені у відповідних джерелах або виражені в стійкій юридичній практиці, загальновизнані основоположні керівні начала, відправні ідеї, що становлять собою аксіологічну основу трудового права, характеризують зміст, сутність і призначення в суспільстві цієї галузі права, відображають загальні закономірності її виникнення, розвитку та функціонування, і служать створенню внутрішньо узгодженої та ефективної системи правових норм у сфері праці [13, с. 91-92]. Це визначення є одним з найбільш комплексних та всеохоплюючих у вітчизняній доктрині.

Онтологічний підхід представлений у працях Н. Болотіної, яка розглядає принципи права як основоположні засади та керівні ідеї, що визначають зміст правового регулювання та характеризують сутність трудового права [14, с. 96]. Цей підхід підкреслює онтологічну природу принципів як основ правової системи, їх роль у визначенні сутнісних характеристик трудового права.

Комплексний соціально-правовий підхід розроблений В. Мельником та Н. Солонинком, які визначають принципи трудового права як об'єктивно зумовлені рівнем розвитку суспільства та держави, характером і змістом соціально-трудових відносин загальновизнані основоположні засади, відправні положення й керівні ідеї, які є основою трудового права, визначають сферу його дії, порядок установлення прав та обов'язків суб'єктів, гарантії захисту їхніх прав і законних інтересів, розкривають зміст, сутність і правове значення в суспільстві цієї галузі права, є основою для створення внутрішньо узгодженої та ефективної системи правових норм у сфері праці [15, с. 135]. Це визначення поєднує соціологічний, нормативний та функціональний аспекти принципів.

Важливим теоретичним питанням є розмежування принципів трудового права та принципів правового регулювання трудових відносин. Як зазначає П. Пилипенко, принципи трудового права - це ті засади, на яких ґрунтується вся галузь, і саме з цих засад повинен виходити законодавець, встановлюючи норми, спрямовані на регулювання трудових відносин [7, с. 67]. Отже, необхідно відокремлювати принципи трудового права як фундаментальні основи галузі від принципів правового регулювання як інструментів законодавчого впливу на трудові відносини.

Принципи трудового права виконують кілька важливих функцій, через які розкривається їхня практична цінність. Передусім принципи є основою для законодавця. Коли створюються нові правові норми або вдосконалюється чинне законодавство, саме принципи задають загальний напрям і не дають праву відірватися від соціальних реалій та потреб суспільства. Без цього орієнтира законодавча діяльність ризикує перетворитися на хаотичне латання прогалин.

Не менш важливою є їхня роль у тлумаченні й застосуванні норм трудового права. Правозастосовна практика знає ситуації, коли норма сформульована нечітко або дві норми суперечать одна одній. Саме тоді принципи стають тим аргументом, що дозволяє знайти правильне рішення. І тут варто погодитися з думкою І. Яцкевича, який констатує, що застосування принципів трудового права незалежно від їхньої формалізації потребує і потребуватиме правничої творчості, гнучкості та оцінки кожної конкретної проблемної ситуації, що неодноразово підтверджувалося судовою практикою [16, с. 195]. Це, до речі, спростовує уявлення про принципи як про щось суто абстрактне й далеке від реального судочинства.

Крім того, принципи виконують функцію заповнення прогалин у правовому регулюванні — і це особливо актуально в умовах динамічного розвитку трудових відносин, коли законодавець просто не встигає реагувати на всі нові явища. Нарешті, вони забезпечують системність і внутрішню узгодженість трудового права в цілому, створюючи єдину ціннісну основу для всіх його інститутів і не даючи законодавству перетворитися на набір фрагментарних норм.

Особлива роль принципів, на думку І. Василько, зумовлена тим, що саме вони формують правовий базис, ідейне підґрунтя зазначеного механізму, визнаючи ті найважливіші соціальні цінності та пріоритети, що склалися і діють у суспільстві в цілому та сфері трудових відносин зокрема, з урахуванням яких повинен відбуватися процес забезпечення трудових прав, свобод і законних інтересів найманих працівників [17, с. 85]. Це підкреслює аксіологічну функцію принципів, їх роль у закріпленні та захисті фундаментальних цінностей у сфері праці.

Водночас аналіз доктринальних джерел змушує визнати, що у розумінні й застосуванні принципів трудового права існує чимало невирішених проблем. Першою й, мабуть, найбільш очевидною є відсутність законодавчого визначення самого поняття «принципи трудового права». Ця прогалина відкриває простір для різноманітних, нерідко суперечливих інтерпретацій у науковій літературі, що ускладнює формування єдиного підходу. При цьому питання про те, чи необхідно взагалі нормативно закріплювати принципи, досі залишається дискусійним: одні дослідники наполягають на чіткій фіксації принципів у законі, інші переконані, що принципи здатні існувати й діяти незалежно від формального закріплення — і в цій дискусії є серйозні аргументи з обох боків.

Окремої уваги заслуговує проблема визначення переліку основних принципів трудового права. Проєкти Трудового кодексу України попередніх років містили від 19 [18] до 34 [19] основних

принципів правового регулювання трудових відносин, що викликає питання про доцільність такої множинності та можливість їх ефективного застосування. Надмірна кількість принципів може призвести до розмивання їх сутності та ускладнення правозастосовної практики. Проєкт Трудового кодексу України № 14386 від 15.01.2026 р. стаття 9 визначає принципи регулювання трудових відносин, до яких відносять: 1) забезпечення працівникам державних гарантій у сфері праці; 2) забезпечення захисту та відновлення порушених прав суб'єктів трудових відносин; 3) стабільність трудових відносин; 4) гарантування працівникам своєчасної та в повному обсязі виплати заробітної плати на рівні не нижче встановленого законом розміру мінімальної заробітної плати; 5) забезпечення права працівників на відпочинок; 6) створення працівникам рівних можливостей для професійного зростання, підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації; 7) гарантування права на захист працівників від необґрунтованого звільнення; 8) пріоритету захисту життя і здоров'я працівників [20]. Такий підхід – більш лаконічний і сфокусований – видається кроком у правильному напрямі, хоча й він, безперечно, не позбавлений дискусійних моментів.

Окремо варто зупинитися на тому, що сьогодні вже неможливо розглядати принципи трудового права у відриві від тих трансформацій, які переживає сучасна економіка. Цифровізація, поширення платформної зайнятості, дистанційна робота – усе це не просто нові терміни, а якісно інша реальність, що формує виклик усталеним правовим конструкціям. Принципи трудового права формувалися в епоху класичних трудових відносин, але в сучасних умовах традиційні принципи починають давати збій. І це не абстрактна теоретична проблема – це виклик, з яким українська доктрина трудового права змушена рахуватися вже зараз. Отже, концепція принципів трудового права потребує не поверхневого оновлення, а грунтовного теоретичного переосмислення з одночасним пошуком практичних механізмів їх реалізації в нових умовах.

Висновки. Підсумовуючи проведений аналіз, можна з упевненістю стверджувати, що принципи трудового права є явищем справді багатовимірним. Вони поєднують нормативний, аксіологічний та соціологічний виміри, що дозволяє забезпечити ефективне регулювання трудових відносин. Подальший розвиток української доктрини має враховувати міжнародні стандарти та тенденції, зберігаючи при цьому національну специфіку. Принципи трудового права забезпечують зв'язок між трудовим правом як наукою та як галуззю права, виконуючи інтегративну функцію між теоретичним і практичним вимірами. Вони формують правовий базис і ідейне підґрунтя механізму правового регулювання, визнаючи найважливіші соціальні цінності та пріоритети у сфері трудових відносин.

У сучасній українській правничій науці сформувалася множинність підходів до визначення принципів трудового права: політико-правовий, нормативно-регулятивний, системно-аксіологічний, онтологічний та комплексний соціально-правовий. Кожен з цих підходів висвітлює певні аспекти багатовимірного явища принципів трудового права.

Водночас необхідно визнати, що ефективність принципів трудового права визначається не кількістю задекларованих норм, адже практика переконливо свідчить, що перелік принципів може бути вражаючим – і при цьому залишатися порожньою декларацією, якщо система трудового права в цілому їм не відповідає. Саме тому ключовим критерієм є не формальна наявність принципу в законі, а його реальне втілення в механізмі правового регулювання. Нарешті, в контексті триваючого реформування трудового законодавства України та його поступової адаптації до європейських стандартів питання принципів набуває особливої практичної ваги. Орієнтація на міжнародні стандарти є необхідною умовою інтеграційного курсу держави, однак вона не може бути механічним копіюванням – будь-яке запозичення має проходити крізь призму національної специфіки соціально-трудових відносин. Цей баланс між універсальним і особливим і є, мабуть, головним викликом для української науки трудового права на найближчі роки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Колодій А.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/2103a1bb-8b7f-4b15-8bea-5fc9cf6f5bee/content (дата звернення: 20.01.2026).
2. New World Encyclopedia. Principle. URL: https://www.newworldencyclopedia.org/ entry/Principle?utm_source=copilot.com (дата звернення: 20.01.2026).
3. Etymonline. Principle – Origin & Meaning. URL: https://www.etymonline.com/word/principle?utm_source=copilot.com (дата звернення: 20.01.2026).
4. Bjorge, E. (2023). The General Principles of Law Formed within the International Legal System. *International and Comparative Law Quarterly*, *72* (4), 845–867. doi:10.1017/S0020589323000362.
5. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–

163. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/22ed5ed8-a0c4-450d-a56b-cad459b8cf46/content (дата звернення: 20.01.2026).
6. Колодій А.М. Принципи права України. Київ: Юрінком. 1998. 208 с.
7. Пилипенко П.Д. Проблеми теорії трудового права: Монографія. Львів: Видавничий центр Львів. національного ун-ту імені Івана Франка. 1999.214 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFII_2010/PILIPENKO_1999.pdf (дата звернення: 28.01.2026).
8. Загальна теорія права: підручник / [О.В. Петришин, Д.В. Лук'янов, 3-14 С.І. Максимов, В.С. Смородинський та ін.]; за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
9. Геєць І.В. Місце принципів права в системі джерел права. Юридичний електронний журнал. 2021. № 6. С. 10-12. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-6/1.
10. Трудове право України: підручник / За загальною редакцією М.І. Іншина, В.Л. Костюка, В.П. Мельника. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 472 с.
11. Трудове право України: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. В.О. Кучера. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 564 с.
12. Єрьоменко В.В. Принципи трудового права в аспекті правозастосування. Право та інновації. 2016. № 1 (13). 122-131. URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2016/05/Yeromenko13.pdf (дата звернення: 28.01.2026).
13. Жигалкін І.П. Принципи трудового права: спроба сформулювати визначення поняття. Право та інноваційне суспільство. 2015. № 2 (5). С. 90-93. URL: https://openarchive.nure.ua/server/api/core/bitstreams/87c649bc-35de-4ebf-b0d9-deb53d74a7ab/content (дата звернення: 25.01.2026).
14. Болотіна Н.Б. Трудове право України: Підручник. 5-те вид., переробл. і доп. Київ: Знання, 2008. 860 с
15. Мельник В.П., Солонинка Н.Г. Поняття та класифікація принципів трудового права. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2017. Випуск 44. Том 1. С. 134-138. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/ bitstreams/bbcac573-d728-4357-942a-6f6a59f0cd75/content (дата звернення: 28.01.2026).
16. Яцкевич І.І. Принципи права та оновлення трудового законодавства України в сучасних умовах. Публікацію підготовлено в рамках НДР «Справедливий перехід: Право на працю після війни. Гідна праця та повоєнна економіка України» (реєстраційний номер 0124U003120 від 24 травня 2024 р.). URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/ bitstreams/b38b5790-aaee-40a4-aec8-389d748e294d/content (дата звернення: 28.01.2026).
17. Василько І. До проблеми визначення принципів забезпечення трудових прав працівників, які працюють у роботодавців-фізичних осіб. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 7. С. 82-86 URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/79e98e4e-e53b-40c7-a417-0ba3ae3181d0/content (дата звернення: 28.01.2026).
18. Проєкт Трудового кодексу України № 2410 від 08.11.2019 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/441 (дата звернення: 28.01.2026).
19. Проєкт Трудового кодексу України 0955 від 29.08.2019 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/59152 (дата звернення: 28.01.2026).
20. Проект Трудового кодексу України №14386 від 15.01.2026 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69516 (дата звернення: 28.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Зеленський В.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2:349.3:341.171(4-672ЄС):342.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.68

АДАПТАЦІЯ ТРУДОВОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО СТАНДАРТІВ ЄС КРІЗЬ ПРИЗМУ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Капітан О.І.,
доктор філософії в галузі права, доцент,
доцент кафедри права
Львівського національного університету ветеринарної медицини
та біотехнологій ім. С.З. Гжицького
ORCID: 0000-0002-1788-7838

Капітан О.І. Адаптація трудового та соціального законодавства України до стандартів ЄС крізь призму конституційного принципу верховенства права.

Аналізується комплекс процесів адаптації трудового та соціального законодавства України до стандартів Європейського Союзу, що розглядаються крізь призму засадничого конституційного принципу верховенства права. У роботі обґрунтовано, що європейська інтеграція України вимагає не лише механічної імплементації положень *acquis communautaire* у національну правову систему, а й глибокої трансформації правозастосовної практики на основі справедливості, юридичної визначеності та захисту законних очікувань особи.

Досліджується роль принципу верховенства права як фундаментального «фільтра», що має запобігати звуженню змісту та обсягу існуючих прав і свобод громадян під час реформування соціально-трудової сфери. В межах аналізу трудового законодавства особливу увагу приділено Директивам ЄС щодо робочого часу, прозорих умов праці та недискримінації. Доведено, що сучасна тенденція до флексибілізації трудових відносин повинна врівноважуватися гарантіями правової стабільності, що є невід'ємною складовою верховенства права.

Проаналізовано практику Конституційного Суду України щодо недопустимості свавільного скасування соціальних гарантій. Виявлено, що адаптація до соціальних стандартів ЄС має базуватися на принципі субсидіарності та адресності, при цьому забезпечуючи гідний рівень життя як серцевину європейської соціальної моделі. Окрему увагу приділено порівняльно-правовому аспекту, зокрема досвіду країн Центральної та Східної Європи, що дозволило виокремити найбільш ефективні механізми гармонізації норм без створення правового хаосу.

За результатами дослідження сформульовано авторські пропозиції щодо вдосконалення проєктів Трудового та Соціального кодексів України. Наголошено на необхідності посилення ролі соціального діалогу та судового контролю як запобіжників від порушення принципу верховенства права. Зроблено висновок, що успішна адаптація законодавства можлива лише за умови дотримання балансу між економічною доцільністю та непорушністю фундаментальних прав людини, закріплених Конституцією України та міжнародно-правовими актами.

Ключові слова: верховенство права, правова визначеність, трудове законодавство, соціальний захист, європейська інтеграція, адаптація законодавства, Директиви ЄС, Конституційний Суд України, соціальні стандарти, законні очікування.

Kapitan O.I. Adaptation of labor and social legislation of Ukraine to EU standards through the prism of the constitutional principle of the rule of law.

The article analyzes a complex of processes regarding the adaptation of Ukraine's labor and social legislation to European Union standards, examined through the prism of the fundamental constitutional principle of the rule of law. The study substantiates that Ukraine's European integration requires more than a mechanical implementation of the *acquis communautaire* into the national legal system; it demands a profound transformation of law enforcement practices based on justice, legal certainty, and the protection of legitimate expectations.

The research explores the role of the rule of law as a fundamental «filter» intended to prevent the narrowing of the content and scope of existing citizens' rights and freedoms during the reform of the socio-labor sphere. Within the analysis of labor legislation, particular attention is paid to EU Directives concerning working time, transparent working conditions, and non-discrimination. It is demonstrated that the modern trend toward the flexibilization of labor relations must be balanced by guarantees of legal stability, which is an inherent component of the rule of law.

The study analyzes the jurisprudence of the Constitutional Court of Ukraine regarding the inadmissibility of the arbitrary cancellation of social guarantees. It finds that adaptation to EU social standards should be based on the principles of subsidiarity and targeting, while ensuring a decent standard of living as the core of the European social model. Special attention is given to the comparative legal aspect, specifically the experience of Central and Eastern European countries, which allows for the identification of the most effective mechanisms for harmonizing norms without creating legal chaos.

Based on the research results, the author formulates proposals for improving the drafts of the Labor and Social Codes of Ukraine. The study emphasizes the necessity of strengthening the role of social dialogue and judicial review as safeguards against violations of the rule of law. It concludes that the successful adaptation of legislation is possible only by maintaining a balance between economic expediency and the inviolability of fundamental human rights enshrined in the Constitution of Ukraine and international legal acts.

Key words: rule of law; legal certainty; labor legislation; social protection; European integration; adaptation of legislation; EU Directives; Constitutional Court of Ukraine; social standards; legitimate expectations.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку української державності характеризується фундаментальними трансформаціями правової системи, зумовленими набуттям Україною статусу кандидата на членство в Європейському Союзі. Процес адаптації національного трудового та соціального законодавства до стандартів ЄС є не лише технічним завданням щодо гармонізації нормативних текстів, а й глибоким викликом для стабільності конституційного ладу.

Як зазначає С.П. Головатий, верховенство права є складною доктриною, що виключає панування свавілля та вимагає від держави підпорядкованості праву в усіх його проявах [2]. Проблема полягає у наявності суттєвих правових антиномій, що виникають у процесі євроінтеграції. По-перше, це конфлікт між лібералізацією ринку праці та конституційною забороною звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22 Конституції України), на чому неодноразово наголошували фахівці у сфері соціального права [3].

По-друге, виникає загроза порушення принципу правової визначеності (*legal certainty*). Відповідно до Доповіді Венеційської комісії «Про верховенство права», закон повинен бути доступним, чітким та передбачуваним у своїх наслідках [4]. Проте фрагментарність реформування трудової сфери в умовах воєнного стану часто створює ситуації правової колізії.

По-третє, реформування системи соціального захисту з метою підвищення її адресності створює ризики порушення принципу «законних очікувань». Як вказав Конституційний Суд України у своєму рішенні № 5-р/2018, обмеження соціальних прав є допустимим лише за умови дотримання принципу пропорційності та збереження сутності права [5]. Таким чином, необхідність визначення методологічних засад адаптації законодавства крізь призму верховенства права зумовлює вибір теми та актуальність дослідження.

Стан опрацювання проблеми. Питання гармонізації вітчизняного законодавства із правом Європейського Союзу, а також змістовне наповнення принципу верховенства права перебувають у центрі уваги багатьох представників правничої науки. Теоретико-методологічне підґрунтя розуміння верховенства права в українському конституційному дискурсі закладено у фундаментальних працях С. Головатого, Ю. Тодики, М. Козюбри та В. Шаповала. Їхні дослідження дозволяють розглядати цей принцип не лише як формальну законність, а як панування права, що базується на справедливості та правах людини. Проблематика адаптації трудового законодавства до європейських стандартів активно досліджується представниками харківської та київської шкіл трудового права. Зокрема, О. Ярошенко детально аналізує вплив євроінтеграції на реформування джерел трудового права [6].

Соціальний захист як об’єкт правової трансформації досліджується у працях Н. Болотіної, яка розглядає соціальне право крізь призму людського розвитку та гідності [7]. Важливий внесок у розуміння стандартів соціальної безпеки ЄС та їх імплементації в Україні зробили О. Костюченко та Б. Логвиненко, акцентуючи увагу на необхідності кодифікації соціального законодавства.

Попри значну кількість публікацій, більшість із них присвячена або загальним питанням верховенства права, або вузькогалузевим аспектам реформування. Натомість комплексне дослідження, яке б поєднувало конституційну доктрину верховенства права із практичними викликами адаптації одночасно і трудового, і соціального законодавства (особливо в контексті нових Директив ЄС 2019-2023 років), залишається недостатньо розробленим. Зокрема, потребує додаткового вивчення питання балансу між «флексибілізацією» праці та збереженням принципу правової визначеності в умовах кризових станів. Це обумовлює необхідність подальших наукових пошуків у обраному напрямі.

Мета дослідження полягає у здійсненні комплексного теоретико-правового аналізу процесів гармонізації трудового та соціального законодавства України із засадами правової системи Європейського Союзу, а також у визначенні ролі конституційного принципу верховенства права як фундаментального критерію та обмежувального чинника у проведенні відповідних реформ.

Для досягнення поставленої мети передбачається розв'язання таких завдань:

- розкрити змістовне наповнення принципу верховенства права у контексті євроінтеграційних процесів та його вплив на правотворчу діяльність;
- проаналізувати відповідність новітніх тенденцій реформування трудового права (зокрема, щодо гнучких форм зайнятості) принципам правової визначеності та передбачуваності;
- дослідити практику Конституційного Суду України щодо захисту соціальних прав як запобіжника порушення засадничих елементів верховенства права при адаптації соціального законодавства;
- на основі порівняльно-правового аналізу розробити рекомендації щодо вдосконалення національних нормативно-правових актів у соціально-трудовій сфері.

Виклад основного матеріалу. Реалізація європейського вектору розвитку України вимагає докорінного переосмислення підходів до регулювання соціально-трудових відносин. Центральним елементом цього процесу є конституційний принцип верховенства права, який виступає не лише як мета, а й як методологічний інструмент адаптації законодавства.

Сучасний етап реформування трудового права в Україні характеризується посиленням тенденцій до лібералізації, що часто обґрунтовується потребами воєнного часу та необхідністю наближення до європейських практик «флексік'юріті» (*flexicurity*). Проте, крізь призму верховенства права, будь-яка гнучкість повинна бути обмежена принципом правової визначеності.

Яскравим прикладом адаптації є імплементація Директиви (ЄС) 2019/1152 про прозорі та передбачувані умови праці. Як зазначає О. М. Ярошенко, впровадження нових форм зайнятості, таких як праця з нефіксованим робочим часом (нуль-годинні контракти), потребує чітких законодавчих запобіжників проти зловживань з боку роботодавця [9, с. 158]. Верховенство права вимагає, щоб працівник мав чітке уявлення про свій робочий графік та обсяг винагороди, що є проявом захисту від свавілля.

Адаптація соціального законодавства є найбільш чутливою сферою, оскільки вона безпосередньо стосується реалізації принципу соціальної держави. Ключовим викликом тут є дотримання балансу між економічними можливостями держави та непорушністю соціальних гарантій.

Конституційний Суд України у своїх рішеннях послідовно відстоює позицію, згідно з якою зміна законодавчого регулювання не може бути раптовою та непередбачуваною. У Рішенні № 3-р/2020 Суд наголосив, що держава не може в односторонньому порядку відмовлятися від зобов'язань, які формують у громадян «законні очікування» на отримання допомоги [10]. В контексті адаптації до стандартів ЄС, зокрема Європейської соціальної хартії (переглянутої), це означає, що перехід до адресної системи соціальної підтримки має супроводжуватися належним рівнем правової захищеності найбільш вразливих верств населення. Н.М. Болотіна підкреслює, що соціальні права є невід'ємною частиною гідності людини, яка є найвищою цінністю в системі верховенства права [11, с. 112].

Важливим аспектом *acquis communautaire* є забезпечення рівності та недискримінації (Директива 2000/78/ЄС). В українських реаліях це вимагає не лише оновлення КЗпП, а й створення ефективних процесуальних механізмів захисту. Верховенство права передбачає, що особа повинна мати доступ до незалежного суду, здатного забезпечити поновлення порушених прав. С.М. Прилипко слушно зауважує, що ефективність адаптації законодавства вимірюється не кількістю прийнятих актів, а реальним рівнем захищеності працівника у судовому спорі [12, с. 50].

Розвиваючи тезу про роль верховенства права, слід глибше зупинитися на доктрині «законних очікувань» (*legitimate expectations*), яка в практиці ЄСПЛ та Суду справедливості ЄС є невід'ємним елементом правової визначеності. У контексті української соціальної реформи це означає, що особи, які набули право на соціальну допомогу, мають право розраховувати на стабільність цього статусу.

Як зазначає О.В. Скрипнюк, динамізм соціального законодавства не повинен перетворюватися на правову нестабільність [18, с. 18]. Будь-яка імплементація європейських стандартів, що передбачає перехід до страхових принципів, має містити чіткі перехідні положення. Це корелюється з Рішенням КСУ від 20 грудня 2023 року № 11-р(II)/2023, де Суд вкотре підкреслив, що обмеження соціальних виплат не може бути дискримінаційним і має зберігати саму сутність права на соціальний захист [19]. Таким чином, європейська інтеграція вимагає від законодавця не лише копіювання Директив, а й дотримання внутрішнього конституційного «запобіжника» проти деградації соціальних стандартів.

Важливим блоком адаптації є впровадження Рамкової Директиви 89/391/ЄЕС про заходи зі стимулювання покращення безпеки та гігієни праці. Крізь призму верховенства права, безпека праці є частиною права на життя та здоров'я (ст. 3 Конституції).

Науковець П.Д. Пилипенко звертає увагу на те, що українське законодавство все ще зберігає застарілу модель компенсацій за «шкідливі умови», тоді як європейська модель орієнтована на превенцію (запобігання ризикам) [16, с. 210]. Верховенство права у цій сфері вимагає встановлення чітких стандартів відповідальності роботодавця, які б не залежали від суб'єктивного розсуду контролюючих органів. Це актуалізує питання реформування Державної служби України з питань праці відповідно до принципів прозорості та підзвітності.

Проблема «конституційної ідентичності» України в процесі адаптації трудового права полягає у збереженні високого рівня захисту, закладеного в КЗпП, при переході до ринкових механізмів. Як стверджує М.П. Козюбра, верховенство права вимагає, щоб при виникненні колізії між нормами Директиви ЄС та Конституції України, пріоритет надавався тій нормі, яка забезпечує вищий рівень захисту прав людини [8, с. 7].

Українська практика часто стикається з порушенням норм щодо максимальної тривалості робочого тижня. Верховенство права вимагає створення дієвого механізму колективно-договірного регулювання, де профспілки виступають гарантом дотримання європейських стандартів на локальному рівні [17, с. 106].

Процеси цифровізації, що стрімко увійшли в правове поле України (зокрема через впровадження дистанційної та надомної роботи, електронних трудових книжок та сервісів «Дія»), створюють нову реальність для реалізації принципу верховенства права. В контексті євроінтеграції Україна орієнтується на концепцію *Digital Services Act* та *Digital Markets Act* ЄС, що вимагає перегляду класичних інструментів захисту прав працівників.

Як зазначає М.І. Іншин, цифровізація не повинна призводити до «цифрового свавілля», де алгоритми чи автоматизовані системи заміщують правові гарантії [13, с. 92]. У цьому контексті принцип правової визначеності вимагає чіткого регулювання «права на відключення» (*right to disconnect*), яке вже активно імплементується в країнах ЄС (зокрема, Франції та Іспанії) і є частиною резолюцій Європейського Парламенту. Для України адаптація цих норм є необхідною для захисту психічного здоров'я працівників та дотримання балансу між роботою та особистим життям.

У сфері соціального захисту цифровізація проявляється через розвиток системи «Електронний листок непрацездатності» та цифровізацію послуг соціального страхування. Проте, як підкреслює Н.М. Болотіна, забезпечення верховенства права у цій сфері вимагає подолання «цифрового розриву», щоб найбільш вразливі верстви населення (пенсіонери, особи з інвалідністю) не були позбавлені доступу до соціальних благ через відсутність цифрових навичок чи обладнання [11, с. 204].

Досвід Польщі, Чехії та Словаччини у процесі їхнього вступу до ЄС демонструє, що адаптація соціально-трудового законодавства часто супроводжувалася значними соціальними дискусіями. Крізь призму верховенства права ці країни використовували механізм «соціального діалогу» як інструмент легітимізації непопулярних, але необхідних реформ.

Зокрема, польський досвід впровадження стандартів щодо безпеки та гігієни праці (Директива 89/391/ЄЕС) показав, що успіх реформи залежить від створення прозорої системи інспекційного контролю, яка б виключала корупційні ризики. О.Є. Костюченко наголошує, що для України важливим є копіювання не лише текстів польських законів, а й процедур їхнього судового захисту, що відповідає європейському розумінню верховенства права [3, с. 91].

Особливим викликом для реалізації принципу верховенства права в Україні став період повномасштабної агресії, що зумовив необхідність прийняття специфічного законодавства, зокрема Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану». Крізь призму верховенства права, будь-які обмеження конституційних прав (ст. 43, 46 Конституції України) мають бути тимчасовими, необхідними у демократичному суспільстві та пропорційними переслідуваній меті.

Як зазначає П.Д. Пилипенко, правовий режим воєнного стану не означає скасування верховенства права, а навпаки — вимагає від держави ще більшої чіткості у встановленні меж втручання у приватні відносини між працівником і роботодавцем [16, с. 142]. Адаптація до стандартів ЄС у цей період має враховувати положення статті 15 Європейської конвенції з прав людини, яка дозволяє відступ від зобов'язань, але вимагає дотримання принципу юридичної визначеності. Сучасні дослідники наголошують, що «воєнна» лібералізація трудового права не повинна стати фундаментом для повоєнного демонтажу соціальних гарантій, що суперечило б європейському вектору розвитку [17].

Однією з фундаментальних цінностей ЄС є рівність чоловіків та жінок, що закріплено у ст. 157 Договору про функціонування ЄС. Крізь призму верховенства права, рівність — це не лише формальна відсутність дискримінації, а й створення умов для фактичної рівності можливостей.

Важливим кроком у процесі адаптації є імплементація Директиви (ЄС) 2023/970 про зміцнення застосування принципу рівної оплати праці чоловіків та жінок за рівну працю або працю рівної цінності через прозорість оплати праці. Для України це вимагає запровадження механізмів об'єктивної оцінки праці та звітності роботодавців. О. М. Ярошенко підкреслює, що правова визначеність у цьому питанні має забезпечуватися через чіткі критерії «праці рівної цінності», що дозволить судам ефективно розглядати спори щодо дискримінації в оплаті праці [9, с. 215]. Такий підхід повністю корелюється із принципом верховенства права, оскільки мінімізує суб'єктивізм та свавілля роботодавця у питаннях винагороди.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки:

Верховенство права у процесі адаптації законодавства України до стандартів ЄС має відігравати роль ціннісного орієнтира, що забезпечує не лише формальну гармонізацію норм, а й реальний захист людської гідності в соціально-трудовій сфері.

Адаптивні процеси повинні базуватися на принципі правової визначеності. Будь-яка лібералізація трудових відносин (флексибілізація) має супроводжуватися чіткими законодавчими гарантіями, що унеможливлюють погіршення правового статусу працівника порівняно з існуючими конституційними стандартами.

Соціальна держава в умовах євроінтеграції має трансформуватися від моделі загального патерналізму до моделі адресної та цифрової підтримки, проте без порушення принципу «законних очікувань». Рішення Конституційного Суду України мають стати фундаментом для розробки Соціального кодексу України.

Ефективна адаптація вимагає посилення ролі соціального діалогу та впровадження новітніх стандартів ЄС щодо цифрової гігієни праці та захисту персональних даних у трудових відносинах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.
2. Головатий С.П. Верховенство права: монографія: у 3 кн. Київ: Фенікс, 2006. Кн. 1. 624 с.
3. Костюченко О.Є. Соціальні стандарти Європейського Союзу та їх впровадження в національне законодавство України. Економічна теорія та право. 2018. № 1 (32). С. 136–147. URL: https://econtlaw.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/03/Economic-Theory-and-Law_1-32_2018.pdf.
4. Доповідь про верховенство права, прийнята Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.). URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDLAD(2011)003rev-ukr.
5. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 22 травня 2018 р. № 5-р/2018 у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України пункту 26 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України. URL: https://ccu.gov.ua/docs/2437.
6. Ярошенко О.М. Правове регулювання праці в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку в контексті європейської інтеграції. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. Т. 28. № 2. С. 154–168. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/journals_pdf/Вісник НАПрН України_Том 28(1)_2021.pdf.
7. Болотіна Н.М. Соціальне право України: теоретико-методологічні засади формування та розвитку. *Право України*. 2022. № 4. С. 30–45. DOI: 10.33498/louu-2022-04-013.
8. Козюбра М.І. Верховенство права: українська модель та європейські стандарти. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2020. Т. 5. С. 3–12. DOI: 10.18523/2617-2607.2020.5.3-12.
9. Ярошенко О.М. Трудове право України: підручник. Харків: Право, 2022. 560 с.
10. Рішення Конституційного Суду України від 27.02.2020 р. № 3-р/2020. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-20#Text.
11. Болотіна Н.М. Право соціального захисту: навч. посіб. Київ: Знання, 2022. 640 с.
12. Прилипко С.М. Проблеми гармонізації трудового законодавства України із стандартами ЄС. *Право України*. 2023. № 2. С. 44–56. DOI: 10.33498/louu-2023-02-044.
13. Іншин М.І. Трудове право в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення: монографія. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2025. 412 с.
14. Vavrečka, J. Labor Law in the Czech Republic: Challenges of Harmonization with EU Standards. *Prague Law Working Papers*. 2022. Vol. 4. P. 110–125. URL: www.prf.cuni.cz.
15. Директива (ЄС) 2023/970 Європейського Парламенту і Ради від 10 травня 2023 року про зміцнення застосування принципу рівної оплати праці чоловіків та жінок за рівну працю або працю рівної цінності через прозорість оплати праці та механізми правозастосування. Official Journal of the European Union. 2023. L 132. P. 21–44. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2023/970/oj.

16. Пилипенко П. Д. Проблеми теорії трудового права : монографія. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2021. 360 с. URL: hdl.handle.net.
17. Гетманцева І.Ю. Трудові права в умовах воєнного стану: теоретико-прикладний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. № 82. С. 104–110. DOI: 10.24144/2307-3322.2025.82.1.16.
18. Скрипнюк О.В. Соціальна держава в Україні: проблеми становлення та розвитку. *Журнал правової науки*. 2023. № 12. С. 15–22. DOI: 10.32782/lnj.2023.12.02.
19. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Лазуренка Степана Абрамовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів статті 2 Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 20 грудня 2023 року № 11-р(II)/2023. Офіційний вісник України. 2024. № 10. С. 134. URL: zakon.rada.gov.ua.

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Капітан О.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.69

АЛЬТЕРНАТИВНІ СПОСОБИ ВИРІШЕННЯ ТРУДОВИХ СПОРІВ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ТА ДОСВІД КРАЇН ЄС

Кузнецова М.Ю.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри приватного права та соціального забезпечення
юридичного факультету
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0003-3566-6016

Кузнецова М.Ю. Альтернативні способи вирішення трудових спорів: теоретико-правовий аналіз та досвід країн ЄС.

У статті досліджуються альтернативні способи вирішення трудових спорів як самостійний правовий інститут сучасного трудового права України в контексті євроінтеграційних процесів та умов воєнного стану. Обґрунтовується актуальність звернення до позасудових процедур урегулювання трудових конфліктів з огляду на тривалість, вартісність та обмежену гнучкість традиційних юрисдикційних форм захисту трудових прав, насамперед судового розгляду та діяльності комісій по трудових спорах. На основі аналізу наукових підходів українських і зарубіжних дослідників уточнюється зміст поняття альтернативного вирішення спорів, виокремлюються його ключові ознаки: позасудовий характер, добровільність, автономія сторін у виборі процедур та орієнтація на взаємоприйнятний результат. Розкривається нормативне закріплення альтернативних способів вирішення трудових спорів у Кодексі законів про працю України, Законі України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», Законі України «Про медіацію» та підзаконних актах, що регламентують діяльність примирних органів. Окрему увагу приділено характеристиці медіації як найбільш поширеного альтернативного способу врегулювання трудових спорів, визначенню її принципів, порядку проведення та правових наслідків досягнення угоди між сторонами. Проаналізовано функціонування примирних комісій, трудового арбітражу, комісій по трудових спорах як інституційних механізмів вирішення індивідуальних і колективних трудових конфліктів. На прикладі окремих держав – членів ЄС висвітлено підходи до класифікації та практичного застосування процедур примирення, медіації, арбітражу, участі інспекторів праці, омбудсменів та інших позасудових ADR-механізмів у сфері праці. Зроблено висновок про доцільність подальшого розвитку законодавчого регулювання медіації у трудових відносинах, розширення договірних можливостей сторін, інституціоналізації спеціалізованих служб посередництва та посилення ролі соціального діалогу у запобіганні та врегулюванні трудових спорів.

Ключові слова: альтернативні способи вирішення трудових спорів; медіація; примирна комісія; трудовий арбітраж; трудові конфлікти.

Kuznetsova M.Yu. Alternative methods of resolving labour disputes: theoretical and legal analysis and the experience of EU Countries.

The article examines alternative methods of resolving labour disputes as an independent legal institution of modern Ukrainian labour law in the context of European integration processes and the conditions of martial law. It substantiates the relevance of resorting to out-of-court procedures for the settlement of labour conflicts, taking into account the duration, costliness and limited flexibility of traditional jurisdictional forms of protection of labour rights, primarily court proceedings and the activities of labour disputes commissions. On the basis of an analysis of scholarly approaches of Ukrainian and foreign researchers, the content of the concept of alternative dispute resolution is clarified and its key features are identified: out-of-court nature, voluntariness, party autonomy in the choice of procedures, and orientation towards a mutually acceptable result. The article reveals the normative consolidation of alternative methods of resolving labour disputes in the Labour Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On the Procedure for Settlement of Collective Labour Disputes (Conflicts)", the Law of Ukraine "On Mediation" and subordinate legislation governing the activities of conciliation bodies. Particular attention is paid to the characteristics of mediation as the most widespread alternative method of settling labour disputes, the definition of its principles, procedure and legal consequences of concluding an agreement between the parties. The functioning of conciliation commissions, labour arbitration and labour disputes commissions as institutional mechanisms for resolving individual and collective labour conflicts is analysed. Using the example of certain EU member states, the article

highlights approaches to the classification and practical application of conciliation, mediation and arbitration procedures, as well as the involvement of labour inspectors, ombudspersons and other out-of-court ADR mechanisms in the labour sphere. It is concluded that there is a need for further development of legislative regulation of mediation in labour relations, expansion of the contractual opportunities of the parties, institutionalisation of specialised mediation services and strengthening of the role of social dialogue in the prevention and settlement of labour disputes.

Key words: alternative methods of resolving labour disputes; mediation; conciliation commission; labour arbitration; labour conflicts.

Постановка проблеми. Розвиток ринкових відносин, ускладнення трудових правовідносин та збільшення кількості трудових конфліктів актуалізують пошук ефективних механізмів їх врегулювання. Традиційні юрисдикційні форми захисту трудових прав - судовий розгляд та комісії по трудових спорах - нерідко виявляються тривалими, витратними та недостатньо гнучкими для задоволення інтересів обох сторін трудового договору. В умовах євроінтеграційного курсу України та воєнного стану, який суттєво ускладнив реалізацію трудових прав, особливої ваги набуває запровадження альтернативних способів вирішення (далі - АВС) трудових спорів. Незважаючи на прийняття Закону України «Про медіацію» у 2021 році, практика застосування альтернативних процедур у сфері праці залишається недостатньо розвиненою, що зумовлює необхідність комплексного дослідження цього інституту.

Метою дослідження є аналіз альтернативних способів вирішення трудових спорів як правового інституту, визначення їх сутності та видів за законодавством України, а також дослідження досвіду держав-членів ЄС з метою виявлення перспективних напрямів удосконалення вітчизняного законодавства у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Феномен альтернативних способів вирішення трудових спорів уже сформувався як окрема теоретико-правова та прикладна проблематика, що послідовно розробляється в українській і європейській доктрині трудового права. Українські автори Т. Шинкар, Я. Любченко, В. Лазор та ін. розробляють загальну теорію альтернативних способів вирішення юридичних і трудових спорів, уточнюють понятійний апарат «примирення», «медіація», «арбітраж», «примирні процедури» та досліджують проблеми правового регулювання трудових конфліктів у період становлення ринкових відносин в Україні. Зарубіжний досвід застосування медіації у трудових конфліктах аналізується у працях Ю. Порицької, О. Дрозд де показано різні моделі інституціоналізації трудового ADR - від внутрішньо-корпоративних механізмів до спеціалізованих органів примирення і посередництва.

Виклад основного матеріалу. Розвиток альтернативних способів вирішення спорів зумовив різноманітність підходів до їх визначення як правової категорії. Вперше термін «альтернативне вирішення спорів» (англ. – alternative dispute resolution) з'явився у США для позначення позасудових механізмів врегулювання конфліктів [1, с. 205]. Існує чимало трактувань цього поняття. Зокрема, Український центр медіації та посередництва розглядає АВС як сукупність процесів урегулювання спорів поза межами офіційного судочинства [2]. Схоже розуміння пропонує Національна асоціація адвокатів України, характеризуючи АВС як узагальнюючий термін для процедур позасудового вирішення конфліктів [3]. Аналогічну позицію займає Американський інститут правової інформації [4].

Комісія з правової реформи Ірландії трактує АВС як широке коло структурованих процесів - зокрема медіацію та примирення - що здійснюються поза судом за участю нейтральної третьої сторони, яка сприяє самостійному врегулюванню спору його учасниками [5, с. 13].

Т. Шинкар визначає АВС як припинення юридичних конфліктів без ухвалення рішення судом або адміністративним органом по суті справи, що досягається шляхом укладення взаємоприйнятної угоди між сторонами або прийняття обов'язкового третейського рішення - як правило, на засадах добровільності та за правилами, які сторони встановлюють самостійно або погоджують між собою [6, с. 222-223]. Я. Любченко розглядає АВС як систему, що пропонує учасникам спору широкий вибір позасудових способів його врегулювання - від необов'язкових (зокрема переговорів) до обов'язкових, - і водночас дозволяє самостійно визначати процесуальні правила, застосовуване право, мову, місце розгляду та кваліфіковану третю сторону [7, с. 71].

Таким чином, наведені визначення дозволяють виокремити спільні ознаки АВС: позасудовий характер, добровільність, автономія сторін у виборі процедур та орієнтація на взаємоприйнятний результат. Водночас питання про конкретний перелік способів, що охоплюються цим поняттям, залишається дискусійним у науковій літературі.

За думкою В. Лазора, до альтернативних способів варто віднести медіацію, примирну комісію, трудовий арбітраж і переговори [8, с. 22]. Однак переговори не можна вважати альтернативним

способом вирішення трудових спорів, оскільки вони є первинним і обов'язковим етапом врегулювання розбіжностей між сторонами трудових відносин, що прямо випливає з положень Кодексу законів про працю України [9] та Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» [10]. У науковій літературі альтернативні способи вирішення трудових спорів визначають як сукупність не заборонених законом процедур, спрямованих на мирне врегулювання суперечностей між сторонами на основі узгодження їхніх позицій та інтересів, які здійснюються самими сторонами конфлікту або з залученням інших осіб для вироблення взаємоприйнятного рішення [11, с.65].

На законодавчому рівні окремі аспекти застосування альтернативних способів вирішення трудових спорів врегульовані у Кодексі законів про працю [9] України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII, Законі України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» [10] від 03 березня 1998 року № 137/98-ВР, Законі України «Про медіацію» [12] від 16 листопада 2021 року № 1875-IX, а також у наказах Національної служби посередництва і примирення щодо положень про примирну комісію, трудовий арбітраж, інструкції про аналіз вимог працівників та інших нормативних актів [13].

Найбільш поширеним альтернативним способом вирішення трудових спорів є медіація. Медіація являє собою процес, у якому незалежний посередник (медіатор) допомагає сторонам конфлікту знайти взаємовигідне рішення, не приймаючи рішення самостійно, а лише сприяючи досягненню компромісу [14, с. 121]. Закон України «Про медіацію» № 1875-IX, який набрав чинності 15 листопада 2021 року, визначає правові засади та порядок проведення медіації як процедури врегулювання спору. Цим законом внесено зміни до Кодексу законів про працю України, зокрема доповнено його статтею 222-1 «Врегулювання трудових спорів шляхом медіації». Трудовий спір між працівником і роботодавцем незалежно від форми трудового договору може бути врегульовано шляхом медіації відповідно до Закону України «Про медіацію» з урахуванням особливостей Кодексу. Договір про проведення медіації та угода за її результатами укладаються в письмовій формі, а участь у медіації є добровільною [12].

Участь у медіації є добровільним волевиявленням учасників, ніхто не може бути примушений до її проведення, а сторони та медіатор можуть відмовитися від участі в будь-який момент. У процесі медіації сторони самостійно формулюють список питань для обговорення, варіанти вирішення конфлікту, зміст угоди, строки та методи її реалізації. Основним завданням медіації є прийняття такого рішення, яке задовольнить обидві сторони, що є запорукою успішного врегулювання трудового спору [14, с. 122].

Припис частини третьої ст. 221-1 КЗпП України, який встановлює правові наслідки невиконання чи неналежного виконання угоди за результатами медіації, підкреслює додатковий, а не замінний характер медіації щодо класичних способів вирішення трудових спорів, оскільки участь у медіаційній процедурі не позбавляє сторони права звернутися до комісії по трудових спорах або до суду. У цьому контексті участь сторони у тривалій процедурі медіації може бути визнана поважною причиною пропуску строків звернення, встановлених статтями 225 і 234 КЗпП України, що сприяє більш гнучкому поєднанню альтернативних і юрисдикційних форм захисту трудових прав [9].

На сьогодні в суспільстві ще існують певні упередження та стереотипи щодо застосування медіації при вирішенні спорів, пов'язані з її відносно недавньою появою в правовому полі. Ефективному впровадженню медіації у сферу праці сприятиме включення до трудового договору умови про проведення медіації у разі виникнення спору між працівником і роботодавцем, а також запровадження в Кодексі законів про працю України та Законі України «Про медіацію» чітких і послідовних механізмів вирішення індивідуального трудового спору за допомогою медіації [15, С. 25-27].

Традиційним для врегулювання колективних трудових спорів є звернення до примирної комісії. Примирна комісія є органом, створеним із представників сторін конфлікту, який намагається знайти рішення, прийнятне для всіх учасників спору. Примирні комісії створюються у випадку колективних трудових спорів і діють на основі Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)». Примирна комісія розглядає спори щодо встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту, укладення чи зміни колективного договору або угоди [10].

Ще одним способом вирішення колективних трудових спорів є звернення до трудового арбітражу. Трудовий арбітраж є органом, який складається із залучених сторонами колективного трудового спору фахівців, експертів та інших осіб і приймає рішення по суті колективного трудового спору [16, с. 62]. Трудовим арбітражем можуть розглядатися спори щодо встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту, укладення чи зміни колективного договору або угоди, виконання колективного договору або окремих його положень, а також невиконання законодавства про працю [17, с. 343].

До альтернативних способів вирішення індивідуальних трудових спорів належить звернення до комісії по трудових спорах. Комісія по трудових спорах є постійно діючим органом, який створюється та діє на підприємстві, установі або організації. Основним завданням такого органу є вирішення індивідуальних трудових спорів. Комісія здійснює свою діяльність на основі принципів законності, рівності сторін і гласності відповідно до Кодексу законів про працю України [9]. Комісія, як правило, розглядає спори про переведення на іншу роботу та зміну умов трудового договору, використання належного працівникові часу відпочинку, накладення дисциплінарних стягнень, оплату праці, застосування норм і правил, установлених законодавством, колективними договорами та угодами, локальними актами підприємства [17, с. 324].

Європейське законодавство, спираючись на практику врегулювання трудових конфліктів, розрізняє п'ять основних процедур альтернативного вирішення спорів у сфері праці: примирення, медіацію, арбітраж, залучення інспекторів праці чи омбудсменів, а також позасудові Alternative Dispute Resolution (далі-ADR) за участю соціальних партнерів. Такий підхід відображає різноманіття інструментів реагування на трудові конфлікти та дозволяє добирати оптимальну процедуру з урахуванням характеру спору, статусу сторін і рівня розвитку соціального діалогу в конкретній державі.

Примирення як різновид ADR у трудових відносинах передбачає діяльність неупередженої третьої сторони, яка організовує комунікацію між учасниками конфлікту та стимулює їх до взаємних поступок задля досягнення узгодженого рішення. Посередник вислуховує сторони, у тому числі дистанційно, сприяє виробленню прийнятного результату - від компенсації до організаційних змін - не нав'язуючи власного варіанту вирішення спору, а лише фіксуючи досягнуту домовленість.

Медіація у трудових спорах у європейських країнах реалізується здебільшого у двох форматах: традиційна медіація, близька до примирення і пов'язана з можливістю надання медіатором необов'язкових рекомендацій, та реляційна медіація, спрямована на збереження чи відновлення трудових відносин у майбутньому, а не на розподіл відповідальності. В останньому випадку медіатор стимулює сторони до спільного пошуку варіантів розв'язання спору, зазвичай без залучення адвокатів, а результат процедури не оформлюється у формі класичного судового чи арбітражного рішення, що підкреслює її добровільний і конфіденційний характер [18, с. 40].

Арбітраж як форма альтернативного вирішення трудових спорів полягає у передачі конфлікту на розгляд нейтрального арбітра або колегії арбітрів, чиї рішення є обов'язковими для виконання сторонами. На відміну від медіації та примирення, орієнтованих на консенсус, арбітраж за структурою наближається до судового процесу, однак відзначається більшою гнучкістю процедури, скороченими строками та спеціалізацією арбітрів у сфері трудового права.

Залучення інспекторів праці та омбудсменів до вирішення трудових спорів розглядається як специфічний різновид ADR, у межах якого фахівці, наділені контрольними та консультативними повноваженнями, розглядають скарги працівників, перевіряють дотримання трудового законодавства та, у певних випадках, сприяють досягненню погодженого рішення. У ряді держав функції омбудсмена закріплені як за державними органами, що опікуються, зокрема, справами про дискримінацію, так і за приватними структурами, які створюють внутрішні механізми досудового врегулювання спорів на рівні підприємства.

Позасудові ADR у сфері праці базуються на потенціалі соціального діалогу й реалізуються через профспілки, ради підприємств, двосторонні примирні комісії та інші органи, діяльність яких регламентується колективними договорами та галузевими угодами. Такі структури розглядають індивідуальні й колективні трудові спори, ухвалюють рішення з можливістю апеляції в межах системи соціального партнерства й водночас виконують фільтруючу функцію, запобігаючи надмірному перенавантаженню судів справами, що можуть бути врегульовані без звернення до юрисдикційних органів.

У більшості держав Європейського Союзу (крім Франції) альтернативні процедури вирішення трудових спорів допускаються й активно застосовуються ще до початку розгляду справи по суті, що закріплює за ADR статус первинного інструменту реагування на трудові конфлікти. При цьому в одних країнах домінують судові форми ADR з помітною участю суду в організації примирних процедур, тоді як в інших пріоритет віддається позасудовим механізмам на основі розвинених інститутів соціального партнерства [19].

Нормативні моделі закріплення ADR у трудовій сфері істотно різняться: з початку 2000-х років у низці європейських країн ухвалюються спеціальні закони та підзаконні акти, спрямовані на інституціоналізацію альтернативних процедур. Ключовими мотивами таких реформ є скорочення витрат на судове провадження, прискорення розгляду трудових спорів і запровадження гнучкіших, конфіденційних і більш орієнтованих на компроміс форм захисту трудових прав.

Румунія демонструє модель, у якій розвиток ADR поєднується з конституційно гарантованим правом на доступ до суду, що обмежує можливість запровадження обов'язкових позасудових процедур. Законодавство цієї країни передбачає обов'язковість примирення у колективних трудових

спорах і використання медіації та арбітражу переважно як добровільних механізмів, тоді як щодо індивідуальних спорів медіація розглядається як доповнення до судового захисту, дозволяючи працівникам комбінувати різні способи відновлення порушених прав [20].

Органи соціального діалогу в Румунії, створені на підставі секторіальних та корпоративних колективних договорів, виконують функції постійних примирних комітетів, що розглядають спори про виконання, зміну, зупинення чи припинення дії колективних угод. Така модель альтернативних процедур сприяє розвантаженню судової системи та одночасно гарантує стороні трудового спору можливість звернення до суду, якщо позасудові механізми виявляться неефективними або небажаними [21].

У Німеччині механізми ADR у трудовій сфері поєднують ефективні судові й позасудові процедури, що забезпечує швидкий та відносно недорогий захист трудових прав. Кожна справа в суді першої інстанції починається з примирного слухання, орієнтованого на укладення мирової угоди, причому сторони можуть обрати медіацію, а у випадку успішного врегулювання конфлікту судові витрати зазвичай зводяться до мінімуму.

Особливістю німецької моделі є значна роль виробничих рад, які уповноважені розглядати скарги працівників щодо дискримінації, несправедливого поводження чи інших порушень та, за відсутності згоди з роботодавцем, ініціювати передання спору до арбітражного комітету підприємства. Цей комітет, сформований із представників сторін під головуванням незалежної особи, виступає внутрішнім ADR-органом, а у разі недосягнення згоди будь-яка із сторін може звернутися до трудового суду [22].

У Норвегії альтернативні механізми вирішення трудових спорів представлені Погоджувальною радою, Комісією з вирішення спорів у сфері дотримання законодавства про робоче середовище, а також процедурами медіації, які можуть бути як позасудовими, так і судовими. Завдяки цьому учасники трудових правовідносин мають змогу обирати конкретний формат ADR залежно від предмета спору - від порушень режиму робочого часу чи права на відпустку до комплексних конфліктів щодо організації праці.

Італійська модель ADR у трудових спорах спирається на принцип обов'язкової попередньої спроби адміністративного примирення перед зверненням до суду, що здійснюється спеціальною комісією органів праці. У разі виявлення судом відсутності такої спроби провадження може бути зупинено, а сторони зобов'язують пройти примирну процедуру, що стимулює більш активне використання досудових механізмів у врегулюванні трудових конфліктів [23].

У Сполученому Королівстві ключовим суб'єктом у системі ADR виступає Служба консультацій, примирення та арбітражу (Acas), яка здійснює досудове примирення і супроводжує справи у трудових трибуналах. Перевага надається дистанційним формам комунікації з учасниками спору та узгодженню розміру компенсації, оскільки більшість працівників залишають робоче місце ще до подання заяви, що зменшує практичне значення поновлення на посаді як цілі врегулювання конфлікту [19].

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що альтернативні способи вирішення трудових спорів є ефективним інструментом захисту трудових прав, який забезпечує добровільність, конфіденційність та автономію сторін у врегулюванні конфліктів. В Україні законодавчу основу для їх застосування закладено прийняттям Закону «Про медіацію» 2021 року та внесенням відповідних змін до КЗпП. Водночас досвід країн ЄС - Німеччини, Норвегії, Румунії, Великої Британії, Італії - свідчить про необхідність системного підходу до інституціоналізації АВС: розвитку соціального партнерства, внутрішньокорпоративних механізмів врегулювання спорів та обов'язкових примирних процедур до звернення до суду. Імплементація кращих практик ЄС сприятиме розвантаженню судової системи та підвищенню ефективності захисту трудових прав в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Правнича клінічна освіта в Україні: Навчальний посібник / за заг. ред. В.М. Сущенка. К.: Ваіте, 2020. 274 с. URL: https://www.osce.org/files/f/ documents/d/7/481582.pdf.
2. Про альтернативне вирішення спорів. Український центр медіації та переговорів: веб-сайт. URL: https://ukrmediation.com.ua/ua/korysna-informatsiia/pro-alternatyvne-vyrishennia-sporiv.
3. Альтернативні способи вирішення спорів. Національна асоціація адвокатів України: веб-сайт. URL: https://unba.org.ua/publications/8920-al-ternativni-sposobi-virishennya-sporiv.html.
4. Alternative dispute resolution. Legal Information Institute: website. URL: https://www.law.cornell.edu/wex/alternative_dispute_resolution.
5. Law Reform Commission. Alternative Dispute Resolution: Mediation and Conciliation: report of Law Reform Commission of Ireland (LRC 98-2010). 2010. 231 p. URL: https://www.lawreform.ie/_fileupload/reports/r98adr.pdf.
6. Шинкар Т.І. Сутність процедур примирення в системі альтернативного вирішення юридичних конфліктів (спорів). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* 2017. № 876. С. 219-226. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13220/219-226.pdf.

7. Любченко Я.П. Сутність альтернативних способів вирішення правових спорів. *Актуальні проблеми держави і права.* 2017. Вип. 79. С. 66-72. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1e27b346-6fdd-48b3-a2e2-4be92563826e/content.
8. Лазор В.В. Проблеми правового регулювання трудових спорів і конфліктів за умов формування ринкових відносин в Україні: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2005. 40 с.
9. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.121971 року № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08.
10. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) : Закон України від 03.03.1998 № 137/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1998. № 34. ст. 227. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137/98-вр#Text.
11. Альтернативні способи вирішення трудових спорів. В.Я. Бурак, Л.В. КулачокТітова, П.Д. Пилипенко, Н.І. Чудик-Білоусова ; під ред. У. Гелльманна, П.Д. Пилипенка. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. 172 с.
12. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 року № 1875-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 7. ст. 51. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20.
13. Про затвердження Положення про примирну комісію: Наказ Національної служби посередництва і примирення від 01.12.2020 року № 67. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0067299-20#Text.
14. Порицька Ю.М. Зарубіжний досвід медіації при розгляді трудових спорів та можливості його використання в Україні. *Європейські перспективи.* 2023. № 4. С. 120-125. DOI https://doi.org/10.32782/EP.2023.4.19.
15. Венедіктов С.В. Правові проблеми врегулювання трудових спорів шляхом медіації. Проблеми реформування соціального законодавства в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови: матеріали Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Київ, 8 листопада 2024 р.) / за ред. Д.І. Сірохи, С.М. Черноус, І.С. Сахарук; уклад. М.О. Денисюк. 220 с.
16. Терех О.А. Альтернативні способи розв'язання трудових спорів: практика України та ЄС. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* 2020. № 2 (113). С. 61-66. URL: http://visnyk.law.knu.ua/images/articles/Terekh.pdf.
17. Трудове право України: підручник (за ред. проф. О. М. Ярошенко). Харків: Вид-во 2022. 376 с.
18. Середа О.Г. Медіація (посередництво) як альтернативний спосіб вирішення трудового спору. *Право та інновації.* 2017. № 2. С. 38–45. URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/Sereda18.pdf.
19. Дрозд О.Ю. Зарубіжний досвід застосування медіації та інших альтернативних процедур вирішення спорів. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 2. С. 133-136. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/28.
20. Felicia Roşioru. Labour dispute mediation in Romania: an alternative way? HUNGARIAN LABOUR LAW E-Journal 2017/1. 2017. URL: https://hllj.hu/letolt/2017_1_a/A_02_Rosioru_HLLJ_2017_1.pdf.
21. Act No. 62 of 10 May 2011 concerning Social Dialogue. Official Gazette (Monitorul Oficial), 2011-05-10, № 322. URL: https://legislatie.federatiasanitas.ro/wp-content/uploads/sites/20/2021/06/Legea-nr.-62-2011-a-dialogului-social.pdf.
22. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Germany: Individual disputes at the workplace – alternative disputes resolution. 2010. URL: https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/all/thematic-feature-individual-labouremployment-disputes-and-courts-2.
23. Betriebsverfassungsgesetz in der Fassung der Bekanntmachung vom 25. September 2001 (BGBl. I S. 2518), das zuletzt durch Artikel 6d des Gesetzes vom 16. September 2022 (BGBl. I S. 1454) geändert worden ist. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/betrvg/BetrVG.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Кузнецова М.Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.70

ЗВІЛЬНЕННЯ ЗА ПРОГУЛ БЕЗ ПОВАЖНОЇ ПРИЧИНИ У ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ: СУДОВА ПРАКТИКА

Менів Л.Д.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-4491-3218
e-mail: meniv17@gmail.com

Менів Л.Д. Звільнення за прогул без поважної причини у період дії воєнного стану: судова практика.

У статті досліджуються особливості звільнення працівників за прогул без поважних причин у період дії воєнного стану в Україні. Проаналізовано норми трудового законодавства, зокрема положення КЗпП України та Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», що регулюють підстави та порядок припинення трудового договору з ініціативи роботодавця за прогул без поважної причини. Особливу увагу приділено трансформації традиційного підходу до визначення поняття прогулу та критеріїв поважності причин відсутності працівника на роботі в умовах воєнних дій, обмеження пересування, перебування на тимчасово окупованих територіях та інших обставин, пов'язаних із воєнним станом.

У роботі проаналізовано актуальну судову практику, зокрема правові позиції Верховного Суду, які формують підходи до оцінки поважності причин відсутності працівників на роботі та визначення законності їх звільнення за прогул. Окремо розглянуто процедуру документального оформлення факту відсутності працівника, розподіл доказового тягаря між сторонами трудового спору та послідовність дій роботодавця при застосуванні дисциплінарного стягнення у вигляді звільнення.

Досліджено практичні аспекти фіксації відсутності працівника на роботі, зокрема оформлення службових записок, актів про відсутність працівника, витребування письмових пояснень та інші способи з'ясування причин неявки. Проаналізовано підходи судів щодо оцінки поважності причин відсутності, зокрема у випадках, коли така відсутність зумовлена бойовими діями, небезпекою для життя, перебуванням на тимчасово окупованих територіях, перебоями в роботі транспорту або зв'язку.

Зроблено висновок, що в умовах воєнного стану застосування звільнення за прогул потребує врахування об'єктивних обставин, які можуть перешкоджати працівнику виконувати трудові обов'язки, а також суворого дотримання роботодавцем встановленої процедури. Обґрунтовано необхідність удосконалення законодавчого регулювання з метою забезпечення балансу інтересів працівника і роботодавця та зменшення кількості трудових спорів.

Ключові слова: трудові правовідносини, прогул, звільнення працівника, воєнний стан, поважні причини відсутності, трудовий спір, судова практика, Верховний Суд.

Meniv L.D. Dismissal for absenteeism without a valid reason during the period of martial law: judicial practice.

The article examines the features of dismissing employees for absenteeism without good reason during the period of martial law in Ukraine. The norms of labor legislation are analyzed, in particular the provisions of the Labor Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On the Organization of Labor Relations under Martial Law", which regulate the grounds and procedure for terminating an employment contract at the initiative of the employer for absenteeism without good reason. Particular attention is paid to the transformation of the traditional approach to defining the concept of absenteeism and the criteria for the validity of the reasons for the employee's absence from work in conditions of military operations, restrictions on movement, stay in temporarily occupied territories and other circumstances related to martial law. The paper analyzes current judicial practice, in particular the legal positions of the Supreme Court, which form approaches to assessing the validity of the reasons for the absence of employees from work and determining the legality of their dismissal for absenteeism. Separately, the procedure for documenting the fact of an employee's absence, the distribution of the burden of proof between the parties to a labor dispute, and the sequence of actions of the employer when applying disciplinary sanctions in the form of dismissal are considered.

The practical aspects of recording an employee's absence at work are studied, in particular, the preparation of service notes, acts of employee absence, requesting written explanations, and other methods of clarifying the reasons for non-appearance. The approaches of the courts to assessing the seriousness of the reasons for absence are analyzed, in particular in cases where such absence is due to hostilities, danger to life, stay in temporarily occupied territories, disruptions in transport or communications.

The conclusion is made that in conditions of martial law, the application of dismissal for absenteeism requires taking into account objective circumstances that may prevent the employee from performing his labor duties, as well as strict adherence by the employer to the established procedure. The need to improve legislative regulation is substantiated in order to ensure a balance of interests between the employee and the employer and reduce the number of labor disputes.

Key words: labor relations, absenteeism, employee dismissal, martial law, valid reasons for absence, labor dispute, case law, Supreme Court.

Постановка проблеми. Запровадження в Україні воєнного стану суттєво вплинуло на сферу трудових правовідносин. Особливого значення набули питання належного виконання працівниками трудових обов'язків в умовах бойових дій, тимчасової окупації окремих територій, евакуації населення, перебоїв у роботі транспорту та зв'язку, електроенергії тощо. За таких обставин зростає кількість трудових спорів, пов'язаних із розірванням трудового договору за прогул без поважних причин.

Водночас традиційне розуміння прогулу як підстави для звільнення, закріплене у КЗпП України, зазнає трансформації під впливом спеціального правового регулювання, передбаченого Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану».

Судова практика, зокрема правові позиції Верховного Суду, відіграє ключову роль у формуванні єдиного підходу до вирішення таких спорів. Проте аналіз судових рішень свідчить про наявність дискусійних аспектів та неоднорідність підходів до оцінки обставин, пов'язаних із воєнними діями, простоєм підприємств, мобілізацією працівників, перебуванням на тимчасово окупованих територіях тощо.

У зв'язку з цим, актуалізується потреба в комплексному науковому дослідженні особливостей звільнення за прогул у період дії воєнного стану з урахуванням сучасної судової практики та специфіки правового режиму воєнного стану.

Стан дослідження проблематики. Питання звільнення працівника за прогул без поважної причини традиційно досліджувалося у науковій літературі в межах загальних проблем трудового права. Окремі аспекти цієї тематики висвітлювалися у працях таких науковців, як А. Білоха, О. Валецька, В. Жернаков, Д. Катеризюк, М. Купчак, С. Михайленко, Н. Полішко, Н. Федосенко та інших. У своїх роботах вони аналізували підстави та порядок звільнення за прогул, поняття поважних причин відсутності на роботі, а також практичні аспекти застосування відповідних норм трудового законодавства.

Водночас слід зазначити, що в сучасних умовах правового регулювання, пов'язаних із запровадженням воєнного стану в Україні, спеціальних комплексних наукових досліджень, присвячених саме звільненню працівників за прогул без поважних причин у період дії воєнного стану, фактично немає. Більшість наявних наукових праць була підготовлена ще до запровадження воєнного стану і не враховує нові умови трудових відносин.

Метою статті є аналіз правового регулювання звільнення за прогул у період дії воєнного стану, дослідження актуальної судової практики, зокрема правових позицій Верховного Суду.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 4 ст. 40 КЗпП України трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір до закінчення строку його чинності можуть бути розірвані роботодавцем у випадку прогулу (в тому числі відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин [1].

Аналіз положень ч. 4 ст. 40 КЗпП України свідчить про те, що законодавець визначає прогул лише через вказівку на часовий критерій відсутності працівника на роботі та відсутність поважних причин такої поведінки. Водночас закон не містить чіткого нормативного визначення цього поняття, що зумовлює необхідність його тлумачення через судову практику та доктринальні підходи. Така ситуація створює певну правову невизначеність і може призводити до неоднакового застосування відповідної норми у практиці роботодавців та судів.

Визначення поняття прогулу міститься у п. 24 постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.1992 р. «Про практику розгляду судами трудових спорів»: «При розгляді позовів про поновлення на роботі осіб, звільнених за п. 4 ст. 40 КЗпП, суди повинні виходити з того, що передбаченим цією нормою закону прогулом визнається відсутність працівника на роботі як протягом усього робочого

дня, так і більше трьох годин безперервно або сумарно протягом робочого дня без поважних причин (наприклад, у зв'язку з поміщенням до медвитверезника, самовільне використання без погодження з власником або уповноваженим ним органом днів відгулів, чергової відпустки, залишення роботи до закінчення строку трудового договору чи строку, який працівник зобов'язаний пропрацювати за призначенням після закінчення вищого чи середнього спеціального учбового закладу)» [2].

Таким чином, зазначена постанова фактично виконує функцію офіційного тлумачення поняття прогулу, яке протягом тривалого часу залишається законодавчо невизначеним. Судова практика, сформована на основі цієї постанови, стала важливим орієнтиром для правозастосування у сфері трудових відносин.

У постанові Верховного Суду від 11 березня 2020 року у справі № 459/2618/17 (провадження № 61-47902св18) зазначено, що прогул - це відсутність працівника на роботі без поважних причин більше трьох годин (безперервно або в цілому). Для звільнення працівника на такій підставі власник або уповноважений ним орган повинен мати докази, що підтверджують відсутність працівника на робочому місці більше трьох годин протягом робочого дня. Для встановлення факту прогулу, тобто факту відсутності особи на робочому місці більше трьох годин протягом робочого дня без поважних причин, суду необхідно з`ясувати поважність причини такої відсутності. Поважними причинами визнаються такі причини, що виключають вину працівника [3].

Отже, Верховний Суд у своїй правовій позиції наголошує на необхідності доведення роботодавцем не лише факту відсутності працівника на роботі, а й відсутності поважних причин такої неявки. Це свідчить про те, що дисциплінарна відповідальність у трудових правовідносинах має застосовуватися з урахуванням принципу вини працівника. Відсутність вини виключає можливість притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності у вигляді звільнення.

Варто зазначити, що така підстава, як прогул без поважної причини, є однією з найбільш розповсюджених підстав для розірвання трудового договору за ініціативою роботодавця. Так, наприклад в Єдиному державному реєстрі судових рішень наявна досить велика кількість судових рішень з приводу поновлення на роботі незаконно звільненого працівника за п. 4 ч. 1 ст. 40 КЗпП України. І дійсно, здебільшого оспорювані рішення роботодавців приймаються з порушенням норм матеріального права та процедури звільнення за вищезазначеною підставою. [4, с. 52].

У юридичній науці виокремлюють такі спеціальні ознаки прогулу: – відсутність на роботі як нез'явлення, невихід на роботу. Такий підхід відповідає філологічному змісту цього поняття, адже прогул – це неявка, невихід на роботу без поважної причини; – тривалість не менше ніж робочий день або зміна (незалежно від її тривалості). Звичайно, прогул не може визначатися шляхом сумарного підрахунку декількох періодів відсутності в один чи різні дні; – відсутність саме на роботі, а не на робочому місці; – відсутність на роботі без поважних причин (тому тавтології, що простежується у нинішній редакції п. 4 ст. 40 КЗпП, треба уникнути) [5, с. 52].

Наукові підходи до визначення поняття прогулу свідчать про існування різних доктринальних позицій щодо його змісту. Одні дослідники пов'язують прогул виключно з фактом відсутності працівника на роботі протягом певного часу, тоді як інші підкреслюють необхідність врахування суб'єктивного елементу – вини працівника. Така дискусійність підтверджує складність правової природи прогулу як дисциплінарного проступку.

У період дії воєнного стану підхід до застосування звільнення за прогул зазнав певних змін. Так, відповідно до ч.3 ст.5 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» у період дії воєнного стану працівник, робоче місце якого розташоване на територіях активних бойових дій, який відсутній на роботі, не підлягає звільненню на підставі п. 4 ч. 1 ст. 40 КЗпП України [6].

Отже, встановлення законодавчої заборони на звільнення працівника за прогул у разі розташування робочого місця на території активних бойових дій має важливе соціально-правове значення. Такий підхід спрямований на захист працівників, які об'єктивно не мають можливості виконувати свої трудові обов'язки через загрозу життю та здоров'ю.

Верховний Суд у постанові від 6 червня 2024 року у справі № 367/569/23 щодо скасування наказу про звільнення, поновлення на роботі, стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу та відшкодування моральної шкоди дійшов до висновку, що відсутність працівника на роботі в умовах воєнного стану не є прогулом без поважної причини, якщо причини відсутності пов'язані з бойовими діями, загрозою життю або іншими надзвичайними обставинами. Робоче місце та посада зберігаються, поки не буде з'ясовано обставини [7].

У разі вчинення працівником прогулу на території, де немає бойових дій, роботодавець має право застосувати до працівника дисциплінарне стягнення. Частина 1 ст. 147 КЗпП України передбачає, що за порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один з таких заходів стягнення: 1) догана; 2) звільнення.

Верховний Суд у постанові від 13.09.2017 у справі № 761/30967/15-ц) наголосив: для звільнення з підстави прогулу роботодавець повинен мати докази, які підтверджують факт відсутності працівника понад три години протягом робочого дня. При цьому ключовим фактором є не лише сам факт відсутності, а й з'ясування поважності причини такої відсутності [8].

Оскільки звільнення на підставі п. 4 ч. 1 ст. 40 КЗпП є видом дисциплінарного стягнення (п. 2 ч. 1 ст. 147 КЗпП), відповідно до правозастосовної практики має бути доведене порушення трудової дисципліни без поважних причин.

Звільнення працівника за прогул передбачає здійснення ряду послідовних дій, які можна розділити на декілька етапів.

1. Виявлення відсутності працівника на роботі.

Виявлення відсутності працівника на роботі — це встановлення факту, що працівник не з'явився на робочому місці у свій робочий час без попередження або без підтвердженої поважної причини. Саме по собі виявлення відсутності працівника на роботі не достатньо і воно має бути зафіксовано. На практиці про факт відсутності працівника на роботі керівник підприємства повідомляється доповідною (службовою) запискою. Доповідна (службова) записка – це службовий документ, у якому керівник підрозділу або відповідальна особа інформує керівника підприємства про факт відсутності працівника на роботі.

У доповідній (службовій) записці має бути зазначено про те, що працівник відсутній на робочому місці та на території суб'єкта господарювання. Доповідна (службова) записка подається керівнику безпосередньо в день нез'явлення працівника на роботі і є підставою для складання акту про відсутність або запиту пояснення від працівника.

У Постанові Верховного Суду від 07.09.2022 року у справі № 554/5630/19 (провадження № 61-60св20) зазначено, що робочим місцем працівника вважається певна зона, де працівник знаходиться і працює із застосуванням у процесі роботи різних технічних та/або інших засобів. Трудова діяльність працівника може здійснюватися (а відповідно його робоче місце може знаходиться) безпосередньо на підприємстві (фіксоване робоче місце) або в межах іншого територіального простору, який використовує працівник для виконання трудових обов`язків. Прогулом необхідно вважати відсутність працівника не просто на робочому місці, а й на роботі. Відсутність працівника за фіксованим робочим місцем за умови, що він виконує трудові функції на території підприємства, не є прогулом [9].

2. Фіксація факту відсутності працівника на роботі.

Фіксація відсутності працівника на роботі у випадку можливого прогулу є ключовим етапом доведення порушення трудової дисципліни. На вказаному наголошено у постанові Верховного Суду від 02 грудня 2025 року у справі № 398/3043/23 (провадження № 61-11855св25) [10].

Саме належне документальне оформлення факту відсутності працівника має вирішальне значення у випадку подальшого трудового спору, оскільки суди насамперед перевіряють наявність і правильність доказів, що підтверджують прогул.

Основним документом, яким фіксується відсутність працівника на робочому місці, є акт про відсутність працівника на роботі. Він складається у день виявлення відсутності працівника, зазвичай безпосереднім керівником або уповноваженою ним особою або комісією. У документі обов'язково зазначаються: дата, час і місце складання акта; прізвище, ім'я та посада працівника, який відсутній; точний період відсутності; обставини виявлення відсутності; відомості про те, чи намагався роботодавець зв'язатися з працівником; підписи осіб, які склали акт. У разі постійної відсутності працівника на роботі такі акти можуть складатися щоденно. Оскільки підприємство веде табелі обліку робочого часу, то в табелі позначаються як відпрацьовані дні, так і нез'явлення на роботу.

Належне документальне оформлення факту відсутності працівника на роботі є однією з ключових гарантій законності застосування дисциплінарного стягнення. Судова практика свідчить, що у разі недотримання роботодавцем процедури фіксації прогулу звільнення працівника часто визнається незаконним. Таким чином, дотримання процедурних вимог має не менш важливе значення, ніж встановлення самого факту порушення трудової дисципліни.

3. Вжиття заходів для з'ясування причин відсутності працівника на роботі.

Після фіксації у акті факту відсутності працівника на роботі потрібно з`ясувати, чим така відсутність була викликана.

При цьому законодавство не встановлює переліку способів з'ясування причин відсутності працівника, що надає роботодавцю можливість використовувати різні форми комунікації та перевірки інформації. З цією метою роботодавець на власний розсуд може, зокрема: здійснити телефонний дзвінок працівникові або членам його сім'ї з метою встановлення можливих причин відсутності; надіслати повідомлення працівникові за допомогою доступних месенджерів або інших засобів електронної комунікації; направити лист на особисту електронну поштову скриньку працівника із

запитом щодо причин його відсутності; відвідати працівника за місцем його реєстрації або фактичного проживання для з'ясування обставин відсутності; надіслати працівникові письмовий лист із повідомленням про вручення з пропозицією надати письмові пояснення щодо причин відсутності; звернутися до контактної особи працівника, зазначеної в його особовій справі, з метою отримання інформації про можливі причини його відсутності; перевірити внутрішні документи підприємства (графіки відпусток, накази про відрядження, заяви на відпустку, листки непрацездатності тощо) для встановлення можливих підстав відсутності працівника; отримати пояснення від безпосереднього керівника або інших працівників структурного підрозділу щодо обставин відсутності працівника; за наявності відповідної інформації здійснити уточнення щодо можливого перебування працівника на лікуванні чи у медичному закладі в межах, визначених законодавством тощо.

У трудовому праві діє принцип захисту працівника, тому роботодавець має обов'язок довести відсутність поважних причин для неявки на роботу**.** Якщо причини відсутності невідомі, то важливим етапом у процедурі звільнення є витребування письмових пояснень у працівника. Пояснення причин відсутності повинно бути викладене особисто працівником та підтверджене його підписом. Відмова від надання пояснень також фіксується актом.

Такий порядок ґрунтується на положеннях ст. 149 КЗпП України, яка передбачає, що до застосування дисциплінарного стягнення роботодавець повинен зажадати від порушника трудової дисципліни письмові пояснення.

Найбільш дискусійним моментом є визначення, того чи була причина відсутності поважною.

Законодавство не містить вичерпного переліку поважних причин відсутності на роботі, тому в кожному випадку оцінка поважності причини відсутності на роботі дається, виходячи з конкретних обставин. Тому, поважними причинами мають бути обставини, які перешкоджали працівнику з`явитися на роботу і не могли бути ним усунуті. Зазначені висновки викладено у постановах Верховного Суду від 28 квітня 2022 року у справі № 761/48981/19 [11], від 14 червня 2023 року у справі № 727/3770/21 [12].

Постанова Верховного суду від 12.01.2026 року справі № 712/10356/24 провадження № 61-13553 [13] зазначає, що відповідно до сталої судової практики причину відсутності працівника на роботі можна вважати поважною, якщо явці на роботу перешкоджали істотні обставини, які не можуть бути усунуті самим працівником, зокрема: пожежа, повінь (інші стихійні лиха); аварії або простій на транспорті; виконання громадянського обов`язку (надання допомоги особам, потерпілим від нещасного випадку, порятунок державного або приватного майна при пожежі, стихійному лиху); догляд за захворілим зненацька членом родини; відсутність на роботі з дозволу безпосереднього керівника; відсутність за станом здоров`я.

Вирішуючи питання про поважність причин відсутності на роботі працівника, звільненого за пунктом 4 статті 40 КЗпП України, суд повинен виходити з конкретних обставин і враховувати всі надані сторонами докази.

Відсутність працівника на роботі в період дії воєнного стану не може бути кваліфікована як прогул без поважної причини. Якщо з таким працівником відсутній зв'язок, до з'ясування причин і обставин його відсутності за ним зберігаються робоче місце та посада, трудові відносини не припиняються, однак час таких неявок не зараховується до стажу роботи, що дає право на щорічну відпустку, та в загальному порядку не підлягає оплаті.

До такого висновку дійшов Верховний Суд у постанові від 6 червня 2024 року у справі № 367/569/23 щодо скасування наказу про звільнення, поновлення на роботі, стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу та відшкодування моральної шкоди [14].

Отже, узагальнення судової практики дає підстави стверджувати, що поважними причинами відсутності на роботі визнаються обставини, які мають об'єктивний характер, не залежать від волі працівника та фактично унеможливлюють виконання ним трудових обов'язків. Такий підхід дозволяє забезпечити баланс між інтересами роботодавця щодо дотримання трудової дисципліни та гарантіями захисту трудових прав працівника.

На сьогодні, у Верховній Раді України зареєстровано законопроєкт № 14235 [15] про внесення змін до ст. 40 КЗпП України щодо уточнення можливих підстав звільнення працівника з роботи з ініціативи роботодавця через відсутність на робочому місці більше трьох годин для гарантування захисту працівника від незаконного звільнення.

Пропонується ст.40 КЗпП України доповнити частиною третьою такого змісту: «Звільнення з підстави, зазначеної у пункті 4 частини першої цієї статті допускається, після з'ясування поважності причини відсутності працівника на роботі. Причину відсутності працівника на роботі можна вважати поважною, якщо явці на роботу перешкоджали істотні обставини, які не можуть бути усунуті самим працівником, зокрема: пожежа, повінь (інші стихійні лиха); аварії або простій на транспорті; воєнні дії (у тому числі оголошену повітряну тривогу через ракетну небезпеку), виконання

громадянського обов`язку (надання допомоги особам, потерпілим від нещасного випадку, порятунок державного або приватного майна при пожежі, стихійному лиху, тощо); догляд за захворілим зненацька членом родини; відсутність на роботіз дозволу безпосереднього керівника; відсутність за станом здоров`я, тощо.».

Ініціатива щодо внесення змін до ст. 40 КЗпП України свідчить про прагнення законодавця усунути існуючі прогалини у правовому регулюванні звільнення за прогул. Закріплення на законодавчому рівні критеріїв поважності причин відсутності працівника на роботі сприятиме підвищенню правової визначеності та зменшенню кількості трудових спорів.

4. У разі виявлення, що причини відсутності неповажні, — звільнення працівника з роботи за прогул.

На підставі результатів службового розслідування роботодавець має право звільнити працівника за прогул (п. 4 ст. 40 КЗпП) для чого необхідно видати наказ про звільнення. Сьогодні дискусійним залишається питання щодо дати звільнення працівника за прогул без поважної причини. Днем звільнення вважається останній день роботи. Про це передбачено у наказі «Про затвердження Інструкції про порядок ведення трудових книжок працівників» N 58 від 29.07.93 р [16].

Якщо працівник працював після вчинення прогулу, то його звільняють в останній день роботи, але з дотриманням строків звільнення за прогул.

Якщо працівник, який вчинив прогул, не з'явився на роботі, то Мінсоцполітики в листі від 22.04.2019 р. № 82/0/22-19/133 [17] роз'яснило питання звільнення працівника за прогул так: днем звільнення за прогул має бути останній день роботи перед днем, коли працівник вчинив прогул, за умови, що після його вчинення, він більше не виходив на роботу. При цьому наказ про звільнення може бути виданий пізніше.

Судова практика з цього питання має різні підходи. Так, у постанові від 26.09.2018 р. у справі № 289/51/16-ц [18] Верховний Суд дійшов висновку, що працівник, який вчинив прогул, не може бути звільнений у день, який передує дню видання наказу про звільнення. А при розгляді іншої справи (постанова від 11.04.2019 р. у справі № 127/6694/17) [19] Верховний Суд зазначив законним звільнення працівника заднім числом.

Отже, належне документальне оформлення факту відсутності працівника має ключове значення для доведення законності звільнення за прогул. Недотримання роботодавцем встановленої процедури, навіть за наявності факту відсутності працівника на роботі, може бути підставою для визнання звільнення незаконним.

Висновок. Запровадження воєнного стану в Україні суттєво вплинуло на сферу трудових правовідносин, особливо на питання звільнення працівників за прогул без поважних причин. У нових умовах традиційне визначення прогулу та поважних причин його відсутності зазнає трансформації: об'єктивні обставини воєнного стану (бойові дії, загроза життю, обмеження пересування, перебування на тимчасово окупованих територіях) не можуть розцінюватися як прогул. Судова практика Верховного Суду України формує критерії оцінки поважності причин відсутності на роботі та підкреслює необхідність суворого дотримання процедури звільнення.

Аналіз законодавства та судової практики показує, що прогул як підстава для звільнення залишається однією з найспірніших форм дисциплінарного стягнення. В умовах воєнного стану застосування цієї підстави потребує гнучкого підходу, з урахуванням об'єктивних перешкод для працівника та гарантування балансу інтересів між працівником і роботодавцем. Ініціативи щодо внесення змін до ст. 40 КЗпП України, зокрема уточнення поняття прогулу та формулювання критеріїв поважності причин відсутності, є кроком до вдосконалення правового регулювання і зменшення трудових спорів.

Таким чином, сучасний стан правового регулювання звільнення за прогул в умовах воєнного стану потребує комплексного підходу, що поєднує чіткі законодавчі формулювання, належну процедурну дисципліну та врахування практики Верховного Суду для забезпечення ефективного захисту трудових прав працівників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-08. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text.
2. Постанова Пленуму ВСУ «Про практику розгляду судами трудових спорів» № 9 від 06.11.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-92.
3. Постанова Верховного Суду від 11.03.2020 р. у справі № 459/2618/17 https://zakononline.ua/court-decisions/show/88187525#google_vignette.
4. Білоха А. Питання можливості звільнення дистанційного працівника за прогул / А. Білоха // Міждисциплінарна науково-практична конференція «Сучасні проблеми розвитку

авіаційно-космічної галузі України: інженерія, бізнес, право», 5 лист. 2024 р.: тези доп.; наук. кер. Н. Федосенко. Харків, 2024. С. 52–56. https://dspace.library.khai.edu/xmlui/handle/123456789/8368?show.
5. Жернаков В. Відповідальність за прогул: проблеми регулювання. *Вісник Національної академії правових наук України*, № 3 (74) 2013. С. 171-178. https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8c929543-b770-4914-83d4-4a6b92d83113/content.
6. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#n12.
7. Постанова Верховного Суду від 06.06.2024 р. у справі № 367/569/23. https://ips.ligazakon.net/document/C028110.
8. Постанова Верховного Суду від 13.09.2017 р. у справі № 761/30967/15-ц. https://zakononline.ua/court-decisions/show/69073696.
9. Постанова Верховного Суду від 07.09.2022 р. у справі № 554/5630/19. https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=106708270.
10. Постанова Верховного Суду від 02.12. 2025 р. у справі № 398/3043/23. https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=132278913.
11. Постанова Верховного Суду від 28.04.2022 р. у справі № 761/48981/19 https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=104191728.
12. Постанова Касаційного Верховного Суду від 14.06.2023 р. у справі № 727/3770/21. https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_14_06_2023_roku_u_ spravi_727_3770_21.
13. Постанова Верховного суду від 12.01.2026 р. справі № 712/10356/24. https://protocol.ua/ua/postanova_vid_12_01_2026_roku_u_spravi_712_10356_24.
14. Постанова Верховного суду від 06.06. 2024 року у справі № 367/569/23. https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=119653141.
15. Проєкт Закону «Про внесення змін до статті 40 Кодексу законів про працю України щодо уточнення можливих підстав звільнення працівника з роботи з ініціативи роботодавця через відсутність на робочому місці більше трьох годин для гарантування захисту працівника від незаконного звільнення» № 4235 від 20.11.2025 р. https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/58811.
16. Про затвердження Інструкції про порядок ведення трудових книжок працівників: наказ Міністерства праві N 58 від 29.07.93 р https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0110-93#Tex.
17. Держпраці роз'яснило, коли відсутність на роботі не вважається прогулом. https://prokadry.com.ua/news/3314-derjprats-rozyasnilo-koli-vdsutnst-na-robot-ne-vvajatsya-progulom.
18. Постанова Верховного суду від 26.09.2018 р. у справі № 289/51/16-ц. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Ogliad_VP_VS_11_12_2020.pdf.
19. Постанова Верховного суду від 11.04.2019 р. у справі № 127/6694/17. https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1946248.

Дата першого надходження рукопису до видання: 3.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Менів Л.Д., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.71

РОЗІРВАННЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ З ІНІЦІАТИВИ РОБОТОДАВЦЯ: ПОШУК БАЛАНСУ МІЖ ЗАХИСТОМ ТА ГНУЧКІСТЮ У ПРОЄКТІ ТРУДОВОГО КОДЕКСУ

Сімутіна Я.В.,
докторка юридичних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця відділу цивільно-правових наук
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0001-7579-187X

Черноус С.М.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри трудового права
та права соціального забезпечення ННІ права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-0226-1696

Сімутіна Я.В., Черноус С.М. Розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця: пошук балансу між захистом та гнучкістю у проєкті Трудового кодексу.

Встановлення справедливого балансу між гнучкістю правового регулювання припинення трудових відносин та захистом інтересів працівника набуває особливої актуальності з огляду на поточну реформу трудового законодавства шляхом його рекодифікації. У зв'язку з цим, норми зареєстрованого у ВРУ урядового проєкту ТКУ (№ 14386), що унормовують підстави та порядок розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, потребують юридичного аналізу крізь призму міжнародних стандартів та положень Конституції України. У статті проаналізовано положення Конвенції МОП № 158 про припинення трудових відносин та Європейської соціальної хартії (переглянутої). Встановлено, що загальновизнаним на міжнародному рівні є принцип, за яким трудові відносини з працівниками не припиняються, якщо тільки немає законних підстав для такого припинення, пов'язаного із здібностями чи поведінкою працівника або викликаного виробничою потребою роботодавця. Обґрунтовано, що цей принцип знайшов відображення у проєкті ТКУ у відповідних нормах, що регулюють підстави та порядок припинення трудового договору, а також встановлюють гарантії працівникам при звільненні. Особливу увагу в статті приділено аналізу окремих підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, що найбільш гостро критикуються під час розгляду проєкту ТКУ в Парламенті. Наведено аргументи на користь того, що унормування підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця у проєкті ТКУ загалом відповідає міжнародним нормам та покликане забезпечити не лише баланс інтересів працівників і роботодавців, а й принцип гендерної рівності. Зроблено висновок, що закріплені у проєкті ТКУ підстави та порядок припинення трудового договору, хоч і характеризуються більшою гнучкістю порівняно з чинним законодавством про працю, однак не порушують сутнісного змісту конституційного права на захист від незаконного звільнення за умови збереження в ТКУ закритого переліку підстав для звільнення з ініціативи роботодавця, обов'язкових процедурних вимог, загальних гарантій для працівників у разі розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця та спеціальних гарантій для вразливих категорій працівників, а також гарантованого права на судовий захист.

Ключові слова: працівник, роботодавець, підстави припинення трудового договору, звільнення з причин економічного, технологічного, структурного чи організаційного характеру, систематичне невиконання обов'язків, втрата довіри, аморальний проступок, винне діяння працівника, проєкт Трудового кодексу України, рекодифікація.

Simutina Y.V., Chernous S.M. Termination of an employment contract at the employer's initiative: balancing protection and flexibility in the draft Labour Code.

Finding a fair balance between flexible legal regulation of termination of employment and protection of employee interests is particularly relevant in view of the current reform of labour legislation through its recodification. In this regard, the provisions of the government draft of the Labour Code (No. 14386) registered with the Verkhovna Rada, which regulate the grounds and procedure for terminating

an employment contract at the initiative of the employer, require legal analysis through the prism of international standards and the provisions of the Constitution of Ukraine. The article analyzes the provisions of ILO Convention No. 158 on the termination of employment and the European Social Charter (revised). It has been concluded that the principle that employment relationships are not terminated unless there are legal grounds related to the employee's abilities or behaviour, or to the employer's production needs, is generally recognized internationally. It is justified that this principle is reflected in the draft Labour Code in the relevant provisions governing the grounds and procedures for terminating an employment contract, as well as in the guarantees for employees upon dismissal. The article pays particular attention to the analysis of specific grounds for termination of an employment contract at the employer's initiative, which are most sharply criticized during the consideration of the draft Labour Code in Parliament. Arguments are presented in favour of the fact that the regulation of the grounds for termination of an employment contract at the initiative of the employer in the draft Labour Code generally complies with international standards and is intended to ensure not only a balance of interests between employees and employers, but also the principle of gender equality. It is concluded that the grounds and procedures for terminating an employment contract outlined in the draft Labour Code, although more flexible than current labour legislation, do not violate the essence of the constitutional right to protection against unlawful dismissal. This is contingent upon the Labour Code retaining a closed list of grounds for employer-initiated dismissals, mandatory procedural requirements, general safeguards for employees in cases of employment termination, specific protections for vulnerable employee categories, and the right to judicial review.

Key words: employee, employer, grounds for termination of an employment contract, dismissal for economic, technological, structural or organizational reasons, systematic failure to perform duties, loss of trust, immoral misconduct, culpable act of an employee, draft Labour Code of Ukraine, recodification.

Постановка проблеми. Трудове законодавство переважної більшості країн покликане регулювати процеси прийняття на роботу та звільнення, маючи на меті досягти справедливого балансу між гнучкістю для роботодавця та захистом інтересів працівника. Для України питання забезпечення такого балансу є особливо гострим у світлі поточної комплексної реформи трудового законодавства шляхом його рекодифікації. Ще до офіційної реєстрації у Верховній Раді України нового проєкту Трудового кодексу України (реєстр. № 14386 від 15.01.2026) [1] (далі – проєкт ТКУ) на адресу Уряду посипалися критичні зауваження та звинувачення у послабленні захисту від незаконного звільнення та спрощенні процедур припинення трудових відносин, утім, як правило, без належної аргументації. У зв'язку з цим норми проєкту ТКУ, що унормовують підстави та порядок розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, потребують юридичного аналізу крізь призму міжнародних стандартів та положень Конституції України.

Автори цієї статті ставлять за **мету** дослідити закріплені у проєкті ТКУ підходи до визначення окремих підстав і порядку розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця на предмет їх відповідності міжнародним трудовим стандартам та положенням Конституції України. На основі проведеного аналізу доцільно відповісти на питання: чи послаблює насправді новий проєкт ТКУ захист від незаконного звільнення, чи все ж його норми спрямовані на встановлення балансу між гнучкістю для роботодавця та захистом інтересів працівника?

Стан опрацювання проблематики. Проблематика підстав та порядку припинення трудових відносин, гарантій працівникам від незаконного звільнення була і є предметом наукових розвідок багатьох вчених у галузі трудового права. Серед робіт, безпосередньо присвячених означеній тематиці, варто відзначити монографічні праці Е.В. Бабенка «Захист трудових прав працівників при припиненні трудових правовідносин (у тому числі при банкрутстві» (2019) [2]; В.М. Зеленського «Правове регулювання припинення трудових правовідносин в Україні: проблеми теорії та практики» (2021) [3]; колективну монографію за загальною редакцією О.М. Ярошенка «Підстави припинення трудового контракту: теоретико-прикладний дискурс» (2024) [4]. У згаданих працях науковці досліджували як правове регулювання припинення трудового договору загалом, так і теоретичні та практичні проблеми застосування окремих підстав припинення трудового договору. Водночас, враховуючи запропоновані у проєкті ТКУ нові підходи до визначення окремих підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, питання припинення трудового договору потребують дослідження у розрізі збереження гарантій захисту від незаконного звільнення, з одного боку, та більш гнучкого регулювання трудових відносин, з іншого, в тому числі крізь призму міжнародних трудових стандартів.

Виклад основного матеріалу. У Конституції України захист від незаконного звільнення закріплено як одну з правових гарантій права на працю. Зокрема, у тлумаченнях Конституційного Суду України «зміст права на працю, закріпленого у статті 43 Конституції України, крім вільного вибору

праці, включає також відповідні гарантії реалізації цього права. Вільний вибір передбачає різноманітність умов праці, проте сталими (обов'язковими) є гарантії захисту працівника від незаконного звільнення за будь-яких умов праці» [5].

Під незаконним звільненням, спираючись на норми ст. 235 КЗпП України, судова практика розуміє «як звільнення без законної підстави, так і звільнення з порушенням порядку, встановленого законом» [6].

У доктрині трудового права це розуміння є навіть ширшим. Так, вважається, що звільнення є незаконним, якщо:

- воно здійснене без підстав, передбачених законом, без належного обґрунтування та документального підтвердження;

- порушено встановлену законом процедуру звільнення (не дотримано строку попередження, не запропоновано інших вакансій тощо);

- звільнення здійснене за дискримінаційними ознаками чи як засіб покарання (наприклад, за участь працівника у законному страйку або скаргу на роботодавця);

- звільнення здійснене у порушення спеціальних гарантій для певних категорій працівників (вагітних жінок, одиноких матерів та ін.) [7, с. 190-213].

Важливими дороговказами для формування національного законодавства та практик є міжнародні стандарти.

Перш за все йдеться про Конвенцію МОП про припинення трудових відносин № 158 [8], ратифіковану постановою Верховної Ради України від 04.02.1994 № 3933-XII (далі – Конвенція 158), що встановлює принцип, за яким «трудові відносини з працівниками не припиняються, якщо тільки немає законних підстав для такого припинення, пов'язаного із здібностями чи поведінкою працівника або викликаного виробничою потребою підприємства, установи чи служби.»

Виходячи з положень статті 5 Конвенції 158, не є законною підставою для припинення трудових відносин: «a) членство у профспілці або участь у профспілковій діяльності в неробочий час чи, за згодою роботодавця, у робочий час; b) намір стати представником працівників, виконання тепер або в минулому функцій представника працівників; c) подання скарги або участь у справі, порушеній проти роботодавця за звинуваченням у порушенні законодавства чи правил, або звернення компетентних адміністративних органів; d) раса, колір шкіри, стать, сімейний стан, сімейні обов'язки, вагітність, віросповідання, політичні погляди, національність або соціальне походження; e) відсутність на роботі в період перебування у відпустці по материнству».

Європейська соціальна хартія (переглянута) [9] у статті 24 з метою забезпечення ефективного здійснення права працівників на захист у випадках звільнення встановлює обов'язок держав визнати: «a) право всіх працівників не бути звільненими без поважних причин для такого звільнення, пов'язаних з їхньою працездатністю чи поведінкою, або поточними потребами підприємства, установи чи служби; b) право працівників, звільнених без поважної причини, на належну компенсацію або іншу відповідну допомогу. Сторони зобов'язуються забезпечити, щоб кожний працівник, який вважає себе звільненим без поважної причини, мав право на оскарження в неупередженому органі.»

Загалом слід констатувати, що міжнародні стандарти щодо захисту зайнятості та припинення трудових відносин спрямовані на пошук балансу між правом роботодавця звільняти працівників та забезпеченням того, щоб такі звільнення були справедливими і застосовувалися як крайній захід, а також не мали непропорційно негативного впливу на працівника.

У цьому контексті варто звернути увагу на те, що проєкт ТКУ містить окрему статтю (ст. 103), де визначені гарантії для працівників у разі розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця. Ця стаття чітко встановлює, що основною гарантією для працівника у разі розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця є наявність підстави, передбаченої цим Кодексом або законом. У такий спосіб фактично закріплюється вичерпний перелік підстав для звільнення. Крім того, частина друга статті 103 проєкту ТКУ прямо забороняє розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця "з мотивів або причин: 1) дискримінації або помсти; 2) членства у профспілці, участі у профспілковій діяльності; 3) наміру працівника стати представником працівників, виконання функцій представника працівників; 4) звернення працівника до уповноважених органів щодо порушення роботодавцем трудового законодавства, або участі працівника у справі, порушеній проти роботодавця; 5) повідомлення працівником про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень Закону України "Про запобігання корупції", вчинених роботодавцем або іншою особою." При цьому, якщо працівник вважає, що його було звільнено з таких причин, обов'язок доказування зворотного покладається на роботодавця (ч. 3 ст. 103 проєкту ТКУ).

Міжнародні трудові стандарти також вимагають, що для законного звільнення працівника роботодавець зазвичай повинен дотримуватися низки встановлених законом процедур. Так, стаття 11

Конвенції 158 передбачає, що «працівник, якого звільняють з роботи, має право на попередження за розумний строк або компенсацію замість нього, якщо він не вчинив серйозного проступку». Мета цього зобов'язання – зменшити негативні наслідки негайного звільнення особи з роботи. Таке попередження чи компенсація також має на меті дати працівникові можливість підготуватися до майбутньої втрати роботи та дозволити йому шукати нову роботу. Відповідні процедури також знайшли закріплення у нормах проєкту ТКУ. Наприклад, згідно зі статтею 94 у разі розірвання трудового договору в зв'язку зі скороченням роботодавець повинен повідомити працівника у письмовій формі не пізніше ніж за 60 днів до його розірвання та виплатити при звільненні вихідну допомогу у розмірі не менше ніж 30 середньоденних заробітних плат.

Варто звернути увагу й на новелу проєкту ТКУ, що додає гнучкості сторонам, але й захищає матеріальні інтереси працівника. Йдеться про можливість заміни 60-денного строку попередження про звільнення грошовою компенсацією за згодою працівника. У такому разі розмір компенсації має бути не менше подвійної середньоденної заробітної плати працівника за кожен робочий день, на який зменшується строк такого попередження. Роботодавець має право без згоди працівника замінити строк попередження грошовою компенсацією у розмірі не менше потрійної середньоденної заробітної плати за кожен робочий день, на який зменшується строк такого попередження. Простими словами, хочеш звільнити працівника швидше – неси суттєвий фінансовий тягар. Крім того, для запобігання можливим зловживанням з боку роботодавця встановлено правило, що заміна строку попередження грошовою компенсацією не допускається, якщо до закінчення такого строку залишається менше 15 днів (ч. 5 ст. 94 проєкту ТКУ).

Важливе місце у стандартах МОП відводиться належним механізмам адміністративного чи судового захисту права від незаконного звільнення. Згідно зі статтею 8 Конвенції 158, працівники повинні мати право оскаржити рішення в неупередженому органі, такому як суд, трудовий трибунал тощо. У проєкті ТКУ ці механізми також передбачені, зокрема, в статті 240 "Вирішення індивідуальних трудових спорів судом", статті 241 "Строки звернення до суду за вирішенням індивідуальних трудових спорів", статті 243 "Рішення суду у справах про незаконне звільнення або переведення на іншу роботу".

Окрема увага в Конвенції 158 присвячена випадкам припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця з причин економічного, технологічного, структурного або аналогічного характеру. При цьому від держав не вимагається конкретизації чи вичерпного переліку таких причин у законі, адже передбачити їх усі об'єктивно неможливо. У цьому контексті варто зауважити, що у КЗпП України (статті 32 і 40) [10] вживається відмінна від формулювань Конвенції 158 конструкція «зміни в організації виробництва і праці», проте її визначення не розкривається, а у частині першій статті 40 КЗпП наводяться лише окремі приклади таких змін, як-то «ліквідація, реорганізація, банкрутство або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників». Натомість проєкт ТКУ оперує термінологією, максимально наближеною до Конвенції 158, а саме «причини економічного, технологічного, структурного чи організаційного характеру», лише за наявності яких можлива зміна умов трудового договору або його розірвання з ініціативи роботодавця. Невичерпний перелік таких причин («реорганізація, банкрутство, перепрофілювання, запровадження нових технологій, техніки, нових форм організації праці, оптимізація виробництва, раціоналізація робочих місць тощо») наводиться в абзаці другому частини першої статті 77 «Зміна умов трудового договору», а саме там, де ця конструкція згадується у тексті вперше.

Відповідно до частини першої статті 94 проєкту ТКУ «за наявності причин економічного, технологічного, структурного чи організаційного характеру роботодавець має право розірвати трудовий договір з працівником з таких підстав: 1) скорочення чисельності або штату працівників; 2) ліквідація юридичної особи — роботодавця, припинення фізичною особою функцій роботодавця; 3) відмова працівника від продовження роботи у зв'язку із зміною умов праці, від переміщення у випадку, передбаченому частиною другою статті 76 цього Кодексу, а також відмова працівника від переведення на іншу роботу або відсутність іншої роботи.» Отже, фактично сама по собі наявність причин економічного, технологічного, структурного чи організаційного характеру, не зумовлює виникнення права у роботодавця звільнити працівника, а розірвання трудового договору можливе лише у разі проведення у зв'язку з такими причинами скорочення, ліквідації чи відмови працівника від продовження роботи з новими умовами праці чи переведення.

Практика Європейського комітету соціальних прав (ЄКСП, Комітет) суттєво розширила підходи до розуміння права на захист у випадках звільнення. Зокрема, Комітет зазначав, що стаття 24 ЄСХ (переглянутої) вичерпно встановлює законні підстави, на яких роботодавець може припинити трудові відносини. Такими вважаються два види підстав, а саме ті, що пов'язані з компетентністю або поведінкою працівника, а також ті, що ґрунтуються на виробничих потребах підприємства

(економічні причини) [11]. Економічні причини звільнення повинні ґрунтуватися на операційних потребах підприємства, установи або служби. Оцінка базується на тлумаченні закону національними судами. Суди повинні мати повноваження розглядати справи на підставі економічних фактів, що лежать в основі причин звільнення, а не лише на підставі питань права. Стаття 24 Хартії вимагає встановлення балансу між правом роботодавця керувати/управляти своїм підприємством на власний розсуд та необхідністю захищати права працівників [12].

Окрім виробничих потреб роботодавця, серед законних підстав для звільнення міжнародні стандарти визначають поведінку працівника. При цьому на випадки звільнення за "серйозну провину" гарантії щодо завчасного попередження та компенсації не поширюються (статті 11, 12 Конвенції 158). Встановлений МОП підхід корелюється з практикою ЄКСП. Наприклад, у Висновках 2010 щодо Албанії Комітет зазначив, що серйозне правопорушення є єдиним винятком, що виправдовує негайне звільнення без попередження та виплати вихідної допомоги [13]. Також, на думку Комітету, такі підстави для припинення трудових відносин як-от: розголошення державної, професійної, комерційної або технологічної таємниці або повідомлення їх конкурентному підприємству; порушення рівних можливостей або сексуальні домагання до колег, підлеглих або клієнтів; відмова надати інформацію, яка вимагається законом, іншими нормативними актами або трудовими інструкціями, або надання свідомо неправдивої інформації в таких випадках; дії, що містять елементи крадіжки, шахрайства, привласнення або розтрати майна, незаконного отримання винагороди, навіть якщо ці дії не тягнуть за собою кримінальної або адміністративної відповідальності; робота під впливом алкоголю, наркотичних або токсичних речовин, за винятком випадків, коли інтоксикація була спричинена виробничими процесами на підприємстві; відсутність на роботі протягом дня/зміни без поважної причини – відповідають критеріям грубого порушення трудових обов'язків [14].

Аналіз проєкту ТКУ свідчить, що вищенаведені підходи й принципи, закріплені у міжнародних актах, були враховані при класифікації та унормуванні підстав припинення трудового договору. Наприклад, усі підстави та порядок розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця у зв'язку з винними діяннями працівника чітко визначені в одній статті – 97 проєкту ТКУ. Такі підстави згруповано у залежності від того, чи пов'язане діяння працівника із порушенням (невиконанням) ним трудових обов'язків чи ні (може мати місце поза роботою), а також у залежності від суб'єкта вчинення відповідного діяння – для окремих категорій працівників встановлено додаткові підстави розірвання трудового договору, обумовлені передбаченими законодавством особливими вимогами до особистих (ділових) якостей працівника, чи зумовлені специфікою виконуваних трудових обов'язків (трудової функції). Розглянемо структуру статті 97 проєкту ТК.

Частина перша цієї статті містить підстави, що охоплюють діяння працівника, які полягають у порушенні ним трудових обов'язків і є трансформованою версією норм статті 40 КЗпП. Поряд з вже відомими трудовому законодавству України підставами припинення трудового договору, у проєкті ТКУ втілені й нові, зокрема: порушення працівником вимог локальних нормативних актів роботодавця з безпеки та охорони здоров'я працівників на роботі, якщо це призвело до нещасного випадку чи аварії чи створило реальну загрозу таких наслідків, підтверджену в установленому порядку, а також розголошення державної, комерційної чи іншої захищеної законом інформації, що стала відома працівникові, з яким укладено трудовий договір з умовою про нерозголошення такої інформації або який підписав угоду про її нерозголошення.

Частина друга статті 97 проєкту ТКУ передбачає підставу, яка також охоплює діяння, пов'язане з невиконанням працівником його трудових обов'язків, однак стосується вже окремої категорії працівників (керівника юридичної особи, її відокремленого підрозділу, заступника керівника юридичної особи, її відокремленого підрозділу, головного бухгалтера, його заступника). Тож викладена норма втілює правило пунктів 1 та 1-1 статті 41 КЗпП.

Частина шоста статті 97 ,проєкту ТКУ визначає підстави розірвання трудового договору: а) з окремими категоріями працівників, обумовлені їх винними діяннями, які можуть бути прямо не пов'язаними з виконанням трудових обов'язків (вчинення винних діянь працівником, який безпосередньо обслуговує грошові, товарні або культурні цінності, що дає роботодавцеві підстави для втрати довіри до нього, в тому числі, якщо такі діяння не пов'язані безпосередньо з роботою (п. 1); вчинення аморального проступку працівником, який виконує виховні та навчальні функції, в тому числі у разі, якщо такі дії не пов'язані безпосередньо з роботою (п. 2)); б) з будь-яким працівником за вчинення ним винних діянь, встановлених рішенням суду (вчинення працівником мобінгу (цькування), харасменту (домагання) встановленого рішенням суду, що набрало законної сили (п. 3); подання працівником завідомо підробленого документа при укладенні трудового договору, якщо такий документ був обов'язковим для прийняття на відповідну посаду (роботу), а факт підроблення встановлений рішенням суду, що набрало законної сили (п. 4)); в) з окремими категоріями працівників у зв'язку з невжиттям ними заходів або відмовою від заходів, спрямованих на усунен-

ня обставин, визначених спеціальними нормами (перебування всупереч вимогам Закону України "Про запобігання корупції" у прямому підпорядкуванні у близької особи (п. 5); наявності у працівника реального чи потенційного конфлікту інтересів, який має постійний характер і не може бути врегульований в інший спосіб, передбачений Законом України "Про запобігання корупції" (п. 6)).

На окремих підставах розірвання трудового договору, пов'язаних з винними діяннями працівника, що стали об'єктом особливої критики [15], зупинимося більш детально. Йдеться про такі підстави, як: повторне порушення працівником трудових обов'язків (п.1 ч. 1 ст. 97 проєкту ТКУ); винне діяння працівника, який безпосередньо обслуговує грошові, товарні або культурні цінності, що дає роботодавцеві підстави для втрати довіри до нього (п. 1 ч. 6 ст. 97 проєкту ТКУ), а також вчинення аморального проступку працівником, який виконує виховні та навчальні функції (п. 2 ч. 6 ст. 97 проєкту ТКУ).

Чи є зазначені підстави розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця новими для правової системи нашої держави? Вочевидь, що ні.

Як вже зазначалося, стаття 97 проєкту ТКУ є трансформованою версією статей 40 та 41 КЗпП. Повторним, відповідно до абзацу другого пункту 1 частини першої статті 97 проєкту ТКУ, вважається вчинення працівником будь-якого порушення трудових обов'язків протягом року з моменту вчинення попереднього порушення. Для порівняння – КЗпП передбачає систематичне невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного стягнення (п. 3 ст. 40 КЗпП). До речі, практично аналогічна підстава містилася і в КЗпП УРСР 1922 року [16, с. 20]. Проте, оскільки ні в КЗпП 1922 року, ні в чинному КЗпП не було визначено поняття "систематичне невиконання … обов'язків", конкретизація останнього здійснювалася на підзаконному рівні та судовою практикою. Тривалий час систематичність діяння працівника характеризувалася як неодноразовість. Після прийняття Основ законодавства Союзу РСР та союзних республік про працю від 15.07.1970 та КЗпП УРСР 1971 року на рівні актів узагальнення судової практики було сформовано позицію, що за конкретних обставин, з урахуванням характеру вчиненого робітником дисциплінарного проступку і раніше застосованого заходу стягнення, систематичним невиконанням службових обов'язків може бути визнано і повторне невиконання робітником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку (п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду СРСР від 19.10.1971 з доповненнями від 22.01.1974) [17]. На рівні підзаконних актів поняття систематичності в розрізі пункту 3 частини першої статті 40 КЗпП було конкретизовано у пункті 3.2 Роз'яснення, затвердженого постановою Держкомпраці СРСР і Секретаріату ВЦРПС від 25.10.1983 № 240/22-31 "Про деякі питання, пов'язані із застосуванням законодавства про зміцнення трудової дисципліни" [18, с. 264]. Відповідно до вказаного акта такими, що систематично порушують трудову дисципліну, вважаються працівники, які мають дисциплінарне чи громадське стягнення, і порушили її знову.

Подібне положення пізніше було відображено у пункті 23 постанови Пленуму Верховного Суду України від 6.11.1992 № 9 "Про практику розгляду судами трудових спорів", а саме: "за передбаченими пунктом 3 статті 40 КЗпП підставами працівник може бути звільнений лише за проступок на роботі, вчинений після застосування до нього дисциплінарного або громадського стягнення за невиконання без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку" [19]. Викладені підходи до розуміння систематичності діяння працівника залишаються актуальними в судовій практиці, яка має місце і сьогодні. До прикладу, Верховний Суд у мотивувальній частині постанови від 26.06.2024 у справі № 753/646/22 спирається на таке: "систематичним невиконанням обов'язків вважається таке, що вчинене працівником, який раніше допускав порушення покладених на нього обов'язків і притягувався за це до дисциплінарної відповідальності, проте застосовані заходи дисциплінарного стягнення не дали позитивних наслідків і працівник знову вчинив дисциплінарний проступок. Тому, для звільнення працівника за пунктом 3 частини першої статті 40 КЗпП необхідна наявність факту не першого, а повторного (тобто вдруге чи більше разів) здійснення працівником невиконання чи неналежного виконання обов'язків, після того, як до нього вже застосовували заходи дисциплінарного стягнення за вчинення таких дій раніше" [20].

У науковій та навчальній літературі також акцентувалася увага на підходах до розуміння поняття систематичності вчинення проступку. Так, В.І. Щербина, Д.І. Сіроха, А.М. Соцький, здійснюючи аналіз вказаної підстави, стверджують: "систематичність вчинення дисциплінарного проступку означає вчинення його повторно" [21, с. 319]. Дещо іншу позицію викладено у підручнику за загальною редакцією професора П.Д. Пилипенка, а саме: "переважно на практиці систематичним невиконанням трудових обов'язків вважається факт третього порушення, якщо за попередні

два протягом року були застосовані дисциплінарні стягнення. Проте систематичним може бути і повторне невиконання працівником своїх трудових обов'язків. Тут важливо враховувати конкретні обставини і характер вчиненого працівником дисциплінарного проступку, а тому вже друге порушення може розглядатися як систематичне невиконання ним обов'язків за трудовим договором. Отже, при застосуванні пункту 3 статті 40 КЗпП важливе значення має не кількість застосованих до працівника стягнень, а ступінь тяжкості проступку, заподіяна ним шкода та обставини, за яких вчинено правопорушення" [22, с. 243-244].

Зауважимо, що остання з наведених позицій є, на нашу думку, дискусійною і пояснюється тим, що звільнення за пунктом 3 частини першої статті 40 КЗпП є стягненням за порушення трудової дисципліни. Порядок накладення дисциплінарних стягнень урегульований статтею 149 КЗпП, частина третя якої містить вимогу про те, що при обранні виду стягнення роботодавець повинен враховувати ступінь тяжкості вчиненого проступку і заподіяну ним шкоду, обставини, за яких вчинено проступок, і попередню роботу працівника. Відповідно, вважаємо, що необхідно розмежовувати кваліфікуючі ознаки систематичності дій працівника і порядок застосування дисциплінарних стягнень. Дії працівника можуть бути систематичними в розумінні пункту 3 частини першої статті 40 КЗпП (якщо працівником вчинено порушення трудової дисципліни за умови, коли застосоване до нього раніше дисциплінарне стягнення достроково не знято, і не сплинув строк його чинності), однак, роботодавець, врахувавши умови, визначені статтею 149 КЗпП, застосовує догану, або взагалі утримується від застосування дисциплінарного стягнення, зважаючи на те, що це є його правом.

Ураховуючи викладене, можемо констатувати, що формулювання підстави звільнення, запропоноване у нормі пункту 1 частини першої статті 97 проєкту ТКУ, лише відображає розуміння систематичності, яке фактично має місце в практиці застосування цієї підстави вже не один десяток років. Використання ж термінологічного словосполучення "повторне порушення" замість "систематичне невиконання" трудових обов'язків є обґрунтованим, оскільки "ім'я" явища має відповідати його змісту (суті).

Окремої критики зазнало й те, що повторним порушенням відповідно до проєкту ТКУ вважається вчинення працівником «будь-якого порушення трудових обов'язків». Зауважимо, що категорія «повторне», як складова ознака правопорушення, має особливе змістовне навантаження, яке розкривається по-різному в спеціальних нормах окремих галузей права. Зміст поняття «повторне» чи «повторність» неоднаковий у кожній галузі права, в нормах законодавства якого воно використовується. Наприклад, стаття 32 Кримінального кодексу України («Повторність кримінальних правопорушень») містить норму, відповідно до якої повторністю кримінальних правопорушень визнається вчинення двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини цього Кодексу [23]. Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) серед обставин, що обтяжують відповідальність за адміністративне правопорушення, визначає повторне протягом року вчинення однорідного правопорушення, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню (п. 2 ч.1 ст. 35 КУпАП) [24]. Незважаючи на те, що про аналогію у такому випадку говорити некоректно, все ж не виключено, що «повторне діяння» у розумінні пункту 1 частини першої статті 97 проєкту ТКУ може помилково трактуватися у значенні «таке саме, аналогічне». Отже, з метою уникнення неправильного тлумачення поняття «повторне» порушення було запропоновано його конкретизацію як «будь-якого» порушення трудових обов'язків, що слід інтерпретувати як «таке саме, що і перше порушення, так і інше».

Очевидно, що розглянуте вище питання пов'язане з концептуальною проблемою: потребою врегулювання дисциплінарної відповідальності у проєкті ТКУ, необхідністю принципового вирішення питання про мету та межі «дисциплінарної влади роботодавця» і чи повинен роботодавець «виховувати» працівника? Утім, зазначена проблематика, на наше переконання, є предметом окремих наукових дискусій.

Стосовно таких підстав розірвання трудового договору, як «втрата довіри» та «аморальний проступок», нами вже зверталася увага на небезспірність зауважень до їх формулювання [25]. Вкотре наголосимо, що і винні діяння працівника, який безпосередньо обслуговує грошові, товарні або культурні цінності, якщо такі діяння дають підстави для втрати довіри до нього з боку роботодавця, і аморальний проступок, вчинений працівником, який виконує виховні функції, не тільки закріплені в КЗпП (п. 2 та п. 3 ч. 1 ст. 41), а старіші ніж сам КЗпП. Більше як п'ятдесят років діє норма про аморальний проступок, майже сто років діє норма про втрату довіри [25, с. 154-155], напрацьований величезний масив судової практики. Тож, фактично, у проєкті ТКУ уточнено підстави розірвання трудового договору з окремими категоріями працівників у зв'язку з вчиненням ними винних діянь шляхом конкретизації того, що такі діяння можуть бути й не пов'язаними безпосередньо з роботою. У такий спосіб розробниками унормовано підхід, викладений у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами трудових спорів» № 9 від 06.11.1992

(абз. 2, 3 п. 28) [20]. Ба більше, про відповідність такої підстави, як аморальні дії, що унеможливлюють подальше перебування працівників на педагогічних посадах, критеріям серйозного правопорушення прямо зазначав ЄКСП у Висновках щодо України 2014 року [26]. Тому апелювати до наведених підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця в контексті звуження прав працівників через відповідне формулювання норм проєкту ТКУ, на нашу думку, некоректно.

Висновки. З наведеного вище огляду стандартів МОП та Ради Європи можна виснувати, що в процедурах звільнення пріоритет має надаватися прозорості та належній правовій процедурі. Роботодавці зобов'язані повідомляти працівникам чіткі причини звільнення та дотримуватися законодавчих вимог, таких як строки попередження та виплата вихідної допомоги. При цьому для забезпечення справедливості кінцевим арбітром в індивідуальних трудових спорах про незаконне звільнення виступають суди.

Отже, незважаючи на запровадження нових для національного трудового права більш гнучких підходів до унормування підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця у проєкті ТКУ, загалом такі підходи відповідають міжнародним нормам і кращим національним практикам європейських держав. Норми проєкту ТКУ в цій частині покликані забезпечити не лише баланс інтересів працівників і роботодавців, а й принцип гендерної рівності, зокрема, встановлюючи заборону на звільнення з ініціативи роботодавця не лише для жінок з дітьми до півтора року, а й чоловіків; не лише для одиноких матерів, а й одиноких батьків, які мають дитину віком до 14 років.

Враховуючи викладене вище, запропоновані розробником проєкту ТКУ механізми припинення трудового договору, на нашу думку, не порушують сутнісного змісту конституційного права на працю та захист від незаконного звільнення за умови збереження закритого переліку підстав для звільнення з ініціативи роботодавця (статті 94, 96-102, 104), обов'язкових процедурних вимог, загальних гарантій для працівників у разі розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця (стаття 95) та спеціальних гарантій для вразливих категорій працівників (стаття 103), а також гарантованого права на судовий захист (статті 240, 241).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проєкт Трудового кодексу України, реєстр. № 14386 від 15.01.2026. URL. https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69516.
2. Бабенко Е.В. Захист трудових прав працівників при припиненні трудових правовідносин (у тому числі при банкрутстві): монографія. Харків: Панов, 2019. 400 с.
3. Зеленський В.М. Правове регулювання припинення трудових правовідносин в Україні: проблеми теорії та практики: монографія. Київ: ФОП Кандиба Т.П., 2021. 593 с.
4. Підстави припинення трудового контракту: теоретико-прикладний дискурс: монографія / О.М. Ярошенко, Н.О. Мельничук, О.Г. Середа, О.Є. Луценко, В.В. Гребенюк, О.О. Конопельцева; за заг. ред. проф. О.М. Ярошенка. Харків: Юрайт, 2024. 280 с.
5. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Жабо Тетяни Максимівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 40 Кодексу законів про працю України від 4.09.2019 № 6-р(II)/2019. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va06p710-19#Text.
6. Постанова Верховного Суду від 28.04.2021 у справі № 755/14564/18. URL. https://verdictum.ligazakon.net/document/96787927.
7. Мельник К.Ю. Проблеми юридичних гарантій трудових прав працівників при укладенні, зміні та розірванні трудового договору: монографія. К.Ю. Мельник, А.О. Бабенко. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2016. 240 с.
8. Конвенція МОП № 158 про припинення трудових відносин від 22.06.1982. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_005#Text.
9. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 03.05.1996. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text.
10. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971. URL. https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/322-08#n252.
11. ECSR. Conclusions 2012 – Statement of interpretation – Article 24. URL. https://hudoc.esc.coe.int/eng?i=2012_163_10/Ob/EN.
12. ECSR. Conclusions 2016 - Latvia – Article 24. URL. https://hudoc.esc.coe.int/eng?i=2016/def/LVA/24/EN.
13. ECSR. Conclusions 2010 - Albania – Article 4-4. URL. https://hudoc.esc.coe.int/?i=2010/def/ALB/4/4/EN.
14. ECSR. Conclusions 2014 – Lithuania – Article 4-4 URL. https://hudoc.esc.coe.int/?i=2014/def/LTU/4/4/EN.

15. Андрій Павловський. Понаднормова праця, скорочення відпусток, безконтрольні звільнення. Що загрожує працівникам у новому Трудовому кодексі? ZN,UA. 14 січня 2026. URL. https://zn.ua/ukr/reforms/ponadnormova-pratsja-skorochennja-vidpustok-bezkontrolni-zvilnennja-shcho-zahrozhuje-pratsivnikam-u-novomu-trudovomu-kodeksi.html; Георгій Сандул, Інна Кудінська. Проект Трудового кодексу 2026. 04.02.2026. URL. https://trudovi.org.ua/analytics/proekt-trudovoho-kodeksu-2026/?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAc3J0YwZhcHBfaWQKNjYyODU2ODM3OQABHl-Tqbbdr5RO73jbA3OHZyUm-PrXa6U5CrPaYU8dJB4w69fa3jqNNd5nkLc9_aem_puqP-weW3JOIrjCKf11nyg.
16. Кодекс законів про працю Української РСР. Офіційний текст із змінами на 15 червня 1965 року та з додатками систематизованих матеріалів. Відпов. ред. М.Й. Бару. Київ, 1965. 438 с.
17. Бюллетень Верховного Суда СССР 1971. № 6; 1974. № 3; 1976 № 5.
18. Законодавство України про працю: Зб. нормат. актів: у 3 кн. Упоряд. і наук. ред. В. Вакуленко. Кн. 3. Київ: Істина, 1999. 704 с.
19. Про практику розгляду судами трудових спорів: постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.1992. № 9. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-92#Text.
20. Постанова Верховного Суду від 26.06.2024 у справі № 753/646/22. URL. https://reyestr.court.gov.ua/Review/120065637).
21. Трудове право України: підручник / В.І. Щербина, Д.І. Сіроха, А.М. Соцький; 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Видавництво Людмила, 2025. 680 с.
22. Трудове право України: Академ. курс: підручник; за ред. П.Д. Пилипенка. Київ: Концерн Видавничий Дім "Ін Юре", 2004. 536 с.
23. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
24. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text.
25. Черноус С.М. Про оціночні поняття у проєкті Трудового кодексу України. *Науковий вісник Ужгородського національного Університету*. Серія Право. Випуск 87. Частина 2. 2025. С. 151-158. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.2.22.
26. ECSR. Conclusions 2014 – Ukraine – Article 4-4 URL. https://hudoc.esc.coe.int/?i=2014/def/UKR/4/4/EN.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Сімутіна Я.В., Черноус С.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.227
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.72

ПРИПИНЕННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН У ЗВ'ЯЗКУ З ВІДСУТНІСТЮ НА РОБОТІ: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ПРАЦІВНИКА

Соловйов В.М.,
аспірант кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0006-4789-5552

Соловйов В.М. Припинення трудових відносин у зв'язку з відсутністю на роботі: правова природа та гарантії захисту працівника.

Статтю присвячено комплексному дослідженню юридичних гарантій працівника при припиненні трудових відносин у зв'язку з відсутністю на роботі в умовах сучасного реформування трудового законодавства України. Актуальність теми зумовлена необхідністю забезпечення балансу між правом працівника на працю та правом роботодавця на належну організацію трудового процесу, особливо в умовах воєнного стану та трансформації правового регулювання трудових відносин. Проаналізовано дві самостійні підстави припинення трудового договору, передбачені Кодексом законів про працю України: прогул без поважних причин (п. 4 ч. 1 ст. 40) та відсутність працівника на роботі й інформації про причини такої відсутності понад чотири місяці поспіль (п. 8-3 ч. 1 ст. 36). Визначено їх правову природу та встановлено принципові відмінності в характері правових наслідків, процедурі застосування та стандартах доказування. Обґрунтовано, що прогул є дисциплінарним проступком, який передбачає встановлення вини працівника, дотримання процедури притягнення до дисциплінарної відповідальності та оцінку пропорційності звільнення як крайнього заходу впливу. Натомість припинення трудового договору у зв'язку з тривалою відсутністю без інформації про її причини має об'єктивний характер і спрямоване на усунення правової невизначеності у випадках фактичної втрати трудового зв'язку між сторонами. Особливу увагу приділено аналізу судової практики Верховного Суду щодо розподілу тягаря доказування, критеріїв поважності причин відсутності, необхідності належного документального оформлення та перевірки дотримання роботодавцем процедурних гарантій. Досліджено значення міжнародних стандартів, зокрема положень Конвенції МОП № 158 про припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця та практики Європейського суду з прав людини щодо принципів правової визначеності, пропорційності та недопущення зловживання правом. Зроблено висновок, що ефективний захист працівника при припиненні трудових відносин у зв'язку з відсутністю на роботі забезпечується через поєднання належного доказування, дотримання процедурних гарантій, судового контролю та реалізацію фундаментальних принципів трудового права, що відповідає як національним, так і міжнародним стандартам захисту права на працю.

Ключові слова: припинення трудового договору, звільнення, прогул, відсутність працівника на роботі, дисциплінарна відповідальність, гарантії працівника, судовий контроль, принцип пропорційності, правова визначеність, тягар доказування.

Soloviov V.M. Application of labor contracts in connection with work hours: legal nature and guarantees for the protection of the worker.

The article is dedicated to a comprehensive investigation of the legal guarantees of a worker in the implementation of labor contracts in connection with attendance at work in the minds of the current reform of the labor legislation of Ukraine. The relevance is due to the need to ensure a balance between the worker's right to work and the worker's right to the proper organization of the labor process, especially in the minds of the military and the transformation of the legal regulation of labor contracts. Analyzed two independent aspects of the employment contract, transmitted by the Code of Laws on Labor of Ukraine: absenteeism without good reason (clause 4, part 1, article 40) and the presence of a worker at work and information about the reasons such frequency for four months after sleep (clause 8-3, part 1, article 36). Their legal nature is determined and the principles of importance are established in the nature of legal claims, the procedure for establishing and the standards of evidence. It is established that absenteeism is a disciplinary offence, which transfers the establishment of the worker's guilt, the completion of the procedure for bringing up to disciplinary responsibility and the assessment of the proportionality of the crime as a last resort in a rush. The necessity of attaching an employment contract in connection with a trivial activity without information about the reasons is of an objective nature and is directly related to the lack of legal insignificance in cases of actual loss of

the labor connection between parties. Particular attention is paid to the analysis of the judicial practice of the Supreme Court in terms of the division of the burden of proof, the criteria for the importance of the reasons for its existence, the need for proper documentation and verification of procedural guarantees by the contractor. The importance of international standards has been examined, including the provisions of the IOP Convention No. 158 on the application of labor contracts based on the initiative of the employer and the practice of the European Court of Justice on human rights and the principles of legal significance, proportionality and avoidance of abuse of law. It has been established that the effective protection of a worker in case of assigned labor duties in connection with daily work hours is ensured through the implementation of reliable evidence, the addition of procedural guarantees, ship control and implementation fundamental principles of labor law, which correspond to both national and international standards for the protection of the right to work.

Key words: employment contract, salary, absenteeism, worker's work hours, disciplinary responsibility, worker's guarantees, judicial control, principle of proportionality, legal importance, burden of proof.

Постановка проблеми. Право на працю та гарантії захисту від незаконного звільнення належать до фундаментальних соціально-економічних прав людини, закріплених у ст. 43 Конституції України [1]. Реалізація цього права передбачає не лише можливість вільно обирати працю, а й забезпечення стабільності трудових правовідносин, правової визначеності та належного рівня захисту від неправомірного втручання роботодавця. Водночас трудові правовідносини мають двосторонній характер і ґрунтуються на взаємних правах та обов'язках сторін. Одним із ключових обов'язків працівника є особисте виконання обумовленої трудовим договором трудової функції та дотримання правил внутрішнього трудового розпорядку. Невиконання цього обов'язку може тягнути негативні правові наслідки, зокрема припинення трудового договору.

Однією з найбільш дискусійних підстав припинення трудових відносин є відсутність працівника на роботі. Складність правового регулювання обумовлена тим, що чинне законодавство України передбачає дві самостійні правові підстави припинення трудового договору, пов'язані з фактом такої відсутності. Це прогул без поважних причин (п. 4 ч. 1 ст. 40 Кодексу законів про працю України) та відсутність працівника на роботі та інформації про причини такої відсутності понад чотири місяці поспіль (п. 8-3 ч. 1 ст. 36 Кодексу законів про працю України) [2]. Перша із зазначених підстав має дисциплінарний характер і передбачає встановлення вини працівника, тоді як друга носить об'єктивний характер і не пов'язана з притягненням до дисциплінарної відповідальності. Проте на практиці виникають численні проблеми щодо їх розмежування, визначення стандартів доказування, оцінки поважності причин відсутності, а також дотримання процедурних гарантій працівника.

Судова практика, зокрема позиції Верховного Суду, свідчить про необхідність чіткого нормативного та доктринального розмежування зазначених підстав, а також формування єдиних підходів до забезпечення балансу інтересів сторін трудового договору. У цьому контексті особливої актуальності набуває дослідження юридичних гарантій працівника при припиненні трудових відносин у зв'язку з відсутністю на роботі.

Стан дослідження. Проблематика припинення трудового договору ґрунтовно досліджувалася у працях Н.Б. Болотіної, Н.М. Вапнярчук, М.І. Іншина, В.В. Жернакова, О.С. Прилипко, П.Д. Пилипенка, О.М. Ярошенка та інших науковців. Зокрема, Н.Б. Болотіна наголошує на необхідності дотримання принципу стабільності трудових правовідносин та суворого дотримання процедури звільнення [3]. О.М. Ярошенко підкреслює, що звільнення є крайнім заходом впливу на працівника і має застосовуватися лише за наявності законних підстав та з дотриманням гарантій [4]. П.Д. Пилипенко зазначає, що припинення трудового договору повинно відповідати принципу справедливості та пропорційності [5]. Водночас новела законодавства щодо припинення трудового договору у зв'язку з відсутністю працівника понад чотири місяці ще не отримала достатнього теоретичного осмислення з позицій гарантій захисту права на працю.

Метою статті є комплексний аналіз правової природи та гарантій захисту працівника при припиненні трудових відносин у зв'язку з відсутністю на роботі шляхом дослідження доктринальних положень трудового права, національного законодавства та міжнародно-правових документів, а також судової практики.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те, що більшість трудових договорів укладаються на невизначений строк і покликані забезпечити стабільність трудових правовідносин, вони не мають безумовного та безстрокового характеру. Законодавство передбачає можливість їх припинення як з ініціативи працівника чи роботодавця, так і внаслідок настання юридично значущих обставин, що впливають на подальше існування трудового зв'язку. Як зауважують Ярошенко О.М.

і Вапнярчук Н.М., припиненню трудових відносин повинен передувати юридичний факт або сукупність юридичних фактів, закріплених у законі та необхідних для припинення трудового договору, які поділяються на: 1) дії (життєві ситуації, що відбуваються за волею людей; вольові акти їх поведінки) сторін трудового договору або осіб, які не є його сторонами; та 2) події (життєві обставини, настання яких не залежить від волі та свідомості людей: закінчення строку трудового договору; смерть працівника або роботодавця – фізичної особи тощо)» [6, с. 537].

У науці трудового права та законодавстві про працю традиційно вживаються три взаємопов'язані категорії, що характеризують завершення трудових правовідносин: припинення трудового договору, розірвання трудового договору та звільнення. Незважаючи на певну близькість змісту, зазначені поняття не є тотожними та мають різне юридичне навантаження. Так, категорія «припинення трудового договору» є найбільш широкою та охоплює всі випадки припинення дії трудового договору незалежно від підстави – як за волевиявленням сторін, так і внаслідок настання юридичних фактів, що не залежать від їхньої волі (наприклад, закінчення строку договору, смерть працівника, ліквідація роботодавця тощо). Тобто це родове поняття, що об'єднує всі підстави розірвання трудових зв'язків. Розірвання ж трудового договору є різновидом припинення та застосовується у випадках дострокового припинення трудових відносин за ініціативою однієї із сторін або третіх осіб. Таким чином, розірвання передбачає наявність волевиявлення та відповідної правової підстави, визначеної законом. Тобто являє собою вольове припинення трудових відносин із ініціативи однієї зі сторін трудового договору або за ініціативою певних органів, які мають право вимагати цього розірвання» [7]. Поняття «звільнення» у свою чергу відображає організаційно-правовий акт оформлення припинення трудових відносин та має процесуальний характер. Саме звільнення виступає юридичним наслідком припинення або розірвання трудового договору і оформлюється відповідним наказом (розпорядженням) роботодавця. Як справедливо зауважує Кравченко В.О., терміном «звільнення працівника» оперують у «3-х значеннях: а) як аналог поняттю «припинення трудового договору»; б) для позначення юридичного факту, що викликає припинення дії останнього і трудових відносин; в) як вид дисциплінарного стягнення. У першому розумінні названі поняття тотожні за всіма своїми основними параметрами незалежно від підстави звільнення працівника і припинення трудового договору (крім припинення його дії внаслідок смерті працюючого), наявності або браку поважних причин для цього, вини трудівника чи роботодавця. Як юридичний факт, звільнення складається з комплексу погоджених дій роботодавця і працівника, внаслідок яких відбувається припинення трудових правовідносин між ними, погашення взаємних трудових прав та обов'язків, зміна соціально-правового статусу особи, яка перестає бути найманим працівником саме цього роботодавця, а наймач втрачає дисциплінарну владу щодо колишнього трудівника. На звільнення як на один з видів дисциплінарного стягнення вказує ч. 1 ст. 147 КЗпП України. Воно виступає крайнім заходом дисциплінарного впливу, яким оперують, лише коли інші вичерпані й не дали очікуваного результату» [8, с. 19, 20]. Вважаємо таке розмежування має принципове значення для правильного застосування норм трудового законодавства, визначення підстав та гарантій захисту працівника при припиненні трудових правовідносин.

У даній розвідці більш детально зупинимося на дослідженні правового регулювання припинення трудових відносин у зв'язку з відсутністю працівника на роботі. Зокрема, проаналізуємо дві самостійні підстави припинення трудового договору: прогул без поважних причин (п. 4 ч. 1 ст. 40 КЗпП України) та відсутність працівника на роботі і інформації про причини такої відсутності понад чотири місяці поспіль (п. 8-3 ч. 1 ст. 36 КЗпП України), розкриємо їх правову природу, особливості застосування, стандарти доказування та гарантії захисту працівника.

Так, відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 40 КЗпП України трудовий договір може бути розірваний у разі прогулу без поважних причин. На жаль визначення прогулу законодавець ані у ст. 40 КЗпП України, ані в іншому акті рівня закону не надає. Хоча дане визначення, яким зазвичай керуються на практиці, міститься у п. 24 постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.1992 «Про практику розгляду судами трудових спорів». Так, «при розгляді позовів про поновлення на роботі осіб, звільнених за п. 4 ст. 40 КЗпП, суди повинні виходити з того, що передбаченим цією нормою закону прогулом визнається відсутність працівника на роботі як протягом усього робочого дня, так і більше трьох годин безперервно або сумарно протягом робочого дня без поважних причин» [9].

При цьому звільнення за прогул є правомірним лише за умови доведення відсутності поважних причин та суворого дотримання встановленої законом процедури. Отже, для розірвання трудового договору з цієї підстави власник або уповноважений ним орган повинен мати належні та допустимі докази, які підтверджують відсутність працівника на робочому місці понад три години протягом робочого дня (зміни). Такий правовий підхід викладено у постановах Верховного Суду від 06.12.2023 у справі № 727/3114/21 та від 22.12.2023 у справі № 756/8875/21, в яких наголошено на обов'язку роботодавця довести як сам факт відсутності, так і відсутність поважних причин. Крім

того, для встановлення факту прогулу необхідним є належне документальне фіксування відсутності працівника на роботі та з'ясування поважності причин такої відсутності. Верховний Суд у постанові від 20.12.2023 у справі № 757/45015/20-ц підкреслив, що основним критерієм віднесення причин відсутності працівника до поважних є наявність об'єктивних, незалежних від волі працівника обставин, які повністю виключають його вину. Відтак саме встановлення вини є визначальним елементом при застосуванні дисциплінарної підстави звільнення за прогул [10]. Таким чином, судова практика послідовно виходить із того, що звільнення за прогул не може ґрунтуватися на формальному підході, а потребує всебічного з'ясування обставин справи, належного доказування та дотримання принципу пропорційності.

Ще одна підстава припинення трудових відносин у зв'язку з відсутністю працівника на роботі передбачена пунктом 8-3 ч. 1 ст. 36 КЗпП України – «трудовий договір може бути припинений у разі відсутності працівника на роботі та інформації про причини такої відсутності понад чотири місяці поспіль». Ця новела законодавства з'явилася під час воєнного стану. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 01.07.2022 № 2352-IX [11] було внесено зміни в КЗпП України, зокрема частину першу ст. 36 «Підстави припинення трудового договору» доповнено новим пунктом 8-3: відсутність працівника на роботі та інформації про причини такої відсутності понад чотири місяці поспіль. Законодавчо було закріплено, що в період дії воєнного стану допускається звільнення працівника з ініціативи роботодавця в період його тимчасової непрацездатності, а також у період перебування працівника у відпустці (крім відпустки у зв'язку вагітністю та пологами та відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку) із зазначенням дати звільнення, яка є першим робочим днем, наступним за днем закінчення тимчасової непрацездатності, зазначеним у документі про тимчасову непрацездатність, або першим робочим днем після закінчення відпустки. При цьому в період дії воєнного стану розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця відбувається без попередньої згоди виборного органу первинної профспілкової організації, окрім випадків звільнення працівників підприємств, установ або організацій, обраних до профспілкових органів. Хоча до введення воєнного стану та внесення зазначених змін, КЗпП України було заборонено звільнення працівника з ініціативи роботодавця в період його тимчасової непрацездатності або перебування у відпустці.

На відміну від прогулу ця підстава не має дисциплінарного характеру, не передбачає встановлення вини та не пов'язана із притягненням до відповідальності. Тобто їх, ні в якому разі не слід ототожнювати. Про це навіть зауважено в Листі Держпраці від 12.08.2022 № 3055/4/4.1-22а щодо звільнення у зв'язку з відсутністю працівника на роботі та інформації про причини такої відсутності понад чотири місяці поспіль, в якому зазначається, що відповідно до роз'яснення Міністерства економіки України припинення дії трудового договору у зв'язку з відсутністю працівника на роботі та інформації про причини такої відсутності понад чотири місяці підряд (п. 8-3 ст. 36 КЗпП) не слід ототожнювати із звільненням у зв'язку з прогулом (п. 4 ст. 40 КЗпП) [12].

Для припинення дії трудового договору у зв'язку з відсутністю працівника на роботі та інформації про причини такої відсутності понад чотири місяці поспіль мають бути одночасно дотримані дві обов'язкові умови: (а) фактична відсутність працівника на робочому місці понад чотири місяці підряд; (б) відсутність інформації в роботодавця про причини такої відсутності понад 4 місяці підряд (при цьому немає значення поважність чи не поважність причин такої відсутності). Якщо ж працівник виходить з роботодавцем на зв'язок, але виїхав і не може працювати дистанційно, звільнити його у зв'язку з відсутністю на роботі понад чотири місяці роботодавець не має права. У таких випадках трудове законодавство дозволяє застосовувати інші способи організації трудових відносин між працівником та роботодавцем, а саме: (1) відпустку без збереження заробітної плати тривалістю, визначеною у заяві, але не більше 90 календарних днів; (2) призупинення дії трудового договору на строк не більше ніж період дії воєнного стану.

Отже, у випадку невиконання одночасно двох вищенаведених умов звільнення відповідно до такої підстави може бути визнано судом незаконним, наприклад, якщо працівник доведе, що протягом 4 місяців поінформував роботодавця про причини своєї відсутності. Також якщо працівник, який був звільнений з роботи за даною підставою, вийшов на зв'язок з роботодавцем і бажає поновити з ним трудові відносини, то спочатку в судовому порядку йому необхідно довести поважність причини, яка унеможливила його бути присутнім на роботі. У разі, якщо суд визнає таку причину поважною, роботодавець повинен поновити такого працівника на посаді та оплатити вимушений прогул. Також звільнення працівника вважатиметься неправомірним, якщо у судовому порядку буде доведено, що роботодавцю було відоме як місце перебування працівника, так і причина тривалої відсутності на роботі [13]. Зокрема, у постанові Верховного Суду від 15.03.2023 у справі № 712/9385/21 [10] суд звернув увагу на необхідність перевірки дій роботодавця щодо встановлення зв'язку з працівником. Формальний підхід до звільнення за цією підставою є неприпустимим.

Як убачається з проведеного аналізу, ключовими відмінностями між прогулом і припиненням трудового договору у зв'язку з відсутністю працівника понад чотири місяці є правова природа відповідної підстави, наявність чи відсутність вини працівника, а також порядок її застосування. Прогул виступає дисциплінарним проступком і передбачає встановлення винної поведінки працівника, тоді як нова підстава, закріплена у п. 8-3 ч. 1 ст. 36 КЗпП України, має об'єктивний характер та не пов'язана із застосуванням заходів дисциплінарного впливу. Метою запровадження цієї норми є не покарання працівника за неналежну поведінку, а усунення правової невизначеності в ситуаціях фактичної втрати трудового зв'язку між сторонами. Вона покликана забезпечити можливість припинення трудових правовідносин у випадках, коли працівник тривалий час відсутній і роботодавець не має жодної інформації про причини такої відсутності, що об'єктивно унеможливлює належну організацію виробничого процесу.

Водночас відсутність необхідності доведення вини не означає спрощення стандартів правозастосування. На роботодавця покладається обов'язок належним чином документувати як факт фактичної відсутності працівника, так і відсутність будь-якої інформації про причини такої відсутності, а також підтвердити безперервність відповідного строку. Недотримання цих вимог може свідчити про порушення гарантій працівника та стати підставою для визнання звільнення незаконним у судовому порядку.

Таким чином, розмежування зазначених підстав має не лише теоретичне, а й суттєве практичне значення для забезпечення балансу інтересів сторін трудових правовідносин.

Також слід зауважити, що застосування будь-якої з зазначених підстав припинення трудового договору повинно здійснюватися з дотриманням фундаментальних принципів трудового права, зокрема законності, добросовісності, пропорційності та недопущення зловживання правом. Припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця має ґрунтуватися на обґрунтованій та належним чином доведеній причині, що відповідає як національним, так і міжнародним стандартам захисту праці. Зокрема, у Конвенції МОП № 158 про припинення трудових відносин наголошується, що звільнення працівника допускається лише за наявності обґрунтованої причини, пов'язаної зі здібностями чи поведінкою працівника або виробничими потребами підприємства [14]. Європейський суд з прав людини у рішенні у справі «Oleksandr Volkov v. Ukraine» (2013) також підкреслив важливість дотримання принципу правової визначеності та передбачуваності правозастосування при припиненні трудових відносин [15], що безпосередньо корелює із вимогою забезпечення належних процедурних гарантій. Отже, ефективний захист працівника у випадках припинення трудового договору у зв'язку з відсутністю на роботі забезпечується не лише формальним дотриманням законодавчих вимог, а й реалізацією принципів справедливості, пропорційності та правової визначеності у кожному конкретному випадку.

З урахуванням викладеного юридичними гарантіями працівника при звільненні за прогул є: покладення на роботодавця обов'язку доведення відсутності поважних причин невиконання трудових обов'язків; неухильне дотримання процедури притягнення до дисциплінарної відповідальності, передбаченої трудовим законодавством; а також обов'язкова оцінка пропорційності звільнення як крайнього заходу впливу. У свою чергу гарантії працівника при припиненні трудового договору у зв'язку з відсутністю на роботі та інформації про причини такої відсутності понад чотири місяці поспіль полягають у необхідності доведення роботодавцем факту відсутності будь-якої інформації про причини такої відсутності; встановленні безперервності відповідного строку; а також забезпеченні права працівника на судове оскарження прийнятого рішення.

Висновки. У результаті дослідження юридичних гарантій працівника при припиненні трудових відносин у зв'язку з відсутністю на роботі, з урахуванням аналізу правової природи відповідних підстав звільнення та судової практики їх застосування, сформульовано такі висновки.

Припинення трудових відносин у зв'язку з відсутністю працівника на роботі можливе на підставі двох самостійних норм трудового законодавства, які мають різну юридичну природу та різні стандарти застосування. Прогул без поважних причин (п. 4 ч. 1 ст. 40 КЗпП України) є дисциплінарним проступком, що передбачає встановлення вини працівника, дотримання процедури притягнення до дисциплінарної відповідальності та оцінку пропорційності звільнення як крайнього заходу впливу. Натомість припинення трудового договору у зв'язку з відсутністю працівника на роботі та інформації про причини такої відсутності понад чотири місяці поспіль (п. 8–3 ч. 1 ст. 36 КЗпП України) має об'єктивний характер і не пов'язане із встановленням вини, однак потребує доведення сукупності передбачених законом умов.

Юридичні гарантії працівника у таких випадках забезпечуються через обов'язок роботодавця довести правомірність звільнення, дотримання встановленої процедури, а також через ефективний судовий контроль. Ключове значення при цьому має застосування принципу пропорційності та забезпечення балансу інтересів сторін трудового договору відповідно до конституційних стандартів захисту права на працю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/322-08/page5
3. Болотіна Н. Б. Трудове право України : підручник. 5-те вид., переробл. і доп. Київ: Ніко-Центр, 2018. 436 с.
4. Трудове право України : підручник / за ред. О. М. Ярошенка. Харків: Вид-во, 2022. 376 с.
5. Пилипенко П.Д. Трудове право України. Академічний курс: підручник. Київ: Ін Юре, 2006. 544 с.
6. Ярошенко О.М., Вапнярчук Н.М. Припинення трудового договору. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / [редкол. вид.: Тацій В. Я. та ін.]; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харкі : Право, 2016. Т. 11: Трудове право / [редкол.: С.М. Прилипко, М.І. Іншин, О.М. Ярошенко та ін.]*. 2018. С. 537–540.
7. Дубас Т.В. Поняття і сутність звільнення працівників. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. С. 200–203. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000618357.
8. Кравченко В.О. Правове регулювання звільнення за одноразове порушення трудових обов'язків: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». Харків, 2011. 212 с.
9. Про практику розгляду судами трудових спорів : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 06.11.1992. № 9. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-92#Text.
10. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122333131.
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин: Закон України від 19.07.2022 № 2352. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20#Text.
12. Лист Державної служба України з питань праці щодо звільнення у зв'язку з відсутністю працівника на роботі та інформації про причини такої відсутності понад чотири місяці поспіль від 12.08.2022 № 3055/4/4.1-22a. URL: https://document.vobu.ua/doc/15519.
13. Тихонюк О.В. Особливості звільнення працівника з ініціативи роботодавця за п. 8-3 ч. 1 ст. 36 КЗпП України (відсутність на роботі та інформації про причини такої відсутності понад 4 місяці поспіль). URL: https://doi.org/10.36074/logos-26.05.2023.023.
14. Конвенція МОП № 158 про припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця від 22.06.1982. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_005#Text.
15. Справа «Олександр Волков проти України» (Case of Oleksandr Volkov v. Ukraine): рішення Європ. суду з прав людини. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng# {%22itemid%22:[%22001-191260%22]}.

Дата першого надходження рукопису до видання: 2.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Соловйов В.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.734:355.01
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.73

ГАРАНТІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ПОВНОЛІТНІХ ДІТЕЙ ЗАГИБЛОГО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ В КОНТЕКСТІ СТ. 46 КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Ставичний П.І.,
адвокат,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0009-0006-6338-8892
e-mail: mail777lawyer@gmail.com

Ставичний П.І. Гарантії соціального захисту повнолітніх дітей загиблого військовослужбовця в контексті ст. 46 Конституції України.

Питання соціального захисту членів сімей військовослужбовців, які загинули під час виконання обов'язків військової служби, набуває особливої актуальності в умовах збройної агресії проти України. Держава, проголошуючи себе соціальною і правовою, зобов'язана забезпечувати належний рівень гарантій особам, які втратили годувальника внаслідок захисту Батьківщини. Водночас правовий статус повнолітніх дітей загиблого військовослужбовця залишається дискусійним і потребує комплексного аналізу.

Доведено, що конституційною основою соціального забезпечення в Україні є Конституція України, зокрема її стаття 46, яка гарантує право кожного на соціальний захист у разі втрати годувальника та в інших випадках, передбачених законом. Однак встановлено, що практична реалізація цієї норми щодо повнолітніх дітей загиблих військовослужбовців виявляє низку прогалин і колізій у спеціальному законодавстві.

Виявлено, що особливість правового становища повнолітніх дітей полягає в тому, що після досягнення 18-річного віку вони, як правило, втрачають частину соціальних гарантій. Такий підхід потребує переосмислення з огляду на принципи соціальної справедливості, рівності та пропорційності.

У цьому контексті важливого значення набуває аналіз норм спеціального законодавства, зокрема законів України, що регулюють питання соціального та правового захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей. З'ясовано, що чинні нормативно-правові акти передбачають низку гарантій для родин загиблих військових, однак вони не завжди враховують особливості становища повнолітніх дітей, які фактично залишаються без належної підтримки держави.

З огляду на це актуальним є питання удосконалення на практиці правового механізму соціального забезпечення повнолітніх дітей загиблих військовослужбовців з метою усунення тих протиріч, що породжують дискримінацію в контексті отримання такими дітьми ОГД. Доведено, що притримуючись основ рівності щодо дітей загиблих військовослужбовців та принципу початку дії правовідносини з дати звернення, у практичному значені це матиме важливу роль при формуванні позитивної судової практики.

Ключові слова: соціальні гарантії, соціальний захист, військовослужбовець; одноразова грошова допомога (ОГД), повнолітні діти.

Stavichny P.I. Guarantees of social protection of adult children of a deceased serviceman in the context of Article 46 of the Constitution of Ukraine.

The issue of social protection for family members of military personnel who died while performing military service duties is becoming particularly relevant in the context of armed aggression against Ukraine. The state, proclaiming itself social and legal, is obliged to provide an appropriate level of guarantees to persons who have lost their breadwinner as a result of defending the Motherland. At the same time, the legal status of the adult children of a deceased serviceman remains debatable and requires a comprehensive analysis.

It has been proven that the constitutional basis of social security in Ukraine is the Constitution of Ukraine, in particular its Article 46, which guarantees everyone's right to social protection in the event of loss of a breadwinner and in other cases provided for by law. However, it has been established that the practical implementation of this norm regarding adult children of deceased servicemen reveals a number of gaps and conflicts in special legislation.

It was found that a feature of the legal status of adult children is that after reaching the age of 18, they, as a rule, lose part of their social guarantees. This approach needs to be reconsidered in light of the principles of social justice, equality, and proportionality.

In this context, the analysis of the norms of special legislation, in particular the laws of Ukraine that regulate the issues of social and legal protection of military personnel and their family members, becomes important. It was found that current regulatory legal acts provide a number of guarantees for the families of deceased military personnel, but they do not always take into account the specifics of the situation of adult children, who are actually left without proper state support.

In view of this, the issue of improving in practice the legal mechanism for social security for adult children of deceased servicemen is relevant in order to eliminate those contradictions that give rise to discrimination in the context of receiving one-time cash assistance by such children. It has been proven that adhering to the principles of equality regarding the children of deceased servicemen and the principle of the commencement of the legal relationship from the date of the application will, in practical terms, play an important role in the formation of positive judicial practice.

Key words: social guarantees, social protection, serviceman, one-time cash assistance, adult children.

Постановка проблеми й актуальність теми. Актуальність питання виплати одноразової грошової допомоги (ОГД) повнолітнім дітям загиблих військовослужбовців зумовлена значною кількістю сімей, які втратили близьких під час захисту України в умовах повномасштабної війни.

Значна кількість повнолітніх дітей зазнали суттєвих матеріальних і соціальних втрат, однак чинне законодавство та практичність його застосування уповноваженими державними органами не завжди чітко гарантує їм право на отримання цієї допомоги. Це породжує певного роду правову невизначеність, соціальну напругу та численні звернення до органів влади і судів.

Вирішення цього питання має важливе значення для забезпечення принципів соціальної справедливості, усунення дискримінації щодо суб'єктного складу, належної підтримки сімей загиблих захисників та виконання державою своїх зобов'язань перед тими, хто віддав життя за Україну.

Актуальність дослідження зумовлена також необхідністю узгодження конституційних положень із нормами галузевого законодавства та формуванням позитивної практики спрямованої на забезпечення гарантій соціального захисту повнолітніх дітей загиблого військовослужбовця.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика отримання одноразової грошової допомоги повнолітніми дітьми військовослужбовців, які загинули під час виконання обов'язків військової служби, привертає значну увагу науковців, правників та практиків. Це зумовлено як масштабом втрат унаслідок збройної агресії проти України, так і необхідністю належного правового врегулювання механізмів соціальної підтримки повнолітніх дітей загиблих захисників.

Нормативно-правову основу дослідження цієї проблематики становлять положення Конституції України, законодавства у сфері соціального та правового захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей, а також підзаконні нормативно-правові акти, що регламентують порядок призначення і виплати одноразової грошової допомоги.

У науковій літературі питання соціального забезпечення сімей військовослужбовців досліджується переважно в межах ширшої тематики соціального захисту військовослужбовців та їхніх родин. Дослідники аналізують правову природу соціальних гарантій, механізми їх реалізації, а також проблеми правозастосування у сфері соціального забезпечення. Водночас питання правового статусу саме повнолітніх дітей загиблих військовослужбовців у контексті отримання одноразової грошової допомоги розглядається фрагментарно та не завжди є предметом самостійного наукового дослідження.

Слід заначити, що для розуміння цієї проблематики важливе значення має судова практика, яка формується у спорах щодо права повнолітніх дітей загиблих військовослужбовців на отримання одноразової грошової допомоги.

Мета статті – комплексний аналіз змісту статті 46 Конституції України крізь призму забезпечення прав повнолітніх дітей загиблих військовослужбовців, виявлення проблем правозастосування та формулювання пропозицій щодо вдосконалення судової практики у сфері соціального захисту.

Виклад основного матеріалу. В умовах сьогодення, зокрема після повномасштабного вторгнення в Україну, питання гарантій соціального захисту членів сім'ї військовослужбовця потребує особливої уваги. В юридичній площині назріло певного роду непорозуміння, яке породжує відповідні судові суперечки з приводу можливості отримання певним суб'єктним склад одноразової грошової допомоги (далі по тексту - ОГД) у разі загибелі (смерті) військовослужбовця.

В основу даних суперечностей лягає контекст певного часового проміжку та суб'єктного складу – повнолітніх дітей загиблого військовослужбовця. Так, мають місце випадки, коли суб'єкти владних повноважень, які в силу діючого законодавства зобов'язані вживати заходів спрямованих на виплату ОГД, хибно трактуючи норми діючого законодавства, відмовляють повнолітнім дітям загиблих військовослужбовців у таких виплатах.

Такі відмови, як стверджує відповідний суб'єкт владних повноважень стосуються не всіх та зумовлені тим, що до 29.03.2024 року право на отримання ОГД у зв'язку із смертю (загибеллю) військовослужбовця належало, зокрема, дітям загиблого (померлого військовослужбовця), які не досягли повноліття або дітям загиблого (померлого військовослужбовця), які є утриманцями загиблого (померлого) у розумінні Закону України від 09.04.1992 № 2262-XII «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» з урахуванням субсидіарного застосування норм Закону України від 09.07.2003 №1058-IV «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» в частині змісту юридичної категорії «непрацездатні особи» (тобто або неповнолітнім дітям загиблого або дітям загиблого, які є утриманцями і після досягнення повноліття).

Після 29.03.2024 року законодавцем сформульовано нове правило, згідно з яким право на отримання ОГД у зв`язку із смертю (загибеллю) військовослужбовця належить дітям загиблого (померлого військовослужбовця) безвідносно до будь-яких кваліфікуючих умов.

Конструктивно (беручи до уваги позицію суб'єкта владних повноважень) це виглядає таким чином, що всі повнолітні діти загиблих в період до 29.03.2024 року на війні військовослужбовців під час виконання ними обов`язків військової служби, позбавлені можливості отримати виплати, навіть якщо реалізація такого права повнолітніми дітьми відбулась після 29.03.2024 року. Абсурдною та дискримінаційною в силу своєї правової природи є позиція суб'єкта владних повноважень, що право на отримання таких виплат мають тільки ті повнолітні діти, батьки яких загинули після 29.03.2024 року (тобто після внесення змін), а ті повнолітні діти, батьки яких загинули до вказаної дати позбавлені права на отримання таких виплат.

Слід зазначити, що визначальним для правильного вирішення подібного роду спорів є не календарна дата, на яку припав момент загибелі військовослужбовця і чинне станом на цю дату законодавство, а правова природа соціальної гарантії на виплату ОГД у разі загибелі військовослужбовця як грошового еквіваленту соціальної гарантії на випадок загибелі військовослужбовця у зв'язку із втратою годувальника чи як грошового еквіваленту соціальної гарантії на випадок загибелі військовослужбовця у зв'язку із втратою члена родини під час виконання конституційного військового обов'язку.

Відповідно до статті 46 Конституції України громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом [1]. Згідно ч. 5 ст. 17 Конституції України держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей [1].

Держава має забезпечити рівні та справедливі соціально-правові гарантії для усіх членів сімей військовослужбовців, що загинули (померли) через виконання ними обов'язків військової служби. За своєю природою ОГД у разі загибелі (смерті) військовослужбовця має компенсаторний характер, яка спрямована матеріально підтримати, наскільки це можливо, членів сім'ї (батьків, дітей, дружину) та утриманців загиблого військовослужбовця після втрати близької людини (годувальника), а тому виключення із кола осіб, які мають право на отримання допомоги, дитини військовослужбовця з підстав дати її народження не відповідає змісту і меті закону [2].

Діючим законодавством не передбачено обов'язку особи реалізувати таке право в день його виникнення, а надано трирічний проміжок часу для такої реалізації. Тобто день смерті є тільки днем з якого виникає право, а можливість його реалізації охоплене трьома роками. Відтак, якщо повнолітньою дитиною загиблого військового було розпочато реалізацію права на отримання ОГД за своїм померлим батьком/матір'ю в межах трирічного часового проміжку, коли вже нормою закону було прямо передбачено право повнолітніх дітей на отримання ОГД, то будь-яка відмова суб'єкта владних повноважень не ґрунтується на нормі закону.

В контексті вказаного необхідно врахувати, що Верховний Суд неодноразово вказував, що:
- «реалізація права особи має здійснюватися за нормами, чинними на момент вираження волевиявлення такої особи у формі конкретних дій (звернення до суб'єкта владних повноважень тощо)»;
- «дія закону та іншого нормативно-правового акта не може поширюватися на правовідносини, які виникли і закінчилися до набрання чинності цим законом або іншим нормативно-правовим актом»;
- «розпочатий процес реалізації права, за загальним правилом, повинен бути завершений за чинним на момент початку такого процесу законом».

Велика Палата Верховного Суду послідовно застосовує у спорах, пов'язаних із захистом соціальних прав осіб, принцип найбільшого сприяння особи у разі існування неоднозначного або множинного тлумачення прав та обов'язків особи в національному законодавстві, а органи державної влади зобов'язані застосувати підхід, який є найбільш сприятливим для особи [3, 4].

Європейський суд з прав людини у пунктах 52, 56 рішення від 14 жовтня 2010 року у справі «Щокін проти України» зазначив, що тлумачення й застосування національного законодавства є прерогативою національних органів. Однак суд зобов'язаний переконатися в тому, що спосіб, у який тлумачиться й застосовується національне законодавство, призводить до наслідків, сумісних із принципами Конвенції з погляду тлумачення їх у практиці Європейського суду з прав людини. На думку Європейського суду з прав людини, відсутність у національному законодавстві необхідної чіткості й точності, які передбачали можливість різного тлумачення, порушує вимогу «якості закону», передбачену Конвенцією, і не забезпечує адекватного захисту від свавільного втручання публічних органів державної влади в майнові права заявника.

Загальноприйнятним є принцип тлумачення закону на користь особи, що є однією з основних засад правової системи, яка вказує, що суди повинні намагатися тлумачити закони та його норми в такий спосіб, щоб максимально захищати права та інтереси фізичної особи. Цей принцип також часто відомий як «in dubio pro persona» або «in dubio pro homine» (латинською мовою), що означає «у вагомих сумнівах - на користь людини».

Велика Палата Верховного Суду зазначила, що норми законодавства, які допускають неоднозначне або множинне тлумачення, завжди трактуються на користь особи [5]. У постанові винесеній Великою Палатою Верховного Суду у зразковій справі із посиланням на положення статей 1, 8, 92 Конституції України, а також на статтю 9 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права зроблено висновок, що у випадку існування неоднозначного або множинного тлумачення прав та обов`язків особи в національному законодавстві, наявність у національному законодавстві правових «прогалин» щодо захисту прав людини та основних свобод, органи державної влади зобов'язані застосувати підхід, який був би найбільш сприятливим для особи [6].

Також заслуговує на увагу і Пояснювальна записка №290д9/12023/81786 від 19.04.2023 року до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання правовідносин, пов'язаних з призначенням, отриманням ОГД та наданням пільг деяким категоріям осіб», прийнятого Верховною Радою України 9 грудня 2023 року за № 3515-IX [7]. Метою законопроекту є встановлення рівних та справедливих соціальноправових гарантій для усіх членів сімей військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служб цивільного захисту, працівників об'єктів критичної інфраструктури, державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування та поліцейських, що загинули (померли) через виконання ними обов'язків військової служби чи інших випадках». При застосуванні норми права необхідно, враховуючи букву закону, обов'язково з'ясовувати дійсну легітимну мету відповідного закону, яка встановлюється, зокрема, через аналіз пояснювальної записки до проекту закону, стенограм пленарних засідань Верховної Ради України (виступу доповідача по цьому проекту під час його розгляду у першому читанні, висновків профільних комітетів та структурних підрозділів апарату парламенту, що здійснювали експертно-юридичний аналіз проекту закону тощо), а також дослідження генезису розвитку відповідних законодавчих зміна, дійсної суті проблеми, що підлягає вирішенню на рівні прийняття закону [8, 9].

Європейський суд з прав людини також використав у справі «ТОВ «Світ розваг» та інші проти України» (Svit rozvag, tov and others v. Ukraine, заява № 13290/11 та 2 інші, п.п. 8, 147) пояснювальну записку до закону [10].

20 квітня 2021 року у Окремій думці судді Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду Берназюка Я.О. на постанову Судової палати з розгляду справ щодо захисту соціальних прав Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 14 квітня 2021 року у справі № 480/4241/18 (адміністративне провадження №К/9901/15011/19) за позовом ОСОБА_1 до Головного управління Пенсійного фонду України в Сумській області про зобов'язання вчинити дії слушно зазначено наступне:

«З цього приводу слушною також видається позиція Верховного Суду США, викладена у відомому рішенні у справі U.S. v. Two Hundred Barrels of Whiskey, відповідно до якої обов'язком суду є вивчати весь закон, його реальний зміст, дух, мету, формулювання і використовувати його очевидне і природне значення для читання акта з цією метою у спосіб, який буде найкращим чином відображати мету законодавця; законодавча мета є путівником для належної судової інтерпретації (U.S. Supreme Court. United States v. Two Hundred Barrels of Whiskey, 95 U.S. 571 (1877). URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/95/571/» [11].

Також у вищезгаданій Пояснювальній записці [7] вказано, що необхідність прийняття законопроекту пов'язана із тим, що у багатьох родинах членами сімей є, зокрема, особи, що досягли повноліття, однак у зв'язку з певного роду дискримінацією позбавлені можливості отримати відповідну ОГД. Метою цього законопроекту є встановлення рівних та справедливих соціально-правових гарантій для усіх членів сімей військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служб

цивільного захисту, працівників об`єктів критичної інфраструктури, державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування та поліцейських, що загинули(померли) через виконання ними обов'язків військової служби чи інших випадках.

Отже, законодавець удосконалив правове регулювання спірних правовідносин, розширивши перелік осіб, які мають право на отримання ОГД, внесенням змін до статті 16-1 Закону №2011-XII, яким до членів сімей загиблих (померлих) осіб, зазначених у підпунктах 1-3 пункту 2 статті 16 цього Закону віднесли також і повнолітніх дітей загиблого військовослужбовця. Частиною 9 статті 16-3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» визначено, що особи, які мають право на отримання ОГД, передбаченої цим Законом, можуть реалізувати його протягом трьох років з дня виникнення у них такого права.

Таким чином, право повнолітніх дітей загиблих військовослужбовців на виплату ОГД виникло з моменту розширення кола суб'єктів та включення до членів сім'ї загиблого військовослужбовця за новою редакцією Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» і має бути реалізоване протягом трьох років з дати смерті батька/матері. Водночас, виключення із кола осіб, які мають право на отримання допомоги, дитини військовослужбовця з підстав дати її народження не відповідає змісту і меті закону та є дискримінаційним.

Так, Верховний Суд розглядаючи правовідносини щодо виплати ОГД, встановленої Постановою № 168, сформував правовий висновок, що дія нормативно- правових актів у часі є, як правило, перспективною, тобто розрахованою на поведінку суб'єктів права, що виникає після набрання чинності актом. Проте, у деяких випадках нормативно-правові акти можуть мати зворотну (так звану ретроспективну) дію у часі, тобто поширюватись в цілому або в певній частині на відносини, що виникли до набрання ним чинності [12].

У вищевказаній постанові Верховний Суд констатував, що «правовідносини щодо призначення ОГД починаються саме з дати звернення особи з відповідною заявою про призначення їй ОГД і тривають до моменту прийняття рішення про призначення ОГД уповноваженим органом» [12].

Висновки. Практика відмов державних органів у призначенні одноразової грошової допомоги повнолітнім дітям загиблих військовослужбовців є юридично необґрунтованою та такою, що суперечить як змісту законодавчих норм, так і принципам соціальної справедливості.

Аналіз нормативно-правових актів і практики їх застосування свідчить про те, що повноліття дитини саме по собі не може розглядатися як достатня підстава для позбавлення її права на соціальні гарантії, передбачені державою у зв'язку із загибеллю військовослужбовця. Натомість така практика часто ґрунтується на формальному та звуженому тлумаченні законодавства, що призводить до порушення прав членів сімей загиблих захисників та суперечить меті державної політики щодо їх соціального захисту.

Назріла проблематика засвідчує необхідність удосконалення як нормативного регулювання, так і напрацювання позитивної для повнолітніх дітей судової практики. Зокрема, доцільним є чіткіше законодавче визначення кола осіб, які мають право на відповідні виплати, а також запровадження єдиної правозастосовної практики для уповноважених органів. Крім того, важливим є посилення контролю за дотриманням законодавства у сфері соціального захисту сімей загиблих військовослужбовців.

Реалізація таких заходів сприятиме забезпеченню справедливого та однакового підходу до призначення виплат, а також належному виконанню державою своїх соціальних зобов'язань перед родинами загиблих захисників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 02.03.2026).
2. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 05.02.2025 року у справі № 120/17960/23, адміністративне провадження № К/990/27414/24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124949299 (дата звернення: 02.03.2026).
3. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 19 лютого 2020 року у справі № 520/15025/16-а, провадження № 11-1207апп19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87951282 (дата звернення: 02.03.2026).
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03 листопада 2021 року у справі № 360/3611/20, Провадження № 11-209заі21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101211541 (дата звернення: 02.03.2026).
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 06 листопада 2018 року у справі № 812/292/18 (Пз/9901/22/18), провадження № 11-532заі18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/77911136 (дата звернення: 02.03.2026).

6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 лютого 2019 року у справі № 822/524/18 (Пз/9901/23/18), провадження № 11-555заі18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80147824 (дата звернення: 02.03.2026).
7. Пояснювальна записка №290д9/12023/81786 від 19.04.2023 року до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання правовідносин, пов'язаних з призначенням, отриманням одноразової грошової допомоги та наданням пільг деяким категоріям осіб», прийнятого Верховною Радою України 9 грудня 2023 року за № 3515-IX. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=9226&conv=9).
8. Постанова Верховний Суд від 20 листопада 2018 року у справі №820/1835/18, адміністративне провадження № К/9901/58583/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78026078 (дата звернення: 03.03.2026).
9. Постанова Верховний Суд від 20 листопада 2018 року у справі справа № 820/1670/18, адміністративне провадження №К/9901/58585/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78022582 (дата звернення: 03.03.2026).
10. Рішення Європейського суду з прав людини від 27/09/2019 у справі «ТОВ «Світ розваг» та інші проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e05#Text (дата звернення: 03.03.2026).
11. Окрема думка судді Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 20 квітня 2021 року у справі № 480/4241/18, адміністративне провадження № К/9901/15011/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96389532 (дата звернення: 03.03.2026).
12. Постанова Верховного Суду від 23 липня 2024 року у справі № 280/3308/23, адміністративне провадження № К/990/4829/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120634376 (дата звернення: 03.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 3.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Ставичний П.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.74

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РЕГУЛЮВАННЯ ШТАТНОГО РОЗПИСУ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ

Столітній А.В.
доктор юридичних наук, професор,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-2886-9379
e-mail: stoleta@ukr.net

Столітній А.В. Актуальні питання регулювання штатного розпису органів прокуратури.
Вказується, одним із ключових завдань кожного органу публічної адміністрації є підбір персоналу та визначення оптимального штату співробітників для виконання визначених законом завдань.

Наукова публікація присвячена дослідженню актуальних питань регулювання штатного розпису органів прокуратури. Аналізуються правові засади організаційно-штатної роботи в органах прокуратури. Окрему увагу приділено формуванню штатних розписів регіональних прокуратур. Досліджується питання різного підходу до формування штатних розписів обласних прокуратур однакової категорії. Визначаються проблемні питання організації такої діяльності, зокрема з урахуванням рівномірного навантаження на прокурора залежно від рівня злочинності та кількості населення за областями України. Запропоновано додаткові критерії для визначення рівномірного кількісного складу органу прокуратури. Аналізуються питання різниці штатної та фактичної чисельності працівників органів прокуратури, використання цих понять в офіційних документах та наслідки підміни цих термінів одне одного. Формулюються пропозиції щодо удосконалення адміністративно-правових засад організації управління в органах прокуратури в частині регулювання штатного розпису органів прокуратури.

Автор приходить до висновку, що правові засади організації кадрової роботи в органах прокуратури потребують суттєвого удосконалення. Зокрема, вважає за доцільне розробити та нормативно закріпити єдину методику (формулу) формування штатного розпису обласних та окружних прокуратур. Кількість посад в органі має прямопропорційно залежати від чисельності населення, рівня злочинності (кількості зареєстрованих проваджень) та реального процесуального та іншого робочого навантаження, а не від площі території, на якій здійснює діяльність орган прокуратури.

Окрім того, з метою уникнення суб'єктивізму та вибіркового підходу при зміні штатів, необхідно внормувати питання одночасного внесення змін до структур усіх прокуратур відповідної категорії. Також є потреба провести повний аудит кадрового складу на предмет виявлення осіб, які перебувають поза штатом, та оцінити обсяг фінансових витрат на їх утримання з метою оптимізації бюджетних видатків.

Ключові слова: прокуратура, управління, штатний розпис, регулювання, наказ, кадрова робота, рівень злочинності, навантаження, удосконалення.

Stolitny A.V. Current issues of regulation of the staff schedule of the prosecutor's office.
It is indicated that one of the key tasks of each public administration body is the selection of personnel and determination of the optimal staffing level for the performance of tasks specified by law.

The scientific publication is devoted to the study of topical issues of regulating the staffing of prosecutorial bodies. The legal principles of organizational and staffing work in prosecutorial bodies are analyzed. Special attention is paid to the formation of staffing levels of regional prosecutorial offices. The issue of a different approach to the formation of staffing levels of regional prosecutorial offices of the same category is studied. Problematic issues of organizing such activities are identified, in particular, taking into account the uniform workload on the prosecutor depending on the level of crime and the number of population in the regions of Ukraine. Additional criteria are proposed for determining the uniform quantitative composition of the prosecutorial body. The issues of the difference between the regular and actual number of employees of prosecutorial bodies, the use of these concepts in official documents and the consequences of substituting these terms for each other are analyzed. Proposals are formulated to improve the administrative and legal principles of the organization of management in prosecutor's offices in terms of regulating the staffing of prosecutor's offices.

The author comes to the conclusion that the legal principles of the organization of personnel work in prosecutor's offices require significant improvement. In particular, he considers it advisable to

develop and normatively consolidate a single methodology (formula) for forming the staffing of regional and district prosecutor's offices. The number of positions in the body should depend directly on the population, the level of crime (the number of registered proceedings) and the real procedural and other workload, and not on the area of the territory in which the prosecutor's office operates.

In addition, in order to avoid subjectivity and a selective approach when changing staffing, it is necessary to regulate the issue of simultaneously making changes to the structures of all prosecutor's offices of the corresponding category. There is also a need to conduct a full audit of the personnel composition to identify persons who are out of staff, and to assess the amount of financial costs for their maintenance in order to optimize budget expenditures.

Key words: prosecutor's office, management, staffing, regulation, order, personnel work, crime rate, workload, improvement.

Актуальність теми. Одним із ключових завдань кожного органу публічної адміністрації є підбір персоналу та визначення оптимального штату співробітників для виконання визначених законом завдань. Щодо органів прокуратури законом встановлено максимальну кількість прокурорів – 10 000 (ст. 14 Закону України - (далі – ЗУ) «Про прокуратуру»). Проте актуальним є питання територіального та структурного (ієрархічного) розподілу, а саме визначення кількісного складу штату органів прокуратури задля ефективної реалізації функцій в кожному регіоні України.

У результаті реформування органів прокуратури України утворено систему обласних та окружних прокуратур, а також запроваджено атестацію прокурорів для оцінки їхньої професійної компетентності, етики та доброчесності відповідно до ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури» та Порядку проходження прокурорами атестації, затвердженого наказом Генерального прокурора від 03.10.2019 № 221.

Проте проведена реформа не вирішила всіх нагальних питань організації управління в органах прокуратури. Зокрема, і нині актуальним питанням залишається регулювання штатного розпису органів прокуратури, що має забезпечувати справедливе навантаження на кожного прокурора та ефективну реалізацію функцій прокуратури.

Актуальні питання організації управління в органах прокуратури досліджували в своїх працях такі відомі науковці, як О. Капліна, М. Погорецький, М. Івчук, С. Кулинич, Р. Мазурик, В. Миколенко, Є. Попович, Ю. Севрук, В. Сухонос, В. Шуба, та інші. Серед останніх досліджень, присвячених правовому забезпеченню реформування прокуратури, слід відзначити роботи присвячені правовому забезпеченню реформування прокуратури, серед яких праці Ю. Чаплинської, С. Подкопаєва, П. Каркача. Проте питання регулювання штатного розпису обласних прокуратур ще не були предметом окремого дослідження.

Постановка завдання. Метою наукової публікації є дослідження актуальних питань регулювання штатного розпису обласних прокуратур, спрямоване на обґрунтування пропозицій щодо внесення змін до чинного національного законодавства та удосконалення структури органів прокуратури, що безпосередньо впливає на практику прокурорської діяльності.

Методологія підготовки публікації спирається на поєднанні філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів дослідження. Серед останніх більшою мірою застосовується формально-юридичний метод, а також методи юридичної статистики та юридичного моделювання.

Результати дослідження. Абзац 2 ч. 2 ст. 7 ЗУ «Про прокуратуру» передбачає, що перелік, утворення, реорганізація та ліквідація спеціалізованих прокуратур, визначення їх статусу, компетенції, структури і штатного розпису здійснюються Генеральним прокурором [1].

Аналогічним чином утворення, перелік, територіальна юрисдикція, реорганізація та ліквідація обласних прокуратур, визначення їхньої компетенції, структури і штатного розпису здійснюються Генеральним прокурором (ч. 4 ст.10 ЗУ «Про прокуратуру»).

Відповідно до ч. 1 ст. 12 ЗУ «Про прокуратуру», у системі прокуратури України діють окружні прокуратури, перелік та територіальна юрисдикція яких визначається наказом Генерального прокурора. Утворення, реорганізація та ліквідація окружних прокуратур, визначення їхньої компетенції, структури і штатного розпису здійснюються Генеральним прокурором.

Згідно з п. 2 ч. 2 ст. 6 ЗУ «Про прокуратуру», Генеральний прокурор щороку до 1 квітня подає до Верховної Ради України звіт про діяльність прокуратури, який повинен містити інформацію про: *фактичну* чисельність органів прокуратури у розрізі чисельності прокурорів, державних службовців, інших працівників, підвищення їхньої кваліфікації, проходження спеціальної підготовки, а також про діяльність Тренінгового центру прокурорів України.

Статтею 14 ЗУ «Про прокуратуру» передбачено, що загальна чисельність працівників органів прокуратури становить не більше 15000 осіб, зокрема загальна чисельність прокурорів становить не більше 10000 осіб. Загальна чисельність працівників Спеціалізованої антикорупційної прокура-

тури складає 15 % від встановленої законом граничної чисельності центрального та територіальних управлінь Національного антикорупційного бюро України. У структурі органів прокуратури встановлюються посади державних службовців та інших працівників, діяльність яких регулюється цим Законом та іншими законодавчими актами України. Посади, для призначення прокурорів-стажистів окружних прокуратур визначаються з числа вакантних (тимчасово вакантних).

На рівні підзаконних актів питання регулювання штатного розпису в органах прокуратури врегульовано Положенням про організаційно-штатну роботу в органах прокуратури, затвердженим наказом Генерального прокурора від 06.04.2021 № 82 (далі – Положення № 82) [2].

Відповідно до вказаного Положення, організаційно-штатна робота – це діяльність, спрямована на оптимальний розподіл та ефективне використання штатної чисельності, а також економне витрачання бюджетних коштів, що виділяються на забезпечення діяльності органів прокуратури та виконання покладених на них завдань і функцій шляхом проведення організаційно-штатних заходів. Організаційно-штатними заходами є дії, що проводяться в органах прокуратури з метою зміни їхнього складу, підпорядкованості, дислокації, удосконалення структури, чисельності та кількості посад за категоріями.

Згідно з п.п. 3.1.-3.2. Положення № 82, такі заходи здійснюються на виконання законодавчих та нормативно-правових актів, а також організаційно-розпорядчих документів Генерального прокурора. Вони передбачають утворення, ліквідацію або перейменування органів прокуратури чи їх структурних підрозділів у штатних розписах, а також встановлення чи скорочення окремих посад. Утворення органу чи підрозділу передбачає розроблення структури, визначення кількості штатних одиниць та відповідних посад. Ліквідація ж зумовлює втрату чинності структурою та штатним розписом (або внесення змін до них) із зарахуванням штатної чисельності до резерву Офісу Генерального прокурора [2].

Крім того, регулювання штатного розпису органів прокуратури здійснюється відповідно до Положення про організацію кадрової роботи в органах прокуратури України, затвердженого наказом Генерального прокурора від 10.02.2022 № 25 [3].

Згідно з розділом XIII «Структура та штатна чисельність органів прокуратури» зазначеного Положення, організаційно-штатна робота проводиться відповідно до Закону та наказів Генерального прокурора. Пропозиції щодо змін до структури чи штатної чисельності вносяться з метою удосконалення організації роботи органу прокуратури (структурного підрозділу), Тренінгового центру прокурорів України та його регіональних відділень. При цьому враховуються стан злочинності в регіоні, обсяг роботи та навантаження на працівників, а також у законодавстві чи адміністративно-територіальному устрої [3].

Підготовка проєктів наказів про затвердження або внесення змін до структури та штатної чисельності здійснюється кадровим підрозділом Офісу Генерального прокурора. Підставою для цього є подання заступника Генерального прокурора – керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, керівників самостійних структурних підрозділів Офісу Генерального прокурора (погоджених із першими заступниками, заступниками Генерального прокурора) або керівників обласних прокуратур.

Проєкти наказів щодо зміни структури чи штатної чисельності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури попередньо погоджуються з Директором Національного антикорупційного бюро України.

Зміни до структури та штатної чисельності органу прокуратури вносяться у межах визначеної статтею 14 ЗУ «Про прокуратуру» *загальної чисельності* працівників органів прокуратури (15000) та з урахуванням визначеної Генеральним прокурором граничної штатної чисельності відповідного органу прокуратури [3].

Положенням № 82, передбачено поділ прокуратур областей на категорії. Вказане положення прийнято з урахуванням приписів Постанови Кабінету Міністрів від 21.07.2005 № 614 «Про деякі питання віднесення областей та міст до груп за оплатою праці» [4]. Це свідчить про наявність, хоч і формального, але важливого принципу єдиної політики формування органів державного управління.

Згідно з п. 5.3 Положення, обласні та прирівняні до них прокуратури мають окремі структури та штатні розписи.

З урахуванням кількості населення регіонів, їхньої площі та інших чинників, обласні прокуратури поділяються на три групи:

- перша група – Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Київська міська, Львівська, Одеська та Харківська обласні прокуратури;
- друга група – Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська обласні прокуратури;

- третя група – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька обласні прокуратури.

Для обласних прокуратур та Київської міської прокуратури Офісом Генерального прокурора розробляється їх типова структура, яка затверджується Генеральним прокурором [2].

Виходячи із зазначеної норми, поділ областей на три групи видається обґрунтованим, а для формування регіональних штатних розписів закладено три типові структури. Разом з тим, на практиці ця норма повноцінно не функціонує, оскільки штатні розписи регіональних прокуратур суттєво різняться (див. табл. № 1).

Наприклад, порівняємо штатні розписи прокуратур першої категорії: Одеської та Дніпропетровської. Населення Одеської області становить 2,351 млн осіб, а штатна чисельність працівників області – 773 одиниці (питома вага штату до кількості населення – 0,032%). У Дніпропетровській області при населенні 3,177 млн осіб штат апарату становить 1035 працівників (0,032%).

Водночас у Донецькій області при населенні 4,132 млн осіб штатна чисельність апарату становить лише 878 одиниць (0,021%)[1] вторгнення. Наведені дані свідчать про неоднорідність підходів до формування об'єктивної штатної чисельності.

Іншим «перекосом» є віднесення Чернігівської області (населення 991 294 особи, штат працівників області 334 одиниці, питома вага – 0,033%) до другої категорії, тоді як Івано-Франківська область (населення 1,368 млн осіб, штат 264 одиниці, питома вага – 0,019%) віднесена до третьої категорії.

На наше переконання, питома вага штатної чисельності апарату до кількості населення (визначена як відсоткове відношення кількості штатних посад до загальної чисельності мешканців регіону), незалежно від категорії прокуратури, має перебувати на відносно однаковому рівні з допуском незначної похибки.

Разом з тим, проведений аналіз свідчить про значні розбіжності. Наприклад, у Київській області, де чисельність населення станом на 01.02.2022 становила 1 795,5 тис. осіб[2] [6], питома вага штатної чисельності апарату складає близько 0,04% (за умови штату ~720 осіб). Водночас у Тернопільській обласній прокуратурі цей показник становить лише 0,024% (при чисельності населення на 01.02.2022 – 1 021,7 тис. осіб[3] [7]. Така диспропорція свідчить про суттєву різницю у ресурсному забезпеченні органів прокуратури з розрахунку на кількість населення в різних регіонах.

На формування штатної чисельності органів прокуратури впливає низка чинників. Так, відповідно до викладеного вище п. 5.3 Положення, визначено лише два основні чинники для кількісної формули штатної чисельності регіонів: населення та територія. Також без конкретизації вказано на існування інших факторів. І якщо кількість населення цілком логічна складова формування штатного розпису, то врахування розміру території є дискусійним. Разом з тим, при формуванні штатного розпису, як обов'язкові складові, не враховуються: навантаження на прокурора та рівень криміногенної ситуації в регіоні (зокрема в історичній ретроспективі) тощо.

За даними Державної служби статистики, В. Глибовець розробив таблицю рівня кримінальних правопорушень по областях України (див. табл. № 2), а також таблицю кількості кримінальних правопорушень на 1000 осіб (див. табл. № 3) [5].

Ці дані демонструють суттєву різницю між показниками злочинності залежно від регіону. «Лідерами» у першій таблиці є Дніпропетровська, Харківська, Запорізька, Одеська області (більше ніж 30 000 зареєстрованих кримінальних правопорушень за рік) на відміну від Івано-Франківської, Чернівецької, Закарпатської та Тернопільської областей (менше ніж 10 000 правопорушень).

Також слід зазначити, що в Україні середнє навантаження на одного прокурора складає від 300 до 600 проваджень, а в місті Києві та області досягає - 800.

Окрім іншого, навантаження на одного прокурора безпосередньо залежить від кількості вакантних посад в органі. Так, згідно з інформацією про результати діяльності Запорізької обласної прокуратури у першому півріччі 2024 року, діяльність органів прокуратури в області забезпечують 407 прокурорів, тоді як вакантними залишаються 121 посада. Зазначену обставину (різницю між штатною та фактичною чисельністю) також доцільно враховувати під час планування організаційно-штатних заходів.

Ще однією причиною «індивідуальних» штатних розписів є законодавчо визначена можливість внесення змін до структури та штатного розпису не для всіх прокуратур певної категорії одночас-

---

[1] Формування даних штатних розписів здійснено до повномасштабного вторгнення.
[2] Офіційна чисельність населення Київської області станом на 01 лютого 2022 року – 1 795,5 тис. осіб. Дані згідно паспорту Київської області. URL: https://koda.gov.ua/kiivshhina/pro-oblast/pasport-kyyivskoyi-oblasti/
[3] Офіційна чисельність населення Тернопільської області станом на 01 лютого 2022 року – 1021,7 тис. осіб. Дані взято з статистичного збірника «Чисельність наявного населення Тернопільської області на 01 січня 2022 р. URL: https://www.te.ukrstat.gov.ua/files/Bul/nm_z1_2021.pdf/

но, а точково – стосовно конкретного регіону. Це призводить до того, що штатні розписи обласних прокуратур стають неоднорідними та втрачають ознаки типовості.

Відповідно до п. 4.4 Положення, внесення змін до структур і штатних розписів обласних прокуратур проводиться на підставі подань їхніх керівників. Подальший аналіз та вивчення таких подань здійснюється відповідними структурними підрозділами Офісу Генерального прокурора [2].

На наше переконання, такі зміни мають бути об'єктивними та системними, тобто запроваджуватися одночасно для всіх прокуратур відповідної категорії (першої, другої чи третьої). Проте на практиці цей принцип має суттєві винятки.

Прикладом викладеного є наказ Генерального прокурора від 26.04.2024 №34ш[1], згідно з яким у структурі Полтавської обласної прокуратури ліквідовано управління нагляду за додержанням законів Національною поліцією України та органами, які ведуть боротьбу з організованою та транснаціональною злочинністю, натомість створено управління нагляду за додержанням законів Національною поліцією та органами, які ведуть боротьбу з організованою злочинністю, у такому складі:

- відділ нагляду за додержанням законів територіальними органами поліції при провадженні оперативно-розшукової діяльності, дізнання, досудового розслідування, підтримання публічного обвинувачення;
- відділ процесуального керівництва при провадженні досудового розслідування територіальними органами поліції та підтримання публічного обвинувачення;
- відділ на нагляду за додержанням законів при розслідуванні злочинів проти життя;
- відділ нагляду за додержанням законів органами, які ведуть боротьбу з організованою злочинністю;
- відділ приймання, опрацювання та аналізу оперативної інформації.

Фактично ці зміни дозволили реалізувати *два завдання*: по-перше, у складі зазначеного управління з'явився відділ нагляду за додержанням законів при розслідуванні злочинів проти життя, створення якого зазвичай передбачено лише в структурах прокуратур першої категорії; по-друге – забезпечено умови для непризначення конкретного керівника до «нової» структури. Зазначене підтверджує відсутність єдиного системного підходу до формування структур обласної ланки та вказує на ознаки суб'єктивізму в управлінні кадровим потенціалом.

Наведена теза підтверджується наступними аргументами. Так, 11.03.2024 затверджено штатний розпис Полтавської обласної прокуратури (підписаний її керівником та затверджений першим заступником Генерального прокурора). Однак вже 26.04.2024 до нього внесли зміни. Отже, перегляд структури конкретної обласної прокуратури відбувся лише через 1 місяць та 15 днів після введення штатного розпису в дію, що ставить під сумнів як якість попереднього планування так і об'єктивність внесених змін.

Водночас у розділі II «*Фактична* чисельність органів прокуратури у розрізі чисельності прокурорів, державних службовців, інших працівників, підвищення кваліфікації, проходження спеціальної підготовки, діяльність Тренінгового центру прокурорів України *(п. 2 ч. 2 ст. 6 Закону)»* Звіту Генерального прокурора про діяльність органів прокуратури у 2023 році зазначається, що Офісом Генерального прокурора та керівниками обласних ланок вжито низку заходів, спрямованих на підвищення ефективності кадрової роботи та оптимізацію *штатної* чисельності[2].

Згідно з даними звіту Генерального прокурора про діяльність органів прокуратури у 2023 році, загальна *штатна* чисельність працівників упродовж 2023 року не перевищувала встановленого законом ліміту в 15 тис. одиниць (ч. 1 ст. 14 Закону). Станом на 01.01.2024 вона становила 14 846 одиниць, із них: 1 934 – в Офісі Генерального прокурора; 12 912 – в обласних, окружних та прирівняних до них прокуратурах.

З процитованої частини Звіту вбачається, що при формуванні показників щодо кількісного складу використано термін *«фактична чисельність»*, передбачений п. 2 ч. 2 ст. 6 Закону України «Про прокуратуру». Разом з тим, під час наведення конкретних статистичних даних Офіс Генерального прокурора оперує іншим поняттям – *«штатна чисельність»*. Така підміна понять призводить до негативних наслідків, зокрема до неефективного використання бюджетних коштів. Це виявляється у тривалому перебуванні працівників на «позаштатних» посадах після зміни штатної структури, що часто зумовлено дефектами самих організаційно-штатних заходів та відсутністю своєчасних пропозицій щодо призначення (переведення) працівників до нового штатного складу. Таким чином, термінологічна неузгодженість у звітності приховує реальні проблеми кадрового забезпечення та ефективності управління ресурсами відомства.

---

[1] Наказ від 26.04.2024 № 34ш отриманий на інформаційний запит автора статті.

[2] Звіт Генерального прокурора про діяльність органів прокуратури у 2023 році отриманий на інформаційний запит автора статті.

Висновки. Проведене дослідження актуальних питань регулювання штатного розпису органів прокуратури дає підстави для висновку, що правові засади організації кадрової роботи в органах прокуратури потребують суттєвого удосконалення.

Зокрема, вважаємо за доцільне розробити та нормативно закріпити єдину методику (формулу) формування штатного розпису обласних та окружних прокуратур. Кількість посад в органі має прямопропорційно залежати від чисельності населення, рівня злочинності (кількості зареєстрованих проваджень) та реального процесуального та іншого робочого навантаження, а не від площі території, на якій здійснює діяльність орган прокуратури.

Окрім того, з метою уникнення суб'єктивізму та вибіркового підходу при зміні штатів, необхідно внормувати питання одночасного внесення змін до структур усіх прокуратур відповідної категорії. Також є потреба провести повний аудит кадрового складу на предмет виявлення осіб, які перебувають поза штатом, та оцінити обсяг фінансових витрат на їх утримання з метою оптимізації бюджетних видатків.

Додатки:

Таблиця № 1

N	Область	Категорія	Населення млн	Штатна чисельність працівників області	Питома вага	Штатна чисельність апарату	Питома Вага	% апарату	Округа
1.	Дніпропетровська	1	3,177	1035	0,032	368	0,11	35,5	667
2.	Донецька	1	4,132	878	0,021	360	0,0087	41	518
3.	Запорізька	1	1,687	571	0,033	212	0,12	37,1	359
4.	Київська	1	1 795,5	558	0,031	235	0,13	42	323
5.	Київська міська	1	1,781	885	0,05	338	0,19	38	547
6.	Львівська	1	2,512	549	0,22	219	0,008	39,9	330
7.	Одеська	1	2,351	773	0,32	290	0,012	37,5	483
8.	Харківська	1	2,658	800	0,03	350	0,013	43,7	450
9.	Вінницька	2	1,509	392	0,25	153	0,01	39	239
10.	Житомирська	2	1,208	354	0,29	135	0,11	38,1	219
11.	Кіровоградська	2	903 712	364	0,04	155	0,017	42,5	209
12.	Луганська	2	2,136	461	0,021	192	0,008	41,6	269
13.	Миколаївська	2	1,12	435	0,038	147	0,013	33,7	288
14.	Полтавська	2	1,387	451	0,032	164	0,11	36,3	287
15.	Сумська	2	1,068	373	0,035	162	0,015	43,4	211
16.	Херсонська	2	1,028	424	0,041	186	0,018	43,9	238
17.	Хмельницька	2	1,225	343	0,028	141	0,011	41,1	202

18.	Черкаська	2	1,192	383	0,032	147	0,012	38,4	236
19.	Чернігівська	2	991 294	334	0,033	139	0,014	41,6	195
20.	Волинська	3	1,031	269	0,26	132	0,12	49	137
21.	Закарпатська	3	1,254	289	0,23	122	0,009	42,2	167
22.	Івано-Франківська	3	1,368	264	0,19	123	0,008	46,5	141
23.	Рівненська	3	1,153	288	0,25	131	0,011	45,5	157
24.	Тернопільська	3	1,039	256	0,024	121	0,011	47,3	135
25.	Чернівецька	3	901 632	235	0,026	105	0,011	44,6	130
26.	АРК Крим	-	1957,8	77	-		-		
27.	СП в сфері оборони Центральний регіон	-	-	227	-	82	--	36,1	145
28.	СП в сфері оборони Східний регіон	-	-	245	-	75	-	30,6	170
29.	СП в сфері оборони Південний регіон	-	-	191	-	80	-	41,9	111
30.	СП в сфері оборони Західного регіону	-	-	209	-	76	-	36,4	133
31.	ОГП			1927					

Таблиця № 2

Таблиця 1. **Рівень кримінальних правопорушень по областях України**

Області України	Січень – листопад 2017 р.[1]	Рейтинг області	Січень– листопад 2016 р.[2]	Рейтинг області	Відсоток, на який збільшилась/зменшилась кількість правопорушень у 2017 р. порівняно з 2016 р., %
Вінницька	14458	13	15826	14	-8,6
Волинська	10463	21	11386	20	-8,1
Дніпропетровська	44978	1	46868	2	-4
Донецька	25167	7	29067	6	-13,4
Житомирська	14373	15	16182	12	-11,2
Закарпатська	10607	20	9695	21	+9,4
Запорізька	33670	3	45407	3	-25,8
Івано-Франківська	8228	23	9642	22	-14,6
Київська	25634	6	28934	7	-11,4
Кіровоградська	17318	10	17632	11	-1,8
Луганська	10806	19	11676	18	-7,4
Львівська	27709	5	35100	5	-21
Миколаївська	16858	11	18166	10	-7,2
Одеська	33132	4	37880	4	-12,5
Полтавська	21662	8	22594	8	-4,1
Рівненська	11364	18	11587	19	-1,9
Сумська	11879	16	13988	16	-15
Тернопільська	7431	24	6968	24	+6,6
Харківська	33752	2	50268	1	-32,8
Херсонська	16287	12	14884	15	+9,4
Хмельницька	11447	17	11877	17	-3,6
Черкаська	17557	9	18206	9	-3,5
Чернівецька	9192	22	8384	23	+9,6
Чернігівська	14439	14	15861	13	-8,9
Усього по Україні	**448411**	**-**	**508078**	**-**	**-11,7**

Створено автором за матеріалами Державної служби статистики України [1].

[5].

Таблиця 3

Таблиця 2. **Кількість злочинів по областях України на 1000 осіб**

Область	Наявне населення, осіб	Кількість злочинів на 1000 осіб	Рейтинг області
Вінницька	1578175	9,2	16
Волинська	1039050	10,1	14
Дніпропетровська	3234925	13,9	10
Донецька	4205278	6,0	20
Житомирська	1233202	11,6	12
Закарпатська	1258275	8,4	18
Запорізька	1725327	19,5	1
Івано-Франківська	1378281	6,0	20
Київська	1750649	14,6	7
Кіровоградська	958054	18,1	3
Луганська	2170257	5,0	21
Львівська	2530974	10,9	12
Миколаївська	1142822	14,7	6
Одеська	2382034	13,9	10
Полтавська	1415881	15,3	5
Рівненська	1161310	9,8	15
Сумська	1095855	10,8	13
Тернопільська	1053399	7,0	19
Харківська	2696427	12,5	11
Херсонська	1048351	15,5	4
Хмельницька	1275992	9,0	17
Черкаська	1222211	14,4	8
Чернівецька	906871	19,4	2
Чернігівська	1022110	14,1	9
Усього по Україні	**42418235**	**10,6**	**-**

[5]

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про прокуратуру: Закону України від 14.10.2014 № 1697-VII. Дата оновлення: 18.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text.

2. Положення про організаційно-штатну роботу в органах прокуратури, затверджене наказом Генерального прокурора від 06.04.2021№ 82. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/ngpu2019.html?_m=publications&_t=rec&id=286098.
3. Положення про організацію кадрової роботи в органах прокуратури України, затвердженого наказом Генерального прокурора № 25 від 10.02.2022, із змінами, внесеними згідно з Наказом Офісу Генерального прокурора № 33 від 08.02.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0025905-22#Text.
4. Про деякі питання віднесення областей та міст до груп за оплатою праці: постанова Кабінету Міністрів від 21.07.2005 № 614. Дата оновлення: 24.09.2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/614-2005-%D0%BF#Text.
5. Глибовець В. Географія кримінальних правопорушень України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* 2018. № 1 (70). С. 93-98. URL: https://visnyk-geo.knu.ua/?page_id=7072&lang=uk.
6. Паспорт Київської області. Офіційний сайт Київської обласної державної адміністрації. URL: https://koda.gov.ua/kiivshhina/pro-oblast/pasport-kyyivskoyi-oblasti.
7. Чисельність наявного населення Тернопільської області станом на 1 січня 2022 р. Статистичний бюлетень Головного управління статистики у Тернопільській області. URL: https://www.te.ukrstat.gov.ua/files/Bul/nm_z1_2021.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 1.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Столітній А.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.75

ЄВРОПЕЙСЬКІ ГАРАНТІЇ ТА СТАНДАРТИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАЦІВНИКІВ

Трагнюк О.Я.,
кандидат юридичних наук, професор,
доцент кафедри права Європейського Союзу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
ORCID: 0000-0002-4505-8105
e-mail: o.ya.tragnyuk@nlu.edu.ua

Нечипорук Л.Д.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0005-8921-2695
e-mail: lyubov.necnyporuk@uzhnu.edu.ua

Трагнюк О.Я., Нечипорук Л.Д. Європейські гарантії та стандарти регулювання праці неповнолітніх працівників.

У статті дитяча праця розглядається як трудова діяльність, що залучає дітей, які не досягли встановленого законом віку, або роботи, здатні завдати шкоди їхньому фізичному, психічному чи соціальному розвитку. Особливо небезпечними визнаються види діяльності, що виконуються під землею, під водою, на значній висоті, у замкнених або обмежених просторах, за екстремальних температур, у нічний час або тривалий робочий день. За даними міжнародних організацій, значна частина дітей, зайнятих у трудових відносинах, працює саме у таких ризикових умовах. Встановлено, що із 160 мільйонів дітей, залучених до праці у попередні роки, близько 79 мільйонів виконували роботи, що становили загрозу їхньому фізичному та психічному здоров'ю. Наукові дослідження підтверджують, що дитяча праця негативно впливає на фізичний розвиток, спричиняє недоїдання, підвищує рівень захворюваності на інфекційні та хронічні хвороби, а також провокує поведінкові і емоційні розлади. Крім того, доведено, що робота у небезпечних умовах знижує здатність дітей адаптуватися до соціальних і психологічних навантажень, формує передумови для розвитку серйозних захворювань у дорослому віці, включаючи онкологічні, репродуктивні та опорно-рухові патології.

Обгрунтовано, що у соціальній площині дитяча праця обмежує доступ дітей до освіти та медичних послуг, негативно впливає на їхню соціалізацію та формування особистості. Європейський Союз приділяє системну увагу запобіганню дитячій праці та захисту прав неповнолітніх через правові механізми та стратегічні документи, зокрема Стратегію ЄС щодо прав дитини та Директиву Ради 94/33/ЕС, яка встановлює мінімальні стандарти безпеки та здоров'я для молодих працівників, визначає обмеження щодо віку та робочого часу, а також регламентує участь дітей у культурній, мистецькій, спортивній або рекламній діяльності. На міжнародному рівні основою є Конвенції МОП № 138 і № 182, які визначають мінімальний вік для працевлаштування та забороняють найгірші форми дитячої праці.

Доведено, що ефективність правового регулювання значною мірою залежить від рівня імплементації норм у національних системах, діяльності органів контролю та соціально-економічних умов у державах.

Ключові слова: праця, трудові відносини, неповнолітні працівники, діти, мінімальний вік, працевлаштування, ЄС.

Tragniuk O.Ya., Nechyporuk L.D. European guarantees and standards for regulating the work of minors.

The article considers child labor as work involving children who have not reached the age established by law, or work that can harm their physical, mental or social development. Activities performed underground, underwater, at great heights, in enclosed or confined spaces, at extreme temperatures, at night or for long working hours are considered particularly dangerous. According to international organizations, a significant proportion of children employed in labor relations work in such risky conditions. It has been established that out of 160 million children involved in labor in previous years,

about 79 million performed work that posed a threat to their physical and mental health. Scientific studies confirm that child labor negatively affects physical development, causes malnutrition, increases the incidence of infectious and chronic diseases, and also provokes behavioral and emotional disorders. In addition, it has been proven that work in hazardous conditions reduces the ability of children to adapt to social and psychological stress, creates prerequisites for the development of serious diseases in adulthood, including oncological, reproductive and musculoskeletal pathologies.

It is substantiated that in the social plane, child labor limits children's access to education and medical services, negatively affects their socialization and personality formation. The European Union pays systematic attention to the prevention of child labor and the protection of the rights of minors through legal mechanisms and strategic documents, in particular the EU Strategy on the Rights of the Child and Council Directive 94/33/EC, which establishes minimum safety and health standards for young workers, defines age and working time restrictions, and also regulates the participation of children in cultural, artistic, sports or advertising activities. At the international level, the basis is ILO Conventions No. 138 and No. 182, which define the minimum age for employment and prohibit the worst forms of child labor.

It has been proven that the effectiveness of legal regulation largely depends on the level of implementation of norms in national systems, the activities of control bodies and socio-economic conditions in states.

Key words: labor, labor relations, underage workers, children, minimum age, employment, EU.

Постановка проблеми. За сучасними міжнародними оцінками, проблема дитячої праці залишається актуальною у світовому масштабі. У 2024 році у світі налічувалося приблизно 138 мільйонів дітей, залучених до трудової діяльності. Хоча цей показник є нижчим порівняно з 160 мільйонами, зафіксованими у 2021 році, міжнародні експерти відзначають уповільнення глобального прогресу у подоланні дитячої праці, що вперше за два десятиліття свідчить про стагнацію відповідних зусиль [1]. У багатьох країнах діти продовжують виконувати небезпечну роботу внаслідок економічної нестабільності, бідності, обмежених можливостей працевлаштування для дорослих, сімейних труднощів, природних катастроф, а також через культурні або соціальні традиції.

Проблема дитячої праці залишається актуальною для низки європейських держав, що підтверджується статистичними даними міжнародних досліджень. За оцінками Організація Об'єднаних Націй, у Грузії близько 29 % дітей віком від 7 до 14 років залучені до трудової діяльності, тоді як у Албанії цей показник становить приблизно 19 %. Водночас результати дослідження, проведеного у 2013 році в Італії, засвідчили, що близько 5,2 % дітей віком до 16 років виконують певну трудову діяльність. При цьому в багатьох інших країнах Європи систематизовані статистичні дані щодо масштабів дитячої праці залишаються обмеженими або фрагментарними, що ускладнює формування повної картини поширення цього соціального явища.

Аналіз характеру зайнятості неповнолітніх свідчить, що значна частина дітей у різних країнах Європи виконує роботи, пов'язані з підвищеними ризиками для здоров'я та безпеки. Подібні випадки фіксувалися, зокрема, у Албанії, Болгарії, Грузії, Молдові, Чорногорії, Румунії, Сербії, Туреччини та України, де неповнолітні працюють у сільському господарстві, будівництві, на невеликих виробництвах або виконують роботу на вулиці. Такі види діяльності нерідко передбачають використання небезпечної техніки, контакт із шкідливими хімічними речовинами, перенесення значних фізичних навантажень або перебування в умовах підвищеного ризику експлуатації [2].

Метою дослідження є аналіз європейських гарантій та стандартів регулювання праці неповнолітніх працівників.

Стан наукової розробки. Питання правового регулювання праці неповнолітніх у науці трудового права досліджували як зарубіжні, так і українські науковці. У вітчизняній правовій доктрині окремі аспекти правового статусу неповнолітніх працівників, гарантій їхньої праці та особливостей правового регулювання умов працевлаштування висвітлювалися у працях таких учених, як Наталія Лесько, Роман Карпенко, Марина Іванова, Аліна Калюжна та інші. У їх наукових дослідженнях аналізуються питання мінімального віку прийняття на роботу, особливості правового статусу неповнолітніх у трудових правовідносинах, а також гарантії охорони праці та обмеження щодо виконання робіт, які можуть становити небезпеку для здоров'я та розвитку дітей. Проте концептуальних досліджень у сфері європейських гарантій для праці неповнолітніх не було проведено достатньо.

Виклад основного матеріалу. Згідно з підходом Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй (UNICEF), дитячою працею вважається трудова діяльність, до виконання якої діти ще не досягли необхідного віку, або така робота, що за своїм характером чи умовами може завдати шкоди їхньому здоров'ю, безпеці чи розвитку. Особливо небезпечними для неповнолітніх визнаються види робіт, що виконуються під землею, під водою, на значній висоті, у замкнених або обмежених просторах, за умов екстремальних температур, а також у режимі тривалого робочого часу чи нічних

змін. За даними міжнародних організацій, значна частина дітей, залучених до трудової діяльності, працює саме у небезпечних умовах. Із 160 мільйонів дітей, які перебували у трудових відносинах у попередні роки, близько 79 мільйонів виконували роботу, що становила загрозу для їхнього фізичного та психічного благополуччя [1]. Разом із тим міжнародні організації наголошують, що участь молодих людей у трудовій діяльності може мати позитивний соціально-економічний ефект, якщо вона здійснюється у безпечних умовах та відповідає вимогам законодавства щодо віку, тривалості робочого часу і характеру виконуваної роботи. Однак виконання неповнолітніми робіт, які перевищують їхні фізичні або психологічні можливості, створює значні ризики для здоров'я та розвитку. Небезпечна праця може спричиняти довготривалі негативні наслідки, що проявляються вже у дорослому віці, зокрема розвиток онкологічних захворювань, безпліддя внаслідок контакту з токсичними речовинами або хронічні захворювання опорно-рухового апарату, пов'язані з фізичними перевантаженнями та неправильною експлуатацією техніки.

Наукові дослідження підтверджують негативний вплив дитячої праці на стан здоров'я неповнолітніх. Так, результати дослідження, проведеного у 2018 році, засвідчили наявність взаємозв'язку між залученням дітей до праці та низкою несприятливих наслідків для їхнього здоров'я, зокрема порушенням фізичного розвитку, недоїданням, підвищеною захворюваністю на інфекційні та інші системні хвороби, а також появою поведінкових і емоційних розладів. Крім того, робота у небезпечних умовах негативно впливає на психологічний стан дітей та знижує їхню здатність ефективно адаптуватися до життєвих труднощів. Міжнародна організація праці також підкреслює серйозність проблеми. За її оцінками, щороку близько 22 тисяч дітей у світі гинуть унаслідок виробничих травм або інших небезпечних обставин, пов'язаних із виконанням трудових обов'язків. Рівень ризику значною мірою залежить від галузі економіки, у якій залучена дитяча праця. Наприклад, у сільському господарстві діти можуть зазнавати впливу небезпечних хімічних речовин, працювати з інструментами та сільськогосподарською технікою або перебувати на відкритому повітрі за несприятливих кліматичних умов протягом тривалого часу.

У гірничодобувній промисловості небезпека пов'язана з роботою у вузьких підземних просторах, ризиком обвалів, а також контактом із токсичними речовинами, що використовуються під час видобування корисних копалин. На підприємствах легкої промисловості, зокрема у виробництві текстилю та одягу, тривале перебування у сидячому положенні та виконання монотонних операцій можуть призводити до порушень опорно-рухового апарату. Додаткову небезпеку становлять важкі фізичні навантаження, використання токсичних хімічних речовин і підвищений рівень шуму, що може негативно впливати на слух у майбутньому. У свою чергу, робота на вулиці пов'язана з впливом вихлопних газів, підвищеним ризиком дорожньо-транспортних пригод і необхідністю працювати у нічний або нерегулярний час [1].

Окрім безпосередніх ризиків для здоров'я та безпеки, дитяча праця має і суттєві соціальні наслідки. Залучення дітей до роботи часто призводить до передчасного припинення навчання або обмежує доступ до освіти і медичних послуг у період, коли вони мають вирішальне значення для формування особистості та професійного розвитку. Крім того, психологічне навантаження, пов'язане з виконанням важкої або небезпечної роботи у ранньому віці, може негативно впливати на емоційний стан дитини та її соціалізацію.

Європейський Союз приділяє значну увагу запобіганню дитячій праці та захисту прав неповнолітніх. Важливим політичним документом у цій сфері є Стратегія Європейського Союзу щодо прав дитини (EU Strategy on the Rights of the Child), яка визначає комплексний підхід до забезпечення належного рівня захисту дітей на території Європи. У межах цієї стратегії питання протидії дитячій праці вирішуються через забезпечення доступної та обов'язкової освіти, розвиток систем соціального захисту населення, а також посилення діяльності органів трудового нагляду з метою ефективного виконання міжнародних стандартів [3].

Важливе значення мають також міжнародні трудові стандарти, насамперед Конвенція № 138 Міжнародної організації праці про мінімальний вік для прийняття на роботу [4] та Конвенція № 182 про найгірші форми дитячої праці [5]. Ці документи зобов'язують держави-учасниці здійснювати активні заходи, спрямовані на поступову ліквідацію дитячої праці та недопущення її найбільш небезпечних форм.

У правовій системі Європейського Союзу ключову роль відіграє також положення статті 32 Хартії основоположних прав Європейського Союзу (Article 32 - Prohibition of child labour and protection of young people at work) [6]. Відповідно до цієї норми забороняється працевлаштування осіб, які не досягли мінімального віку завершення обов'язкової шкільної освіти. При цьому робота молодих працівників повинна відповідати їхньому віку, фізичним можливостям та рівню розвитку, а також здійснюватися за умов, що виключають економічну експлуатацію та будь-яку шкоду фізичному, психічному, моральному чи соціальному розвитку дитини.

Регулювання праці дітей та молоді в межах Європейського Союзу є складовою загальної соціальної політики, спрямованої на забезпечення високого рівня соціального захисту, безпеки праці та дотримання прав людини. Основна мета цього регулювання полягає у запобіганні експлуатації неповнолітніх, забезпеченні їхнього фізичного і психічного розвитку, пріоритеті освіти та встановленні мінімальних стандартів умов праці для осіб віком до 18 років, зокрема заборони небезпечних форм дитячої праці. Важливим актом є Директива Ради 94/33/ЕС від 22 червня 1994 року про захист молодих людей на роботі (Directive 94/33/EC on the Protection of Young People at Work) [7], яка передбачила мінімальні вимоги по захисту здоров'я та безпеки молодих працівників, передбачає правила працевлаштування неповнолітніх.

Відповідно до положень Directive 94/33/EC on the protection of young people at work держави-члени ЄС повинні забороняти працевлаштування дітей, тобто осіб, які не досягли 15 років або ще навчаються у системі обов'язкової повної шкільної освіти, що ґрунтується на принципі пріоритетності освіти та необхідності забезпечення належного фізичного й інтелектуального розвитку дитини. Водночас директива передбачає окремі винятки, зокрема можливість участі дітей у культурній, мистецькій, спортивній чи рекламній діяльності за умови отримання дозволу компетентних органів і належного контролю, а також допускає виконання легкої роботи особами віком 13-14 років, якщо вона не шкодить їхньому здоров'ю, безпеці чи навчанню; крім того, документ покладає на роботодавців обов'язок оцінювати професійні ризики з урахуванням вікових особливостей неповнолітніх, забезпечувати нагляд і навчання з питань охорони праці та забороняє залучення молодих працівників до робіт, що перевищують їхні фізичні або психічні можливості чи пов'язані з впливом небезпечних факторів.

Подальшу оцінку результативності правового регулювання було проведено у робочому документі Commission Staff Working Document SEC (2010) 1339 - Application of Council Directive 94/33/EC on the protection of young people at work, підготовленому European Commission у 2010 році. У ньому здійснено ґрунтовний аналіз практики застосування Directive 94/33/EC on the protection of young people at work, визначено рівень виконання її положень у державах-членах ЄС, а також розглянуто нові виклики, пов'язані із залученням молоді до ринку праці. Таким чином, регулювання праці дітей у Європейському Союзі ґрунтується на комплексній системі нормативних актів та аналітичних матеріалів, ключовим елементом якої є зазначена директива від 22 червня 1994 року, що встановлює мінімальні стандарти захисту молодих працівників, спрямовані на забезпечення безпечних умов праці, запобігання експлуатації неповнолітніх і забезпечення пріоритету освіти; разом із супровідними документами, звітами про імплементацію та дослідницькими матеріалами вона формує основу політики ЄС щодо захисту прав дітей у сфері праці.

Окрім нормативно-правових заходів, Європейський Союз бере участь у реалізації міжнародних програм, спрямованих на боротьбу з дитячою працею. Однією з таких ініціатив був проєкт TACKLE (Tackling Child Labour through Education), реалізований у 2008–2013 роках спільно Європейською Комісією та Міжнародною організацією праці. Проєкт охоплював дванадцять країн Африки, Карибського басейну та Тихоокеанського регіону і був спрямований на скорочення масштабів дитячої праці шляхом розширення доступу до освіти та створення можливостей для зменшення бідності. Іншим прикладом міжнародного співробітництва став проєкт CLEAR Cotton, який реалізовувався у 2018–2023 роках із бюджетом близько 9 мільйонів євро. Програма була співфінансована Європейським Союзом і Міжнародною організацією праці та впроваджувалася за участю Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO). Основною метою цієї ініціативи було усунення випадків дитячої та примусової праці у виробничих ланцюгах бавовняної, текстильної та швейної промисловості у таких країнах, як Буркіна-Фасо, Малі, Пакистан і Перу [1].

Міжнародні організації підкреслюють, що ефективне подолання дитячої праці потребує комплексного підходу. Серед ключових заходів називають забезпечення доступу дітей до освіти, надання фінансової підтримки сім'ям, які перебувають у складних економічних умовах, посилення соціального захисту населення, а також розширення ресурсів для діяльності органів трудового контролю. Важливу роль відіграє і відповідальна поведінка бізнесу, зокрема проведення перевірок дотримання прав людини у виробничих ланцюгах, запровадження механізмів належної перевірки щодо використання дитячої праці та дотримання міжнародних і національних стандартів захисту прав дитини.

Висновки. Загалом міжнародний досвід свідчить, що скорочення масштабів дитячої праці сприяє розширенню освітніх і професійних можливостей для молодого покоління. Саме тому державна політика у цій сфері має бути спрямована на створення умов, за яких діти можуть повноцінно навчатися, розвиватися та готуватися до майбутньої професійної діяльності без ризику експлуатації або шкоди для здоров'я.

Система правового регулювання праці дітей та молоді в Європейському Союзі сформована на основі поєднання міжнародних трудових стандартів і регіональних правових механізмів, їх взаємодія формує комплексну систему мінімальних стандартів, спрямованих на запобігання експлуатації неповнолітніх, забезпечення безпечних умов праці, захист здоров'я дітей і гарантування пріоритету освіти. Водночас практика реалізації відповідних норм засвідчує, що ефективність правового регулювання значною мірою залежить не лише від змісту нормативних актів, а й від рівня їх імплементації у національному законодавстві, діяльності інституцій контролю та соціально-економічних умов у державах. Перспективи подальших наукових досліджень доцільно пов'язувати з поглибленим аналізом механізмів практичного застосування європейських стандартів у різних правових системах, вивченням впливу глобальних виробничих ланцюгів на поширення дитячої праці, а також із пошуком ефективних моделей поєднання правових, соціально-економічних і освітніх інструментів, спрямованих на повне усунення найгірших форм дитячої праці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Child labor laws in the EU and US. URL: https://www.enhesa.com/resources/article/protecting-young-workers-child-labor-regulations-in-the-eu-and-us.
2. Child labour in Europe: a persisting challenge. URL: https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/child-labour-in-europe-a-persisting-challen-1.
3. The EU Strategy on the Rights of the Child and the European Child Guarantee. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/rights-child/eu-strategy-rights-child-and-european-child-guarantee_en.
4. Конвенція про мінімальний вік для прийому на роботу N 138 від 26.06.1973 № 138. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_054#Text.
5. Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці від 17.06.1999 № 182. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_166#Text.
6. Хартії основоположних прав Європейського Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/euro/6211.
7. Council Directive 94/33/EC of 22 June 1994 on the protection of young people at work. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A31994L0033.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Трагнюк О.Я., Нечипорук Л.Д., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.76

ЩОДО ПИТАННЯ ДОБРОВІЛЬНОСТІ МЕДІАЦІЇ ПІД ЧАС ВИРІШЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ТРУДОВИХ СПОРІВ

Федорко С.О.,
аспірант кафедри соціального права
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0009-0002-3952-9414

Федорко С.О. Щодо питання добровільності медіації під час вирішення індивідуальних трудових спорів.

У статті розглянуто питання щодо меж свободи сторін індивідуального трудового спору передавати його вирішення медіатору. На основі аналізу Закону України «Про медіацію» та Кодексу законів про працю України виокремлено положення, які підтверджують добровільний характер медіації: безумовне право сторін індивідуального трудового спору передавати розгляд спору медіатору; можливість на будь-якому етапі відмовитися від розгляду спору в порядку медіації; самостійне обрання медіатора чи іншого суб'єкта, що забезпечує проведення медіації; диспозитивний порядок визначення умов договору про вирішення спору шляхом медіації; відкритий перелік шляхів вирішення індивідуального трудового спору; відсутність законодавчих обмежень щодо видів індивідуальних трудових спорів, які можуть розглядатися в порядку медіації. Проаналізовано можливість законодавчого закріплення обов'язкового первинного розгляду медіатором індивідуальних трудових спорів. З урахуванням положень міжнародних нормативно-правових актів, висновків Конституційного Суду України, а також наукових обґрунтувань, обґрунтовано незаконність обмеження права сторін індивідуального трудового спору самостійно обирати спосіб його вирішення. Вимоги чинного процесуального законодавства про надання доказів досудового врегулювання трудового спору як обов'язкової передумови прийняття позовної заяви до розгляду, у випадках передбачених законом, оцінено як такі, що обмежують право сторін спору на доступ до правосуддя. На прикладі порядку обчислення процесуальних строків, продемонстровано колізії юридичних норм в частині переривання/зупинення строку звернення до комісії по трудових спорах та до суду. Запропоновано статтю 122 Кодексу адміністративного судочинства України доповнити положенням про те, що розгляд спору у порядку медіації є поважною причиною поновлення визначеного кодексом строку звернення до суду. Оцінено перспективи удосконалення процедури вирішення індивідуальних трудових спорів медіатором в контексті проєкту Трудового кодексу України. Обґрунтовано доцільність удосконалення юридичного механізму стимулювання розгляду індивідуальних трудових спорів медіаторами шляхом закріплення спеціальної процедури медіації у трудових відносинах та визначення юридичних гарантій для сторін, які обрали медіацію для вирішення спору.

Ключові слова: трудові відносини, трудовий спір (конфлікт), трудове законодавство, захист трудових прав, працівник, роботодавець, індивідуальний трудовий спір, медіація, досудове врегулювання спору.

Fedorko S.O. On the issue of voluntary mediation in the resolution of individual labor disputes.

The article examines the issue of the limits of the freedom of the parties to an individual labor dispute to refer its resolution to a mediator. Based on an analysis of the Law of Ukraine "On Mediation" and the Labor Code of Ukraine, provisions confirming the voluntary nature of mediation have been identified: the unconditional right of the parties to an individual labor dispute to refer the dispute to a mediator; the possibility at any stage to refuse to consider the dispute through mediation; the independent selection of a mediator or other entity to conduct mediation; the dispositive procedure for determining the terms of an agreement on dispute resolution through mediation; an open list of ways to resolve individual labor disputes; the absence of legislative restrictions on the types of individual labor disputes that can be considered through mediation. The possibility of legislatively establishing mandatory initial consideration of individual labor disputes by a mediator has been analyzed. Taking into account the provisions of international regulatory and legal acts, the conclusions of the Constitutional Court of Ukraine, as well as scientific justifications, the illegality of restricting the right of parties to an individual labor dispute to independently choose the method of its resolution has been substantiated. The

requirements of the current procedural legislation on the provision of evidence of pre-trial settlement of a labor dispute as a mandatory prerequisite for accepting a statement of claim for consideration, in cases provided for by law, are assessed as limiting the right of the parties to the dispute to access to justice. Using the example of the procedure for calculating procedural deadlines, the author demonstrates the conflict between legal norms regarding the interruption/suspension of the deadline for appealing to the labor dispute commission and the court. It is proposed to supplement Article 122 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine with a provision stating that the consideration of a dispute through mediation is a valid reason for renewing the time limit for applying to the court specified in the Code. The prospects for improving the procedure for resolving individual labor disputes by a mediator in the context of the draft Labor Code of Ukraine have been assessed. The expediency of improving the legal mechanism for encouraging the consideration of individual labor disputes by mediators by establishing a special mediation procedure in labor relations and defining legal guarantees for parties who have chosen mediation to resolve a dispute is substantiated.

Key words: labor relations, labor dispute (conflict), labor legislation, protection of labor rights, employee, employer, individual labor dispute, mediation, pre-trial settlement of disputes.

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану та зростання економічної нестабільності кількість трудових спорів постійно зростає. Для забезпечення швидкого та ефективного їх вирішення, збереження трудових відносин між працівником та роботодавцем, а також зменшення навантаження на судову систему все більшої актуальності набувають позасудові способи вирішення спорів. Одним із таких є медіація. З 2021 року набув чинності Закон України «Про медіацію» (далі – Закон № 1875-IX) [1], який визначив універсальну концепцію врегулювання різних видів спорів (цивільних, адміністративних, господарських, трудових, соціальних тощо) шляхом медіації. Разом з тим, специфіка вирішення індивідуального трудового спору медіатором передбачена лише однією статтею Кодексу законів про працю України (ст.222^1) [2]. Однак, в умовах затребуваності позасудового врегулювання спорів між працівником та роботодавцем відповідна процедура має бути забезпечена належним законодавчим підґрунтям шляхом її деталізації з урахуванням специфіки спору, прав та обов'язків сторін, а також правових наслідків звернення до медіатора.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні питання актуальності медіації як позасудового способу вирішення різних категорій спорів активно обговорювалося такими вченими як Дегтярьова О.М., Павленко Д.О.[3], О.С. Можайкіна[4], Т.І. Шинкар [5] та інші. Дослідження особливостей та ролі медіації для врегулювання трудових спорів зустрічаємо у працях В.Я. Бурак, Л.В. Кулачок-Тітова, П.Д. Пилипенко [6], Д.В. Гринь [7], Н.В. Дараганової [8], Д.Є. Кривенко [9], Л.Д. Менів [10], І.Г. Ступакова [11], М.М. Шумило [12], О. Щукін [13] та ін. Водночас, динамічність трудових відносин та реалізація низки євроінтеграційних вимог зумовлює потребу в переосмисленні підходів у використанні позасудових способів вирішення індивідуальних трудових спорів.

Метою статті є аналіз законодавчих положень про добровільність медіації та обґрунтування пропозицій щодо їх удосконалення в контексті індивідуальних трудових спорів.

Виклад основного матеріалу. У грудні 2021 року набрав чинності Закон України «Про медіацію» [1], який закріпив сучасну концепцію запобігання та вирішення конфліктів у різних сферах суспільства. Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону № 1875-IX медіація є позасудовою, добровільною, конфіденційною, структурованою процедурою, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню конфлікту або ж його врегулювати шляхом переговорів [2]. Згідно Прикінцевих та перехідних положень Закону № 1875-IX було доповнено Кодекс законів про працю України (далі – КЗпП України) статтею 222^1 «Врегулювання трудових спорів шляхом медіації» [2]. Зміст цієї статті передбачає можливість вирішення трудового спору між працівником і роботодавцем незалежно від форми трудового договору шляхом медіації відповідно до Закону № 1875-IX, однак з урахуванням особливостей, передбачених трудовим законодавством [2].

Поняття медіації активно досліджувалося представниками науки трудового справа. Більшість вчених медіацію розуміють як добровільний процес, який відбувається з метою досягнення спільного консенсусного вирішення трудового спору [10, с.183; 11]. Для прикладу, В.Я. Бурак, Л.В. Кулачок-Тітова, П.Д. Пилипенко пропонують під медіацією розуміти добровільний порядок вирішення трудових спорів шляхом проведення переговорів між сторонами спору за допомогою одного або декількох посередників (медіаторів) для ухвалення взаємоприйнятного рішення [6, с. 71]. Ширше за змістом тлумачення цього поняття пропонує В. Поліщук, як процесу управління трудовими спорами, який дозволяє запобігти чи вирішити конфлікти внаслідок втручання неупередженої третьої сторони (медіатора), яка не має права приймати рішення за сторони, але гарантує спілкування між роботодавцем і працівником, здійснює пошук способу розв'язання проблеми та забезпечує відновлення соціального зв'язку [14]. За словами Д. Кривенка медіація є правовим та комунікативним

процесом, який ініційований суб'єктами трудового права із залученням компетентного, незалежного, нейтрального медіатора для координації та забезпечення переговорів, збалансування інтересів таких суб'єктів з метою досягнення спільного консенсуального вирішення трудового спору та продовження відносин між ними [9, с. 105].

Запровадження медіаційної процедури врегулювання індивідуальних трудових спорів науковцями-правниками оцінюється позитивно. Фахівці відзначають: можливість застосування медіації на будь-якому етапі трудового спору; добровільний характер, який забезпечує можливість збереження позитивних відносин між сторонами; нетривалі строки розгляду спору тощо [3, с.14; 5, с. 2020; 8, с.80-81]. Разом з тим, реалізація права на вирішення індивідуального трудового спору шляхом медіації є утрудненою. Першопричиною цьому, на нашу думку, є недостатність законодавчого регулювання відповідного процесу. Процедура вирішення індивідуального трудового спору шляхом медіації врегульована лише однією статтею КЗпП України (ст. 222^1). Недоліком концепції медіації також є її так звана «всезагальна добровільність», яка проявляється у наступному: 1) наявність безумовного права сторін індивідуального трудового спору передавати розгляд спору медіатору (ст. 3); 2) можливість на будь-якому етапі відмовитися від розгляду спору в порядку медіації (ч. 2 ст. 5); 3) самостійне обрання медіатора чи іншого суб'єкта, що забезпечує проведення медіації (ч. 1 ст. 8); 4) диспозитивний порядок визначення умов договору про вирішення спору шляхом медіації (п. 2 ч. 1 ст. 18); 5) відкритий перелік шляхів вирішення індивідуального трудового спору (ст. 21); 6) відсутність законодавчих обмежень щодо видів індивідуальних трудових спорів, які можуть розглядатися в порядку медіації.

Більшість науковців підтримують доцільність застосування ідеї добровільності до та під час вирішення індивідуального трудового спору [4, с. 77-79; 11, с. 65; 13, с. 126]. Вважають, що обов'язковість передачі спору на розгляд медіатора суперечитиме ст.ст. 55, 124 Конституції України, які проголошують право особи на доступ до правосуддя та здійснення його винятково судами [15]. Водночас, у наукових працях зустрічаємо також пропозиції передбачити обов'язковою передумовою звернення до суду для вирішення індивідуального трудового спору – його розгляд медіатором [7, с. 10]. Імперативний характер досудової процедури медіації, на думку вчених, дозволить стати дієвим інструментом для швидкого та ефективного вирішення індивідуальних трудових спорів та розвантаження судової системи [12].

Розглядаючи питання добровільності медіації як способу вирішення трудового спору варто звернутися до міжнародного досвіду. Так, поняття медіації закріплено Директивою Європейського Парламенту та Ради № 2008/52/ЄС від 21 травня 2008 р. «Про деякі аспекти медіації в цивільних та господарських правовідносинах» [16]. Відповідно до Директиви медіація є структурованим процесом, за допомогою якого дві або більше сторін намагаються самостійно, на добровільній основі, досягнути згоди для вирішення спору за підтримки медіатора. Відповідний процес може бути ініційований безпосередньо сторонами спору, за пропозицією або розпорядженням суду або ж на виконання припису закону держави-члена. Наведена положення демонструє дещо інший підхід до медіації. Порівняно із чинним законодавством. Директивою передбачено право уповноважених органів зобов'язати сторін спору звернутися до медіатора для його вирішення. Відповідній концепції відповідає також і практика розгляду спорів в деяких європейських країнах. Наприклад, в Італії, яка розпочинала застосування медіації без її законодавчого врегулювання, з 2013 року передбачено вимогу первинного вирішення в порядку медіації окремих категорій спорів [17]. Схожа модель є у Франції. Обов'язкова попередня медіація передбачена для спорів щодо законності рішень центрів зайнятості та спорів, сторонами яких є окремі категорії державних службовців [18]. У США передбачено можливість вирішення медіаторами колективних трудових спорів. У державі створено Національну медіаційну раду, яка надає послуги з вирішення трудових спорів у залізничній, авіаційній та інших транспортних галузях [19]. Як бачимо, закріплення обов'язку передачі окремих категорій спорів на розгляд медіатора практикується іншими країнами, які якраз перейшли від моделі повної свободи медіації до її законодавчого врегулювання.

В умовах зростання кількості трудових спорів та відповідно завантаженості судової системи такими спорами, позитивно оцінюємо розвиток медіації для врегулювання таких спорів в Україні та впровадження сучасної моделі такого способу їх вирішення. Доповнення чинного законодавства відповідними положеннями відповідатиме міжнародним стандартам, а також підсилить процес судової реформи в Україні.

Водночас, проаналізувавши положення проєкту Трудового кодексу України, перспективи впровадження нової моделі вирішення індивідуальних трудових спорів шляхом медіації видаються доволі примарними. Порівняно із нині чинною редакцією статті 222^1 КЗпП України, проєкт лише доповнено умовою, що невиконання чи неналежне виконання угоди, яка була укладена за результатами медіації, сторони мають право звернутися до суду (ч. 3 ст. 239), а відсутність медіаційного процесу не може бути підставою для відмови у розгляді відповідного спору судом (ч. 2 ст. 240) [20].

Частиною 3 ст. 124 Конституції України передбачено дозвіл юридично закріплювати обов'язок досудового врегулювання спору. Визнання відповідної процедури як обов'язкової передумови звернення до суду вбачаємо також із положень нормативно-правових актів про процес здійснення правосуддя в Україні. Відповідно до ч. 1 ст. 17 Кодексу адміністративного судочинства України сторони вживають заходів для досудового врегулювання спору за домовленістю між собою або якщо це є обов'язковим згідно із законом [21]. Невиконання вимоги закону про досудове врегулювання спору між сторонами є підставою для повернення позовної заяви стороні (п. 4 ч. 4 ст. 169) [21]. Аналогічні положення зустрічаємо у ч. 1 ст. 16 та п. 7 ч. 4 ст. 185 Цивільного процесуального кодексу України [22].

Відстоюючи ідею законодавчого закріплення категорій трудових спорів, які можуть бути представлені на розгляд медіатору, все ж вважаємо, що невиконання цієї вимоги не може бути підставою для відмови у доступі до правосуддя. Відмова суду прийняти до розгляду позовну заяву через відсутність доказів досудового врегулювання відповідного спору порушує право відповідного суб'єкта на судовий захист. У справі щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів), Конституційний Суд України наголошує, що обрання того чи іншого засобу правового захисту, у тому числі і досудового врегулювання спору, є правом особи, котра добровільно, враховуючи власні інтереси його використовує [23].

Відтак, держава не може обмежити право сторін індивідуального трудового спору у виборі способу його вирішення. Законодавче закріплення вимоги досудового вирішення індивідуального трудового спору шляхом медіації, на нашу думку, суперечитиме конституційному праву на доступ до правосуддя. Держава не може замість сторін трудового спору визначати послідовність його вирішення. Разом з тим, наявність законодавчих положень, які стимулюють або ж заохочують сторін вирішити індивідуальний трудовий спір шляхом медіації розглядаємо як важливий крок на шляху до розвитку медіації у трудових відносинах. Із положень чинного законодавства можемо навести приклади, які опосередковано стимулюють вирішення індивідуальних трудових спорів у порядку медіації. Так, частинами 3, 4 ст. 7 Закону України «Про судовий збір» передбачено право на повернення з державного бюджету 60% судового збору, сплаченого стороною за подання позовної заяви, апеляційної та касаційної скарги у випадку укладення мирової угоди, відмови позивача від позову або визнання відповідачем позову за результатами проведення медіації [24]. Також період розгляду індивідуального трудового спору у порядку медіації є поважною причиною для поновлення строків на звернення до комісії по трудових спорах та до суду у розумінні ч. 4 ст. 222^1 КЗпП України. Водночас, це положення суперечить ч. 6 ст. 122 КАС України, яка закріплює правило, що проведення медіації не впливає на перебіг строку звернення до адміністративного суду [21]. Відтак, незважаючи на спроби визначення певних пільг для сторін трудового спору, все ж відповідні положення повинні бути з іншими нормативними актами та утворювати цілісну систему функціонування медіації в країні. Питання обчислення строків у випадку передачі трудового спору на розгляд медіатора має бути детально врегульоване на законодавчому рівні, а положення КЗпП України приведені у відповідність до процесуального законодавства, яким визначено особливості здійснення різних видів судочинства.

Разом з тим, для розвитку досудового механізму вирішення індивідуальних трудових спорів медіатором часткове звільнення від сплати судового збору та визнання такого розгляду поважною причиною для поновлення процесуальних строків є недостатніми заходами. Важливо розробити в Україні модель поділу медіаторів за спеціалізаціями. Кожна категорія спорів (трудових, адміністративних, цивільних, господарських тощо) має свою специфіку, тому для ефективного вирішення спору медіатор повинен бути компетентним, мати відповідні досвід та знання у відповідній сфері. Крім цього, вартує також розробити модельні (зразкові) договір про проведення медіації та угоди за результатами медіації.

Підтримуючи модель добровільності передачі спору на розгляд медіатору, все ж вважаємо, що підсилить актуальність та значення медіації можливість досягнення сторонами згоди щодо обов'язковості угоди, укладеної за результатами медіації.

Висновки. За результатами систематизації та аналізу законодавчих положень щодо свободи сторін індивідуального трудового спору залучити медіатора, висновуємо про недосконаліть норм права в частині визначення процедури вирішення спору медіатором та відсутність ефективного механізму заохочення працівника та роботодавця застосовувати позасудові способи врегулювання спорів. З метою удосконалення чинного механізму врегулювання індивідуальних трудових спорів медіатором пропонуємо: деталізувати_процедуру вирішення медіатором трудового спору, починаючи з етапу звернення до медіатора і завершуючи укладенням угоди між сторонами; сформувати систему заходів, які б заохочували сторони спору залучати медіатора для його врегулювання; ви-

значити порядок обчислення строків звернення до суду у випадку попереднього вирішення спору медіатором; затвердити модельні договори та угоди, які укладаються в процесі медіації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX / База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text.
2. Кодекс законів про працю України: Закон, Кодекс від 10.12.1971 р. № 322-VIII / База «Законодавство України». URL: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text.
3. Дегтярьова О.М., Павленко Д.О. Застосування принципу добровільності у правових моделях медіації. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука».* Серія: «Юридичні науки».2023. № 1. URL: https://doi.org/10.25313/2520-2308-2023-1-8542.
4. Можайкіна О.С. Сутність принципу добровільності в медіації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2020. С. 77–79. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/02/19-2.pdf.
5. Шинкар Т.І. Сутність процедур примирення в системі альтернативного вирішення юридичних конфліктів (спорів). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія. Юридичні науки. 2017. № 876. С. 219–226. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13220/219-226.pdf.
6. Бурак В.Я., Кулачок-Тітова Л.В., Пилипенко П.Д. Альтернативні способи вирішення трудових спорів. Хм.: ХУУП, 2015. 172 с.
7. Гринь Д.В. Медіація як альтернатива вирішення індивідуальних трудових спорів: дис. … докт. філософ. 081-Право. Харків, 2023. 203 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/36a380e7-b70d-4810-aeb8-aeb2b6c13c0d/content.
8. Дараганова Н.В. Медіація як один із альтернативних способів вирішення індивідуальних трудових спорів. *Юридична наука*. 2011. № 6. С. 77–83. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=jnn_2011_6_10.
9. Кривенко Д.Є. Поняття медіації як способу вирішення трудових спорів. *Соціальне право*. 2019. № 3. С. 102–106. URL: file:///C:/Users/USER/Downloads/16.pdf.
10. Менів Л.Д. Урегулювання трудових спорів шляхом медіації. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету,* 2022. Серія ПРАВО. Випуск 71. С.181-185. URL: https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/263343/259620.
11. Ступакова І.Г. Трудова медіація як альтернативна форма вирішення трудових спорів. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції,* № 4. 2023. С.65-70. URL: http://apnl.dnu.in.ua/4_2023/10.pdf.
12. Шумило М.М. Медіація як інструмент вирішення трудових спорів: невичерпний ресурс для розвантаження судової системи. URL: http://surl.li/wqsu.
13. Щукін О. Добровільність як основоположний принцип медіації під час вирішення індивідуальних трудових конфліктів. *Право і суспільство*. 2015. № 5.2(3). URL: http://surl.li/dcolg.
14. Поліщук В. Конфіденційність процесу медіації у трудових спорах. URL: http://surl.li/fhvby.
15. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 / База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80# Text.
16. Директива № 2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах: Міжнародний документ від 21.05.2008. URL: https: bitly.su/pqqD3.
17. Maiorana F. Mediation in Italy, how does it differ? // London School of Mediation. 2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/338416393_MEDIATION_AND_JUDICIARY_IN_ITALY_2019.
18. Alan Jenkins, Christian Thuderoz and Aurélien Colson. Mediation and Conciliation in Collective Labor Conflicts in France / Mediation in Collective Labor Conflicts / Martin C. Euwema, Francisco J. Medina, Ana Belén García, Erica Romero Pender (editor). Cham, Switzerland: Springer Open, 2019. p. 86. URL: https://www.researchgate.net/publication/333442491_Mediation_and_Conciliation_in_Collective_Labor_Conflicts_in_France.
19. Arnold M. Zack and Thomas A. Kochan. Mediation and Conciliation in Collective Labor Conflicts in the USA / Mediation in Collective Labor Conflicts / Martin C. Euwema, Francisco J. Medina, Ana Belén García, Erica Romero Pender (editor). Cham, Switzerland: Springer Open, 2019. p. 310-311. URL: https://amca.am/wp-content/uploads/2024/05/The-Role-and-Power-of-Mediation-in-Labor-Disputes-1-1.pdf.

20. Проєкт Трудового кодексу України від 19.01.2026 року № 14386. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69516.
21. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text.
22. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.
23. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий Дім «Кампус Коттон клаб» щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів) від 9 липня 2002 року у справі № 1-2/2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-02#Text.
24. Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 № 3674-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 3.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Федорко С.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.22:331.107.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.77

ВИМУШЕНИЙ ПРОГУЛ У КОНТЕКСТІ ДЕРЕГУЛЯЦІЇ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН: ВИКЛИКИ ДЛЯ ГАРАНТІЙ ПРАВ ПРАЦІВНИКА ТА РОБОТОДАВЦЯ

Цюпа С.В.
аспірант кафедри трудового права,
Національний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0009-3723-3338

Цюпа С.В. Вимушений прогул у контексті дерегуляції трудових відносин: виклики для гарантій прав працівника та роботодавця.

Стаття присвячена вимушеному прогулу у контексті дерегуляції трудових відносин через призму викликів для гарантій прав працівника та роботодавця. Автором було виокремлено серед способів реформування законодавства дерегуляцію трудових відносин та встановлено суттєве відставання нормативно-правових актів від реалій сучасності як одну з підстав застосування дерегуляції. Автором акцентовано увагу на упущеннях Кодексу законів про працю України та Трудового кодексу України, що наразі існує в якості законопроєкту, в контексті регулювання вимушеного прогулу. Зокрема, в дослідженні проаналізовано сутність поняття вимушений прогул, його семантичний зміст та недоліки «вимушеного прогулу» як стійкого словосполучення в правовій реальності, а також наведено приклад тлумачення поняття «час вимушеного прогулу» в розрізі його закріплення в актах судової практики. Враховуючи викладене, автором запропоновано варіанти більш коректного найменування досліджуваного явища в трудовому праві та зауважено про значення закріплення коректних понять та термінів в законодавчих актах для формування загальної правосвідомості. Стаття містить висновок щодо відсутності у законодавстві чітко закріплених випадків у вигляді сформованого переліку, при яких має місце вимушений прогул, при цьому зазначено виокремлені судовою практикою випадки вимушеного прогулу. Автором проілюстровано застарілість розуміння вимушеного прогулу на прикладі затримки роботодавцем видачі трудової книжки працівнику з вини роботодавця, що визначена як підстава вимушеного прогулу. В процесі дослідження було розглянуто як позитивні, так і негативні наслідки законодавчого закріплення вичерпного чітко визначеного та відокремленого переліку випадків, за яких має місце обмеження можливості виконання працівником своїх обов'язків з вини роботодавця. Стаття також містить характеристику наслідків вимушеного прогулу для роботодавця як матеріальної відповідальності останнього. При цьому, автором зроблено висновок про необхідність розширення відповідальності за вимушений прогул шляхом покладення на роботодавця обов'язку додаткового відшкодування шкоди, спричиненої працівнику вимушеним прогулом.

Ключові слова: дерегуляція, реформування, час вимушеного прогулу, матеріальна відповідальність, компенсація.

Tsupa S.V. Compulsory absence from work in the context of labour relations deregulation: challenges for employee and employer rights guarantees.

The article is devoted to forced absenteeism in the context of labour relations deregulation through the prism of challenges for guarantees of employee and employer rights. The author highlighted deregulation of labour relations among the ways to reform legislation and identified the significant lag of regulatory acts behind modern realities as one of the grounds for applying deregulation. The author draws attention to the omissions in the Labour Code of Ukraine and the Labour Code of Ukraine, which currently exists as a draft law, in the context of regulating forced absenteeism. In particular, the study analyses the essence of the concept of forced absence, its semantic content and the shortcomings of 'forced absence' as a stable phrase in legal reality, and provides an example of the interpretation of the concept of 'time of forced absence' in terms of its consolidation in judicial practice. Taking into account the above, the author proposes options for a more correct name for the phenomenon under study in labour law and notes the importance of establishing correct concepts and terms in legislative acts for the formation of general legal awareness. The article contains a conclusion regarding the absence of clearly defined cases in the legislation in the form of an established list in which forced absenteeism occurs, while also noting cases of forced absenteeism identified by judicial practice. The author illustrates the outdated understanding of forced absenteeism using the example of an employer's delay in issuing an employment record book to an employee through the employer's fault, which is defined as grounds for forced absenteeism. The study examined both the positive and negative consequences of legislating

an exhaustive, clearly defined and separate list of cases in which an employee's ability to perform their duties is restricted through the fault of the employer. The article also describes the consequences of forced absenteeism for the employer in terms of the latter's financial liability. At the same time, the author concludes that it is necessary to expand liability for forced absenteeism by imposing on the employer the obligation to additionally compensate for the damage caused to the employee by forced absenteeism.

Key words: deregulation, reform, forced absence time, material liability, compensation.

Постановка проблеми. Швидкий темп розвитку суспільства має наслідком, зокрема, суттєве відставання нормативно-правової бази, що регулює правовідносини у суспільстві, чим створює відчутний дисбаланс між правовим середовищем та фактичними реаліями сучасності. Не виключенням є і сфера трудового права, яка хоч і піддається деяким трансформаціям під впливом викликів сучасності, проте досі містить чимало архаїзмів, які не є актуальними в нинішньому середовищі. З огляду на викладене, неодноразово теоретики та практики піднімали питання можливості та доцільності дерегуляції трудових відносин, зокрема шляхом внесення кореневих змін щодо норм Кодексу законів про працю України або ж взагалі запровадження абсолютно нових підходів до регулювання трудових відносин в обхід необхідності кодифікації відповідних регулятивних норм.

Так, у випадку остаточного закріплення законодавцем вектору дерегуляції трудових відносин, під таку дерегуляцію потраплять і трудові правовідносини щодо вимушеного прогулу. При цьому, дерегуляцію саме вказаних правовідносин не слід вважати вдалою ідеєю, оскільки вимушений прогул є суттєвим порушенням прав робітника, за яке роботодавець несе відповідальність, у зв'язку з чим відсутність необхідного правового регулювання зазначеного питання ставить під загрозу трудові гарантії як працівника, так і роботодавця.

Стан опрацювання проблеми. Вимушений прогул, як явище правової дійсності, відомий правовій науці давно, у зв'язку з чим окремі аспекти та прояви вимушеного прогулу в правовій дійсності розглядались неодноразово. Проте, в порівнянні з іншими явищами в трудовому праві, дослідження вимушеного прогулу не характеризується надмірною популярністю.

Зокрема, окремим питанням вимушеного прогулу присвячені праці таких науковців, як Барабаш О., Болотіна Н., Іншин М., Кравченко В., Кучма О., Лук'янчиков О., Мамедова А., Панасюк О., Сєргєєв А., Сидоренко А., Слома В., Тихонюк О., Тищенко О., Черноус С., Ширант А., Щербина В., тощо.

Проте жодне з досліджень правовідносин вимушеного прогулу не розглядало вказане явище в розрізі дерегуляції трудових відносин, у зв'язку з чим тема даної статті є актуальною.

Мета статті полягає у дослідженні доцільності дерегуляції трудових відносин в частині відносин, що виникають з вимушеного прогулу.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статті 43 Конституції України кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується [1]. Тобто, саме особа несе відповідальність за обраний нею професійний шлях і фактично за свій вибір роботодавця у випадку прийняття пропозиції бути найманим працівником. При цьому, жоден працівник не застрахований від неналежного виконання трудових обов'язків роботодавцем, наслідком чого, зокрема, може бути вимушений прогул працівника. Враховуючи викладене, убезпечення працівника від вимушеного прогулу та його наслідків, як і убезпечення роботодавця від зловживання працівником наслідками вимушеного прогулу, є необхідною гарантією дотримання належного балансу у трудових правовідносинах найманої праці.

Наразі очевидно, що існуюче регулювання трудових правовідносин потребує реформування, при цьому, зокрема, були прийняті заходи щодо направлення такого реформування в бік дерегуляції трудових відносин, у зв'язку з тим, що не всі процедури, передбачені Кодексом законів про працю України, відповідають сучасним реаліям та потребам, а також переслідують досягнення корисної меті.

Однак, на думку автора, питання вимушеного прогулу в жодному разі не мають потрапити під дерегуляцію, оскільки, як було зазначено вище, врегулювання наслідків вимушеного прогулу є важливою гарантією дотримання трудових прав, отже таке питання не може бути передано під самостійне врегулювання сторонами трудових відносин.

Важливо, що врегулювання питань вимушеного прогулу, враховуючи надмірну зарегульованість і формалізм трудового законодавства, наразі все ще є недостатнім.

По-перше, чинне законодавство України з питань праці не містить чіткого визначення поняття вимушений прогул. Такого визначення не містить і проєкт Трудового кодексу України від 15 січня 2026 року № 14386, автором якого є Кабінет Міністрів України [2].

Зазначені факти створюють площину для самостійного тлумачення вказаного поняття як теоретиками, так і практиками, наслідком чого можуть бути різні інтерпретації вимушеного прогулу,

що відображається у правозастосовчому осередку. Аналіз низки досліджень науковців дозволяє дійти висновку, що тлумачення поняття вимушеного прогулу не викликає активного інтересу серед теоретиків, при цьому щодо практиків ситуація є протилежною. Зокрема, влучним є тлумачення поняття вимушений прогул, закріплене в постанові Верховного Суду від 16 грудня 2020 року у справі № 541/1700/17, відповідно до якого вимушений прогул розглядається як час, упродовж якого працівник з вини роботодавця не мав змоги виконувати трудові функції [3] .

Натомість, на думку багатьох авторів вимушений прогул є дефектним поняттям, оскільки не взмозі повною мірою описати значення цього явища.

Наприклад, відповідно до думки Кучми О.Л., прогул – це відсутність на роботі без поважної причини понад три години протягом робочого дня. При цьому, вимушена відсутність без поважної причини є нелогічною. Випадки, визначені законодавцем, коли за вимушений прогул передбачено нарахування заробітної плати, – це завжди відсутність із поважної причини, а тому прогулом бути не може. Якщо особа вимушено відсутня, то це поважно [4, с. 139].

Дійсно, використання терміну «прогул» для позначення неможливості виконання працівником своїх трудових обов'язків не з власної волі та без поважних причин, що стосуються його особи, враховуючи, що трудовому законодавству вже відоме явище прогулу, при якому працівник з власної волі без поважних причин не виконує роботу, та з огляду на семантику самого слова «прогул» («гуляти», «прогулюватись»), автоматично покладає відповідальність на працівника за таке явище. Однак, суть поняття вимушеного прогулу, зокрема з огляду на його тлумачення судовими органами, полягає в наявності такої основної ознаки, що відрізняє вимушений прогул від прогулу, як вина роботодавця, тобто повне звільнення працівника від будь-якої відповідальності за неможливість виконання ним своїх трудових обов'язків, що робить використання в даному контексті терміну «прогул» недоречним.

При цьому, додавання до «прогулу» прийменника «вимушений» теж не змінює ситуацію в бік розуміння відповідальності роботодавця, оскільки основне навантаження в даному словосполученні все одно залишається на боці працівника.

Як наслідок, наприклад, праці Кучми О.Л. містять пропозицію замінити словосполучення «час вимушеного прогулу» на «час незаконного обмеження трудових прав», адже саме ці обставини встановлюються судом [4, с. 139]. Також, з огляду на семантику слова, можна запропонувати замінити «вимушений прогул» на «вимушений пропуск».

Варто зауважити, що до завдань законодавства слід віднести також і формування правосвідомості особи, зокрема в її ролі працівника чи роботодавця, у зв'язку з чим подальше ігнорування законодавцем необхідності закріплення семантично доцільнішої назви явища відсутності працівника на роботі з вини роботодавця, зокрема через спроби дерегуляції трудових відносин, не слугуватиме покращенню врегулювання даного питання і можливому його викоріненню в трудових відносинах.

Значним недоліком законодавства слід також вважати відсутність чітко закріплених випадків у вигляді сформованого переліку, при яких має місце вимушений прогул.

Так, випадки, у яких може мати місце вимушений прогул, були окреслені пленумом Верховного Суду України ще в 1992 р. в відповідній Постанові від 06 листопада № 9 «Про практику розгляду судами трудових спорів». Аналіз положень зазначеної постанови та чинного законодавства дозволяє окреслити такі випадки вимушеного прогулу:

– незаконне звільнення працівника;
– незаконне переведення працівника на іншу роботу;
– затримка видачі трудової книжки з вини власника чи уповноваженого ним органу;
– затримка виконання рішення про поновлення на роботі;
– необґрунтована відмова в прийнятті на роботу;
– несвоєчасне укладення трудового договору;
– неправильне формулювання причин звільнення;
– затримка видання наказу про звільнення;
– затримка розрахунку [5, с. 76-77].

Однак, сучасні реалії трудових правовідносин давно не відповідають визначеним постановою випадкам, на які наразі досі орієнтуються судові органи.

Наприклад, спірним наразі є питання можливості встановлення вимушеного прогулу у випадку затримки видачі трудової книжки. Так, прийняття Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обліку трудової діяльності працівника в електронній формі" фактично скасувало обов'язок роботодавця вести трудові книжки працівникам [6], отже унеможливило затримку роботодавцем її видачі при звільнені як протиправне діяння, що є підставою вимушеного прогулу. Однак, не виключенням можуть бути випадки продовження зберігання роботодавцем трудових книжок працівників, зокрема, за їх згодою, які були заведені і велись до набрання чинності

вказаним законом, у зв'язку з чим може постати питання трактування таких дій роботодавця як підстави для сплати коштів за вимушений прогул.

Враховуючи викладене, розуміння діянь, що призводять до вимушеного прогулу, застаріле та потребує реформування.

При цьому, з одного боку, відсутність чітко закріпленого виокремленого переліку випадків вимушеного прогулу дає розширені можливості для працівника визнати в судовому порядку будь-яку дію роботодавця, внаслідок чого особа не могла виконувати свої посадові обов'язки, вимушеним прогулом і отримати за це компенсацію, що слугуватиме додатковим стимулом для роботодавця діяти виключно відповідно до норм чинного законодавства. Крім того, законодавче закріплення будь-якого переліку робить його негнучким, тобто не дає можливості швидко пристосуватись до потреб сучасності, у зв'язку з чим випадки, які фактично слугували підставою вимушеного прогулу, можуть не призвести до бажаних для працівника наслідків, а саме виплати останньому заробітної плати за час вимушеного прогулу.

Однак, з іншого боку, відсутність переліку підстав вимушеного прогулу ставить у невигідне положення роботодавця та позбавляє його гарантій від зловживання правами робітника, який, як було зазначено вище, будь-яку дію роботодавця може піддавати сумніву та оскаржувати в судовому порядку. І хоча остаточне вирішення даного питання покладено на судові органи, безпідставне звинувачення роботодавця у порушенні ним норми закону, що стала підставою неможливості виконання робітником своїх трудових обов'язків, створює додаткові незручності для роботодавця, зокрема може ставити під сумнів його репутацію.

В контексті викладеного вбачається ще один аргумент проти дерегуляції трудових відносин щодо вимушеного прогулу — необхідність чіткого закріплення відповідальності роботодавця.

Так, компенсація заробітку за час вимушеного прогулу розглядається як матеріальна відповідальність роботодавця, отже за аналогією права має бути чітко регламентована та закріплена законодавчо.

Однак, у чинному законодавстві про працю України не міститься положень щодо саме матеріальної відповідальності роботодавця за шкоду, заподіяну працівникові. Окремі норми щодо притягнення до матеріальної відповідальності роботодавця є не систематизованими та передбачені різними главами Кодексу законів про працю України [7, с. 221].

На думку автора, передбачена чинним законодавством компенсація за вимушений прогул у вигляді середнього заробітку за час вимушеного прогулу теж не відповідає викликам сучасності і не є рівноцінною відшкодуванню шкоди, при цьому дерегуляція вказаного питання не зможе виправити таке положення.

Як показує судова практика, вирішення спорів з даного питання займає певний час, у зв'язку з чим фактично виплачені кошти робітнику за своєю купівельною спроможністю не покривають тих можливостей, які б працівник міг мати, вчасно отримуючи заробітну платню. Таким чином, належною мірою матеріальної відповідальності роботодавця за вимушений прогул працівника слугуватиме виплата заробітної плати за час вимушеного прогулу та відшкодування збитків, понесених працівником у зв'язку з неможливістю ним виконувати свої трудові обов'язки та отримувати за них платню.

Про користь нормативного врегулювання відносин щодо вимушеного прогулу свідчать, зокрема, і наявність положень ч. 2 ст. 235 Кодексу законів про працю України (далі — КЗпП України), відповідно до якої при винесенні рішення про поновлення на роботі орган, який розглядає трудовий спір, одночасно приймає рішення про виплату працівникові середнього заробітку за час вимушеного прогулу або різниці в заробітку за час виконання нижчеоплачуваної роботи, але не більш як за один рік. Якщо заява про поновлення на роботі розглядається більше одного року, не з вини працівника, орган, який розглядає трудовий спір, виносить рішення про виплату середнього заробітку за весь час вимушеного прогулу [8].

Тобто, закон встановлює чітку гарантію для роботодавця, що захищає його від зловживання правами з боку працівника, обмежуючи часовими рамками розмір компенсації за вимушений прогул у разі неналежної поведінки робітника під час розгляду питання поновлення на роботі та виплати йому середнього заробітку, що було б неможливим без належного закріплення зазначеної норми в загальновизнаному акті трудового законодавства.

Водночас варто звернути увагу на недосконалість вказаної норми, що полягає у її невдалому викладі. Так, в першій частині норми законодавець висловлює закінчену думку та констатує факт того, що працівнику компенсується середній заробіток за час вимушеного прогулу або різниця в заробітку за час виконання нижчеоплачуваної роботи не більш як за один рік. При цьому, друга частина цитованої норми містить уточнення про вину працівника у збільшенні часу розгляду справи, у зв'язку з чим у разі відсутності такої вини час вимушеного прогулу компенсується такому робітнику незалежно від строків розгляду справи, тим самим нівелюючи встановлене попередньо в цій же нормі ніби загальне правило про можливість виплати компенсації не більше, ніж за один рік вимушеного прогулу.

З огляду на викладене, доцільним вбачається запропонувати викладення ч. 2 ст. 235 КЗпП України в наступній редакції: «При винесенні рішення про поновлення на роботі орган, який розглядає трудовий спір, одночасно приймає рішення про виплату працівникові середнього заробітку за час вимушеного прогулу або різниці в заробітку за час виконання нижчеоплачуваної роботи за весь час вимушеного прогулу. Якщо заява про поновлення на роботі розглядається більше одного року з вини працівника, орган, який розглядає трудовий спір, виносить рішення про виплату середнього заробітку за час вимушеного прогулу, але не більш як за один рік».

Висновки. Гарантії трудових прав працівника та роботодавця є одними з основних опор, на яких тримається баланс трудових правовідносин. В умовах дефіциту робочої сили та кадрового голоду, а також зниження спроможностей малого та середнього бізнесу забезпечення таких гарантій є запорукою, зокрема, підтримання економіки в належному стані.

Так, законодавчо закріплені гарантії робітника щодо отримання компенсації за час вимушеного прогулу, як і гарантії роботодавця щодо недопущення зловживання працівником своїми правами у відносинах щодо вимушеного прогулу слугують стимулом дотримуватись вимог трудового законодавства.

При цьому, за результатом дослідження встановлено, що чинне законодавство України недостатнім чином регулює трудові відносини щодо вимушеного прогулу, зокрема, шляхом використання невідповідних термінів для позначення досліджуваного явища та дефективних формулювань відповідних нормативних положень, ігнорування прогалин законодавства щодо випадків вимушеного прогулу та необхідності врахування втрачених можливостей працівника при виплаті компенсації, тощо.

Однак, незважаючи на те, що чинне законодавство містить чимало недоліків в межах врегулювання вказаного питання, та враховуючи важливість унормування трудових відносин щодо вимушеного прогулу, як виду гарантій в трудовому праві, дерегуляція відносин щодо вимушеного прогулу вбачається недоцільною, оскільки вирішення питання наявності гарантій сторін в трудових правовідносинах не має покладатись виключно на розсуд таких сторін, а має бути підтримана правовою нормою для максимального забезпечення балансу інтересів в трудових відносинах.

Таким чином, наразі відносини вимушеного прогулу не мають підлягати дерегуляції, однак потребують значної трансформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Трудовий кодекс України: проєкт Закону України від 15.01.2026 року № 14386. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69516.
3. Постанова Верховного Суду від 16.12.2020 по справі № 541/1700/17. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=93666736.
4. Кучма О.Л. Час вимушеного прогулу в трудовому праві та загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні. Порівняльно-аналітичне право. 2014. Вип. 6. С. 138-140. URL: 6_2014.pdf.
5. Ткаченко О. Вимушений прогул: права працівника та відповідальність роботодавця. Актуальні проблеми правознавства. 2024. № 3. С. 75-81. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1932.
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обліку трудової діяльності працівника в електронній формі: Закон України від 05.02.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1217-20#Text.
7. Порицька Ю.М. Матеріальна відповідальність роботодавця за законодавством зарубіжних країн. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право. 2023. Випуск 77: частина 1. С. 219-222. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/06/37-1.pdf.
8. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/322-08

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026

© Цюпа С.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0